EDWARD GIBBON

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ TARİHİ

1. CİLT

Çeviren:
Asım Baltacıgil

indie
tarih

ROMA
İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ
TARİHİ

1. CİLT

(M.Ö. 100 - M.S. 324)

indie

İndie **21** • Tarih **1** • Roma Tarihi **1**

Kitabın Adı:

Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi (1. Cilt)

Yazar: **Edward Gibbon**

Çeviren: **Asım Baltacıgil**

© 2019 İndie Yayınları

T.C. Kültür Bakanlığı Sertifika No: **35058**

ISBN: **978-605-81953-9-4**

SET ISBN: **978-605-81953-8-7**

Basım Tarihi: **Haziran 2019**

Editör: **Halûk Kürşad Kopuzlu**

Son Okuma: **Ömer Şarlak**

Kapak Tasarımı: **Saim Aktan**

Baskı-Cilt: **Ana Basım Matbaa** Mermerciler Sanayi Sitesi 10. Cadde No: 15/4 Beylükdüzü/İstanbul

indie

Rasimpaşa Mh. Nuh Bey Sk. No: 15/A Kadıköy/İstanbul

www.indie.com.tr | indie@liberplus.com.tr

Edward Gibbon

ROMA
İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ TARİHİ

1. CİLT

Çeviren:
Asım Baltacıgil

indie

İÇİNDEKİLER

EDWARD GIBBON'UN YAŞAM ÖYKÜSÜ..... 7

I. BÖLÜM (M.Ö. 100 - M.S. 50) 25
Antoninus'lar Döneminde İmparatorluğun Genişliği
ve Askerî Gücü

II. BÖLÜM (M.S. 50) 57
Antoninus'lar Çağında Roma İmparatorluğu'nun İçerideki
Birliği ve Refahı

III. BÖLÜM (M.S. 50 - M.S. 180) 95
Antoninus'lar Çağında Roma İmparatorluğu'nun Yapısı

IV. BÖLÜM (M.S. 180 - M.S. 193) 127
Commodus'un Kan Dökücülüğü
Çılgınlıkları ve Cinayetleri
Senatoda Reform Yapma Girişimi
Muhafız Pretoryenlerce Öldürülmesi

V. BÖLÜM (M.S. 193) 153
Pretoryenler Herkesin Gözü Önünde İmparatorluğu Didius
Julianus'a Satıyorlar
Britanya'da Clodius Albinus, Suriye'de Pescennius Niger
ve Pannonia'da Septimius Severus, Pertinax'ın Katillerine
Karşı Olduklarını İlan Ediyorlar
İç Savaşlar ve Severus'un Üç Rakibine Karşı Utkuları
Yönetiminin Yeni İlkeleri

VI. BÖLÜM (M.S. 193 - M.S. 222) 183
Severus'un Ölümü
Caracalla'nın Tiranlığı
Macrinus'un Zorbalıkla Ele Geçirmesi
Elagabalus'un Çılgınlıkları
Alexander Severus'un Erdemleri
Birliklerin Dağıtılması
Romalılarda Maliyenin Genel Durumu

VII. BÖLÜM (M.S. 222 - M.S. 242) 235
Maximinus'un Yükselmesi ve Zulmü
Senatonun Kontrolüyle Afrika ve İtalya'da Ayaklanma
İç Savaş ve Başkaldırmalar
Maximinus ile Oğlunun, Maximus ile Balbinus'un ve Üç Gordiyonlunun Korkunç Ölümleri
Philip'in Zorbalıkla Tahtı Ele Geçirmesi ve Secularis Oyunları

VIII. BÖLÜM (M.S. 242) 269
Artakserkses'in Yeniden Kurduğu
Monarşiden Sonra Pers'in Durumu

IX. BÖLÜM (M.S. 242 - M.S. 250) 293
İmparator Decius Zamanında
Barbarların İstilasına dek Germanya'nın Durumu

X. BÖLÜM (M.S. 250 - M.S. 268) 323
İmparatorlar Decius, Gallus, Aemilianus,
Valerianus ve Gallienus
Barbarların Genel Saldırısı
Otuz Tiran

XI. BÖLÜM (M.S. 268 - M.S. 275) 377
Claudius'un Hükümdarlığı
Gotların Yenilgisi
Aurelianus'un Zaferleri, Başarısı ve Ölümü

XII. BÖLÜM (M.S. 275 - M.S. 284) 419
Aurelianus'un Ölümünden Sonra Ordunun ve Senatonun Tutumu
Tacitus, Probus, Carus ve Oğullarının Saltanatları

XIII. BÖLÜM (M.S. 285 - M.S. 305) 461
Diocletianus ile Üç Ortağı Maximianus, Galerius ve Constantius'un Saltanatı
Düzenin ve Huzurun Yeniden Kurulması
Pers Savaşı - Roma İmparatorlarının Utku ve Başarıları
Yönetimde Yeni Biçim
Diocletianus ve Maximianus'un Hükümdarlıktan Çekilmeleri

XIV. BÖLÜM (M.S. 305 - M.S. 323) 513
Diocletianus'un Tahttan Çekilmesinden Sonraki Karışıklıklar
Constantinus ve Maxentius'un Yükselişi
Aynı Zamanda Altı İmparator
Maximianus ve Galerius'un Ölümleri
Constantinus'un Maxentius ve Licinius'a Karşı Zaferleri
Constantinus'un Otoritesi Altında İmparatorluk Birliğinin Yeniden Kurulması

XV. BÖLÜM (M.S. 323 - M.S. 324) 571
Hristiyan Dininin İlerlemesi, İlk Hristiyanların Duyguları, Töreleri, Sayı ve Durumları

XVI. BÖLÜM (M.S. 324) 653
Nero'nun Saltanatından Constantinus'un Saltanatına dek Roma Yönetiminin Hristiyanlara Karşı Tutumu

EDWARD GIBBON'UN YAŞAM ÖYKÜSÜ

Doğumu 27 Nisan 1737, Ölümü 16 Ocak 1794

"Benim karakterim," diyor Gibbon anılarında, "hayranlığa az yatkındır ve denemediğim bir şeye özenmeyi reddetmişimdir. Aradan yirmi beş yıl geçtikten sonra *Ölümsüz Kent*'e[1] yaklaşırken ruhumda canlanan büyük heyecanları ne unutabilir ne de anlatabilirim. Uykusuz geçen bir geceden sonra, dışarı çıktım. Forum örenlerini kendini beğenmişlerin ayağı ile çiğnedim. Romulus'un durakladığı, Çiçero'nun konuştuğu, Sezar'ın düştüğü anılarla dolu bütün bu yerler o anda gözlerimin önündeydi. Serinkanlı ve dikkatli bir sınav halinden geçmeden önce, sarhoş gibi birçok gün yitirdim... 15 Ekim 1764 günü Roma'da, Capitolium örenlerinin ortasında hayallere dalmıştım. O sırada aşağıdaki Jüpiter Tapınağı'nda keşişler akşam dualarını okuyorlardı. İşte o zaman Roma'nın gerileyişini ve çöküşünü kaleme almak düşüncesi ilk kez zihnimde belirdi, benliğimi sardı."

Bu çok büyük kapsamlı düşünce onun bütün yaşamını kapladı ve bu yaşamın meyvesi olan *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* İngiltere'nin şanlı tarihsel triumvirasındaki onurlu yerini ona sağlamış oldu.

İlk gençlik çağından beri Gibbon, bütün çalışmalarını tarih araştırmaları üzerine yöneltmişti. 27 Nisan 1737'de, Londra yakınlarındaki Putney'de doğdu. Dokuz yaşına basınca okula başladı. Ancak okul yaşamı ne sağlığına ne de ruh yapısına uygun düştü. Daha sonraları çok iyi bir eğitici onun yetişmesinde etken oldu. Anılarında belirttiği gibi, halalarından birisinin gözetimi altında, düşüncelerinin gelişimi adım adım yol aldı.

"Sağlığımın olduğu kadar ruhumun da gerçek annesi olan bu çok

1. Roma kenti. (Villa Aeternalis)

değerli kadını, Bayan Catherine Porteus'ü, bugün de hüzünlü bir sevgiyle ve minnetle anıyorum. Ondaki doğal sağduyu, en güzel İngilizce kitapları okumakla daha da olgun hale gelmişti ve aklı kimi zaman birtakım köksüz inançlar, ikiyüzlülük ve yapmacıklarla bulandırılmış olsa bile, bunlar onun duygularını hiçbir şekilde değişikliğe uğratamamıştı. Hoşgörüsü, sevecenliği, açık yürekliliği ve benim her şeyi öğrenmek için gösterdiğim ilgi, bizi büsbütün birbirimize yaklaştırdı. Sanki aynı yaşta iki arkadaşmışız gibi, somut ve soyut her tür konuyu rahatça konuşuyorduk. Onun en büyük zevki ve ödülü, bendeki yeni düşüncelerin filizlenmeye başladığını görebilmesiydi. Acı ve bitkin düşme, çoğu zaman eğlenceyle ve öğrenmeyle çekilir hale getirilirdi. Bu tatlılıkla verilen dersledir ki okumak için bende erken ve yorulmak bilmez bir sevginin doğmasına neden oldu. Büyükbabamın pek de ahım şahım olmayan kitaplığında bir kitabın adı gözüme çarpıyor, bir ozanın, bir romancının ve de bir gezginin yapıtını raftan alıyordum. Bayan Porteus ise, birtakım ahlaksal ve dinsel kurgulara kapılmış bir çocuk için yaşının üstündeki merakı önlemek kadar onu cesaretlendirmek duyguları arasında kalırdı. On iki yaşına bastığım yılı, aydın düşüncelerin gelişmesinde en elverişli bir aşama olarak anmam gerekir."

On iki ile on beş yaş arasında genel okulda okumak için babası harekete geçti. Ne var ki çocuğun pek de elverişli olmayan sağlığı sosyal yaşamın sertliklerine dayanacak güçte değildi Çeşitli okulları boş yere denedikten sonra, 1752'de, tam on beş yaşındayken onu Oxford Üniversitesi'ne göndermeye karar verdi.

"Oxford Üniversitesi'ne girişim," diyor Gibbon, "yaşamımda dönüm noktası oluşturur ve kırk yıl geçmiş olmasına karşın, sevinçli ve sürprizli ilk heyecanlarımı on beş yaşımda, çocukluktan erkekliğe geçtiğimi birdenbire anladım. Kendimden yaşça ve sınıfça büyük olanlara saygılı davranıyordum, onlar da bana nazik ve sevecen davranıyorlardı. (Oxford ve Cambridge üniversitelerinde üç grup öğrenci vardı: Lordların çocukları, ki ipek elbise giyerler ve

başlarında püsküllü kordonu olan bere bulunurdu. Lord çocuğu olmayan fakat okul ücreti ödeyen öğrenciler de ipek giysi ve püskülsüz bere giyerlerdi. Parya durumunda olan burslu öğrenciler yün giysi giyerlerdi.) Kadife bere ve ipek giysi benim övüncümü okşuyordu. Bir öğrenciye hiçbir zaman verilmeyen bol para yerine yeterli ve uygun bir harçlık bana ayrılıyordu. Ama Oxford'daki satıcılardan sonsuz ve tehlikeli denecek rahatlıkla kredili alışveriş yapabilirdim. Çok sayıda bilimsel eserlerden oluşacak bir kitaplık düzenleme olanağı elime geçmiş bulunuyordu. Madeleine Koleji'ndeki dairem üç güzel ve döşeli odayı kapsıyordu. Bitişik gezinti yerleri, Platon'un öğretilileriyle dolup taşacak olsaydı, *Ilisus* kıyılarının eski gölgeli ağaçlığına dönüşebilirdi. İşte Oxford Üniversitesi'ne girişimin parlak perspektifi bu oldu."

Bu parlak perspektif pek uzun sürmedi. Ailesi içerisinde aldığı çok tutucu eğitime karşın, inceleme ve derin araştırma konularındaki özgürlük, kilisenin yerleşmiş ve değişmez tutumunun ve bağnaz bir inancın dar yolunda yürümesini olanaksız kılıyordu. Ruhundaki canlılık öğretmenlerin ilgisizliği ve öğrencilerin kayıtsızlığı yüzünden yaralanmış gibi oldu. Bütün bu eski kurumların ortak karakteri *statüko*nun korunmasıdır. Yanılmış olabileceklerini kabul etmeksizin, gerçeğin varlığını algılar gibi olurlarsa da onu keşfetmeye yanaşmazlar ve çevrelerindeki dünya birçok değişikliğe uğrayarak ilerlemeden ilerlemeye koşarken, onlar dayanaklarını geçmişte aramayı sürdürür ve çölün ortasında hareketsiz durumda kalırlar.

Gibbon, anılarında, bütün bu yanlışları acı acı betimlemektedir. "Oxford ve Cambridge okulları yanlış ve barbar bilimin karanlık çağında kuruldular ve bugün de kökenlerindeki kusurların izini taşımaktadırlar. İlkel disiplinleri papaz ve keşişlerin eğitim düzenine göre oluşturulmuştur. Yönetim ise, bugün de tutumları çağdaş dünyanınkilerden uzak bulunan kilise ruhanilerinin ellerindedir ve bunların gözleri felsefenin canlı ışığıyla aydınlanacak yerde kamaşarak görmez olmaktadır. Papalar ve krallarca verilen imtiyaz

izinleriyle bu kuruluşlara yasal loncalık hakkı tanındı. Tekel durumundaki ayrıcalığı ellerinde bulunduranlar dar görüşlü, tembel ve baskıcıydılar. Yaptıkları iş, bağımsız sanatçılarınkine oranla daha pahalı ve daha düşük değerdedir. Serbest rekabet alanında bunca canlılıkla elde edilmiş buluşlar ve yeni düşünceler rekabet korkusunun üzerinde yer almış ve yanlış isteğinin altında kalmış olan bu kendini beğenmiş loncalarda iğrenç ve keder dolu bir tiksinme ile kabul görürdü. Buralarda, kendi istekleriyle bir reform yapılabilme olasılığı yok denecek kadar azdır. Batıl inanışlarla ve uzlaşmaz mızıkçılıklarla kafaları o denli örümceklenmiştir ki parlamento bile bütün gücünü kullanarak bu iki üniversite için bir soruşturma açacak olsa başarısızlığa uğrayacaktır.[2] On üçüncü yüzyıl tarihini taşıyan klasik rütbe ve unvanlar zanaat loncalarından alınmıştı ve o loncalarda bir çırak, süresini doldurduktan sonra, giz dolu mesleğini yapma izni ve yeterlik belgesi alabilirdi."

Oxford'daki profesörler, Gibbon'ın da belirttiği gibi, kibar takımından insanlardı ve çok çalışmadan, kurucunun zengin kaynaklarından yararlanıyorlardı. "Günleri, bir sürü tekdüze meşguliyetlerle geçiyordu: Okul kilisesi, sınıf, kahve ve salon... Bu işlerden yorgun fakat tatmin edilmiş bir halde uzun bir uykuya dalmak üzere yatmaya gidiyorlardı. Okumanın, düşünmenin ve yazmanın ağırlığını vicdanlarının üstünde duymuyorlar, açan bilim çiçeklerinin meyvelerini ne kendileri ne de kamu yararı için toplamaya yanaşıyorlardı."

Gibbon, bir kısım dersleri yararsız ve tatsız bularak onlardan kurtulma yollarını aradı ve profesörlerinin ilgisizliği ve aldırmazlığı ona üniversiteyi bırakmayı, her zamanki okuma avareliğini evinde sürdürme olanağını sağladı. Tarihçiler ve seyahatname yazanlar en çok ilgisini çeken kimselerdi, yeter ki kitapları İngilizceye çevrilmiş olsun. Böylece Yunan, Roma ve İtalyan tarihçilerini okumaya başladı.

2. İngiltere'de daha önce parlamentoda reform yapmalı ki öbür kurumlardaki reformlara de olanak sağlanabilsin.

"Teslis'le, Saint Michel arasındaki uzun sürede," diye Gibbon anlatmasını sürdürüyor, "Oxford boşalırdı. Ağustos ve eylülü Buriton'da, babamın evinde geçirdim. Ne kadar şaşılasıdır ki koleji bırakır bırakmaz okuma isteğim yeniden canlandı. Bu, yalnızca okuma isteğiydi, eski zamanlar tarihinin incelenmesi için belirli bir yöneliş değildi. Özgün bilgilere yabancı, düşünme alışkanlığı olmaksızın, yazı sanatı kolaylığından yoksun bir halde, bir kitap yazmaya karar verdim. Sesostris Çağı adını verdiğim bu denemeyi, bana, hiç kuşku yok ki o sıralarda yeni yayımlanmış ve büyük yankılar yaratmış olan Voltaire'in *XIV. Louis Asrı* esinlemişti. Buriton'da geçirdiğim günlerde kırlarda dolaşmayı ve zararlı telkinleri olabilir korkusuyla insanlarla görüşmeyi bir yana bırakıp büyük bir özenle kendimi cüretli girişimime adadım. Genel alkışları şimdiden kulaklarımla duyuyor gibiydim. Kısa süre içerisinde zayıflığımı anladım. Oxford'a dönüşümde, Sesostris Çağı'nı bıraktım. Biçimlenmemiş sayfalar halinde bir çekmece köşesinde yirmi yıl kaldıktan sonra, kâğıtları gözden geçirdiğim bir gün onları da alevlere teslim ettim."

Yaşam akımında rehbersiz ve inançlarında öndersiz bir halde inceleme ve düşünce dalgalanmalarının ortasında, doğal yapısı bakımından kararsız olan Gibbon'ın ruhu onu, avare bir gençlik düzensizliğinin kucağına attı. Çok belirgin nitelikteki tutkuları olmaması bütün yaşamı tehlikeye sokabilen o büyük ahlak yanlışlıklarından onu korudu. Kuşkusuz, o çok sevecen halasının yanında geçen ilk tatlı yıllarının anıları onun esenliğe kavuşmasında yardımcı oldu. Zaten, atağa kalkan ruhu, ancak tanımlanması güç bir nitelik taşıyan ahlak yasalarından gayrı hiçbir güç durduramaz. Bu olayda da onu ancak ilk anılar durdurabilmişti.

"Daha küçük yaşlardayken bile din üzerine tartışmalara bayılırdım. Zavallı halam, kendini inandırmaya zorladığı gizler içerisinde çoğu zaman bunalmış haldeydi. Bu tartışma eğilimim, Oxford havasının ağırlığı altında niteliğinden bir şey yittirmedi. İşsiz güçsüzlüğün pusulasız dümeni beni, dinsel tartışmanın tehlikeli savaş

alanına sürükledi. On altı yaşında, Roma Kilisesi'nin yanılgıları içerisinde yolumu şaşırdım."

Doktor Middleton'ın *Özgür Sınav*'ını, Bossuet'nin *Protestan Kiliselerinin Değişkenlikler Tarihi*'ni ve ünlü rahip de Meaux'nun *Katolik Mezhebinin Açıklaması*'nı okuyunca Protestanlık inançlarında birtakım kuşkular uyandı. Anglikan inancının sallantıda olan yapısı tümüyle sarsıldı ve tarihsel mantık, Anglikan inancının Basile ve Chrysostome'lar, Augustin ve Jerome'larca konulmuş inancın bir parçasından başka bir şey olmadığını ona gösterdi. İlk reformcuların yanlışlarını, ayrıldıkları noktaları, belirsizlikleri ve çelişkileri Bossuet'nin güçlü kalemiyle yazılmış eserinden okuyunca ve bu yazarın düşünce düzeniyle anlatışı arasındaki uyumun etkisinde kalarak, Katolik Kilisesi'nin sürekli birliğinin, gerçeği yansıtan en doğru belirti ve tanık olduğu kanısına vardı. Artık birincisine inancı kalmadığını görerek ikinciye inandığı sonucunu çıkardı. O andan başlayarak en sonunda gerçek yerini bulmuştu. Kuşku, hiç aklından çıkmıyordu ve bunu bir sonuca bağlamak istiyordu. Kendisinin artık Protestan olmadığını anlıyor, Katolik olmaya karar vermiş bulunuyordu. Bir İngiliz vatandaşının Roma Kilisesi'ne bağlanması konusunda yardımcı olanları ömür boyu hapse mahkûm edecek maddeler içeren o tarihteki İngiliz Ceza Yasası'nın hükümlerine karşın bir papaz onun bu isteğini yerine getirdi.

Gibbon'ın babası bu din değişikliğini öğrenince, ilk öfkesi geçtikten sonra, artık İngiliz üniversitelerinin oğluna kapalı olduğunu, yeni öğrenim ve düzeltim yolları bulmanın gerekliliğini düşündü. Gibbon, Pavillard adında bir Protestan papazının veliliği altında yeniden klasik ve dinsel çömezlik eğitimi için Lozan'a gönderildi. Zaten hiçbir zaman koyu bir dindarlık belirtisi göstermemiş olan bu çocuğu yeniden Anglikan mezhebine döndürmek Pavillard için zor olmadı. Bir süre, kendi aralarında bu sorunun tartışmasını yaptılar ve 1754 Noel'inde "eski mezhebe dönüş"ü Lozan'da kutladılar. Gibbon bu merasimi anlatırken ve yüksek sesle Angli-

kan mezhebine tam inancını belirtirken içinden, kuşku duymakta olduğunu da söylüyor ve ekliyordu: "Din üzerine yaptığım araştırmaları askıya aldım, hem Katolikler hem de Protestanlarca razı olunarak benimsenen dogmalara ve gizemlere uymuş göründüm."

Gibbon'ın yeni Protestanlığının sözde kesinliğini iyice kavramak için onun anılarındaki Chillingworth ve Beyle'in karakterlerini savunmasını okumak yeterlidir. Bu savunmalarda, onların anlatılmasında ileri sürdüğü düşüncelerin kendisine uygulanması gerekliliği belirgindir. Buraya aktaracağımız bir kısım pasajlar onun ruh âlemini yansıtacağı gibi, meydana getirdiği büyük Roma tarihinin de kimi bölümlerinde etkili olmuştur.

Chillingworth'un bilginliğine ilişkin portresini çizdikten sonra, geçirdiği öz değişikliklerini anlatıyor ve şunları ekliyor: "Belirsiz bir geleneğe ve halkça benimsenen kanıya güvenebilirsek, onun araştırmalarından duyulan endişe yatışır ve ilgilenmeye değmez bir felsefe olarak görülür. Bununla birlikte doğal açık yürekliliği ve ruhundaki içtenlik iyice bilindiği için, bu görünüşteki hafiflik Chillingworth'un ününü hiçbir şekilde gölgelemedi. Değişmelerinin çok olması gerçek üzerine araştırmalarının çok temiz ve saf niyetli olmasındandı. Kuşkuları kendi kendilerinin yolunu açıyorlardı. Bu kuşkuların emrine akıl gücündeki bütün varlığını veriyordu. O zaman da çok zorlu ve çok titiz oluyordu. Ne var ki utkularında ne kadar güvenlik duyuyorsa o derecede az huzur hissediyor ve hemen aklına yeni gelen bir savaşıma atılıyordu. Öyle ki yenilgilerinde olduğu gibi yengilerinde de yeni yön değiştirmelere yine kendisi, tek başına karar veriyordu."

Bayle için söyledikleri de kendi düşüncelerini daha iyi yansıtacak niteliktedir: "Din fırtınasının sessiz ve yiğit izleyicisi, Rotterdamlı filozof, eşit bir otoriteyle, XIV. Louis'nin zulmünü, Kalvinistlerin cumhuriyetçi özdeyişlerini, saçma sapan kerametlerini ve kimi zaman onu inzivaya gitmeye zorlayan hoşgörüsüz yobazlığını kötü şeyler olarak sergiliyordu. Zamanındaki din tartışmalarını gözden geçirerek hasımlarının kanıtlarını teker teker inceledi. Bunlardan

şu sonucu çıkardı ki Katoliklerin ve Protestanların silah olarak kullandıkları hiçbir şey din gerçeğini insanlara anlatmaya yeterli değildir. Bu nedenle Bayle, görenek ve öğretimin halkın inancını oluşturan tek dayanak olduğu sonucuna ustalıkla vardı. Dinsizliğin temelsiz inanca oranla daha az zararlı olduğu anlamına gelen Plutark'ın eski aykırı düşüncesi, onun ruhunun renkleriyle bezenmiş ve mantığını bütün inceliğiyle bilenmiş bir halde, anlatılması zor büyük bir değer kazanmaktadır. *Dictionnaire Critique*'i çok geniş bir olaylar ve düşünceler deposudur. Orada sahte dinler ile kuşkudan yapılmış ölçekleri karşılıklı olarak birbirlerini yok edinceye kadar sallanıp dururlar. Kuşkuları ve itirazları bu denli yetenekle bir araya toplama konusunda gösterdiği şaşılası güç ona "iri bulutları toplayan Jüpiter" unvanını –biraz da alaylı olarak– almaya yöneltti. Başrahiple görüşmesi sırasında, genel anlamıyla *pyrrhoniste* şüpheciliğine bağlı bir felsefe kolunu tuttuğunu açıklamaktan çekinmedi: 'Ben, dini bütün bir Protestan'ım dedi, bu nedenle bütün sistemlere ve bütün inanç ve mezheplere karşı ayırım gözetmeden eleştiride bulunabilirim'."

Gibbon, Lozan'a geldiği zaman, tek kelime Fransızca bilmiyordu ama zorunlu olarak bu dili hemen benimsedi ve 1755'te bu kentten ayrıldığı sırada, anlama, konuşma ve yazmada İngilizcesine oranla Fransızcayı daha çok kullanır hale gelmişti. Oxford'da bulunduğu dönemde donuklaşmış olan okuma sevgisi, büyük bir istekle yeniden uyanmıştı. Karşısına yeni üslup biçimleri ve yeni edebiyat örnekleri çıkıyordu. Maddelerin ve düşüncelerin karşılaştırılması görüş açısını genişletiyor ve boş inançlarını törpülüyordu. İyi insan M. Powillard'ın veliliği altında, Latince ve Yunanca ile insanların ve milletlerin hukuku derslerinin öğrenimine yeniden başladı. "Özellikle," diyor Gibbon, "Montesquieu'yü okumaktan büyük zevk duyuyordum. O Montesquieu ki üslubundaki canlılık ve varsayımlarındaki atılganlık, içinde bulunduğumuz yüzyılın dehasını uyandırıcı ve dürtükleyici güç kaynağı olmuştur. Ne var ki Roma İmparatorluğu tarihçisinin oluşmasında özellikle üç ya-

pıt yardımcı olmuştur: 1) Pascal'ın *Les Lettres Provinciales* (Taşra Mektupları), ki bu yapıtı yıllar boyu ve her elime alışta yeni bir tatla okudum. Pascal'ın bu kitabı bana ciddi ve alımlı biçimde alaylı yazma silahının nasıl kullanılacağını ve kilise mensuplarının gösterişine karşı bile ne biçimde uygulanacağını öğretti. 2) Bletterie rahibinin yazdığı *Julien'in Yaşantısı*, insanın nasıl incelenmesi ve zaman için nasıl hüküm verilmesi gerektiğini bana öğretti. 3) Giannone'un kaleme aldığı *L'Histoire Civile de Naples*'de bir eleştirmen gözüyle kilise iktidarının ilerlemelerini, kötülüklerini ve karanlık yüzyıllardaki İtalya ayaklanmalarını gözlemledim."

Öğrenimi düzene girerek ilerledi, Avrupa'nın bir kısım bilim adamlarıyla yazışmalar yaptı, memleketin en kalburüstü evlerine kabul edildi, ara sıra Voltaire'i de oralarda görmek, hatta trajedilerinde Voltaire'in kendisinin de rol alıp oynadığını izlemek fırsatına erişti ve İsviçre içinde çeşitli geziler yaptı. Bütün bunlar beş yıl içerisinde oldu.

"Eski bir aşk sorunundan söz açmak isterken gülünç hale düşerim diye korkuyorum," diyor Gibbon *Anılar*'ında, "bu sözcükten, ince ve nazik dikkatlerden, şövalyelik ruhundan kaynaklanan, Fransız töreleri içerisinde sıkı sıkıya kaynaşmış bulunan umutsuz ve amaçsız çapkınlık anlamını anlıyor değilim. Bu duygudan anladığım, bu istek karışımı, dostluk, gönül okşamasıdır; bütün kadınlar arasında yalnız bir tanesi varlığımızın biricik mutluluğudur, insanüstü olarak gördüğümüz o kadın bütün bunları bir meşale gibi elinde tutmakta ve bizi etkilemektedir. Bu konuyu açarken yüzüm kızarmıyor; her ne kadar benim aşkım başarısızlıkla sona erdiyse de böyle saf ve coşkun bir aşka tutulabildiğim için kıvanç duyuyorum. Matmazel Suzanne Curchod'nun kişisel çekiciliği, erdemleri ve ruhundaki zarafetiyle daha güzelleşmişti. Fransız asıllı olan annesi, memleketinin dinini yeğlemişti. Babasının mesleği, karakterinin ılımlılığı ve felsefesiyle çelişki göstermiyordu. Vaud ülkesini Franche-Comté'den ayıran dağlarda kurulu Crassi köyünün rahibi olarak, kendini yorucu işlerine vermiş, mütevazı bir

ücretle geçimini sağlamaktan memnun bir yaşam sürdürüyordu. Çekilmiş olduğu bu herkesten uzak yaşamında biricik kızına bir edebiyat eğitimi vererek onu bilgin denecek kadar ileri bir öğrenime kavuşturmaya çalışmıştı. Kızı, bilimler ve diller alanında babasının umudundan çok fazlasını gerçekleştirdi. Lozan'daki kimi akrabalarına yaptıkları kısa ziyaretlerde Matmazel Curchod'nun ruhu, güzelliği ve bilgeliği herkesin takdirini kazandı. Böyle bir harikadan söz edildiğini duyunca merak ettim. Onu gördüm ve sevdim. Onu, bilgisinde ukalalıktan uzak, görüşmesinde canlı, duygularında saf ve tavırlarında zarif buldum. İlk ve ani heyecan olağan ve çok içtenlikli bir tanışmanın verdiği yakınlaşma ile güçlendi. Babasının evine iki ya da üç ziyaret yapabilmeme izin verdi. Franche-Comté dağlarında birkaç mutlu gün geçirdim. Anne ve babası peşine düştüğüm düşüncenin farkına vararak beni cesaretlendirdiler. İnziva yaşamının sessizliğinde, erdemli bir kalp üzerinde izlenim yaratma umudu ile övünebilirdim. Crassi'de ve Lozan'da kendimi mutluluk kuruntusuna kaptırdım. İngiltere'ye dönünce, babamın bu işe hiçbir zaman razı olmayacağını anladım ve onun onayı olmadan da yalnız bırakılmış durumda ve umutsuz kalacaktım. Çetin bir iç hesaplaşmadan sonra, alınyazıma boyun eğdim. Âşık çaresizliğiyle acımı içime çektim, evlat olarak da söz dinledim."

Gibbon'ın ilk ve de tek tutkusunu uyandırmış olan Matmazel Curchod, sonradan Madam Necker adını aldı ve Madam de Staël'in annesi oldu. Çok az kadında güzellik, espri, incelik ve karakter asilliği birlikte bulunur. Gibbon'da, ruh tutkuları gibi kalp tutkuları, inanç gibi aşk bir beden idmanı, bir zevk ve bir anlaşma olarak görülmüştür. Katoliklikten de ona geçerken içinde bulunduğu aynı soğukkanlılıkla vazgeçti. Matmazel Curchod'dan, baştan iki sayfası büyük sevgi duygularını yansıtan sözlerle dolu ve sonu ise duyguya değil de akla dayalı şu beyanla biten bir mektupla ayrıldı: "İşte bu nedenle, Matmazel, sizin çok alçak gönüllü ve söz dinleyen hizmetkârınız olmak gibi bir onura sahibim. Edward

Gibbon." Daha sonra Madam Necker olan Curchod'yu Paris'te, parlak bir durumdayken gördü. Bu görüşmeden dolayı M. Necker iyi sönmemiş bir ateşin yeniden parlaması olasılığını düşünse bile, ne bundan ne de öbüründen kaygı duydu.

Böylece bir yabancı inanç ve yabancı bir kadın tutkusundan sıyrılan Gibbon, 1758'de İngiltere'ye döndü. Alışkanlıkları, düşünceleri ve dili artık kendi memleketinin alışkanlıkları, düşünceleri ve dili değildi. Lozan'da başladığı, yayımladığı ilk eser Fransızca olarak kaleme alınmıştı. Bu, yazarın kendi ülkesinden çok Kıta Avrupa'sında iyi kabul görmüş olan edebiyat incelemesi üzerine denemesi idi. Babası, onun İngilizliğini yeniden güçlendirmek amacıyla oğlunu yüzbaşı rütbesiyle bir askerî birliğe koydurdu. Ama onun askerlikte yapabileceği çok şey yoktu. Savaş sona erince gönüllüler terhis edildi ve Gibbon yeniden inceleme çalışmalarına başladı. Bu kez, incelediği İngiliz yazarlardı.

"Boş zamanlarımın ayrıcalıklı arkadaşları özgürlük ve aklın esprisiyle insanı soluklandıran İngiliz yazarlardı. Ayrıca, uzun süre yabancı dille konuştuğum için bozulan kendi dilimi de yeniden kazanma yolunda bu yazarların çok yaran oldu. Mallet'nin akıllı öğütleri bana Swin'in ve Addison'un yapıtlarını tanıttı. Espri ve sadelik onların ortak nitelikleriydi. Swin'in sert üslubunun aksine Addison'unki ince ve yumuşak çağdaş kavramlarla süslüydü. Tarihte anıtsal nitelik taşıyan hiçbir İngilizce eser bulunmadığı yolundaki sitemli dedikodular Robertson ve Hume'un çalışmalarıyla çürütülmüştür: *İskoçya Tarihi* ve *Stuart'lar Tarihi*... Bu kitapları birçok kez okuyunca duyduğum heyecanı belirtmeliyim. Planın yetkinliği, anlatımdaki canlılık ve üslubundaki görkemlilikle Doktor Robertson'ın eseri, bir gün benim de onun izinde yürüyebilme umudumun ateşini tutuşturdu. Onun arkadaşı ve rakibinin sakin felsefesi ve gereği kadar değeri bilinmemiş olan taklit edilemez güzellikleri, çoğu zaman derin zevk ve umutsuzlukla karışık bir duyguyla kitabı kapamamı zorladı."

Büyük İngiliz tarihçilerine hayranlığı kendisini de onların takip-

çisi ve sonunda da onlarla eşit olmaya yavaş yavaş hazırlıyordu. Araştırmalarında karşısına çeşitli tarih konuları çıkıyordu: VII. Charles'ın İtalya Seferi başlı başına büyük ve önemli bir olay olduğu halde daha çok büyük olayların bir başlangıcıydı. Philip Sidney'in ve Walter Raleigh'in yaşantıları, İsviçre'nin Özgürlük tarihi. Mediciler döneminde Floransa tarihi. Hiçbirinin üzerinde fazlaca durmadan hepsini ayrı ayrı düşündü. Kendi yeteneğinin verimini sağlayabilecek bir konuyu henüz bulamamıştı. *Edebiyat Üzerine Kalem Denemesi* adlı eserinin Fransa'da elde ettiği başarı ona, zarafet Avrupa'sının bakışlarını Paris üzerinde toplayan parlak edebiyat sosyetesiyle bağlantı kurabilme fırsatından yararlanma isteğini verdi. Paris'te Diderot, d'Alembert, Barthelemy, Raynal, Duclos, d'Holbach, Helvétius'la ilişki kurdu ve Madam Geoffrin'in, du Bocage'in konuksever salonlarına kabul edildi. Paris'te geçirdiği kıştan sonra ilkbahar onu İsviçre'ye çağırıyordu. Akrabasından olan Acton,[3] onu herkesle tanıştırdı ve Mayıs 1763'te Cenevre Gölü'nün kıyılarına vardı. Lozan'daki ikameti, her gelişinde onun yeni güzellik duygularıyla keyiflenmesine neden oluyordu. Yapısı bakımından bu gibi şeylerden söz etmeyi sevmese de Lozan'dan yaşadığı o zevkli anıları zaman zaman dile getirmekten geri kalmamıştır.

"Benim gözdeler sosyetem," diyor bu seyahatten söz ederken, "yaşlarına uygun olarak, *ilkbahar sosyetesi*, diye övünçlü bir ad almıştı. Kentin ileri gelenlerinden olmasa da bu topluluğu, hepsi iyi ailelerin çocukları olarak on beş yirmi yaşları arasındaki genç kızlar oluşturuyordu. En büyükleri belki yirmi yaşında bile değildi, hepsi hoş, birçoğu güzel, hele iki üç tanesi enfes güzellikteydi. Hemen her gün, ne annelerinin ne de bir gözcünün gözetiminde olmaksızın, içlerinden birilerinin evinde toplanıyorlardı. Avrupa'nın her ulusundan delikanlıların arasında yine kendilerinin

3. Bu ailenin mensuplarından biri Besançon'da yerleşmişti ve onun bir kardeşi Napoli krallık nazırı olmuştu. Nazırın oğlu Fransa'da yerleşti ve orada Dalberg dükünün kızıyla evlendi. Bugün, Gibbon ailesinin bir kısım malları, kalıtım yoluyla bunun eline geçmiş bulunmaktadır.

güvenilirliğine emanet edilmişlerdi. Gülüyorlar, şarkı söylüyorlar, dans ediyorlar, kâğıt oynuyorlar, hatta komedi temsilleri veriyorlardı. Bununla birlikte, bu kaygısız neşe saatleri içerisinde hem birbirlerine karşı saygılı davranıyorlar hem de erkeklerden saygı görüyorlardı. Özgürlükle görgü arasındaki sınır, bir davranış, bir söz ya da bir bakışla aşılmamıştı. Onların tertemiz masumluğu, en hafif bir rezalet ya da kuşku kiriyle lekelenmemişti. Şu İsviçre törelerinin ne denli içtenlikli sadeliği var!"

Lozan'da bir yıla yakın kaldıktan sonra İtalya'ya geçti. Yazımıza başlarken anılarından aldığımız bölümde kendisinin de anlattığı gibi, ilk çağların görkemli görünüşü içerisinde Roma'nın onda, tarihini yazma düşüncesini doğurduğunu ve Jüpiter Tapınağı'nda akşam duasını okuyan keşişlerin –bütün inançlara saygı gösteren Roma'nın ortasında– şimdi hoşgörüye meydan okumasından belki de acı duyarak kalbinde bir çeşit öç alma duygusu canlandığını düşünmek olasıdır. Gibbon, bu büyük yapıtı meydana getirmek için ne gibi çalışmalar yaptığını anılarında anlatmıştır. Dipnotlarının çokluğu ve özellikle kitabına aldığı olaylarla yetenekli biçimde sunulan sonuçlar ne büyük ve ne değerli çalışmalar yaptığını, yapıtının ne gibi hazırlıkların ürünü olduğunu kanıtlamaktadır.

Araştırmalarının kesin yazımına Londra'ya dönüşünden iki yıl sonra başladı ve babasının ölümünden sonra evine, kitaplığına serbestçe yerleşti. "Başlangıçta," diyor, "yapıtın adından imparatorluğun gerileme ve çökme dönemlerinin kesin olarak ne zaman başladığı, giriş bölümünün sınırları, bölümlerin sıralanması ve anlatım düzenine değin her şey belirsiz, yetersiz durumdaydı. Çok kez, yedi yıllık bir çalışmayı bırakma durumuna düştüm. Bir yazarın üslubu ruhunun imgesi olmalıdır. Anlatımdaki tutum ve uyarlık ise alışkanlığın meyvesidir. Önce, yavan ve tatsız anlatımla tumturaklı bir ifade biçimi arasında ortalama bir üslup meydana getirebilmek için birçok denemeler yaptım. Etkilerinden hiç değilse şöyle böyle memnun kalabilmemden önce birinci bölümü üç kez, ikinci ve üçüncü bölümleri de ikişer kez düzelterek yeni-

den yazdım. Ancak ondan sonra daha dengeli ve daha kolayca yol alabildim. Hristiyanlık kurumuna ayrılmış bulunan XV ve XVI. bölümlerin şimdiki hale gelmesi için bunları üç kez elden geçirmem gerekli oldu."

İlk cilt Şubat 1776'da yayımlandı. Arka arkaya üç baskı hızla tükendi. Her yandan kutlamalar yağıyordu. Ona en çekici gelen kutlama, ünlü filozof David Hume'dan aldığı aşağıdaki mektuptu:

> Edinburgh, 18 Mart 1776.
>
> Değerli bayım, tarih kitabınızı heyecanla ve yutarcasına okurken bu heyecanımı, zarif armağanınızdan dolayı teşekkür etmek ve eserinizin bende uyandırdığı memnuniyeti size iletmek için kesintiye uğratma gereksinimine karşı koyamadım. Üslubunuzun değeri, konunuzun derinliği, bilginizin genişliği bakımlarından kitabınız takdire değer, itiraf ederim ki sizi tanımak onuruna erişmemiş olsaydım, böyle bir eserin, zamanımızda bir İngiliz tarafından yazılmış olmasını yadırgardım. Buna gülebilirsiniz ama bana öyle geliyor ki zamanımızdaki yurttaşlarımız akılalmaz ve saçma bir barbarlık içerisine dalmışlar, güzel sanatları tümüyle ihmal etmişlerdir. Onlardan hiçbir değerli ürün beklememekteyim. Bu kentteki bütün aydınların, eserinize hayran olmakta ve devamını özlemle beklemekte birleştiklerini öğrenince, benim gibi, sizin de memnun olacağınızdan eminim.
>
> Bir süre önce, girişiminizden söz edildiğini duyduğum zaman, itiraf ederim ki son iki bölümün içinden nasıl çıkabileceğinizi merak etmiştim. Çok temkinli bir tutumla gözlem yapmış olduğunuz görülüyor. Fakat bu konuyu işlerken nasıl bir tutum izlemiş olursanız olun yine kuşkuları üzerinize çekmekten kurtulamayacaksınız ve hoşnutsuzluk uğultuları kulağınıza gelecektir. Başarınızı halk katında geciktirebilecek bir şey varsa o da budur. Yoksa eseriniz her

bakımdan başarıya ulaşacak niteliktedir. Gerilemenin birçok öbür belirtileri arasında, bugün İngiltere'de de el üstünde tutulan boş inançlar, felsefenin çöküşünü ve zevkin yittiğini haber vermektedir. Bu iki şeyi, felsefe ve zevki, hiç kimse sizden daha yetkili olarak yeniden yaşama kavuşturamayacağına göre, bu işin başında, olasılıkla çok savaşım vereceksiniz.

Ossian'ın koşuklarının gerçeğe uygun olup olmadıkları konusunda ne denli şüpheci olduğunuzu görüyorum. Bu şüpheciliğiniz sağlam bir temele dayanmaktadır. Gerçekten, aklı başında olan herkes için, yirmi binden çok dizenin ve bunlarla birlikte sayısız tarihî olayın, sadece ağızdan ağıza ve gelişigüzel saklanabilmiş olmasını kabul etmek pek garip bir şey olur...

...İnsanlar, ulusal boş inançlarını ve kendi tutkularını okşayan her şeyi doğrulamaya büyük bir eğilim gösterirler. O halde siz bu konu üzerinde duraksamakla bizim için daha hoşgörülü davranmış bulunmaktasınız.

İkinci cildiniz için gerekli belge ve bilgileri tamamlamış olduğunuzu öğrenmek için çok sabırsızlanıyoruz. Ve de ikinci cildin yazılmasını bir an önce bitirmenizi heyecanla bekliyoruz. Dostlarımdan çok kendi adıma söylüyorum ki onun yayımını beklemem için beni uzun süre yaşamaya zorlamayınız. Gelecek cildin birinciye oranla daha titizlik isteyeceğini sanıyorum. Ne var ki güçlükleri çözeceğinize güvenim var ve özellikle sofuların bağırıp çağırışlarını küçümseyecek cesarette olduğunuzu bilmekteyiz. Takdirlerimi sunarım, sayın bayım.

David Hume

İlk kutlama ve övmeler bitince eleştiriler ortaya çıkmaya başladı. Hristiyanlık kurumunun eleştirili tarihini kapsayan on beş ve on

altıncı bölümler çok şiddetli saldırılara neden oldu. "İngiliz okuyucularının," diyor Gibbon, "Hristiyanlığın adına ya da gölgesine bu denli bağlı olduklarını bilseydim, dindar, utangaç ya da temkinli kimselerin duyduğu ya da duymuş gibi göründüğü şiddetli heyecanları önceden düşünseydim bana birçok düşman kazandıran bu iki bölümü belki de yumuşatırdım. Ok yaydan çıkmış, alarm çanları çalmıştı. Papazlarımızın sesi ne denli tiz ve gürültücü olsa da hiç değilse artık iktidarlarında zulüm silahlarına sahip bulunmadıkları için kendimi kutluyorum."

Fırtınaya kapılmak ve saldırılara yanıtlar vererek zaman yitireceğine, büyük ve hararetli bir çaba ile yapıtını yazıp ilerletme yolunu seçti. Birinci dönemi tamamlayan ikinci ve üçüncü ciltler ilk ciltten beş yıl sonra, Nisan 1781'de, son üç cilt ise ilkinden on iki yıl sonra, Mayıs 1788'de yayımlandı.

"27 Haziran 1789 günü, daha doğrusu gecesi," diyor Gibbon anılarında, "yazlık evimin bahçesinde, son sayfanın son satırlarını yazdım. Kalemimi masaya koyduktan sonra, Cenevre Gölü'nü ve dağları içerisine alan geniş manzaralı akasya çardağının altında birçok kez gidip geldim. Gökyüzü açık, hava nemliydi. Ayın gümüş ışığı sularda yansıyor ve doğa sessizlik içerisinde uyuyordu. O anda özgürlüğüme yeniden kavuşmaktan ve belki de ün kazanmış olmaktan duyduğum sevincin ilk heyecanını gizleyemeyeceğim. Bu sevincim kısa sürdü, yerini hemen bir utanca ve ruhumu saran hüzünlü bir düşünceye bıraktı. Benim eski ve hoş yoldaşımdan ayrılmıştım. Tarihçinin ömrü uzun sürmeyebilirdi ama tarihimin gelecekteki ömrü acaba ne olacaktı?"

O sırada 52 yaşındaydı. Politika yaşamındaki hayal kırıklıklarını dağıtmak ve dinlenmek üzere, üçüncü kez Lozan'a gelmişti. İş yaşamı onun için uzun ve başarılı olmamıştı. Meclislerin verdiği güçlü heyecanlar ne de onun beslediği derin kanılar onda iz bırakmıyordu. Birinci cildin yayımlanmasından az önce parlamentoya girmişti. Ticaret ve sömürgeler lord komiserlikleri arasında 800 sterlinlik bir görevle ödüllendirilmişti.

İlişkilerin kesik olduğu dönemde Fransa'ya karşı bakanlık adına bir muhtıra kaleme almış ve bu muhtırayı Beaumarchais yanıtlamıştı. Görevinden ayrılınca kişisel gelirinde de azalma oldu ve İsviçre'deki dostlarının arasında rahat bir yaşantıyı yeğledi. Yeni bir vatan gibi Lozan'ı seçtiği için kendini her zaman kutladı.

Fransız Devrimi ilk göçmen dalgalarını yarattığı sıralarda Gibbon bu kentte bulunuyordu. Dinlendiği bir sırada meydana gelen ve onun rahatını kaçıran bir olaya sempati duyamazdı. Kimseye zararı dokunan bir insan değildi ama başkasının mutluluğu için kendi mutluluğundan özveride bulunmaya razı olmazdı. Çevresine duyduğu aşın derecedeki ilgisizlik marazi nitelikteydi. Dostları servetlerini yitirmişler ve yaşamları altüst olmuştu; iletişim ve ulaşım kesilmiş, ileride neler olabileceği belirsizleşmişti.

Devrimle pek ilgilenmedi. 1793 ilkyazında dostu Sheffield'in eşinin ölüm haberi üzerine, savaşın yolu üzerine koyduğu bütün engellere meydan okumaya karar verdi ve Frankfurt üzerinden Londra'ya döndü. Haziran 1793'te Londra'da rahatsızlandı. Çok iri vücudunun ağırlığı ve tehlikeli bir hastalığın belirtileri kaygı verici gelişmelere dönüştü. Her ne kadar kendisi tehlikeyi görmezden geliyorduysa da dostları her an onu kaybetmenin korkusu içinde bulunuyorlardı. Arka arkaya yapılan ameliyatlar, zaten azalmış olan dayanma gücünün de tükenmesini hızlandırdı ve 16 Ocak 1794'te 57 yaşında öldü.

Büyük eseri *Roma İmparatorluğu'nun Gerileme ve Çöküş Tarihi*'nden başka Gibbon birtakım tarih risaleleri, yaşamına ilişkin *Anılar* ve Fransızca olarak yazdığı *Edebiyat Üzerine İnceleme* adlı eseri de vardır. Dostu Lord Sheffield, mektuplaşmalarını da ekleyerek bu çeşitli kitapları yayımlamıştır.

I. BÖLÜM

Antoninus'lar Döneminde
İmparatorluğun Genişliği ve Askerî Gücü

M.Ö. 100 - M.S. 50

Hristiyanlığın doğuşunun ikinci yüzyılında Roma, dünyanın en güzel ülkelerini imparatorluğuna katmıştı. Uyrukları arasında en ileri uygarlığa ulaşmış halklar bulunuyordu. Uzun süren zaferler döneminin sonucu kazanılmış gözüpeklik, disiplin ve ün bu uçsuz bucaksız hükümdarlığın sınırlarını güvence altında tutuyordu. Yasaların ve geleneklerin nazik ama güçlü etkisi bütün eyaletlerin birliğini zorlamadan sağlıyordu: Bu eyaletlerde oturanlar, barış içerisinde lüksün ve servetin avantajlarından yararlanıyor ya da bunları istedikleri gibi kullanabiliyorlardı. Bununla birlikte, dinsel bir saygıyla özgür bir ana kuruluş imgesi korunuyordu. Roma senatosu, görünüşte egemenlik gücünü elinde tutuyor, imparatorlarsa yürütme gücüyle donatılmış bulunuyorlardı. Seksen yılı aşkın bir süre içerisinde kamu yönetimi Trajanus'un, Adrianus'un, iki Antoninus'un, yetenek ve erdemleriyle yürütüldü. Her şeyden önce imparatorluğun bu mutlu dönemdeki parlak durumunu betimleyeceğiz, sonra da Marcus Aurelius'un ölümünden başlayan ve gerileyişle çöküşe eşlik eden hal ve koşulları ele alacağız: Bu öyle bir süreçtir ki her zaman anımsanmaya değer ve dünyanın bütün ulusları üzerindeki etkisi sürüp gitmektedir.

Romalıların başlıca fetihleri cumhuriyet zamanında tamamlanmış oldu. İmparatorlar, hiç değilse bunların çoğunluğu, senatonun derin akılcılığının, konsüllerin etkin atılganlığının ve halkın savaşkan coşkunluğunun meyvesi olarak elde edilmiş bulunan bu ülkeleri imparatorluk içerisinde tutmakla yetindiler. İlk yedi yüzyıl hızlı zaferlerin birbirini izlemesiyle geçti; ne var ki İmparator Augustus evreni boyunduruk altına almak gibi tutkulu bir tasarıyı bırakmayı gerekli görmüştü. Halk meclislerine ılımlı ruhu sokmasına bu

neden olmuştur. Barış yaşamına yönelince, durum gereği olduğu gibi kendi yaradılışına da uygun olarak, Roma'nın büyüklükte doruğa vardığını görmüş ve yeni fetihler peşinde koşma konusunda umuda değil korkuya kapılmıştı. Gerçekten, uzaklarda yapılan savaşların kazanılmasında işler her gün biraz daha güçleşiyor, başarılar daha kuşkulu duruma giriyor ve elde edilen yeni kazançlar daha az verimli oluyordu. Augustus denemesi barışa yönelik bu düşünceleri desteklemiş oldu. Partların oklarına hedef olmaktansa mutsuz Crassus'un kaptırdığı sancakları ve tutsakları geri almanın da bir zafer sayılabileceğine kendini inandırmıştı.[1]

Hükümdarlığının ilk yıllarında komutanları Etiyopya'yı ve Mutlu Arabistan'ı (Arabia Felix) ele geçirmek istediler: Tropikanın güneyine doğru yaklaşık üç yüz fersah yol aldılar; ne var ki iklimin sıcaklığı kısa bir süre sonra yürümelerini engelledi ve bu uzak yerlerde oturan zayıf halkları iklim koşulu korumuş oldu.[2] Avrupa'nın kuzeyi bir istilaya karşı kapalı sayılıyordu. Karlar ve buzlar fetihçilerin masraf ve yorgunluklarını gidermelerine engel olabilirdi. Ormanlar ve bataklıklarla kaplı olan Germanya'da (Almanya), özgürlükleri ellerinden alınmaktansa ölmeyi yeğleyen gözüpek barbarlar yaşıyordu. Gerçekte bunlar Roma'nın korkunç gücüne, önceleri baş eğmiş gibi göründülerse de kısa bir süre sonra yeniden bağımsızlıklarını korudular. Umutsuzluk onlara güç kazandırdı, böylece Augustus'un kafasında da yaşamı iyi ve kötü akışı ve yanlarıyla birden göz önünde tutmak gibi korkunç bir düşüncenin yerleşmesine neden oldular: Bu hükümdarın ölümünde vasiyetnamesi senatoda okundu: Kalıtının en yararlı bölümü olarak haleflerine, imparatorluğu sanki doğanın çizmiş gibi olduğu sınırlar içerisinde tutmak biçiminde bir vasiyet bırakmıştır:[3] batıda Atlan-

1. Dion Cassius, Reymar'ın notlarıyla.

2. Strabon; Pline (*Historia Natura*) ve Dion Cassius, bu savaşlarla ilgili olarak bize çok ilginç ayrıntılar bıraktı. Romalılar, Doğu'da çok tanınmış bir Arap kenti olan Marlaba ve Mer'ab'a kendilerini sahip olarak kabul ettirdiler (Bkz. Ebülfeda ve Nübye coğrafyası). Üç günlük yürüyüşten sonra istilalarının amacı olan baharat ülkesine kadar sızdılar.

3. Germenler Romalı General Varus ile üç tümenini kılıçtan geçirmişlerdi. Augustus, bu yenilginin haberini, ondan beklenen ılımlılık ve olgunlukla karşıladı.

tik Okyanusu, kuzeyde Ren ve Tuna, doğuda Fırat, güneye doğru Arabistan'ın ve Afrika'nın kızgın çölleri.

İnsanlar, Augustus'un akıllı tutumuna minnet duyuyordu: Haleflerinin kötülükleri ve alçaklıkları imparatorluğun huzurunu bozmaya yetmedi. Yumuşaklık ya da zulüm yoluna sapmış bulunan ilk imparatorlar, pek seyrek olarak eyaletlerde görünüyor, binde bir olarak ordunun başına geçiyorlardı. Kendi yerlerine savaşta komuta edenlerin değerini ve başarılarını kıskanıyor, kendi gevşeklikleri nedeniyle elde edemedikleri onurun onlar tarafından hak edilmiş olmasını çekemiyorlardı. Bir uyruğun askerlikte kazandığı ün imparatorun saygınlığına karşı işlenmiş bir darbe hareketi olarak nitelendiriliyordu. Komutanlar, kendilerine emanet edilen sınırları korumakla yetiniyorlardı: Görevleri ve çıkarlarının zaten yenilgiye uğratacakları uluslar kadar kendilerinin de geleceklerini kötü yönde etkileyeceğini bildikleri için yeni seferlere girişmiyorlardı.[4]

Takvimimize esas olan tarihin birinci yüzyılında Romalıların kendi topraklarına kattığı tek ülke Britanya'dır. O sırada imparatorlar, Augustus'un bilge sözlerinden çok izinden yürümenin daha iyi olacağına inanmışlardı. Galya'nın komşusu olan bir adamın durumu ona sahip olma hevesini kendilerine esinledi: Açgözlülükleri, her ne kadar kesin olmasa da orada inciler bulacakları gibi tatlı bir umudun etkisiyle daha da kızıştı.[5] Britanya ayrı bir dünyaya benziyordu; böylece bu fetih, genellikle anakara için yapılan savaşlardan farklı bir nitelik taşıyordu. Bu girişim, kralların en şaşkınları, en silikleri, en aşağılıklarınca sürdürüldü ve kırk yıl devam eden bir savaştan sonra adanın büyük bir bölümü Roma-

4. Germanicus, Suetonius Paulinus ve Agricola, kazandıkları zaferlerden ötürü geri çağrılmış ve yargılanmışlardır. Tacitus'un hayranlıkla belirttiği gibi, askerî değerlilik ancak imparatorlara özgü bir sıfattır (*imperatiria virtus*).

5. Caesar böyle bir güdüsü olduğunu belirtmemişti ama Suetone böyle bir şeyden söz etmektedir. Bundan başka Britanya incileri, koyu ve soluk morumsu renklerinden ötürü değerli sayılmamışlardır. Tacitus bunun giderilecek cinsten bir kusur olmadığını söylemektedir (bkz. *Agricola*). "Ego facillius crediderim natura margaritis deesse, quam nobis avaritam."

lıların boyunduruğu altına girdi.[6] İngiliz ulusunu oluşturan çeşitli boylar son derece yürekli insanlardan oluşuyordu. Özgürlüklerine çok düşkün olmakla birlikte kendilerini yenilmez hale getirebilecek şeyin birlik olduğunu bilmiyorlardı. Bu vahşi insanlar övünçle silahlarına sarılıyorlardı; iş bitince silahları bırakıyor ya da ancak birbirleriyle vuruşmak için kullanıyorlardı. Ortak düşmana karşı birleşecek yerde, her bir boy Romalılarla ayrı ayrı savaştı, sonunda hepsi yenik düştü: Ne Caractacus'un yiğitliği ne Boadicea'nın umutsuzluğu ne de papazların bağnazlığı yurtlarını tutsaklığa düşmekten kurtarabildi. Britonların direncini kırarak onları etkisiz duruma sokan yiğit komutanlar bunu ulusal bir zafer olarak tanımlarken tahtta oturan majesteler, cinayetler ve aşağılıklarla değerlerini yitiriyorlardı. İmparator korkunç Domitianus zamanında, imparatorun kendisi sarayına kapanmış, esinlendiği terörün içerisinde vakit geçirirken erdemli Agricola'nın komutasındaki birlikler[7] Grampian Dağları'nın eteklerinde Kaledonyalıların toplanmış kuvvetlerini yok ediyorlardı; savaş gemileri, tanımadıkları bir denizde yol almasına karşın adanın çevresinde Roma sancaklarını dalgalandırıyorlardı. Daha şimdiden Britanya'ya zapt edilmiş gözüyle bakılabilirdi: Agricola, savaşı bu kadarla bitirmek ve başarılarını, İrlanda'yı da alarak güvenceye bağlamayı öneriyordu. Bu niyetinin gerçekleşmesi için bir tümen ile birkaç yardımcı birliğin yeterli olacağına inanıyordu.[8] Batıdaki adaya sahip olmak büyük yarar sağlayabilecekti ve Britonlar, gözlerinin önündeki özgürlük örneği ve görüntünün kalktığını görünce bağlandıkları tutsaklık zincirinin ağırlığını daha az duyacaklardı.

Değerli insan Agricola bu düşüncesini Britanya'dan Roma'ya iletti:

---

6. Bu savaş sırasındaki hükümdarlar Cladius, Nero ve Domitianus idi. Bunlardan ilki zamanında yaşamış Pomponius Mela şöyle yazıyordu: "Roma silahlarının başarısı sayesinde ada ve onun yabani sakinleri kısa sürede iyice tanınmış olacaklardır." Londra'nın göbeğinde bu gibi yazıları okumak oldukça eğlencelidir.

7. Agricola'nın yaşamı üzerine Tacitus'un verdiği hayranlığa değer özete bakınız. Eski bilim adamlarımızın araştırmalarına karşın bu konu, kapanmış olmaktan uzaktır.

8. Vatanlarının yenilmezliği üzerine büyük titizlik gösteren İrlandalı yazarlar, bu yüzden Tacitus'a ve Agricola'ya çok kızmaktadırlar.

Ne var ki bu kadar özenle oluşturduğu planı kendi hükümeti tarafından reddedildi. Ayrılmadan önce Agricola Britanya'yı güvenli bir duruma soktu. Adanın karşıt yönlerdeki iki körfez tarafından eşit olmayan iki kesime bölündüğünü gözlemlemişti: Bunları ayıran dilin üzerine boylu boyunca tabyalar inşa etti: Bu tahkimat sofu Antoninus'un hükümdarlığı sırasında, temelleri taştan yapılmış ve çimle örtülü bir bayır haline getirilerek düzenli bir şekle kavuşturuldu. Edinburgh ve Glascow'un biraz ötesinde yapılan bu kale imparatorluğa sınır hizmeti gördü. Kaledonyalılar, adanın kuzeyinde bağımsızlıklarını korudular. Değerleri kadar fakirlikleri de onlara bu en kıymetli yararı sağlamış oldu. Sık sık akınlar yapıyor ama hemen püskürtülüyor ve cezalandırılıyorlardı. Ne var ki ülkeleri hiçbir zaman istila edilmedi. Dünyanın en hoş, en verimli ve en nitelikli coğrafya koşullarının efendileri, fırtınaların gazabına açık dağlara, kabin sisle örtülü göllere, çıplak ve korkunç görünüşlü bir barbar sürüsünün yaklaştığını görerek kaçan geyiğin bulunduğu ekilmemiş koyaklara küçümser gözlerle bakıyorlardı.

Augustus'un halefleri onun siyasal yöntemlerine tam anlamıyla bağlı kalmışlardı.[9] Trajanus tahta çıktığı sırada imparatorluk sınırlarının durumu böyleydi. Bu erdemli ve yaşam dolu hükümdar asker terbiyesiyle yetişmişti ve bir komutan yeteneklerine sahip bulunuyordu. Seleflerinin yumuşak ve uysal tutumu birdenbire başlayan savaşlar ve fetihlerle bozuldu. Uzun bir zaman sonra, tümenler başlarında komuta etmeye yetenekli bir imparator görmüş oldular. Trajanus, önce Tuna'nın öbür yanında yaşayan ve savaşçı bir ulus olan Dacialılara karşı harekete geçti. Bunlar, Domitianus'un hükümdarlığı sırasında Roma saygınlığına başkaldırmışlar ve cezasız kalmışlardı. Dacialılar, barbarların gücüne ve yılmazlığına yaşamı hiçe saymayı da ekliyorlardı ve bu da onlara ruhun kalıptan kalıba geçtiğine ve ölmez olduklarına içtenlikle inanmalarına yarıyordu. Kralları Decebalus'tu. Anımsanmaya değer olan bu savaş, aralıksız beş yıl sürdü; imparatorluğun bütün güçlerini

9. Herodotos, IV. Bölüm. 94; Spanheim'in gözlemleriyle Julianus.

seferber edebildiği için Trajanus savaşı kazandı ve barbarları tümüyle buyruğu altına aldı. Augustus'un ilkelerinin dışında kalmış olan Dacia[10] aşağı yukarı dört yüz fersah (yaklaşık 1600 km) uzunluğundaki sınırlar içerisinde bulunuyordu: Bu ülkenin doğal sınırları Niester, Teiss ya da Tibisklu, Tuna ve Karadeniz'di. Bugün bile hâlâ askerî bir yolun kalıntıları vardır ve bu yol Tuna'dan başlayarak çağdaş tarihte ün kazanmış bir yer olan, şimdi de Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında sınır görevi yapan Bender'in yakınlarına değin uzanmaktadır.[11]

Trajanus kazanma isteğiyle yanıp tutuşuyordu. İnsanlar kendilerini batıranları ilk sıraya yükselttikçe ve iyilik gördüklerine daha az saygı duydukça, askerî zafer kazanma isteği en yüksek niteliktekilerin kusuru olarak kalacaktır. İskender'e, en ünlü ozan ve tarihçilerce yapılan övgüler Trajanus'un ruhunda tehlikeli bir ileri atılım ateşinin tutulmasına neden oldu. Roma İmparatoru da Makedonya Kralı gibi, Doğu uluslarını zincire vurmaya kalkıştı.[12] Ne var ki yaşının ilerlemiş olması, Philip'in oğlunun kazandığı ün kadar kendisinin de üne kavuşabilmesine olanak sağlayamazdı. Bununla birlikte, kısa bir süre için olsa da Trajanus'un başarıları parlak ve hızlı oldu. İç savaşlarla bozulmuş ve zayıf düşmüş olan Partları bozguna uğrattı. Kuzeydoğu Anadolu Dağları'ndan Basra Körfezi'ne kadar Dicle kıyıları çevresinde kazançlar elde etti. Bu hükümdar, o uzak denizde gemi yüzdüren ilk kimse oldu ve bütün Roma komutanları arasında bu kıvancı taşıyan tek adam olarak kaldı. Deniz filoları Arabistan kıyılarını yakıp yıktılar. Sonunda Trajanus Hint kıyılarına ulaştığı yanılgısına kapıldı.[13] Şaşkına dönen senato, her gün Roma'nın gücünü kabullenen duyulmamış adlar ve yeni halklar hakkında haberler alıyordu. Örneğin, Bosfo-

10. Dion Cassius, I. LXVIII, S. 1123, 1131; Julianus, *Caesaribus*; Eutrope, VIII, 2, 6; Aurelius Victor, *Epitome*.

11. Bkz. "Dacia eyaleti üzerine anılar", *L'Académie des Inscriptions*, Cilt XXVIII, s. 444 içinde.

12. Trajanus'un duyguları, İmparator Julianus'un Caesar'larında çok doğal ve çok hoş olarak sunulmuştur.

13. Eutropius ve Sextus Rufus bu evhamı sürdürüp götürmek istediler (Bkz. Freret'in Inscriptions Akademisi anıları, Cilt XXI, s. 55).

rus, Kolşos, İberia, Arnavutluk, Osrhoene ve Part kralları taçlarını İmparator'un elinden giyiyorlar, Medler ve Carduchian Dağları halkı kendilerini koruması altına alması için İmparator'a yalvarıyorlar, zengin Armenia, Mezopotamya ve Asur ülkeleri birer eyalet durumuna indirgenmiş bulunuyorlardı.[14]

Bu görkemli imgeler Trajanus'un ölümüyle silinip gitti ve onun yerini, kendilerine baskıyla kabul ettirilen güçlü yumruktan artık korkuları kalmayacağı için bütün bu uzak ülkelerdeki ulusların boyunlarındaki tutsaklık halkasını kırıp atabilecekleri endişesi aldı. Roma'nın eski krallarından biri tarafından Capitolium kurulduğu zaman, ikinci derecedeki kutsallar arasında yalnız biri, Tanrı Terminus kendi yerini Jüpiter'e bile bırakmaya razı olmamıştı. Bu tanrı, sınırları koruyordu ve kaba, bayağı zamanların geleneklerine göre, bir taş biçiminde simgeleniyordu. Kâhinler, Tanrı Terminus'un bu direnişini hayra yormuşlardı: Onlara göre bu, Roma Devleti'nin sınırlarının hiçbir zaman gerilemeyeceğinin işareti sayılmalıydı.[15] Bu gelenek sürüp gitmiş ve korunmuştur. Uzun yıllar boyunca bu kehanet ve yorum sınırların korunması nedeniyle doğrulanmıştır. Ne var ki majeste tanrı Jüpiter'e direnebilmiş olan Terminus, İmparator Hadrianus'a boyun eğmek zorunda kalmıştır.[16] Bu imparator, saltanatına, Trajanus'un yeni fetihlerinden vazgeçmekle başladı. Partlar kendi hükümdarlarını seçme hakkını yeniden kazandılar ve Armenia'da, Asur'da ve Mezopotamya'da garnizonlar halinde bulunan Roma birlikleri yerlerini bırakıp gittiler. Hadrianus yeniden Augustus'un düzenini benimsedi. Fırat, yine eskisi gibi imparatorluğun sınırı haline geldi.[17] Halkın davranışlarını ve hükümdarların kişisel görüşlerini eleştirmeden yapamayan kıskançlık, belki de ihtiyatlılık ve ılımlı-

14. Dion Cassius, I. LXVIII ve özetler.

15. Ovld. Fast. I. II, s. 667. Bkz. Tarquin'in hükümdarlığı - Tite - Live ve Halikarnas.

16. Aziz Augustinus, Tanrı Terminus'un zayıflığının ve kâhinlerin böbürlenmesinin bu belgesini bildirmekten çok hoşlanmıştır. (Bkz. de Civitate Del, IV, 29.)

17. Bkz. Augustine Tarihi, s. 5, Hieronymus'un kroniği. Anılmaya değer olan bu olayın Dion ya da Xlphilin tarafından unutulmuş ve zikredilmemiş olması çok gariptir.

lık tarafından emredilen bir tutumu çekememezliğin güdülerine yüklemek için kendini zorlamıştır. Böyle bir kuşku, zaman zaman en aşağılara inen veya en yukarılara tırmanabilen Hadrianus'un acayip karakterine göre oluşturulmuş gibi görünmektedir. Bununla birlikte Trajanus'un fetihlerini elde tutmak için çok zayıf olduğunu itiraf edemeyeceği gibi selefinin üstünlüğünü de parlak sözlerle dile getirmesi ondan beklenemezdi.

Birinin savaşkan ve özentili dehası öbürünün ılımlılığı ile benzersiz bir zıtlık oluşturuyordu: Sofu Antoninus'un yumuşak sessizliği selefinin yorgunluk bilmez canlılığıyla karşılaştırılırsa yine aynı dikkate değer ayrılık ortaya çıkacaktır. Hadrianus'un ömrü seyahatlerle geçti. Bu prens savaşı seviyor, edebiyatla uğraşıyor ve bir devlet adamının yeteneklerine sahip bulunuyordu. İmparatorluğunun isteklerini karşılamaya kendini vererek bütün bu tutkularını giderdi. Mevsimlerin ve iklimlerin değişiklik göstermelerine bakmaksızın, baş açık ve yaya olarak Kaledonya'nın karlı yollarında yürüyüş yapıyor ve yukarı Mısır'ın düzlüklerinde dolaşıyordu. Tahta çıkınca, hükümdarın huzuruyla onurlanmamış hiçbir eyalet kalmadı.[18] Halbuki Antoninus, sakin günlerini İtalya'da geçirmekle yetindi. Yönetimin iplerini elinde tuttuğu yirmi üç yıl içerisinde, sevilmeye gerçekten değer olan bu hükümdarın en uzun gezileri Roma'dan Lanuvia'ya oluyor ve orada, kırsal yaşamın tadını almak için yalnızlığa çekiliyordu.[19]

Kişisel davranışlarındaki bu ayrılığa karşın Hadrianus ile iki Antoninus'lar, Augustus tarafından kurulan genel düzenlemeden ayrılmadılar. Sınırları geriletmeksizin imparatorluğun saygınlığını koruma konusunda geleneği bozmadılar. Bu hükümdarların, barbarlarla dostluk ilişkileri kurmak yolunda her çeşit saygı değer çarelere de başvurdukları görülmektedir. Amaçları artık Roma'nın her türlü fetih düşüncesinden vazgeçmiş olduğuna ve bundan

18. Dion, LXIX. s. 1158; Augustine Tarihi s. 5, 8. Bütün tarihçilerin yapıtları kaybolsaydı bile, o yüzyılın madalyaları, yazıtları ve öbür anı ve anıtları Hadrianus'un gezileri konusunda bizi aydınlatmaya yetecekti.

19. Bkz. Augustine Tarihi.

böyle yalnızca düzenli ve adaletli bir yaşamdan başka bir şey istemediğine tüm insanları inandırmaktı. Kırk üç yıl süreyle bu saygı değer politika başarı ile uygulandı. Küçük bir savaş durumu hesaba katılmazsa, dünya, Hadrianus ve sofu Antoninus'un uğurlu saltanatları süresince barış içerisinde yaşadı.[20] Romalı adı, dünyanın en uzak topraklarındaki uluslar arasında da saygıyla anılmaktaydı. En kendini beğenmiş barbarlar bile aralarındaki anlaşmazlıkların çözümünü Roma imparatorunun vereceği karara bırakıyorlardı. İskenderiyeli Appianus adlı tarihçinin *Roma Savaşları* adlı eserinin başlangıç bölümünde yazıldığı üzere, kendilerinin de vatandaş sayılmalarını Roma'ya rica etmeye gelen elçiler bu ayrımı elde edemeden ayrılıp gidiyorlardı.

Roma silahlarının dehşeti, imparatorların ılımlılığına saygınlık kazandırıyor ve anlan yüceltiyordu. Barışı koruyorlar, ne var ki kendilerini her an için savaşa hazır tutuyorlardı. Onların davranışlarında adaletin egemen olduğu sürece komşu uluslar da kendilerini istilaya kalkışmayan Romalılara karşı saldırıda bulunma yoluna sapmadılar. Marcus Aurelius, Hadrianus ile ardılının sınırlarını korumakla yetindikleri Germenlere ve Partlara karşı korkunç silahlarını kullandı. Barbarların saldırıları bu filozof hükümdarın hıncını harekete geçirdi. Savunmak için silahı ele almak zorunda kaldı, komutanlarıyla birlikte Tuna ve Fırat üzerinden başlayarak birçok zafer kazandı.[21] Şimdi Roma İmparatorluğu'nun askerî kuruluşlarını inceleyelim. Bunların o kadar uzun süre sessizlik içerisinde ve başarılarla dolu olarak tutulabilmesinin nasıl sağlandığını gözlemlemek önemlidir.

---

20. Unutmamak gerekir ki Hadrianus zamanında bağnazlık Yahudileri silahlandırdı ve imparatorluğun bir eyaletinde şiddetli bir ayaklanmayı kışkırttı. Pausanias bu gerekli savaşlardan söz ediyor (I. VIII b. 43) ve sofu Antoninus'un generalleri tarafından mutlu bir sonuca eriştirildiğini anlatıyor. Biri çölün içerisinde Atlas Dağı'ndan kovulan göçer Maureslere karşı; öbürü de Roma'ya ait eyaleti ele geçiren Britanyalı haydutlara karşı. (Augustine Tarihi, s. 19)

21. Dion, I. LXXI; Augustine Tarihi, In Marco. Partlar üzerinde kazanılan zaferler birçok ilişkinin doğmasına neden oldu ve bunlar unutulmaktan kurtarılarak Lucianus'un çok nükteli taşlamasıyla gülünç hale düştüler.

Cumhuriyetin parlak çağlarında silah kullanma yetkisi askerî kuruluşlarla bütün vatandaşlara ayrılmış bir haktı. Bunların savunacakları bir mal varlığı mevcuttu ve yasaların hazırlanmasına katkıda bulunuyorlardı çünkü bu yasaların uygulanmasıyla doğrudan doğruya ilişkileri vardı. Ne var ki fetihlerin genişlemesi kamu özgürlüğünü azaltmaya başladıkça kendilerini askerliğe adayanlar, bunu bir bilim gibi benimseyip incelediler ve bir sanat olarak uyguladılar.[22] Ancak en uzak bölgelerdekiler kaldırılmış olmakla birlikte, lejyonların yalnızca Roma vatandaşlarından oluşturulmasına dikkat ediliyordu. Yasaların kesin gereklerine uygun olarak yalnızca kent soyluluk hukukundan yararlananlar lejyonerliğe kabul ediliyordu. Ara sıra yabancılar da askere alınıyorsa da bu ayrıcalık onların gösterdiği hal ve gidişin ya da yaptıkları hizmetlerin bir ödülü olarak kendilerine verilmiş bir lütuf niteliğindeydi. Daha sonraları özellikle yaş, beden gücü ve askerlik için istenilen boy esas alındı.[23] Asker toplamalarda, kuzey kesimleri güneye oranla tercihli işlem görüyordu. Silahlı olmak yeteneğiyle doğduğu düşünülerek kırsal kesimde dünyaya gelmiş olanlar kentlerdekilerden yeğ tutuluyordu. Dülgerlik, demircilik ve avcılık gibi yorucu çalışmaların, oturduğu yerde iş gören sanat ve mesleklere oranla daha güç ve sertlik kazandıran uğraşlar olduğu kabul ediliyordu. Oturduğu yerde çalışma lüks sayılıyordu. Mülkiyet hakkı artık orduya katılmak için koşul olmaktan çıkınca Roma İmparatorluk birliklerinin komutası, sarayda yetiştirilmiş doğuştan subaylarca yürütülüyordu. Avrupa'daki ücretli askerler durumunda olan erler, en düşük ve aşağılık sınıftaki halk katmanlarından alınıyordu.

Eski vatanseverlik erdemi, bizim de bir bireyi olduğumuz devletin korunmasına ve mutluluğuna sıkı sıkıya bağlı bulunan tam

22. En düşük gelirli asker dokuz yüz sterlinden fazla alıyordu (Denis d'Hollcarnasse, IV, 17), buysa madenî paranın çok az bulunduğu bir devirde çok büyük bir rakamdı (bir ons gümüş 70 tunç liraya bedeldi). Eski hukuk düzeniyle askerlik hizmetinin dışına çıkarılmış olan ayak takımı, ayırt edilmeksizin, Marius düzeninde yeniden orduya alındı.
23. Caesar, lejyonlarından birini, adını "Çayır kuşu - toygar" koydukları Galyalılardan ve öbür yabancılardan kurmuştu. Fakat bu, iç savaşlardaki hoşgörü sırasında uygulandı. Zaferden sonra, ödül olarak onlara Roma vatandaşlığı hakkını verdi.

inancımızın kaynağından esinlenmektedir. Böyle bir inanç Roma Cumhuriyeti'nin lejyonlarına hemen hemen yenilmez bir nitelik kazandırmıştı. Ne var ki bu inanç, müstebit bir hükümdarın ücretli tutsakları üzerinde hiç denecek kadar az bir etki yaratabilirdi. Bu ilke bir kez bozulunca, onun yeri büsbütün başka türden fakat şaşılası güçte güdülerle dolduruldu: Din ve onur. Köylü ya da kentli silahı eline alınca soylu bir iş yaptığına ve yükselmesi ile üne kavuşmasının, göstereceği cesarete bağlı olduğuna inanıyordu. Her ne kadar basit bir erin elde ettiği başarılar onu çoğunlukla üne kavuşturmasa da kendisinin de zaferde ya da utançta payı bulunduğunu, zaferlerin bütün lejyon, hatta ordu ile paylaşıldığını bilmiyor değildi. Askerlik hizmetine girer girmez, ona görkemli törenle yemin ettiriliyordu. Bayrağını bırakmayacağına, komutanlarının emirlerini gözü kapalı yerine getireceğine, imparatorun ve imparatorluğun güvenliği için hayatını vereceğine ant içiyordu.[24] Roma birliklerinin sancaklarına bağlılığı onlara din ile onurun birleşik etkisiyle aşılanıyordu. Lejyonun başında parıldayan yaldızlı kartal en kutsal saygı simgesiydi. Tehlike anında bu saygın simgeyi bırakıp gitmek alçaklık ve kutsal emanete karşı işlenmiş bir cinayet sayılırdı.[25] Gücünü, imgelemelerden alan bu güdüler daha gerçekçi umutlarla destekleniyordu. Bu düzenli aylıklar, ikramiyeler, askerlik hizmetinin belli bir süresi sonunda verilen ödüller askerî yaşamın zorluklarına dayanma gücünü artırıyordu.[26] Öbür yandan, alçaklık ve itaatsizlik en sert şekilde cezalandırılıyordu. Yüzbaşılar suçluları vurma, generaller de ölüm cezası verme hakkına sahiptiler. Roma disiplini içerisinde yetişmiş

24. İmparatorun birliklerden istediği bağlılık andı, her yıl ocak ayının başında tazeleniyordu.

25. Tacitus, Roma kartallarını *bellorum deos* diye adlandırıyor. Ordu kampının orta yerinde küçük bir kilisenin içerisine konulur, öbür tapınılanlar gibi askerlerin tapmasına açık tutulurdu.

26. Bkz. Gronovius, *de Pecunia veteri*, s. 120 vd. İmparator Domitianus lejyonerlerin yıllık ödeneğini on iki altına yükseltti. Bu miktar, sonraları hep çoğaltıldı. Askerî hükümet ilerledikçe ve servet arttıkça bu uygulama sürdürüldü. Yirmi yıllık hizmetten sonra emekliye ayrılan askere üç bin dinar ya da o paraya denk bir yer veriliyordu. Muhafızlara bunun iki katı ödeniyordu ve genellikle muhafızlar çok büyük ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı.

olan askerler "subaylarından, düşmandan çok daha fazla korkmalıdır" sloganını akıllarından hiç çıkarmazlardı. Akıllıca kurulmuş müesseseler de bu orduları güçlendirmede ve onlara usluluk ve ağırbaşlılık yardımcı olmuşlardır. Bu nitelikleri, hiçbir disiplin kural ve geleneği olamayan coşkun ve taşkın barbarların kazanabilmesi olanaksızdı.[27]

Değer, bilgisiz ve deneyimsiz olduğu sürece eksik bir erdemdir. Romalılar bu gerçeğe o denli inanmışlardı ki kendi dinlerinde bir ordunun adı talim anlamında bir sözcükten gelmekteydi. Gerçekten, askerlik alıştırmaları, disiplinin en önemli konusuydu. Akşam ve sabah genç askerler sürekli olarak silahlarıyla birlikte bulunuyorlardı. Emekliye ayrılmış askerler de yaşlarına karşın ve bu uğurda pek çok bilgileri olduğu halde tatlı gençlik çağlarında öğrendiklerini her gün yineliyorlardı. Soğuklar bastırınca kışlalara çekilen askerlerin talimlerine ara verilmemesi için uzun ve geniş kapalı yerler yapılıyordu. Savaşa benzer bu uygulamalı talimlerde, savaş sırasında kullanılanların iki katı ağırlığında silah taşınıyordu.[28] Romalılarca yapılan alıştırmaların tam bir betimlemesini yapmak bu eserin ölçüsüne sığmayacak denli büyük bir iştir. Biz burada yalnızca bu alıştırmaların vücuda kattığı güçten, organlara verdiği hareket yeteneğinden ve kolaylığından söz edeceğiz. Askerlere büyük bir titizlikle yürüyüş, koşma, sıçrama, yüzme, ağır silahları taşıma, her türlü saldırı ve savunma silahlarını kullanma, doğa koşullarına uyma ve flüt eşliğinde silahlı danslar (Pyrrhic) öğretiliyordu.[29] Barış içerisindeyken bile Roma askerî birlikleri savaştaymışçasına bir düzen içerisinde bulunuyorlardı. Romalılara karşı bir savaşta bulunmuş olan eski bir tarihçinin sözlerine inanmak gerekirse, onların savaş haliyle talim durumları arasındaki biricik fark, savaşta görünen kandan

27. "Exercitus, exercitando", *Varro de Linguâ Latinâ*, I. IV; Cicero, *Tuscul* I. II, 37. Bir ulusun dili ile töreleri arasında var olan ilişki incelenerek çok ilginç bir yapıt meydana getirilebilir.

28. Vegetius, I. II. ve birinci kitabının geri kalan bölümü.

29. Le Beau, Académie des Inscriptions'ta *pyrrhic* dansına ilişkin birtakım açıklamalar getiriyor. Cilt. XXV, s. 262 vb... Bu akademi üyesi bilim adamı çok değerli anıları içinde Roma lejyonuyla ilgili olarak bütün eski belgeleri topluyor.

ibaretti.[30] En yetenekli komutanlar ve imparatorlar bile bizzat bu talimlere katılarak askerlere örnek oluyor, bu askerî çalışmaları daha da güçlendiriyorlardı. Çok zaman Trajanus ve Hadrianus deneyimli az askerleri çalıştırmak, çok yeteneklileri ödüllendirmek ve kimi zaman da onlarla ödüllü kuvvet ve cesaret çarpışmasına girişmek kayrasında ve alçakgönüllülüğünde bulunmuşlardı. Bu hükümdarların saltanatları sırasında taktik başarıyla geliştirildi. İmparatorluk güçlülüğünü koruduğu sürece askerî kurumlar, Roma disiplininin en yetkin örneği olarak saygı gördüler.[31]

Dokuz yüzyıl boyunca yapılan savaşlar askerlik alanında yavaş yavaş çeşitli değişikliklere neden oldu ve bu değişikliklerle daha ileri bir niteliğe erişti. Polibus'un betimlediği ve Scipion'ların komuta ettiği lejyonlar, özü bakımından, Caesar'ın zaferlerini sağlayan ve Hadrianus ile Antoninus'ların adlarını saygınlaştıran lejyonlardan farklıydılar.[32] Roma lejyonunun ne olduğu hakkında kısaca bazı bilgiler vereceğiz.[33] Temel gücü oluşturan piyade sınıfı 10 birliğe ve 55 bölüğe ayrılıyor ve birliklere tribunus'lar, bölüklere ise yüzbaşılar (Centurio) komuta ediyorlardı.[34] Onur kıtası ve kartal muhafızlığı değerlilik ve güvenilirlik bakımından ordunun en gözde 1105 askerinden oluşturulan birinci birliğe (Cohort) aitti. Öteki dokuz birlikten her biri beş yüz elli beşer erden kuruluydu. Bütün lejyon piyadeleri altı bin yüz kişiydi. Silahları tek tipti ve şaşılacak biçimde doğaya ve görecekleri işe uygun nitelikteydi. Üzerinde tuğ bulunan zırhlı başlık, halkalı zırhtan etek ve bot giyiyorlar, sol kollarında yumurtamsı ve içbükey biçiminde, dört ayak uzunlu-

30. Joseph de Bell, *Judaico*, I. III. C. 5. Roma disipliniyle ilgili birkaç ayrıntıyı bu Yahudi yazara borçluyuz.

31. Plinius, *Panegyric*, c. 13; *Augustine Tarihi*'nde Hadrianus'un yaşamı.

32. Polibus'un tarihinin altıncı kitabında, konu dışı olarak anlattığı "Romalıların disiplini".

33. Vegetius, *de re militari*, I. II. B. 4, vd. Özetinin büyük bir bölümü Trajanus'un tüzüklerinden alınmıştır. Yazdığı gibi bir lejyon Roma İmparatorluğu'nun öteki hiçbir yüzyılındakine uymamaktadır.

34. Vegetius, *de re militari*, I. II. B. 1. Cicero ve Caesar zamanında "miles" sözcüğü yalnızca piyade için kullanılıyordu. Aşağı imparatorlukta ve şövalyelik yüzyıllarında bu terim, at üzerinde savaşan silahlı kimseler için de kullanılmıştır.

ğunda, iki buçuk ayak eninde kalkan tutuyorlar, bronz plaklarla kaplı öküz derisinden bir üstlük taşıyorlardı. Hafif bir kargıdan başka, lejyon askerinin sağ elinde, Latince *pilum* dedikleri uzunluğu altı ayak ve üçgen biçiminde yontulmuş on sekiz parmak boyunda bir çelik uçla son bulan korkunç bir mızrak bulunduruyordu. Bu silah, yalnız on ya da on iki adım uzaklıktan ve bir kez kullanılabildiği için çağdaş silahlarımıza göre önemsizdi. Bununla birlikte, usta ve güçlü bir elle atıldığı zaman ona hiçbir kalkan dayanamazdı. Hiçbir atlı onun etki alanı içerisine girmeyi göze alamazdı. Romalı, mızrağını fırlatır fırlatmaz elinde kılıç, coşkuyla düşmanın üzerine saldırırdı. Bu kılıç İspanyol demirinden yapılmış, kısa, olağanüstü ustalıkla çelikleştirilmiş, iki yanı keskin, hem vurmaya hem de delmeye elverişli nitelikteydi. Asker, delici tarafıyla yaralamayı yeğliyor çünkü düşmanın vücudunda açtığı bu tür yara, görünürde küçük fakat çok tehlikeli ve öldürücü oluyordu.[35] Lejyon, olağan düzeniyle sekiz çizgi üzerine dizilmiş olur, saflar gibi diziler de üçer ayak aralıklarla sıralanırlardı.[36] Geniş bir cephe boyunca mevzi almış ve süratle koşarak saldırıya hazır olan bu düzendeki bir birlik, savaşın gerektirdiğini ve generalin yeteneğini tam olarak yerine getirebiliyordu. Asker, silahlarını ve her türlü devinimini rahatça kullanabilecek bir alan içerisinde savaşıyordu. Erler arasındaki aralıklar o denli ustalıkla korunuyordu ki savaş sırasında gerekli ikmaller bu aralıklardan yararlanılarak kolaylıkla yapılabiliyordu.[37] Yunanlar ile Makedonların taktikleri, ilkeler bakımından farklıydı. Yunan mızraklı alaylarında (Phalange) on altı sıra halindeki uzun mızraklı askerler sıkı sıkıya toplu bir halde savaşırlardı.[38] Düşünce ve deneyim, Yunan mızraklı alaylarının, hareket yeteneği olmaması yüzünden, Roma lejyonlarının

35. Lejyonlerin silahları için Bkz: Justi Lipsi, *de Militiâ Romanâ* l. III B. s. 7.

36. Vergilius'un güzel karşılaştırmasına bakınız. *Georg*. II. IV. 279.

37. Guichard, *Memoires Militaires*, cilt I, böl. 4 ve *Nouveaux Memoires*, cilt I, s. 293-311; aydın bir kimse olarak ve subay gibi bu konuyu işlemiştir.

38. Bkz. Arrien, *Tactique*. Vatanının kurumlarına tutkuyla bağlı olan bu Yunan yazar, komuta ettiği lejyonlardan çok, okuyarak fikir edindiği phalange'ları daha iyi bulduğunu belirtmiştir.

kıvrak canlılığına karşı koyamadığını tanıtlamıştır.[39]

Süvari sınıfı ise –ki onsuz lejyonun gücü eksik kalmış olurdu– 10 bölüğe ayrılmıştı. Birinci bölük, birinci lejyon *kohort*unun benzeri ve yardımcısı olarak, 13 kişiden oluşuyordu; geri kalan dokuz bölükten her birinde 66 kişi vardı. Bugünkü anlayışımızla belirtirsek, hepsi yedi yüz yirmi altı at ediyordu. Her ne kadar eşi bulunduğu lejyon birliğine bağlıydılarsa da bu süvari bölükleri, durumun gereklerine göre birlik halinde dizilmek ve ordunun kanatlarını oluşturmak için ayrık biçimde de yerlerini alırlardı.[40] Süvari sınıfı, imparatorluk döneminde, eski dönemdeki durumundan değişik bir haldeydi. Cumhuriyet zamanında bu sınıf, Roma'nın ve İtalya'nın en seçkin delikanlılarından oluşturuluyordu. Bu gençler, süvari olarak askerlik hizmetlerini yaparken senatör ve konsüllük niteliklerini elde etmek için hazırlanmış oluyorlar ve başarı göstererek hemşerilerinin oylarını kazanmaya çalışıyorlardı.[41] Törelerde ve yönetimdeki devrimden sonra binicilik düzeninin en güçlüleri adaletin yürütülmesinde ve kamu gelirlerinin toplanması işlerinde görevlendirildiler.[42] Silah ve askerlik mesleğine kendini verenler hemen bir lejyon ya da süvari bölüğünün komutanlığını elde ediyordu.[43] Trajanus ve Hadrianus süvarilerini, lejyonları, aynı eyaletlerden devşirdiler. Atlar İspanya'dan ve Kapadokya'dan getirtiliyordu. Doğuluların zırhlı takımla süvarilerinin vücudunu tümüyle örtmeleri yerine Romalılar yumurtamsı bir kalkan, zırhlı başlık, kısa botlar ve zırhlı bir eteklik kuşanıyorlardı. İnce uzun bir mızrak ile geniş bir kılıç başlıca hücum silahlarını oluşturuyordu.

---

39. Polib. I. XVII.

40. Vegetius, *de re militari*, B. 6. Gerçek hal ve koşullara dayanan olumlu tanıklığı, imparatorluk lejyonlarında süvari sınıfının varlığını reddedenlerin eleştirilerini susturucu nitelikte olmalıdır.

41. Bkz. kitabımızın her konusunda **Tite Live**.

42. Plinius, *Historia Naturale*, 2. Çok ilginç olan bu pasajın gerçek anlamı Beaufort'un *Republique Romaine*'i ile bulundu ve aydınlandı. I. II. 2.

43. Horacius ve Agricola bize birer örmek vermiş oluyorlar. Bu yöntemin Roma disiplinine aykırı bir davranış olduğu açıktır. Hadrianus, tribunus olmak için yaş sınırı saptamak yoluyla bu aykırılığı gidermeye çalıştı.

Öyle görünüyor ki kargı ve demir sopa kullanma usulünü barbarlardan almışlardı.[44]

İmparatorluğun güvenliği ve onuru esas olarak lejyonlara emanet edilmişti. Bununla birlikte, Roma, savaşta kendine yararlı olabilecek her şeyi, politik olarak benimsemeye razı oluyordu. Henüz vatandaşlık onuruna erişememiş eyaletler halkından da lejyonlara asker seçilebiliyordu. Komşu hükümdarlar ve devletler askerlik hizmetine tabi tutuluyorlar ve özgürlüklerini ancak bu koşulla sürdürebiliyorlardı.[45] Çoğu zaman da barbarların arasından en yiğitleri, zorla ya da ikna edilerek alınıp uzak ülkelere gönderiliyor ve Roma için çok tehlikeli olabilecek bu kimseler imparatorluk için çalışan yararlı askerler durumuna sokuluyordu.[46] Bütün bu tür birliklere "yardımcı" adı veriliyordu. Sayıları o günkü gereksinmeye göre değişse de yine de lejyonların sayısından daha aşağı düşmesi pek seyrek oluyordu. Bu yardımcıların en cesurları ve en güvenilirleri eyalet beylerinin ve yüzbaşıların komutası altına konuluyorlar, Romalıların disiplini altında yetiştiriliyorlardı. Bununla birlikte, gençliklerinden beri kullanageldikleri ve kendi vatanlarında öğrendikleri silahlarını kullanmayı sürdürüyorlardı. Böylelikle Romalılar, her lejyonun emrine bu yardımcılardan vererek çeşitli tipte birlikler oluşturuyor, her ulusun silahlarına yine onların silahıyla karşılık verecek kuvvetleri de kendi güçlerine ekleyerek çok büyük kuvvet kazanıyorlardı.[47] Lejyon, bizim topçu sınıfı dediğimiz kuvvetten de yoksun değildi. Peşi sıra gelen 10 tane büyük ve 55 tane de daha küçük mancınık vardı ve bunlar çeşitli yönlere dayanılmaz şiddette taşlar ve demir kargılar atıyordu.[48]

---

44. Bkz. Arrien, *Tactique*.

45. Tacitus, *Germenlerin Töreleri*, B. 29.

46. Marcus Aurelius Quadi'leri ve Marcomannni'leri yendikten sonra onları büyük bir birlik oluşturmaya mecbur etti ve hemen Britanya'ya yolladı. Dion, 1. LXXI.

47. Vegetius, II, 2. Arrian'ın Alani'lere karşı yürüyüşü ve savaşın betimlenmesi.

48. Şövalye Folard, Polibus'u eleştirisinde bu eski makineleri derin bir bilgi ve mantıkla incelemektedir. Hatta birçok bakımdan bizim kullandığımız toplardan ve havan toplarından bunları yeğ bulmaktadır. Şunu da göz önünde bulundurmak gerekir ki imparatorlukta kişisel değer ve askerî yetenekler yitirildikçe mancınıkların kullanımı da

Bir lejyon kampı tahkim edilmiş bir kente benziyordu.[49] Alan belli edilip işaretlenince piyadeler araziye yayılıyor ve kampın tam düzenine zarar verebilecek bütün engelleri ortadan kaldırıyorlardı. Kamp dört köşeliydi. Kolayca imgelemek olasıdır ki her bir kenarı yaklaşık iki bin ayak olan bu kare, yirmi bin kişiyi içerisine alabilirdi. Bugün için bu sayıda asker, düşman karşısında üç kat geniş bir cephe oluşturur. Kampın ortasında, öbür çadırlardan daha yüksek bir yerde komutanın çadırı ve karargâhı bulunurdu. Süvariler, piyadeler ve yardımcılar karşılıklı olarak yerlerini alırlardı. Kampın yolları geniş ve çok düzdü. Tabya ile çadırlar arasında, her yandan ulaşılabilecek iki yüz ayak genişliğinde serbest bir alan vardı. Toprak tabya genellikle on iki ayak yükseklikte olur, kazıklı engellerle tahkim edilir, genişliği ve derinliği on iki ayak olan bir hendekle çevrilirdi. Lejyonerler bu işleri yapmakla da görevliydiler. Kazma ve kürek onlara kılıç ve mızraktan daha az haşır neşir oldukları gereçler değildi. Roma disiplinini bundan daha iyi anlatacak bir şey yoktur. Yılmak bilmeyen yüreklilik çoğunlukla bir doğa vergisidir. Çalışmalarla elde edilmiş etkinlik ise alışkanlığın ve uygulamanın meyvesinden başka bir şey değildir.[50]

Boru ile hareket işareti verilir verilmez kamp kaldırılmış olur ve birlikler yürüyüşteki yerlerini alırlardı. Hiçbir gecikme ve karışıklık söz konusu değildi. Silahların yeteri derecede ağırlığı altında bulunan lejyonerler ayrıca mutfak araç ve gereçleri, tahkimat için gerekli araçlar ve birkaç günlük yiyecek maddesini taşımak durumundaydılar.[51] Zamanımız askerinin belini bükecek bu ağır yük altında bile Romalılar düzgün adımla yürüme ve altı saatte

---

yaygınlaşmaya başladı. İnsan bulma olanağı kalmadığı zaman bu boşluğu çeşitli türden değişik gereçlerle doldurmak gerekli oldu.

49. "Universa quae in quoque belli genere necessaria esse creduntur, secum legio debet ubique portare, ut in quovis loco fixerit castra, armatam faciat civitatem." Vegetieus, bu tumturaklı sözlerle ikinci kitabını ve lejyonun betimlemesini tamamlıyor.

50. Bkz. Polibus, 1, VI; Juste Lipse, *de Militia Romanâ;* Joseph de Bel, *Judaico,* 1, III, B. 5; Vegetius, 1, 21-25, III, 9; Guichard'ın Anıları, cilt I, B 1.

51. Cicero, *Tuscul,* II, 37; Joseph de Bel, *Judaico,* I, III, 5; Frontinus, IV, 1.

yedi fersaha yakın yol almaya alışkındılar.[52] Düşmana yaklaşıldığı zaman yüklerini bırakıyorlar, rahat ve süratli bir ya da birkaç dizi halinde savaş düzenine geçiyorlardı.[53] Sapancılar ve okçular en önde, yardımcılar birinci safta, lejyonerler de onlardan sonraki sırada bulunurlardı. Süvari kuvveti yanları tutardı. En son olarak da ordunun arkasında mancınıklar yer alırdı.

İmparatorların geniş ülkelerini savunmak ve müstebitlikteki ilerlemelerin başkaca her türlü erdemi boğduğu bir zamanda askerlik ruhunu yaşatmak için yararlandıkları araçlar işte böyleydi. Şu anda Roma birliklerinin sayısını anlamaya çalışırsak bunu tam bir kesinlikle saptayabilmenin ne denli güç olduğunu görürüz. Yine de öyle anlaşılıyor ki lejyon 9500 kişiden oluşuyordu ve bu rakamdan 6831'i Romalıydı. Geri kalanı yardımcılardı. Devletleri içerisinde barıştan gayrı bir görüşü benimsememiş bulunan Hadrianus ile halefleri bu müthiş askerlerden kurulu otuz birlik bulunduruyorlardı. Böylece, görünüşe göre, kuvvetlerin gücü 375.000 kişiye varıyordu. Bu askerler, çevreleri surlarla çevrilmiş müstahkem kentlerde değil (çünkü Romalıların gözünde bu türlü saklanmak zayıflık ve alçaklık işaretiydi) büyük ırmakların kıyılarında ya da barbar ülkelerinin sınırlarında kurdukları kamplarda kalıyorlardı. Pek seyrek olarak yer değiştirdikleri için onların sürekli bulundukları yerleri şöyle sıralayabiliriz: Britanya için üç lejyon yeterli oluyordu. En önemli kuvvetler Ren ve Tuna üzerinde aşağıda gösterilen yerlere toplam 16 lejyon halinde dağılmış bulunuyorlardı: Aşağı Germanya'da iki, Yukarı Germanya'da üç, Reti'de (Rhaetia) bir, Norik'te (Noricum) bir, Pannonia'da dört, Maesia'da üç ve Dacia'da iki... Fırat'ın savunması için altısı Suriye'de, ikisi de Kapadokya'da olmak üzere, sekiz lejyon... Bunun dışında, Mısır, Afrika ve İspanya gibi uzak yerlerin her birinde birer lejyon duruma egemen olmak için yetiyordu. İtalya'da bile birlikler vardı. Kent ve saray muhafız alayları adı

52. Vegetius, I, 9. Académie des Instructions anılarına bakınız. Cilt XXV, s. 187.

53. Bu dönüşümler Guichard'ın *Yeni Anılar* (*Nouveaux Memoires*) adlı yapıtında çok güzel bir biçimde açıklanmıştır. Cilt 1, s. 141-234.

altında tanınan seçkin yaklaşık yirmi bin asker hükümdarın ve başkentin güvenliğiyle görevlendirilmişti. *Pretoryen* denilen bu askerler imparatorluğun devrimlerinde, dikkatlerimizi üzerinde yoğunlaştırmaya değer çok büyük rol oynamışlardır ve bizim tarihimizde de çok önemli yer tutacaklardır. Bu muhafız birliklerinin silahları ve kuruluşları bakımından öbür lejyonlardan pek farkları yoksa da disiplin noktasında daha az katı fakat dış görünüşleri ile daha gösterişliydiler.[54]

Deniz gücü, Roma'nın büyüklüğüne göre önemsizdi. Ne var ki hükümetin bütün hedeflerini destekleme bakımından yeterli olabiliyordu. Romalıların gözü karanın öbür yanlarına bakmıyordu. Bu savaşçı halk, Tyrien'leri, Kartacalıları ve Marsilya'da oturanları dünyanın sınırlarını daha gerilere götürmeye ve en uzak kıyıları bulmaya iten girişimci ruhu taşımıyordu. Okyanus, Romalılar için bir dehşet ve merak konusuydu.[55] Kartaca'nın yıkılmasından ve korsanların yok edilmesinden sonra Akdeniz, imparatorluklarının içerisinde kaldı. İmparatorların politikası bu denizdeki egemenliklerini sürdürmek ve uyruklarının ticaretlerini korumak amacından başka bir hedef taşımıyordu. Bu ılımlı ilkeleri kendine rehber edinen Augustus, biri Adriyatik Denizi üzerinde Ravenna'da öbürü Napoli körfezinde Misena'da (Misenum) olmak üzere iki uygun limanda donatılmış birer filo bulundurulmasını buyurmuştu. Deneyimler, kadırgalarda iki ya da üç çifteden çok kürek bulunmasının gerçek gereksinime ve gösterişten başka bir şeye yaramadığını onlara anlatmıştı. Augustus'un kendisi de Actium Savaşı'nda, liburniyen (*liburnians*) denilen hafif firkateynlerinin başında, teknenin yüksek ve kalın savaş kulelerinden biri üzerinde görünmüştü.[56] Biri Akdeniz'in doğu kesimini öbürü batı

54. Tacitus (*Annal.*, IV, 5) bize imparator Tiberius zamanındaki ve Dion da (1. LV. s. 794) Alexander Severus zamanındaki lejyonları bildirmişlerdir. Ben bu iki dönem arasında bir orta nokta bulmaya çalıştım. Juste Lipse'ye (*Magnitudine Romanâ* I, I, B. 4, 5) bakınız.

55. Romalılar bilgisizliklerini ve korkularını dinsel bir saygı örtüsü altında gizlemeye çalıştılar. Bkz. Tacitus, *Germenlerin Töreleri*, B. 34.

56. Bkz. Plutark, Marcus Aurelius'un yaşam öyküsü. Orosius'a inanırsak, bu büyük ku-

kesimini kontrol altında tutmak üzere Ravenna ve Misena'da kurulan iki filo bu liburniyenlerden oluşturuldu.[57] Bunlara birkaç bin askerden oluşan birlikler bindirildi. Bu iki limandan başka, ki bunlarda Romalılar ana deniz kuvvetlerini yerleştirmişlerdi, Provence kıyıları üzerindeki Frejus'ta da çok sayıda gemi bulunduruyorlardı. Pontus Euxinus (Karadeniz) kırk yelkenli ve 3000 askerle korunuyordu. Bütün bu kuvvetlere, Galya ile Britanya arasında iletişim ve ulaşımı sağlayan filo ile Ren ve Tuna'yı kaplayarak düşmanlara göz açtırmayan ve barbarların geçişini önlemek üzere buralara sokulan sayısız yelkenlileri de eklemek gerekir. Bu betimleme bize, denizdeki ve karadaki imparatorluk kuvvetleri üzerine genel bir kanı verebilir: lejyonlardaki bütün askerleri, yardımcıları, saray muhafızları ve deniz kuvvetlerini toplarsak sayının 450.000'i aşmadığını görürüz. Bu sayı çok büyük görülebilirse de son yüzyıl içerisinde öyle krallıklar oldu ki bunlar, Roma'nın bir tek eyaleti büyüklüğündeki devlet arazileri içerisinde bu sayıda asker bulundurmuşlardır.[58]

Hadrianus ile Antoninus'ların saltanatları sırasındaki hükümet etkinliklerini açıklayarak anlatmaya çalıştık. Şimdi de önceleri bir şefin yönetimi altında, eyaletler halinde birleşmişken bugün çok sayıda bağımsız devletler haline gelmiş ve birbirine düşman olan bu eyaletleri açıklıkla ve ayrıntılı olarak betimlemeye çalışalım.

İmparatorluğun, Avrupa'nın ve eski dünyanın bir ucunda bulunan İspanya, çağlar boyunca doğal sınırlarını korudu. Bu sınırlar Pireneler, Akdeniz ve Atlas Okyanusu'dur. Bugün, çok eşitsizlikle iki hükümdar arasında bölüşülmüş bulunan bu büyük yarımada Augustus tarafından üç eyalete ayrılmıştı: Lusitania, Betik (Baetica) ve Taragonez (Tarraconensis). Bir zamanlar büyük başarılarıyla kendilerini tanıtmış olan yiğit Lusitania'lıların yaşadığı top-

---

leler su düzeyinden ancak 10 ayak kadar yükseklikteydiler. VI. s. 19.

57. Bkz. Juste Lipse, *Magnitudine Romanâ* I, 1, B. 5. Vegetius'un son 16 bölümü deniz kuvvetleriyle ilgilidir.

58. Voltaire, *XIV. Louis Asrı*, B. 19. Fransa'nın da bugün hâlâ aynı gayreti gösterdiğini unutmamak lazımdır.

raklarda şimdi Portekizliler oturmaktadır. Granada ile Andaluzya (Endülüs) eski Betik ile hemen hemen aynı sınırdaydı. Geri kalan İspanyol topraklarından Galiçya, Asturias, Biscaye, Navarra, Leon Krallığı, iki Kastiller, Mursia, Valencia Krallığı, Katalonya ve Aragon, Roma'nın üçüncü eyaletini oluşturuyordu, aynı zamanda en büyüğü idi ve başkentinin adıyla Taragonez diye adlandırılıyordu.[59] Ülkenin doğal özellikleri arasında *Celtiberian*'ların çetinlikleri sayılabilir: Yenilmez bir ayak direme Asturias'lıların ve Cantabrian'lıların niteliğini oluşturuyordu. Kendi dağlarında korunma olanağı bulacaklarına güvenen bu halklar Roma'nın silahlarına boyun eğenlerin sonuncuları oldular. Birkaç yüzyıl sonra da Arapların boyunduruğundan kurtuldular.

Eski Galya; Pireneler, Alpler, Ren ve Atlantik arasında bulunan yerleri kapsamakta ve bugünkü Fransa'dan daha geniş bir alana yayılmaktaydı. Alsas'ı ve Loren'i de kısa bir süre önce kendi topraklarına katmış bulunan Fransa'ya (eski Galya'yı gösterebilmek için) Savua (Savoie) dukalığını, İsviçre kantonlarını, dört Ren elektorasını, Liege'i, Lüksemburg'u, Hainaut'u, Flandre'ı ve Brabant'ı da eklemek gerekir. Caesar'ın ölümünden sonra Augustus'un, lejyonlara bölüp ırmaklar boyunca ve önemli yerlere birlikler yerleştirdiği Galya'da Romalılardan önce yüzden çok bağımsız devlet bulunuyordu.[60] Narbonne kolonisi adını Languedoc, Provence ve Dauphiné'ye de verdi. Aquitaine devleti Pirenelerden Loire'e kadar yayılıyordu. Bu ırmakla Seine arasında Celtic Galya'sı vardı ve sonra ünlü Lyon kolonisinin adını aldı. Seine'in öbür yanında Belçika bulunuyordu ve Ren Irmağı'yla sınırlanmıştı. Caesar yüzyılından birkaç zaman sonra yiğitliğin

59. Bkz. Strabon, 1, II. Aragon'un Tararconensis'ten gelmiş olduğunu düşünmek pek doğaldır. Yapıtlarını Latince yazmış olan çağdaş birçok yazar bu iki sözcüğü eş anlamlı olarak saymaktadırlar. Şurası gerçektir ki Pirenelerden çıkıp Ebro'ya dökülen küçük ırmak Aragon, adını önce bir eyalete, sonra da bir krallığa vermiş oldu. Bkz. D'Anville, *Géographie de Moyen Age*, s. 181.

60. Galya'ya ilişkin tarih notlarında 115 site (cité) görülmektedir. Bilindiği gibi, bu ad yalnızca başkente değil, her devletin ülkesine de verilmişti. Plutark ve Appianus boyların sayısını 300, hatta 400'e çıkarmaktadırlar.

verdiği üstünlükten yararlanan Germenler Belçika'nın büyük bir bölümünü ele geçirdiler. Roma imparatorları kendi övünçlerini okşayan bir olayı sevinçle gördüler ve Leyden'den Basel'e kadar uzanan Ren sınırı yukarı ve aşağı Germanya olarak şatafatlı adlarla süslenmiş oldu.[61] Antoninus'lar döneminde Galya eyaletlerinden altısı şunlardı: Narbonezya (Narbonnese), Aquitaine, Celtic ya da Liyonezya (Lyonnese), Belçika ve iki Germanya.

Britanya'daki Roma eyaleti ve sınırları hakkında daha önce bilgi vermiştik: Bu eyalet, bütün İngiltere'yi, Galler ülkesini, Dumbarton ve Edinburgh'a değin uzanan İskoçya kesimini kapsıyordu. Britanya özgürlüğünü yitirmeden önce otuz barbar oymağına bölünmüştü. Bunlardan en önemlileri batıdaki Beljler (Belgae), kuzeydeki Brigantlar (Brigantes), Galler bölgesinin güneyindeki Silürler (Silures), Norfolk ve Suffolk kontluklarındaki Iceni'lerdi.[62] Törelerin ve dillerin benzerliğini izleyebildiğimiz kadarıyla İspanya, Galya ve Britanya'da aynı yabanıl, atak ve girişken soydan insanlar bulunmaktaydı. Çoğu zaman Romalılarla çarpıştılar ve ancak çok sayıda savaşlar verdikten sonra ülkelerini ellerinden almak mümkün oldu. Bu ülkeler istila edilince, Antoninus duvarından Herkül sütunlarına ve Tagus Dağları'ndan Ren ve Tuna'nın kaynaklarına değin yayılan Avrupa imparatorluğunun batı bölümünü oluşturdular.

Romalıların fetihlerinden önce Lombardiya İtalya'ya bağlı değildi. Galyalılar, Piyemonte'den Romagna'nın içerisine kadar Po kıyıları boyunca güçlü bir sömürge kurmuşlardı. Alpler ve Apeninlerle çevrili ovalara silahlarını ve adlarını getirmişlerdi. Liguriyenler (Ligurians), Cenova Cumhuriyeti'nin kurulu bulunduğu kayalıklarda yaşıyorlardı. Venedik henüz ortalarda yoktu ama Adige Nehri'nin doğusundaki bu devletin bulunduğu bölge Venetlerce (Venetians) işgal edilmişti.[63]

61. D'Anville, *Notice de l'ancienne Gaule.*

62. Whitaker, *History of Manchester*, cilt 1. B. 3.

63. Her ne kadar çoğu zaman Galyalılarla karıştırılırlarsa da İtalya Venetleri, kökenleri bakımından olasılıkla İlliryalıydılar (Illyrian). (Bkz. M. Freret, *Memoires de l'academie*

Bugün Toskanya Dukalığı ve Papalık Devleti'nden oluşan Orta İtalya Etrüsklerin ve Ombrienlerin (Umbrians) eski vatanlarıydı. Sanat tarihinde ünlü olan Etrüskler, komşu ulusların kaba törelerini yumuşattılar ve onların uygarlaşmasına yardımcı oldular.[64] Tiber, Roma'nın görkemli tepelerinin eteklerini yalayarak akıyordu. Bu ırmaktan Napoli sınırlarına dek uzanan Sabinler, Latinler ve Volsklar (Volsci) ülkesi, yüzyıllar boyunca cumhuriyetin galibiyetlerine sahne oldu. O denli ünlü olan bu ülkede ilk konsüller zaferlerini hak ettiler. Ardılları, saraylılarının görkemiyle onu güzelleştirdiler. Şimdi ise, bu eski kahramanların soyundan gelenlerce yapılmış manastırlardan başka bir şey görülmemektedir.[65] Capua ve Campania doğrudan doğruya Napoli topraklarına sahip bulunuyorlardı. Bu krallığın geri kalan bölümünde çeşitli savaşçı uluslar yaşıyorlardı. Bunlar Marslar, Samnitler, Apulianlar ve Lucanianlar idi. Deniz kıyıları ise, gelişmiş durumda olan ve Yunanların kurduğu sömürgelerle kaplı idi. İstirya (Istria), Augustus zamanında İtalya'yı teşkil eden on bir bölümden biriydi; bu küçük eyalet, Roma hükümranlığının merkezine bağlı bulunuyordu.[66]

İmparatorluğun Avrupa'daki eyaletleri Ren ve Tuna ile savunuluyordu. Bu iki güzel ırmak, birbirinden çok az aralıktaki kaynaklardan doğarlar. Üç yüz fersahtan çok uzunluğu olan Tuna'ya, her biri su taşımacılığına elverişli altmış kadar kol karışır ve bunları da alan altı ağızlı bir menderesten Karadeniz'e dökülerek kaybolur. Karadeniz bu denli beslenmesine karşın Akdeniz'e çok az su gönderir.[67] Tuna'nın suladığı eyaletler genellikle İllirya ya da İllirya sınırı olarak adlandırılmıştır.[68] Bu bir savaşçılar fidanlığıydı. On-

---

des Inscriptions, cilt XVIII.)

64. Bkz. Maffei, *Verona Illustrata*, 1, I.

65. İlk karşıtlık eskilerce gözlemlenmişti (Bkz. Florus, I, 11). İkincisi ise zamanımız yolcularının tümünü etkilemelidir.

66. Plinius (*Hist Nat*., I, III), İmparator Augustus tarafından İtalya'nın bölünüşünü izliyor.

67. Tournefort, *Voyages en Grece et Asie Mineure*. Bkz. de Bouffor, *Hist Not*. cilt I, s. 411).

68. İllirya adı, oldum olası Adriyatik kıyılarına verilen isimdi. Romalılar bu adı, Alplerden Karadeniz'e (Pontus Euxinus) dek uzanan topraklara yaydılar. (Bkz. Severini, *Pannonia*, I, I, b. 3,

ları başlıca bölümlerinde dile getirmekte yarar görmekteyiz: Reti, Norik, Makedonya ve Yunanistan.

Bir zamanlar Vindelicianların yaşadığı Reti, Alplerden Tuna kıyılarına dek uzanıyor ve bu nehrin kaynağından İnn Irmağı'nın Tuna'ya katıldığı yere kadar yayılıyordu. Bu ülkenin en büyük kesimi Bavyera elektörüne bağlıdır. Augsburg kenti Alman İmparatorluğu'nun koruyuculuğu altındadır. Grisonlar kendi dağlarında güven içinde yaşarlar ve Tirol, Avusturya'ya bağlı devletlerden biridir.

Tuna, İnn ve Sava ırmakları arasındaki Austria, Stiri (Styria), Carinthia, Carniola, aşağı Macaristan ve Esclavonya (Sclavonia), eskilerce Norik ve Pannonia diye adlandırılıyorlardı. İlk bağımsızlaşan devletlerinde bu eyaletlerin yiğit halkları, kendi aralarında sıkı sıkıya birbirlerine kenetlendiler. Çoğunlukla Romalıların yönetimi altında birleşerek kaldılar. Günümüzde ise bir tek ailenin malı haline geldiler. Hükümdarları, Roma imparatoru adını alan bir Alman prensidir ve bu devletler merkezî Avusturya devletini oluştururlar Bohemya'yı, Moravya'yı ki Avusturya'nın kuzey ucunda bulunmaktadırlar ve Teis (Teyss) ile Tuna arasında kalan Macaristan bölümünü ayrı tutarsak, bu güçlü hanedanın öbür toprakları Roma imparatorluğunun sınırları içerisinde bulunmaktadır.

Dalmaçya ya da asıl İllirya (Illyricum), Sava Irmağı ile Adriyatik arasında bulunan uzun ve dar bir bölgeydi. Deniz kesimi aynı adı sürdürdü. Bu, Venedik'e bağlı bir eyalettir. Burada zayıf bir özgürlük imgesi de görülmektedir; nitekim küçük Ragusa Cumhuriyeti, kendisini çevreleyen barbarların ortasında bu özgürlüğünü kullanabilmektedir. İçeride ise, Hırvatistan bir Avusturyalı valinin ve Bosna ise bir Türk paşasının emri altında bulunmaktadırlar. Ne var ki bütün bu bölgeler, Hristiyan ve Müslüman devletlerin belirsiz sınırları ortasında haydutluklarını yürüten canavar uluslarca durmadan yakılıp yıkılmaktadır.[69]

69. Rahip Fortis adındaki Venedikli gezgin bu karanlığa gömülü memleketler üzerine bize bilgi vermektedir. Ne var ki Batı İllirya'nın coğrafyasını ve ilk zamanlarını ancak bu

Tuna, Teis'in ve Sava'nın sularıyla birleştikten sonra İster adını alıyordu.[70] Bir zamanlar Moezya (Maesia) Dacia'dan ayrıydı ve Trajanus'un aldığı bu eyalet, Tuna'nın öte yanında olan tek ülkeydi. Bu ülkelere bugün bakacak olursak, Tuna'nın sol kıyısında Tamasvar ve Transilvanya'yı birçok ayaklanmalardan sonra Macar tahtına bağlanmış ve Moldavya ile Valaşi'nin (Wallachia - Eflak) de Osmanlı'nın hükmü altında kalmış olduklarını görürüz. Sağ yakadaki Moezya Türklerin istibdadı altında inlemektedir, nasıl ki Türkler birer barbar krallığı olan Sırp ve Bulgarların da efendisi olmuşlardır.

Türkler, Makedonya, Trakya ve Yunanistan'a Rumeli adını vererek âdeta buraların Roma İmparatorluğu'nun birer bölümü olduğunu anlatmak istemişlerdir. Savaşçı ve kavgacı ulusların bulunduğu yer olan Trakya, Antoninus'lar zamanında Haemus ve Rodop dağlarından İstanbul ve Çanakkale boğazlarına (Bosphorus, Hellespontus) kadar uzanan bir eyalet durumuna getirilmişti. Yeni hükümdarlara ve yeni bir dine karşın Constantinus'un kurduğu kent büyük bir hükümdarlığın başkentidir. Makedonya, İskender'in parlak fetihleriyle, iki Philippe'lerin politikasına oranla daha az yarar sağlayabilmişti. Epir ve Tesalya, Makedonya'ya bağlıydı. Böylece bu krallık, Ege ile İyonya denizleri arasında kalan topraklardan oluşuyordu. Tebai'nin, Argos'un, Sparta'nın ve Atina'nın ölümsüz ününü düşünürsek, bu denli anlı şanlı cumhuriyetlerin, Roma İmparatorluğu'na bağlı bir tek eyaletin içerisinde hamur edilip sıkıştırıldığına kendimizi zor inandırırız. Yunanların Roma Devleti'ne karşı savaş verdiği zamanlarda *Acheaen* birliğinin üstün etkisi yüzünden bu eyalete Achaia adı verilmişti.

İmparatorlar döneminde Avrupa'nın durumu böyleydi. Trajanus'un geçici fetihleri de ayırt edilmeksizin, Asya eyaletleri tümüyle Türk devletinin sınırları içerisinde bulunmaktadır.

ülkenin hükümdarı olan imparatorun kayrasından bekleyebiliriz.

70. Sava'nın kaynağı İstirya'nın sınırlarına yakındır. İlk çağlardaki Yunanlar bu ırmağa Tuna'nın başlıca kolu gözüyle bakıyorlardı.

Bilgisizlik ve despotlukla imgelenmiş keyfe bağlı bölmeleri izleyecek yerde daha güvenli ve daha hoş bir yolu seçelim. Doğanın silinmez niteliklerini gözlemleyelim. Doğu yanından Fırat'la sınırlandırılmış ve adına Küçük Asya denilen bu ülke, Karadeniz (Pontus Euxinus) ile Akdeniz arasında Avrupa'ya doğru uzanmaktadır. Romalılar, Toros Dağları'yla Halys Irmağının batısında kalan ülkeye yalnızca Asya demişlerdi. Truva, Lidya (Lydia) ve Firiglerin (Phrygia) Lisyenlerin (Lycian), Pamfiliyenlerin (Pamphylian) ve Kariyenlerin (Carian) deniz ülkeleri, İyonya'da kurulmuş Yunan sömürgeleri –ki atalarının askerî utkularıyla her ne kadar bozulmuşsa da tarihte sanat bakımından da oldukça ünlüydüler– bu eyaletin kapsamı içerisinde bulunuyorlardı. Pontus ve Bitinya (Bithynia) krallıkları, İstanbul'dan Trabzon'a dek yarımadanın bütün kuzey bölümünü kaplıyordu. Aksi yönün sonunda Kilikya (Cilicia) Suriye Dağları'yla sınırlıydı. İç eyaletler Roma Asya'sından Halis Irmağı'yla, Armenia'dansa Fırat'la ayrılmışlardı ve bir zamanlar burada bağımsız Kapadokya (Cappadoce) Krallığı'nı kurmuşlardı. İmparatorların egemenliği Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanıyordu. İmparatorlar, oralara askerî birlikler gönderiyor ve bugün Buziack (Budzak), Kırım Tatarları, Circassi ve Mingrelli diye tanınan bu yabani ülkelerin halklarından haraç istiyorlardı.[71]

İskender'in ardılları zamanında Suriye, Partların ayaklanmalarıyla ülkeleri Fırat ile Akdeniz arasına itilen Seleucides İmparatorluğu'nun merkezi oldu. Bu eyalet Romalılarca fethedildiği zaman imparatorluğun doğu sınırı görevini gördü. Onun da sınırları, kuzeyde Kapadokya, güneye doğru Mısır ve Kızıldeniz'di. Fenike ve Filistin kimi zaman Suriye yönetimine bağlanmış oldu. Başka zamanlarda da ayrılmadılar. Bu eyaletlerden birincisi, sıra sıra kayalık ve denizle dağlar arasında kalan bir araziye sahipti; öbürü ise yüzeyi ve bitkisel verimliliği bakımlarından Galler ülkesiyle karşılaştırılabilirdi. Bununla birlikte, Avrupa ve Yeni Dünya dinlerini

71. Bkz. Periple d'Arrien. Bu yazar Kapadokya'da vali iken Karadeniz kıyılarını incelemişti.

Filistin'e, harf bilgisini de Fenike'ye borçlu oldukları için bu iki ülkenin adları çağdan çağa aktarılarak en uzak gelecekteki kuşaklara ulaşacaktır.[72] Suriye, Fırat'tan Kızıldeniz'e kadar kumlar ve çöllerle çevriliydi. Arapların göçebe yaşamı onların bağımsızlığıyla sıkı sıkıya ilişkiliydi. Daha az çorak bir arazi üzerinde hiç değilse kimi zamanlar yerleşmek istediklerinde hemen Romalıların tutsağı oluyorlardı.[73]

İlk Çağ coğrafyacılarının Mısır'a ait bulunan dünya parçası üzerine bilgileri yok gibidir.[74] Uçsuz bucaksız Afrika yarımadasında bulunan bu memlekete ancak Asya yönünden girilebilir. Ptolemelerin tantanalı tahtını bir Roma valisi işgal ediyordu. Bugün ise Memluklerin demir asası bir Türk paşasının elinde bulunmaktadır. Nil, Orta Afrika'dan Akdeniz'e kadar uzayan iki yüz fersahlık bir bölgeyi sulamaktadır. Bu ırmağın dönemsel taşkınları bütün Mısır'ın servetini oluşturur, taşkın alanına yaşam ve verimlilik getirir. Batıya doğru kesimde kurulu Bingazi (Cyrene) önceleri bir Yunan sömürgesi olmuştu. Sonra Mısır'ın bir eyaleti haline geldi. Bugün ise Barka çöllerine gömülmüş durumdadır.

Bingazi'den Atlantik'e kadar uzaklık beş yüz fersahtır. Akdeniz'le Sahra çölleri arasında öyle sıkışıp kalmıştır ki eni pek az yerde otuz fersahı aşar. Romalıların Afrika eyaleti adını verdikleri kesim doğu kesimiydi. Fenikelilerin sömürgeleştirmesinden önce bu verimli toprakta, dünyanın en yabanıl insanları olan o zamanki Libyalılar oturuyordu. Kartacalılarca yönetildiği zamanlarda çok geniş bir ticaret ve imparatorluk merkezi oldu. Zayıf Tunus ve Trablus dev-

---

72. Dindeki ilerleme üzerine çok bilgi vardır. Harflerin kullanılması İsa'dan yaklaşık bin beş yüz yıl önce Avrupa'nın yabanilerine ulaşmış ve Mesih'in doğumundan yaklaşık bin beş yüz yıl sonra da Avrupalılarca Amerika'ya götürülmüştür.
Fenike alfabesi, Yunanların ve Romalıların elinde, üç bin yıllık bir süre içerisinde büyük ölçüde bozulmuş oldu.

73. Dion, LXVIII, s. 1131.

74. Batlamyos'a, Strabon'a ve zamanımız coğrafyacılarına göre Süveyş berzahı Asya ile Afrika'yı ayıran sınırdır. Dionisos, Mela, Plinius, Sallustius, Hirtius ve Solinus, Asya'nın sınırlarını Nil'in batı koluna kadar, hatta Katabatmus'a (Catabathraus) kadar götürerek dünyanın bu kesimine yalnız Mısır'ı değil Libya'nın tamamını da sokarlar.

letleri bu ünlü cumhuriyetin örenleri üzerinde kuruldu. Massinissa ve Jugurtha krallığı Cezayirlilerin askerî gücüne boyun eğdi. Augustus zamanında Nümidya'nın sınırları çok daraltılmış ve bu ülkenin hiç değilse üçte ikisi Sezar Moritanya'sı adını almıştı. Gerçek Moritanya ya da Maur'ların yurduna eski Tingi ya da Tangiye kentinin adından gelen Tingitana deniliyordu. Bugün burada Fas Krallığı bulunmaktadır. Atlantik üzerinde, korsanların gizlendikleri bu yer, Roma İmparatorluğu'nun sonuncu kentiydi. Eskilerin coğrafya bilgileri onun biraz ötesine ancak uzanabiliyordu. Bugün yine Mekinez (Mequines - Meknes) yakınında bir Roma sitesinin kalıntılarına rastlanmakta ve Fas imparatoru diye adlandırmak istediğimiz bir barbarın konutu olduğu sanılmaktadır. Ne var ki bu krallığın güneyindeki devletlerin, ne de Fas'ın hiçbir zaman Roma eyaletinin sınırlan içerisine girmediği de anlaşılmaktadır. Afrika'nın batısı ozanların imgeleriyle ün kazanmış[75] Atlas Dağı zincirinin, çeşitli kollarıyla kesilmişti ama bugün koca okyanusun suları Yeni Dünya ile eski anakara arasında çırpınmaktadır.[76]

Roma İmparatorluğu'nun bütün eyaletlerini gözden geçirdikten sonra, Afrika'yı İspanya'dan yaklaşık dört fersahlık bir boğazla ayıran ve Akdeniz'in Atlantik'le ulaşımını sağlayan doğa durumu üzerine dikkatlerimizi yoğunlaştıralım. Eski insanlar arasında çok ünlü Herkül sütunları, doğadaki deprem vb. gibi etkenlerle birbirinden ayrıldığı anlaşılan iki dağdır. Cebelitarık Kalesi bu dağlardan Avrupa yakası üzerindekinin eteğinde inşa edilmiştir. Bütün Akdeniz, kıyıları ve adalarıyla, imparatorluğun geniş toprakları içerisinde kalmıştır. Büyüklük ve küçüklüğüne uygun olarak bugün Mallorca, Minorka (Menorca) diye adlandırılan Balear Adaları'ndan biri İspanya'ya, öbürü İngiltere'ye aittir. Korsika'nın bugün içinde bulunduğu koşulları betimlemeye kalkışmak onun acıklı halini anlatıvermekle kolayca yerine getirilebilir bir davranış

75. Atlas Dağı'nın kapladığı uzun alan, orta derecede yükseklik ve tatlı bayırlı yüzeyi (Bkz. *Shaw'ın Seyahatleri*, s. 5).

76. Voltaire, Cilt XIV, s. 297, Kanarya Adaları'nı cömertçe Romalılara vermektedir. Ne var ki onların bu adalara hiçbir zaman sahip olmadıklarına dair bilgiler vardır.

olurdu. Sardunya ve Sicilya iki İtalya prensinin krallıkları haline getirildiler. Girit, Kıbrıs, Yunan ve Asya adalarının çoğu Türklerin eline geçerken küçük Malta kayası koca Osmanlı Devleti'ne meydan okumakta, dinsel ve askerî düzendeki yönetim altında her zaman ünlü bir yaşam sürdürmektedir.

En küçük parçaları bile sonradan güçlü krallıklar haline gelmiş bulunan bir imparatorluğun eyaletlerini uzun uzun sayıp dökerken eskilerin bilgisizliğini ve kuru övünmelerini de belirtmeyi unutmamalıyız. En büyük otoriteye sahip olmanın, dayanılmaz güçlülüğün, imparatorların gerçek ya da yapmacık ılımlığının verdiği göz kamaşması ile uzak ülkelerde mutlu bir bağımsızlık içerisinde yaşayan barbarları hor görmeye hakları olduğuna inanıyorlardı. Hatta çoğu zaman onların adlarını bile bilmezlikten geliyorlardı. Zamanla, Roma hükümdarlığını yeryüzüyle karıştırdılar.[77] Bu belirsiz ve tutarlı olmayan düşünceler bugünkü tarihçiliğe uygun düşmez. Zamanımızdaki tarihçi en güvenilir bilgileri rehber olarak okuyucularına daha tutarlı bir tablo halinde sunmak zorundadır. Bu zorunluluk, Roma imparatorluk sınırları genişliğinin Antoninus duvarından başlayarak Dacia'nın kuzeyinden Atlas Dağı'na ve Yengeç Dönencesi'ne kadar altı yüz fersah tuttuğunu ve uzunluğunun ise Fırat'tan Okyanus'a değin bin fersaha vardığını gözler önüne sermekle yerine getirilebilir. İmparatorluk 24° ile 56° kuzey enlemleri arasında güzel ve ılıman bir kesimde kurulmuştu. Büyük kesimi verimli ve çok iyi ekilen topraklardan oluşan seksen bin fersah kare kadar büyüklükteydi.[78]

77. Berger, *Histoirie des Grands Chemins*, I. III, b. 1, 2, 3, 4; çok yararlı araştırmalarla dolu bir yapıt.

78. Templeman tarafından yazılan *Survey of the Globe*'a bakınız. Ne var ki ben bu yazarın ne derin bilgisine ne de haritalarına güveniyorum.

II. BÖLÜM

Antoninus'lar Çağında Roma İmparatorluğu'nun İçerideki Birliği ve Refahı

M.S. 50

Roma'nın büyüklüğüyle ilgili yalnızca onun kapladığı kıtalara ve zaferlerine bakarak yargıya varacak değiliz. Rusya bozkırlarının hükümdarı dünya yuvarlağının daha büyük bölümünde sözünü geçirmektedir. İskender, Makedonya'dan ayrılışından sonraki yedi yılda Hyphase kıyılarında anıtlarını dikmiş ve bayrağını çekmişti.[1] Bir yüzyıl geçmeden, yenilmez Cengiz ile halefi Moğol hükümdarlar, kırıp geçirmelerini Çin Denizi'nden Mısır'a ve Almanya'nın sınırlarına kadar yaymışlardı.[2] Roma'nın gücü ise çok daha sağlam temele dayanıyordu. Bu görkemli kuruluş birçok yüzyılın eseriydi. Trajanus'a ve Antoninus'lara boyun eğmiş ülkeler, yasalarla birbirine bağlanmış ve sanatlarla güzelleşmişlerdi. Bu halklar, otoritenin herhangi bir biçimde kötüye kullanılmasından acı çekebilirlerdi. Ne var ki genellikle yönetimlerinin ilkesi akıllı ve sade olarak halklarının mutluluğuna yönelikti. Eyaletlerdeki insanlar, rahatça atalarının inançlarını sürdürüyorlardı. Fatihlerle ayrı gayrıya düşmeksizin aynı çıkarlardan yararlanıyor ve onursal mesleklerde bile eşit işlem görüyorlardı.

I. İster parlak ışıklar saçsın, ister boş inanışları savunsun, uyruklarının bütün dinsel görüş ve duyuşlarıyla ilgili olarak Roma senatosu ve hükümdarlarının politikası hep ikinci planda tutuldu. İmparatorluk içerisindeki çok çeşitli inanç ve tapınış, o halklara hak olarak tanınırken hukuki olarak da geçerli sayılıyordu. Böylece hoşgörü genel anlaşmayı sürdürüyor ve herkese, karşılıklı olarak, birbirini bağışlamasını esinlendiriyordu.

---

1. Bunlar, Lahor ve Delhi kentlerine aynı uzaklıkta ve bu iki kentin arasında inşa edilmişlerdi. İskender'in fetihleri, İndus Nehri'nin beş büyük kolunun suladığı Hindistan'ın Pencap bölümünde noktalanmıştı.
2. Bkz. de Guignes, *Histoire des Huns*, I, XV ve XVIII.

Halkın boş inançları, dinsel baskının tatsızlığıyla kızgınlığa dönüştürülmemiş ve bu inançlardan yararlanıp bunlar üzerinde spekülasyon yoluna da gidilmemiştir. Memleketinin törelerine içtenlikle bağlı olarak çok tanrılı inançtaki Romalı, dünyada çeşitli inançların da olabileceğini kabul etmekte güçlük çekmiyordu.[3] Korku, minnet ve merak onun düşüncesine ışık tutuyordu; bir düş, bir fal, olağanüstü bir kaza, uzak bölgelere yapılmak istenen bir yolculuk, inancının çeşitliliğini artırmaya ve koruyucu tanrılarının sayısını çoğaltmaya onu isteklendiren nedenlerin bir bölümüydü. Mitolojinin dayanıksız dokusu, çok çeşitli özdeksel gereçlerden oluşmakla birlikte gerçeğe uygunsuzluğu da kolayca öne sürülemezdi. Yaşamları ya da ölümleri vatana yararlı olmuş kahramanlara ve akıllı insanlara verilmiş tanrılık sıfatlarının, tapılmaya olmasalar da insanlığın büyük saygısına değer oldukları anlaşılmıştı. Her taraftaki ormanlar ve ırmaklar, etkisi her özel kantona özgü olan tanrıların yurduydu. Romalı, Tiberis'in kızgınlığını gidermek üzere dua ettiği için, Nil'in ayaklarına kapanıp bu ırmağın iyiliklerine teşekkür eden Mısırlıyı hor göremiyordu. Doğanın görünen güçleri, gezegenler ve her şey bütün evrende birbirinin benzeriydi. Manevi dünyanın görünmeyen yöneticileri ancak varsayımlar ve tümden benzeri simgesel istiareler (İstiare-i temsiliye) ile temsil edilebiliyorlardı. Ne kadar erdem varsa o kadar da tanrı meydana geldi. Kötülüğün bile sunakları oldu. Her sanat, her meslek göklerde yaşayanlar arasından bir koruyucuya bağlandı ve bunların simgeleri yüzyıllar boyunca, en uzak ülkelerdeki tapınıcılarının özel niteliklerini etkiledi. Bu kadar yararlar ve eğilimlerin zıtlığı, her düzende tanrılar cumhuriyetini yönetmek için yetenekli bir ele gereksinme gösteriyordu. Bir birinci Varlık'ın

3. Bütün eskiler arasında gerçek çok tanrıcılık dehasını en güzel betimleyen Herodot olmuştur. Bize bıraktığı en üstün açıklamalı bilgiler, Hume'un *Natural History of Religion* adlı eserinde yer almaktadır. Bossuet de *Universal History*'sinde çok dikkat çekici karşıtı olarak birtakım bilgiler vermektedir. Mısırlıların tutumunda hoşgörüsüzlük halleri görülmektedir (Bkz. Juvenal, *Satires*, XV). Yahudiler ve Hristiyanlar ise imparatorlar zamanında çok önemli bir ayrılık oluşturmuşlardır. O kadar önemli ki bu eserimizin özel bir bölümünde bunun nedenlerini incelemeyi uygun görmekteyiz.

ne denli gerekli olduğu algılandı. Bu biricik şef, en üstün övülmesini ve ululandırılmasını bu kanıya, bu *methü sena* gereksinimine borçludur. Zamanla saltık güçlü (Kâdir-i mutlak) hükümdar ve yaratıcı padişah olarak anılmaya başladı.[4] Dinler arasındaki ayrılıklar dünyanın barışını bozmuyordu. Uluslar, inançları arasındaki ilişkilerde dikkatli davranmakla yetiniyorlardı. Çoğu zaman Yunan, Romalı ve barbar aynı tapınaklarda, her biri ayrı ayrı kendi tapınmalarını yapıyorlardı. İbadet biçimlerinin değişik olmasına karşın, ayrı adlar altında aynı tanrıdan medet umduklarına rahatlıkla inanıyorlardı. Homeros'un ezgileri mitolojiyi güzelleştirdi ve bu ozan eski dünyanın çok tanrıcılığına hemen hemen düzenli bir biçim verdi.[5]

Yunan filozoflar insan mizacındaki, ondan da çok yüce Varlık'taki tinselliklerini yitirmişlerdi. Bununla birlikte, onların gözünde tanrı, derin ve çok önemli bir düşüncenin konusuydu. Yüksek düzeydeki araştırmalarında insan ruhunun gücü ve güçsüzlüğü sorunlarını geliştirdiler.[6] Bunların arasında başlıca dört mezhep (secte) oluşmuştur. Stoacılarla Platoncular akıl ile dindarlık arasındaki zıt ilişkileri gidermeye çalıştılar. Bize, en yüce varlığın ve *ilk neden*'in en işlenmiş kanıtlarını bıraktılar. Ne var ki Zenon'un felsefesinde yapıcı ile yapı arasındaki ayrım iyice ortaya çıkmamış olduğundan, maddenin yaratılışını anlayabilmek onlar için olanaksızdı. Başka bir yandan da Platon'un ve öğretilerinin aydın tanrısı çokça düşünsel idealdi ve duyularla kavranamazdı. Epikürcülerle Akademicilerin kanıları dini daha az tutuyordu. Birilerinin yetersiz bilimleri onu algılamalarına izin vermiyordu: Tanrı'nın varlığından kuşku duyuyorlar, öbürleri ise olumlu bilgisizlikleri yüzünden onu tümden

4. Olympos hükümdarının hakları, gücü ve savları *İlyada*'nın on beşinci kitabında çok güzel betimlenmiştir.

5. Bkz. –örnek olarak– Caesar, *de Bello Gallico*, VI, 17. Bir ya da iki yüzyıl boyunca Galyalılar da kendi tanrılarına Merkür, Mars, Apollon gibi adlar verdiler.

6. Tanrıların doğası üzerine Cicero'nun yazdığı hayranlık yaratıcı güzellikteki eser bu karanlıkla dolu alanda ve çok derin bir uçurumda izleyebildiğimiz en güzel bir rehberdir. Bu yazar, filozofların kanılarını hiç değişikliğe uğratmaksızın yetenekli bir biçimde yansıtmaktadır.

yadsıyorlardı. Aralarında ayrılıklar doğmuş olmasına karşın Yunan filozofları, halkın hurafelerden başka bir şey olmayan inançlarına hiçbir yeni inanç biçimi eklemiyor ve bu tutumda hepsi anlaşmış bulunuyorlardı. Bu büyük ilke onlara temelde ortaklık sağlıyor ve genç öğrencilere bu düşünceleri iletmeye çalışıyorlardı. Soylu bir ilericilik duygusuyla dolu bu genç öğrenciler bilim tohumlarının ekilip yetiştirildiği Atina'ya ve imparatorluğun öbür ülkelerine koşuyorlardı. Gerçekten, bir filozof, Tanrı'nın izini ozanların çocuksu masallarından ve İlk Çağ'ın biçimden yoksun geleneklerinden bulup çıkarabilir miydi? Ölümlülerin en ucuz ve aşağılığı olan bu kusurlu varlıklara tanrı diye tapabilir miydi? Cicero, paganizmin saçma düzenleriyle savaşmak için akıl ve belagat silahlarından yararlandı. Lucianus'un taşlaması ise onları tahrip etmek için daha etkili olmuştu. Onun yergi okları büyük başarı kazandı. Dünyaca tanınmış bir yazar, toplumun en aydın sınıfının gözünde henüz küçük düşmemiş tanrılarla alay etmeyi göze alamazdı.[7]

Antoninus'lar yüzyılında girilmiş olan dinsizlik düşüncesine karşın rahiplerin insanlarla ilişkisine ve halkın inancına saygı gösteriliyordu. Filozoflar, yazılarında ve söyleşilerinde aklın saygınlığını savunuyorlar, ne var ki bu eylemlerini yasaların ve törelerin üstüne çıkarmamaya dikkat ediyorlardı. Bu yanılgılar için hoşgörülü olduklarından, atalarının dinsel törelerini uyguluyorlar ve tanrıların bulunduğu tapınaklara gitmekten geri kalmıyorlardı. Kimi zaman bu batıl inanç oyunlarında rol bile almaktan çekinmiyorlardı. Çok kez de bir papaz giysisi bir dinsizi içerisinde saklıyordu.

Bu tür tutumlarla İlk Çağ filozofları, halkın dogmaları ve çeşitli inançları üzerinde hiçbir tartışmaya girişmiyorlardı. Yalan ve yanlışı değişik biçimlerde halka zorla aşılamaya çalışan çabaları çok geniş bir kayıtsızlıkla görüyorlardı. Capitolium'da, Libya çöllerinin ortasında ve Olympos Dağı'nın doruğunda tantana ile kendisinden yardım istenilen Jüpiter'in sunaklarına, içlerinden

7. Dindar olmayan bu yüzyılda batıl inanışların hüküm sürmesinin sona erdiğini ve rüyaların, falların ve heyulaların artık dehşet salmadığını iddia ediyor değilim.

nefret ettikleri halde, saygıyla yaklaşıyorlardı.[8]

İmparatorluğun yönetimi içerisine zulüm ruhunun nasıl girebildiğini bu durumlar altında imgelemek zordur. Yargıçlar da birer filozof oldukları ve Atina Okulu Roma Senatosu'na yasa bilgileri verdiği için, bunlar körü körüne bir gayretkeşliğe kapılacak insanlar değillerdi. Tapınak yargılamasının cismani güçle birleşmiş olduğu bir düzende onların rehberi hırs ve kısır görüş olamazdı. En ünlü senatörler yüksek din adamlığı görevi yapıyorlardı ve hükümdarlar da büyük din adamı saygınlığını sürekli olarak taşıyorlardı. Din ile sivil yönetimin bu beraberliği imparatorluğun bütün alanlarındaki uyumluluğu sağlıyor ve sürdürüyordu. Halk törelerini yumuşatmak için genel bayramlar kabul edilmişti. Fal ve kehanet politikanın elinde, gelecekteki yaşam inancını yerleştirmeye yarayan bir araçtı. Yalan yere ant içme er geç öç tanrılarınca cezalandırılmalıydı ve kendisine özgü olan kanlı işkenceleri gördüğü zaman bu tanrı durmadan titrerdi. Bu kanı toplumun en kesin bağını oluşturmaktaydı.[9] Romalılar, bütün bu elverişliliklerden güven duyarak her türlü inanç farklılığının imparatorluğun mutluluğuna daha az yardımcı olmadığına inanıyorlardı. Her memlekette zamanla ve deneyimlerle yer almış kuruluşların o yerlerin doğal koşullarına ve halklarına uygun düştüğü için meydana geldikleri düşünülüyordu. Tanrı heykellerinin ve tapınaklardaki süslemelerin çoğu zaman tamahkârlığın ve yağmacılık ruhunun kurbanı oldukları da bir gerçektir. Ne var ki yenik halklar, atalarının dinine göre tapınmalarında yenenlerden hoşgörü ve hatta koruma görüyorlardı.[10] Herkese gösterilen bu hoşgörünün tek istisnasını Galya oluşturmuştu. İnsan kurban etme geleneğini kal-

8. Sokrates, Epikür, Cicero ve Plutark, memleketlerinin dinine karşı her zaman en büyük saygıyı göstermişlerdir. Epikür, örneğini kendisi verdi ve bu bağlılığı sürekli oldu. (Diogen Laérce, X, 10.)

9. Polibs, 1. VI, B. 53, 54. Juvenal, kendi zamanında bu korkunun ortak etkisini yitirdiğinden yakınmaktadır.

10. Bkz. Cicero, *Actio*, II. Or. 44. Sirakuza'nın (Syracuse), Tarentum'un, Ambraçya'nın (Ambracia), Korint'in vb.nin talihleri ve Verres'in tutumu ve Juvenal'in *Satires*'in VIII bölümündeki taşlamasındaki valilerin olağan uygulaması.

dırmak bahanesiyle Tiberius ve Claudius druid'lerin (rahiplerin) tehlikeli otoritesini yıktılar.[11] Bununla birlikte bu rahipler yasakları çiğnediler ve kendi tanrıları ve sunaklarıyla, paganizmin yıkılışına dek karanlıkta, sessiz ve sakince varlıklarını sürdürdüler.[12]

Roma, dünyanın her yanından gelen kalabalık yabancı gruplarla doluyor ve bunlar, imparatorluğun merkezine kendi ülkelerindeki köksüz inançlarını da getiriyorlardı.[13] Her kent, katıksız biçimde, eski dinini sürdürme hakkına sahipti. Roma Senatosu kimi zaman bu ayrıcalıktan, gülünç birtakım törenlerin taşkınlığına set çekmek için yararlanıyordu. Bütün bu dinler içerisinde en bayağısı ve en hor görüleni Mısırlıların dini idi ve çok zaman yasaklandı. İsis ve Serapis tapınakları yıkılıyor, tapınıcıları Roma'dan ve İtalya'dan sürülüyordu. Politikanın zayıf çabaları bağnazlığın azılı deprenişleri karşısında ne yapabilir? Az sonra sürgünler yine ortada görünmeye başlıyorlardı. Bu arada Musa dinine yeni girenlerin sayısı da artıyordu. Tapınaklar, eskisinden daha görkemli olarak yeniden yapılmışlardı. Sonunda İsis ve Serapis, Roma tanrıları arasına girdiler.[14] Bu hoşgörü hiçbir suretle eski bilge sözlerine aykırılık taşımıyordu. Cumhuriyetin en güzel yüzyıllarında Sibel (Cybele) ile Eskülap (Esculape; Asklepios) tantanalı elçiliklerle, Capitolium'da oturuma katılmaya çağırılmışlardı.[15] Kuşatılan kentlerin tanrıları-

11. Suetonius, *Cladius'un Yaşamı*; Plinius, *Histoire Naturelle*, XXX, 1.

12. Pelloutier, *Histoire des Celtes,* cilt VI, s. 230-252.

13. Seneca, *Console ad Helvian*, s. 74, Juste Lipse edisyonu. Denys Halicarnasse, *Antiquites Romaines*, I, II.

14. 701 Roma yılında senatonun buyruğu gereğince İsis ve Serapis Tapınağı yıktırıldı (Dion, 1, XL, s. 252) ve hatta bu, konsülün elleriyle oldu (Valerius Maximus, 1, 3). Caesar'ın ölümünden sonra kamu hesabına yeniden inşa edildi (Dion, XLVII, s. 581). Augustus, Mısır'da oturduğu sırada Serapis'in ululuğuna saygı gösterdi (1, II, s. 647). Ne var ki Roma Pomoerium'unda Mısır tanrılarına tapınmayı yasakladı (Dion, 1, LIII, s. 679 ve 1, LIV, s. 735). Bununla birlikte bu tanrılara onun hükümdarlığı döneminde de tapılma sürdü (Ovidius, *de Art. Aman.,* 1, I) bu, ardılında da devam etti fakat Tiberius'un şiddet döneminde sona erdi (Bkz. Tacitus, *Annal.*, II. 85; Jozephus, *Antiquit*, 1, XVIII, b. 3). Tertullianus, *Apolog*, b. 6. s. 74, Havercamp edisyonu. Bana öyle geliyor ki bu kuruluş Flavius ailesinin acımasından ötürü gerçekleşmiştir.

15. Bkz. Tite Live, I. XI ve XXIV.

nı yüce tutmak geleneği uyarınca onlara en ayrıcalıklı ve parlak bir yer verileceği vadediliyordu.[16] Zamanla Roma, uyruğunda olan bütün insanların tapınağı haline geldi ve dünyanın her yanındaki tanrılar bu görkemli kentte yerleşme özgürlüğünü elde ettiler.[17]

II. Yunanların eski cumhuriyetleri, ilk yurttaşların kanlarına hiçbir yabancı kan karıştırmamayı ödev saymışlardır. Bu yanlış politika Atina'nın ve Sparta'nın görkemini sarstı ve yıkılmalarını hızlandırdı. Roma'nın girişimi dehası ise, tutkusu için, kendini beğenmişliği feda etmesini bilmesindeydi. İhtiyat ve zafer onun gözünde tutsak, yabancı, düşman ve barbar gibi bütün ayrılıkları kaldırdı.[18] Her yerde değer ve erdemi arayıp buldu ve onları heyecanla kabullendi. Atina Cumhuriyeti'nin en parlak döneminde otuz bin olan yurttaşların sayısı yavaş yavaş yirmi bir bine düştü.[19] Roma, gelişmesi konusunda bize bambaşka bir tablo sunuyor: *Servius Tullius*'un yaptığı birinci nüfus sayımında seksen üç bin kişi bulunmuştu. Bitmez tükenmez savaşlara ve kolonilere yerleştirmek üzere dışarı gönderilenlere karşın bu sayı hızla arttı. Sonunda, silah kullanabilecek durumda dört yüz altmış üç bin yurttaşın bulunduğu anlaşılmaktadır.[20] Müttefikler, şeref ve ayrıcalıkların bölüşümüne kendilerinin de dâhil edilmesini istediler. Senato ise, zorlanarak ödün vermektense silaha sarılmayı yeğledi. Samnitler ile Lukaniyanlılar (Lucania), cüretlerinin cezasını sert bir biçimde çektiler. Cumhuriyet, İtalya'daki öbür devletler de baş eğdikçe hepsine kollarını açtı. Demokratik bir yönetimde yurttaşlar egemen rol oynarlar. Çok büyük sayılara varan ellerde aynı yönelişin sağlanma olasılığı bulunamayacağından bu tür bir egemenlik gücü kötülük kaynağı

16. Macrobius, *Saturnales*, 1, III, b. 9. Bu müellif bir anıları çağırma formülü veriyor.
17. Minutius Felix, *in Octavio*, s. 54; Arnobius, 1, VI, s. 115.
18. Tacitus, *Annal.*, XI, 34. Bilgin Spanheim'in *Orbis Romanus* adlı eseri, birbirini izleyen Latium, İtalya ve öbür eyaletlerin Roma özgürlüğüne katılışının tam bir tarihidir.
19. Heredot, V, 97. Bu sayı pek çok gibi geliyor. Belki de yazar halk arasındaki kargaşanın etkisinde kalmıştır. Bk. Atheneaus, *Deipnosophistae*, 1, VI, s. 272, Casaubon edisyonu; Meursius, *de Fortuna Attica*, b. 4.
20. Bkz. de Beaufort, *Republique Romaine*, 1, IV, b. 4. Bu eserde her sayımda bulunan yurttaşların tam sayısı gösterilmektedir.

haline dönüşür ve sonunda yok olur. İmparatorlar halk meclislerini kaldırınca galipler, öbür uluslardan ayrı olan durumlarını da yitirmiş oldular. Yalnızca, uyruklar içinde birinci sırayı tutuyorlardı. Çoğalmaları, her ne kadar hızlı bir tempoda olsa da aynı tehlikeleri de beraberinde getirmiş olmuyordu. Bununla birlikte Augustus'un değerli bilge sözlerini benimsemiş olan hükümdarlar Roma adının saygınlığını en büyük titizlikle koruyup sürdürdüler ve vatandaş sıfatını vermekte çok dikkatli ve temkinli davrandılar.[21]

Romalıların ayrıcalığı İmparatorluk halklarının tümüne yayılmış bir hal almadan önce öbür eyaletlerden çok farklı olan İtalya, yönetimin merkeziydi ve kuruluşun en güçlü temeliydi. Bu yarımada, senatörlerin ve Sezarların kaynağı, hiç değilse oturdukları yer olmakla kıvanç duyuyordu.[22] İtalya toprakları vergiden ve insanları da valilerin keyfî yargılamalarından bağışıklıydı. Merkezin kusursuz örneğine göre kurulan kentleri, egemen gücün dolaysız denetimi altında icra gücünü kullanıyorlardı. Alplerden Kalabra'ya (Calabria) kadar olan topraklar üzerinde doğanlar Roma vatandaşı olarak dünyaya geliyorlardı. Eski kinlerini unutmuşlardı ve yavaş yavaş büyük bir ulus oluşturma durumuna gelmişlerdi. Bu ulusun dilleri, töreleri, yurttaşlık kuruluşları birleşiyor ve güçlü bir imparatorluğun ağırlığını ayakta tutmak gibi bir saygınlık görevinde toplanmış oluyordu. Cumhuriyet, bu soylu politikadan övünç duyuyordu. Cumhuriyet, edindiği evlatlarının değerliliği ve hizmetleriyle ödüllenmişti. Romalı adının ayrıcalığı, kentin duvarları içerisinde bırakılsaydı ancak eski aileler arasında bölüşülecek ve bu ölümsüz ad, en zengin süslemelerinden yoksun kalacaktı. Mantova kenti Vergilius'un dünyaya gelişiyle ünlü oldu. Horatius Lukaniyalı mı yoksa Apulia vatandaşı mı olması gerektiğini bilmemek-

21. Mecene (Maecenas) ona, bir buyruk (*edictum*) ile bütün uyruklara vatandaşlık sıfatını vermesini öğütledi ama biz Dion Cassius'un çağının düşünce düzenine tam uymuş bulunduğu halde, çok az politik yanı bulunan bu öğüde uyacağından, haklı olarak kuşku duyarız.
22. Senatörler mallarının üçte birine İtalya'da sahip olmak zorundaydılar (Bkz. Plinus, I. VI, ep. 19). Marcus Aurelius ancak dörtte birine izin verdi. Trajanus'un saltanatından başlayarak İtalya'nın da öbür eyaletlerden ayrımlı durumu kalmadı.

tedir. Roma halkı, zaferlerinin görkemli tarihini ileriki kuşaklara aktaracak değerli ressamı Padua'da buldu. Katonlar, başkentte vatanseverliğin erdemlerini yaymaya Tuscula'dan gelmişlerdi. Küçük Arpinum kenti, ünlü vatandaşlar yetiştirmekle onur kazanmıştı. Romulus'tan sonra Marius ve Camillus Roma'nın kurucusu gibi şanlı bir ad kazandı. Cicero, Catilina'nın şiddetli saldırılarından vatanını kurtardı ve bunu Yunanların karşısında bir belagat üstünlüğü olarak kullandı.[23]

İmparatorluğun, durumlarını anlattığımız eyaletleri güçlerini yitirmiş ve her türlü özgürlüğünden yoksun kalmışlardı. Yunanistan'da[24] ve Galya'da[25] senatonun aldığı ilk önlem bu ülkelerdeki kurumları dağıtıp yok etmek oldu. Çünkü onlar, Romalılar tarafından niçin ve nasıl fethedildiklerini halka anlatabilir ve onu aydınlatabilirlerdi. Yenik milletlere, düşmanlarının ayrılışmasından Romalıların yararlandığını açıklamak tehlikeliydi. Onların birleşmesi Roma ordularının ilerlemesini durdurabilirdi. Çoğu zaman hırslarını gönül yüceliği ya da minnettarlık gibi görüntülerle maskeliyorlardı. Hükümdarlar bir zamanlar krallık asalarını bu sahte erdemlere borçlu olarak taşıdılar. Ne var ki görevleri olan rolü oynadıktan, yani yenik milletleri boyunduruğa alıştırdıktan sonra onların taç ve tahtıyla birlikte her şeylerini yere çalmışlardı. Roma'nın öne sürdüğü sebebe kollarını açan bağımsız devletler, önce müttefik olarak tanınmış, sonra köleliğe dönüşmüşlerdir. Senato ve imparatorlukça atanan bakanlar mutlak ve sınırsız bir otoriteye sahiptiler. Ne var ki yönetimin koruyucu ve esenleştirici tutumu İtalya'da barışı ve baş eğişi sağlamış, en uzak ülkelere kadar sızmıştı. Sömürgelerin kurulması, yararlılık ve bağlılıklarıyla kendini göstermiş uyruklara tanınan vatandaşlık sanı ulusun nüfusça çoğalmasını da sağladı. Bir süre sonra imparatorluğun her yanında

23. Marki de Maffei'nin *Verene Illustrata*'sının birinci kısmı, Caesar'ların idaresindeki İtalya'nın durumu üzerine en açık ve en geniş betimlemeyi vermektedir.

24. Peusanias'a bakınız, I, VII. Bu meclislerin (kurumların) artık tehlikeli olmadıklarını gören Romalılar adlarının geri verilmesine razı oldular.

25. Caesar bundan sık sık söz etmektedir (s. 21).

"Romalı"lar görülmeye başladı.

Seneca "Romalı, silahlarını götürdüğü her yerde yerleşir" diye çok güzel bir deyişte bulunmuştu.[26] Gerçekten, olgular da bu gözlemi doğrulamıştır. Beğeni ve yarar güdüsünün çekiciliğiyle İtalya'da oturan insanlar zaferin meyvelerinden yararlanmak için hızlı yaşıyorlardı. Asya'da gerileme başladıktan kırk yıl sonra bir tek günde seksen bin Romalı, Mihridat'ın (Mithridates) kanlı emirleriyle öldürüldü.[27] Kendi istekleriyle sürgün durumunda olan bu Romalılar, ticaret yapmak, tarımla uğraşmak ve kamu gelirlerini toplamakla meşgul olmak suretiyle vatanlarından uzakta yaşamaya razı oluyorlardı. Daha sonraları, imparatorlar zamanında lejyonlar sürekli hizmet haline sokulunca eyaletler de askerlerle doldu. Hizmetlerinin ödülünü para ya da arazi olarak alan emekli askerlerin, başarılarına sahne olmuş bir memlekette aileleriyle birlikte yerleşmeleri gelenek haline gelmişti. Bütün imparatorlukta, özellikle batı kesiminde sömürgelerin en verimli topraklarıyla en yararlı işleri saptanıyor, birincileri sivil amaçlara, öbürleri ise askerî yönetime ayrılıyordu.

Törelerinde ve iç yönetimlerinde merkez Roma'sının tam benzeri bir hava yaratılıyordu. Bunlar, Roma adının saygınlığını sürdürmesinde yardımcı oluyorlardı. Yerleşmiş oldukları ülkelerin asıl yerlileri anlaşmalarla ve dostluk bağlarıyla birleşerek aynı onurları ve aynı yararları sağlamaktan yoksun kalmıyorlardı. Bunun için de hiçbir şeyi savmaları gerekmiyordu.[28] Roma'ya bağlı olmakla birlikte kendi hukuku ve törelerine göre kendi kendini yöneten[29] kentler (municipe) yavaş yavaş sömürgelerin seviyesine ve refahına eriştiler. Hadrianus zamanında hangisinin yeğlenmesi gerekeceği konusun-

26. Seneca, *In Consol. ad Helviam*, b. 6.

27. Memnon, *apud Photium*, b. 33. Valeri., *Maxim.*, IX. 2. Plutark ile Dion Cassius bu ölümlerin sayısını yüz elli bine çıkarıyorlarsa da söylediğimiz sayı yeter de artar niteliktedir.

28. İspanya'da yirmi beş sömürge kuruldu (Bkz. Plin., *Hist. Natur.*, III, 3, 4; IV, 35). Britanya'da ise Londra, Colchester, Lincoln, Chester, Glouchester ve Bath'de kurulan sömürgeler sonradan çok büyük kentler haline geldiler (Bkz. Richard of Cirencester, s. 36; *Hist. of Manchester*, Whitacker, I, 1, b. 3).

29. Aul. Gell., *Noctes Atticae*, XVI, 13 (Bkz. Spanheim, *de Usa Numismatum*, dissert. XIII).

da karar verilmesi bile güçleşti. *Latium* hukuku özellik taşıyan bir türdeydi. Bu hukuktan yararlanan kentlerde yalnız yüksek dereceli memurlar, görevlerinin sona ermesinden sonra Roma vatandaşı sıfatıyla bu nimetten yararlanıyorlardı. Ne var ki ünlü aileler, bir yıllık da olsalar aşağıdaki hallerde hemen bu saygınlığı kazanabiliyorlardı.[30] Lejyonlarda silah kullanmış olmak,[31] sivil yaşamda herhangi bir memurluk yapmak, devlete bir hizmette bulunmak ya da kişisel bir yeteneğini geliştirmek, imparatorların aşırı eli açıklığı yüzünden alınması her gün daha kolaylaşan bir bağış olarak Roma vatandaşlığını kazanmaya yetiyordu. Bununla birlikte, Antoninus'lar döneminde bu sıfat çok sayıda uyruğa tanınmışsa da birçok faydayı da birlikte getirmiştir. Bunlar evlenme, kalıtım, vasiyet gibi Roma yasalarından yararlanma olanaklarıydı ve mesleğindeki bilgi ve yeteneği üstün olduğu halde ikinci planda kalmış olanlara parlak bir çalışma yaşamının yollarını açıyordu. Caesar'ın Galya'da yendiği Galyalıların torunları lejyonlara komuta ediyorlar, eyaletleri yönetiyorlar ve Roma Senatosu'na kabul ediliyorlardı.[32] Onların bütün istekleri, genel huzuru bozmak değil tersine devletin büyüklüğüne ve güvenliğine sıkı sıkıya bağlı olarak yaşamaktı.

Romalılar dilin töre ve gelenekler üzerindeki etkisini bilmiyor değillerdi. Silahlarını da bu uğurda araç olarak kullanmıştır ve Latincenin kullanılmasını yaygın hale getirmek için ciddi biçimde çaba harcamışlardı.[33] İtalya'daki çeşitli lehçelerin hiçbirinden iz kalmadı. Etrüsk, Sabin ve Venet diyalektleri kayboldu. Doğudaki eyaletler ise muzaffer bir efendinin sesine karşı aynı yumuşak başlılığı göstermedi. İmparatorluk, böylece birbirinden tam olarak değişik iki bölüme ayrılmış duruma düştü. Ancak bu ayrılık, refah ışığında kayboldu. Ne var ki Roma dünyasının üzerine düşmanlık gölgeleri çökmeye başladıkça dil ayrılığının rolü de hissedilir

30. Spanheim, *Orb. rom.*, b. 8, s. 62.
31. Aristide, *In Romoe Encomio*, c. 1, s. 218, Jebb edisyonu.
32. Tacit., *Annal.*, XI, 23, 24. *Historie.*, IV, 74.
33. Plin., *Hist. Nat.*, III, 5; Augustin, *de Civitate Dei*, XIX, 7; Juste Lipse, *de Pronunciatione Linguae Latinae*, b. 3.

duruma geldi. Batıdaki eyaletler kendilerine boyun eğdirenlerce uygarlaştırılmışlardı.

Ruhları bakımından her türlü baskıya elverişli barbarlar söz dinler hale gelir gelmez, büyük bir istekle uygarca davranışlardan ve bilim ışıklarından yararlanmaya başladılar. Vergilius'un ve Cicero'nun dili Afrika'da, İspanya'da, Galya'da. Britanya'da ve Pannonya'da tümüyle benimsendi.[34] Kuşkusuz özünden birçok şey yitirdi. Bu ülkelerin köylülerinde tek tük Kelt ve Pun (Punic) sözcüklerinden başka hiçbir eski sözcük izi kalmadı.[35] Bilgi edinme ve eğitilme, uzun süre özgürlükleri uğruna savaşlar vermiş olan bu ülkelerdeki halklara, zamanla Roma duygulan aşılamış ve öğretmiştir. Böylece Latin eyaletleri, kendilerini yenenlerin yasa ve törelerini benimsemiş oldular. Roma vatandaşlığı unvanını ve onun verdiği onurları büyük bir arzuyla istediler ve buna kolayca eriştiler. Silahla olduğu kadar edebiyatta da cumhuriyetin saygınlığını kolladılar.[36] Bundan başka, Trajanus'un kişiliğinde Scipion'ların vatandaşları için benimsemezlik edemedikleri bir imparator verdiler. Yunanların durumu barbarlarınkinden çok değişikti. Bu ünlü halkın uygarlaşması ve bozulmasından beri yüzyıllar geçmişti. Uyumlu ve ahenkli bir dili bırakmaya ve yabancı kurumları benimsemeye razı olamıyorlardı. Değişmez biçimde boş inançlara bağlanmış, hatta atalarının erdemlerini yitirmiş olduğu halde –Romalıların akılcılığının ve üstün güçlerinin saygınlığına karşın– onların töre ve geleneklerini kaba buluyor, aşağı görüyorlardı.[37] Yunan töreleri ve dili, bir za-

34. Apuleius ve St. Augustinus Afrika için, Strabon da İspanya ve Galya için tanıklık etmektedirler. Tacitus, Britanya, Velleius ise Pannonya hakkında aynı tanıklığı yapmaktadır. Bütün bu tanıklıklara Latince yazılmış yazıtları da ekleyebiliriz.

35. Kelt dili, Galya, Cornwall ve Armorica ülkelerinin dağlık bölgelerinde yaşamını sürdürdü. Apuleius, genç bir Afrikalının, Yunancayı hemen hemen unuttuğu ve Latinceyi konuşamadığı ya da konuşmak istemediği halde ayak takımının en düşük tabakasındakilerin arasında kullanılan Puncayı (Kartaca dili) konuşmasından dolayı onu kınamaktadır (*Apolog*, s. 596). St. Augustinus, kendi mezhebindeki papazlar topluluğunda pek seyrek olarak Kartaca dilini kullanmıştır.

36. Yalnız İspanya Columella'yi, Seneca'yı, Lucanus'u, Martialis'i ve Quintlianus'u yetiştirdi.

37. Dionisos'dan Libanius'a kadar hiçbir Yunan eleştirisi ne Vergilius'tan ne de Horatius'tan söz etmektedir: Sanki Romalıların hiç iyi yazarları yokmuş gibi bilmezlikten gelirler.

manlar pek ünlü olmakla birlikte dar sınırlar içerisindeki topraklarda sıkışıp kalmış değildi. Silahların ve göçmenlerin oluşturduğu koloniler bu töreleri ve dili Adriyatik Denizi'nden Nil'e, Fırat'a kadar yaymışlardı. Asya, Yunan kentleriyle dolmuştu. Makedonya kralları, uzun zamanlar Suriye ve Mısır tahtlarının dertsiz sahipleri olmuşlardı. Bu krallar, görkemli görünüşlerinde Atina'nın inceliğini ve Doğu'nun lüksünü birleştiriyorlardı. En zengin uyrukları da saflarından ayrılmadan sarayın örneğini izlemekte ve büyük bir şatafata bürünmekte birbirleriyle yarış ediyorlardı. İşte Roma İmparatorluğu'nun Latin ve Yunan dilleri bakımından genel bölünümü böyleydi. Bununla birlikte bir üçüncü grup daha vardı ki bunlar da Suriye ve Mısır'ın yerlileriydi. Başka insanlarla ilişki kurmaktan onları engelleyen eski dillerine bağlı kalmaları yüzünden bu yerliler derin bir bilgisizlik içerisinde gömülüp kalmışlardı.[38] Birincilerin zevklerine düşkünlüğü ve kadınsı davranışları Romalıların nefretine, öbürlerinin içe kapanık yabanıllığı da galiplerin kinine neden olmuştu.[39] Bu halklar Roma vatandaşı olma saygınlığını kazanma isteğini pek az denecek bir biçimde gösterdiler. Dikkate değer bir olay da Ptolemios'ların düşüşünden ancak iki yüz otuz yıl sonra bir Mısırlının Roma Senatosu'na kabul edilmiş olmasıdır.[40]

Muzaffer Roma, Yunanların yapıtlarıyla dolup taştı. Bu ölümsüz yazarlar ki –bugün de Avrupa'nın bilginlerince zevkle okunmaktadır– İtalya'da ve batı eyaletlerinde hemen ün saldılar. Elden ele aktarılarak okundular ve genel hayranlık konusu oldular. Ne var ki Romalıların hoşlandıkları uğraşların politikalarını oluşturan derin anlamlı sözlerle hiçbir ilişkisi yoktu. Her ne kadar Yunan başyapıtlarıyla mest oldularsa da sivil ve askerî yönetimlerini ilgilendiren bir iş ve alanda tek ve kesin olarak uygulanan kendi dil-

38. Meraklı okuyucular, Dupin'in (*Bibliothéque Ecclesiastique*, cilt XIX, s. 1, b. 8) de Suriye ve Mısır dillerinin kullanımında ne denli dikkatli olunduğunu görebilirler.

39. Bkz. Juvenal, *Sat.*, III ve XV; Ammianus Marcellinus, XXII, 16.

40. Dion Cassius, I, LXXVII, s. 1275. Septimius Severus'un saltanatı sırasında bir Mısırlı, ilk kez senatoya kabul edildi.

lerinin saygınlığını korumasını bildiler.[41] Yunanca ve Latinceden imparatorlukta aynı zamanda fakat ayrı alanlarda yararlanılıyordu. Biri doğal olarak bilim dilinde, öbürü de bütün halk ve kamu ilişki ve işlerinde yasal anlaşma alanında kullanılıyordu. Bu iki dil de iş adamlarınca olduğu kadar edebiyatçılarca da benimsenmişti. İyi yetiştirilmiş Romalı vatandaşlar arasında bu dünya dillerinin ikisini de bilmeyene rastlamak olası değildi.

Çok sayıda araç ve gereç birleşimi imparatorluk içerisindeki halkları birbirine kaynaştırmakta yardımcı olmuştur. Hepsi birden Roma ulusu diye genel bir adla tanınan bir tek bütün oluşturdular. Ne var ki bütün eyaletlerin merkezinde ve her ailede talihsiz ve yararlardan faydalanmadığı halde toplumun her yükünü omuzlarında taşımaya mahkûm bir sınıf da vardı. Eski insanlarda, bağımsız devletlerde bile, tutsak hizmetçiler, zorbalığın her türlü şiddetine katlanmak zorundaydılar. Roma İmparatorluğu'nun güzel çağları barbarlık ve bilgisizlik yüzyıllarından sonra gelmişti. Köleler, çoğunlukla silahların kazandırdığı yengi ile galiplerin eline düşmüş savaş tutsaklarıydı ve çok ucuz fiyatla satılıyorlardı.[42] Zincirlerini koparmak için sabırsızlık içinde bulunan bu insanlar yalnızca öç almayı düşünüyorlar ve daha önce yaşadıkları özgür hayatı anarak acı çekiyorlardı. Umutsuzluk onlara güç verdi ve ayaklanmaları çok kez cumhuriyeti yok olma uçurumunun kenarına dek getirdi.[43] Bu tehlikeli düşmanlara karşı, zorunluluğu doğrulanan sert yasalar ve korkunç cezalar konuldu. Ne var ki Asya, Avrupa ve Afrika'nın belli başlı ulusları bir yönetim altında birleşince köleler arasındaki yabancı sayısı da çok azaldı. Aynı sayıyı tutturmak için Romalılar daha yumuşak ve daha yavaş yollara başvurdular; hizmetkârlar arasındaki evlenmeleri özendirdiler, özellikle kırsal alan-

41. Bkz. Valerius Maximus, 1, II, b. 2, n. 2. İmparator Claudius, Latinceyi anlamadığı için yetenekli bir Yunan'ı cezalandırdı. Olasıdır ki bu Yunan bir kamu hizmetinde çalışıyordu. (Bkz. Suetonius, *Life of Claudius*, b. 16.)

42. Lucullus'un ordugâhında bir öküz bir drahmiye, bir tutsak ise üç drahmiye satılmıştı (Plutark, *Lucullus'un yaşamı*, s. 580).

43. Sicilyalı Diodorus, *In Eclog Hist.*, I, XXXIV ve XXVI; Florus, III, 19, 20.

da bu konuda çok ileri gittiler. Doğal duygular, eğitim bağları ve sahipliğin güvenli için kölelik cezalarının yumuşatılmasında yardımcı oldular.[44] Bir kölenin varlığı çok değerli bir mal idi. Her ne kadar onun mutluluğu bağlı olduğu kimsenin niteliğine ve servetine göre oluşacaksa da korku acımanın sesini boğmuyor ve efendinin çıkarı ona en insancıl duyguları telkin ediyordu: Hükümdarların erdemi ya da siyaseti geleneklerin ilerlemesini hızlandırdı. Hadrianus'un ve Antoninus'ların görevlendirmeleriyle yasaların koruyuculuğu toplumun en alt sınıflarına yaygınlaştırıldı. Yüzyıllardan sonra köleler üzerindeki yaşam ve ölüm hakkı çoğu zaman kötüye kullandıkları için bireylerden alındı ve yalnızca yargıçlara bırakıldı. Yer altı cezaevleri yıktırıldı, haksız olarak kötü muamele gördüğü için şikâyette bulunan bir köle ya azat edildi ya da daha az zalim olan bir efendiye devrolunma yoluna gidildi.[45]

Mutsuzların biricik avuntusu olan umut, Romalı köleden esirgenmiş değildi. Köle, kendini yararlı ve hoş görünüşlü kılabilecek elverişli bir durumu yakalar yakalamaz, en çok birkaç yıl sonunda çabasının ve güvenilirliğinin özgürlük gibi değeri ölçülemeyecek kadar büyük bir armağanla ödüllendirileceğini bilir ve beklerdi. Çoğu zaman efendiler bu yüksek vicdan gösterilerine yanaşmazlardı. Yasalar da zaten zamanla kötüye kullanılabilecek, körü körüne, savrukça bir cömertliği kısıtlamak zorunluluğuna göre düzenlenmişti.[46] Eski hukuk görüşüne göre, kölenin vatanı yoktu. Özgürlüğünü kazandıktan sonra, efendisinin dâhil olduğu siyasal topluma kabul edilirdi. Bu hukuk görüşü gereğince, azat edilen bu kölenin saygınlığı aşağı sınıf kalabalığının bir bireyi ölçüsünde olacaktı. Bu durum göz önünde tutularak birtakım yararlı istisna hükümleri konuldu ve bu onurlandırıcı ayrıcalık, yalnızca yargıç

44. Gruter ve öbür derleyiciler, kölelerin karılarına, çocuklarına, arkadaşlarına, efendilerine vb. yazılmış çok sayıda yazıtı bize bırakmışlardır. Görünüşe göre bunlar imparatorlar çağına aittir.

45. Bkz. *Augustine Tarihi* ve Romalı köleler üzerine de Burigny'nin Belles-Lettres Akademisi incelemesi cilt XXXV.

46. De Burigny'nin Romalı Azatlılar adlı, aynı incelemenin XXXVII. cildindeki incelemesine bakınız.

önünde, merasimle buna değer görülen azat edilmiş kölelere tanındı. Bununla birlikte ancak vatandaşlara tanınan özel hukuk olanaklarından yararlandırılıyorlar, sivil görevlerin ve askerlik hizmetinin dışında tutuluyorlardı. Bunların erkek çocukları da değerleri ve servetleri ne olursa olsun, senatoda oturuma katılma yetkisini kazanamıyorlardı. Köle soyundan gelmiş olmanın izleri ancak üç ya da dört kuşak sonra tümüyle silinebiliyordu.[47] Böylece uzak bir perspektiften bakıldığında, safları bozmadan, kendini beğenmişliğin ve önyargıların izin verdiği ölçüde ancak insan katına çıkarılmış oldukları az çok anlaşılabiliyordu. Kölelere, ayırt edilebilmeleri için özel bir giysi verilmesi önerilmişti. Ancak gerçek sayılarının böylece ortaya çıkmasının ne denli tehlikeli olacağının farkına varıldı.[48] Binlerce, on binlerce gibi,[49] başı sıkışınca söylenilen birtakım kuşkulu nicelemelere girişmeksizin diyebiliriz ki mal gibi görülen kölelerin oranı, para karşılığında çalıştırılan hizmetlilerden çok yüksekti.[50] Bilimsel çalışmalar yapmak isteyen genç kölelerin bilgi edinmelerine olanak tanınıyordu. Fiyatları, yetenekleri ve bilgilerine göre biçiliyordu.[51] Bütün güzel sanatlar ve mekanik çalışmalar zengin senatörlerin evlerinde icra ediliyordu. Lüks eşya kullanmak ve nefis hazları, çağdaş görkemliliği aşan bir düzeye ulaşmıştı.[52] Tüccar ya da üretici, işçi kiralamaktansa bunları satın almayı yeğ buluyordu. Kırsal alanda, köleler tarım için daha ucuz ve daha yararlı araç ve gereçler gibi kullanılıyorlardı. Bu genel gözlemleri doğrulayan örnekler vardır ve bu utanç verici duruma düşürülmüş birçok mutsuzun haline ilişkin bazı bilgiler vereceğiz. Hazin bir olay, yalnız bir tek Roma sarayında dört yüz

47. Spanheim, *Orb. Rom.*, I, I, b. 16, s. 124 vb.

48. Seneca, *Clementia*, I, I, B. 24. Orijinali çok daha güçlüdür: "Quantum periculum immineret si servi nostri numerare nos coepissent."

49. Bkz. Plini., (*Hist. Nat.*, I) ve Athenaeus (*Deipnos.*, I, VI, s. 272).

50. Paris'te, on iki kişiye bir hizmetli düşmektedir (Bk. Messange, *Recherches sur la Population*, s. 186).

51. Okumuş yazmış bir köle birkaç yüz altına satılıyordu. Atticus, köleleri bu nitelikte yetiştiriyor ve satıyordu (Cornel, *Nepos in Vit.*, b. 13).

52. Pignorius, *de Servis*, sınıflarının ve hizmetlerinin çok uzun bir listesini vermektedir.

kölenin kapalı tutulduğunu meydana koymuştur.[53] Afrika'daki bir yerde çok daha az varlıklı dul bir kadın, birçok malı mülkü olduğu halde, aşağı yukarı bu sayıda köleyi oğluna vermişti.[54] Augustus döneminde, iç savaşlar sırasında serveti bir hayli azalan azat edilmiş bir köle, ölümünden sonra mirasçılarına üç bin altı yüz çift sığır, iki yüz elli bin baş davar ve hayvanlar arasında sayılan dört bin yüz on altı köle bırakmıştı.

Konumuzun önemine göre tam bir gerçeklikle, Roma yasalarının vatandaş, köle[55] ya da eyalet halkı diye ayırdığı kimselerin sayılarını veremiyoruz. İmparator Claudius'un kurduğu nüfus işleri servisince yapılan sayımda 6 milyon 945 bin Roma vatandaşı saptanmıştır ki kadınlar ve çocuklar da eklenince bu sayı, yaklaşık 20 milyona varabilir. Alt düzeydeki halkın sayısını bilmek güçtür. Ne var ki teraziye girebilecek her şeyi dikkatle tarttıktan sonra şöyle bir sonuca varmak olasıdır: Claudius döneminde eyaletlerdeki nüfus, her yaşta her iki cinsteki (kadın-erkek) vatandaş nüfusunun aşağı yukarı iki katını bulmaktaydı. Kölelerin sayısı ise imparatorluğun özgür insanlarıyla hemen hemen aynı miktardaydı. Bu hesapla elde edilecek sonuca göre ortalama olarak genel nüfusun 120 milyon olduğunu söyleyebiliriz. Bu da belki günümüzdeki Avrupa nüfusundan çoktur ve tek bir yönetimin idaresi altında bu kadar büyük nüfus topluluğu görülmemiştir.

Ülke içerisindeki huzur ve barış havası Romalıların ve aydınlık siyasetlerinin ılımlılığından meydana gelen doğal düzenin sonuçlarıydı. Doğudaki krallıklara göz atacak olursak, merkezde yönetim zorbalığı, eyaletlerde ise anarşi olduğunu görürüz. Buralarda vergilerin toplanması ya da yargı gücünün işlemesi ordunun des-

53. Tacitus, *Annal.*, XIV, 43. Efendilerinin öldürülmesini önleyemedikleri için idam edildiler.
54. Apuleius, *In Apology*, s. 548, Delphin edisyonu.
55. Fransa'da yirmi milyon, Almanya'da yirmi iki, Macaristan'da dört, İtalya'da ve bağlı adalarda on, İngiltere ve İrlanda'da sekiz, İspanya ve Portekiz'de sekiz, Avrupa Rusya'sında on ya da on iki, Polonya'da altı, Türkiye'de altı, İsveç'te dört, Danimarka'da ve Norveç'te üç ve Hollanda'da dört olmak üzere Avrupa tutarı yüz beş ya da yüz yedi milyonu bulabilir (Bkz. Voltaire, *Historie Generale*).

teğine bağlıdır. Babadan oğula geçen valilikler (Satrap), can çekişen bir devlet üzerinde barbarlar, başkaldıran eyaletler, yine de özgürlüğüne bir türlü kavuşamamış insanlar... İşte gözümüze çarpan hep bu gibi şeyler... Romalıları bağlayan söz dinleme düzenliydi ve sürekliydi. Yenik milletler artık büyük bir halk olma niteliğini yitiriyordu. Bağımsızlıklarını yeniden kazanmak umut ve isteğini yitiriyorlardı. Kendi varlıklarıyla Roma'nınkini güçlükle ayırabiliyorlardı. İmparatorların otoritesi, en küçük bir engelle karşılaşmaksızın, çok geniş ülkelerin her bölümüne ulaşıyordu. Bu otorite, Tiberis kıyılarında nasılsa, Thames ve Nil kıyılarında da aynı kolaylıkla egemenliğini yürütüyor ve sürdürüyordu. Lejyonlar, devletin düşmanlarını aralıksız olarak baskı altında tutuyor ve sivil yönetim şefleri, pek seyrek hallerde askerî kuvvete başvuruyorlardı.[56] O mutlu günlerde hükümdar ve uyrukları, boş zamanlarını ve servetlerini imparatorluğun güzelleştirilmesi, büyüklüğü uğrunda kullanıyorlardı. Romalıların meydana getirdiği birçok mimari anıt arasında kim bilir kaç tanesi tarihin gözlerinden kaçtı. Bunlardan kaçı zamanın ve barbarlığın yıkıcılığına uğradı! Bununla birlikte, bu görkemli örenlerden İtalya'da ve eyaletlerde bulunanlar, bu yerlerin ünlü ve güçlü bir imparatorluğun yaşandığı ülkeler olduklarını kanıtlamaktadır. Yalnız bu anlı şanlı kalıntıların gösterişi ve güzelliği bile bütün dikkatimizi kendilerinde toplamaya değer yapıtlardır. Fakat iki hal ve durum özelliği dikkatimizi özellikle çeker niteliktedir: Bütün bu görkemli yapıtların çoğunluğu bireyler eliyle meydana getirilmiş ve hepsi kamu yararına ayrılmıştır: Bu da güzel sanatlar tarihini insan töreleri ve ruhunu besleyici tarihle birleştirmeyi öngören önemli bir düşüncenin varlığıdır.

Önemli Roma yapıtlarının büyük çoğunluğu ve en dikkate değer olanları imparatorlarca yaptırılmıştır. Bunun nedeni de çok geniş ölçüde kol gücünü ve hazineleri buyrukları altında tutmalarındandır. Augustus, "Ben devlet merkezimi tuğla yapılı olarak buldum,

56. Josephus, *de Bello Judaico*, I, II, b. 16. Agrippa söylevi ya da daha çok, tarihçinin Roma İmparatorluğu'nun güzel bir betimlenmesidir.

ardıllarıma onu mermer olarak bırakıyorum" diye haykırıyordu.[57] Vespasianus'un devlet maliyesini örgütleyip geliştirmesi bu anıtsal görkemliliğin kaynağını oluşturdu. Trajanus'un yapıtları, dehasının damgasını taşımaktadır. İmparatorluğun her yanındaki genel anıtlar Hadrianus'un buyruklarıyla hemen ve kendisinin denetimi altında süslerle bezendirildi. Bu hükümdar sanatçıydı ve devlet başkanının utkusuna yardımcı olabilecek her şeyi seviyordu. Hep devletin iyiliğiyle ilgilenen Antoninus'ler uyruklarını mutlu kılacağına inandıkları güzel sanatları koruyup isteklendirdiler. Hükümdarlar örnek olursa bu örneklere öykünme başlar. İleri gelen vatandaşlar, en büyük tasarıları oluşturmak üzere yeteri kadar cesaretleri olduğunu ve bunları gerçekleştirmek için gerekli paralan bulunduğunu göstermekten yılmadılar. Roma henüz Coliseum'u ile övünüyordu ki Capua ve Verona[58] kentleri, kendi hesaplarına, daha küçük çapta fakat aynı biçimde ve aynı malzemeyle yapılar inşa etmişlerdi. Alcantara'da bulunan yazıt da tanıtlıyor ki Tage Irmağı üzerine kurulmuş o göz kamaştırıcı köprü Lusitanya'daki birkaç devletçe meydana getirilmiştir. Plinius, Bitinya ve Pontus yöneticiliğine atandığı zaman, imparatorluğun ne en zengin ne de en ileri gelen eyaletleri olan bu memleketlerdeki kentler, yabancıların merakını çekecek ve vatandaşların minnetini kazanacak durumda yararlı ve görkemli anıtlar yükseltmek gayretiyle çalıştılar. Çok kez de bir yerde oturanların zenginliği ünlü olmak için besledikleri isteği gerçekleştiremiyordu. O zaman, bu uğurda harcadıkları çabalara, zevklerini yönlendirmek, kimi zamanlarda da ilerleme heyecanlarını ılımlaştırmak üzere başlarına konsül yetkisiyle donatılmış bir vali ekliyorlardı. Roma'da[59] ve imparatorluğun

57. Suetonius, *Augustus'un Yaşamı*, b. 28. Augustus, Roma'da Mars Ultor Tapınağı ve Alanı'nı yaptırmıştı. Bundan başka, Capitolium'da Jüpiter Tonans Tapınağı'nı, halka açık kitaplıklarıyla Apollo Palatine Tapınağı'nı, Caius ve Lucius Kemeri ve Bazilikası'nı, Livia ve Octavius kemerleriyle Marcellus Tiyatrosu'nu yine Roma'da inşa ettirmişti. Hükümdar yaptıklarına devlet adamları ve generaller de öykündüler. Augustus'un arkadaşı Agrippa da eski çağlardan bizlere kalan en güzel eserlerden biri durumundaki Pantheon'u yaptırdı.

58. Bkz. Maffei, *Verona Illustrata*, I, IV, s. 68.

59. Plinius'un *Mektuplar*'ının yedinci kitabına bakınız. Bu yazar, vatandaşlarca para-

bütün ülkelerinde zenginlik içerisinde yüzen senatörler, çağlarının ve vatanlarının göz kamaştırıcı parlaklığına daha da katkıda bulunmalarının gerektiğine inanıyorlardı. Çoğunlukla örnek, yeni beğeni yaratıyor, gönül yüceliğinin doğmasına neden oluyordu. Kamusal binalarıyla kendini tanıtmış olan bu bireyler kafilesinden, Antoninus'lar yüzyılında yaşamış, Atina vatandaşı Herodes Atticus'u anabiliriz. Tutumundaki güdü ne olursa olsun, görkemi en büyük krallar düzeyindeydi.

Herodes soyu güvenç içerisinde bulunduğu sıralarda Cimon ve Miltiades, Theseus ve Cecrops, Eacus ve Jüpiter gibi ataları yetişmişti. Ne var ki bütün bu tanrı ve kahramanlar, ileriki zamanlarda eski büyüklüklerinden çok şey yitirmişlerdi. Herodes'in dedesi adaletin eline teslim edilmişti ve babası Julius Atticus günlerini fakirlik ve horlanma içerisinde tamamlayacaktı ama kendisine kalan biricik mülk olan eski evinde çok büyük bir hazine bulunca iş değişti. Yasaya göre bu servetin bir bölümü imparatorun olacaktı. Atticus, hafiyelerin harekete geçmesinden önce davranarak, kendi serbest istenciyle durumu bildirdi. O sırada tahtta Nerva bulunuyordu ve bu hazine payını kabul etmek istemedi. Kralın adalet duygusu, uyruklarından birisini, kazandığı mutlu bir servetten hediye biçiminde de olsa hiçbir türlü yoksun bırakmaya izin vermiyordu. Atinalı, başka yola başvurdu ve bulduğu hazinenin kendisi için gereğinden çok fazla olduğunu, onu nasıl tüketeceğini bilemediğini söyledi. "Öyleyse, onu saçıp savur çünkü kendi malın"[60] diyen imparator, tabiatındaki iyiliği belirten bir sabırsızlık hareketiyle yanıtladı. Atticus'un serveti, yaptığı elverişli bir evlenmeden sonra daha da arttı. Bu varlığın büyük bir bölümünü halk yararına ayırdı. Oğlu Herodes için Asya'daki serbest kentlerin valiliğini elde

sı ödenerek yaptırılan eserler arasında şunları sayıyor. Nikomedya'da yeni bir meydan, bir su kemeri ve bir kanal (ki eski krallar kullanılmaz halde bırakmışlardı); Nice'te bir *gymnasium* (iki milyona yakın mal olmuştu); Prousa (Bursa) ve Claudiopolis'te (Bolu) hamamlar ve Sinope'de (Sinop) beş fersah uzunlukta su kemeri.

60. Hadrianus daha sonra, bulunan her hazinenin (definenin) mülkiyet hakkı ile keşif hakkı arasında bölüştürülmesini hükme bağlayan bir tüzük çıkartmıştı (*Augustin Tarihi*, s. 9).

etmişti. Genç vali, Truva'nın susuz olduğunu saptayarak yeni bir su kemeri meydana getirmek için Hadrianus'tan yüzbinlerce drahmi aldı. Ancak işin tamamlanması, ilk tahminin iki katına mal oldu. Resmî görevliler mırıldanmaya başlayınca, gönlü gani Atticus, artan gider bedelinin kendisi tarafından üstlenilmesine izin verilmesini isteyerek şikâyetleri önledi.[61] Yunanistan'ın ve Asya'nın en yetenekli üstatları büyük paralar karşılığında, genç Herodes'in eğitimiyle görevlendirildiler. Öğrencileri kısa sürede ünlü bir hatip oldu. Ancak o yüzyılın yalnız okul içerisinde kullanılmasını kabul ettiği ve senato ya da baroda görünmeyi hor gördüğü biçimde bu güzel konuşma sanatını icra edebildi. İmparatorluk merkezinde konsüllük yaptıysa da yaşamının en büyük bölümünü Atina'da ya da bu kentin dolaylarında kurulmuş çeşitli saraylarda geçirdi. Buralarda tartışmasız zengin ve cömert bir kimse olarak kendisine minnet duyan filozof ve söz sanatçılarının arasında felsefe araştırmalarıyla oyalanıyordu.[62] Onun beğenisini yansıtan anıtlar yok oldu. Birkaç kalıntı bugün bile görkemini tanıtmaya yetmektedir. Turistler, onun Atina'da yaptırdığı spor alanının örenlerini ölçtüler. Uzunluğu altı yüz ayaktı. Baştan başa beyaz mermerle kaplıydı ve bütün halkı içine alabilirdi. Bu güzel yapıt, Herodes, Atina oyunlarının başkanı bulunduğu sırada yapılmıştı. Karısı Regilla'nın anısına, bütün imparatorlukta bir eşini daha bulmak güç olan bir tiyatro yaptırmıştı. Bu yapıda yalnız sedir kullanılmış ve en nefis heykellerle bezenmişti. Ünlü Pericles tarafından genel konserler vermeye ve yeni trajediler temsil etmeye ayrılmış bulunan Odeum, Asya'da kazanılmış zaferin ganimetiydi. İran filosunun tahta artıkları, bütün yapının başlıca kafes ve çatı direklerini oluşturmuştu. Bu yapı, bir Kapadokya kralınca onarılmıştı ama yine de örenleşmekten kurtulamadı. Herodes, ona güzelliğini ve görkemini yeniden kazandırdı. Bu ünlü vatandaşın himmeti yalnız Atina kentinin duvarları arasında kalmadı. Korent'te

61. Philostratus, *Vitae Sophistratum*, I, II, s. 548.

62. Bkz. Philost., I, II, s. 548, 566; Pausanias, I, I ve VI, 10; Herodes'in yaşamı, *Memoires de l'Academie Inscriptions*, c. XXX.

(Corinth) bir tiyatro, kıstaktaki Neptün Tapınağı'nın çok zengin süslemeleri, Delphi'de bir spor alanı, Termopil'de (Thermopylae) kaplıcalar, İtalya'da Canusium'da su kemeri onun engin hazinelerini tüketemediler. Epir, Tesalya, Eube, Boeotia ve Peloponnesus da onun iyiliklerinden paylarını aldılar. Asya ve Yunanistan kentleri, minnet ifadesi olarak, patron ve iyiliksever diye adlandırdıkları Herodes Atticus için birçok yazıt diktiler.[63] Atina ve Roma'nın özgür devletlerinde kişisel evlerin ılımlılığı ve sadeliği koşullardaki eşitliği simgelerken kamuya ayrılmış yapıların görkeminde halkın egemenliği parlak bir biçimde kendini belli ediyordu.[64] Servetlerin işe karışması ve monarşinin kurulması bu cumhuriyetçi ruhu yok edemedi. Böylece en erdemli imparatorlar görkemlerini zafere ve ulusun yararına sunmuş oldular. Nero'nun altın sarayı, tam anlamıyla tiksinmeye neden olmuştu. Bu geniş alanda sonsuz bir lüksün hüküm sürmesini hemen soylu kullanımlar izlemiştir. Kendisinden sonra gelen saltanatlarda, Colyseum, Titus hamamları, Claudius kemeri ve Barış tanrıçasıyla Roma dehasına adanmış tapınaklar yükselerek genel hayranlık uyandırmışlardır.[65] Bu anıtsal yapılar Romalılarındır. Ancak bunların içerisi Yunan resim ve heykel sanatlarının başyapıtlarıyla doldurulmuştur. Bilim adamları için Barış Tapınağı'nda dikkate değer bir kitaplık vardı. Biraz ileride Trajanus alanı bulunuyordu. Bu alanın çevresi sütunlu kemerlerle çevriliydi, ortasında yüz on ayak yüksekliğinde ve kesmiş olması gereken dağın yüksekliğini gösteren mermer bir sütun bulunuyordu. Bu sütun, güzelliğinden hiçbir şey yitirmemiştir. Bugün bile kurucusunun Dacia'daki büyük başarılarını tam olarak simgelemektedir. Eski asker, savaşlarının tarihini hayranlıkla

63. Bkz. Yukarıdaki 3. dipnot.

64. Bu nokta Dicaearchus tarafından Atina Cumhuriyeti için belirtilmiştir (*de Statu Graecia*, s. 8). *Inter Geographos Minores*, Hudson edisyonu.

65. Donatus, *de Roma Vetere*, I, III, b. 4, 5, 6. Nardini, *Roma Antica*, I, II, III, 12, 13 ve Floransa'daki Başpiskoposluk kitaplığından bir örneğini aldığım Bernardus Oricellarius (ya da Rucellai) tarafından eski Roma'nın betimlemesini kapsayan bir el yazması. Plinius, Barış Tapınağı'na Timanthes ve Protegenes'in iki ünlü tablosunun konulduğundan söz etmektedir. Laocoon, Titus hamamlarında bulundu.

seyrediyordu. Ulusal övünç duygusuyla içi aydınlanan sade vatandaş da zaferin onurunu paylaşıyordu, Başkentin öbür kesimi ve imparatorluğun bütün eyaletleri genel görkemi yüreklerinde duyuyorlardı. Açık hava tiyatroları, tapınaklar, sütunlu revaklar, zafer anıtları, kaplıcalar ve su kemerleri bütün halkın sağlığına hizmet ediyor, tapınmalarına yarıyor ve onlara pek çok zevk ve eğlence olanakları sağlıyordu.

İçerisinden ırmaklar geçen bu çok büyük yapılar üzerinde duralım: Onların yararlılığı, bu işlere girişmelerindeki büyük düşünce ve atılganlık, sağlamlığı bütün bu yapıtları Roma dehasının ve gücünün yarattığı en güzel anıtların safına oturtmuştur. Başkentin su kemerleri her bakımdan üstün tutulmaya değer niteliktedir. Ne var ki tarih meşalesiyle aydınlanmadan Spoleto'yu, Metz'i ve Segovia'yı inceleyecek meraklı bir turist bu kentlerin bir zamanlar büyük bir hükümdara ait malikâneler olduğunu sanacaktır. Asya ve Afrika'nın çölleri dört başı mamur kentlerle doluydu; bu kentler, içerisindeki halkını ve kendi varlığını yapay olarak meydana getirilmiş, her an gereksinmelerini giderebilecek sağlıklı akarsulara borçluydular.[66]

İmparatorluk halklarının sayımını yaptık ve biraz önce de onun meydana getirdiği kamu yapılarının görkemli manzarasını hayranlıkla izledik. Okuyucunun gözleri önüne kentlerin sayısını ve büyüklüğünü serersek gözlemlerimiz daha kesin sonuçlu olacaktır.

1. Bir zamanlar İtalya'da bin yüz doksan yedi kent bulunduğu söylenir. En eski zamanlardaki nüfusu ne olursa olsun[67] Antoninus'lar dönemindeki nüfus sayısının Romulus zamanındakinden daha az olduğuna inanmak için hiçbir neden yoktur. Üstün bir etkinin çekici gücüyle Latium'daki küçük devletler yavaş yavaş imparatorluğa katıldılar. Uzun zamanlar, rahiplerin ve kral naiplerinin cılız fakat zalim idaresi altında ezilen bu memleketler, imparatorların

66. Montfaucon, *L'Antiquité Expliquée*, c. IV, s. 2, I, 1. b. 9. Fabretti, Roma su kemerleri üzerine çok bilimsel bir eser derledi.

67. Aelian, *Hist. Var.*, I, IX, b. 16. Bu yazar Alexander Severus zamanında yaşamıştır. Bkz. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, I, IV, b. 21.

elinde de güçlerinden hiçbir şey yitirmemişlerdi. Savaşın daha çok dayanılabilir acıları sırasında da bir şey duymamışlardı. Gerilemenin ilk belirtilerinden başlayarak Cisalpine Galya'sının hızlı büyümesinde mucizeler yaratan kaynaklar buldular. Verona'nın görkemi, bugün de örenlerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Verona, Aquileia, Padova, Milano ve Ravenna kentlerine göre daha az ünlüydü.

2. Alplerin ötesinde, Britanya ormanlarında bile imparatorluğu geliştirip büyütmek için uğraşılıyordu. York bir yönetim merkeziydi. Londra, daha o zamandan ticaret yoluyla zenginleşiyordu. Bin iki yüz kent Galya'nın ününü yayıyordu.[68] Kuzey kesimlerde, çoğunlukla Paris'i bile ayırmadan, henüz yeni uygarlığa girmiş yabanıl bir halk yaşamaktaydı. Güney eyaletleri ise İtalya'nın inceliğine ve gösterişine öykünüyorlardı.[69] Marsilya, Arles, Nimes, Narbonne, Toulouse, Bordeaux, Autun, Viyana, Lyon, Langers ve Treves kentleri o zaman bile ünlüydüler. Bu kentlerin o çağlarda daha bayındır ve parlak oldukları ve bugünkü hallerinden daha ileri bulundukları bir gerçektir. İspanya, basit bir eyalet iken çok canlı durumdaydı, burada bir hükümdarlık kurulduktan sonra bu parlaklığından çok şeyler yitirmiştir. Güçlerinin kötüye kullanılması, köksüz inançlar ve Amerika'nın keşfi onu iyiden iyiye kötü duruma sokmuştur. Eğer ona, Vespasianus zamanında Plinius'un bulunduğunu söylediği üç yüz altmış kentin ne olduğunu soracak olsak gururuna dokunmuş olmaz mıyız?[70]

3. Afrika'da üç yüz kent Kartaca'ya bağlıydı.[71] Bu sayının imparatorlar yönetimi döneminde azalmış olması olası değildir. Kartaca'nın kendisi bile kendi külleri içerisinden yeni bir ışıkla çıktı. Bu kent, bunun gibi Capua ve Corinth, pek az zaman içerisinde

68. Josephus, *de Bello Judaico*, II, 16. Bu rakamı, olduğu gibi aldık. Pek fazla güvenmemek doğru olur.
69. Plin., *Hist. nat.*, III, 5,
70. Plin., *Hist. nat.*, III, 3, 4 ve IV, 35. Liste aslına uygun ve gerçek görünüyor. Eyaletlerin bölünümü ve kentlerin değişik koşulları çok büyük ayrıntılarla vurgulanmıştır.
71. Strabon, *Geograph.*, 1, XVII, s. 1180.

ancak bağımsız bir otoriteden elde edilebilecek elverişliliğe kavuştular.

4. Doğu ise, Roma uygarlığının görkemiyle bu uygarlığa yabancı olan Türklerin yaşamı arasındaki çarpıcılığı simgelemektedir. Her bir yandaki ekilmemiş kırsal alanlarda, onlara doğaüstü bir gücün elinden çıkmış gibi gelen gösterişli örenler yatmaktadır. İlk Çağ'ın bu değerli kalıntıları şimdi mutsuz köylüye ve (Arabistan'daki) bedevi Arap'a barınak hizmeti görmektedir. Caesar'lar zamanında Asya, doğanın her tür nimetinden bol bol yararlanan, sanatlarla bezenmiş beş yüz zengin kenti sinesinde barındırıyordu.[72] Bunlardan on bir tanesi Tiberius'a bir tapınak armağan etmek için aralarında tartışmışlardı.[73] Dördünün önerisi, bu denli büyük bir girişimin üstesinden gelebilecek gelir kaynağından yoksun olmaları nedeniyle geri çevrilmişti. Bunlardan biri olan Laodice'nin göz kamaştırıcılığı bugünkü örenlerinden de anlaşılabilmektedir.[74] Yünlerinin inceliğiyle ün salmış Laodicea koyunlarının satışından çok büyük kazanç sağlıyordu. Sözünü ettiğimiz tartışmadan az bir zaman önce, gönlü zengin bir vatandaş, vasiyetname ile bu kente sekiz milyon sterlinden fazla bağışta bulunmuştu.[75] İşte yetersiz denilen Laodicea'nın fakirliği de buydu. Bunu anladıktan sonra Bergama, İzmir ve Efes gibi başlıcaları da dâhil olmak üzere öbür zengin kentlerin servetleri hakkında tahminlerde bulunmak, daha doğrusu bunların zenginliğinin ne denli gerçek olduğunu kestir-

---

72. Tacitus, *Annal.*, IV, 55. On iki kentin o zamanki durumuyla bugünkü arasında karşılaştırma yapmak için çağımızda yolculuk etmiş olanlarla boş yere görüşmeler yapmaya çalıştım. Yedi ya da sekizi tamamıyla harap olmuştur: Hypaepe, Tralles, Laodicea, Truva, Halikarnas, Milet, Efes. Bunlara Sardes'i de ekleyebiliriz. Bugün ayakta kalmış olanlardan Bergama (Pergamon) iki ya da üç bin nüfuslu bir kasabadır. Güzelhisar adını almış bulunan Magnesia oldukça büyük ve önemlidir. İzmir ise yüz bin nüfuslu büyük bir kenttir. Ne var ki Izmir'de Frenkler ticareti ellerine almışlar, Türkler ise sanatları tahrip etmişlerdir.

73. Bkz. 72. dipnot.

74. Laodicea örenlerinin hoş ve çok gerçekçi bir betimlemesi için bkz. Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 225 ve devamı.

75. Strabon, 1, XII, s. 866. Tralles'de öğrenim görmüştü.

mek kolaylaşır.[76] Suriye ve Mısır'ın başkentleri, imparatorluk içerisinde üstün bir durumda bulunuyorlardı. Antakya ve İskenderiye öbür kentlere üstten bakıyor[77] ve neredeyse Roma kentiyle boy ölçüşmeye kalkışıyorlardı.

Bütün bu kentler kendi aralarında birleşmiş durumda bulunuyor ve her biri Roma kentinin ortasındaki meydandan başlayarak İtalya'yı geçen ve eyaletlerin sonlarına kadar uzanan yollarla imparatorluk merkezine bağlanmış oluyorlardı. Antoninus duvarından Kudüs'e kadar büyük ulaşım zinciri dört yüz seksen Roma mili uzunluğunda kuzeydoğudan güneydoğuya yayılıyordu.[78] Bütün yollar, askerî işaret taşlarıyla bölümlere ayrılmıştı. Bir kentten öbürüne düz bir hat halinde gidiyordu. Bunu yaparken mülkiyet hakları ve doğasal engeller düşünülmüyordu. Dağlar deliniyordu ve ustaca kurulan kemerli köprüler en hızlı akan, en geniş ırmakların azgınlığına meydan okuyordu.[79] Komşu kırsal alanın üzerinde belli belirsiz bir rampayla yükselen yolun ortası birkaç katman kum, çakıl taşı ve yontulmamış kayalardan oluşuyordu. Yol, geniş taşlarla kaplanıyordu. Başkentin yakınındaki bir kısım yerlerde o

---

76. de Boze'un, *Memoires de L'Academie*, cilt XIII'deki bilimsel araştırmasına bakınız. Aristides'in, rakip kentleri anlaşmaya çağıran bir konuşması da bu araştırmanın içerisinde bulunmaktadır.

77. İskenderiye'de oturanları hesaba katmadan, Mısırlıların sayısı yedi buçuk milyona yükseliyordu (Josephus, *de Bel. Jud.*, II, 16). Memlüklerin askerî yönetiminde Suriye'de altmış bin köy olduğu tahmin ediliyordu. (*Historie de Timur Bec*, 1, V, b. 20)

78. Yolların geçtiği yerler bize bunların yönünü ve belli başlı kentler arasındaki uzaklığı verebilmektedir: 1- Antoninus duvarından York'a kadar, iki yüz yirmi Roma mili; 2- Londra'ya iki yüz yirmi yedi; 3- Rhutupiae ya da Sandwich, altmış yedi; 4- Boulogne'a dek kırk beş; 5- Rheims yüz yetmiş dört; 6- Lyon üç yüz otuz; 7- Milano üç yüz yirmi dört; 8- Roma dört yüz yirmi altı; 9- Brindisi üç yüz altmış; 10- Dyrrachium'a kadar uzanan yol kırk; 11- Bizans yedi yüz on; 12- Ankara iki yüz seksen üç; 13- Tarsus üç yüz bir; 14- Antakya yüz kırk bir; 15- Tyre, iki yüz elli dokuz; 16- Kudüs yüz altmış sekiz, ki hepsi 4080 Roma mili eder. 1200 fersah kadar tutmaktadır. Wesseling'in yayınladığı yol bilgilerine, ayrıca Gale ve Stukeley'in İngiltere için ve D'Anville'in Galya ve İtalya için yayınladıklarına bakınız.

79. Montfaucon (*L'Antiquité Expliquée*, c. IV, kısım 2, 1, I, b. 5); Narni, Alcantara, Nimes vb. köprülerini anlatmaktadır.

taşların yerine mermer kullanılmıştı.[80] İşte, on beş yüzyıldan beri tahrip edilemeyen büyük imparatorluk yollarının sağlam yapısı böyleydi. En uzak eyaletlerdeki halkın gereksinmeleri ve rahat ulaşım ve iletişimi bu yollarla sağlanıyordu. Birinci amaçları, lejyonların yürüyüşünü kolaylaştırmaktı. Romalılar bir memleketi tam ele geçirmiş olmayı, o memleketin her noktasına silahlarını ve otoritelerini götürebildikleri takdirde gerçekleşmiş sayarlardı.

Düzenli postalar, her eyalette kurulmuştu. Bunlar aracılığıyla Romalılar geniş ülkelerinde ne olup bittiğinden kısa zamanda haber alabiliyorlar ve buyruklarını her yana çok çabuk ulaştırabiliyorlardı.[81] Yalnızca ikişer fersah ara ile menziller kurulmuştu ve burada kırk at bulundurulurdu. Bütün yollarda, yaklaşık olarak günde otuz fersah yapılabilirdi.[82] Bu türlü yolculuk yapabilmek için imparatordan müsaade almak gerekirdi. Her ne kadar postalar kamu hizmetlerinin görülmesi için konulmuşlarsa da kimi zaman vatandaşların da özel işleri için ondan yararlanmalarına izin veriliyordu.[83]

Ulaşım, deniz yoluyla da daha az serbest değildi. Akdeniz, imparatorluk eyaletleriyle çevriliydi. İtalya, bu büyük gölün ortasına doğru bir büyük yarımada biçiminde uzanıyordu. Genellikle İtalya kıyıları gemiler için hiçbir güvenli barınma olanağı vermez. Ama insan eli, doğadaki bu kusuru gidermiştir. İmparator Clauduis'un buyruğuyla Tiber Irmağı'nın denize döküldüğü yerde kazılarak meydana getirilen yapay liman Roma büyüklüğünün en yararlı

---

80. Bergier, *Histoire des Grands Chemins de l'Empire Romain*, 1, II, b. 1-28.

81. Procopius, *Hist. Arcana*, b. 30. Bergier, *Hist. des Grands Chemins*, I, IV. *Codex Theodosian*, I, VIII, tit. V, c. II, s. 506-563, Godefroy'un bilimsel açıklamasıyla.

82. Theodosius döneminde yüksek dereceli bir memur olan Caesarius, Antakya'dan İstanbul'a posta ile seyahat etmişti. Geceleyin yola çıktı. Ertesi akşamı elli beş fersah uzaktaki Kapadokya'da geçirdi ve altıncı gün, yaklaşık iki yüz yirmi fersah yol alarak İstanbul'a vardı. Bkz. Libanius, *Orat*, XXI ve güzergâhlar s. 572-581.

83. Plinius, her ne kadar bakan ve imparatorun gözdesi idiyse de çok acele bir iş için karısına posta atlarının tahsisine gerek olduğunu ispatlamak zorunda kalmıştı. I. X, let. 121, 122.

yapıtlarından biri olmuştur.[84] Başkente uzaklığı beş fersah kadardı. Elverişli bir rüzgârla yedi günde Herkül sütunlarına varmak ve dokuz ya da on günde Mısır'daki İskenderiye kentine ulaşmak mümkündü.[85]

İmparatorlukların sınırlarını politika belirler. Onların en genişlemiş durumlarını kötülüklerin kaynağı haline getirebilir. Bütün bu tumturaklı sözlere karşın Roma'nın gücü insanlığa çok yararlı olmadı diyebilmek olası değildir. Ticaretteki serbestlik, toplum yaşamına hem yararlı oluyor hem de kötülükleri birlikte getirip yayıyordu. İlk çağın en eski zamanlarında dünyanın üzerinde çok değişik kesimler bulunuyordu. Doğu, öncesi bilinemeyecek kadar eski zamanlardan beri lüks içinde ve sanatlar edinmiş bir yaşam sürdürüyordu. Batı ise, kaba saba ve savaşçı/kavgacı, tarım yapamayan ya da tarım üzerine bir fikri bile olmayan barbarların ülkesiydi. Güvenli ve sürekli bir yönetimin gözetiminde ticaret, Avrupa'ya yavaş yavaş çok zengin ülkelerin geliştirdiği ürünleri getirdi ve bunlar başarıyla Avrupa'da da ekilmeye başladı; yabanıl halklar, uygar uluslardan aldıkları örneklerle bilgilendiler, onların zanaatlarından yararlandılar ve o kadarla da kalmayıp bunları daha da ileri bir niteliğe ulaştırdılar. Asya'dan ve Mısır'dan Avrupa'ya getirtilen bütün bitki ve hayvanların tam listesini vermek olası değildir.[86] Yararlı olabilir düşüncesiyle başlıcalarından söz edip tarihin büyüklüğü yanında önemsiz kalan ayrıntılardan kaçınacağız.

1. Bugün bahçelerimizde yetişen çiçekler, otlar ve meyveler çoğunlukla geldikleri yerdeki adlarını sürdüren yabancı kökenlidirler. Patates, İtalya topraklarının bir ürünüydü. Romalılar, şeftalinin, kayısının, narın, limonun ve portakalın tadını alınca bütün bu yeni meyvelere elma (pomam) adını verdiler ve getirdikleri ülkelerin adına göre bunları birbirinden ayırt ettiler.

2. Homeros'un yaşadığı sıralarda Sicilya'da ve olasılıkla komşu ana-

84. Bergier, *Hist. des Grands Chemins*, 1. IV, b. 49.

85. Plini., *Hist. Nat.*, XIX, 1.

86. Görünüşe göre Yunanlar ve Fenikeliler, Gades ve Marsilya yörelerine yeni zanaatlar ve yeni ürünler taşımışlardır.

karada bağ kendiliğinden yetişiyordu. Ne var ki bu bitki geliştirilmiş değildi. Bu memleketlerin insanları o zamanlar barbardılar ve ondan hoş bir içki çıkarıldığını bilmiyorlardı. Bin yıl sonra İtalya, en ünlülerinin üçte ikisini ve seksen çeşidini yapmakla övünecek hale gelebilmiştir.[87] Bu zarif meyvecik hemen Norbonne Galya'sına geçti. Strabon zamanında Cévennes'in kuzeyinde o denli soğuk vardı ki orada üzümün olgunlaşması olanaksız görülüyordu.[88] Bu engel ortadan kalktı. Bourgogne bağcılığının Antoninus'lar zamanı kadar eski olduğunu düşünmek yanlış olmasa gerektir.[89]

3. Batıda zeytin barış simgesiydi. Roma'nın kuruluşundan iki yüz yıl sonra bile İtalya ve Afrika bu pek değerli meyveyi henüz bilmiyordu. Zeytin ağacı bu memleketlerde de hemen yetiştirilmeye başlandı. Galya'nın merkezine ve İspanya'ya geçerek oralarda da dikimi sağlandı. Eskiler bu ağacın ancak belirli bir ısı altında ve yalnız denize yakın yerlerde yetişebileceğini sanıyorlardı. Bu yanılgı, sanayi ve deneyimlerle yavaş yavaş silindi.[90]

4. Keten ekimi Mısır'dan Galya'ya geçmiş ve her ne denli bu bitki, ekildiği toprakların gücünü fakirleştirse de bütün ülkeye kazanç sağlamıştır.

5. Yetiştirilen çimenler ve özellikle adını, kökünü Media'dan (Hemedan) alan kaba yonca İtalya'nın ve eyaletlerin tümüne yayılmış oldu.[91] Kışın hayvanlar için sağlıklı ve bol bir besin yedeklemesini sağlamak için yapılan çalışmalar sürülerin sayısını artırdığı gibi toprağın da verimliliğine yardımcı oldu. Bütün bu yararlı gelişmelere balıkçılık ve maden çıkarma konularında gösterilen dikkat de eklenebilir. Bu çalışmalarda birçok kimse istihdam ediliyor,

87. Bkz. Homeros, *Odysseia*, I, IX, V, 358.

88. Plini., *Hist. Nat.*, I, XIV.

89. Strabon, *Géog.*, I, IV, s. 223.

90. Dördüncü yüzyılın başlarında hatip Eumenius (*Panegyric*, VIII, 6, Delphin edisyonu) zamanla modası geçmiş bulunan *Autun* şaraplarından söz etmektedir. Bu kentte bağların ne zaman ekildiği tam olarak bilinmiyordu. D'Anville, Pagus Arebrignus'un Beaune bölgesine ekilmiş olduğunu söylüyor ki bugün de şaraplarının güzelliğiyle ünlüdür.

91. Harte'in *Essays of Agriculture* adındaki, kaba yoncaya eskilerin ve yeni zamanlardakilerin neler dediğini topladığı esere bakınız.

zenginin keyfi artıyor, fakire de geçim olanağı sağlanıyordu.

İyilerin iyisi denecek denli güzel yapıtında Columella bize, Tiberius'un saltanatı sırasında İspanya'daki tarımın nasıl geliştiğini anlatmaktadır. Cumhuriyetin ilk zamanlarında meydana gelen ve büyük üzüntülere yol açan kıtlıklar, Roma'nın bütün imparatorluk topraklarında tam hükmünü yürütmeye başlamasıyla dizgin altına alındı. Bir eyalette kıtlık baş gösterir göstermez daha iyi ve varlıklı olan yakın bir eyaletten öbürüne hemen yardım gönderilmesi sağlanıyordu.

Tarım, üretimin temelidir çünkü zanaat, ancak doğal olarak elde edilen ürünleri işleyerek üretim yapabilir. Romalılar zamanında, işçi veya zanaatkâr büyük halk kitlesi, zenginlerin giyim kuşamı, yiyip içmeleri ve her türlü eşyaları için durmadan çalıştırılmışlardı. Zenginlik içinde yüzen gözde insanlar her türlü zarafet, işe yararlık ve görkemlilik özelliğini ellerinde bulunduruyorlardı. Çevreleri, dalkavukluklar ve cinsel gereksinimlerini gidermeye yarayan kimselerle sarılıyordu. Bu, her devirde, ahlakçıların nefretini uyandıran ve iğrenç lüks adıyla bilinen aşırı inceliklerden başka şeyler değildi. Belki herkes kendisi için zorunlu olan şeylerle yetinse ve gereksiz mal ve hizmetleri de edinmeye kalkışmasa toplum daha olgun ve daha mutlu olurdu. Bununla birlikte, bugünkü lüks, kaynağı kusur ya da delilik olsa da malların eşitsiz dağılımını düzeltebilecek tek araç gibi görünmektedir. Çalışkan işçinin ve yetenekli zanaatkârın hiç toprağı yoktur. Bunları paylaşmak isteyenlerin, vergisini de vermeleri gerekecektir. Sanat ve hirfet erbabı da tarımın yetkinleşmesine yardımcı olur. Mülkiyeleri, çıkarları için, başka isteklerini karşılamak üzere, daha büyük dikkat ve özenle tarlalarını ekerler. Bütün toplumun değişik biçimde etkilerini duyduğu bu tepki, Roma dünyasında en büyük güce sahip bir enerji olarak kendini belli eder. Mal üreticiliği ve lüks ticareti Romalıların silahları ve kuvvetiyle varlıkları ellerinden alınan bu eyalet insanlarına kazanç sağlamasaydı eyaletler hemen tükenir ve silinir giderlerdi. Dolaşım imparatorluk sınırlarının ötesine yayıl-

madığı sürece politika makinesine yeni bir uğraş aşaması sağladı, etkileri çoğu zaman yararlı oldu ve hiçbir zamanda tehlikeli bir hal almadı.

Lüksü bir noktada tutmak kadar güç bir şey yoktur. İmparatorluğun en uzaktaki ülkeleri başkentin gösteriş ve şatafatına yeni maddeleri yetiştirebilmek için çırpınıp durdular. İskit ormanları en güzel kürkleri veriyordu. Baltık kıyılarından Tuna'ya dek amber karadan naklediliyordu. Barbarlar hemen hiç yararı olmayan bir ürün karşılığında kazandıkları ödülden dolayı şaşırıp kalıyorlardı.[92] Babil halıları ve öbür Doğu ürünleri çok aranılır mallar arasındaydı. Asıl büyük ve çok pahalı ticaret Arabistan ve Hindistan'la yapılıyordu. Her yıl, yaz aylarında yüz yirmi gemi Mısır'ın Kızıldeniz üzerindeki Myos-Hormos Limanı2ndan kalkıyor, musonların yardımıyla okyanusu kırk günde geçiyordu. Malabar kıyısı ve Seylan[93] adası bu seferin olağan bitiş yeriydi. Asya'nın en uzak bölgelerindeki satıcılar, Romalıları beklemek üzere oraya geliyorlardı. Mısır'dan kalkan filonun dönüşü kasım ya da ocak ayları olarak saptanmıştı. Kızıldeniz'den Nil'e develer üzerinde nakledilen mallar bu ırmak yoluyla İskenderiye Limanı'na getiriliyor, oradan da imparatorluğun başkentine ulaştırılıyordu.[94]

Doğu ticaretiyle elde edilen maddeler gösterişli ama özü bakımından yararlı şeyler değildi. Altınla tartılacak denli pahalı olan ipekliler,[95] değerli taşlar ve bunların arasında elmastan sonra ilk sırayı tutan inci,[96] tapınaklarda ve cenaze alaylarında yakılan değiş-

92. Tacitus, *Germania*, b. 45. Plini., *Hist. Nat.*, XVIII, 11. Yazar, amberin yararını modanın hâlâ anlatamamış olmasını eğlenceli bir biçimde belirtiyor. Neron, bu değerli taneden büyük miktarda satın almak için bir Romalı şövalyeyi Baltık kıyılarına göndermişti.
93. Buraya Romalılar Taprobana, Araplar ise Screndip diyorlardı. Ada Claudius döneminde bulundu ve yavaş yavaş Doğu'nun başlıca ticaret yerlerinden biri oldu.
94. Plini., *Hist. Nat.*, I, VI. Strabon, I, XVII.
95. *Histoire Augustine*, s. 224. İpek elbise kadınlar için süslü bir giysi, erkekler içinse yakışıksız olarak görülüyordu.
96. O zamanki iki büyük avlanma da bugünkü gibi Ormuz ve Comorin Burnu'nda yapılıyordu. Roma, Bengal'deki Jumelpur madeninden elmas alıyordu. (Bkz. Tavernier, *Voyages*, c. II, s. 281.)

şik türden güzel kokulu bitkiler bu ticaret maddelerini oluşturuyordu. İnanılmayacak kadar büyük kazanç bu yolculuğun ve yorgunluğun göze alınmasına değiyordu. Ancak, bu ticaret, devletin gönencine hiçbir katkıda bulunmuyordu. Olsa olsa çok küçük bir azınlık, öbür vatandaşların sırtından zengin oluyordu.

Araplar ve Hintliler ise memleketlerindeki zanaatlar ve üretimlerle yetiniyorlardı. Romalılar, aldıkları bu mallar karşılığında onlara gümüş veriyorlardı. Senato, devlete ait servetlerin, kadınların süslenmesi uğruna, yabancı ve düşman milletlerin geri dönmemek üzere ellerine geçmesinden yakınıyordu.[97] Doğru ve kesin bilgi vermekle tanınmış bir yazar, kaybı on altı milyon sterlinden çok olarak gösteriyor. Bu, melankoliye kapılmış, durmadan fakirliğin yaklaştığını sanan kaygılı bir ruhun feryadıdır. Plinius ve Kral Konstantinus zamanında altınla gümüş arasındaki orantıyı karşılaştırırsak bu ikinci dönendeki resmî değerin çok yükseldiğini görmüş oluruz.[98] Altının daha az bulunduğuna bizi kimse inandıramaz. Şurası da gerçektir ki gümüş daha çok kullanılıyordu. Bu nedenle, Hindistan'a ve Arabistan'a ne denli gümüş ödense de bu yüzden imparatorluğun zenginliğine halel gelemezdi. Madenler ticarete çok büyük kaynak sağlamıştı.[99]

Bütün insanların, geçmişi hayranlık ve özlemle anarak içinde bulundukları zamandan şikâyetçi olmalarının aksine, Romalılar ve eyalet halkları içtenlikli, inançlı olarak yaşamlarının huzur ve sükûnunun sevinci, mutluluğu içerisindeydiler. Herkesin bildiği gibi Atina bilgelerince önce Yunanistan'da öğretilen sosyal düzenin gerçek ilkeleri olan yasalar, tarım ve bilim bütün dünyaya Roma'nın gücüyle yayılmış ve bu güç, en yırtıcı barbarları bile ortak bir dil ve hakça bir yönetimle birbirine mutlu bir biçimde bağlamıştır. İnsanlık, sanatlarla aydınlanmış olan mutluluğunu ve

97. Tacitus, *Ann.*, III, 52 (Tiberius'un bir söylevinde).

98. Plini., *Hist. Nat.*, XII, 18. Başka bir yerde, bu tutarın yarısı kadar bir sayı hesaplıyor (Quingenties H.S. Yalnız Hindistan için, Arabistan hariç.

99. Bire on ve on ikiye yarım olan oran, Konstantinus'un bir yasasıyla *quatorz sept cinquiéme*'e yükseldi. Bkz. Arbuthnot, *Tables of Ancient Coins.*

gelişimini Romalılara borçlu olduğunu bilmektedir. Sonsuz büyüklükte bir bahçe gibi bezenmiş kentlerinin ve kırsal alanlarının görkemli güzelliğini insanlar onlara borçluydular. Barışın tatlılıkları içerisinde eski hınçlarını unutan ve artık hiçbir tehlikeyle karşı karşıya bulunmayan uluslar bayram günlerini kutlamaktadılar...[100] Bu pasajlarda bazı sözler abartılı ve pohpohlayıcı gibi görünmesine karşın tarihsel gerçeğe tam olarak uygundur.

O çağda yaşayanların gözü, halkın bu mutluluğu içerisinde gizlenmiş durumdaki gerileyiş ve yıkılış tohumlarını göremezdi. Uzun bir barış, tekdüze bir yönetim imparatorluğun her kesinini ağır ağır etkileyen sinsi bir zehir haline geldi. Büyük şeyler yaratmaya bu denli yetenekli olan o gücü ve o enerjiyi insanlar yitirdi. Deha ateşi söndü. Askerlik ruhu bile yok oldu. Avrupalılar yiğit ve güçlüydüler. Galya, İspanya, Britanya eyaletleri lejyonlara üstün askerler veriyorlar ve monarşinin gerçek gücünü oluşturuyorlardı. Bu eyaletlerin halkları kişisel değerlerini her zaman korudular. Ne var ki bir zaman sonra, ulusal onur, özgürlük aşkı tehlikelere bakış biçimi ve komutaya alışkanlık gibi soylu duyguların esinlediği canlılıklarından eser kalmadı. Yasaları ve yöneticileri hükümdarın istencine bağlıydı. Savunmaları bir paralı asker birliğine emanet edilmişti. O yenilmez şeflerin ardılları o şefler gibi artık yurtları için savaşmıyor, vatandaşların ve öbür uyrukların düzeyinde yaşamakla yetiniyorlardı. İçlerinde tutkulu olanlar imparator sarayına girmeye çalışıyorlardı. Güçsüz ve birlik duygusundan yoksun bırakılmış eyaletler, sonunda çöküntünün ve bitkinliğin felaketli sonuçlarını duyup anlamaya başladılar.

Edebiyat sevgisiyle barış ve gönenç ayrılmaz dostturlar. Bu sevgi, meraklı ve çok kültürlü birer hükümdar olan Hadrianus, iki Antoninus'lar zamanında aşılandı. Bilimlere karşı duyulan ilgi imparatorluğun tüm ülkelerinde kendini gösterdi. Söz sanatı, Britanya'nın kuzeyinde tanınmıştı. Ren ve Tuna ırmaklarında Home-

100. Bkz. çeşitli bölümlerde (Plinius, *Historie Naturelle*, III, 5); Aristides (*de urbe Roma*) ve Tertullieri (*de Anima*, b. 30).

ros'un ve Vergilius'un ezgileri yankılanıyordu. En düşük değerdeki edebiyat ürünleri bile büyük karşılıklarla ödüllendiriliyordu.[101] Tıp ve astronomi de ihmal edilmiş değildi. Taklit edilemez Lucianus ayrı tutulursa bu yüzyıl, ileriki kuşakların ilgisini çekebilecek ölçüde hiçbir büyük yazar yetiştirmedi. Platon'un, Aristo'nun, Zenon'un ve Epikür'ün otoriteleri, okullarda, değişmez biçimde sürüp gitmişti. Takipçilerince çağdan çağa, körü körüne bir saygıyla aktarılan onların sistemleri, insan aklının yanılgılarını düzeltebilecek ya da sınırlarını genişletebilecek deha yollarını tıkıyordu. Ozanların ve hatiplerin ortaya koydukları güzellikler, okuyucunun ruhunda, tanrısal inançları alevlendiren o kutsal ateşi tutuşturmak yerine yalnızca soğuk ve aşağılık öykünmeler veriyorlardı. Bu yetkin örneklerden ayrılma yürekliliğini gösterenler hemen akıl ve sağduyu yolundan çıkmış oluyorlardı.

Edebiyat rönesansında Avrupa'nın dehası birden kendini gösterdi. Canlı ve güç dolu bir imgeleme yetisi, yeni bir din, yeni diller, ulusal ilerleme isteği, yeni bir dünya, her şeyi, gömülü bulunduğu yerdeki bunalımdan çıkıp kurtulmaya çağırıyordu. Roma İmparatorluğu'nda ise, yabancı bir terbiyenin tekdüze sistemine bağlı olan eyalet halkları, düşüncelerinin atılganlığını kendi doğal dilleriyle söyleme kolaylığından yararlanan o İlk Çağ insanlarıyla tartışmaya giremiyorlar ve baştaki sınıfın mensuplarınca baskı altında tutuluyorlardı. Ozan adı hemen hemen unutulmuştu. Filozoflar ve söz sanatçıları belagatin biçimini değiştiriyorlardı. Bir sürü eleştirici, derlemeci ve şerhçi (açıklayıcı) bilim alanını karartıyorlardı. Zevklerdeki bozulma da ökeliğin gerileyişini yakından izledi.

Daha az uzak olan bir dönemde, bir Suriye kraliçesinin sarayında,

---

101. Herodes Alticus, sofist Polemon'a üç tumturaklı söz yapıtı için seksen bin sterlin değerinde ödül verdi (Bkz. *Philostorate*, 1, I, s. 558). Antoninus'larca, gençlere gramer, retorik, politika ve felsefenin dört büyük kolunun ilkelerini öğretmek üzere Atina'da profesörlerin ders verdiği bir okul kuruldu. Bir filozofa yılda on bin drahmi (8-10 bin sterlin) ücret veriliyordu. İmparatorluğun öbür büyük kentlerinde de buna benzer kurumlar açıldı. (Bkz. Lucianus, *Eunuch.*, c. II, s. 353, Reitz edisyonu. Philost., 1, II, s. 566. *Historie Augustine*, s. 21. Dion Cassius, I, LXXX, s. 1195).

bir bakıma çağının üzerinde yetişmiş bir adam eski Atina'nın kafasını yeniden yaşattı. Koca Longinus, çağdaşlarındaki değersizleşmeyi ve onların cesaretini kırıcı yeteneklerini yok edici yoksunlaşmayı gözlemlemektedir: "Bilindiği gibi," diyor, "bütün organları sıkılmış durumda bulunan çocuklar zayıf kalmaya mahkûmdurlar; bunun gibi, ruhlarımız köksüz inanç ve tutsaklık zincirine vurulunca gelişme yeteneğini yitirmişlerdir. Eski insanlar cumhuriyet yönetiminde yaşarlarken, bütün davranışlarına yön veren özgürlüklerini yazı yazarken de kullanabiliyorlardı. Şimdikilerin bu kadar üstün ve gerçek büyüklüğü bilmeleri olası değildir."[102]

Böylece insanlık günden güne hissedilebilir biçimde çaptan düştü. Roma İmparatorluğu'ndaki insanlar cüceleşince, kuzeyin yürekli devleri meydana çıktılar ve soysuzlaşmış hale gelen bu ırkı yok ettiler. İzi tamamıyla silinmiş bulunan duygu ve erdem soyluluğunun yumağını açtılar. Ve bin yıllık bir devrimden sonra özgürlük, yeniden güzeli ve bilimi gün ışığına çıkarmaya başladı.

102. Longinus, *Sublime*, b. 45, s. 229, Toll edisyonu. Bu büyük yazarı bir davranış örneği olarak gösterebiliriz. Duygularını ulu orta ileri sürmek yerine büyük bir dikkat ve ihtimamla aşılıyor. Onları bir dostun ağzından söylüyor gibidir. O kadar ki sanki değişikliğe uğratılmış bir metin izlenimini vermekte ve kendisi bile onları çürütmek istermiş gibi görünmektedir.

III. BÖLÜM

Antoninus'lar Çağında
Roma İmparatorluğu'nun Yapısı

M.S. 50 - M.S. 180

En genel tanımlamaya göre, adına ne denirse densin, yasaların uygulanması, gelirlerin yönlendirilmesi ve orduların komutası bir tek kimseye yüklenmiş olan devlet biçimine monarşi denir. Şu var ki gözünden bir şey kaçmaz ve yılgınlığa kapılmaz koruyucularca denetim altında tutulmadıkça, devlet katında en büyük otorite de monarşiyi soysuzlaştırır. Köksüz inançların egemen olduğu çağda insanlar, haklarını güven altına alabilme umuduyla kilisenin etkisine başvurabileceklerdi. Ama tahtla sunak arasında çok sıkı bir işbirliği vardı ve kilise bayrağının halk safları arasında dalgalandığına pek seyrek olarak tanık olunmuştu. Savaşkan bir soylu sınıf ve mülklerine bağlı sağlam iradeli özerk yönetimler, silah elde, kendilerini savunmaya hazır durumda ve düzenli topluluklar halinde birleşmişlerdi; bunlar sürekli saldırılarda bulunan hükümdara karşı durabilecek biricik engeli oluşturuyorlardı.

Roma Cumhuriyeti'nin anayasal kuruluşu artık yoktu. Diktatörün büyük hırsı onu alaşağı etmişti. Triumvira'nın kan dökücü eli de son darbelerini indirmişti. Actium zaferinden sonra dünyanın alınyazısı, amcasının evlat edinmesi nedeniyle Caesar soyadını ve senatonun dalkavukluğu ile de Augustus unvanını alan Octavius'a bağlanmıştı. Muzaffer komutan,[1] kırk dört lejyonun başında bulunuyordu. Bu lejyonlar, her biri emek vermiş, kendi güçleriyle övünen, anayasanın zayıflığından nefret eden, yirmi yıl boyunca yaptığı savaşlarda dereler gibi kan akıtmaya, her çeşit şiddeti uygulamaya ve çok ödül aldıkları, yine daha büyük ölçüde ödüllendirilmelerini bekledikleri Caesar soyuna bağlı askerlerden oluşuyordu. Şaşaalı cumhuriyetin yüksek görevlilerince baskı altında tutulmuş

1. Orosius, VI, 18.

eyaletler, efendi durumunda olan ve bir sürü küçük zorbanın suç ortağı olmayan tek bir adamın yönetime egemen olmasından sonra nefes almaya başlamışlardı. Aristokratlığın çöküşünden için için sevinç duyan Roma halkı yalnızca ekmek ve tiyatro istiyordu ve isteklerini gidermeye çaba gösteren Augustus'un eli açıklığına hayranlık duyuyordu. İtalya'nın en zengin insanlarının hemen hepsi Epikür felsefesini benimsemişlerdi. Kendilerini, çok gürültülü ve patırtılı olan şu eski özgürlük düşüncelerine kaptırmaksızın barışın ve mutlu bir dinginliğin tatlılıklarından yararlanıyorlardı. Aksi halde o düşüncelerin anısı bütünüyle zevk ve eğlenceye ayrılmış olan bu yaşamın hoş düşünü bozabilirdi. Senato, saygınlık içerisindeki gücünü yitirdi. Soylu ailelerin çoğu tükenmişti. Yetenekleri ve büyük çabaları devleti kurtarabilecek olan cumhuriyetçiler söz ve silah güçlerini yitirmişlerdi.[2] Binden çok üyeden kurulu olan ve akıllı kararlarıyla ün salmış bulunan, her an toplantı yapmaya hazır ve kendi sınıfının insanları gibi çıkar sağlamayı aklından geçirmeyen senato bile, içine düştüğü küçültücü tutumuyla eski saygınlığından çok şeyler yitirmiş oldu.

Augustus, henüz düşman kazanmamışken senatoyu iyileştirme önlemleri alarak, yurdunda bir zorba gibi değil, bir baba gibi tanınmak istediğini belirtiyordu. Sadık adamı, Agrippa ile senatörlerin listesini inceledi. Az sayıdaki bir bölümünün işine son verdi ki kusurlar ve ayak diremesi için genel bir örnek gerekliydi. İki yüz kişiye yakın bölümü de kovulmanın vereceği utançtan kurtulmak için kendi istekleriyle emekliye ayrıldılar. İki yüz bin sterlin kadar paraya sahip olmayanların senatoya giremeyecekleri buyuruldu. İç savaşların kızgınlıklarına neden olmuş bulunan soylular açılan boşluğu doldurdular. Sonunda Augustus'u senato prensi olarak seçtiler. Bu, pek saygın bir unvandı ve Censor'lar bu unvanı saygınlık ve hizmetleriyle tanınmış en değerli vatandaşa vermişlerdi.[3] Ancak bu, saygı duyulan kuruluşun itibarını geri getireyim

2. Julius Caesar senatoya askerleri, yabancıları ve yeni zapt edilen barbarlardan kişileri soktu (Suetonius, *Caesar*, b. 77, 80). Ölümünden sonra bu kötüye kullanış daha rezilce oldu.
3. Dion Cassius, I, III, s. 693. Suetonius, *August.*, b. 55.

derken onun özerkliğini de yıkmış oluyordu. Yasama yetkisi icra gücü eliyle oluşturulunca özgür bir anayasal düzenin ilkeleri yok edilmiş oldu.

Augustus, kendisinin kurduğu bir meclisin görüş ve düşüncelerine boyun eğer gibi görünmenin gerekliliğine inanmıştı. Meclisin önünde, tutkusunu vatanseverlik perdesi arkasında sakladığı özentili bir söylev vermişti. "Geçmişteki tutumunu beğenmiyor ama haklı olduğunu söylüyordu. Evlat olarak babasına duyduğu sevgi nedeniyle onun öcünü alması gerekmişti. İnsanlığı, kimi zaman zorunlulukların zalim yasalarına kapılmasına onu mecbur etmişti. Değersiz kimselerle işbirliği yapmaya zorlanmıştı. Antoninus'un tehdit ettiği cumhuriyeti, onuru zedelenmiş bir vatandaşla barbar bir kraliçenin ellerine bırakamazdı. Artık, ödevini ve eğilimini tatmin özgürlüğüne sahip olarak senatoya ve halka eski haklarını törenle geri veriyordu. Biricik isteği hemşehrilerinin arasına karışmak ve vatanın içinde bulunduğu mutluluğu onlarla paylaşmaktı."[4]

Tacitus, senatonun bu oturumunda hazır bulunsaydı, bu büyük yazara meclisteki çalkantıları anlatma görevi de düşerdi. Bir bölümünde açığa çıkamayan duyguları, başka bir bölümünde ise gösterilen büyük çaba ve didinmeyi ancak onun kalemi betimleyebilirdi. Augustus'un sözlerine inanmak tehlikeliydi. İçtenliğinden kuşkulanmış görünmek ise daha beterdi. Monarşinin ve cumhuriyet yönetiminin yararları çoğunlukla eşit sayılabilirdi. Roma'nın büyüklüğü, törelerde ortaya çıkan bozulmalar, askerlerin izin alabilmesi, birçok spekülasyoncu ruhu monarşinin yanında olmaya yöneltiyordu. Yönetimin genel ilkeleri umutlarla ve her bireyin korkularıyla karışmış bulunuyordu. Bu belirsizlik ortasında senatörlerin yanıtı oybirliği biçiminde ve kesin oldu. Augustus'un boyun eğişini onaylamadılar ve kurtardığı cumhuriyeti bırakıp gitmemesi için ona yalvardılar. Yetenekli müstebit, yapmacık bir dirençten sonra senatonun buyruklarına baş eğdi. Prokonsül ve

4. Dion Cassius (I, LIII, s. 689). Bu hükümdara uygun düşebilecek ifadeleri Tacitus'tan ve Suetonius'den aldım.

imparator unvanlarıyla eyaletlerin yönetimini ve Roma ordularının başkomutanlığını kabullenmeye razı oldu.[5] Ne var ki bu iktidarı ancak on yıl için kabul ettiğini beyan etti. Bu on yıllık sürenin sona ermesinden önce iç çekişmelerle oluşmuş yaralar tümüyle kapanacak ve eski görkemli durumuna dönmüş cumhuriyet, ne denli olağanüstü olsa da hiçbir yüksek dereceli devlet adamının müdahalesini gerektirmeyecek işlerliğe getirilecektir, diye övünerek güvence bile verdi. Bu komedi, Augustus'un yaşamı boyunca birçok kez oynandı. Ömür boyu tahtlarında kalan Roma hükümdarları her zaman ve gösterişli törenlerle saltanatlarının onuncu yılını kutladılar.[6]

Roma ordularının komutanı, anayasanın ilkelerini hiçbir suretle bozmuş sayılmaksızın, askerler, düşmanlar ve cumhuriyetin uyrukları üzerinde mutlak bir otorite kurabilir ve bu otoriteyi kullanabilirdi. İlk yüzyıllarda özgürlüğüne fazlasıyla düşkün olan Roma bu özgürlüğü, zafer kazanma umuduna ve askerî disiplininin derin bilgisine feda ediyordu. Diktatör ya da konsül, her genç Romalıdan silah taşımasını isteyebilirdi. Alçaklık ya da inat yüzünden böyle bir buyruğa uymayanlar en sert ve aşağılayıcı cezalara çarptırılırlardı. Suçlu, vatandaşlar listesinden çıkarılır, mallarına zorla el konulur, kendisi de köle olarak satılırdı.[7] Askerlik sorunları yasalardan daha önemli tutulduğundan en kutsal sayılan kuruluşlar bile onun karşısında askıya alınabiliyordu. General, ordugâhında yaşam ve ölüm kararı verme hakkına sahipti. Onun otoritesi hiçbir yasal ölçüye bağlı değildi. Son karar kendisinin olmak üzere yargılayıp hüküm veriyor ve bu hüküm, karardan sonra hemen uygulanıyordu.[8] Cumhuriyetin savaşacağı düşmanı

5. Bizim *emperor* diye aldığımız imparator sözcüğü, cumhuriyet döneminde general anlamında kullanılıyordu. Askerler, savaş alanında zafer kazanmış komutanlarına törenle bu unvanı veriyorlardı. Roma imparatorları onu bu anlamda aldıkları vakit, bu sözcüğü kendi adlarından sonra kullanıyorlar ve onu kaç kez kazandıklarını belirtmiş oluyorlardı.

6. Dion, 1, LIII, s. 703, vd.

7. Tite-Live, *Epit.*, I, XIV. Valer, *Maxim.*, VI, 3.

8. Tite-Live'nin sekizinci kitabındaki Manlius Torquatus ve Papirius Cursor'un davranış ve tutumuna bakınız. Onlar doğa ve insanlık yasalarını çiğnemişler fakat bu davranışla-

yasama otoritesi belli ediyordu. En önemli fırsatlarda senato savaş ve barış kararı veriyor ve bu kararın törenle halkça da onaylanması gerekiyordu. İtalya'dan çok uzakta bulunan bölgelerde generaller, bir ulusa savaş açmak için yüksek izin beklemiyorlardı. Kamu yararına nasıl uygun görüyorlarsa o yolda karar veriyorlardı.

Bunu, galibiyetin onurunu elde etmek için bir hak olarak kullanmaktan dolayı yapıyor değillerdi. Başarı onların tek göreviydi: Zaferi despotça kullanıyorlar, özellikle senato komiserlerinin hazır bulunmadıkları zaman otoritelerini sınırsız bir biçimde uyguluyorlardı. Pompeius, Asya'daki yönetimi sırasında lejyonları ve devletin müttefiklerini ödüllendirdi, kralları tahtlarından indirdi, krallıkları parçaladı, sömürgeler kurdu ve Mihridat'ın (Mithridates) hazinelerini dağıttı. Roma'ya dönüşünde, senatonun ve halkın tek bir kararıyla, yaptığı bütün işlerin genel onayını aldı.[9]

Yasal ya da yasal olmayarak Roma orduları komutanlarının cumhuriyet düşmanları üzerinde kullandıkları güç ve yetki işte böyleydi. Bu komutanlar fethedilen eyaletlerin yöneticiliğiyle de görevliydiler. Sivil ve askerî otoriteyi birleştiriyorlar, adaleti yönetiyorlar, maliye işlerini yürütüyor ve devletin yasama ve icra gücünü uyguluyorlardı.

Bu eserin birinci bölümünde belirttiğimiz gibi, Augustus idarenin dizginlerini eline aldığı sırada imparatorluk eyaletlerindeki durum ile ordular üzerine bir kanıya varılabilir. Uzak sınırlara kadar yaygın durumda bulunan lejyonların hepsine komutanlık etmek olanaksız olduğundan Augustus vekilliği Pompeius gibi komutanlara verildi. Bu subaylar eski prokonsüllerle aynı yetki ve güçteydi. Ancak komutanlıkları bağımlı ve eğretiydi. Bu görevlerini, kendi

---

rının askerlik disiplini gereği olduğunu kanıtlamışlardı. Yapılanlardan tiksinen ve nefret eden halk, bu ilkeye saygılı olmak zorunda kalmıştı.

9. Pompeius, düşüncesizce olsa da serbest oylamalarla, halktan, Augustus'un biraz altında bir askerî komutanlık onayı aldı. Çeşitli olağanüstü otorite eylemleri arasında Asya galibi yirmi dokuz kent kurdu ve bölüklere altmış ya da seksen milyon dağıttı. Bu eylemlerin onaylanması senatoda birtakım önellere ve muhalefetlere yol açtı. (Bkz. Plutark, *Appian.*; Dion Cassius, Atticus'a mektupların birinci kitabı).

başarılarına ortaklık iddia edecek bir şefin elinden aldıklarını biliyorlardı ve ancak onun kayırmış olmasıyla bu komutanlığı yürütebiliyorlardı.[10] Kısaca, cumhuriyetin tek komutanı olan, sivil ve askerî otoritesi bütün Roma ülkelerini kapsayan imparatorun temsilcisiydiler. Senato da organların bu önemli saygınlıkları kullandıklarını görmekten sevinç duyuyordu. İmparatorluğun vekilleri eski konsüllerden ve eski pretorlardan (praetor) seçilirdi. Lejyonların başında senatörler vardı. Bütün eyaletlerin içinde yalnız Mısır, bir Romalı şövalyenin yönetimine –vali olarak– verildi.

Augustus, başa geçirilmesinden altı gün sonra, rahat ve basit bir özveriyle senatonun gururunu okşamaya karar verdi. Devletteki hastalıkları iyileştirmek için iktidarının çizilmiş olan sınırların da ötesine taştığını onlara gösterdi. "Orduların ve sınırların çetin komutanlığını reddetmek müsaadesi kendisine verilmemişti. Ne var ki o, özgürlük uğruna, eyaletlerin, sivil büyük memurların daha yumuşak yönetimine geçirilmesini istiyordu." Eyaletlerin bölünmesinde Augustus, kişisel çıkarıyla cumhuriyetin saygınlığını birlikte göz önünde tuttu. Senatoca atanmış prokonsüller, özellikle Asya, Yunanistan, Afrika'nınkiler Galya'da ya da Suriye'de komutan olarak bulunan imparator vekillerinden daha ayrıcalıklı durumdaydılar. Birincilere baltacılar eşlik ediyordu. İkincilerde ise askerler bulunuyordu. Bununla birlikte hükümdar gerçek haklarından hiçbirini yitirmiş olmuyordu. Bir yasayla buyurulduğuna göre, her yönetim bölgesinde yöneticinin olağan otoritesi imparatorun oraya gelmesi halinde askıya alınacaktı. Yeni fethedilen yerler imparatorluk mülkünün bir bölümü oldu. Hemen görüldü ki hükümdarın gücünü gösteren Augustus gibi bir adlandırma, imparatorluğun her yanında aynı etki ve değerdeydi.

Augustus, Roma'nın ve İtalya'nın kendisine verdiği bu imgesel

10. Cumhuriyet döneminde zafer, halk adına hareket etmesine izin verilmiş olan generale tanınırdı. Bu din ve politika ilkesinden çıkarılan haklı bir sonuç ile zafer, imparatora özgü kılınmıştır. En parlak hizmetler arasında onun vekilleri birkaç ayrıcalıkla donatılmayı yeterli gördüler ki zaten zaferle kazanılmış saygınlık unvanları onlar için yararlı olacaktı.

ödün için bir ayrıcalık istedi. Askerî komutanlığı elinde tutmayı ve barış zamanında da başkentin merkezinde kendisi için kalabalık bir muhafız kıtası bulundurmayı kabul ettirdi. Eski kuralları altüst eden tehlikeli bir ayrıcalık... Uygulamada bu otorite yalnız o hizmete giren vatandaşlar üzerinde kullanılabilecekti. Ne var ki Romalılar dalkavukluğa o denli alıştırılmışlardı ki büyük görevliler, senatörler ve şövalyeler hep birden ant içmeye koşuştular. Sonunda dalkavukluk biçimindeki saygı gösterisi yavaş yavaş, her yıl gösterişli törenlerle yenilenen bir bağlılık merasimine dönüştü.

Augustus, askerlik gücüne, yönetimin en sağlam temeli gözüyle bakıyordu. Bir yandan da böyle bir aracın ne denli nefret uyandırıcı bir görünümü olacağını da gözleyemiyordu. Yaradılışı ve politikası, ona, çok akıllıca önlemler almasını sağladı. Eski yüksek görevlilerin saygıdeğer unvanlarıyla saltanat sürmeyi ve çevresine sivil otoritenin bütün dağınık parıltılarını toplamayı yeğ tuttu. Bu amaçla, kendisine yaşam boyu konsüllük[11] ve tribunus[12] görevi vermesi için senatoya müsaade etti.

Bütün imparatorlar ona öykündüler. Konsüller Roma'nın ilk kralларından sonra gelmişlerdi: Ulusu simgeliyorlardı, dinsel törenler üzerinde denetim yapıyorlar, orduları harekete geçirip ona komuta ediyorlar, yabancı elçileri kabul ediyor, senato ve halk meclislerinde başkanlık görevinde bulunuyorlardı. Maliyenin yönetimi onlara verilmişti. Her ne kadar tek başına adaleti yerine getirebilmeleri pek seyrek olabildiyse de ulus, yasaların, barışın ve adaletin yüksek koruyuculuğunu onların kişiliğinde görüyordu. İşte konsüllerin olağan görevleri bunlardı. Ancak bu bir numaralı yüksek görevli senatonun kendisini cumhuriyetin güvenliğini sağlamakla

11. Cicero (*de Legibus*, III, 3), konsüllük saygınlığına *regia potestas* adını veriyor. Polibios (I, VI, b. 3) ise Roma anayasal düzeninde üç güç görüyor. Monarşi iktidarı konsüllerle temsil ve icra edilmiştir.

12. Tribunus'luk gücü (yıllık tribunus hizmetinden ayrı) diktatör Caesar'ın bir buluşudur (Dion, I, XLIV, s. 384) ve olasıdır ki halkın ve tribunus'ların kutsal haklarını silahla güven altına almak gibi yüksek nitelikte bir hizmetin ödülü olarak kendisine verilmiştir. (Bkz. de Bell., *Civil.*, I, I).

görevlendirmesinden başlayarak her türlü yargılamanın üstüne çıkmış oluyordu. O zaman da özgürlüğü korumak için geçici bir müstebitlik rejimi uyguluyordu.[13]

Konsüllerden çok farklı olarak tribunus'lar dış görünüşleri bakımından gösterişli değildiler. Alçak gönüllü ve şatafattan uzak görünümleri vardı. Bir işi yapmaya davranmaktan çok geri çevirmeye, reddetmeye meyilliydiler. Statüleri gereği, zulüm görmüş kimseleri savunmak, saldırıları bağışlamak ve halk düşmanlarını suçlanmakla görevli olarak, ne zaman uygun görürlerse, tek bir sözle bütün yönetim mekanizmasını durdurabiliyorlardı.

Cumhuriyet sürdükçe vatandaşların bu önemli makamlardan kaygıya düşmeleri için bir neden yoktu. Bu makamlar birçok engelle sınırlandırılmıştı. O makamda oturanların otoriteleri bir yılın sonunda bitiyordu. İki konsül seçiliyordu; tribunus'ların sayısı ise ondu. Bundan başka kamusal ve bireysel görüşler bakımından birbirlerine taban tabana zıt durumda olan bu değişik önemli görevler, ayrı yönlerden ilgili uğraşlar, anayasal düzeni yıkmak şöyle dursun, onun sürekli olarak dengede tutulmasına yardımcı oluyordu. Ama ne zaman ki konsüllük ve tribunus'luk güçleri birleştirildi, ne zaman ki tek bir kişi bu birleşiği yaşam boyu üzerine aldı, ne zaman ki ordunun komutanı aynı zamanda senatonun ve halkın temsilcisi oldu, artık imparatorun otoritesine karşı koymak da olanaksızlaştı ve bu otoritenin sınırlarını çizmek bile güçleşti.

Augustus'un bu kadar onuru kişiliğinde toplamış olmasına karşın politik istekleri doyum bilmiyordu. Bu hükümdar görkemli ve önemli büyük pontiflik (pontiff) ve Censor'luğu da o onurlara ekledi. Birincisi din üzerine gözetim, ikincisi ise Roma halkının töreleri ve servetleri üzerinde yasal bir denetim hakkı veriyordu. O zamana değin birbirinden ayrı bulunan bu farklı iktidarları birleşti-

13. Augustus, konsüllüğü aralıksız dokuz yıl kullandı, sonra da yapay bir jestle, diktatörlük kadar önemli olan bu görevi reddetti ve Roma'dan uzaklaşarak kötü sonuçlu karışıklıkların baş göstermesini ve halkın sabırsızlanarak senatonun kendisine yaşam boyu koşuluyla konsüllük vermek zorunda kalmasını bekledi. Bu hükümdar ve ardılları, uyruklarının nefretini uyandırabilecek bu unvanı kullanmaz gibi göründüler.

ren bir korkunç bileşik meydana gelmeli miydi? Senatonun hoşgörüsü bu kusursuzlukları yok ediyordu; en geniş ayrıcalıklarla bütün aralıklar kapatılıyordu. İmparatorlar cumhuriyetin birinci temsilcisiydiler. Bu nedenle birçok gereksiz yasanın külfet ve zorunluluklarından bağışık tutuldular. Senatoyu toplantıya çağırabilirlerdi, aynı günde çeşitli sorunları dile getirebilirler, büyük görevlere atanma için adaylar sunabilirler, kentin sınırlarını genişletebilirler, kendi düşüncelerine göre devlet gelirlerini kullanabilirler, barış ve savaş yapabilirler, anlaşma imzalar ve onaylayabilirlerdi. Son olarak da çok yaygın bir kurala dayanarak, imparatorluk için en yararlı görecekleri yasaların, yönetimin ve dinin üstünlük ve iyiliğine en uygun karar ve davranışları yapma izni onlara verilmişti.[14]

İcra gücünün bütün dalları bir tek şefin elinde toplanınca öbür yüksek dereceli makam sahipleri gölgede kalıp etkinliklerini yitirdiler. Otoritelerinden yoksun bırakılmış bu kimselere en çok birtakım işler konusunda bilgi verilmekle yetiniliyordu. Augustus büyük bir özenle eski yönetimin adını ve biçimlerini korudu. Her yıl, olağan törenlerle aynı sayıda konsül, pretor ve tribunus'lar[15] seçiliyorsa da bunlar görevlerinin en önemsiz fonksiyonlarından gayrı bir yetki kullanamıyorlardı. Bu saygınlık unvanları Romalıların gururlarını okşuyordu. İmparatorlar her ne kadar yaşam boyu için konsüllük hakkını almaktaydılarsa da çoğunlukla bu unvanı kazanmak için yine de adaylar arasına katılıyorlardı ve en ünlü

14. Kendisinden önce gelenlere tanınmış bütün yetkileri İmparator Vespasianus'a veren Senato Kararnamesi'nin ilgili bölümüne bakınız (bu imparatorlar Augustus, Tiberius ve Claudius'tur). Bu merak verici ve önemli yapıt Gruter'in *Inscriptions*'ında bulunmaktadır (No. CCXLIII).

15. Ocak ayının ilk günlerinde iki konsül seçiliyordu; yılın devamı süresince de bunlara başkaları ekleniyor ve yıllık konsül sayısı en az on ikiye ulaşıyordu. Genellikle on altı ya da on sekiz pretor seçiliyordu (Juste Lipse, *Excurs. D.*, ve Taciti., *Annal.*, I, I). Belediye meclisi üyesi ve yönetim amirlerinden söz etmiyorum. Güvenlik işleri ve tahsilat gibi hizmetlerle görevli sıradan memurlar her tür yönetim uğraşına kolaylıkla katılabilirler. Nero'nun hükümdarlığı sırasında, kullanılması tehlikeli olmakla birlikte, tribunus'lar yasal olarak şefaat hakkına sahiptiler (Tacitus, *Annal.*, XVI, 26). Trajanus zamanında ise tribunus'luğun bir saygınlık ya da bir ad olduğu bile bilinmiyordu (Plinius, *Letters*, I, 23).

hemşehrileriyle bu unvanı paylaşmaktan tedirgin olmuyorlardı.[16] Augustus'un saltanatı sırasında, büyük görevlilerin seçimi, cumhuriyetin son zamanlarında meydana gelen birtakım kargaşaya neden oluyordu. Bu hükümdar, meydana gelen karışıklıklardan rahatsızlık duymak şöyle dursun, duygularını belli etmeksizin, kendisi ya da dostları için halkın oylarını kazanmak üzere ricalarda bulunuyor ve son derecede dürüstlükle sıradan bir adayın ne yapması gerekirse onu yapıyordu.[17] Öyle anlaşılıyor ki halefi kendisine yapılan telkinlere uyarak seçim hakkını Roma senatosuna devrettirdi.[18] Halk meclisleri süresiz olarak kaldırıldı ve hükümdarlar, özgürlük yeniden getirilmedikçe yeni yönetimi karışıklığa sürükleyebilecek ve belki de ona öldürücü darbeler indirebilecek sayısız tehlikeli ve düşüncesizce heveslere kapılmaktan çekinmediler.

Kendilerini halkın koruyucuları olarak ilan eden Marius ve Caesar, vatanlarının anayasal düzenini yıkmışlardı. Senato horlanınca ve beş yüz ya da altı yüz kişiden oluşan bu meclis bütün gücünü böylece yitirince, despotluğun elinde ona yararlı ve istenildiği gibi eğilip bükülür hale gelmişti. Augustus ve halefleri yeni imparatorluklarını öncelikle senatonun saygınlığı üzerine kurmuşlardı. Her fırsatta patricilerin (patricius) dilini ve ilkelerini benimser görünmüşlerdi. İktidarlarının uygulamasında egemen halk konseyi ile danışmada bulunuyor, barışın ve savaşın büyük yararları için onun kararlarına uyar görünüyorlardı. Roma, İtalya ve eyaletler doğrudan doğruya senatonun yönetimi altındaydı. Bu meclis, bütün sivil işlerde son merci olarak karar verirdi. Görevin kötüye kullanılması gibi suçları işlendiği yerlerde incelemek ve yüce

16. Zalimler bile konsüllük işinde entrika çevirmişlerdir. Erdemli hükümdarlar bu saygın görevi ılımlı olarak istediler ve onu doğrulukla icra ettiler. Trajanus eski andı yeniledi ve yasaları gözetim altında tutan konsüller kurulu önünde ant içti (Plin., *Panegyric*, b. 64).

17. "Quoties Magistratuum comitis interesset, tribus cum candidatis suis circuibat; supplicabatque more solemni. Ferebat et ipse suffraqium in tribubus, ut unus e populo." (Suetonius, *Augustus.*, b. 56).

18. "Tum primum Comitia e campo ad patres translata sunt." (Tacit., *Annal.*, I, 15). *Primum* sözcüğü, seçim hakkını halka geri vermek için yapılmış zayıf ve yararsız birtakım çabalara gönderme yapıyor gibi bir anlam taşımaktadır.

Roma halkına ve barışa ilişkin suçlar hakkında da karar vermek yetkisine sahipti. Olağan işi adaleti yerine getirmekten ibaretti. Önemli nedenler büyük hatiplere parlak bir alan açıyordu. Bu, eski belagat dehasının sığınabildiği son barınaktı. Ulus konseyi ve adalet mahkemesi olarak senato çok üstün ayrıcalıklara sahipti. Halbuki yasama organı niteliğiyle halkı temsil ettiği varsayılmıştı ve egemenlik haklarını korumuş gibi görünüyordu. Yasalar, yaptırım gücünü onun kararnamelerinden almaktaydı. Bütün iktidar onun otoritesinden doğmaktaydı. Bu saygıdeğer kuruluş, her ayın birinde, yedisinde ve on beşinde düzenli bir biçimde toplanıyordu. İşler tam bir dürüstlükle ve serbestçe tartışılıyordu. Senatör unvanıyla onurlanan hükümdarlar da oturumda hazır bulunuyor, oy veriyor ve boydaşlarıyla aynı koşullar içerisinde kaynaşıyorlardı.

Augustus'un kurduğu ve kendi gerçek çıkarlarıyla halkınkileri kaynaştırmayı görev bilmiş olan hükümdarlarca yürütülen sistemi birkaç sözcükle özetleyelim. Bu, mutlak bir monarşiydi ama cumhuriyetin bütün biçimlerini korumuştu. Bu çok geniş devletin hükümdarları, tahtlarını bulutların arasına kurmuşlardı. Karşı durulmaz güçlerini uyrukların gözlerinden saklamaya önem vererek sanki senatonun vekilleriymiş gibi kendilerini bununla görevli gösteriyor ve kendileri tarafından çıkarıldığı halde, bu üstün kararnamelere itaat ediyorlardı.[19]

Saray, kamu yönetimi örneğine göre kurulmuştu. Çılgınca tutkularına kapılarak tüm doğa ve şeref yasalarını ayaklar altına alan zorbaları bir yana bırakırsak, imparatorlar, vatandaşlarını rahatsız edecek, buna karşılık gerçek iktidarlarına yeni bir şey eklemeyecek şatafat ve gösterişten kaçındılar. Toplumun bütün işlerinde sıfatlarının üstünlüğünü unutmuş gibiydiler. Çok zaman uyruk-

19. Dion (1, LIII, s. 703-714) taraflı bir bakışla imparatorluk yönetiminin zayıf bir taslağını çizmiştir. Onu aydınlatmak, çoğu zaman da düzeltmek için Tacitus'u yorumladım. Suetonius'u inceledim ve çağdaşımız olanlar arasında şu yazarlarla istişare ettim: *Republique Romaine*, c. 1, s. 255-275; *Noodt* ve *Gronovius*, de Lege Regia'dan iki inceleme, Leyden baskısı, 1731; Gravina, *de Imperio Romano*, s. 479-544. İki küçük yapıtından: Maffei, *Verona Illustrata*, kısım I, s. 255 vd.

larını görmeye gidiyorlar ve onları, yaşadıkları eğlenceyi ve zevki paylaşmaya çağırıyorlardı. Giysileri, sofraları, sarayları, zengin bir senatörünkinden farklı değildi. Evlerinin halkı çok kalabalık ve gösterişli idiyse de bunlar köleler ve azat edilmiş esirlerdi.[20] Augustus ve Trajanus en alt katmandan bir vatandaşı bile hizmetlerinde kullanmamaya büyük özen göstermişlerdir. Avrupa'nın en kendini beğenmiş senyörlerini, iktidarı eski Roma hükümdarlarınınkinden çok değişik olan bir müstebitin katına kabul edilme onurunun peşinde koştuğunu görünce ne düşünmemiz gerekmektedir?

İmparatorlar, kendileri tarafından çizilmiş ihtiyat ve alçak gönüllülük sınırlarını aşmış iseler bu, tanrılar katına konulmayı istedikleri zaman vuku bulmuş olabilir.[21] Tapınma ve aşağılık dalkavukluğun getirdiği böyle bir düzenleme, İskender'in ardıllarınca Asya'da saygınlaştırılmak istendi. Müstebit krallardan bu ülkenin yöneticilerine aktarılmış oldu. Kısa bir süre sonunda da eyaletteki kutsallıklar gibi tapınılan büyük Romalı makam erbabı da bayram ve ayinlerin parlak bir biçimde yapıldığı tapınaklar edindiler.[22] Basit prokonsüllerin geri çevirmemiş olduklarını imparatorların kabul etmesi pek doğaldır. Eyaletlerde verilmiş bu tanrısal onurlar Roma köleliğinden çok onun despotluğunun belirleyicisiydi. Ne var ki yenik uluslar, dalkavukluk sanatını efendilerine öğretmişlerdi.

Caesar'lardan birincisinin buyurgan dehası cumhuriyetin koruyucu tanrıları arasında ona çok kolaylıkla bir yer sağladı. Bu denli tehlikeli bir davranış onun halefinin ılımlı karakterine uygunsuz düşüyordu. Sonuç olarak, Kaligula ve Domitianus dışındaki hükümdarlar bu çılgınca tutkuya kendilerini kaptırmadılar. Gerçekten, Augustus kendisinin tapınaklardan kaldırılması için kimi kentlere izin verdi. Ancak o kent kralının ibadetiyle birlik-

20. Kudretsiz bir hükümdar, hizmetçilerince yönlendirilir. Kölelerin iktidarı Romalıların utancını daha da ağırlaştırdı ve senatörler Pallas ve Narkissos'un peşinde koştular.

21. Bkz. VanDale, *Consecratione Principum*. Bu Hollandalı bilginin metin aktarmalarının gerçekliğine güvenim olsaydı onları aynen almak benim için rahat olacaktı.

22. Rahip Mongault'nun, *Académie des Inscriptions*'un birinci cildindeki bilimsel araştırmasına bakınız.

te Roma tapınmasının da yapılmasını istedi. Söz konusu inanç özel bir nitelik de taşısa onu hoşgörüyle karşılıyordu.[23] Augustus, bir yandan senatonun ve halkın saygısını toplarken öbür yandan ardılına tanrılaştırılmanın özenini kurnazca bırakıyordu. Bundan da imparatorların ölümünde onları tanrılar arasına geçirme gibi değişmez bir töre doğdu. Senato, gösterişli bir kararnameyle, bu onuru, tutumu zalimce olmayan hükümdarlara tanıyordu. Tanrılaştırma törenleri de cenaze töreniyle birlikte yapılıyordu. Bizim ilkelerimize uygun düşmese de dine karşıymış gibi görünen ve meşrulaştırılmış bulunan bu tutum, birçok şeyin kutsallaştırılmış olduğu çok tanrılı bir çağda hiçbir tepki uyandırmıyordu.[24]

Bundan başka, imparatorların tanrılaştırılmış olması dinden çok politikadan kaynaklanmıştır. Jüpiter ya da Hercules'in kusurlarıyla Antoninus'ların erdemlerini koşut duruma getirmek onları aşağılatmak olurdu. Caesar'ın ya da Augustus'un karakteri bile halkın sevdiği bu tanrıların karakterlerinden çok üstündü. Bu hükümdarlar zaten parlak bir çağda yaşıyorlardı, tutum ve davranışları o denli parıltılıydı ki onların yaşam tarihleri, halkın tapınmayı istediği masallara ve gizemlere karışmalıydı. Ne var ki onların tanrılıkları yasalara bağlanır bağlanmaz unutmaya başlandı ve bu da ünlerine ya da ardıllarının saygınlığına bir ek yarar sağlamadı.

İmparatorluk iktidarının yapısını oluşturan bütün kesimleri incelediğimiz zaman, temellerini bu kadar sanatla atmış bulunan o kimseye çok zaman Augustus unvanını verdik. Ama bu acı altında ancak yapıtını yapıp bitirdikten sonra tanınmış oldu. Ariccia adlı küçük bir kentte tanınmamış bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti; adını Octavius koymuşlardı. Bu ad, savaş sırasında aldığı önlemler nedeniyle dökülmüş kanlara bulanmıştı. Cumhuriyeti tutsak gibi eline geçirince ilk eylemlerinin anısını silebilmeyi çok

23. "Jurandasque tuum per nomen ponimus aras", diyor Horatius, imparatorun kendisine. Ve bu dalkavuk ozan Augustus'un sarayını iyi tanıyordu.

24. Bkz. Cicero, *Philippic.*, I, 6; Julian., *Caesaribus*. "Inque Deûm tempils Jurabit Roma per umbras" diye gücenmiş Lucanus haykırır ama bu nefret bir vatanseverindir, bir sofunun değildir.

istedi. Diktatörün onu evlat edinmesiyle şanlı Caesar soyadını almıştı. Ne var ki bu büyük adamla her zaman karıştırılabileceğini düşünecek ve onunla karşılaştırılmak olasılığına can attığı biçiminde yorumlanacağını kestirecek kadar sağduyuya sahipti. Senatoda devlet başkanına yeni bir unvan verilmesi önerildi. Ciddi bir tartışmadan sonra, başka birtakım adlar arasında Augustus unvanı, müstebit hükümdarın gösterdiği barışçıl ve ılımlı karakterine uygun bir anlam taşıdığı kanısıyla seçilmiş oldu.[25]

Böylece Augustus adı kişisel bir ayırt edici nitelik de taşıyordu. Caesar adı, taht için kendisine yol açmış bulunan ünlü bir aileyi simgeliyordu. Birinci ad, kabullenmiş olduğu hükümdarlıkla sona ermiş olacaktı. İkincisi ise evlat edinilme yoluyla geçecek ve yeni bir kola kadınlarla aktarılabilecekti. Buna göre Nero da pek soylu bir kökten geldiğini beyana hakkı olan son hükümdar olabilecekti. Bununla birlikte, ölümünde, değişmez bir uygulama sonucu, hükümdarlık saygınlığıyla bu umutlar birbirine bağlanmış bulunuyordu. Cumhuriyetin çöküşünden günümüze değin, Roma İmparatorluğu'nda uzunca bir süre kullanılan bu adlar Greklerin, Frankların ve Almanların korumasıyla sürdürüldü. Hükümdar kutsal Augustus adını taşıyordu. Halbuki akrabaları genellikle Caesar olarak adlandırılıyorlardı. Saltanatından sonra bu ad, veliahtlara verildi.

Bir özgürlükçü yasal kuruluşa karşı Augustus'un gösterdiği saygılı davranışlar bu ince düşünceli müstebitin karakterini oluşturan derin bilgisiyle açıklanabilir. Dingin bir akıl, duygusuz bir yürek ve sıkılgan bir ruh henüz on dokuz yaşındayken ona ikiyüzlülük maskesini taktırdılar ve o da bu maskeyi yaşamı boyunca çıkarmadı. Erdemleri de kusurları da yapaydı. Yalnızca çıkarı onu önce Roma Cumhuriyeti'nin düşmanı yaptı. Arkasından bu cumhuriyetin babası oluverdi.[26] Bu hükümdar, hükümdarlık yönetimini

25. Dion, 1, LIII, s. 710. Reymar'ın ilginç notlarıyla.

26. "Sonra da Octavius göründü. Yüzünde birbiri ardınca oluşan renkler: Görseydiniz onu gerçek bir bukalemun sanırdınız. Önce soluk, sonra kırmızı, sonra kara, esmer, koyu halde sessiz ve zarif bir tavır takınıyordu." (Julian., *Caesars.*, Tercüme Bléterie Rahibi.)

ustalıklı bir şekilde sertleştirince içindeki tehlike çanları ona ılımlılaşmayı önermişti. Bir özgürlük düşü yaratarak bunu halka kabul ettirme ve sivil bir idare imgesiyle de orduları aldatma yollarını arıyordu.

Caesar'ın ölümü gözlerinin önünden hiç gitmiyordu. Augustus, kendisini tutanları mala ve onura boğmuştu. Ne var ki amcasının en yakın dostları fesatçıların arasında yer almışlardı. Açıkça bir başkaldırmaya karşı lejyonların kendine bağlılığına güven duymalı mıydı? Gözüpek bir cumhuriyetçinin hançerinden kurtulmak için onlara sığınabilir miydi? Brutus'un anısını saygıyla anan Romalılar ona öyküneni de alkışlayabilirlerdi.[27] Caesar, gücünün gösterişiyle olduğu kadar kendisiyle de kaderini zorladı. Konsül ya da tribunus, güvenlik içerisinde hükmünü yürütebilirdi. Yalnızca kral unvanı vatandaşların silaha sarılmasına neden olurdu. Augustus insanların adlarla yönetilmeye yatkın olduklarını biliyordu. Eski özgürlüklerini her zaman kullanmakta olduklarına inandırılabilselerdi halkın ve senatonun köleliğe bile razı olacaklarını imgelediği zaman bu bekleyişinde aldanmamıştı. Zayıf bir senato ve umutsuz kalmış bir halk, Augustus'un ardıllarınca gösterilen erdemle veya dikkatle tutulduğu sürece bu hoş kuruntuyu candan benimsedi. Bu, Kaligula'nın, Nero'nun ve Domitianus'un katillerini harekete geçiren bir özgürlük ilkesi değil, kişisel bir savunma güdüsü oldu. Saldırılarını, imparatorun otoritesine karşı değil, zalime yönelttiler.

Tarih, yetmiş yıllık bir suskunluktan sonra birdenbire silkindiğini ve uzun süre unutuluş içerisinde kalmış hakları dile getirmek için boş yere çabalar harcadığını gösteren senatoya ait anımsanmaya değer bir dönemi sunmaktadır. Konsüller bu saygıdeğer meclisi, Kaligula'nın öldürülmesiyle tahtın boş kalması üzerine Capitoli-

---

Julianus'un ustaca betimlediği bu varsayım doğru ve hoş olmakla birlikte bu karakter değişkenliğini gerçekmiş gibi düşünüyor ve bunu felsefenin gücüne dayıyor ama felsefeye de Octavius'a da oldukça fazla onur vermiş oluyor.

27. Monarşinin kuruluşundan iki yüz yıl sonra Marcus Aurelius, Brutus'tan, Roma erdeminin noksansız bir örnek karakteri diye övünç duymaktadır.

um'da toplanmaya çağırdılar. Orada Caesar'ların anısını mahkûm ettiler ve sancaklarını izlemek ister görünen az sayıda askere özgürlük sözü verdiler. Sonunda, kırk sekiz saat içerisinde, özgür bir anayasal düzenin bağımsız şefleri gibi hareket ettiler. Onlar görüşmelerini sürdürürken pretor muhafızları kesin kararlarını vermişlerdi. Budala Claudius, erguvan rengindeki imparatorluk cübbesini giymiş, onların garnizonunda duruyor ve silah elde, kendisinin seçilmesini bekliyordu. O özgürlük ışığı uçup gitti ve senato, her köşeden kaçınılmaz bir esirliğin korkunçluğunu görmüş oldu. Halkın elini çektiği, askerlerin tehdit ettiği bu zayıf meclis, pretorların adayını ve Claudius'un sunma basiretini, gözlemleme lütfunu gösterdiği bir aftan yararlanabilmeyi onaylamaya zorlandı.[28]

Orduların küstahlığı Augustus'u şiddetle kaygılandırıyordu. Umut kırıklığı vatandaşları tehlikeli girişimlere sokabilirdi. Ama askerler her zaman için eylemin egemenleriydi. Bu hükümdarın, hiçbir ilkesi olmayan insanlar üzerindeki otoritesi nasıl olmalıydı; o insanlara ki toplumun bütün yasalarını çiğnemeyi o öğretmişti. Onların ayaklanma haykırışlarını duymuştu. Düşünceyi olası kılan sessizlik onu kaygılandırıyordu. Bir devrim çok büyük ödüller karşılığında satın alınmıştı. İkinci bir devrimi uygulayabilmek için bu ödülleri katmerlemek gerekecekti. Caesar ailesine ne derece kopmaz bağlarla bağlı olduklarını belirtmiş olsalar da değişmez olmayan ve kaprislerine düşkün bu kalabalığa güvenmek olası mıydı? Augustus, bu kendini beğenmiş ruhlarda hâlâ yaşamakta olan Romalılık düşüncelerinden yararlanmasını bildi. Sıkışınca disiplini yasalaştırma yoluna gitti ve imparatorla ordu arasında senatonun saygınlığını artırarak, cumhuriyetin en büyük makam sahibi olarak kendisinin buyruklarına uyulmasını istemek cesaretini gösterdi.[29]

---

28. Bu olayın geçtiği ve kaybolduğu yer için pek üzülemiyoruz. (Bunları Tacitus anlatmıştı.) Josephus tarafından aktarılan halk söylentileri ve Dion ile Suetonius'un eksik aktarışıyla yetinmek zorunda kaldık.

29. Augustus disiplinin sertliğini yeniden kurdu. İç savaşlardan sonra emrindeki kıtalara arkadaşlar demeyip, sadece asker diye hitap etti. (Suetonius, *Augustus*, b. 25.) Tiberi-

Augustus'un kurduğu düzenden imparator Commodus'un ölümüne dek geçen iki yüz yirmi yıllık süre boyunca devlete, askerî bir yönetimde yaşanabilecek bir kötülük gelmedi. Tehlike henüz uzaktaydı. Asker, kendisinin gerçek gücüyle sivil otoritenin zayıflığını pek az fırsatlarda anlayabilmişti. Daha sonra korkunç felaketleri doğuran uğursuz olay meydana geldi. Kaligula ve Domitianus, kendi saraylarında, hizmetçileri tarafından öldürüldüler. Bu hükümdarların öldürülmesiyle Roma kentinde çıkan karışıklıklar bu kentin sınırını aşmadı ve orada kaldı. Gerçekte Nero bütün imparatorluğu yıkılmış olarak devraldı. On sekiz aylık bir süre içerisinde dört hükümdar katledilmişti ve düşman ordularının darbesi her yanı sarmıştı. Askerlerin izinli olmalarından doğan bu şiddetli fırtına birdenbire bitiverdi. Augustus'un ölümünü izleyen yüz yıl, iç savaşlarla ve herhangi bir ayaklanmayla kan dökülmesine ve karışıklığa sahne olmadı. İmparator, senatonun otoritesi ve asker birliklerinin rızasıyla seçilmişti. Lejyonlar bağlılık yeminlerine saygılarını sürdürüyorlardı. Bu uzun aralıktaki Roma olayları üzerinde dikkatli ve ayrıntılı bir araştırma yapmak gereklidir. Çünkü bu arada oldukça önemli üç ayaklanma olmuş ve bunlar belki de bir rastlantı eseri savaşa dönüşemeden birkaç ay içerisinde bastırılmıştı.[30]

Hükümdarın seçimle işbaşına geldiği rejimlerde onun ölümü bunalımlı ve tehlikeli günler yaşanmasına sebep olur. Lejyonların başkaldırma eğiliminde olduklarını bilen Roma imparatorları bütün otoritelerin askıya alındığı o günlerden lejyonların yararlanabileceklerini düşünerek korkmuşlardır. Durumu vahim hale

---

us'un, Pannonia lejyonlarının ayaklanmasını bastırmak için senatodan nasıl yararlandığına bakınız. (Tacitus, *Annal.*, 1).

30. Bu ayaklanmalardan birincisini Camillus Scribonianus yaptı. Claudius'a karşı Dalmaçya'da silaha sarıldı, ne var ki yandaşları kendisini –beş gün sonra– yalnız bıraktılar. İkincisinde, Germanya'da Lucius Antonius, Domitianus'a karşı ayaklandı. Üçüncüsü ise Marcus Aurelius'un döneminde Avidius Cassius'un başkaldırmasıydı. Son ikisi bir aydan az zamanda sona erdi ve yandaşlarının ihanetine uğradılar. Camillus ve Cassius, ayaklanmalarını cumhuriyetin yeniden kurulması uğrunda yapılmış gibi gösterdiler. Cassius, girişimin kendi adına ve ailesine özgü olduğunu söylüyordu.

sokabilecek bir seçimi önlemek için tahtın veliahdı lehine kendi iktidarlarının bir bölümünden vazgeçmeye razı olmuşlardır. Bu hükümdarların ölümünde, veliahdı çok güçlü olduğundan rahatça tahta çıkıyordu. İmparatorluk, efendi değişikliğinin hemen hemen farkına bile varmaya vakit bulamamış oluyordu. Yinelenen kayıplar en tatlı umutları yok edince imparator Augustus'un gözleri Tiberius'a çevrildi. Bu evlatlığı için konsüllük ve tribunus'luk elde etti. Biçimsel bir yasa ile orduların komutasına ve eyaletlerin yönetimine onun da katılmasını sağladı.[31] Böylece Vespasianus oğullarından en büyüğünün yüce ruhunu kendine bağlamasını bildi. Titus, emri altında Judea'nın zaptını tamamlayarak dönen doğu lejyonlarının taparca sevdikleri bir komutandı. Gücü korkunç derecede artıyordu. Gençlikteki ihtiraslar erdemleri bastırdığı için onun tasarılarına karşı güvensizlik duyuluyordu. Bu gibi kaygılara kendini kaptırmamasını bilen ihtiyatlı hükümdar tacı oğlunun başına koydu ve onu imparatorluğun bütün saygınlığıyla donattı. Minnetle dolu olan Titus, kendini her zaman bağışlayıcı bir babanın saygılı ve sadık bir temsilcisi gibi gördü ve buna uygun hareket etti.

Becerikli Vespasianus onun yeteneklerini ve gelişmiş kişiliğini tamamlamak için gerekli bütün önlemleri aldı. Bir yüzyıldan beri kıtaların askerî antları ve bağlılığı Caesar unvanına ve ailesine özgü hale getirilmişti. Her ne kadar bu aile hep evlat edinmeler yoluyla sürdürülmüşse de halk, Nero'nun kişiliğinde Germanicus'un torununu ve İmparator Augustus'un dolaysız dilini saygıyla selamlıyordu. Muhafızları, müstebit hükümdarın davasını acınarak bırakmışlardı. Bu değişiklik vicdan azaplarını dürtüklemişti.[32] Galba'nın, Otho'un ve Vitellius'un yıkılışları, imparatorların askerler tarafından yaratıldıklarını, ancak izinleriyle hareket edebilen birer araç olduklarını onlara öğretmiş oldu. Vespasianus tanınmamış bir ailedendi ve atalarıyla ilgili hiçbir övünç verici ad ve ha-

31. Velleius Paterculus, 1, II, b. 121; Suetonius, *Tiberi.*, b. 20.

32. Bu düşünce Tacitus'ta sık sık ve ısrarla belirtilmiştir. (Bkz. *Histoire*, I, 5, 16; II, 76.)

reket gösteremiyordu. Dedesi askerlik yapmıştı. Babası ise devlet çiftliklerinde orta derecede bir memurdu.[33] Vespasianus'un kişisel değerliliği onu ileri bir yaşta imparatorluğa götürmüştü. Yetenekleri parlak olmaktan çok somut ve sağlamdı. Erdemleri de iğrenç bir hasislikle gölgelenmekteydi. O nedenle, kamunun nazarlarını bir yerde toplayabilmek için sevimli ve parlak karakterli oğlunu kendisine ortak etmek, karanlık bir soydan olduğunu unutturmak ve Flavian'ların galibiyetini her zaman için güven altında tutmak bu müstebitin çıkarına uygun düşmekteydi. Titus'un saltanatı sırasında halk, geçici bir gönencin mutluluklarını tatmış oldu ve bu hükümdarın anısı yüzünden halk, kardeşi Domitianus'un kusurlarına dayanabildi.

Nerva, erguvan cübbeye büründüğü andan başlayarak gördü ki geçkin yaşı, kendinden önceki hükümdarın uzun süre zulmü altında artmış bulunan toplum bozukluklarının selini durdurmaya yetmeyecektir. Aklı başında kimseler onun erdemini takdirle karşılıyorlardı; ne var ki çığırından çıkmış Romalıların, adalet gücünü kullanarak suçluları can evinden vurmasını sağlayacak kesin bir karaktere gereksinmeleri vardı. Nerva seçiminde kişisel görüşlerinin etkisi altında kalmadı. Akrabalarıyla çevrilmiş olmakla birlikte, o sırada kırk yaşında olan ve Aşağı Cennanya'daki bir ordunun komutanlığını yapmakta bulunan Trajanus'u evlat edindi. Bu komutan, senatoca hemen, imparatorun ortak görevlisi ve halefi olarak ilan edildi.[34] Nero'nun cinayetleri ve çılgınlıkları eski çağın en büyük ressamı tarafından sonraki kuşaklara aktarıldığı halde ne mutsuzluktur ki Trajanus hakkında kısa bir anlamsız öyküden ya da bir övgünün kuşkulu bir ışığından başka şeye sahip değiliz. Bununla birlikte o hükümdarın onuru üzerine başka bir övgü gösterisi vardır ki hiçbir dalkavukluk ve yüze gülme durumu söz konusu olamaz: Onun ölümünden yaklaşık iki yüz elli yıl

33. İmparator Vespasianus, olağan sağduyusuyla; ailesinin köklerini, (doğduğu memleket olan) Reate'nin kurucusu ve Hercules'in arkadaşlarından biri olan Flavius'a kadar indiren soy kütük bilginleriyle alay ediyordu. (Suetonius, *Vespasianus.*, b. 12.)
34. Dion, I, LXVIII, s. 1121. Plini., *Paneg.*

sonra senato, yeni bir imparatorun tahta çıkışı nedeniyle yapılan törenler sırasında, bu hükümdara Augustus'un mutluluğuna ve Trajanus'un erdemine erişmesi dileğinde bulunuyordu.[35]

Vatanını büyük bağlılıkla seven bir hükümdarın, kendisinden sonra tahta çıkacak olan halefini kolay kolay seçemediğini tarih göstermektedir. Trajanus da hükümdarlık iktidarını yeğeni Hadrianus'a, onun karakterini bir türlü anlayamadığı için, bırakmaya karar veremiyordu. İmparatoriçe Plotina, son zamanlarda Trajanus'taki kararsızlığı düzenbazlıkla saptadı. Belki de sahte bir evlat edinme yolunu tasarlama cüretinde bulundu.[36] Her ne olursa olsun, gerçeği daha çok derinleştirmek tehlikeli olurdu. Böylece Hadrianus, bütün imparatorlukta tanıtıldı. Onun döneminde devletin eriştiği gönenç ve mutluluktan daha önce söz etmiştik. Bu hükümdar sanatları özendirdi, yasaları iyileştirdi, askerî disiplini güçlendirdi ve bütün eyaletleri teker teker dolaştı. Geniş ve canlı dehası yönetimin en yaygın ve en ayrıntılı sorunlarını hep birden kavramasını sağlıyordu. Ne var ki övünme ve her şeyi bilmek isteme onun en başta gelen tutkularıydı. Birbirinden bütünüyle ayrı birçok değişik konuyla durmadan etkilenen Hadrianus zaman zaman yüksek nitelikte bir hükümdar ya da gülünç bir filozof veya iktidarını bile kıskanan bir zalim niteliğine büründü. Genellikle tutumlu olarak anılmaya değer bir ılımlılık ve adalet temeline dayanmaktaydı. Bununla birlikte, tahta çıkışının ilk günlerinde konsül, senatörlerden dördünü öldürttü; bunlar kişisel düşmanlarıydı ve bütün suçları imparatorluk erguvan cübbesini kuşanabilecek değerde görünmelerinden ibaretti. Uzun ve ızdıraplı bir hastalık yüzünden son zamanlarında korkunç cana kıyıcı oldu. Senato onu tanrılar arasına mı yoksa zalimler katına mı koymak gerektiğini bilemiyordu. Onun anısına meydana getirilen onurlandırmalar

35. Felicior Augusto, Melior Trajano, Eutrope, VIII, 5.

36. Dion (I, L XIV, s. 1249), Trajanus'un öldüğü eyaletin valisi olan babasına dayanarak, bir varsayımda bulunuyor ki bu da gizi kolayca çözebilirdi, Bununla birlikte Dodwell (*Proelect. Camden.*, XVII), Hadrianus'un, henüz Trajanus hayatta iken veliaht seçilmiş olmasını daha gerçeğe uygun bulmaktadır.

sofu Antoninus'un büyük çabalarıyla gerçekleşebildi.[37]

Hadrianus kendine halef seçmek için önce körü körüne bir kaprise kapıldı, beğendiği ve nefret ettiği, tanınmış ve değerli birçok vatandaşı gözden geçirdi, sonunda, eğlenceye dalmış ve güzelliği güçlü bir salık verilme nedeni olan genç senyör Aelius Verus'u evlat edindi.[38] İmparator yaptığı seçimden ötürü kendi kendini kutlarken ve bol keseden aldıkları bahşişlerle gönülleri olan askerler bu işe alkış tutarken zamansız bir ölüm geldi ve yeni Caesar'ı Hadrianus'un kollarından çekip aldı. Aelius Verus'un bir oğlu kalmıştı. İmparator onun yetiştirilmesini ardıllarına bıraktı. Bu genç prens, sofu Antoninus tarafından evlat edinildi, daha sonra da imparatorluk saygınlığını Marcus Aurelius adındaki bu evlat ile paylaştı. Hadrianus'un birçok kusuru arasında bir tek erdemi vardı, bu da saltanat ortağının aklına karşı duyduğu tartışmasız saygıydı. Yönetimin en güç yönlerini isteyerek ona bıraktı. Filozof imparator, Verus'un ölümüne ağladı ve anısını yüreğinde sakladı.

Hadrianus, ihtirasını yatıştırmıştı. Bütün umutlarını yitirince ileriki kuşakların sevgisini kazanabilmek için dünyanın en büyük tahtına en saygın kimseyi geçirmeyi kararlaştırdı. Uyruklarının arasından, yaşamı boyunca hiçbir kötülüğü görülmemiş olan elli yaşlarında bir senatörle, on yedi yaşında ve ileride parlak bir niteliğe ulaşacağı belli olan akıllı ve erdemli bir genci seçti. Birincisi Hadrianus'un evladı ve halefi olarak ilan edildi. Şu koşulla ki o da genç adamı evlat edinecekti. Böylece iki Antoninus yarım yüz yıl kadar bir süreyle aynı ılımlı ve akılcı anlayışla imparatorluğu yönettiler.

Sofu Antoninus'un iki oğlu vardı[39] ama o, Roma'yı ailesinden

37. Dion, I, LXX, s. 1171. Aureli., *Victor*.

38. Antoninus'un tanrılaştırılması, madalyaları, heykelleri, tapınakları, kentleri tanrı yanıtları ve burçları çok tanınmıştır ve ileriki kuşakların gözünde İmparator Hadrianus'un kişiliğini gölgelemiştir. Bununla birlikte, on beş ilk Caesar'dan yalnız Claudius'un aşklarının doğaya aykırı olmadığını gözlemleyebiliriz. (Antoninus'a verilmiş onurlar için Bkz. Spanheim, *Commentaires sur les Césars de Julien*, s. 80).

39. Madalyalar ve yazıtlar imdada yetişmeseydi Antoninus'un anısına onur veren bu davranışından haberimiz olmayacaktı.

yeğ tutuyordu. Kızı Faustina'yı genç Marcus'la evlendirdi, ona prokonsüllük ve tribunus saygınlıklarını da verdirmek için senato ile anlaştı. Her zaman kamu yararını düşündüğü ve herhangi bir tutkunun peşinde koşmadığı için, soylu bir davranışla onun bütün yönetim işlerine katılmasını sağladı. Marcus Aurelius da kendisine iyilik eden bu kimseye saygıda kusur etmedi; onu bir baba gibi sevdi ve sözlerini efendisinin buyrukları gibi dinledi.[40] Devletin dizginleri tek başına kendi elinde kaldığı zaman da onun çizgisinde yürümeye özen gösterdi ve çok büyük bir hükümdarın özdeyişlerini kendine rehber yaptı. Bu iki saltanat, halkın mutluluğunu yönetim için tek amaç olarak kabul eden ve tarihte belki de başkaca benzeri olmayan biricik dönemdir.

Titus Antoninus bu nedenle ikinci bir Numa olarak adlandırıldı. Din için, adalet ve barış için gösterdiği aynı çaba bu iki hükümdarı (Numa Pompilius ve Titus Antoninus) nitelemektedir. İmparatorun durumu erdemlerine çok geniş bir alan sağlıyordu. Numa Pompilius'un çabaları birkaç köy halkının kırsal alanda yağmaya kalkışmalarını ve komşularının ekinini bozmalarını önlemekten ileri geçemiyordu. Hemen hemen bütün dünyanın hâkimi olan Antoninus ise çok büyük bir devletin bütün kesimlerinde düzeni ve huzuru sağlıyordu. Onun saltanatı tarihe çok az sayıda konu verebilmişti; çünkü insanlığın cinayetler, toplu kıyımlar ve mutsuzluklar tablosunu oluşturduğu tarihe, Antoninus'un sağladığı mutluluk ve huzur döneminin vereceği pek bir şey yoktu.

Bu hükümdar, özel yaşamında da daha az hayranlığa değer değildi. Toplumun sevgisini uyandıran bütün nitelikleri kişiliğinde toplamıştı. Yalın ve doğal erdemliliği övünmeye ve yapmacıklığa yer vermiyordu. İçerisinde olduğu yüksek sınıfın gereklerini ılımlı bir biçimde kullanıyordu. Yurttaşlarıyla paylaştığı temiz duyguların arasında bu iyiliksever ruhun inceliği her zaman yüzünde görüntüleniyordu.[41]

40. Antoninus'un yirmi üç yıllık saltanatı süresinde Marcus Aurelius saraydan yalnız iki gece uzak kaldı (*Hist. Aug.*, s. 25).

41. Bu hükümdar tiyatro temsillerini seviyor ve temiz cinsel yaşamın güzelliklerine ya-

Marcus Aurelius'a, Antoninus'un erdemi daha sert ve daha az doğal görünüyordu.[42] Bu, eğitimin, derin bir öğrenimin ve yorulmak bilmez bir çalışmanın meyvesidir. On iki yaşındayken arzuları yenme ve acılara katlanma gücünde olmayı savunan, stoacıların sert sistemine girmiş ve bu sistemin temel kuralları ona vücudunu ruhunun (aklının) emrine sokmasını, ihtiraslarını zincire vurmak için aklını kullanmasını, erdemi yüce bir değer olarak görmesini ve bütün eşyaya ilgisiz, önemsiz şeyler olarak bakmasını öğretmişti.[43]

Marcus Aurelius'un asker birliklerinin gürültüsü arasında yazdığı *Düşünceler* adlı eser zamanımıza dek gelmiştir. Bu hükümdar, kimi zaman aklın ve alçak gönüllüğünün ne demek olduğunu ve bir imparatorun saygınlığını unutarak halka felsefe dersleri vermekte bir sakınca görmüyordu.[44] Bununla birlikte onun yaşamı hiçbir biçimde Zenon'un ilkelerinden etkilenmemiştir ve en soylu bir oluşumun niteliklerini yansıtmaktadır. Kendi özlüğüne karşı sert ve katı olan Marcus Aurelius başka insanların zayıflıkları karşısında hoşgörülüydü. Adaleti eşitlikle dağıtıyor, iyiliklerini bütün ve her tür insanlar için yaygın bir biçimde yerine getirmekten zevk alıyordu. Suriye'de bir ayaklanmayı kışkırtmış olan Avidius Cassius'un yitirilmesine çok üzülmüştü. Onun ölümü, hoşlandığı bir dostundan yoksun kalmasını gerektirmiştir. Bu duygularında ne denli içtenlikli olduğu, senatonun bu satılmış haine yardakçılık etmiş olanlara karşı takındığı tutumu ılımlılaştırmak için gösterdiği çabadan anlaşılmaktadır.[45] Onun gözünde savaş insan yapısı

---

bancı kalmıyordu. (Marc Aurele, 1, 16; *Histoire Augustine*, s. 20, 21; Julien, *Caesars*).

42. Marcus Aurelius ikiyüzlülükle suçlanmıştır ve düşmanları onu, Sofu Antoninus'u hatta Verus'u da niteleyen sadelikte olmadığı için eleştirmişlerdir (*Histoire Augustine*, 6, 34). Marcus Aurelius'un kendisi ikiyüzlü olarak nitelenmiştir. Ama en aşırı şüpheci hiçbir zaman Caesar'ın bir korkak ya da Cicero'nun bir ahmak olduğunu söylemeyecektir. Espri ve değer insanlığa ve adalet sevgisine oranla daha göz kamaştırıcıdır.

43. Tacitus, Portique Okulu'nun ilkelerini net sözcükle anlatmıştır: "Doctores sapientiae secutus est, qui sola bona quae honesta, mala tantum quae turpia; potentiam nobilitatem caetereque extra animum neque bonis, neque malis adnumerant." Tacit., *Histoire*, IV, 5.

44. Germenlere karşı yaptığı ikinci seferden önceki üç günde Roma halkına felsefe dersleri verdi. Yunan ve Asya kentlerinde de aynı biçimde davranmıştı. (Cassio., *Histoire Auguste*, b. 3.)

45. Dion, I, LXXI, s. 1190; Avid. Cassio., *Histoire Auguste*.

için bir felaketti. Ne var ki haklı bir savaş onu zorladığı zaman ortaya atılmaktan korkmuyor ve kıtalarının başındaki yerini hemen alıyordu. Çok sert geçen sekiz kış boyunca, Tuna'nın buz tutmuş kıyılarında ordugâh kurduğu bilinmektedir. Bunca yorgunluğa vücut yapısı dayanamadı ve çöktü. Anısı, uzun süre, ileriki kuşaklarda yaşadı. Ölümünden yüzyıldan fazla zaman geçtiği halde birçok kimse, Marcus Aurelius'un dinsel tasvirini ev tanrılarının arasında bulundurmaktaydı.[46]

Domitianus'un ölümünden Commodus'un tahta çıkışına dek geçen zaman içerisinde insan denilen şu yarattığın kurduğu mutluluk ve huzur dolu görünüş ne görkemlidir! Dünyanın başka zamanlarında bunun benzerlerini aramak boşunadır. O sıralarda imparatorluğun çok geniş ülkelerini bir tek hükümdar aklın ve erdemin çizdiği yolda yönetiyordu. Ordular, birbiri ardından gelen dört imparatorun güçlü iradeleriyle disiplin altında tutuluyordu. Bu iradeler saygı uyandırıyor ve zor kullanmaya başvurmaksızın itaat ettirmesini biliyorlardı. Yönetim biçimlerine Nerva, Trajanus, Hadrianus ve iki Antoninus tarafından saygı gösterildi. Bu hükümdarlar özgürlük imgesini yok etmek şöyle dursun kendilerini yasal düzenin emanetçileri ve gözetimcileri olarak görmekle övünüyorlardı. Roma halkı özgür bir anayasal düzenin yaralarını sezip kavrayabilseydi bu gibi hükümdarların pekiştirdiği cumhuriyet rejimi de sürekliliğini koruyabilirdi.

Bu hükümdarlar durmadan çalışmalarının meyvesini topluyorlardı. Törelerindeki temizlik, erdem ve kendilerinin yarattığı genel mutluluğu görmekten duydukları anlatılamaz sevinç onlar için birer ödüldü. Ne var ki haklı olmakla birlikte hüzün verici bir düşünce bu parlak görüntüleri karartmaktaydı. Bir insanın kişiliğine bağlı olan mutluluğun onun yaşamı kadar süreceğini ve ondan sonrasının belirsizliğini düşünmek ne üzüntü verici bir şeydir? Uyruklarını mutlu kılmak için çalışan bu iktidarın da kötü sonu yaklaşmaktaydı çünkü bu iktidar, tutkularının tutsağı olan genç

46. Marc. Anton., *Histo. Augus.*, b. 18.

bir hükümdarın ya da gücünü kötüye kullanan bir zalimin ellerinde zulüm aracı haline gelecekti. Senatonun ve yasaların frenleme ögesi imparatorların erdemlerini daha da geliştirebilirdi ama kusurlarını düzeltmek konusunda yetersiz kalırdı. Zorba hükümdar, insan kalabalıkları arasından vurucu kuvvet olarak kullanmaya hazır büyük sayıda kol sağlayabiliyor ve bunlar, önüne geçilmez bir güç görüntüsünü kazanabiliyordu. Romalıların ahlakı o denli bozulmuştu ki hükümdarın yasa dışı tutum ve kararlarını, zulmünü uygulamak üzere atadığı temsilcilerini, cinayetlerini alkışlamak ve desteklemek için can atıyorlardı.

Deneyim, bu karanlık tehlike işaretlerini doğruluyordu. İnsanları anlamak isteyen kimse için imparatorluğun şatafatı tam işe yarayan bir gereçti. Şimdiki çağımızdaki zayıf ve kararsız karakterler bize çok güçlü görünüm sunmazlar. Roma imparatorlarının gidişatında, insan türünün erdem ve kusurlarındaki bütün ince ayrılıkları, en yüksek olgunlukları ve en alt düzeydeki ayrılıkları bulmak kolaydır. Trajanus'un ve Antoninus'ların altın çağına bir tutsaklık yılı öncelik etmişti. Augustus'un saygınlığı olmayan ardıllarından söz etmekte yarar yoktur. Onlar bugün unutulmuşluktan kurtulmuşlarsa bunu suçluluklarına ve sahnesinde göründükleri tiyatronun büyüklüğüne borçludurlar. Korkunç Tiberius, öfkeli Kaligula, budala Claudius, kan dökücü Neron, kaba ve yontulmamış Vitellius[47] ve alçak Domitianus ölümsüz bir üne mahkûm oldular. Seksen yıl kadar Roma, Vespasianus ve Titus'un yönetimi altında soluk alabildi. Kısa süren bu iki imparatorun dönemi ayrı tutulursa imparatorluk, uzun aralıkta cumhuriyetin eski ailelerinin kökünü kazımak ve kendini erdemin, yeteneğin düşmanı ilan etmek gibi iki yönlü darbelerle hareket

47. Vitellius, yemek gideri olarak, yaklaşık yedi ayda en az altı milyon harcadı. Bu hükümdarın günahlarını dört başı mamur olarak anlatabilmek zordur. Tacitus ona domuz yavrusu diyor: Ne var ki onu bu kaba şeye benzetmek yine de çok güzel bir imge yaratmak demek olur. "At Vitellius, umbraculis hortorum abdtus, ut *ignava animalia*, quibus si cibum suggeras, jacent, torpentque, praeterita, instantia, futura, pari oblivione dimiserat. Atque illum nemore Aricino desidem et marcentem..." Tacitus, *Hist.*, III, 36, II.

eden zulmün altında inledi. Bu canavarlar devlet dizginlerini ellerinde tuttukça, Romalıların tutsaklığını daha da ağırlaştıran iki değişik hal oluştu ve bu haller, dünyanın başka hiçbir yerinde ve herhangi bir zamanında ne görülmüş ne de işitilmiş olan zulüm kurbanlarını oluşturdu. Bunlardan birincisi eski özgürlüklerin anısıydı, öbürüyse monarşinin açılıp yayılmasıydı. Baskıya uğrayanlar aşırı duyarlılık ve nereye kaçsalar zalimin kendilerini yakalayabileceği kanısı içerisinde yaşıyorlardı.

I. İran, Sefi'nin ardıllarınca yönetildiği zaman, sırf keyif için zulüm yapan barbar hükümdarların sedirleri, yatakları ve sofraları her gün gözdelerinin kanlarıyla boyanıyor, bir genç dalkavuk, müstebitin yanından, başı hâlâ omuzlarının üzerinde mi diye kontrol etmeden dışarı çıkamıyordu. Günlük bir deneyim Rustan'ın[48] şüpheciliğini doğruluyordu. Bununla birlikte kader kılıcının görünüşü uykusunu kaçırmıyordu ve huzurunu bozmuyordu. Kralın bir bakışı onu yerlere sermeye yeter diye biliyordu. Ne var ki bir barut alevi, ansızın gelen bir hastalık daha az felaketli değildi. Akıl, insan yaşamına, çekilirliğini veren eğlencelere kendini bütünüyle vermek için bu yaşamın kaçınılmaz mutluluklarına hiç aldırmaması gerektiğini buyurmaz mı? Ruslan, kralın kölesi diye adlandırılmaktan kıvanç duyuyordu. Hiçbir anısını taşımadığı bir ülkedeki silik bir ana baba tarafından satılmış olabilirdi. Sarayın sert disiplini içerisinde yetiştirilmişti.[49] Adı, serveti, onurları, nasıl verdiyse geri alabilecek efendisince bağışlanmıştı. Köksüz inançlarını silip atmaktan uzak olan eğitimi bu inançlarını ruhuna daha da çok nakşetmesine yarıyordu. Konuştuğu dilde sadece "mutlak krallık" terimi vardı; anayasal rejimi belirtecek bir sözcük o dilde yoktu. Okuduğu Doğu tarihinde insanlar yalnız mutlak krallık biçimindeki devlet kuruluşlarını görmüş ve bellemişlerdi.[50] Kur'an

48. *Voyage de Chardin en Perse*, c. 3, s. 293.

49. Köleleri devletin en ileri saygınlık rütbelerine kadar yükseltme geleneği Türklerde bugün bile İranlılara oranla çok daha yaygın biçimde süregelmektedir. Zavallı Gürcistan ve Çerkezistan, Doğu'nun büyük bir kesimine ünlü kimseler yetiştirmektedir.

50. Chardin'in savına göre Avrupalı gezginler, İran halkı arasında birtakım özgürlük ve

ve dinsel yorumlar sultanın ulu peygamberin soyundan geldiğini ve gücünü de gökyüzünden aldığını bildiriyordu. "Sabır" bir Müslüman'ın birinci erdemiydi ve bir uyruk, hükümdarına sınırsız ve kayıtsız itaat etmeliydi.

Romalılar, kölelik konusunda büsbütün ayrı düzen kurmuşlardı. Bozulmanın ağırlığı altında beli bükülmüş, askerî şiddetle köleleştirilmiş oldukları halde, uzun zamanlar, atalarının duygularını koruyabilmişlerdi. Yaşamış oldukları bu soylu özgürlüğün anısı, belleklerinden bütünüyle silinmiş değildi. Helvidius'la Thraseas'ın ve Plinius ile Tacitus'un eğitimi Cicero'nun ve Cato'nun eğitimiyle benzerlik içerisindeydi. Romalı bireyler, Yunan felsefesinden insanların saygınlığı ve uygar toplumun kökeni üzerine en doğru ve en yüce kavramları derin bir biçimde öğrenmişlerdi. Ülkelerinin tarihi onlara, özgürlüğü, erdemleri ve utkuları bu denli ün kazanmış cumhuriyet için büyük saygı esinliyordu. Caesar'ın ve Augustus'un kıyımlarını dinlerken içlerinden titremezler miydi? Kendilerini birer dalkavuk durumuna indirgeyen bu zalimlere karşı yüreklerinde nefret duyguları doğmaz mıydı? Bir zamanlar bütün dünyayı hükmü altında tutan yasaların koyucusu yüce meclise, şimdi büyük makam sahipleri ve senatörler olarak yalnızca müstebitin kararnamelerini onamak ve keyfe bağlı yönetimin aşağılık girişimlerine güllabicilik etmek üzere kabul ediliyorlardı. Tiberius ile onun izinden yürüyen imparatorlar, kötülüklerini adalet perdesiyle örtme yollarını aramışlardı. Belki de senatoyu zulümlerine ortak etmekten gizli bir tat alıyorlardı. Değerlilik artık görünmez olmuştu. Her gün en ünlü Romalıların hayal ürünü suçlardan ve gerçek erdemleri yüzünden mahkûm edildikleri görülüyordu. Onları suçlayanlar, ulusun mahkemesi önüne çıkarılsa tehlikeli kimseler olarak belirleneceklerinde kuşku bulunmayan fakat sanki ateşli vatandaşmış gibi konuşan birtakım alçaklardı. Bu tür suçlamaları yapanlar, gördükleri bu hizmet için servetlere

kendi ülkelerindeki ılımlı yönetim düşüncelerini yaymışlardır.

ve onurlara boğularak ödüllendiriliyorlardı.[51] Adaletsiz ve soysuzlaşmış yargıçlar, baştaki en büyük makamın kişiliğince saldırıya uğramış bulunan cumhuriyetin yüce katından öçlerini alıyorlardı.[52] Bu ulu şefin öfkesinden ve acımasız zalimliğinden çok korktukları için, durmadan onun bağışlayıcılığını överlerdi.[53] Müstebit hükümdar bu ağılıklara tam bir nefretle bakıyordu. Duygularını saklamaya bile gerek görmeksizin, senato ve ulusun tümü için, üzerinde uyandırdıkları nefreti tiksintiyle belli ediyordu.

II. Bugün Avrupa birbirinden ayrı ve her biri bağımsız birçok devlete bölünmüş durumda olmakla birlikte bunların aralarında din, dil ve töreler gibi genel ilişkiler ve bağlar bulunmaktadır. Bu bölünme, insanlığın özgürlüğü için çok değerli yararlılıklar doğurmaktadır. Çağımızda bir zalim kral, devletinin yasalarını ayaklar altına almak istese ve halkı da onu engelleme gücünü kendinde göremeyecek denli zayıf olsa bile bu kral yine de birçok bağla kendini bağlı görecektir. Ününün kötüye çıkacağı, kendi benzerlerinin örneği, müttefiklerinin takınacakları tutum ve düşman devletlerden korkması gibi güdülerin tümü onu dizginleyecektir. Kaçmalar ve sürgünler onun zulmüne kurban olanları hemen izleyecek olanağa sahiptirler. Yüzey ölçümü küçük olan bir krallığın zaten dar ve kısa sınırlarını aşınca, baskı görmüş olan kimse, daha mutlu bir çevrede kolaylıkla güvenli bir sığınak, yeteneğine uygun bir kazanç kaynağı, sesini yükseltebilecek özgürlük ve belirli de

51. Scipio'nun ve Cato'nun örneğini ileri sürüyorlardı (Taciti., *Annal.*, III, 66). Nero'nun saltanatı sırasında Marcellus Eprius ve Crispus Vibius iki milyon kazandılar. Suçlarını ağırlaştıran servetleri, Vespasianus dönemde onları korudu (Bkz. Tacit., *Hist.*, IV, 43, *Dialog de Orat.*, b. 8). Genç Plinius'un çizdiği portrenin sahibi olan Regulus, bir suçlama karşılığında senatodan konsüllük hediyesi olarak altı bin sterlin aldı.

52. Devlet başkanlığına karşı işlenen suç, önceleri Roma halkına karşı işlenmiş çok büyük bir saldırı olarak nitelendiriliyordu. Halkın tribunus'lari olarak Augustus ve Tiberius "devlet başkanlığına karşı işlenen suç" deyimini kendilerine karşı olarak nitelendirdiler ve böylelikle ona sonsuz genişlikte bir uygulama alanı açmış oldular.

53. Germanicus'un erdemli ve mutsuz dul karısı ölüm cezasına çarptırıldığı zaman senato Tiberius'tan onu bağışlanmasını istedi. Kadın, herkesin önünde boğulmadı ve cesedi olağan idam hükümlülerinin cesetleriyle aynı yere gömülmedi (Bkz. Tacit., *Annal.*, VI, 25; Suetonius, *Tiberi.*, b. 53).

öç alma araç ve gereçlerini bulabilecektir. Ne var ki Roma İmparatorluğu'nun genişliği dünyaya yayılmıştı. Bu ülke bir adamın emri altında olunca bütün dünya korkunç bir hapishane haline dönüşmekte, hükümdarın düşmanı her yerde izlenebilmekteydi. Mutlaklığın kölesi durumuna düşmüş insan, umutsuzluğa karşı beyhude savaşıyordu. İmparatorların sarayında yaldızlı bir zincir takınmaya mecbur olsa ya da mutsuz ömrünü sürgünde de geçirse Roma'da senatoda, Seriphos Adası'nın korkunç kayalıkları üzerinde ya da Tuna'nın buzlu kıyılarında alınyazısının sonunu sessizce bekliyordu.[54] Karşı koyma ölüm demekti, kaçış ise olanaksızdı. Her yanda çok geniş karalar ve denizler geçişe engel oluyordu. Kaçak, her an bulunup yakalanmak ve kızgınlıktan köpürmüş bir yetkiliye teslim edilmek tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Sınırların öte yanında uçsuz bucaksız okyanus karşısına seriliyor ya da ıssız ülkeler veya düşman halklar, barbar diliyle konuşmalar, korkunç töreler ve Roma İmparatorluğu'nun korumasını kazanmak için mutsuz bir kaçağı satmaya can atan bağımlı krallar karşısına çıkıyordu.[55] "Bulunduğunuz her yerde," diyordu Cicero, Marcellus'a, "unutmayınız ki 'yenen'in kolunu uzatabildiği bir yerde bulunacaksınız."[56]

54. Ege Denizi'nde bulunan Seriphos Adası, üzerinde oturan halk koyu cahillik içerisinde bulunduğu için nefret edilen bir yerdi. Ovidius'un şarkıları onun sürgün yerini bize iyice tanıtmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki bu ozan, birkaç günlüğüne başkenti terk etmesi için buyruk almış ve sonra da Tomes'e dönmesi bildirilmişti. Bu buyruğa uydu, yanına kimse katılmadı ve gardiyan da bulunmadı.

55. Tiberius'un saltanatı sırasında bir Romalı şövalye Partlara kaçmak istedi. Sicilya Boğazı'nda yakalandı. Bu örnek o denli az tehlikeli göründü ki zalim imparatorların en gaddarı bile suçluyu cezalandırmaya tenezzül etmedi (Tacitus, *Annal.*, 14.).

56. Cicero, *ad Familiares*, IV, 7.

IV. BÖLÜM

Commodus'un Kan Dökücülüğü,
Çılgınlıkları ve Cinayetleri,
Senatoda Reform Yapma Girişimi,
Muhafız Pretoryenlerce Öldürülmesi

M.S. 180 - M.S. 193

Stoacılık okulundan yetişmiş olan Marcus Aurelius bütün kararlılık ve sağlamlığını bu okuldan almış değildi. Halkına kendini çok sevdirmiş olan ve doğuştan yumuşak huylu bu hükümdarın tek kusuru karakteriydi. Yüksek nitelikleri özünde toplamış olduğu halde yüreğindeki seslere kendini kaptırdığı zaman aldanabileceğini aklına getiremiyordu. Tutkularını gizlemesini ve hükümdarınkilerini de inceleyip bulmasını bilen ve bir filozof kılığında görünen, sanki gözleri tokmuş gibi davranarak unvanlar ve servetler koparan insanlar Marcus Aurelius'un çevresini sımsıkı sarmış durumdaydılar.[1] Kardeşi, karısı ve oğlu için gösterdiği hoşgörü erdemin sınırlarını çok aşmıştı. Bu ailenin ve uğursuz adamlarının kusur ve suçları devlete gelen kötülükler için örnek oluşturdular.

Antoninus'un kızı ve Marcus Aurelius'un karısı olan Faustina, güzelliği kadar hafifmeşrepliğiyle de ün salmıştı. İmparatoriçenin ele avuca sığmazlığını durdurmak, şiddetli arzularını yatıştırabilmek ve onu en aşağı tabakaya düşüren gidişatını önleyebilmek ağırbaşlı bir filozofun sadeliğinden beklenemezdi.[2] Duygularının tutsağı haline gelmiş bir kraliçe, sınıflar arasındaki aralığın ortadan kalkmasındaki inceliği pek anlayamıyordu. Bütün yüzyıllarda önyargılar kocaların onurunu karılarının davranışlarına bağlamıştır; Marcus Aurelius ise Faustina'nın tutarsızlıklarını görmezden geliyordu. Bu tutarsızlıkların imparatorlukta belki yalnız o farkında değildi. Karısının sevgililerinden birçoğunu yüksek hizmetlerde

1. Bkz. Avridius Cassius'un eleştirileri, *Histoire Augustine*, s. 45. Bunlar bir başkaldıranın sözleridir ama abartmakla birlikte büyük ihtimalle uydurmamaktadır.

2. "Faustinam satis constat apud Cayetam, *conditiones* sibi nauticas et gladiatorias elegisse." *Hist. Aug.*, s. 30. Lampridius, Faustina'nın seçtiği değer türünü ve istediği koşulları açıklıyor (*Hist. Aug.*, s. 102).

çalıştırdı.[3] Otuz yıl süren evlilikleri süresince ona en içten güven duyguları beslemekten geri kalmadı ve mezara kadar onun hakkındaki kutsamasını ve sevecenliğini sürdürdü. Marcus Aurelius, yazdığı yapıtta, kendisine bu kadar sadık, tatlı ve bu derece hayranlık uyandıran töresel sadelikte bir kadın verdikleri için tanrılara hamdüsena etmektedir.[4] Senato, isteğine uyarak onu tanrıça ilan etti. Tapınaklarda Juno'nun, Venüs'ün ve Ceres'in simgeleriyle birlikte o da temsil edildi. Her iki cinsten genç insanların evlendikleri gün oraya gelmeleri ve bu sili (afif) tanrısallığın sunağında isteklerini dile getirmeleri dinsel bir gereklilik haline konuldu.[5]

Oğlun korkunç kusurları, ileriki kuşakların gözünde babanın erdemleri üzerine gölge düşürmüştür. Marcus Aurelius'a, oğlu Commodus için aşırı bir sevgi göstermesi yüzünden milyonların mutluluğunu feda etmesi ve halk içinden bir halef seçebilecek iken kendi ailesi içerisinden bu seçimi yapması nedeniyle kusur yüklenebilir. Ne var ki bu akıllı hükümdar, değerleri ve erdemleriyle ün yapmış çeşitli insanların yardımıyla Commodus'un yeteneklerini geliştirme, kusurlarını düzeltme ve onu bir gün çıkacağı tahta yaraşır hale sokma konularını da savsaklamadı. Genellikle eğitim doğasal yapıyı düzeltmeye yeterli bir güç olamamaktadır. Zaten mutlu yaradılışta doğmuş olanlar için eğitim yararlı olabilmektedir. Denebilir ki o durumda eğitim gereksiz bile kalmaktadır. Commodus, her türlü öğretime karşı düzeltilmez bir isteksizlik duyuyordu. Saraydaki gözdelerden birinin dedikodudan ileri gitmeyen sözleri, bir filozofun en ciddi derslerinde öğrendiklerinin bir anda uçup gitmesine yetiyordu. Marcus Aurelius da çocukluktan henüz çıkmış bulunan oğluyla imparatorluk saygınlığını paylaşarak o zamana değin gösterdiği bütün çalışmalarının meyvesini yitirmiş oldu. Bu çok hoşgörü-

3. *Hist. Aug.*, s. 34.

4. *Düşünceler*, I, I, Herkes Marcus'un saflığına güldü. Madam Dacier her kadın istediği anda kocasını aldatabilir, diye bizi temin etti.

5. Dion, I, L XXI, s. 1195; *Hist. Augus.*, s. 33. Spanheim, *sur les César de Julien*, s. 289. Eleştirmen Julian'ın Marcus Aurelius'da bulduğu tek kusur Faustina'nın tanrılaştırılmasıdır.

lü baba kırk yıl sonra öldü ama genç bir prensi akıl ve otorite boyunduruğundan çıkarıp serbest kalmasına neden olan düşüncesizce bir devinimden pişmanlık duymak için yeter derecede yaşamış oldu. Mülkiyet yasaları insanların açgözlülüğüne sınırlar koymak için yapılmıştı. Çok sayıda insanın büyük bir çabayla edinmek istediği şeyi az sayıda kimseye vermek bütün uyuşmazlıkların kaynağını oluşturmuştur. Servet edinme isteği toplumun iç barışını bozarsa iktidar hırsını hangi düzensizlikler yönlendirir? İhtiras, bütün tutkularımızın en tehlikelisi ve en karanlığıdır çünkü hiçbir engelin kendisini tutmamasını ister ve herkesi kendi buyruğundaymış gibi görür. Uygarlık çekişmelerinin kargaşası içinde toplumsal kuruluşlar bütün güçlerini yitirirler. Çoğu zaman doğa bile boş yere haklarını ister. Partilerin hınçları, utkunun verdiği övünç, başarının umutsuzluğu, uğranılan hakaretlerin anısı ve yeni tehlikelerin verdiği korku ruhu ateşlendirmekte ve acıma isteğini yansıtan sesi boğmaya yardımcı olmaktadır. Tarihin bize sunduğu zulüm dolu ve kanlı tablolar da böylece oluşmuştur. Bu gibi güdüler Commodus'un zalim tutumunu haklı gösteremez çünkü böyle bir güdünün kendisinde doğması için bir neden yoktu. Marcus Aurelius'un mutlu oğlu senatonun ve ordunun alkışları arasında babasının yerine geçti. Bu genç imparator tahta çıktığı zaman[6] çevresinde ne savaşacağı bir rakibi ne de cezalandıracağı bir düşmanı vardı. Dünyanın büyük bir kısmının efendisi olarak, uyruklarının sevgisini onların nefretine yeğ tutması ve Neron'la Domitianus'un utanç verici eylemlerini değil, öncelleri olan beş hükümdarın tutumlarını izlemesi gerekirdi.

Şunu da belirtmek gerekir ki Commodus bize anlatıldığı gibi yırtıcı bir kaplan durumunda değildi ve ilk saltanat yıllarından başlayarak zalim ve katil niteliğine bürünmüş hali de yoktu.[7] Kötü

6. Commodus, babası tahtta iken doğmuş birinci evlattı. En büyük dalkavuklar arasında yetişmiş, doğduğu tarihi taşıyan Mısır madalyalarına sahip olmuştu. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. II, s. 752.
7. *Hist. August.*, s. 46.

olmaktan çok zayıf olarak doğmuştu. Doğal bir yalınlık ve çekingenlik onu, çevresindeki saray insanlarının tutsağı haline getirdi ve benliği onların buyruğu altına girdi. Onun kan dökücülüğü önceleri kendisinin dışından gelen etkinliklerle oluştu. Sonra bu, alışkanlık haline dönüştü ve sonunda bozuk ruhunun egemen bir tutkusu oldu.[8]

Commodus, babasının ölümünde önemli bir komutanlık görevini ve çetin bir savaşın sevk ve idaresini yüklenmek zorunda kaldı.[9] Marcus Aurelius, birçok genç saray adamını kusurlu bularak saraydan uzaklaştırmıştı. Commodus tahta geçince bunların yeniden saraya döndüğü görüldü. Yeni imparatorun güvenini kazandılar, Tuna'nın öbür yanındaki yabanıl ülkelerde çektikleri eziyeti ve tehlikeleri abartarak anlattılar ve hükümdarın adının bile oradaki barbarları boyun eğdirmeye yeteceğinden, savaştan daha kazançlı koşulları onlara zorla kabul ettirmeye onu inandırdılar. Hükümdarın eğilimleri ve cinsel istekleri üzerine gülerek övgüler diziyorlardı. Pannonya'da bir ordugâhtaki durumu dile getirerek orada ne lüks ne de zevk adına bir şey olduğunu belirtiyorlar, buna karşı Roma'nın huzurunu, görkemini ve tatlılıklarını anlata anlata bitiremiyorlardı.[10] Commodus bu çok hoş sözlere kulak verdi. İçinden gelen eğilimle babasının anısına göstermesi gereken saygı arasında sallanırken yaz ayları geçti. Roma'ya güzün girdi. Doğal sevimliliği[11] halkçı davranışları ve onda olduğu varsayılan erdemleri kendisine karşı genel bir saygının doğmasına yol açtı. Başkenti bir an önce görmek için göstermiş olduğu sabırsızlık onun vatan sevgisine işaret sayılmıştı. Barbarlarla yaptığı onurlu barış büyük bir sevincin doğmasına neden olmuştu.[12] On dokuz yaşında genç bir hükümdarın hafif eğlencelere kendini kaptırmış olması hoş görülüyordu.

8. Dion, I, LXXll, s. 1203.
9. Tertullianus'a göre (*Apolog.*, b. 25) Sirmium'da öldü fakat Vindobona veya Viyana Quadi'lere ve Marcomannni'lere karşı girişilen savaşlar için daha uygun yer olarak görüyor.
10. Herodian, I, I, s. 12.
11. Herodian, I, I, s. 16.
12. Bu genel sevinci Wotton güzel betimlemektedir (*Hist. of Rome*, s. 192, 193).

Marcus Aurelius, oğluna akıllı ve güvenilir danışmanlar bırakmıştı. Commodus, ilk zamanlarda onları saymaya ve düşüncelerine değer vermeye özen göstermişti. Tahta çıktığı günden başlayarak üç yıl içerisinde eski yönetimin anlayışını ve biçimsel yanlarını olduğu gibi sürdürdü. Keyif ve eğlence arkadaşlarıyla çevrilmiş halde, hükümdarlık otoritesinin verdiği serbestlikle bu âlemlere dalmıştı. Henüz elleri kana bulanmamıştı. Tersine, ileride çok mutluluk getirebileceği izlenimini veren birtakım yüce gönüllülükler bile göstermekteydi. Belki de erdemin kolları arasına atılmış olacaktı[13] ama feleğin bir oyunu bu kararsız kişiliği derinden etkiledi.

Hükümdar bir akşam, amfiteatra gitmek için saraydan çıkıyordu.[14] Karanlık ve dar bir kemer altından geçtiği sırada, bir katil, elinde kılıcıyla ve yüksek sesle "Senato, işte onu sana gönderiyorum" diye haykırarak üzerine saldırdı. Korumaların engellemeleri yüzünden darbeyi indiremedi. Saldırgan yakalandı ve hemen suç ortaklarını açıkladı. Bu öldürme planı sarayın duvarları içerisinde hazırlanmıştı. Commodus'un kız kardeşi ve Lucius Verus'un dul karısı olan Lucilla, ikinci planda kalmış olmaktan nefret ediyordu. Hükümdarın karısını da kıskandığından, kardeşini öldürtmek için o katili görevlendirmişti. Yetenekleri ve hiçbir etki altında kalmayan güvenirliğiyle tanınmış bir senatör olan ikinci kocası Claudius Pompeianus'un bu karanlık tertiplerden haberi yoktu. Bu tutkulu kadın ona bunu bildirmeye cesaret edememişti. Adı sanı belirsiz bir sürü erkek âşığı arasından, her türlü girişime hazır ve zaman zaman kızgınlık ve aşkın esinlendirdiği bütün hareketlere katılabilecek kimseler buldu. Suçlular ağır cezalara çarptırıldılar. Lucilla ise önce sürgünle, sonra da ölümle cezalandırıldı.[15]

Katilin sözleri Commodus'un ruhunda derin izler bıraktı. Bu hükümdar, senatoya karşı her an alarm durumunda sönmez bir kin

13. Avidius Cassius'un özel sekreteri olan Manilius, birkaç yıl saklandıktan sonra bulundu. İmparator genel kaygıyı –soylu bir tutumla– giderdi, onu görmek istemedi ve kâğıtları açmadan yaktı. Dion, I, LXXII, s. 1209.

14. Bkz. Maffei, *degli Amphitheatri*, s. 126.

15. Dion, I, LXXII, s. 1205; Herodian, I, I, s. 16; *Hist. August.*, s. 46.

beslemeye başladı. Önceleri can sıkıcı birer vekil gibi çekindiği bu kimseleri birdenbire gizli düşmanlar olarak gördü. Jurnalciler önceki imparatorlar zamanında yürekliliklerini yitirmişlerdi. Sanki bütün bütün ortadan silinmiş gibiydiler. Yeni imparatorun her yerde suç ve komplo aradığını anlayınca yeniden ortaya çıktılar. Marcus Aurelius'un büyük ulusal konsey olarak gördüğü bu meclis, birçok erdemli Romalıdan oluşmaktaydı. Kısa bir süre sonunda değerlilik suç sayıldı. Bu yolda çok para kazanan gayretkeş jurnalciler her yanda yeni kurbanlar arıyorlardı. Katı bir erdem, imparatorun düzensiz tutumunu bir biçimde kınama olarak yorumlanıyordu. En saygın makamlar tehlikeli birer üstünlüğün işareti gibi görülüyorlardı. Babaların evlat sevgisi bile oğlun suçlanmasına neden olabiliyordu. Bu mutsuzluk dönemlerinde "sanı" kanıt yerine geçiyordu ve birisine suç kondurulmuş olmak o kimsenin hemen mahkûm olması için yeterli sayılıyordu. Bir senatörün ölümü onun alınyazısına ağlayanların ya da onun öcünü alabileceklerin de sonu oluyordu. Commodus uyruklarının kanını dökmeye başladıktan sonra, artık vicdan acısı çekmek ya da üzülmek gibi duygulardan uzak kaldı.

Zulmün yumrukları altına düşmüş suçsuz kurbanlar arasında Quintilianus ailesinden Maximus ve Condianus kadar büyük elem ve üzüntü nedeni olanları yoktu. Onların kardeş sevgisi adlarını unutulmuşluktan kurtardı ve ileriki kuşaklarda aziz bir anıyla anılmalarını sağladı. Eğitim ve öğrenimleri, uğraşları, görevleri ve beğenileri birbirinin aynı idi. İkisinin çok büyük servetleri vardı, yararlarını ayrı ayrı düşünmeyi akıllarına bile getirmezlerdi. Birlikte hazırladıkları bir eserden kimi bölümler bugüne değin gelmiştir. Yaşamlarındaki bütün davranışlarda fiziksel varlıkları sanki bir tek ruhun yönetimi altındaymış gibi kendini gösterirdi. Onların erdemlerini candan seven ve hep birlikte olmalarından memnunluk duyan Antoninus'lar ikisini de aynı yılda konsüllük saygınlığına yükselttiler. Marcus Aurelius onları Yunanistan'ın yönetimiyle görevlendirdi ve kendilerine bir ordunun komutanlığını

verdi. Onların komutasındaki bu ordu Germenlere karşı dikkate değer bir utku kazandı. Barbar Commodus da ikisi için talihte de birlikte yok olmaları kuralına uğramaları konusunda yüksek duyarlılığı gösterdi: ikisi de aynı anda öldürüldü ve aynı mezara gömüldü.[16] Cumhuriyetin önde gelen aileleri arasında yaptığı büyük kıyımdan sonra, zalim hükümdar bütün kudurganlığını öfkelerinin baş aracına yöneltti. Commodus sarayına kapanmış kan içinde ya da keyiflere dalmış yüzerken, imparatorluğun yönetimi, büyük yetenekleri olan ve çok sert hareket edebilen, buna karşılık, göz diktiği makama geçebilmek için selefini öldürmüş bulunan alçak ve ihtiraslı bakan Perennis'in ellerine kalmıştı. Perennis, haksız aldığı vergilerle ve soyluların mallarını, kendisi için müsadereye uğratarak çok büyük servetler edinmişti. Pretoryen birlikleri, şef olarak onun sözünü dinliyorlardı. Askerlik alanında tanınmış olan oğlu, İllirya'daki lejyonlara komuta ediyordu. Perennis tahta göz dikmişti. Ama önceden hiç düşünemediği bir durum da meydana gelebilir ve Commodus'un gözünde suçlu olur, yakalanır ve öldürülebilirdi de.

İmparatorluğun tarihinde bir bakanın düşmesi çok önemli bir olay değildir. Ne var ki Perennis'in yıkılması, disiplinin ne denli gevşediğini gösteren olağanüstü hal ve koşullarla çarçabuk gerçekleşiverdi. Bu bakanın yönetiminden hoşnut olmayan Britanya lejyonları, bin beş yüz kişi seçerek bunlardan bir temsilci kurul meydana getirdiler ve şikâyetlerini imparatora iletmek göreviyle Roma'ya gönderildiler. Bu asker temsilciler Pretoryen birliklerini de ayaklandırarak kendileriyle birlikte büyük sayılara ulaşmış bulundukları halde çekingen duran Commodus'u uyardılar, sert bir tutumla Perennis'in öldürülmesini istediler ve bu isteklerini kabul ettirdiler.[17] Başkentten bu kadar uzaktaki bir ordunun böyle bir

16. Casaubon, *Augustian History*'ye yazdığı bir notta bu ünlü kardeşlerle ilgili birçok özellik toplamıştır. Bu bilgince yazıya bakınız. s. 69.

17. Dion, I, LXXII, s. 1210; Herodian, I, I, s. 22; *Hist. Augus.*, s. 48; Dion, öbür tarihçilerin tersine, Perennis'in karakterini daha az kötü göstermektedir. Onun böyle yumuşatması doğruculuğunun bir güvencesidir.

hareketi göze alabilmesi ve devlet yönetimindeki zayıflığın ortaya çıkmış olması daha büyük karışıklıkların çıkacağına bir işaret oluşturuyordu. Her şey uğursuz bir anarşiyi haber veriyordu. Kısa bir süre sonra küçük bir kıvılcım büyük bir yangına neden oldu. Birliklerdeki asker kaçakları artıyordu. Askerler, sancaklarını bıraktıktan sonra, kaçıp saklanacakları yerde, büyük yolları kestiler. Basit bir asker olan Maternus, büyük bir atılganlık ve beceriyle, hırsız çetelerini çevresine topladı ve bunlardan küçük bir ordu kurdu. Aynı zamanda cezaevlerini de açarak, tutsakları zincirlerini kırmaya çağırdı ve karşısında hiçbir devlet gücü görmeden Galya'nın, İspanya'nın zengin ve savunmasız kentlerini yağma etti. Bu eyaletlerin valileri uzun süre yağmalara sessizce seyirci kaldılar. Kim bilir belki de bundan yararlandılar. Sonunda bu tasasızlığı bir yana bırakarak imparatorun buyruklarını uygulamaya geçtiler. Her yandan kuşatılmış olduğunu anlayan Maternus, kaçamayacağını fark etti. Umutsuzluk, başvuracağı son çareydi. Yoldaşlarına hemen dağılmalarını, küçük gruplar halinde ve değişik kılıklarla Alpleri geçmelerini ve Kybele bayramının gürültü ve telaşı içerisinde başkente girmelerini buyurdu.[18] Commodus'u öldürmek ve boşalan tahtı kapmak gibi bir amacı yoktu. Böyle bir ihtiras basit bir hayduttan beklenemezdi. Önlemlerini çok iyi almışlar ve kendilerini belli etmeyen gruplar Roma sokaklarına yayılmışlardı. Haydutlardan birinin kıskançlığı yüzünden bu girişim meydana çıkarıldı ve tam harekete geçecekleri sırada işe el konuldu.[19]

Şüpheci hükümdarlar, uyrukları içerisindeki en aşağılık insanlara güvenmeyi yeğlerler. Çünkü bu gibiler, hiçbir yerden destek görmedikleri ve çok düşük bir yaşam düzeyi sürdürdükleri için onlara el uzatan bu iyilik meleğinin kişiliğine bütün benlikleriyle

18. İkinci Punic Savaşı süresince Romalılar Asya'dan tanrıların anası inancını alıp getirdiler. Kybele bayramı Megalesia 4 Nisan'da başlıyor ve altı gün sürüyordu. Yollar çılgın kalabalıkla dolup taşardı. Seyirciler tiyatroları doldururdu. Herkese açık sofralarda her cins ve çeşit misafir bulunurdu. Genel düzen ve polis kontrolü, o günler için askıya alınırdı ve eğlence bütün kentin en önemli işi haline gelirdi. (Bkz. Oviduis, ***de Fastis***, I, IV, 189 vd.)
19. Herodian, I, I, s. 23, 28.

bağlanırlar. Perennis'in ardılı olan Cleandre, Frigya'da doğmuştu. Mensup olduğu ulusun aşağılık ve hırçın karakteri ancak en sert karşılıklarla onu yola getirebilirdi.[20] Roma'ya köle olarak gönderilmiş, önce İmparatorluk Sarayı'nda hizmet görmüş ve yaptığı dalkavukluklarla efendisine, vazgeçilmez bir kimse olarak kendini kabul ettirmişti. Sonunda imparatorluğun en üst kademesine hızla yükseldi. Commodus üzerindeki etkisi, öncelinin etkisinden daha büyük oldu. Gerçekte, Cleandre'nin imparator üzerinde çekememezliği doğuracak ya da onda güvensizlik yaratacak nitelikte yetenek veya huyları yoktu. Cimrilik, bu aşağılık ruhun başlıca özelliğiydi ve bütün davranışlarında da bu özellik egemendi. Konsüllük, patricius'luk ve senatörlük saygınlıkları herkesin gözü önünde satılıyordu. Bir vatandaş, bu boş onurlardan edinmek için servetinin büyük bir bölümünü elden çıkarabiliyordu.[21] Böyle bir şey istememesi hoşnutsuzluğunun gizli bir belirtisi olarak yorumlanabilecekti. Eyaletlerde imparator vekili, bırakıtları (tereke) valilerle paylaşıyordu. Adalet işleri parayla satın alınabiliyordu ve isteğe bağlıydı. Zengin bir suçlu yalnızca kendinin mahkûmiyetini bildiren mahkeme ilamını hükümsüz bırakabilmekle kalmıyor, suçlamayı davacının üzerine çevirmeyi, tanıkları, yargıcı da cezalandırmayı, hatta onlara işkence yapılmasını da sağlayabiliyordu.

Üç yıllık bir süre içerisinde Cleandre çok büyük servetler elde etti. Hiçbir azatlının o güne değin bu denli servete sahip olduğu görülmemişti.[22] Commodus, kurnaz gözdenin zaman zaman görkemli armağanları tahtının ayaklarına sunmasından hoşnut kaldığı için onun gidişatına göz yumuyordu. Cleandre, halkın sevgisini de kazanabileceğini sanıyordu. İmparator adına hamamlar, kemeraltları ve halk için çarşılar yaptırdı.[23] Romalıların bu göz boyayıcı el

20. Cicero, *pro Flacco*, b. 27.

21. Bu pahalı onurlardan yararlanan Juluis Solon için "senatoya sürüldü" deniyordu.

22. Dion Cassius (I, LXXll, s. 1213) hiçbir azatlının o güne değin bu denli servet edinmediğini gözlemlemiştir. Pallas'ın varlığı elli altı milyonu aşmaktaydı, *ter millies*.

23. Dion, LXII, s. 1213; Herodian, I, I, s. 29; *Hist. Augus.*, s. 52; bu hamamlar Capena kapısı yanında yapılmıştır. Bkz. Nardini, *Roma antica*, s. 79.

açıklığıyla aldanarak gözleri önünde meydana gelen kanlı sahneleri görmezden geleceklerini umuyor ve kendi kendini avutmaya çalışıyordu. Son hükümdarın damadı ve çok parlak değerde bir senatör olan Pirus'un ölümünü de unutabileceklerini umuyordu. Antoninus'ların adının ve erdeminin son mirasçısı Arrius Antoninus'un idamı anısını da bu Romalılar herhalde belleklerinde tutacak değillerdi. Birincisi, gözdenin gerçek karakterini kayınbiraderine bildirmek basiretsizliğinde bulunmuştu. İkincisinin suçu ise, Asya'da komutanken Cleandre'nin aşağılık adamlarından biri için haklı bir ceza vermiş olmasıydı.[24] Perennis'in yıkılmasından sonra Commodus erdeme önem verirmiş gibi bir tutuma girdi. Perennis'in en nefret uyandıran tertiplerini düzeltmeye, genel rahatsızlıklara kulak vermeye ve bütün yanlış işlerin gençliğinin deneyimsizliğine verilmesi gerektiğine işaret sayılacak davranışlarda bulundu. Bu mutlu tutum otuz gün kadar sürdü. Cleandre'nin zulmü ise Perennis'i mumla aratır hale gelmişti. Veba ve açlık Roma'daki kötülükleri taşıran son damlalar oldu.[25] Bu fenalıklardan birincisi tanrıların kızmış olmasına yüklenebilirdi. İkincisinin kaynağı da zenginlikler ve bakanın otoritesiyle elde edilen tekeldeydi. Önceleri mırıltı ve fısıltı halinde başlayan yakınmalar bir sirk toplantısında patlak veren genel bir hoşnutsuzluğa dönüştü. Halk, öç almanın büyük keyfini tadabilmek için güzel eğlenceleri bıraktı. İmparatorun çekildiği bir sarayın bulunduğu kenar semtlerden birine doğru kitle halinde koştu. Gökler, başkaldırma çığlıklarıyla çınlamaya başladı. Yüksek sesle halk düşmanının başını istiyorlardı. Pretoryen muhafızlarına[26] komuta eden Cleandre,

24. *Hist. August.*, s. 48.

25. Herodianus, I, I, s. 28; Dion, I, LXII, s. 1215. Dion'a göre, uzun süre Roma'da günde iki bin kişi ölmekteydi.

26. "Tuncque primum tres praefecti praetorio fuere: Inter quos libertinus." Bazı küçük alçak gönüllülük gösterileri yüzünden Cleandre pretorian praefect başkanlığı unvanını almamış olmakla birlikte onunla ilgili bütün otoriteyi kullanmaktaydı. Öbür azatlılar çeşitli hizmet durumlarına göre *a rationibus*, *ab epistolis* olarak adlandırılıyorlardı. Cleandre efendisini savunma görevlisi olarak kendisini *a puglone* diye nitelendiriyordu. Salmasius ve Casaubon bu pasaja ilişkin olarak çok kapalı anlatımlarda bulunmuşlardır.

ayaklananları dağıtıp yok etmek için bir süvari kıtasını üzerlerine gönderdi. Kalabalık, hızla kente doğru kaçmaya koyuldu. Birçok kimse oracıkta kaldı: Öbürleri, çok sayıda ağır yaralı verdi. Pretoryenler sokaklara doğru ilerleyince, evlerdeki insanlar üst katlardan taş ve mızrak yağdırarak onları durdurdu. Kent piyade birlikleri[27] zaten uzun süreden beri saygısız bir grup olma ayrıcalıklarına özlem duyduklarından, halkın tarafına geçtiler. Karışıklık düzenli bir eylem haline dönüştü ve genel kıyım durumuna girmeye yüz tuttu. Sonunda pretoryenler karşı kesimin sayı üstünlüğünü görerek tabanları yağlayıp kaçtılar. Kızgın halk kitleleri, katmerlenmiş bir şiddetle dalgalar halinde sarayın kapılarına saldırdı. Sefahate dalmış olan Commodus, kendisini tehdit eden tehlikelerin farkında bile değildi. Kötü haberi getirecek olan kendini ölüme mahkûm etmiş olurdu. Hükümdar, sarayındaki iki kadının cesareti olmasaydı uğursuz güvenliğin kurbanı olacaktı. Ablası Fadilla ile nikâhsız karılarından en sevdiği Marcia, huzuruna girmeyi göze aldılar. Saçları dağılmış ve gözyaşları içerisinde imparatorun ayaklarına kapanarak tehlikede olanların iradeleriyle kazandıkları söz söyleme gücüyle, halkın hiddetini, Cleandre'nin cinayetlerini ve sarayın yıkıntıları altında onu ezmeye hazır fırtınayı içtenlikle anlattılar. Büyük korkuya kapılan imparator hemen eğlence sarhoşluğundan ayıldı ve Cleandre'nin başını kalabalığın kana susamış bakışlarına sundu. Büyük istekle beklenen bu görüntü ayaklanmayı yatıştırdı. Marcus Aurelius'un oğlu uyrukların kalbini ve güvenini yine de kazanabilmişti.[28]

Ne var ki Commodus'un ruhunda erdem ve insanlık duyguları tükenmişti. İmparatorluğun dizginlerini değersiz gözdelerinin ellerine bırakırken devlete ait egemenlik gücünün de böylece, hiçbir kayda bağlı olmaksızın, o gözdelerin her türlü tutkusuna teslim edilmiş olduğunu kavrayamıyordu. Ömrü, güzellikleriyle ünlü üç

27. Herodian I, I, s. 31. Bu tarihçinin altı bin kişi derken pretoryen piyadelerinin mi yoksa kent piyade birliklerinin sayısını mı belirtmek istediği pek anlaşılamamaktadır. Ne de Tillemont ne de Wotton bu sorun hakkında bir karara varmak istemişlerdir.
28. Dion, 1, LXXII, s. 1215; Herodian, I, I, s. 32; *Hist. Aug.*, s. 48.

yüz kadın ve aşağı yukarı o sayıda her sınıf ve ülkeden genç oğlanların doldurduğu bir sarayda geçiyordu. Onları gönül yoluyla etkileyemediği zaman bu kötü âşık şiddete başvuruyordu.[29] Eski tarihçiler doğaya ve alçak gönüllülüğe de aykırı olduğu halde bu utanç verici fuhuş sahnelerini betimlemekten hiç utanmazlar ama o bölümleri çevirmek güç olacaktır. Çağımız dillerinin yolu yöntemi, aslına uygun biçimde tabloları ortaya sermeye olanak vermez. Commodus, sefahate ayırmadığı zamanlarında en aşağılık işlerle vakit geçiriyordu. Aydınlık bir yüzyılın etkisi ve sıkı bir eğitim için gösterilen özenler, bu kaba ruhta bilim için en küçük bir esinlenme yaratamamıştır. O güne değin hiçbir Roma imparatoru imgeleme evreninin tatlarına karşı duyarsız kalmamıştır. Nero bile müzikte ve şiirde kendini gösteriyor ya da öyle görünmeye özeniyordu. Yalnızca hoş vakit geçirmeye yarayan öğrenimi onun gözünde ciddi bir iş ve tutkunun en canlı hedefi olmasaydı kendisini mahkûm etmemiz için bir neden kalmazdı. Commodus ise daha küçük yaşlarından başlayarak, bütün sanatlara karşı nefret duydu. Onun hoşlandığı şeyler, halk eğlenceleri, sirk oyunları, gladyatörlerin savaşları ve yabanıl hayvan avıydı. Marcus Aurelius oğlu için bütün bilim dallarının en gözde öğretmenlerini görevlendirmişti. Bunların dersleri ona tatsız geliyordu ve doğru dürüst dinlemiyordu bile... Halbuki genç prense mızrak ve ok atma öğreten Moritanyalılar ve Partlar ise onu özenli bir öğrenci olarak buluyorlardı. Kısa bir süre sonunda göz tahmini ve elini kullanma yeteneği bakımlarından öğreticileriyle aynı düzeye çıkmayı başarmıştı.

Efendilerinin kusurlu olması halinde talihleri yüzlerine gülecek olan alçak gözdeler, bir hükümdar için hiç de gerekli olmayan bu yetenekler için alkış tutuyorlardı. Yüze gülücülüğün aşağılık sesi onu, eskilerin en büyük adamlarıyla karşılaştırmaktan bir an bile geri kalmıyordu. İşte, diyorlardı, Nemea aslanı ve Erimante (Erymanthian) yaban domuzu böyle kuvvet karşısında yenilmişti.

29. "Sororibus suis constupratis. Ipsas concubinas suas sub occulis suis stuprari jubebat. Nec irruentium in se juvenum carebat infamiâ, omni parte corporis atque ore in sexum utrumque pollutus." *Hist. August.*, s. 47.

Yunanların Herakles'i bu tür güç sayesinde tanrılar katındaki yerini almış ve yeryüzünde olumsuz bir üne kavuşmuştu. Yalnız şu unutuluyordu ki insan toplumlarının henüz gelişmediği çağlarda en kendini beğenmiş hayvanlar henüz insan eli değmemiş ve işlenmemiş topraklara sahip çıkma savaşı vermekteydiler. Bu yırtıcı düşmana karşı yapılan savaş mutlu bir sonuçla bitince girişim bir kahramana yakıştırılıyor ve bu da insan için yararlı sayılıyordu. Roma İmparatorluğu uygarlaşmış devletlerin enkazı üzerine kurulunca, korkunç hayvanlar zaten insandan kaçmışlar ve büyük yerleşim merkezlerinden uzaklara çekilmişlerdi. Onları bulundukları yerlerde bastırabilmek için çölleri aşmak gerekiyordu. Sonra da büyük masraflarla başkente getiriliyor ve görkemli törenlerle bir imparatorun kırbacı altına düşüyorlardı. Bütün başarılar hükümdarın onurunu azaltmaktan ve halkı ezmekten başka bir işe yaramıyordu.[30] Bu gibi düşünceler Commodus'ta yoktu. Arada övünçlü bir benzerlik buldu ve açgözlülükle kendisine Romalı Herkül adını verdi. Bu ad, bugün de onun bir kısım madalyalarında görülmektedir.[31] Tahtın yanındaki öbür hükümdarlık markaları arasında lobut ve aslan derisi de görülmektedir. Bundan başka imparatora, her gün çılgın eğlenceleri sırasında cüret ve cesaretine öykündüğü bu tanrının simgeleriyle ve onun görünümünde temsil edildiği heykeller de yapılmıştır.[32]

Bütün utanma duygusunu yok edici övgülerle sarhoşa dönen Commodus, o zamana değin yalnızca sarayın duvarları içerisinde kimi gözdelerin tanık oldukları bir gösteriyi Roma halkına da vermeyi kararlaştırdı. Saptanan günde dalkavukluk, korku ve merakla arenaya sayısız bir kalabalık doldu. Önce hükümdarın göz kamaştırıcı yeteneğine hayranlık duyuldu. Hayvanın kalbine ya

30. Afrika arslanları, aç kalınca köyleri ve ekili toprakları korkusuzca talan ederlerdi. Bu hayvanlar, imparatorun ve başkentin eğlenmesi için besleniyordu. Zavallı bir köylü, kendini savunmak için de olsa onlardan birini öldürürse ağır biçimde cezalandırılıyordu. Bu yasayı, Honorius yumuşattı ve Justinianus kaldırdı. *Cod. Theod.*, c. V, s. 92 ve bilimsel eleştirisi Gothofred.

31. Spanheim, *de Numismat.*, bBilimsel inceleme, XII, c. II, s. 493.

32. Dion, I, LXXII, s. 1216; *Hist, August.*, s. 49.

da kafasına nişan alıyor, darbe hiç şaşmıyor ve öldürücü oluyordu. Ucu hilal biçimindeki oklarla donanmış Commodus, hızla koşmakta olan deve kuşunu durduruyor ve bu kuşun uzun boynunu ikiye bölüyordu.[33] Bir panter serbest bırakılmıştı; tirtir titreyen bir kölenin üzerine atlıyordu. O sırada bir ok fırladı, hayvan düştü ve adam ölümden kurtuldu. Yüz aslan aynı zamanda alanda bulunuyordu. Hayvanlar parkuru koşarak dönerlerken, her biri Commodus'un uzman elinden fırlayan mızraklarla vurulup devriliyorlardı. Ne fillerin koca gövdesi ne de gergedanların delinemez derisi bu hayvanları ölüm darbesinden korumaya yetiyordu. Hindistan ve Etiyopya bu hayvanların en seçkinlerini bulup göndermişlerdi; amfiteatrda görünen bütün bu hayvanların çoğuna ancak ressamların tablolarında ve doğa bilimcilerin betimlemelerinde rastlanabilirdi.[34] Romalı Herkül'e herhangi bir zarar gelmemesi, imparatorun saygınlığını ve Tanrı'nın görkemini, yol iz bilmeyen bu hayvanların gazabından korumak için akla gelen bütün önlemler alınıyordu.[35]

Ne var ki en aşağı ayak takımı bile hükümdarın yarış alanına gladyatör gibi girmesini, yasalarla ve Roma törelerince aşağılık olarak nitelendirilmiş bir meslekle övünmesini hoş karşılayamamıştı.[36] Commodus, muhafız giysilerini ve silahlarını kuşandı. Muhafızın

33. Deve kuşunun boynu üç *feet* uzunluğundadır ve on yedi omur kemiğinden oluşur. (Buffon, *Hist. Naturelle*).

34. Commodus, bir zürafa öldürdü (Dion, I, LXXII s. 1211). Bu acayip çok uzun, çok yumuşak huylu ve dört ayaklılar arasında en az yararlı hayvan yalnızca Afrika'nın iç bölgelerinde bulunur. Rönesans'tan beri Avrupa'da hiç görülmemiştir. de Buffon onu tanımlarken resmini çizmeye cesaret edememiştir. Ancak kendisine Ümit Burnu'ndan gönderilen bir resme bakarak biçimini vermiştir (*Hist. Naturelle*, F.k c. III.); Leidne Üniversitesi'nde doğa tarihi profesörü olan Allamand, üniversitenin koleksiyon salonuna, canlı durumdaki biçimini bozmadan içerisine saman doldurulmuş bir zürafa koydu.

35. Herodian, I, I, s. 37; *Hist. August.*, s. 50.

36. Akıllı ve erdemli hükümdarlar, senatörlere ve şövalyelere bu yakışıksız uğraşı, yüz kızartıcı suç sayıp cezalandırarak ya da bugün bile ağır sayılabilen, sürgün cezasıyla yasakladılar. Müstebit ve zalim olanları ise, onların onurlarını kırmak için, tehdit ve ödül kullandılar. Neron, bir kez kırk senatörle altmış şövalyeyi arenaya çıkardı. Juste Lipse, (*Saturnalia*, 1, II, b. 2), bereket versin ki Suetonius'un *Nerone*'sindeki bir bölümü düzeltmiştir.

retiarius ile çarpışması arenadaki kanlı oyunlarda ilginç sahneler oluşturuyordu. Muhafız, zırhlı başlık, kılıç ve kalkanla donanırdı. Hasmı çıplaktı, bir elinde hasmını sarmak için kullanacağı bir ağ tutuyor, öbür elindeyse ona batırmak üzere üç dişli büyük çatal bulunuyordu. İlk önce hasmına vuramazsa ağını yeniden atacak duruma gelebilmek için kaçmak ve muhafızın kovalamasından kurtulmak zorundaydı.[37] İmparator yedi yüz otuz beş kez gladyatör gibi boğuştu. Bu şanlı başarılarının imparatorluk içerisinde gösterilmesi için çaba harcandı. Commodus, bardağı taşırırcasına bir davranışta daha bulundu ve gladyatörlere ayrılmış aşırı derecede yüksek fonlardan para çekerek aşağılık keyifleri için harcadı ve bu boşluğu doldurmak üzere halkın üzerine yeni vergi yükümlülükleri getirdi.[38] Kolayca tahmin edilecektir ki dünyanın efendisi bu tür boğuşmaların hepsinden galip olarak çıkmıştır. Arenadaki galibiyetleri her zaman kanlı değildi. Gladyatörlere karşı ustalığını kullandığında, zavallı hasımları, hükümdarlarının eliyle öldürücü yarayı alıyor, son nefeslerini verirken bile bu dakikalarını ona dalkavukluk etmek için harcıyorlardı.[39]

Kısa bir süre sonra Commodus kendisine yakıştırılan Herkül adını beğenmemeye başladı. Ünlü muhafız Paulus'un adı kulaklarını okşayan tek isim oldu. Dev gibi heykeller üzerine işlendi ve büyük bir ızdırap içerisine düşmüş senatoca "takdir" ve "methüsena" haykırışlarıyla yinelenerek hükümdarın deli saçması işlerine alkış tutmaya zorlandı.[40] Suçlu Lucilla'nın erdemli kocası Claudius Pompeianus –yalnız o– işgal ettiği yerin onurunu koruma cesaretini gösterdi. Baba olarak, çocuklarıyla arenaya giderken güvenlikleri için danışmanlarına izin verdi; Romalı olarak da yaşamının, im-

37. Juste Lipse, 1, II, b. 7, 8. Juvenal, sekizinci taşlamasında bu savaşın çekici bir betimlemesini vermektedir.

38. *Hist. August.*, s. 50; Dion, 1, LXII, 1220. İmparator her defasında, *decies*, aşağı yukarı sekiz bin sterlin aldı.

39. Victor'un anlattığına göre Commodus hasımlarına ancak bir kılıç darbesi vuruyor ve görünüşe göre onların sonları bundan anlaşılabiliyordu.

40. Senatörler altı yüz yirmi altı kez "Paulus, secutor'ların en birincisi" diye yinelemeye zorlandılar.

paratorun elleri arasında olduğunu beyan etti. Marcus Aurelius'un oğlunun kendi kişiliği ve saygınlığını kötü biçimlerde kullanabileceğini düşünmek bile istemediğini söyledi.[41] Bu denli soylu ama bir o kadar da dikbaşlı duygulara karşın Pompeianus, müstebit hükümdarın kızgınlığına uğramadı. Yaşamını onurla koruduğu için mutlu oldu.[42]

Commodus kötülüğün ve aşağılığın en alt kademesine düşmüştü. Aşağılaşmış bir saray halkının pohpohları ortasında kendisi bile uyruklarının kin ve nefretine uğradığını gizlemiyordu. Bu kanı, her tür değere karşı duyduğu büyük istek, çalan tehlike çanları, günlük işler arasında edindiği kan dökme alışkanlığı onun yırtıcı karakterini büsbütün azdırıyordu. Kendi kuşkularının kurbanı olmuş nice konsüllerin yaşam sahnesinden geçtiğini tarihten öğreniyoruz. Antoninus'lardan uzakta olduğundan fazlasıyla mutsuz olanları, uzakta da olsalar özellikle araştırıyordu. Bakanları da cinayetlerinden ve eğlencelerinden ayrı tutmadı.[43] Sonunda yırtıcılığı kendisinin başını yedi. Roma'nın başta gelen insanlarının kanını fütursuzca dökmüştü. Doğrudan doğruya kendisine bakan hizmetkârlarına karşı da zulüm yürütmeye kalkışınca sonu geldi: Gözdesi Marcia, saray mabeyincisi Eclectus ve pretoryen lideri Laetus, arkadaşlarının ve öncellerinin başlarına gelenlerden uyanarak kaçınılmaz gibi görünen kendi ölümlerini önlemeyi kararlaştırdılar. Her an imparatorun kaprislerinin körü körüne kurbanı olmaktan ya da halkın birdenbire öfkelenerek ayaklanmasından korktular.

Commodus bir gün yorgun argın avdan dönmüştü, Marcia bu durumdan yararlanarak ona ayaklı bardakla şarap sundu. Hü-

41. Dion, 1, LXXII, s. 1221, onun aşağılığından ve yaklaştığı tehlikeden söz ediyor.

42. Gözüpek Pompeianus büsbütün de tedbirsiz davranmadı; yaşının ilerlemiş olmasını ve gözlerinin zayıfladığını ileri sürerek yaşamının büyük bir bölümünü kentten uzakta, kırsal alanda geçirdi. "Pertinax'ın kısa süren saltanatı dışında onu senatoda hiç görmedim," diyor Dion. Bu pek büyük hükümdar öldürüldüğü anda bütün rahatsızlıklar geçiverdi. (Dion, 1, LXIII, s. 1227).

43. Valiler her gün, denebilir ki her saat değişiyordu.

kümdar, uyumak istedi. Ne var ki zehrin şiddetiyle kıvranmaya başlayınca, güçlü kuvvetli genç bir muhafız odaya girdi, onu, hiçbir direniş görmeden boğdu. İmparatorun ölümünden ne kentte ne de sarayın içinde en küçük bir kuşku uyanmadan önce cesedi gizlice saraydan dışarı götürüldü.

İşte, Marcus Aurelius'un oğlu böyle bir alınyazısıyla yaşamdan ayrıldı; kendisinden nefret edilen bir zalimi tahtından devirmenin ne denli kolay olduğu da görüldü. O zalim ki kudretine yakışmayan bir kötülükle, her biri doğadan benzeri bir güç ve eşit yetenek almış bulunan milyonlarca insana on üç yıl boyunca baskı ve zulüm yapmıştı.[44]

Fesatçıların önlemleri, girişimin büyüklüğüyle orantılı olarak soğukkanlılıkla ve ivedilikle alındı. Tahta çıkacak imparatorda kendilerini haklı çıkaracak ve cinayetlerinin meyvesini almalarına olanak sağlayacak nitelikler bulunmasına özen gösterdiler ve sönük bir aileden yetişmiş olmasına karşın parlak değerli ve devletin birinci derecedeki görevlerine dek yükselmiş bulunan Pertinax'ı (Pertinax) seçtiler. Pertinax birbiri ardına imparatorluğun çoğu eyaletini yönetmişti. Doğruluğu, tedbirliliği ve saygı uyandıran yoksulluğuyla bütün görevlerinde asker ve sivil vatandaşlarının saygısını kazanmıştı.[45] Marcus Aurelius dönemindeki arkadaşlardan ve yüksek görevdekilerden yalnız kendisi kalmıştı. Gece yarısı

---

44. Dion, 1, LXXII, s. 1223; Herodian, 1, I, s. 43; *Hist. August.*, s. 52.

45. Pertinax bir dülgerin oğluydu. Piedmont'ta Alba Pompeia'da doğdu. Capitolinusus'un saptayarak bize ulaştırdığı başarılarını sıra ile burada belirtmeye değer: 1. Bölük komutanı oldu, 2. Suriye ve Britanya'da kohort komutanı oldu, 3. Maesia'da süvari bölüğü komutanlığı yaptı, 4. Aemilian yolu üzerinde levazım komiserliği yaptı, 5. Ren filosu komutanlığına getirildi, 6. Yılda otuz altı bin lira maaşla Dacia'da savcı oldu, 7. Bir lejyonda kıdemli askerlerin komutanlığı yaptı, 8. Senato üyesi seçildi, 9. Pretor seçildi, 10. Orada iken ve Noricum'daki birinci lejyonun komutanlığına getirildi, 11. 175. yıla doğru konsül seçildi, 12. Doğu'ya gidişinde Marcus Aurelius'a eşlik etti; 13. Tuna'da bir orduya komuta etti, 14. Maesia konsül elçiliği; 15. Dacia'nın, 16. Suriye'nin, 17. Britanya'nın, 18. Roma'nın genel iaşe başkanlığını yürüttü, 19. Afrika prokonsüllüğüne seçildi, 20. Praefectus seçildi. Herodianus onun paraya önem vermediğini söylerken Capitolinusus, halkın arasında dolaşan dedikodulara dayanarak, ahlakını bozduğunu ve büyük bir servet topladığını –itham ederek– beyan ediyor.

onu uyandırdıklarında mabeyincinin ve *pretorium prefe*'sinin kendisini kapıda beklediğini haber verdiler. Büyük bir soğukkanlılıkla onları kabul etti ve efendilerinin buyruklarını yerine getirmelerini rica etti. Bu ne sürprizdi! Öldürülmek değil, dünyanın en büyük tacı ona sunulmak isteniyordu. Pertinax, önce onların sözlerine inandığını söylemekle birlikte bu sunuyu reddetti. Sonunda, artık zalimin yok olduğuna kanaat getirdi ve saltanat sürmeye layık bir kimsenin içtenlikli isteksizliğiyle imparatorluğu kabul etti.[46]

Dakikalar çok değerliydi. Letus, yeni imparatoru pretoryenlerin ordugâhına götürdü. Bir yandan da Commodus'un ansızın beyin kanamasından öldüğü ve erdemli Pertinax'ın tahta çıktığı haberini kent içinde gürültüyle yaydı. Muhafızlar, sevinçten çok şaşkınlıkla hükümdarın ölüm haberini öğrendiler; sadece onlar Commodus'un hoşgörüsünü kazanmış ve cömertliğinden yararlanmışlardı. O sıradaki durum ve koşullar, prefenin otoritesi ve halkın çığlıkları bu muhafızların hoşnutsuzluklarını saklamaya onları zorlamış oldu. Yeni hükümdardan bol bahşiş vaatleri aldılar, ona bağlılık yemini etmeye razı oldular. Ellerinde defne dalları tutarak, sivil otoritenin de askerlerce gösterilen rızayı onaması için alkışlarla onu senato meclisine götürdüler.

Gece çok ilerlemişti; ertesi sabah yılın ilk günü başlayacaktı. Senato o sabah, utanç verici bir tören için toplantıya çağrılmalıydı. Söylentiye bakılırsa bütün uyarılara ve de dikkat ve onurunu korumayı sürdüren birkaç gözdenin ricalarına karşın Commodus geceyi bir gladyatör okulunda geçirmeye, gladyatör giysileri kuşanarak bu alçak birliğin başında gelip konsüllüğü ele geçirmeye karar vermişti. Gün henüz tam doğmadan senatörler Concordia Tapınağı'nda toplanma emri aldılar; orada muhafızlar da bulunacak ve senatörler yeni imparatorun seçimini onaylayacaklardı. Bir süre sessizlik içinde oturup kaldılar; umduklarının gerçekleşeceğini düşünmeye bile cesaret edemiyorlar, Commodus'un hain bir düzeninden ürküyorlardı. Sonunda zalimin öldüğüne iyice ina-

46. Julianus'a göre (*Cesars*), Commodus'un öldürülmesinde suç ortaklarından biriydi.

nınca büyük sevinç gösterilerinde bulundular ve nefretlerini açığa vurarak derin nefes aldılar. Pertinax, alçak gönüllülükle kendisinin bir üstünlüğü bulunmadığını, tahta çıkabilecek daha değerli senatörleri göstererek onlardan birinin imparator olmasını önerdiyse de meclisin isteği ve bozulmaz bir bağlılığın en içten inançları karşısında, imparatorluk iktidarına bağlı bütün unvanları kabul etmek zorunda kaldı.

Commodus'un anısı sonsuzluğa uzanan bir yüzkarası olarak tarihe geçti: Tapınağın kubbeleri, zalim, gladyatör ve halk düşmanı sözleriyle çınlıyordu. Ölen imparatorla ilişkili saygınlıklar kaldırılsın, heykelleri devrilsin, bütün genel yapılardaki unvanları silinsin ve halkın kin ve nefretini dindirmek için cesedi bir çengele takılıp gladyatörlerin salonunda sürüklensin diye büyük gürültülerle buyruklar veriliyordu. Senatörler, daha da ileri giderek, efendilerinin ölüsünü senatonun adaletinden kaçıran gayretkeş saray uşaklarına da çok sert cezalar verilmesini istiyorlardı. Ne var ki Pertinax, Marcus Aurelius'un oğluna babasının erdemleri için ve onun anısına sunulmak üzere, ayrıca onun ilk koruyucusu Claudius Pompeianus'un gözyaşlarını göz önünde tutarak gerekli saygının gösterilmesini sağladı. Saygıdeğer vatandaş Pompeianus, kayınbiraderinin bunca cinayetler işlemeye yönelen kötü talihine yanıyordu.[47]

Daha birkaç saat önce yaptığı övgülerle kendisini haysiyetsiz durumlara düşürmüş olan senato, şimdi onun ölüsüne karşı yüksek gönüllülükten çok adalete uygun bir öç alma duygusuyla harekete geçmiş bulunuyordu. Kararnamelerinin meşruluğu imparatorluk anayasal kuruluşunun ilkelerine dayanıyordu. Roma senatörleri, görevlerini kötüye kullanan cumhuriyet baş magistratus'larını itham etmek, yargılamak ve ölüm cezasına çarptırmak konusunda tartışılmaz hakka sahiptiler.[48] Ama bu meclis ancak zorbanın devrilmesinden sonra güçlü olabiliyordu. Onun sağlığında askerî gü-

47. Capitolinusus, bu gürültülü oturumdan tablolar vermektedir. Bir senatör bir kararname önermiş ve bu öbürlerince büyük alkışlarla yinelenmişti (*Hist. August.*, s. 52).
48. Senato, Nero'yu ölüme mahkûm etti, *more majorum*. Suetonius, b. 49.

cünün korunağı böyle bir senato davranışına olanak vermiyordu.

Pertinax, öncelinin anısını suçlamak yerine daha soylu bir yol buldu. Commodus'un kusurlarına karşı kendi öz erdemlerine dikkati çekti. Tahta çıktığı gün, devleti zarara sokabilecek olanakları zorlamamaları için özel mal ve mülkünü oğluna ve karısına bağışladı. İmparatorun eşi *Augusta* unvanını almadı. Pertinax, oğluna Caesar saygınlığı verilirse genç yaşta ahlakının bozulmasından korktu. Ona öyle sert terbiye vermiş ve o kadar güzel öğrenim sağlamıştı ki bir gün, takma saray ve soyluluk desteklerine gerek kalmadan, kendi öz bilgi ve görgüsüyle oğlu rahatça tahta çıkabilirdi. Bu da gösteriyor ki yeni hükümdar, babanın ve imparatorun görevlerini birbirinden ayırabilmekteydi. Halka karşı görevi büyük, aynı zamanda hoş bir uğraştı. Sade bir birey olduğu sıralarda senatörlerin gerçek karakterlerini incelemişti. Tahta geçtiği zaman da bunların yalnız en erdemlileri kendisine yaklaşmışlardı, Pertinax bu senatörleri dost ve arkadaş olarak kabulleniyor, zorba hayattayken tehlikeleri onlarla nasıl paylaştığını unutmuyor, kibirden ve kıskançlıktan uzak kalarak onlarla birlikte mutlu bir dönemin iyiliklerini sürdürmek istiyordu. Çoğu kez sarayın içerisinde, gösterişsiz bir biçimde ikindi kahvaltısına onları çağırıyordu. Commodus'un lüksünden eser kalmadığını görerek üzülenler için Pertinax'ın bu sadelikleri gülünç olarak nitelendiriliyordu.[49] Pertinax büyük bir hükümdara yaraşır biçimde, kendisinden önce devlet yapısında açılmış yaraları, elinden geldiğince, tehlikeli olmakla birlikte, gerekli iyileştirme çareleriyle uğraşmaya başladı. Sürgündeki henüz ölmemiş bulunan masum insanlar geri getirildi, hapis ve suçluluk hallerinden kurtarılarak malları ve unvanları yeniden kendilerine verildi. Commodus'un zulmü, düşmanlarını öldürmekle yatışmıyor, onların mezarlarına kadar uzanıyordu. O imparatorun buyruklarıyla katledilen birçok senatör, mezara gömülme onuruna bile erememişlerdi. Onların da külleri atalarınınkilerle birlikte

49. Dion, 1, LXIII, s. 1223, bu hoş vakit geçirmelerden, bir senatörün bir hükümdarla yemek yemesi gibi söz etmektedir. Capitolinusus ise (*Hist. August.*, s. 58) bir aşçı yamağından bilgi alan bir köle gibi göstermektedir.

yerleştirildi. Anıları saygıyla tazelendi, büyük felaketlere uğramış ve acılar içerisinde kalmış bulunan ailelerinin zarar ve ziyanını gidermek için hiçbir yardım esirgenmedi. Ne var ki onların gözünde en doyurucu avunma, jurnalciliğin, devlet ve vatan düşmanlığının işkenceyle cezalandırılması olacaktı. Ama ölüm cezasına çarptırılmak üzere haklarında soruşturma ve kovuşturma açılan o katiller için Pertinax sözü tam anlamıyla adalete ve yasalara bıraktı, ne öç alma ne de halkın isteklerini yerine getirme yoluna gitti.

Devlet maliyesi de özel bir dikkat ve özen gerektiriyordu. Vatandaşların mal varlıklarının her türlü haksızlık ve el koymalarla hükümdarın kasasına girmesi için bütün kaynaklar kurutulmuş olduğu halde Commodus'un doymak bilmez açlığına yetmemişti. Öldüğü zaman yüz seksen bin liralık bir devlet hazinesi bırakmıştı. Yönetimin olağan giderlerini yürütebilmek ve pretoryenlere geniş bahşiş vaadinde bulunan yeni imparatorun harcamalarını karşılayabilmek için çok yetersiz[50] bir para... Pertinax, sıkıntılı duruma karşın, önceli döneminde konulmuş ağır vergileri hafifleterek halka karşı anlayış gösterdi ve devletin istediği bütün haksız resim ve harçları kaldırdı. Bir senato kararnamesinde "zulüm yoluyla büyük paralar elde etmek yerine fakir bir cumhuriyeti adaletle yönetmeyi yeğ tuttuğunu" açıkladı.

Refahın en gerçek ve en temiz kaynaklarının tasarruf ve sanatlar olduğuna iyice inandığından, akılcı önlemlerle halkın gereksinmelerini bolluk içerisinde karşılamaları için çaba harcadı. İmparator her türlü lüks araç ve gereçlerden nefret ettiği için önce sarayın giderleri yarı yarıya azaltıldı. Saraya ait altın ve gümüş sofra takımlarını, değişik biçimdeki arabaları, işlemeli giysileri, ipek kumaşları ve çok büyük sayıda, her iki cinsten, güzel köleleri açık artırma ile satışa çıkardı.[51] Sadece, insanlık duygusunun gereği,

---

50. *Decies*, Pertinax, akıllı bir tasarrufla, ardıllarına aşağı yukarı beş yüz milyonluk (*vicies septies millies*) hazine bıraktı. Dion, 1, LXIII, s. 1231.

51. Pertinax, bu yararsız süsleri paraya çevirmenin dışında (Dion, 1, LXXIII, s. 1229) iki gizli güdünün de etkisi altındaydı. Bir yandan Commodus'un kötülüklerini sergiliyor, öbür yandan da bunları satın alanların, bir bakıma Commodus'a benzeyenlerin kimler

özgür olarak dünyaya geldiği halde, anne ve babasının kollarından ve onların hıçkırıkları arasından koparılarak alınmış olanları bunun dışında bıraktı. Zorbanın değersiz gözdelerinin meşru olmayan yollarla elde ettikleri malların bir bölümünü geri vermeye onları zorlarken bu mal ve paralarla devletten alacağı olan gerçek hak sahiplerinin alacaklarını ödüyor ve vatanlarına hizmet ettikleri halde çalışmalarının bedelini henüz alamamış olanların haklarını karşılıyordu. Ticaret özgürlüğünü yeniden kurdu. İtalya'da ve eyaletlerdeki ekilmemiş toprakları, ekmek isteyenlere dağıttı ve bunları on yıl süreyle her türlü vergiden muaf tuttu.[52]

Bu denli akılcı bir yönetim, bir hükümdar için en soylu ödül olan halkının sevgi ve değerbilirliğini Pertinax'a sağlıyordu. Marcus Aurelius'un erdemlerine ilişkin anılan yitirmemiş olanlar, yeni imparatorda o parlak örneğin çizgilerini zevkle izliyorlar, bu yönetimin böylece uzun yıllar sürebileceğini umuyorlardı.

Bozulmuş bir devlet yönetimindeki kötülükleri düzeltme konusunda gösterdiği aşırı gayret, Pertinax ve imparatorluk için uğursuzluk getirdi. Yaşı ve deneyimleri gereği daha ölçülü davranmasını sağlamalıydı. Onun bu aceleciliği ve önlem almaktaki ihmali çıkarlarını genel düzensizlikte bulan ve bir zalimin lütfunu yasanın katı adaletine yeğ tutan mahvolmuş ve gözden düşmüş bir sürü insanın eline silah vermiş oldu.[53]

Genel sevinç ve mutluluk arasında pretoryenlerin asık suratlı ve korkunç halleri, içlerinden geçenlerin anlaşılmasına olanak sağlıyordu. Pertinax'a tiksinerek baş eğmişlerdi. Bu hükümdarın yeniden kuracağı anlaşılan eski zamanın disiplininden korkuya düşmüşler ve Commodus saltanatını özlemle arar olmuşlardı. Bu hoşnutsuzluklar, imparatorun bir uyruğun hizmetlerini ödüllendirdiğini ama bir gözde eliyle yönetilmesini istemediğini çok geç fark etmiş olan Letus tarafından gizlice kışkırtılıyor ve destekleni-

olduğunu öğrenmek istiyordu.

52. Capitolinusus, Pertinax'ın özel yaşamıyla ilgili olarak birçok çocukça masal anlatıyorsa da onun halk için gösterdiği tutuma hayranlıkta Dion ve Herodian'la birleşiyor.

53. "Leges, rem surdan, inexorabilem esse." Tite-Live, II, 3.

yordu. Pertinax'ın tahta çıkışının üçüncü günü pretoryenler bir senatörü yakaladılar; amaçları kışlaya götürüp ona erguvan renkli cübbeyi giydirmekti. Bu tehlikeli onurlar içerisinde görünmek için gözleri kamaşmaktan uzak olan senatör, askerlerin elinden kurtulup kaçtı ve imparatora sığınarak onun ayaklarına kapandı.

Bir süre sonra yıllık konsüllerden biri olan Sosius Falco kendini tutkuya kaptırdı. Genç, eski ve zengin bir aileden gelme ve atılganlığıyla tanınmış bu insan,[54] Pertinax'ın o sırada bulunmayışından yararlanarak dolap çevirmek istediyse de hükümdarın acele Roma'ya dönüşü ve sıkı tutumu yüzünden başarıya ulaşamadı. Falco bir halk düşmanı olarak yargılanacaktı. İmparator, durmadan yinelediği içtenlikli ricalarla, kendisine yönelik bir saldırı olmasına rağmen, imparatorluğun suçlu bir senatörün kanıyla lekelenmemesi için bağışlanmasını istedi ve Falco kurtulmuş oldu.

Bu çeşitli girişimlerin başarısızlığı muhafız askerlerin kızgınlığını artırmaktan başka bir işe yaramadı. Commodus'un ölümünden seksen altı gün sonra, 26 Mart'ta, subayların yatıştırma çabalarına karşın disiplini ellerinden kaçırmış olduklarından kışla içerisinde büyük bir ayaklanma başladı.

En küstahlarından iki üç yüz asker, ellerinde silahları ve gözlerinde kızgınlık ateşleri parlayarak imparatorluk sarayına doğru yürüdüler. Devriyeye çıkmış arkadaşlarınca kapılar hemen açıldı ve çok erdemli bir hükümdara karşı kurulan darbe hareketine gizlice katılmış saray hizmetlileri de onlara yardımcı oldu. Ayaklananların yaklaştığı haberinin ulaşması üzerine, saklanma ya da kaçma gibi önlemlerden tiksinen Pertinax, onların karşısına çıktı. Askerlere kendi suçsuzluğunu ve içtikleri andın kutsallığını anımsattı. Bu sözler, hükümdarın saygı uyandıran görünüşü ve soylu davranışı ayaklananları şaşkına döndürdü. Büyük suçlarının korkusuna kapılarak bir süre sessiz kaldılar. Tongres'de[55] doğmuş bir barbar,

54. Capitolinus'un anlattığı öyküye inanılabilirse Falco, Pertinax'ın tahta çıktığı gün büyük bir küstahlıkla imparatora gitmiş ama akıllı hükümdar ona yalnızca genç ve tecrübesiz olduğunu hatırlatmakla yetinmiştir (*Hist. August.*, s. 55).

55. Bugünkü Liege piskoposluğu. Bu asker, olasılıkla Batavia'lı süvari muhafız bölüğün-

Pertinax'a ilk darbeyi vurdu ve ölüm yarası alan imparator yere yuvarlandı. Hemen o anda Pertinax'ın kafasını kestiler, bir mızrağın ucuna takarak acılara bürünmüş ve katillere nefretle bakan halkın önünden geçirerek kışlaya getirdiler. Bu çok değerli hükümdarı yitirmiş olmaktan büyük üzüntü duyan Romalılar, kısa süren o mutlu saltanatın sona ermesinin hüznünün yanında bundan sonra ulusun başına çökecek musibetler yüzünden o mutluluğu nasıl acı ve özlemle anacaklarını düşünüyorlardı.[56]

dendi. Bunlar Gueldres dukalığından ve dolaylarından devşiriliyorlardı. Seçilirlerken değerlerine ve gözüpekliklerine bakılıyor ve at üzerinde en hızlı akan ve en geniş ırmakları geçebiliyorlardı. (Tacitus, *Hist.*, IV, 12; Dion, 1, LV, s. 797; Juste Lipse, *de Magnitudine Romana* 1, I, b. 24)

56. Dion, 1, LXXIII, s. 1232; Herodian, 1, II, s. 60; *Hist. August.*, s. 58; Victor. *Epitom*, ve *Caesaribus*; Eutropius, VIII, 16.

V. BÖLÜM

Pretoryenler Herkesin Gözü Önünde İmparatorluğu Didius Julianus'a Satıyorlar

Britanya'da Clodius Albinus, Suriye'de Pescennius Niger ve Pannonia'da Septimius Severus, Pertinax'ın Katillerine Karşı Olduklarını İlan Ediyorlar

İç Savaşlar ve Severus'un Üç Rakibine Karşı Utkuları

Yönetiminin Yeni İlkeleri

M.S. 193

Askerî gücün etkisi küçük bir toplumdakine oranla geniş ve yaygın bir monarşide daha belirgin olmaktadır. Usta politikacılar, askerlik hizmetinde kullanabilecekleri kol sayısını hesaplar. Onlara göre bir devlet, ulusu oluşturan uyruklarının yüzde birden çoğunu askere almayıp başıboş bırakırsa az zamanda gücü tükenir. Genellikle, bu orantı tek düzenlidir. Bundan doğan etkiler, bir yönetimin ilkelerini kapsayan gerçek gücün çeşitli derecelerine göre değişiklikler gösterir. Askerler tek bir vücut halinde olmaz ve bu vücut tek bir ruhun etkinliği altında bulunmazsa disiplinin ve yüksek bir taktiğin vereceği yararlar da yok olmaya mahkûmdur. Özellikle asker sayısının belirlenerek saptanması önemlidir. Küçük bir birlikte bu tür nitelikler oluşturulabilir. Çok büyük bir askerlik gücündeyse büyük girişimler için aynı uyumu elde etmek kolay değildir. Makinenin işlemesinde kullanılan yay ve çarkların çok kalın ve ağır olması kadar gereğinden daha ince oluşu da onun işlemesini kötü yönde etkiler.

Bu görüşün gerçekliğini tanıtlamak için kısaca şöyle düşünmek yeterlidir: Doğa, sanat ve deneyim bir kimseye olağanüstü bir güç, üstün silahlar ve göz kamaştırıcı yetenek ve ustalık vermiş olsalardı, bu kimse bu üstünlüklerini kullanarak benzerlerini (hemcinslerini) buyruğu altında tutamadıktan sonra bütün bu olanak ve yetenekler boşuna olurdu. Bir kentin ya da küçük bir ülkenin başında bulunan müstebit şef yüz askerin on bin köylüye ya da vatandaşa karşı yetersiz bir korunma aracı olduğunu fark edecektir. İyi düzenlenip donatılmış ve tam disiplin altında bulundurulan yüz bin kişilik bir orduyla on milyon vatandaşı komutası altında tutmak, bir despot için olasıdır. On ya da on beş bin muhafız, bü-

yük bir başkentin kalabalık halkı üzerinde korku yaratabilecektir.

İşte, imparatorluğun gerileyişinde başlıca nedenlerden biri ve birinci belirtisi olan aşırı bozulmaya yüz tutmuş pretoryen muhafızların sayısı da aşağı yukarı bu kadardı.[1] Kuruluşları İmparator Augustus'a dayanmaktadır. Bu usta müstebit, ele geçirilmiş bir otoriteyi yasalarla allayıp pullamak değil, ancak silah gücüyle elde tutabilmenin olası bulunduğunu anlamış, kendisini savunmaya, senatoya baskı yapmaya ve herhangi bir ayaklanma hareketini başlarken önlemeye ya da boğmaya hazır bir gücü yavaş yavaş kurmuştu. Bu askerlere öbür birliktekilerin aldıklarından iki katını ücret olarak belirlemiş ve onlara yüksek ayrıcalıklar tanımıştı. Korkunç görünüşleri Roma halkını sinirlendirir ve ayaklandırır düşüncesiyle Augustus, bunlardan yalnız üç kohortu (cohort) başkentte tutmuştu. Öbürleri İtalya'ya ve Roma yakınlarındaki kentlere yerleştirilmişti.[2] Elli yıl barıştan sonra Tiberius, pretoryenlere her istediğini yapabileceği kanısına varmıştı. İtalya'yı asker bölgeleri yükünden kurtarmak ve muhafızları daha sıkı bir disiplin altına sokmak gibi, görünüşte doğru bir bahaneyle bütün muhafız birliklerini kendi yanında topladı. Bu karar dünyanın alınyazısını değiştirmiş ve özgürlüğe gölge düşürmeye dek bir uzantıyı da beraberinde getirmişti. Pretoryenler hep aynı kışlada kaldılar.[3] Burası büyük özenle tahkim edilmişti[4] ve bulunduğu yer bakımından, bütün kente egemen durumdaydı.[5]

Despotizm için vazgeçilmez olan çok korkunç uşaklar aynı za-

1. Sayıları –kuruluşlarına göre– kohort (cohort) denilen bölüklere ayrılmış olarak dokuz ya da on bin kişiydi. (Dion ve Tacitus bu konuda uyum halinde değiller). Vitellius sayılarını on altı bine çıkarıyor. Sonraları da, metinlerden öğrendiğimize göre, bu sayı aşağı yukarı aynı kaldı. (Bkz. Juste Lipse, *de Magnitudine Romana*, I, 4.)

2. Suetonius, *August.*, b. 49.

3. Tacite, *Annal.*, IV, 2; Suetonius, *Tiber.*, b. 37; Dion Cassius, 1, LVII, s. 867.

4. Vespasianus ile Vitellius arasındaki iç savaşta pretoryenlerin kışlası, en güçlü koruması olan kentlerin kuşatılmasında kullanılan her çeşit savaş makineleriyle saldırıya uğradı ve savunuldu. Tacitius, *Hist.*, III, 84.

5. Quirinal ve Viminal tepelerinin doruğunda, kent surlarının yakınında (Bkz. Nardini, *Roma Antica*, s. 174; Donatus, *de Roma Antiqua*, s. 46.)

manda ona uğursuzluk ve tehlike getirirler. Muhafızları saraya ve senatonun içerisine değin sokan imparatorlar, yönetimin gerçek güç ve zayıflıklarının nerelerde olduğunu öğrenme fırsatını da onlara vermiş oldular. Az bir süre sonra bu askerler efendilerinin kusurlarına, nefrete dönüşen bir teklifsizlikle tanık oldular. Keyfe bağlı bir yönetimde yalnızca aradaki mesafe ve gizlilikten kaynaklanan büyük korku ve saygıyı artık yüce imparatorluk gücüne karşı duymaz oldular. Zengin bir kentin eğlenceleri arasında, güçlerine dayanarak övünme ve böbürlenmeleri de artıyordu. İmparatorun kendisinin, senatonun otoritesi, devlet hazinesi ve imparatorluğun merkezinin yalnız bu muhafızların ellerinde olduğunu yadsımak artık olası değildi. Bu tehlikeli düşüncelerden onları vazgeçirmek için en sert ve güçlü hükümdarlar bile buyrukları yumuşatma ve cezaları ödüllendirmelerle geçiştirme yoluna gitmek zorunda kalıyorlardı. Onların böbürlenmelerini pohpohlamak, eğlenmelerini sağlamak, tutumlarındaki düzensizliğe göz yummak ve sallantıda olan bağlılıklarını aşırı bahşiş ve cömertliklerle satın almak gerekiyordu. Claudius'un tahta çıkarılmasından beri bu ihsanları, her yeni imparatorun tahta çıkışı vesilesiyle meşru bir hak olarak istediler.[6]

Devlet gücünün silahla desteklenmesi gerekliliğine ilişkin kanıtlar ileri sürerek bu tanıtlamaya kalkışıldı. Anayasal düzenin ilkelerine göre, bir imparatorun atanmasında muhafızların rızasının gerekli olduğu savı ileri sürüldü. Konsüllerin, magistratusların ve komutanların seçimi, senatoca ele geçirilmeden önce tartışmasız halka özgü bir haktı.[7] İyi ama bu denli ünlü halk ne oldu? Gerçekten, sefil durumlarıyla olduğu kadar duygularının aşağılıklarıyla da dü-

6. Askerlerin imparatorluğa yükselttiği Claudius, onlara verdiği ilk bahşişlerle elinin açıklığını göstermişti. Her birine *quina dena* (yüz yirmi sterlin) vermişti. (Suetonius, *Claud.*, b. 10). Marcus Aurelius, arkadaşı Lucius Verus'la birlikte, barış içerisinde tahta çıktığında her pretoryene *vicena* (yüz altmış sterlin) verdi (*Hist. August.*, s. 25; Dion, LXIII, s. 1231). Hadrianus, Caesar olduğunda bu yükselmenin kendisine *ter millies*'e (iki buçuk milyon sterlin) mal olmasından yakınıyordu.

7. Cicero, *de Legibus*, III, 3. Tite-Live'nin birinci ve Dionysius Halicarnassus'un ikinci kitapları halkın otoritesini –hatta kralın seçiminde bile– gösteriyorlar.

şük ve tiksinti uyandırıcı kargaşalı bir kalabalık halinde Roma'nın sokaklarını dolduran bu köleler ve yabancılardan oluşmuş güruhlar arasında o halkı bulmak olası değildi. İtalya topraklarında doğmuş, silah ve erdem öğrenim ve eğitimini birlikte yaparak yetiştirilmiş genç insanlardan oluşan devlet savunucuları halkın gerçek temsilcileriydiler ve cumhuriyetin asker şefini seçmek hakkına sahiptiler. Bu düşünce düzenleri görünüşte doğruydu. Kendini beğenmiş pretoryenler, Galyalı generalin yaptığı gibi, terazinin bir kafesine kılıçlarını atarak dengeyi bozunca bu düşünce düzeninin işlemesi de olanak dışı kaldı.[8] Pertinax'ı canavarca cinayetle öldürerek tahtın kutsallığını kirletmişlerdi. Sonra da takındıkları tutumun iğrençliğiyle de onun saygınlığına gölge düşürmüşlerdi. Muhafız karargâhında artık baş kalmamıştı. Fırtınayı körüklemiş olan şu Letus, halkın kin ve nefretinden kurtulmak için usulca ortadan kayboldu. Bu kargaşada, kentin valisi ve imparatorun damadı Sulpicianus'u, kayınbabası, ilk ayaklanma haberi üzerine kışlaya göndermişti. Kalabalığı yatıştırmaya uğraşırken, zavallı Pertinax'ın başını bir mızrak üzerinde katiller alayının ortasında görünce yapacak bir şey kalmamıştı. Her ne kadar tarih, tutkunun her ilkeyi boğduğunu ve öbür istekleri silah zoruyla elde ettiğini görmeye bizi alıştırdıysa da bu korku ve dehşet saatlerinde Sulpicianus'un üzerinde henüz kanı tüten ve üstelik kendisinin o denli yakın olduğu bir hükümdarın tahtına geçmeyi arzulamasına akıl erdirmek pek zordur. Muhafızları coşturmaya yetecek tek kanıtı vermek üzere onların ne kadar istediğini öğrenmiş ve imparator gibi tavırlar takınmaya başlamıştı. Ne var ki pretoryenlerin en ileri düşünenleri, özel bir anlaşmayla, koparılabilecek en yüksek paranın tutarını saptamanın belki de mümkün bulunmadığını düşündüler, kale duvarlarına çıktılar ve Roma İmparatorluğu'nun artırmaya çıkarıldığını, en çok verenin imparatorluğun sahibi olacağını yüksek sesle kamuya duyurdular.[9]

---

8. Roma'nın Galyalılarca kuşatılmasında (Bkz. Tite Live, V, 48; Plutark., *Camill.*, s. 143.)
9. Dion, 1, LXIII, s. 1234. Herodian, 1, II, s. 63; *Hist. August.*, s. 60. Bütün bu tarihçiler bunun açık bir satış olduğunda birleşiyorlarsa da yalnız Herodian, askerlerin ilan ettiği

Askerlerin bu alçakça davranışı askerliğin ne hallere düştüğünü göstermektedir. Bütün kent acı, utanç ve nefret dalgalarıyla çalkalandı; sonunda bu duyuru, zengin senatör Didius Julianus'un kulaklarına kadar geldi. O, devletin başına gelenlerle ilgisiz, içki sofrasında eğlencesini sürdürüyordu.[10] Karısı, kızı, azatlı köleleri ve dalkavukları kendisinin tahta yakışacağına onu inandırdılar ve bu denli elverişli fırsatı kaçırmaması için yalvardılar. Bu sözlerden yüreklenen yaşlı adam arabayla kışlaya gitti ve duvarın altında durarak görüşmeye geldiğini haber verdi. O sırada Sulpicianus, muhafızların arasında onlarla pazarlık halinde bulunuyordu. Güvenilir haberciler bir yandan öbür yana geçiyor, her adayı rakibinin verdiği fiyattan haberdar ediyordu. Sulpicianus, her askere beş bin drahmi (yaklaşık üç bin altı yüz seksen sterlin) vadetmişti; halbuki açgözlü Julianus birdenbire altı bin iki yüz elli drahmi (dört bin altı yüz sterlin) önerdi. Kapılar onun önünde açıldı. Satın alıcı, erguvanı kuşandı ve muhafız birliklerinin bağlılık andını aldı. Askerler, Sulpicianus'u bağışlamak ve ileri sürdüğü savları unutmak insanlığını da gösterdiler.

Pretoryenlere, benimsemekle birlikte tiksindikleri hükümdarlarıyla yapılan anlaşmayı uygulamak kalıyordu. Onu aralarına aldılar, çevresini sardılar ve savaş düzeninde kentin bomboş sokaklarından geçtiler. Senatörler çağrılmışlardı. Pertinax'ın dostluğuyla onurlandırılanlar ya da Julianus'un kişiliğinden nefret edenler, güvenlikleri açısından bu ihtilali onaylamayı ve çok canlı bir sevinç bile göstermeyi daha az önemli bir görev saymadılar.[11] Senato silahlılarla dolduktan sonra, Julianus, kendi seçiminin özgürlüğü, yüksek nitelikteki yetenekleri ve vatandaşlarının sevgisine güveni üzerine bir söylev verdi. Uzun konuşması herkes tarafından alkışlandı. Bütün meclis onun ve ulusun mutluluğunu övdü, ona her zaman sadık kalacağına söz verdi ve imparatorluk iktidarının

biçimde olduğunu söylemektedir.

10. Spartianus, Julianus'un karakterindeki daha kötü yönleri yumuşatarak göstermiştir.

11. Dion Cassius o sırada yargıçtı ve Julianus'un kişisel hasmı idi. 1, LXIII, s. 1235.

bütün nişan ve unvanlarıyla kendisini donattı.[12]

Julianus, senatodan çıkınca aynı alayla saraya gitti. Gözüne çarpan ilk şeyler Pertinax'ın kanlar içerisindeki cesediyle kendisi için hazırlanmış hafif yemeklerdi. Birine kayıtsızlıkla, öbürüne hor görüşle baktı. Onun için görkemli bir şenlik düzenlendi. Geceleyin çeşitli oyunlar oynandı ve ünlü *pylades* danslarını seyrederek eğlendi. Gözdeler alayı el ayak çektikten sonra, karanlıklar ve sessizlikler içerisinde korkunç düşüncelerle baş başa kalan bu hükümdar uykunun tatlı kucağına bir türlü kendini veremedi. Belki de çılgınca girişimini, erdemli öncelinin başına gelenleri kafasından birer birer geçiriyor ve değerinin değil de paranın sağladığı bir krallık simgesinin ne denli yalancı bir şey olduğunu düşünmekten kendini alamıyordu.[13]

Titremekte hakkı vardı. Dünyanın en büyük tahtına oturmuştu ama ne dostu ne de yandaşı vardı. Pretoryenlerin bile yalnızca para düşkünlüğünün yarattığı bu hükümdardan ötürü yüzleri kızarıyordu. Hiçbir vatandaş yoktu ki onun tahta çıkmasından tiksinti duymamış ve Roma halkının onuruna indirilmiş bir şamar olarak nefret etmemiş bulunsun... Büyük varlıklara ve parlak bir yaşayışa sahip olan soylular dillerini tutmak zorunluğunu duyuyorlar, duygularını gizliyorlar, imparatorun yapmacık iltifatlarını yapay bir hoşnutlukla ve abartmalı bağlılık gösterileriyle karşılıyorlardı. Ne var ki halk arasında, kendi ortamı ve dayanışması içerisinde güvenli bir konuşma olanağı bulanlar duygularını rahatça dile getirebiliyorlardı. Roma'nın yollarında ve alanlarında ilenme, kötüleme sesleri duyuluyordu. Kızgın kalabalıklar Julianus'un kişiliğine söveyor, onun verdiklerini kabul etmiyordu. Bir ihtilal yapabilmek için çok yetersiz olduklarından yüksek sesle bağırarak sınırlardaki lejyonların gelip imparatorluğun saygınlığına yapılmış saldırının öcünü almasını istiyorlardı.

---

12. *Hist. August.*, s. 61. Burada oldukça ilginç bir durumu öğreniyoruz: Doğumu ne olursa olsun, bir imparator, seçiminden sonra, dolaysız olarak, patrisyenler sınıfına geçmektedir.
13. Dion, 1, LXIII, s. 1235; *Hist. August.*, s. 61.

Genel hoşnutsuzluk kısa zamanda devletin en uzak bölgelerine dek yayıldı. Britanya, Suriye ve Pannonia'daki ordular, kendilerini komutan olarak zaferden zafere koşturmuş olan Pertinax'ın ölümüne yandılar. Pretoryenlerin imparatorluğu açık artırma ile sattığını şaşkınlık, nefret ve kıskançlıkla öğrendiler, bu yakışıksız alışverişi benimsemeyi oybirliğiyle reddettiler. Bu başkaldırış Julianus'un yıkılmaya mahkûm olmasına ve devletin huzursuzluğuna yol açtı. Ayrı ayrı ordulara komuta eden Clodius Albinus, Pescennius Niger ve Septimius Severus, Pertinax'ın öcünü almaktan çok ona ardıl olmak için hızla harekete geçtiler. Bu üç rakibin kuvvetleri de eşitti. Her biri üç lejyonun ve bir de kalabalık bir yardımcı birliğin başında bulunuyordu.[14] Her ne kadar kişisel karakterleri bakımından ayrı yaradılışta iseler de askerlik değerleri açısından deney ve yetkiyi taşıyan birer generaldiler.

Clodius Albinus'un kökten soyluluğu nedeniyle öbür iki rakibine karşı üstünlüğü vardı. Ataları arasında eski cumhuriyetin en ünlü vatandaşları bulunuyordu.[15] Kendisinin bağlı olduğu kol, talihsizliğe uğrayarak uzak bir eyalette yerleşmek zorunda kalmıştı. Onun karakteriyle ilgili tam bir kanıya varmak güçtü. Ağırbaşlı bir filozof görünüşü içerisinde, insan yaradılışının düşebileceği kusurların birçoğunu gizlemekle onu suçlarlar.[16] Ne var ki eleştirenler, Severus'u övmek için her türlü ahlaksızca davranışı işleyebilen yazarlardı ve onların satılmış kalemi, talihsiz bir rakibin hatlarını değiştirmişti. Albinus'un erdemi ya da ikiyüzlülüğü ona Marcus Aurelius'un takdir ve güvenini sağlamıştı. Onun oğlu üzerinde aynı etkiyi sürdürebilseydi tutumu çok esnek bir karakterde olduğunu gösterebilecekti. Bir müstebit hükümdarın lütfu, kendisi için söz konusu olan kimsede değer eksikliği gibi şeyler düşünül-

14. Dion, 1, LXIII, s. 1235.

15. Posthumian'lar ve Cejonian'lar. Posthumian ailesinden bir vatandaş, kuruluşundan beş yıl sonra konsüllüğe yükselmişti.

16. Spartianus, derlemesinde, insan yapısını oluşturan bütün erdemlerin ve bütün kusurların bir karmasını yapar ve bunu tek bir bireye yükler. *Agustan History*'deki portrelerin çoğunluğu bu düşünce düzenine göre çizilmiştir.

mez. Çoğunlukla rastlantı, kapris ve devlet işlerinin zorunluluğu, hükümdarları kendilerinde olmasa bile yetenek ve erdemleri ödüllendirmeye yöneltebilmiştir.

Görünüşe göre Albinus, hiçbir zaman Commodus'un zulümlerine araç olmamış ve onun kötü yaşamına ortaklık etmemiştir. Birtakım memnun olmayan subayların komplo kurduklarını bildiren ve tahtın savunucusu olduğunu, bunun için de kendini Caesar unvanı ve saygınlığıyla ilan etmesini isteyen imparatordan özel bir mektup aldığı sırada başkentten uzak bir yerde komutan bulunuyordu.[17] Britanya yöneticisi, kendisini kıskanılacak bir hale sokabilecek tehlikeli bir onuru ve Commodus'un yakın olan yıkılışında onu da içerisine alacak felaketlere sürükleyebilecek bir durumu akıllıca reddetmişti. Albinus, yükselmesi için daha soylu ya da hiç değilse saygıdeğer araçlar kullandı. İmparatorun ölümünü bile beklemeden birliklerini topladı. Despotluğun kaçınılmaz kötülüklerini belirttikten sonra güzel bir söylevle, atalarının konsüllük yönetimi altında mutlulukla yaşadıklarını ve zaferler kazandıklarını anlattı, halka ve senatoya yasal otoriteyi yeniden kazandırmaya kesin kararlı olduğunu bildirdi.

Halkın anlayacağı biçimde verdiği bu söylev Britanya lejyonlarınca çılgınca alkışlarla karşılandı. Roma'da da bu sözler gizliden gizliye alkışlanmıştı. Kıta Avrupa'sından ayrık durumdaki bu gürültüsüz eyaletin ve pek ünlü olmayan bir ordunun başında, askerlerinin[18] disiplini kadar sayısı ve değerlerine de dayanan Britanya yöneticisi, Commodus'un tehditlerine meydan okudu, Pertinax'ın otoritesine denk bir tutumla karşı koydu ve Julianus, tahtı ele geçirince ona karşı da bayrağı açtı. Başkentteki kargaşa Albinus'un bu davranışlarını bir bakıma doğruluyordu. Yalnızca vatan aşkıyla hareket ettiği izlenimini uyandırmıştı. Alçak gönüllülüğü görkemli Augustus ve imparator unvanlarını almasını önlüyordu.

17. *Hist. August.*, s. 80-84.

18. Birkaç yıl önce Britanya'yı yönetmiş olan Pertinax, askerlerin ayaklanması sonucu ölüme terk edilmişti (*Hist. August.*, s. 54). Bununla birlikte birlikler ona candan bağlıydı ve buna çok üzülmüşlerdi. "Admirantibus cam virtutem, cui irascebantur."

Belki de buna benzer bir durum ve ortamda senato ve halk başkan vekilliği adını almış bulunan Galba örneğine öykünüyordu.[19] Pescennius Niger'in kişisel değeri onun soylu olmayan kökenini unutturacak nitelikteydi ve değerlilik yüzünden kısa sürede Suriye eyaleti yöneticiliğine yükseldi. Bu görev çok önemli ve kazanç getiriciydi, üstelik iç savaş sırasında ona tahtın yolunu da açabilirdi. Ne var ki görünüşe göre, birinci derecede bir yer tutmaktan çok, ikinci sırada parlak görevleri başarıyla yürütebilecek bir yapıya sahipti. En başta emir ve kumanda vermek yerine, örneğin Severus'un dört başı mamur bir yardımcısı olabilecekti. Nitekim daha sonraki zamanlarda yenik bir hasmın yararlı birçok kuruluşlarını benimseyebilen yüksek bir ruha sahip olduğunu göstermiştir.[20]

Niger, yöneticiliği süresince birliklerin saygısını kazanmıştır. Sert disiplini askerlerinin değerini artırıyor ve söz dinleyişlerini kesinlikle sağlıyordu. Yönetiminin sertliğine karşın eyalet halkının büyük sevgisini kazanmasını da bilmişti. Zevk ve eğlenceye düşkün Suriyeliler, özellikle görkemli ve çok sayıdaki bayramlarından onun da hoşlanır ve zevklenir görünerek gönüllerini almasından büyük memnunluk duymaktaydılar.[21]

Pertinax'ın canavarca öldürülüşü Antakya'da öğrenilir öğrenilmez, bu hükümdarın öcünü almak için bütün Asya'nın gözleri Niger'e döndü ve tahta çıkacak aday olarak yalnız o görüldü. Doğu lejyonları bu seçeneği benimsediler. Etiyopya[22] sınırlarından Adriyatik Denizi'ne dek imparatorluk kesiminin zengin olmakla birlikte silahsızlandırılmış eyaletleri, sevinerek ve gönül rızasıyla onun buyruğuna girdiler. Bundan başka Dicle ve Fırat'ın ötesinde bulunan devletler, onun seçimini kutladılar ve emrinde olduklarını saygıyla

19. Suetonius, *Galb.*, b. 10.

20. *Hist. August.*, s. 76.

21. Herodian, 1, II, s. 68. Jean Malala'nın Antioch (Antakya) kroniğinde, dinsel inançlarıyla eğlenceye düşkünlüklerini aynı zamanda giderdikleri bayramlara, vatandaşların ne denli bağlı oldukları gösterilmektedir.

22. *Hist. August.*'da, Niger'in kişisel dostu ve müttefiki olan Mısır'daki bir Thebes kralından söz edilmektedir. Spartianus yanılmamışsa, olsa olsa tarihçilerce hiç bilinmeyen kabile hükümdarlarından başka bir şey olmasa gerektir.

bildirdiler. Birdenbire talihin yüzüne gülmesiyle şaşıran Niger bu kadar ivedi bir ihtilali düzenleyecek denli güce sahip değildi. Hiçbir rakiple karşı karşıya gelmeyeceği ve tahta çıkışında bu olay vatandaşlarının kanıyla lekelenmeyeceği için kendi kendini kutluyordu. Ne var ki başarının boş onurlarıyla zaman yitirirken zaferi güven altına almak için gerekli önlemleri ihmal ediyordu. İmparatorluğun alınyazısını belirlemek, hiç değilse dengelemek için Batı'nın güçlü ordularıyla görüşmeler yapmak ve özellikle vakit geçirmeden Roma üzerine yürüyüşe geçmek yerine –ki orada sabırsızlıkla bekleniyordu–[23] Niger, en değerli günlerini Antakya'nın zevk ve eğlencelerinde harcadı, Severus'un gayretli dehası bundan ustaca ve sonuç alacak bir kararlılıkla yararlanmasını bildi.[24]

Pannonia ve Dalmaçya ülkeleri Tuna ile Adriyatik Denizi'nin ucu arasındadır ve Romalıların en son aldığı, savaş sırasında da çok kan dökülen yerlerdir. Bu barbarlardan iki yüz bini, özgürlüklerini savunmak üzere silaha sarılmışlar, Augustus'un yaşlılığında onu telaşlandırmış ve tüm imparatorluk güçlerinin başında kendilerine karşı savaşan Tiberius'u uğraştırmışlardı.[25] Sonunda Romalıların disiplini ve gözüpekliği üstün gelmiş, Pannonialılar boyun eğmişti. Bununla birlikte, bağımsızlıklarının henüz çok taze anısı, ele geçirilememiş ve baş eğdirilememiş uzak bölgelerdeki oymak ve boylar, belki de bir sava göre[26] doğanın birtakım insanlara uzun boy, kısa akıl vermesi sonucu gibi etkenler ilkel yabanıllıkları sürdürmelerine neden oluyordu. Bu memleketlere ne denli Roma uyrukları yerleştirilmiş olursa olsun yine bu barbar topraklarının asıl halkının gözüpek çizgileri yüzlerinde okunabilmekteydi. Savaşkan gençliği Tuna kıyılarında ordugâh kurmuş lejyonların sü-

23. Dion, 1, LXXIII, s. 1238. Herodian, 1, II, s. 67. O sıralarda herkesin ağzında yinelenen bir dize üç rahip için genel kanıyı yansıtır gibiydi; Optimus Niger, bonus Afer, pessimus Albus.

24. Herodian, 1, II, s. 71.

25. Anımsanmaya değer bu savaşın, Tiberius ordusunda bulunan Velleius Paterculus'tan okunması olasıdır (II, 110, vb.).

26. Herodian böyle düşünmektedir (1, II, s. 74). Çağdaş Avusturyalılar bu etkiyi kabullenecekler midir?

rekli asker kaynağını oluşturuyor, Germenler ve Sarmatlarla girişilen savaşlarda kendini gösteren bu lejyonlar imparatorluğun en seçkin birlikleri sayılıyordu.

O tarihte Septimius Severus, Pannonia ordusunun komutanıydı. Afrika'da doğan bu general bütün askerî rütbelerden geçmişti. Onurlu yollarda ağır ağır ilerlerken bu yürüyüşünde kesin ve sarsılmaz bir tutkuyla hareket ediyordu; bu tutkusunu ne bir eğlence ne tehlikelerden korkma ne de başka herhangi bir şey durduracak gibi değildi.[27] Pertinax'ın ölümünü bildiren ilk haber üzerine birliklerini topladı, onlara, pretoryenlerin cinayetini, küstahlığını, zayıflığını canlı bir biçimde anlattı ve lejyonları silaha sarılarak öç almaları için kışkırttı. Söylevin sonu özellikle çok etkiliydi. Her askere dokuz bin lira vadediyordu ve bu ödül, alçak Julianus'un imparatorluğu satın almak için ödediği paranın iki katıydı.[28]

Birlikler komutanlarına hemen Augustus adını verdiler ve ona imparator dediler. Severus, böylece bu saygın onuru kazanmış oldu. Böyle olduğuna kendisini inandıran etkenler, var olduğunu sandığı kişisel değeri ve tuttuğu politikanın ya da eskiden beri kurduğu imge ve düşlerin uzun bir süre sonunda gerçekleşmesini görmesiydi.[29] İmparatorluk üzerine isteklilerden bu üçüncüsü de durumundaki avantajların özelliğine inandı ve bundan yararlanmasını bildi. Onun yönetim alanı Julian Alplerine kadar uzanıyor, bu da İtalya'ya sızabilme olanaklarını kolaylaştırıyordu.

Augustus, bir Pannonia ordusunun on günde Roma önüne ulaşa-

27. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, Commodus, Albinus'a yazdığı bir mektupta Severus'u ihtiraslı, hükümdarın tutumunu eleştiren ve onun yerine geçmek isteyen bir komutan olarak göstermektedir (*Hist. Aug.*, s. 80)

28. Pannonia, bu denli parayı sağlayamayacak kadar yoksuldu. Herhalde bu para ordugâhta vadedilmiş ve sonra başkentte ödenmiş olmalıdır. Ben de Casaubon'un tahminini kabul ettim (Bkz. *Hist. Aug.*, s. 66; Comment., s. 115).

29. Herodian, 1, II, s. 78. Severus, Tuna kıyılarında imparator ilan olundu, Spartianus'a göre Carnuntum'da, Victor'a göre Sabaria'da. Hume ise, Severus'un kökeni ve saygınlığı imparatorluk erguvan renkli giysisinin çok altında görüldüğünden ve İtalya'ya yalnızca komutan olarak yürüdüğünden, her zamanki kesin tutumuyla bu olayı irdelememiştir. (*Essays.*)

bileceğini söylemişti.[30] Bu anımsanmaya değer sözler Severus'un kafasında canlandı. Girişimin büyüklüğüyle orantılı bir ivedilikle, çok geniş kara ve deniz alanlarıyla İtalya'dan uzakta bulunan rakiplerinin kendisinin başarılarından ve de seçiminden bile haberleri olmadan önce, meşru imparator sıfatıyla Pertinax'ın öcünü alabilir, Julianus'u cezalandırabilir, senatonun ve halkın saygısını kazanabilirdi.

Yürüyüş sırasında, yalnızca dinlenme ya da yemek araları verdi. Lejyonların başından hiç ayrılmaksızın, askerlerle iyice kaynaşıyor, onların güveninden onurlanmış gibi görünüyor, gayretlerini artırıyor, cesaretlerini kamçılıyor ve umutlarını canlı tutuyordu. En küçük piyade eriyle bile, ödüllerin büyüklüğünü ona anımsatarak yol yorgunluklarını paylaşmaktan hoşlanıyordu.

Uğursuz Julianus ise, imparatorluğu Suriye komutanına karşı korumak için bekliyor ve böyle umuyordu. Pannonia'nın yenilmez lejyonlarının hızla Roma üzerine yürüdüklerini öğrenince, sonunun kaçınılmaz biçimde geldiğini anladı. Her habercinin gelişiyle tehlike çanları daha hızlı çalmaya başlıyordu. Severus'un Alpleri geçtiği, onu bekleyen ya da ilerlemesine engel olamayan İtalya kentlerinin kendisini sevinç ve bağlılık gösterileriyle karşıladıkları durmadan gelen haberler arasındaydı. Önemli Ravenna kenti, karşı koymadan teslim olmuş ve Adriyatik filosu komutanının buyruğuna geçmişti. Düşman Roma'dan seksen fersah uzakta bulunuyordu. Her an hükümdarın yaşamı ve saltanatı çevresindeki halkayı daraltıyordu.

Bununla birlikte Julianus, yok oluşunu önlemeye, hiç değilse geciktirmeye kalkıştı. Pretoryenlerin parayla satın almak için çabalarını artırdı, başkenti boşuna savaş hazırlıklarına boğdu, kentin çevresine yeni tahkimat hatları çektirdi, sanki olasıymış gibi, yenen bir düşmana karşı son savunma hatalarında dayanmak amacıyla sarayda da birtakım önlemler aldırdı. Pretoryenlerin korkusu

30. Velleius Paterculus, 1, II, b. 3. Pannonia sınırlarından Roma önlerine gelebilmek için iki yüz mil yol yürümek gerekiyordu.

ve utançları onu yalnız bırakmalarını engellemişti ama bu askerler de deneyimli bir generalin komuta ettiği ve Tuna'nın buzlu kıyılarında barbarları her zaman yenilgiye uğratmış olan Pannonia lejyonlarının adını duyunca bile tir tir titriyorlardı.[31] Hamamlardan ve tiyatrolardan ellerini ayaklarını çekiyorlar ve uzun süredir kullanmadıkları için alışkanlığını yitirdikleri silahların ağırlığından rahatsızlık duyuyorlardı. Fillerin korkunç görünüşü kuzey ordusunu dehşete düşürecek diye kendilerini avutmaya çalışıyorlardı. Bu dikkafalı hayvanlarsa, kendilerini idare edenlerin emirlerine alışmış değillerdi. Halk, Mizen filosundan getirilmiş deniz erlerinin gülünç değişikliklerinden tiksiniyordu. Senatörler de despot hükümdarın telaşlı ve bitik durumuna bakıp için için seviniyorlardı.[32] Julianus'un bütün davranışları telaş ve şaşkınlığını sergiliyordu. Kimi zaman senatodan Severus'un devlet düşmanı olarak ilan edilmesini istiyor, kimi zaman da imparatorluğa onun da katılmasına razı olduğunu söylüyordu. Bir yandan senatörleri, elçi olarak Severus ile görüşmelerde bulunmaya gönderiyor, bir yandan da onu öldürmeleri için özel katiller görevlendiriyordu. Rahibe ve rahiplere, tapınaktaki giysilerini giyinerek, önlerinde dince kutsal sayılan putları taşımalarını ve böylece Pannonia lejyonlarını karşılamaya gitmek üzere görkemli bir alayla dışarı çıkmalarını buyuruyor, imgesel törenler ve aşağılık sungularla geleceği anlamaya çabalıyordu.[33]

Ne silahlardan ne de ayaklanmalardan korkan Severus, sadece komplolardan kaygılanıyordu. Bu tehlikeyi karşılayabilmek için, bütün yol boyunca, sürekli olarak zırha bürünmüş altı yüz seçkin askerini gece gündüz yanından hiç ayırmadı. Hiçbir engel onun hızlı yürüyüşünü engelleyemedi. Apenin boğazlarını kolayca geç-

31. Bu, yalnız yaldızlı sözler değil, Dion'un aktardığı ve belki de birden çok meydana gelmiş bir olaya göndermedir (Dion, 1, LXXI, s. 1181).

32. Dion, 1, LXIII, s. 1233. Herodian, 1, II, s. 81. Romalılar, filleri düşman üzerine salarak yaptıkları savaşlarda, bunlarsız yaptıklarından daha büyük zaferler kazanmış olmadılar. Sonraları bu korkunç hayvanları kullanmaktan nefret etmişlerdir.

33. *Hist. August.*, s. 62, 63.

tikten sonra, ilerlemesini durdurmak için kendisine gönderilen birlikleri ve elçileri ordugâhında kabul etti. Bugünkü adıyla Terni olan Interamina kentinde çok az kaldıktan sonra yirmi dört fersah ilerideki Roma'ya doğru yürümesini sürdürdü. Kazanacağına tam güveni vardı ama pretoryenlerin umutsuzlukla yapacakları direnme kan dökülmesine yol açabilirdi. Severus ise kılıcını hiç kullanmadan tahta çıkmak gibi soylu bir istek içerisindeydi.[34] Gizlice gönderdiği adamları başkentin içine dağılmışlardı ve aşağılık hükümdarları ile Pertinax'ın katillerini Severus'un adaletine teslim etmeye razı olurlarsa pretoryenlerin suçlu tutulmayacakları konusunda onlara güvence vermişlerdi.

Karşı koymaları için ne bağlılık ne de onur sorunu söz konusu olmadığına göre, pretoryenler, yerine getirilmesi çok kolay olan koşulları sevinerek kabul ettiler. Katillerden çoğunu yakaladılar ve Julianus'u uzun süre savunmayacaklarını senatoya bildirdiler. Konsülün çağrısı üzerine toplanan meclis oybirliğiyle Severus'u tek meşru imparator olarak tanıdı, Pertinax'a tanrısal onurlar vererek Julianus'u tahttan indirmeye ve ölüm cezasına çarptırdı.

Julianus, adi bir cani gibi, sarayının banyo dairesinde, kafası kesilerek idam edildi. İşte, eğreti ve fırtınalı bir tahta çıkmak için çok büyük paralar harcamış ve yalnızca altmış altı gün bu tahtı işgal edebilmiş olan adamın sonu da böyle oldu.[35] Severus'un Tuna kıyılarından Tiberis kıyılarına çok kısa bir zaman içerisinde büyük bir orduyu ulaştırabilmesi, tarım ve ticaretin ürettiği yiyecek maddelerinin bolluğunu, yolların güzelliğini, lejyonların disiplinini ve zapt edilmiş ülkelerin ne derece buyruk altında tutulduğunu göstermektedir.[36]

---

34. Victor ve Eutropius, VIII, 17, Milvian Köprüsü yakınındaki Ponte Molle'de bir savaş olduğunu söylüyorlarsa da zamanın en değerli yazarları böyle bir şeyden bahsetmemektedirler.

35. Dion, 1, LXXIII, s. 1240: Herodian, 1, II, s. 83. *Hist. Aug.*, s. 63.

36. Bu altmışaltı günden on altı günü çıkarmak gerekir. Pertinax 28 Mart'ta katledildi, Severius ise olasılıkla 13 Nisan'da şeçildi (Bkz. *Hist. Aug.*, s. 65 ve Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. III, s. 393, not 7). Sonra da ordusunu harekete geçirebilmek için ona on gün gerekmiştir. Buna göre, bu hızlı yürüyüş kırk günde yapılmış oldu. Roma ile Viyana

Severus'un ilk işi günlük genel yaşam ve tutacağı politikayla ilgili önlemleri almak oldu, Pertinax'ın öcünü almaya ve bu hükümdarın anısına bütün onurları geri vermeye karar verdi. Yeni hükümdar, Roma'ya girmeden önce, pretoryenlerin, kent yakınındaki büyük bir ovada kendisini beklemelerini, silahlarını almamalarını, ancak hükümdarın yanında oldukları zaman giydikleri tören kıyafetleriyle bulunmalarını buyurdu. Pişmanlıktan çok korkudan yılmış bu kendini beğenen güruh Severus'un buyruğuna uydular. Az sonra İllirya ordusundan bir birlik onların çevresinde mızraklarından örülmüş geçilemez bir duvar meydana getirdi. Dayanma ya da kaçma olanaksız hale gelmişti. Pretoryenler sonlarını sessizlik ve iç yıkılışı içerisinde beklemeye başladılar. Kürsüye çıkan imparator yüzlerine karşı ağır sözlerle onların aşağılıklarını ve alçaklıklarını dile getirdi; namussuzluklarından ötürü askerlik sıfatlarının alındığını söyleyerek süslü püslü kılıklarını söktürdü ve başkente otuz fersahtan daha az mesafede yaklaşmaları halinde ölüm cezasına çarptırılacaklarını bildirdi. Bu sırada, öbür birlikler, pretoryenlerin silahlarını toplayarak kışlalarının işgal edilmesi sebebiyle umutsuzluğa düşerek saldırmalarını önleyecek önlemleri almışlardı.[37]

Bundan sonra Pertinax için, acı alınyazısının duyarlılığına yaraşır görkemli bir cenaze töreni yapıldı.[38] Senato, acıyla karışık bir sevinçle, çok sevdiği ve üzüntüsünü çektiği o yüce hükümdara karşı son görevlerini de yerine getirdi. Yeni hükümdarın duyarlılığı, Pertinax'a oranla, belki daha az içtenlikliydi. Onun erdemlerini takdir ediyordu ama bu erdemler, kendisinin biricik amacı olan tahtın yolunu ona kapatmış olacaktı. Severus, özenle hazırlanmış dua söylevini gösterişli bir eda ile okudu. İçinde duyduğu memnuniyete karşın, gerçek bir acı duyuyormuş gibi göründü. Perti-

---

arasının sekiz yüz mil olduğu göz önüne getirilirse, Severus'un birliklerinin her gün, hiç durmadan yirmi mil yapmış oldukları anlaşılır.

37. Dion, 1, LXIV, s. 1241; Herodian, 1, II, s. 84.

38. Senatör sıfatıyla hazır bulunmuş olan Dion bu töreni büyük ve tantanalı olarak betimlemektedir, 1, LXIV, s. 1244.

nax'ın anısına gösterilen bu saygı, birçok kimsede, onun yerine geçmeye en layık insanın Severus olduğu kanısını yerleştirdi. Ne var ki bu gibi boş törenlerden ziyade silahlarına güvenen bu hükümdar haklarını bunlarla korumalıydı. Bu düşünceye dayanarak, otuz gün sonra Roma'yı terk etti ve kolay bir utkunun ışığıyla gözlerini kamaştırmadan, büyük rakipleriyle savaşmaya kendini hazırladı.

Zenginliği ve olağanüstü yetenekleri onu, Caesar'ların birincisi ve en büyüğüyle karşılaştıracak denli zarif bir tarihçiyi etkiledi.[39] Oysa ikisi arasında paralellik bile söz konusu olamaz. Severus'un karakterinde parlak bir üstünlük, ruh büyüklüğü, yüce gönüllülük, bağışlama gibi Caesar'ın niteliklerini bulmak olası mıdır? Özellikle o yüce zekânın eğlenme aşkıyla bilgi edinme aşkını ve tutku ateşini birleştirmek, bağdaştırmak gibi ince yeteneklerini Severus'ta aramak boşuna olmaz mı?[40] Eğer bu iki hükümdar arasında birtakım benzerlikler varsa bunlar olsa olsa, girişimlerindeki hızda ve iç savaşlarda elde ettikleri yengilerde bulunabilir.

Dört yıldan az bir süre içerisinde Severus, Asya'nın zengin eyaletlerini ve Batı'nın savaşçı halklarını buyruğu altına aldı.[41] İki yetenekli ve ünlü rakibini de yendi ve kendi askerlerinden daha az savaşkan ve disiplinli olmayan birçok birliğe meydan okudu. Bütün Roma generalleri tahkimat ve taktik ilkeleri tekniğini biliyorlardı. Severus'un sürekli üstünlüğü, rakiplerine oranla müzik aletini daha ustalıkla ve bilgiyle kullanmayı huy edinmiş sanatçının üstünlüğü gibiydi. Bütün bu savaş operasyonlarının tam bir betimlemesine burada girişecek değilim. Niger'e ve Albinus'a karşı giriştiği savaşlar, akışı bakımından çok az farklılık gösterdiğinden,

39. Herodian, 1, III, s. 112.

40. Her ne kadar Lucan'ın amacı Caesar'ı abartarak anlatmak değildiyse de bize ulaşan *Pharsalia*'sında (7. kitap) bu kahraman üzerine ileri sürdüğü düşünceler bir kaside olabilecek niteliktedir. Bu anlatımında Cleopatra'ya kur yapışını, bütün Mısır kuvvetlerine karşı bir yer tutarak ve aynı zamanda bu ülkenin bilim adamlarıyla da görüşerek hepsiyle olan değişik ilişkilerini birlikte sürdürdüğünü renkli bir biçimde âdeta çizmektedir.

41. Seçiminden (13 Nisan 193), Albinus'un ölümüne (19 Şubat 197) kadar.

başarıları ve onu izleyen durumlarıyla en belirgin hal ve koşulları yenenin, imparatorluğun niteliklerinde meydana getirdiği gelişmeleri yansıtması noktasından ele alacağım.

Nasıl ki içten pazarlılık ve kalleşlik toplum ilişkilerinde hoş görülmez, devlet yönetiminin yüceliğini lekeleyici tutumlar olarak da kabul edilmesi gerekir. Kamu işlerinin akışında bunlara, bir bakıma hoşgörü gösterilmiş, hiç değilse alçaklık diye nitelendirilmemiştir. Toplumda, bu sıfatlar kişisel cesaret noksanlığının kanıtları sayılır. Devlet adamında ise sadece bir iktidar eksikliği olarak betimlenir. Ne denli deha sahibi olursa olsun, bir kimsenin, milyonlarca destekçi elde etmesi olanaksız bulunduğundan, bunu sağlayabilmek için o kimseye, politika adı altında, serbestçe hile ve kurnazlık kullanma hakkı tanınmaktadır. Ne var ki Severus'un kurnazca hileleri, devlet yöneticilerine en yaygın olarak tanınan ayrıcalıklarla bile haklı gösterilemez. Bu hükümdar, ihanet etmek için vadetti, mahvetmek için yüze güldü; her ne kadar, duruma göre, antlaşma ve yeminlerle bağlı bulunsa da çıkarının sesine kulak veren vicdanı, hiç de hoşa gitmeyen şeyleri ona yaptırmaya izin verdi.[42]

İki rakibi, ortak tehlike karşısında birleşerek, vakit geçirmeden onun üzerine yürümüş olsalardı, belki de Severus onların birleşik güçleri karşısında yenik düşecekti. Ayrı ordular, farklı cephelerden aynı zamanda saldırıya geçselerdi savaş uzun sürebilecek ve sonuç belirsiz olabilecekti. Kurnaz bir hasmın göz boyayıcı ılımlığıyla uğursuz bir güvenlik içerisinde gibi kendilerini görmeleri, onun başarılarının hızı karşısında aralarındaki birliğin bozulması üzerine Severus'un silahlarının ve hilelerinin kurbanı oldular.

Pannonia komutanı önce, en çok ününden ve gücünden korktuğu Niger'in üzerine yürüdü. Her tür savaş ilanından kaçınarak karşı tarafın adını açıklamadı, senatoya ve halka verdiği demeçlerde doğu eyaletlerini düzenleme amacında olduğunu bildirdi. Özellikle, eski dostu Niger'den büyük ilgiyle söz ediyordu. Onu halefi

42. Herodian, 1, II, s. 85.

olarak taht için seçtiğini söylüyor[43] ve Pertinax'ın öcünü almak için onun belirttiği yüce gönüllülük niyetini açıkça takdir ediyor ve alkışlıyordu. O da bütün Romalı generaller gibi alçak taht gaspçısını cezalandırma görevini öfkeyle yüklenmişti. Ancak hâlâ silahı elden bırakmayanlar, senatoca seçilmiş meşru bir imparatora karşı ayaklanmış duruma düşecekler ve suçlu sayılacaklardı.[44] Bütün eyalet komutanlarının çocukları, babalarının devlete bağlılıklarının güvencesi olarak Roma'da tutuluyorlardı.[45] Başkente egemen olan Severus, Suriye komutanının oğullarını Roma'da tutmuş, onları büyük özenle yetiştirmişti. Onlara kendi öz çocuklarıyla aynı eğitimi verdirmişti. Ne var ki bu talihsiz çocuklar da babalarının yıkılmasıyla birlikte sürgüne gönderilerek halkın acıma duygularından uzakta kaldılar ve daha sonra da ölüme sürüklendiler.[46]

Severus, savaşmak üzere doğuya giderken, Britanya komutanının denizi geçip Alpleri aşarak Roma'ya gelmesinden ve orada tahtı boş bularak batı ordularının korkunç kuvvetiyle senatoya baskı yapmasından korkmakta haklıydı. Hiçbir zaman imparator adını almak istemeyen Albinus'un ikircil tutumu görüşmeye elverişli serbest bir ortam yaratıyordu. Bu general, imparatorluk otoritesinin paylaşılmasına razı oldu. Görünüşte vatanseverlik duygularına karşın, gözlemde bulunmayı vadettiği tarafsızlık ödülü olarak Caesar rütbesini kabul etti. Albinus korkulu bir kişi olarak göründüğü sürece Severus onu yok etmeye yeminli olduğu halde, ona karşı hep büyük saygı ve sevgi göstermeyi sürdürdü. O kadar ki Niger'in yenilgisini bildirdiği mektubunda ona kardeşim diye hitabetti. Karısı Julia ve çocukları adına da onu selamladı. Ortak

---

43. Severus, amansız biçimde hasta iken, tacı Niger ve Albinus'a bırakmak istediği dedikodusunu yaydı. İkisi için de içtenlikli olamayacağına göre, belki onları aldatmak niyetindeydi. Severus ikiyüzlülüğü o denli ileri götürmüştür ki anılarında, gerçekten onları kendine ardıl yapmak niyetini taşımış olduğunu belirtmektedir.

44. *Hist. August.*, s. 65.

45. Commodus'un düşündüğü bu uygulama, Severus'un çok işine yaradı. Rakiplerinin belli başlı yandaşlarının çocuklarını buldurttu, bununla düşmanlarının gözünü korkuttu ya da onların gözünü boyadı.

46. Herodian, 1, III, s. 96; Hist. Aug., s. 67, 68.

yararları için gerekli bağlılık içerisinde orduları ve cumhuriyeti ayakta tutacağına ant içiyordu. Bu mektubu Albinus'a iletmekle görevlendirilmiş elçiler Caesar'a saygıyla yaklaşacaklar, ondan özel bir görüşme isteyecekler ve göğsüne hançeri saplayacaklardı.[47] Komplo öğrenildi. Çabucak kanan Albinus, üstün ve en yiğit eski askerlerden oluşan yenilmez bir ordunun başına geçerek kendisine karşı koyan bu rakibe karşı savaşmaya karar verdi.

Severus'un giriştiği savaşlar, zaferlerinin önemine yanıt verir nitelikte olmadılar. Biri Hellespont yakınında, öbürü Kilikya'nın dar geçitlerinde meydana gelen iki çarpışma Niger'in alınyazısını da çizmiş oldu. Avrupalı birlikler, gevşek Asyalı askerlere oranla üstünlüklerini gösterdiler. Yüz elli bin Romalının savaştığı Lyon Meydan Savaşı[48] Clodius Albinus'un sonu oldu. Bir yandan Britanya ordusunun gözü kliği, öbür yandan Pannonia lejyonlarının disiplini uzun süre zaferin kime güleceğini anlama olanağı vermedi ve terazinin kefesi birçok kez birine ve öbürüne doğru indi ve çıktı. Severus, hem ününü hem de yaşamını yitirme noktasına gelmişken, savaşkan ruhuyla birliklerini yeniden toparladı, değerlerini güçlendirdi ve sonunda rakibini yendi.[49] Savaş da o unutulmaz günde sona erdi.

Son yüzyıllarda Avrupa'nın bağrını deşen iç çekişmeler yalnız zalim bir hırçınlıkla değil, inatçı bir sabırla da nitelenmiş oldu. Bu kanlı savaşlar, genellikle bir ilke ileri sürülerek ya da din, özgürlük veya görevlilik bahaneleriyle yaldızlanarak haklı gösterilmek istendiler. Başındakiler, kökenleri ve malları kendilerine büyük önem ve etki sağlayan bağımsız soylulardı. Askerler, savaş kararlarıyla ilgili oldukları ve duygulara uygun olduğu için dövüşüyorlardı. Askerlik ruhu ve düşmanı yenme çabası toplumun bütün mensuplarını aynı derecede ateşlendiriyordu. Bu durumda bir şef, ye-

47. *Hist. August.*, s. 84. Anlatılarında, Spartianus, bu merak değer mektubu olduğu gibi yayımlamıştır.

48. Herodian'ın üçüncü kitabına ve Dion Cassius'un yetmiş dördüncü kitabına bakınız.

49. Dion, 1, LXXV, s. 1261; Herodian, 1, III, s. 110; *Hist. August.*, s. 68. Savaş, Lyon'a üç ya da dört fersah uzaklıktaki Trevoux ovasında oldu (Bkz. Tillemont, c. III, s. 406, not 18).

nilgiye uğrasa bile, aynı amaç için kanlarını dökmeye hazır yeni insanlar hemen onun çevresinde toplanıyorlardı. Romalılar ise cumhuriyetin çöküşünden sonra yalnız, başa geçecek kimse için dövüşür olmuşlardı. Halk bir adayı imparator olmaya çağırınca o adayın bayrağı altında toplananlardan bir bölümü ona gösteriş için, bir bölümü korktuğu için, çoğu çıkarı için buna katılıyordu. İlke olarak bu harekete katılan yoktu. Onur sözcüğü kendileri için bir anlam taşımayan lejyonlar, hiçbir şeyi ayırt etmeden iç savaşlarda rol alıyorlardı. Onları etkileyen yalnızca görkemli ödüller ve aşırı vaatlerdi. Yenilerek vaatlerini yerine getiremez hale düşen komutana ettikleri bağlılık yeminlerinden de dönebiliyorlardı. Bu paralı askerler, mutsuz bir amacı bırakacakları zaman güvenliklerini ordudan kaçarak sağlıyorlardı. Bütün bu kargaşalar arasında, kimin kendilerini yönettiği ya da baskılı yönetim kurduğu ve adının ne olduğu eyaletleri pek ilgilendirmiyordu. Dolaysız bir gücün tepkisiyle sürüklenmiş ve üstün bir kuvvet karşısında kırılmış bu hareket üzerine, bol keseden vadettiği borçlardan kurtulmak için en kabahatli eyaletleri askerlerin yağmasına bırakan yenenin acımasını sağlamak üzere insanlar ona başvurmaya koşuyorlardı. İmparatorluğun çok geniş yüzeyinde çoğunlukla savunmasız kentler, bozularak kaçan ordunun döküntülerine korunak olamıyordu. Denebilir ki savaşan taraflardan biri bozguna uğrayınca, yönetimin güçlü desteği olmazsa, onu koruyabilecek hiçbir birey hiçbir aile ve vatandaşlardan kurulu hiçbir örgüt ve özel bir olanak yoktu.[50]

Bununla birlikte, mutsuz Niger'e bağlılıkları nedeniyle yukarıda söylediklerimizin istisnasını oluşturmaya değer kazanmış bir kenti ve halkını unutmamak gerekir. Bizans, Avrupa ile Asya arasındaki başlıca ulaşım ve iletişimi sağladığından, onun savunması için güçlü bir garnizon ile beş yüz yelkenliden oluşan ve limanda demir atmış bekleyen bir filo meydana getirilmişti.[51] Bu gibi engeller

50. Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Çöküşü*, b. 12

51. Göz önüne getirilebileceği gibi, bu gemilerden çoğu çok küçük teknelerdi. Bununla birlikte aralarında iki ya da üç çifte kürekli kadırgalar da vardı.

Severus'un gücünü durdurmaya yetmedi. Hükümdar, generallerini Bizans surlarının çevresine yerleştirdi, daha az savunmalı Çanakkale (Hellespont) Boğazı'nı zorladı ve rakibiyle karşı karşıya gelmek üzere yürüyüşünü sürdürdü. Büyük bir ordunun ve imparatorluk deniz kuvvetlerinin tümünün saldırısıyla karşı karşıya kalan Bizans üç yıl süren kuşatmaya dayanarak Suriye komutanının adına ve anısına bağlı kaldı. Askerler ve kent halkı, nedenini bilemediğimiz bir çabayla didinerek, büyük heyecanla çarpışıyorlardı. Severus'tan bağışlanma konusunda umutsuzluğa düşmüş ya da bağışlanma isteme küçüklüğüne düşmeyi istememiş olan Niger'in başlıca subayları bile bu son korunağa canlarını atmışlardı. Tahkimat aşılacak gibi değildi. Kentin içerisinde bulunan ünlü bir mühendis, savunma için o zamanlarda bilinen bütün teknik olanaklara başvurmuş ve onları uygulamıştı.[52] Sonunda açlık yüzünden Bizans kapılarını açtı. Askerler ve yüksek dereceli görevliler kılıçtan geçirildi, surlar yıkıldı, ayrıcalıklar kaldırıldı. Bir gün Doğu'nun başkenti olacak bu kent, her yandan açık ve Perinthus'un onur kırıcı yargılamasına boyun eğen basit bir kasaba durumuna düştü. Bizans'ın parlak halini görüp hayran kalmış olan tarihçi Dion, onun bu harabe haline de pek acımıştı. Dion, Severus'un hınç ve öfkeye kapılarak Pontus ve Asya'nın barbarlarına karşı doğanın set çektiği bu güçlü kaleden Roma halkını yoksun bıraktığı için ona çatmaktadır.[53] Bu gözlem, Gotların savaş gemileri Karadeniz'e (Pontus Euxinus) yayıldığı ve Boğaz'dan (Bosphorus) geçerek, hiçbir engelle karşılaşmadan Akdeniz'in göbeğine kadar geldikleri zaman doğrulanmış oldu.

Albinus da Niger de aynı sona uğradılar. İkisi de yenildi, kaçarken yakalandılar ve ölüme mahkûm oldular. Ölümleri ne şaşkınlık ne

52. Bu mühendisin adı Priscus'tu. Galip, onun hayatını, bilgi ve yetenekleri nedeniyle bağışladı ve kendisini hizmetine aldı. Bu konu üzerine özel bilgiler için Bkz. Dion (1, LXXV, s. 1251) ve Herodian (1, III, s. 95). Şövalye Folard, kendi imgelemesine göre onu betimlemiştir (Bkz. Polibios, c. I, s. 76).

53. Spartianus ve çağdaş birtakım Yunan'ın savlarına karşın, Herodian ve Dion, Severus'un ölümünden çok yıl sonra, Bizans'ın harabe halinde olmadığından kuşku duymamıza engel olamamaktadırlar.

de acıma uyandırdı. İmparatorluğun içerisinde bulunduğu tehlikeye karşı ortaya atılmışlardı. Kendileri kazanmış olsalardı, kuşkusuz şimdi yenenin yaptığını onlar da ona yapacaklardı. Severus, bu duruma düşmüş bir rakibin birtakım özel koşullar içinde yaşamını sürdürmesine razı olabilen büyüklüğü gösterebilecek bir insan değildi. Acımasız karakteri onu öç almaya itiyordu. Hiçbir şeyden korkusu kalmayınca cimriliği yüzünden daha zalim hale geldi. Yeni hükümdara karşı hiçbir nefretleri olmadığı halde eski eyalet başkanlarının yönetimi altında onlara boyun eğdiler diye oralardaki zengin ahaliyi ölüm ve sürgün cezalarıyla ya da mallarını gasbederek cezalandırdı. Severus, Asya kentlerinin çoğunu, eski saygınlıkları ve değerlerinden ne kalmışsa hepsini soyup yoksullaştırdıktan sonra, rakipleri zamanında ödediklerinin dört katını da ayrıca istedi.[54]

Bu hükümdar, düşmanlarıyla savaştığı sürece, bir yandan savaşın ve olayların, öbür yandan duyduğu saygının etkisiyle senatörlere karşı temkinli davranmıştı. Albinus'un kanlı başı ve onunla birlikte gelen tehdit dolu mektup, Severus'un mutsuz rakibinden yana olanlardan hiçbirinin kurtulmasına izin vermemek için kararlı olduğunu anlatıyordu. Senatodan hiç dostluk görmediğini anlayınca bu meclise karşı nefret duymaya başlamıştı. Her gün, gizli bir ihanet girişimi ortaya çıkarılmasını bahane ederek hıncını alıyordu. Ancak Albinus yanlısı olarak itham edilen otuz beş senatörü içtenlikle bağışladığı da bir gerçektir. Sonra da suçlarını tümüyle unuttuğuna onlara inandırmaya bile çalışmıştır. Bunu yaparken, adlarını tarih kitaplarından öğrendiğimiz kırk bir kişilik başka bir grubu yok etmiştir.[55] Karıları, çocukları ve korudukları kimseler de aynı cezaya çarptırılmışlardır. Galya'nın ve İspanya'nın en soylu insanları da ölüme mahkûm edilmişlerdir. Bu derece katı bir adalet –ki Severus böyle nitelemekten hoşlanıyordu– onun kanısına

54. Dion, 1, LXXIV, s. 1250.

55. Dion (1, LXXV, s. 1264) yalnız yirmi dokuzunu anıyor; *Augustian History* ise (s. 69), kırk bir diyor ki bunlar arasında altısının soyadı Pescennius'tur. Herodian (1, III, s. 115) genellikle Severus'un zulümlerinden söz etmektedir.

göre halkın barışı ve hükümdarın huzuru için tek yoldu ve bir hükümdarın insancıl olması için, ona göre, zorunlu olarak kan dökmekle işe başlaması gerekirdi.

Genellikle, müstebit bir devlet başkanının gerçek çıkarları halkın çıkarlarından ayrı değildir. Onun büyüklüğü yalnızca uyruklarının sayısı, düzeni, serveti ve güvenliğinden başka bir şeyle ölçülemez. Kalbi erdemin sesini alamayacak derecede sağırsa, hiç değilse dikkat ve özen ona yön vermeli, kalbi sağır olmayanların tutumunu kendisine örnek edinmelidir. Severus, Roma İmparatorluğu'nu kişisel malı gibi görüyordu. Tam anlamıyla sahip olmayı olası kılmak için tohumu ekilecek ve iyileştirilecek her türlü önlemi almayı unutmadığından huzur içerisinde sonuca kavuşması da pek erken olmadı. Marcus Aurelius'un ölümünden beri yönetimin her kesiminde görevi kötüye kullanmalar hemen önlendi. Barışı sağlayıcı yasalar tam bir kararlılıkla uygulandı. İmparator adaleti uyguladığı zaman onun kararlarına dikkat, titizlik ve yansızlık egemen oluyordu. Zaman zaman salt adalet ilkelerinden ayrıldıysa da gerçek şu ki despot hükümdarların davranışı büyüklerdeki gururu kırmak ve bütün uyruklarını tam bir bağlılığın ortak düzeyine indirmek gibi doğal bir eğilimle değil de bir insanlık duygusuyla adalet terazisinin kefesini fakirler ve ezilmişler yararına ağır bastırmıştır. Bina yapımı ve görkemli temsiller için uğraşları, özellikle buğday ve her çeşit gıda maddesini sürekli biçimde halka dağıtarak yaptığı çok büyük harcamalar, Romalıların sevgisini kazanma yolunda yararlandığı en güvenli araçlardı.[56]

İç savaşların felaketleri unutulmuştu. Eyaletler artık barışın ve gönencin mutluluklarını yudumluyordu. Severus'un gösterişine uygun biçimde yeniden kurulan birçok kent, kamuya açık yapı-

56. Dion, 1, LXXVI, s. 1272; *Hist. August.*, s. 67. Severus eski oyunları çok büyük görkemlerle canlandırarak kutladı ve devlet ambarlarında, yetmiş beş bin *modii* ya da günde iki bin beş yüz buvasso (bassean) ölçeğinde yedi yıllık buğday bıraktı. Severus'un ambarlarının bu kadar çok zaman buğdayla dolu olmasından kuşku duyuyor değilim ama bir yandan politikanın, öbür yandan hayranlığın gerçeğe çok şeyler eklediğine inanıyorum.

larıyla minnet ve mutluluklarını belirttiler, koloni adını aldılar.[57] Bu yetenekli hükümdar, her zaman talihi de kendisine yardım ettiğinden, Roma askerî gücünün ününü yeniden canlandırıp yaşatmıştır.[58] Tahta çıktığı zaman ulus iç ve dış savaşlar yüzünden bitkin durumdaydı. Ona eski parlaklığını yeniden vermek ve sağlam bir temel üzerine oturmuş onurlu ve genel nitelikte bir barış getirmekle övünebilirdi.[59]

Her ne kadar iç bozukluklarla devlette açılmış yaralar tüm olarak iyileştirildiyse de öldürücü bir zehir anayasal kaynakları kemiriyordu. Severus'un sağlam bir karakteri ve üstün yetenekleri vardı. Ne var ki zaferden zafere koşmuş lejyonların küstahlığını kırmaya yetenekli olmak için Birinci Caesar gibi cüretli bir deha ya da Augustus gibi derin bir politika sahibi insanlar gerekirdi. Minnet borcu duyması ve zamanın gerekleri nedeniyle Severus'un geleceği görüp okuyamaması onu, askerî disiplinin dizginlerini gevşetmeye itmiş oldu. Askerlerin gururunu okşadı, altın yüzük takmalarına ve kışlalarda karılarıyla birlikte yaşamalarına izin verdi. Asker aylıkları hiçbir zaman onun dönemindeki kadar yüksek olmamıştı. Genel bayramlarda ya da devletin tehlikede olduğu hallerde askerler çok daha fazla ve olağanüstü paralar alıyorlardı. Yavaş yavaş bu ödüllendirmeleri istemeye alıştılar. Gönençten burunları büyümüş, lüksten sinirleri bozulmuş ve imparatorluk vatandaşlarının üzerinde tehlikeli ayrıcalıklarla şişmiş bulunan bu askerler, yaşamın gerektirdiği yorgunluklara dayanamaz hale geldiler. Her an emir kulu olmanın boyunduruğunu atabildikleri için memleketin başına bela kesildiler. Öte yandan subaylar, gösterişli dış görünüşlerine ve göz kamaştıran varlıklı yaşamlarına karşın astlarına söz geçiremez duruma düşmüşlerdi. Bugün elimizde Severus'un

57. Eski madalyalar ve yazıtlar üzerine Spanheim'in yapıtına bakınız. Bizim Spon ve Wheeler, Shaw, Pocock vb. bilgin gezginlerimiz Afrika, Yunanistan ve Asya'da yaptıkları gezilerde hiçbir Roma imparatorunun erişemediği kadar çok Severus'un yapılarını görmüşlerdir (Bunların gezi yapıtlarına bakınız).

58. Galip silahlarını Partların başkentleri olan Seleucia'ya ve Ctesiphon'a kadar götürdü. Biraz sonra bu anılmaya değer savaştan söz etme fırsatını bulacağım.

59. *Etiam in Britannis*. Yararlandığı doğru ve gösterişli deyim böyleydi (*Hist. August.*, s. 73).

yazdığı bir mektup bulunmaktadır. Severus, bu mektubunda ordularındaki düzensizlikten acı acı yakınmakta ve generallerinden birini, tribunuslarla birlikte kaçınılmaz bir reform hazırlıklarına başlamaya memur ettiğini bildirmektedir. Gerçekten, çok iyi gözlemlendiği üzere, askerlerinin saygısını yitiren bir subay onlardan söz dinlemelerini bekleyemez.[60] İmparator bütün yaşamı süresince bu düşünceye göre hareket etseydi, hiç değilse kötülük getiren hoşgörüsünün genel bozulmaya neden olduğunu anlamış olurdu.

Efendilerini öldüren ve imparatorluğu açık artırma ile satan pretoryenler, ihanetlerinin karşılığı olan cezaya çarptırılmışlardı. Son derece gerekli fakat aynı derecede de tehlikeli hale gelen bu muhafız askerlik örgütü yeni bir örneğe göre düzenlendi. Sayıları on ya da on iki bin kadarken birdenbire elli binin üstüne çıktı.[61] Pretoryen bölükleri önceleri yalnızca İtalya'da oturanlar arasından seçiliyordu. Bununla ilgili koşullar değiştirilerek komşu ülkelerden, özellikle Makedonya, Norik ve İspanya'dan da pretoryen olarak asker alınmaya başladı. Bu eyaletlerin birinden alınan pretoryenlerden bir kesimi, savaşmaktan çok saray tören ve hizmetlerinde kullanılan askerlerden oluşmuş parlak bir birlikte toplanıyordu. Severus bu birliği yararlı hale getirmeye kalkıştı. Bundan böyle muhafızların sınırlar üzerine yayılmış lejyonların en üstün ve değerlilerinden oluşturulmasını buyurdu. Bunların arasında kuvvetçe, yetenekçe ve bağlılık bakımından en kıymetli askerler seçiliyordu. Bu yeni hizmet onlar için bir onur ve ödül oluyordu.[62] O zamanlar henüz İtalya gençliği orduya alınmamış ve askerlik eğitimi görmemişti; bu barbar İtalyan halkının yabanıl töreleri ve korkunç görünümleri başkentin refah ve huzur içerisindeki insanlarına korku salıyordu. İmparator, pretoryenlerin tüm askerî düzenin temsilcileri olarak görülmesini istiyordu. Silahları ve kuruluşları ile öbür askerlere üstün olan bu birlikleri bir ayaklanmayı bastırması ve imparatorluğu ileriki kuşaklara güvenle teslim etmesi için

60. *Hist. August.*, s. 73.
61. Herodian, 1, III, s. 131.
62. Dion, 1, LXIV, s. 1243.

her an başvurulmaya hazır bir kuvvet olarak görüyor ve bununla övünüyordu.

Bu pek korkunç ve çok sevilen savaşçıların komutanlığı da devletin birinci sıradaki makamı haline geldi. Askerî despotluk yüzünden çığırından çıkarak soysuzlaşmış bulunan ve kökeni bakımından yalnızca muhafızların komutanı durumundaki Praetorium başkanlığı, ek olarak devlet maliyesinin ve yasamanın başına geçirilen bir makam durumuna getirildi. Praetorium başkanı imparatorun kişiliğini temsil ediyor ve otoritesini yönetimin bütün kesimlerinde kullanıyordu. Severus'un gözde bakanı Plautianus, bu önemli göreve ilk olarak getirildi ve kendisine tanınan on yıldan çok süreli iktidarı sırasında bu görevi kötüye kullandı. Edindiği servet ve talihi güven altına almak düşüncesiyle kızını imparatorun büyük oğluyla evlendirmeyi başardıysa da bu, kendisinin de yok olmasına neden oldu.[63] Saray entrikaları birbiri ardından hırsını ve korkularını da dürtüklediğinden bir ayaklanmanın kıpırtıları başladı. Bakanına karşı sevgisi süregelen Severus, üzüntü duymasına karşın, Plautianus'un öldürülmesine razı oldu.[64] Plautianus'un çöküşünden sonra Praetorium'un tehlikeli başkanlık görevi ünlü hukukçu Ulpianus'a verildi.

Augustus'un kurduğu yönetim biçimi onun ölümünden beri hiçbir değişikliğe uğramamıştı. Dikkat ve özen ya da sağduyu, ardıllarına onun çizdiği yoldan ayrılmamayı ve yeni anayasal düzenin inceliklerine her zaman saygılı kalmayı sağlamıştı. Onun ilkeleri gereğince senatoya karşı içtenlikle ve saygılı bir tutum her zaman sürdürülmüştü. Severus ise askerlik yaşamı içerisinde yetiştiğinden, körü körüne söz dinlemeye alışmıştı. Yaşı epeyce ilerlediği

63. Müstebit yönetimin en zalim ve en cüretli eylemlerinden biri de kimi evli ve de aile babası olan özgür 100 Romalının hadım edilmesi oldu. Plautianus bu korkunç buyruğu verirken kızı, imparatorun oğluyla evlenince, özel hizmetinde, Doğu ülkelerinin kraliçelerininki gibi değerli harem ağaları bulundurmayı düşündü (Dion, 1, LXXVI, s. 1271).
64. Dion, 1, LXXVI, s. 1274. Herodian, 1, III, s. 122-129. İskenderiyeli gramerci, doğal olarak, bu gizli entrikayı Roma senatöründen daha iyi bilir görünüyor ve Plautianus'un suçluluğuna inanıyor.

zaman ise yalnızca asker komutanlığı gibi despotluktan başkasını tanımadı. Kibirli ve eğilmez ruhu nedeniyle ordu ile imparator arasında aracı bir güç olarak kimseyi veya kimseleri görmek istemiyordu. Kendi seçtiği bakanı nefret ettiği ve görünce sinirlerinin bozulduğu bir meclisin onamasına sunmaya tenezzül etmek istemiyordu. En küçük bir sorun için bile kendisi emirler veriyordu. Tutumu, bir kralın ve bir galip komutanın tutumuydu. Konuşma biçimi ve terimler de ona göreydi. Açıkça yasama gücünü ve icra yetkisini de kullanıyordu.

Senatoyu yenmiş olabilirdi ama bu tür bir utkunun onuru olamazdı. Bütün bakışlar, devletin silahlarını ve hazinelerini buyruğu altında tutan baştaki kimseye dikilmişti. Her şey bu büyük şefin ilgisine bağlıydı. Senatonun seçimi artık halkla ilgili değildi ve onu savunacak hiçbir birlik yoktu. Senato artık halk sorunlarıyla uğraşmıyordu. Sallantıda olan otoritesi zayıf bir tabana dayalı ve yıkılmaya hazır durumda bulunuyordu. Eski bilinçli senato tarihe karışmak üzereydi. Artık cumhuriyet yoktu. Kuramsal olarak çok güzel, çok yüce yönetimin gölgesi bile bütün bütün yok olmuştu. Monarşinin daha belirgin ve daha doğal biçimi yeğleniyordu. Vatandaş adına bağlı bulunan kentsoyluluk (burjuva) hukuku ve onurlar eyalet halklarına geçtiğinden beri –ki bunlar kendilerini emirleri altına alan Yemenlilerin yönetimini ve zulmünü çekmekten başka bir şey bilmezlerdi– cumhuriyetçi özdeyişlerin anısı yavaş yavaş silinip gitmişti. Yenilen uluslar, bütün imparatorluk içerisinde hükümdarın her türlü krallık ayrıcalıklarını kullanmasına karşın eski hale saygı duyarak kral unvanını kullanmak yoluna gitmediğini sevinerek görüyorlardı. Bu gözlem, Antoninus'lar yüzyılında yaşayan Yunan tarihçilerin gözünden de kaçmamıştı.[65] Severus'un hükümdarlığında senato, başkente kendi ülkelerindeki lüksü ve nezaketi getiren Doğululara doldurulduğu. Güzel konuşan ve parlak bir imgeleme yetisine sahip bulunan bu tutsaklar usta bir bilgiçlik perdesi altında dalkavukluklarını örttüler ve köleliği ilke-

65. Appianus, *Proem.*

sel hale indirgediler. Saray onları coşkuyla alkışlıyor, halk ise ilgi duymuyordu; özellikle, bu Doğulular müstebit hükümdarlık tezini savunurlarken edilgen bir baş eğmenin gerekliliğinden söz ediyorlar, aksi halde özgürlüğün getireceği kötülükleri sayıp döküyorlardı. Hukukçular ve tarihçiler de imparatorluk gücünün yalın bir temsilcilik olmadığını, senatonun da bütün hak ve yetkilerinden geri dönülmez bir biçimde el çektiğini ders olarak okutuyorlar, imparatorun yasalara bağlı olmaması gerektiğini yineliyorlardı. Yine onlara göre, imparatorun keyfi istenci vatandaşların yaşantısı ve varlıklarına dek uzanmalı ve devleti kendi malı gibi kullanabilmeliydi.[66] Bu hukukçulardan en ustaları, özellikle Papinianus, Paulus ve Ulpianus gibileri Severus sarayının prensleri döneminde yetişip açıldılar. Monarşi sistemine bağlı Roma hukuku, son doruğa varan yükselmesini ve olgunlaşmasını bu dönemde kazandı denilebilir.

Severus'un çağdaşları, onun saltanatı sırasında devletin ulaştığı gelişme ve getirdiği mutluluk nedeniyle kendisine tahtın yolunu açan kıyımlarını ve zorbalıklarını bağışlamışlardır. Sonraki kuşaklar ise kurduğu düzenin ve örnek olmasının getirdiği kötü sonuçlara bakarak onu, Roma'nın çöküşünde başlıca etmen ve sorumlu olarak görmüşlerdir.

66. Dion Cassius bu düşünceleri bir tarih düzeni içerisinde toplarken kendisi de başka kanıda değilmiş gibi görünmektedir. Öbür yandan, Pandect'ler, hukukçuların, imparatorluğun ayrıcalık konusu için nasıl çaba harcadıklarını göstermektedir.

VI. BÖLÜM

Severus'un Ölümü
Caracalla'nın Tiranlığı
Macrinus'un Zorbalıkla Ele Geçirmesi
Elagabalus'un Çılgınlıkları
Alexander Severus'un Erdemleri
Birliklerin Dağıtılması
Romalılarda Maliyenin Genel Durumu

M.S. 193 - M.S. 222

Doruğa çıkan yollar diktir ve yanları uçurumlarla çevrilidir. Bununla birlikte, çalışkan ve gayretli bir kimse bu tehlikeli yolda yürürken girişiminin güçlüğünde ve harcadığı güçlerin gelişiminde durmadan yeni çekicilikler bulur. Ne var ki tutkulu bir insanı, bir tahta sahip olmak bile tatmin edemez. Severus, bu üzücü gerçeği çok canlı bir biçimde anlamış oldu. Servet ve değerlilik onu karanlık bir durumdan çekip almış ve dünyanın en yüksek katına yükseltmişti. "Her şeyim var, gözümde hiçbir şeyin değeri yok,"[1] diye haykırıyordu. Bir imparatorluğu ele geçirmek için değil de onu elde tutabilmek için durup dinlenmeksizin çalışıp yorulmaktan sinirleri gergin bir halde, yaşlılığın ve hastalıkların etkisiyle beli bükülmüş, söylentileri duymaz,[2] onurlanmalara doymuş bir halde bakışlarını yönlendirip üzerinde durduracağı bir kimse veya bir şey göremiyordu. Hükümdarlık gücünü ailesi içerisinde sürekli hale getirme isteği tutkusunun tek amacı oldu ve kendinden sonraki kuşakların zaferinden başka hiçbir isteği kalmamıştı.

Hemen bütün Afrikalılar gibi, bu hükümdar da çok büyük gayretle kâhinlik ve büyücülük üzerinde boş araştırma ve incelemelere girişiyordu. Düşler ve fallar için büyük paralar harcamıştı, astrolojiyi çok iyi biliyordu. Zamanımız hariç, her zaman insan ruhu üzerindeki egemenliğini ilmi nücum denilen astroloji yürütmüştür. Severus ilk eşini, Galya'da Lyon Savaşı'nda komutanken kaybetmişti.[3] Yeniden evlenmeye karar verince, alınyazısında mutluluk

1. *Hist. August.*, s. 71. "Omnia sui, et nihil expedit."

2. Dion Cassius, 1, LXXVI, s. 1284.

3. 186. yıla doğru, Tillemont, Dion'un bir pasajını incelerken garip sıkıntılara düşmüştür. Bu pasajda, 175 yılında ölen İmparatoriçe Faustina'nın, Severus ile Julia'nın evlenmesine yardımcı olduğu görülmektedir (1, LXXIV, s. 1243). Bu usta bilgin, Dion'un

yazılı bir kimseyle yaşamını birleştirmek istedi. Ona, Suriye'nin Humus kentinde, imparatoriçelik getirecek yıldız burcunda doğmuş bir genç kadını salık verdiler. Hemen onu arayıp buldurdu ve evlendi.[4] Julia Domna (adı böyleydi) yıldızların kendisine vadettiği geleceğe gerçekten değer ve hak kazanacak bir kadındı. Yaşlılığında bile güzelliğini korudu[5] ve kendi cinsindekilerde az bulunan düşünce düzeni ve ruh sağlamlığı gibi yaratılış zenginlikleriyle yaşamını sürdürdü. Büyük nitelikleri kocasının karanlık ve kıskanç karakteri üzerinde hiçbir izlenim ve etki yaratmadı. Oğlunun tahta geçmesinden sonra imparatorluğun başlıca işlerini yönettiği zaman da genç hükümdarın otoritesini pekiştiren bir dikkat ve özen gösterdi ve birçok kez de onun saçma sapan deliliklerini ılımlı tutumuyla düzeltti.[6] Julia, edebiyatı ve felsefeyi başarıyla ve bu alanda ün salarak destekledi ve geliştirdi. Sanatları korudu, akıl ve deha sahibi kimselere dostluk gösterdi.[7] Onun değeri, bu prensesi her bakımdan yetkin bir örnek olarak gösteren yazarlarca tanınmış ve dile getirilmiştir. Kuşkusuz, duydukları minnet duygusu onların gözlerini görmez hale sokmuştu. Gerçekten, tarihe karşı doğru davranmamız gerekiyorsa, namus ve iffetin İmparatoriçe Julia için gözde bir erdem olmadığını da eklememiz lazımdır.[8]

Caracalla[9] ve Geta adındaki iki oğlan çocuk bu evlenmenin ürünüydü ve bir gün dünyayı bunlar yöneteceklerdi. Severus ve uyruklarının yetiştiklerini görerek umutlara kapıldıkları bu taht dayanakları

---

bir rüyayı anlattığının ve gerçekle bunun bir ilgisi olmadığının farkına varamamıştır. Kuşkusuz, rüyalarda zaman ve mekân sınırı yoktur. Tillemont, evlenmelerin Roma'daki Venüs Tapınağı'nda yapıldığını da *imgeledi* mi? (*Hist. des Empereurs*, c. III, s. 389, not 6.)

4. *Hist. August.*, s. 65.

5. *Hist. August.*, s. 85.

6. Dion Cassius, 1, LXXVII, s. 1304, 1314.

7. Diogenes Laertius, *de Faeminis Philosophis* (Dissertation of Manage).

8. Dion, 1, LXXVI, s. 1285; Aurelius Victor.

9. Adı önce annesinin babasının ismi olan Bassianus olarak konmuştu. Tahta geçtiği zaman hukukçuların ve eski tarihçilerin belirttiği gibi, Antoninus adını aldı. Ölümünden sonra, kendisine kızgın ve öfkeli yurttaşlar ona Tarantus ve Caracalla adını taktılar. Birincisi ünlü bir gladyatörün adıydı. İkincisiyse uzun bir Galyalı giysisiydi ve Severus'un oğlu onu Roma halkına armağan etmişti.

kısa zamanda yıkılıp bittiler. İmparatorun çocukları gençliklerini, nasılsa tahta geçeceklerini, servet ve talihin kendilerine her zaman yar olacağına inanarak tasasızlık içerisinde geçirdiler. Erdemli olmak için ne yetenekleri ne de istekleri vardı. Küçük yaşlarından beri birbirlerine sönmez kin besliyorlardı. Denebilir ki nefretleri daha beşikteyken başlamıştı. Yaşları ilerledikçe bu duyguları da büyüdü ve bunun sürekli hale gelmesinde çıkarları bulunan saray adamlarınca kışkırtılarak daha ciddi kavgalara dönüştürüldü. Öyle ki zamanla tiyatroları, sirkleri ve sarayları bile iki kardeşin yandaşlarınca duyulan umut ve korkunun etkisiyle ayrıldı. İmparator, bu hınç duygularını çocuklarından uzaklaştırmak için elinden gelen her şeyi yaptı. Zaman zaman öğütlerde bulundu ya da otoritesini kullandı. Onun gözleri önüne getirdiği parlak geleceği çocuklarının birbirine duyduğu mutsuz soğukluk karartıyordu, kendisine bu denli can yakarak ve yorularak mal ettiği tahtın kan batakları içerisine yuvarlanmasından korkuyordu. İki kardeşin arasında hiç ayrım gözetmedi, ikisine de Augustus sanını ve kutsal Antonius adını verdi. Roma, ilk kez, üç imparator eliyle yönetildi.[10]

Bu eşit kayra (lütuf) dağılımı ayrılık ateşini körüklemekten başka bir işe yaramadı. Caracalla, "Hükümdarın büyük oğluyum," diye kendini beğenip üstün tutarken, Geta, alçak gönüllü davranmakla birlikte, askerlerin ve halkın sevgisini kazanma yollarını arıyordu. Acılara uğramış bir babanın ızdırapları içerisindeki Severus, iki oğlundan en zayıfı öbürünün öldürücü darbeleri altında yok olacak, yok eden de sonradan kendi suçlarının cezasını çekecek diye, ilerisi için tahminlerde bulunuyordu.[11]

Bu mutsuz koşullar sürüp gittiği sırada hükümdar, Britanya'da savaş başladığını, bu eyaletteki kuzey halkının başkaldırarak saldırıya geçtiğini haber aldı. Her ne kadar Romalı komutanların düşmanı püskürteceğinden kuşkusu olmasa da oğullarını sinir bozucu ve tutkularını körükleyici başkentten uzaklaştırmak, bu genç hüküm-

10. Tillemont, Caracalla'nın tahta çıkışını 198 yılında, Geta'nın katılmasını da 208 yılında olarak doğru saptıyor.

11. Herodian, 1, III, s. 130; *Hist. August* (bkz. Caracalla ve Geta'nın suçları).

darları savaş ve devlet yönetimi işlerinde çalıştırarak olgunlaştırmak amacıyla çok değerli bir karara vardı. İlerlemiş yaşına karşın (çünkü altmış yaşını geçmişti) ve sedye ile taşınmaya onu zorlayan gut hastalığı olduğu halde, iki oğlu, saray adamları ve büyük bir orduyla bu uzak adaya gitti. Oraya varışından hemen sonra Hadrianus ve Antonius duvarlarını aşarak öteden beri askıda kalmış bulunan Britanya'nın tam fethini yapmak için tasarladığı plana uygun biçimde düşman topraklarında ilerledi. Hiçbir orduya rastlamaksızın adanın kuzey ucuna vardı. Ne var ki Roma birliklerini durmadan rahatsız eden ve yanlardan, geriden saldırılarda bulunan Caledonialılar (İskoçlar), öbür yandan şiddetli soğuklar, İskoçya'nın donmuş gölleriyle dağları arasındaki zorlu yürüyüşün yorgunlukları söylendiğine göre elli binden çok imparatorluk askerinin ölümüne sebep oldu. Sonunda, durmadan yaptıkları saldırılar sonucu büyük kayıplara uğrayarak zayıf düşen Caledonialılar barış istediler, silahlarından bir kısmını ve topraklarından çok büyük bölümünü Romalılara verdiler. Baş eğmeleri durumu kurtarmak içindi. Bunu karşılarındaki düşmanın korkusuyla yapmışlardı. Romalılar çekilir çekilmez, barbarlar boyunduruklarını attılar ve saldırılarına yeniden başladılar. Onların ele avuca sığmaz davranışları Severus'un büyük öfkesine neden oldu. Caledonia'ya bu kez, onları buyruk altına almak değil, köklerini kazımak üzere, barbar düzeninde savaşmaları için bir başka ordu göndermeye karar verdi. Bu kıyıcı ve kan dökücü tasarısını kurduğu sırada ölüm gelip çattı.[12]

Dikkate değer olaylar bakımından az verimli ve sonuçları hiç de önemli olmayan bu Caledonia savaşı ilgimizi çeker nitelikte değil gibi görülecektir. Ne var ki büyük bir olasılıkla, Severus'un burasını alması eski Bretonlar tarihinde ya da öyküsünde en parlak döneme rastlamaktadır diye düşünülebilir. Çağımızdaki bir yazar, bu uzak zamanlarda yaşayan ozan ve kahramanların büyük başarılarını ve ünlerini bize iletmiş bulunuyor. Denildiğine göre, o sırada Caledonialılara Fingal komuta ediyordu. Severus'un çok büyük

12. Dion, 1, LXXVI, s. 1280 vd; Herodian, 1, III, s. 132 vd.

kuvvetine karşı bu komutan meydan okudu ve Carun kıyılarında bir zafer kazandı ki sonunda *cihan kralının oğlu* Caracul, tabanları yağlayarak kaçtı ve canını zor kurtardı.[13]

İskoçya tarihi her zaman için birtakım sis perdesiyle kaplı kalmıştır ve zamanımıza değin yapılmış en verimli araştırmalar bile bu sisi tam olarak dağıtamamıştır.[14] Ama biz kendimizi, Fingal denilen bir kimsenin olduğu ve Ossian'ın renkli koşuk ve ezgileriyle dağları çınlattığı imgesinin keyfine kaptıralım. Ve bu çekici imgelemelerin, bir filozof için ilginç bir görünüm olan rakip halkların konum ve törelerinin çarpıcı bir karşıtı olduğunu kabul edelim. Severus'un yatıştırılmaz öç duygusu, Fingal'in soyluluğu ve yüce gönüllülüğüyle, Caracalla'nın alçak ve kanlı karakteri, Ossian'ın mertliği, parlak dehası, tatlı duyarlılığıyla karşılaştırılırsa ve imparatorun sancaklarını izlemeye kendilerini korku ya da çıkarın zorladığı paralı askerlerin karşısına Morven kralının çağrısına koşarak gelen bağımsız savaşçıları koyarsak kısaca, bir yanda doğadan esinlenen Caledonialıların özgürlüğü, masumluğu ve parlak erdemlerinin, öbür yanda ise soysuzlaşmış Romalıların köleliği, ahlak bozukluğu ve cinayetlerinin olduğu terazinin kefesinin daha uygar olan ulusun lehine ağır basmadığını görürüz.

İmparatorun bozulan sağlığı ve son hastalığı Caracalla'nın tutkusunu alevlendirdi. Saltanat sürme isteğiyle kudurmuş hale gelen bu genç, imparatorluğun paylaştırılması için sabırsızlıktan kendi kendini yiyordu. Son günlerini yaşamakta olan babasının gün sayısını azaltmak için hain bir tasarı hazırladı ve birlikler arasında ayaklanma girişimlerini dürtükledi.[15] Entrikaları boşa gitti. Yaşlı

13. Ossian, *Poems*, c. I, s. 131, 1765 baskısı.

14. Ossian'ın Caracul'unun Romalıların Caracalla'sı olduğu, Macpherson ile Whitaker'ın eski Britanya üzerinde anlaştıkları tek noktadır. Bununla birlikte bu nokta da birtakım güçlükleri beraberinde getirmektedir. Caledonia Savaşı'nda Severus'un oğlu Antoninus adıyla tanınıyordu. Bir İskoçyalı ozanın, bu savaştan dört yıl sonra böyle bir adı bulup yakıştırması garip değil mi? Üstelik Romalıların da onun yaşadığı sürece çok az ve eski tarihçilerin ise pek seyrek kullandıkları bir ad olduğu halde (Bkz. Dion, 1, LXXVII, s. 1317; *Hist. August.*, s. 71; Aurellus Victor).

15. Dion, 1, LXXVI, s. 1282; *Hist. August.*, s. 71; Aurelius Victor.

imparator, körü körüne acıma duygusundan dolayı Marcus Aurelius'u kınardı ve onun bir adaletli kararıyla Romalıları değersiz oğlunun zulmünden kurtarabileceğini o zamanlar söyler ve eleştirirdi. Şimdi aynı hal ve koşullar içerisinde kendisi bulunduğu halde, hükümdarların kalbindeki baba sevgisinin bir yargıcın katılığını nasıl boğduğunu anlıyordu. Onunla konuşuyor, korkutuyor ama bir türlü cezalandıramıyordu. Ruhunda ilk kez acıma duydu ve bu duyarlılığı, ona yüklenecek öbür bütün zulüm ve kötülüklerinden daha uğursuz ve kahredici olarak imparatorluğun üzerine çöktü.[16]

İçindeki düzensizlik, hastalığının acılarını artırıyordu. Bütün kalbiyle ölümü istiyordu. Bu sabırsızlığı, mezara götüren yolu çok kısalttı. Yaşamının altmış altıncı ve parlak, mutlu saltanatının on sekizinci yılında, York'ta son nefesini verdi. Son söz olarak da oğullarını orduya salık verdi ve onlara tam bir birlik içerisinde yaşamaları için öğütlerde bulundu. Severus'un verdiği son dersler genç prenslerin bir kulağından girip öbüründen çıktı. Zaten, dinlerken en küçük bir dikkat bile göstermemişlerdi. Yeminlerine bağlı kalan askerler ise, öldüğü halde kendisine saygı duymayı sürdürdükleri bir şefin otoritesini dinlediler ve Caracalla'nın ısrarlı isteklerine karşın, iki kardeşi birden Roma imparatoru ilan ettiler. Yeni hükümdarlar Caledonialıları rahat bırakarak başkente döndüler, babaları için dinsel törenleri yaptırdılar ve kendilerinin meşru hükümdarlar olarak tanınması için gerekli olan senatonun, halkın ve eyaletlerin onayını aldılar. Derece bakımından büyük kardeşe daha çok saygınlık tanınıyor gibi bir hava verildiyse de imparatorluğun yönetiminde her ikisi de eşit ve bağımsız davranarak yönetime giriştiler.[17]

Bu tür bir yönetim tutumu, birbirini çok seven iki kardeş bile olsa, onların arasında da anlaşmazlık nedenleri çıkarabilir ve geçimsizlik yaratabilirdi. Birbirlerine karşı güvensizlikle dolu ve hiçbir biçimde anlaşmak istemeyen, hınç içerisindeki hasmın birlikte bulunduğu

16. Dion, 1, LXXVI, s. 1283; *Hist. August.*, s. 89.
17. Dion, 1, LXXVI. s. 1284; Herodian, 1, III, s. 135.

bir yönetimin uzun süre ayakta durabilmesi olanaksızdı. İkisinden birinin saltanatta kalması, öbürünün ortadan kalkması gerekiyordu. Her biri, karşı tarafın zehri ve kılıcından korunmak için en sıkı önlemleri alıyordu. Galya'yı ve İtalya'yı süratle geçmişlerdi. Bütün bu yolculuk sırasında ne aynı masada yemek yemişler ne de aynı çatı altında uyumuşlardı. Bu tutumlarıyla da geçtikleri eyaletlerde kardeş düşmanlığının çirkin görüntüsünü sergilemiş oldular.

Başkente gelince, imparatorluk sarayının kapladığı geniş alanı hemen bölüştüler.[18] Kendilerine ayrılan kısımlar arasındaki bütün iletişim ve ulaşım kesildi. Kapılar ve geçitler sağlamlaştırıldı ve buraları bekleyen nöbetçiler, kuşatılmış bir kentteki nöbetçiler gibi tetikte tutuldu. İmparatorlar, ancak acı çeken annelerinin de hazır bulunduğu ve her biri elleri silahlarının kabzasında kalabalık askerî birliklerce çevrili oldukları halde meydanda görünebiliyorlardı. Büyük törenlerde bile, sarayda olağan hale gelen iki kardeş arasındaki düşmanlık duygusu güç örtülebiliyordu.[19]

Devleti içinden kemiren bu iç savaşım sürüp giderken, her iki hükümdara da elverişli gelebilecek bir plan önerildi. Aralarında anlaşmaları olanaksız bulunduğuna göre çıkar ve yararlarını ayırmaları ve imparatorluğu bölüşmeleri gerekiyordu. Anlaşmanın koşulları titizlikle saptandı. Buna göre, büyük kardeş sıfatıyla Caracalla'ya Avrupa ve Batı Afrika bölgeleri kalacak, Asya ile Mısır'ın hükümdarlığı ise kardeşine bırakılacaktı. Geta, hükümdarlığı için

18. Hume, haklı olarak, Herodian'ın bir pasajına şaşıyor (1, IV, s. 139). Bu pasajda, imparator sarayının kapladığı alan Roma'nın geri kalan alanına eşit olarak gösterilmektedir. Üzerinde kurulduğu Palatino Tepesi'nin çevresi on bir ya da on iki bin *feet*'ti (Bkz. Notitia ve Victor: Nardini'nin *Roma Antica*'sı); unutmamak gerekir ki senatörlerin sarayları ve bahçeleri hemen bütün kentin çevresini kuşatıyorldu ve imparatorlar bunların büyük bir kesimini müsadereye uğratmışlardı. Geta, Janiculum'da oturduysa (ki bahçelerine onun adı verilmişti) ve Caracalla, Esqueline tepesindeki Mecaena bahçelerini almışsa, rakip kardeşler birbirinden birkaç mil uzaklıkta ve ayrı durumda kalmışlar demektir. Bu iki yer arasında Sallust bulunmaktaydı. Bunlar, başkentin çevresinde bir çember oluşturuyor, saraya olduğu gibi birbirlerine de –Tiberis (Tyber) üzerine atılmış– köprülerle bağlanıyor ve Roma yollarını kesiyorlardı. Herodian'ın bu pasajı açıklanmaya değerse özel bir bilimsel araştırma ve eski Roma'nın bir haritasını yapmak gereklidir.
19. Herodian, 1, IV, s. 139.

başkent olarak, büyüklük ve zenginlik bakımlarından Roma'yı aratmayacak olan İskenderiye'yi ya da Antakya'yı seçebilirdi. Trakya Boğazı'nın iki kıyısında yerleştirilecek ordular rakip hükümdarlıkların sınırlarını koruyacaklardı. Buna göre, Avrupa'da doğmuş senatörlerin Roma'daki imparatoru tanımaları gerekecekti. İmparatoriçenin gözyaşları bu tasarıyı bozdu; onun düşüncesi bütün Romalıların kalbini etkilemişti: Bunca uluslardan oluşan büyük imparatorluk kütlesi zamanla ve devlet siyasasıyla o denli perçinleşmiş ve kaynaşmıştı ki onu ikiye ayırabilmek için ancak tanrısal bir gücün işe karışması gerekirdi. Çıkacak bir iç savaşın neden olacağı parçalanmaları hemen onarmak olası değildi. Bunun için Romalıların korkmakta hakları vardı. İmparatorluk bölünecek olursa, o güne dek en güçlü ve en sağlam temeli oluşturan birlik yok olacak ve bu temel üzerinde oturan imparatorluk yapısı da çökecekti.[20]

İki hükümdar arasında tasarlanan anlaşma sonuçlanmış olsaydı, Avrupa bölümündeki hükümdar Asya'dakini hemen ele geçirecekti. Ne var ki Caracalla, cinayet silahıyla, daha kolay yoldan bir zafer kazandı. Annesinin yalvarmalarını kabullenir göründü ve İmparatoriçe Julia'nın saraydaki dairesinde kardeşiyle görüşmeye razı oldu. İmparatorlar anlaşma ve barış görüşmeleri yaptıkları sırada barbar Caracalla'nın gizlediği askerler birden göründüler ve kılıç elde, zavallı Geta'nın üzerine çullandılar. Julia, onu boş yere bu darbelerden korumaya çalıştı; katillerin önüne dikildi, oğlunu sevecenlikle kollarının arasına aldı, elinden yaralandı ve baştan ayağı Geta'nın kanıyla bulandı. Bu sırada öbür acımasız oğlunu da görüyor ve askerleri suça kışkırttığına da tanık oluyordu.[21]

Bu büyük cinayetin işlenmesinden sonra, Caracalla büyük korkuya kapıldı ve tek barınağı olarak pretoryenlerin kışlasına sığındı. Koruyucu tanrı heykellerinin ayaklarında secdeye kapandı.[22]

20. Herodian, 1, IV, s. 144.

21. Kardeşi Geta'yı öldürdüğü kılıcı Serapis Tapınağı'na bağışlayan Caracalla, bu kılıçla övünüyordu. Dion, 1, LXXVII, s. 1307.

22. Herodian, 1, IV, s. 147. Bütün Roma ordugâhlarında, komutan karargâhının yanı

Askerler, onu kaldırmaya ve avutmaya çalıştılar. Caracalla, sık sık kesilen ve ruhundaki şaşkınlığı açığa vuran konuşmasında onlara çok büyük bir tehlikeyi savuşturmuş olmanın mutluluğu içinde olduğunu söyledi. Düşmanının haince niyetlerini önceden öğrendiğini ve ancak kendisine bağlı pretoryenlerle birlikte yaşayıp birlikte ölmeye kararlı bulunduğuna onları inandırma yolunu tuttu. Askerler zaten Severus'un oğlu olduğu için onu sayıyorlardı. Hoşnutsuzluk mırıltılar biçimine dönüşerek yok oldu. Caracalla, babasının pek büyük hazinelerini onlara dağıtarak haklılığına kendilerini inandırmasını bildi. Hükümdarın gücü ve güvenliği için yalnız askerlerin onu desteklemesi yeterli oluyordu. Onların imparator için belirttikleri oya senato baş eğiyor ve bağlı kalıyordu. Bu yumuşak başlı meclis, güç karşısında hemen her şeyi onamaya hazır duruyordu. Caracalla ise, halkta uyanan ilk ters tepkileri yatıştırmak istediğinden kardeşinin anısına saygı gösterdi ve Roma imparatorlarına gösterilen bütün onurlandırıcı davranışları onun anısına gösterdi.[23] Geta'nın alınyazısından dolayı kendisine acıyan ileriki kuşaklar onun kusurlarını araştırmamışlardı. Biz bu genç hükümdarda, kardeşinin ihtirasına kurban olmuş masum bir ruh görmekle beraber, aynı aşırılıklara kalkışabilmek için istemekten çok yapabilmenin daha gerekli olduğu konusunu kavrayamamış olmasına dikkati çekmek isteriz.

Caracalla'nın işlediği cinayet cezasız kalmadı. Ne işlerle uğraşmalar ne zevk ve eğlenceler ne de çevresindeki dalkavuklar, duyduğu suçluluktan doğan vicdan acısını yok edebildi. Babasının çatık kaşlı yüzü ve Geta'nın kanlı hayali sık sık gözlerinin önünde beliriyordu. Sanki birdenbire mezarlarından çıkacaklarmış gibi geliyordu ona. Sitemlerini ve korkunç tehditlerini bütün varlığıyla

başında içerisinde koruyucu tanrıların saklandığı ve kutsandığı küçük bir tapınak bulunurdu. Kartallar ve öbür askerî nişan ve armalar bu tanrılar arasında baş sırada yer alırlardı. Disiplini dinsel yaptırımla pekiştiren çok güzel bir düzen (Bkz. Juste Lipse, *de Militia Romana,* IV, 5; V, 2, 3) Herodian, 1, IV, s. 148; Dion Cassius, 1, LXXVII, s. 1289.

23. Geta, tanrılar arasına konuldu. "Sit divus," dedi kardeşi, "dum non sit vivus." *Hist. August.*, s. 91. Geta'nın tanrılaştırıldığını belirten bazı madalyalara bugün de rastlanmaktadır.

duyuyordu.[24] Bu görüntüler ve algılamalar, işlediği suçun ağırlığını ona iyice anlatmış olmalıydı. Saltanatı sırasında göstereceği erdemli davranışlar, o cinayetin bir zorunluluk olduğunu tanıtlamalıydı. Ne var ki Caracalla'nın pişmanlığı kendisine işlediği cinayeti ve katledilen kardeşiyle ilgili her anıyı anımsatan bütün nedenleri ortadan kaldırma yolunu seçmesini sağlamaktan başka sonuç vermedi.

Senatodan saraya dönüşünde annesini, soylulukları ve değerlilikleriyle saygıdeğer olan ve hepsi de yaşamının ilkyazında yok edilmiş bir hükümdar için ağlaşan birçok hanımefendinin sarmış olduğunu gördü. Kızıp köpüren imparator onları da aynı alınyazısına uğratmakla tehdit etti. Marcus Aurelius'un kızlarından sonuncusu olan Fadilla, zalimin buyruğuyla öldürülen ilk kurban oldu. Mutsuz Julia, gözyaşlarını durdurmaya, hıçkırıklarını kesmeye ve katili sevinç ve onaylama gösterileriyle kollamaya kendini zorladı. Söylendiğine göre, doğruluğu araştırılmadan ileri sürülen bahanelerle kadın ve erkek olmak üzere yirmi bin kişi, Geta'nın dostları oldukları için öldürüldüler. Mutsuz yargı, ferman biçiminde, Geta'nın muhafızlarına ve azatlılarına, onun adına hükümdarlık naipliğini yüklenmiş olanlara, keyif ve eğlence arkadaşlarına da tebliğ edildi. Orduda ve eyaletlerde Geta'nın görevlendirdiği tüm insanlar da aynı sona uğradılar. Onlarla birlikte "adamları" diye korunmuş kimseler bile bu sondan kurtulamadılar. Bütün bunların dışında, Geta ile en küçük bir ilişkide bulunmuş olmak, onun yalnızca adını ağzına almak bile devlete karşı işlenmiş suç olarak yeterli sayılıyordu.[25] Yersiz olarak yapılan bir nükte, Pertinaks adlı hükümdarın oğlu Helvius Pertinaks'ın yaşamına mal oldu.[26] Thrasea Priscus'un tek suçu, ünlü bir aileden gelmesi ve özgürlük

24. Dion, 1, LXXVII, s. 1307.

25. Dion, 1, LXXVII, s. 1290; Herodian, 1, IV, s. 150; Dion Cassius (s. 1298) komedi yazarlarının Geta adını kullanmaya cesaret edemediklerini ve vasiyetnamelerinde bu mutsuz hükümdarın adını kullanmış olanların mallarının müsadereye uğratıldığını yazmaktadır.

26. Caracalla, birçok yenik ulustan adlar almıştı. Gotlar ve Getae'ler üzerine bazı avantajlar sağlamış olduğunu gören Pertinax, imparatora, Parthicus, Allemanicus'tan sonra Geticus adını da almasının uygun olacağına işaret etmişti (*Hist. August.*, s. 89).

aşkının bu ailede kalıtsal bir nitelik gibi olmasıydı.[27] Bu denli kan döküldükten sonra, artık suç bulaştırmanın sesi de kesildi. Bir senatör, yönetimin gizli düşmanı olmakla suçlandığı zaman imparator, genellikle onun sahip olduğu birtakım malları ve hangi erdemiyle tavsiyeye değer bulunduğunu öğrenmekle yetiniyordu. Bu ilkeyi böylece koyan Caracalla bundan çok zalim sonuçlar çıkarmak için yararlanıyordu.

Bu denli suçsuz insanların öldürülmesi, bu kurbanlar için sel gibi gözyaşı döken aileleri ve dostları arasında büyük acılar yaratmıştı. Praetorium başkanı olan Papinianus'un ölümüne, büyük bir kıyım ve musibete uğranılmışçasına acı duyuldu ve gözyaşı döküldü. Severus'un son yedi yıllık bölümüne rastlayan başkanlık döneminde, bu ünlü hukukçu devlet örgütünde başta gelen görevini sürdürmüş, akılcı yorum ve önerileriyle imparatorun adil ve ılımlı davranışlarında attığı adımları, rehberlik ederek düzenlemişti. Onun bilgi, yetenek ve erdemlerini çok iyi bilen Severus, ölüm döşeğinde imparatorluğun gönencini sağlamak yolunda gözetimde bulunmasını ve oğulları arasındaki birliğin sürdürülmesinde yardımcı olmasını ondan yalvararak istemişti.[28]

Papinianus'un yüce gönüllülükle gösterdiği çabalar, Caracalla'da babasının bu yardımcısına karşı zaten duymakta olduğu şiddetli kini büsbütün ateşlemekten başka bir şeye yaramadı. Geta'nın öldürülmesinden sonra ünlü hukukçu, iyi hazırlayacağı bir konuşmada, bütün yetenek ve belagatini kullanarak o korkunç cinayetin savunmasını yapma buyruğunu aldı. Papinianus, müstebit hükümdarın buyruğunu dinlemeyi reddetti: Onurunu kaybetmektense yaşamını yitirmeyi yeğleyen ünlü hukukçunun soylu yanıtı, "Kardeş katili olmak onu haklı göstermekten yeğdir," şeklinde oldu.[29] Halbuki filozof Seneca buna benzer bir halde Agrippa'nın katili

27. Dion, 1, LXXVII, s. 1291. Belki de, Helvidius Priscus ve Thrasea Paetus'un soyundan geliyordu. Gözüpek ama yararsız ve yersiz cesaret sahibi olan bu ünlü yurtseverler Tacitus tarafından ölümsüzleştirilmiştir.

28. Papinianus'un, İmparatoriçe Julia'yla akraba olduğuna ilişkin bir de sav vardır.

29. *Hist. August.*, s. 88.

ve oğluna kalemini satmış, senatoya kendi adıyla yazmış ve yüzü kızarmamıştı.[30] Saray entrikaları, en önemli devlet işleri ve hukuk sorunlarıyla mevzuat karmaşası arasında temiz ve lekesiz kalmış bu denli gözüpek bir erdemli ruh Papinianus'un ölümünün üzerine çok parlak bir ışık tutmakta ve onun büyük değerini bütün yüzyıllarda, hukukçuluğunun ölmezliği içerisinde, sürdürmektedir.[31]

Cumhuriyetin yıkılmasından sonra, iyi yönleri etkin olan ve kötü yönleri kendileri için zararlı olmayan hükümdarlarla yönetilmek Roma halkına ağır gelmedi, aksine onlar için bir avunma nedeni oldu. Augustus, Trajanus, Hadrianus ve Marcus Aurelius, imparatorluğun dört bir tarafındaki ülkelerini gezip gördüler. Yaptıkları bu gezilerin ardından dirlik düzenlik de geliyordu. Çoğu zamanlarını Roma'da ya da kentin dolaylarındaki yerlerde geçiren Tiberius, Nero ve Domitianus ise zulümlerini yalnızca senatoya ve Roma şövalyelerine karşı kullandılar.[32] Caracalla, herkese ve her şeye karşı savaş açtı. Geta'nın ölümünden bir yıl kadar sonra başkenti terk etti, bir daha oraya dönmedi. Saltanatının geri kalan yılları süresince, bütün imparatorluğu, özellikle doğuyu dolaştı. Her eyalet, sırasıyla onun yağmalarına ve zulümlerine sahne oldu. Bütün yaptıklarını izlemek zorunda kalan senatörler, her gün yeni kaprislerini karşılamak için çok büyük paralar harcıyorlardı, bu paralar Caracalla tarafından beğenilmeyerek muhafızlarına aktarılıyordu. Her kentte görkemli tiyatrolar ve saraylar yaptırıyorlar ve bunlar, imparatorca ya görülmeye bile değer bulunmuyor ya da onun buyruğuyla hemen yıktırılıyorlardı. En varlıklı yurttaşların malları ellerinden alınıyor ya da büyük para cezalarına çarptırılıyorlar ve yoksul hale sokuluyorken bütün ulus ağır vergi yükleri altında eziliyordu.[33] Çok önemsiz bir saygısızlığı bahane eden im-

30. Tacitus, *Annal.*, XIV, 11.

31. Papinianus konusunda, bkz. Heineccius, *Historia Juris Romani*, I, 330 vd.

32. Tiberius ve Domitianus, Roma dolaylarından daha öteye hiç gitmediler. Nero ise, Yunanistan'a küçük bir seyahat yaptı. "Et iaudatorum Principum usus ex aequo quamvis procul agentibus. Saevi proximis ingruunt." Tacitus, *Hist.*, IV. 75.

33. Dion, 1, LXXVII, s. 1294.

parator, Mısır'da İskenderiye halkının tümünü ölüme mahkûm etti. Serapis Tapınağı'nın güvenli bir bölümünde, barbarca bir zevkle, binlerce insanın öldürülmesi emrini veriyor ve bu katliamı seyrediyordu. Öldürülen bu yerli ve yabancı kimseler için ileri sürülen ne bir suç ne de bir neden vardı. Senatoya yazdığı yazıda kaskatı ruhuyla, bu büyük kentteki halktan öldürülenler gibi kaçmış olanların da aynı cezaya değer olduklarını bildiriyordu.[34]

Severus'un özenli eğitimi oğlunun üzerinde hiçbir sürekli etki yaratamamıştı. Caracalla, imgeleme ve belagat ile birlikte sağduyudan da yoksundu.[35] Bu hükümdarda insanlık adına hiçbir şey yoktu. Durmadan "Bir hükümdar askerlerinin sevgisini kazanmalıdır, geri kalan uyrukların hiç önemi yoktur," derdi.[36] Bütün saltanatı süresince bu tehlikeli ve bir zalim hükümdara pek yaraşan vecizesini yerine getirdi. İhtiyarlık, babasının harcamalarına sınırlar koydurdu. Kesin bir otorite, her zaman birliklerine karşı duyduğu acıma hissini etkilerdi. Oğul ise, büyük hazineleri saçıp savurmaktan gayri bir politika tanımadı. Savurganlığı ordunun ve imparatorluğun yitip tükenmesine yol açmış oldu. O zamana dek kışla disiplini içinde yetişen savaşçılar, kentlerin lüks yaşantısında güçlerini kaybettiler. Ödemelerin ve ulufelerin çoğalması, orduyu zenginleştirme pahasına vatandaş topluluğunun yoksullaşması sonucunu doğurdu.[37] Askerleri, barış zamanında alçak gönüllü hal-

34. Dion, 1, LXXVII, s. 1307; Herodian, 1, IV, s. 158. Birincisi, bu genel kıyımı bir canavarlık eylemi olarak gösteriyor. Öbürü ise, orada alçakça birtakım olaylar olduğunu savlıyor. Öyle görünüyor ki İskenderiyeliler müstebit hükümdarı alay ederek ve belki de karışıklıklar yaratarak kızdırdılar.

35. Dion, 1, LXXVII, s. 1196.

36. Dion, 1, LXXVII, s. 1284. Wotton (*Hist. of Rome*, s. 330) sanıyor ki bu söz Caracalla tarafından söylenmiş olduğu halde babasına mal edilmiştir.

37. Dion'a göre (1, LXXVIII, s. 1343) Caracalla'nın birliklerine verdiği olağanüstü hediyeler, bizim paramızla yılda yaklaşık yetmiş milyon drachmae (drahmi) (iki milyon üç yüz elli bin sterlin) varıyordu. Dion'un başka bir bölümünde sonsuz derecede ilginç bir pasaj vardır. Bu bozukça kısım iyi çözülebilirse, pretoryen askerlerin yılda on iki bin elli drahmi (kırk sterlin) aldıkları ortaya çıkacaktır (Dion, 1, LXXXII, s. 1307). Augustus'un saltanatı sırasında günlük iki drahmi veya denarii olmak üzere yılda yedi yüz yirmi drahmi alıyorlardı (Tacitus, *Annal.*, I, 17, Domitianus, askerlerin ücretini artırdı,

de tutan ve savaş sırasında vatanı savunacak hale ulaştıran nedenin onurlu bir yoksunluk olduğu bilinmiyordu. Sarayında kendini beğenmiş görünen Caracalla, askerleriyle birlikte olduğu zaman, simgelediği makamın onurunu unutuyordu. Onların saygısız tutumlarını cesaretlendiriyor, bir komutanın temel görevlerini savsaklayarak, basit bir erin tutumunu ve tavırlarını takınmakta sakınca görmüyordu.

Caracalla'nın tutumu ve karakteri ona, uyruklarının ne sevgisini ne de değer vermesini sağlayacak nitelikteydi. Kusurları ordu için yararlı olduğu sürece herhangi bir ayaklanma tehlikesinden korku duymadı. Kıskançlık ve hasedinden meydana gelen gizli bir fesat hareketi onun için felaket getirdi. Praetorium yönetimi iki bakan eliyle yürütülüyordu. Değerli bir asker olan Adventus'a, henüz deneyim sahibi olmasa da askerlik işleri bağlandı. Sivil yönetim alanı ise, devlet işleri üzerine ünlü ve yetenekli bilgisiyle tanınmış olan Opilius Macrinus'a bırakılmıştı. Tutumu da müstebit hükümdarın keyfine göre değişiklik gösteriyordu. Yaşamı, küçük bir kuşku ya da ufak bir koşul değişikliğine bağlıydı. Geleceğe ilişkin bilgileri vermekle ünlü Afrikalı bir adam, durup dururken şöyle bir kehanet ortaya attı: Macrinus ile oğlu bir gün Roma imparatoru olacaklardı. Bu söz hemen eyaletlere yayıldı. Bu peygamber zincire vurulup başkente gönderildiği zaman da valinin huzurunda aynı şeyleri söyledi. Caracalla'nın haleflerini araştırmakla görevlendirilmiş olan bu yüksek dereceli devlet adamı, o sırada Suriye'de bulunan hükümdara bu kehaneti iletti. Devlet postaları üzerinde gösterilen bütün önlem ve dikkatlere karşın, Macrinus'un bir dostu, içinde bulunduğu tehlikeyi ona bildirmenin yolunu buldu. İmparator, Roma'dan gelen mektupları aldığı sırada bir koşu arabasını sürüyordu. Onları açmadan praetorium başkanına verdi, açmasını ve gerekenleri yaparak çok önemlileri varsa kendisine

---

pretoryenlerinkini de dokuz yüz altmış drahmiye çıkarması gerekli oldu (Gronovius, *de Pecunia Veteri*, 1, III, b. 2). Art arda yapılan bu artırmalar imparatorluğu batırdı. Çünkü ödemelerle birlikte askerlerin sayısı da çoğaldı. Önceleri on bin olan pretoryenlerin sayısı sonradan elli bine çıktı.

raporla bildirmesini söyledi. Macrinus, kendisini tehdit eden durumu mektuptan öğrenmiş oldu. Fırtınanın yönünü saptırmaya karar verdi. Küçük rütbedeki subayları kışkırttı. Bunlar, durumlarından pek memnun değillerdi; özellikle yüzbaşılıktan yukarı çıkamamış gözüpek subay Martialis'ten yararlandı. İmparator, Carrhae'de ünlü bir ay tapınağında hacı olmak üzere Edessa'ya (Urfa) gidiyordu. Kendisine bir süvari birliği eşlik ediyordu. Yolda kısa bir mola vermiş ve muhafızlar da saygı gereği olarak kendisinden biraz uzaklaşmışlardı. Martialis yaklaştı ve onu hançerledi. Katil hemen İskitli bir muhafızın oku ile öldürüldü. İşte, insanlık onuru için leke olan bir canavarın sonu böyle oldu. Caracalla'nın saltanatı, Romalıların ne denli sabırlı oldukları hakkında bize bir kanı verebilir.[38] Kendisine çok şey borçlu bulunan askerler onun kusurlarını unuttular, yalnızca kendilerine saçtığı bol paraları düşünerek, senatonun ve dinin saygınlığını bir yana atıp Caracalla'yı tanrılar arasına koymaya senatörleri zorladılar.

Bu kutsallaştırılan yaratık, insanlar arasında yaşadığı sırada hayranlık duymaya değer biricik kahraman olarak Büyük İskender'i görüyordu. Caracalla, Asya fatihinin adını almış ve onun gibi giyinmiş, muhafızlarını Makedonyalılardan oluşturmuş, Aristo'nun öğrencilerine zulmetmiş ve çocukça bir istekle, yalnızca utku ve erdem için bir duygu beslediği söylentisini yaymaya çalışmıştı. Nerva Savaşı'ndan ve Polonya'nın işgalinden sonra Charles XII, her ne kadar İskender'in iyi niteliklerinden hiçbirine sahip değilse bile, Philip'in oğlundaki gözüpeklik ve gönül yüceliğine sahip olmakla övünebilirdi. Ama Geta'nın katili, yaşamının tüm davranışlarında Makedonya kahramanıyla en ufak bir benzeyiş içerisine girememiştir. Onunla karşılaştırılabilmek istenirse[39] ancak kendisinin ve babasının dostlarından çok büyük sayıda kimsenin

38. Dion, 1, LXVIII, s. 1312. Herodian, 1, V, s. 168.

39. Caracalla'nın İskender'e ne denli benzeme isteğinde olduğu Severus'un oğluna ait madalyalarda da görülmektedir. Bkz. Spanheim, *de Usu Numismatum*, inceleme, XII. Herodian (1, IV, s. 154), bir yandan İskender'e, öbür yandan Caracalla'ya benzeyen bir resmi canlandıran bir tablo görmüştü.

kanını dökmüş olması dolayısıyla akıttığı kan yüzünden bir benzerlik kurulabilir.

Caracalla'nın ölümünden sonra zayıf ve uzakta bulunan senatonun kararına başvurma gereği duyulmadı. Yalnızca asker birlikleri dünyaya bir efendi verdiler. Önceden ordunun seçimi askıda kalmıştı. Herkesin oyunu üzerinde toplayacak nitelikte, seçkin bir kişiliğe ve soylu bir aileye sahip kimse ortaya çıkmadığı için, imparatorluk üç gün süreyle başsız kaldı. Pretoryen muhafızlarının etkisiyle o birliklerin komutanları umuda kapıldılar. Bu korkulu insanlar, taht sahipsiz kalınca onu elde etme hakkının kendilerinde olduğuna inanıyorlardı. Bununla birlikte, eyalet beylerinin en eskisi olan Adventus, tacın parıltısıyla gözlerini kamaştırmadı. Askerler Macrinus'un acı çekiyormuş gibi davranmasına kanmakla birlikte onu sevmiyor ve kendisine saygı duymuyorlardı. Gözlerini çevrelerinde gezdirerek başka bir aday araştırdılarsa da sonunda yine onun üzerinde karar kıldılar çünkü aşırı para vaatleri ve sonsuz hoşgörüsü birliklerin büyük ilgi ve hevesini sağlamıştı. Tahta geçişinden az zaman sonra Macrinus, on iki yaşındaki oğluna imparator unvanını verdi ve halkın nazarında çok değerli olan Antonius adını ona taktı. Umuluyordu ki genç prensin sevimli yüzü ve taç giyme nedeni bahanesiyle verilen olağanüstü bahşiş ve harcamalar ordunun desteğini sağlar ve tahtın güvenini koruyabilirdi.

Senato ve eyaletler, askerlerin seçimine alkış tuttular ve onu onamak için sabırsızlandılar. Caracalla'nın halefindeki erdemli nitelikleri yadsımak söz konusu değildi. Kendisinden tiksinilen bir zalimin beklenmeyen çöküşü her yerde sevinç ve sürpriz taşkınlıklara neden oluyordu. Bu ilk hareketler geçince Macrinus'un niteliği ciddi bir araştırma konusu oldu ve keskin eleştirilere uğradı. Her şeyden önce ordunun acelesi doğru bulunmadı. O güne değin imparator seçimi ulusun en güçlü meclisten geçirilmişti. Senatonun tüm varlığıyla kullanılmamış olan hükümdarlık gücü ancak kendi üyelerinden birini vekil yaparak ona kullandırılıyor gibi bir yöntem ve gelenek oluşmuştu. Sürekli bir uygulama ile

desteklenmiş bu gelenek, anayasal düzenin temel ilkelerinden biri sayılıyordu. Macrinus ise senatör değildi.[40] Praetorium prefeliğinden birdenbire yükselme, asıllarının nereden geldiği sorusunu gündeme getiriyordu. Şövalyeler ise bu çok önemli yere her zaman sahip olmuşlardı. Bu yer onlara en ünlü patricius'ların yaşamı ve varlığı üzerinde keyfe bağlı bir otorite sağlıyordu. İmparatorlukta çok eski soylu ailelerden gelen ve kişisel değerlilikleri imparatorluk erguvanının gözlerini parıldatabilecek çok sayıda ünlü senatör varken, hiçbir soyluluğu olmayan ve göze çarpan hiçbir hizmetten ötürü ün kazanmamış bulunan bir insanın başına dünyanın en büyük tacının konduğunu tiksinti duymadan görmek olası değildi.[41] Macrinus'un karakteri büyük ve öfkeli bir kütlenin doymak bilmez gözleri önüne serilince onda birtakım suçların ve çok sayıda kusurun da meydana çıkarılması kolaylaşmış oldu. Yardımcılarının seçiminde haklı eleştirilere uğradı. Halk, olağan içtenliğiyle, hükümdarının kayıtsızlığa varan yumuşaklığından ve de aşırı sertliğinden şikâyet etmeye başladı.[42]

Tutku, Macrinus'u yüksek bir oruna çıkarmıştı ama orada tutunmak zordu ve aşağı inebilmek, gerçek bir ölüme uğramaksızın, olası değildi. Saray entrikaları içerisinde beslenmiş ve yaşamının ilk yıllarında kendini işe kaptırmış olan bu hükümdar, buyruğu altındaki kendini beğenmiş ve disiplinsiz askerlerin karşısında

40. Dion, 1, LXVIII, s. 1350. Elagabalus, öncelinin, her ne kadar praetorium praefectus'u ise de senatodan içeri girme özgürlüğü olmadığı için tahta oturmuş olmasını ayıplamıştır. Plautianus'un ve Sejanus'un kişisel ayrıcalıkları onları bütün yasaların üstünde tutmuştu. Gerçekte, şövalyelikten yetişmişlerdi. Senatör düzeyindeki durumlarıyla praefectus'luğu korumuşlardır, hatta konsüllüğü bile.

41. Numidia'daki Caesarea'de doğdu. Düşmanları onun için, çok ileri giderek hep aşağılık işler yaptığını, gladyatörlüğünün de bunlardan biri olduğunu söylediler. Başta Plautianus'un evinde çalıştırılmıştı. Bir düşmanın kökenini ve yaşam koşullarını lekelemek işi, anlaşılan eski Yunan hatipleri zamanından başlayarak çağımız gramer bilginlerinde de süregelmiştir.

42. Dion ve Herodian, Macrinus'un erdemlerinden ve kusurlarından içtenlikle ve yan tutmadan söz etmektedirler. Ne var ki onun yaşam öyküsünün yazarı, *Augustan History*'de bu yazarların bir bölümünden aktarmalar yapıldığı anlaşılmakla birlikte, İmparator Elagabalus tarafından satın alındığından, Elagabalus'un öncellerini lekelemekten geri kalmamıştır.

ürpertiler geçiriyordu. Savaş üzerine hiçbir bilgisi yoktu. Onun gözüpekliğinden bile kuşku duyuluyordu. Gizli kalan suçluluğu meydana çıkmış oldu. Askerler arasındaki söylentiye göre Macrinus, önceline karşı düzenlenmiş entrikada ortaktı. İkiyüzlülüğü ve alçaklığı cinayetin şiddetini artırıyor, kin ve nefreti iki katına çıkarıyordu. Birlikleri ayaklandırmak ve kızgınlıklarını kırbaçlamak için eski disiplinlerini geri getirme girişiminde bulunulması yeterliydi. Alınyazısı, imparatoru o denli kasırgalı bir dönemde tahta oturtmuştu ki reform gibi güç ve sevimsiz bir işi yapmak zorunluğu ile karşı karşıya kalmıştı. Caracalla'nın savurganlığı, onun ölümünden sonra devleti sarsan bütün kötülüklere kaynaklık etmişti. Kendi tutumunun doğal sonuçları üzerinde düşünebilseydi, haleflerine bıraktığı yıkımların üzücü görüntüsü o değersiz zalim Caracalla için belki de yeni keyiflenme nedeni olurdu.

Macrinus, vazgeçilmez duruma gelen reform hazırlıklarını gizli tuttu. Aldığı önlemler, görünüşte devletin yaralarını sarmak ve Roma ordularına eski güç ve etkinliğini vermek gibi çabalar biçiminde oldu. Eski askerlere Caracalla'nın verdiği tehlikeli çıkarlara ve saçma sapan ödemelere dokunmamaya zorunluk duydu, yeni askerlere ise Severus'un daha ılımlı düzenlemelerini uygulamayı uygun buldu, onları yavaş yavaş ılımlılaşmaya ve söz dinlemeye alıştırdı.[43] Düzeltilmesi olanaksız bir yanlışlık bu akıllıca planın hayırlı etkilerini yok etti. Eski imparatorun doğuda topladığı büyük orduyu değişik eyaletlere göndererek dağıtmak yerine Macrinus, tahta çıkışını izleyen kış aylarında onu Suriye'de bıraktı.

Lüksün ve yan gelip yatmanın hüküm sürdüğü kışla yaşamının keyif ve zevkleri içerisinde askerler sayılarının ve güçlerinin büyüklüğünü ve korkunçluğunu görerek savlarını dile getirdiler ve yeni bir ayaklanma tasarladılar. Onurlandırıcı ayrıcalıklara karnı tok olan eski askerler, imparatorun attığı ilk adımlardan reform

43. Dion, 1, LXIII, s. 1336. Yazarın söylediği hükümdarın amacı açık olduğu halde, Wotton, ayrımı yaparken ne onu ne de öbürünü anlamış gibidir. Burada söz konusu olan eski askerlerle yeniden askere alınanlar değil, eski lejyonlarla yenileridir. *History of Rome*, s. 347.

kokusu alıyorlardı. Yeniler ise gitgide daha sertleşen disipline karşı nefret duyuyor ve alacakları ödülün hasis olduğu söylenen hükümdarca daha da azaltılacağından korkuyorlardı. Mırıltıları ayaklanma naraları izledi. Birliklerin hoşnutsuzluğuna işaret sayılabilecek birtakım küçük kıpırdanmalar genel bir ayaklanmayı haber veriyordu. Bu yolda hazır duruma gelen ruhlar için fırsat kısa zamanda doğdu.

İmparatoriçe Julia talihin bütün cilvelerini görmüş ve yaşamıştı. Sönük ve silik bir yaşamdan, sanki en yüksek rütbeye en büyük acıları çekmek için yükselmişti. Bir oğlunun ölümü için ağlamaya, öbürünün yaşamında acı çekmeye mahkûm olmuştu. Caracalla'nın uzun süreden beri beklediği korkunç sonu, bir anne ve bir imparatoriçe olarak Julia'nın duygusallığını tüketmişti. Severus'un dul eşi için tahtı ele geçirenin gösterdiği saygıya karşın bir imparatoriçenin herhangi bir uyruk durumuna indirgenmiş olması kendisine ağır gelmişti. Kısa bir süre sonra Julia, kendini öldürerek acılarına ve yadırgadığı aşağılık duygusuna son verdi.[44] Kız kardeşi Julia Maesa, Antakya'yı ve sarayı terk etme buyruğunu aldı. Yirmi yıllık saygınlığın ürünü olan çok büyük bir varlıkla Humus kentine çekildi. Bu prenses orada, ikisi de dul olan ve her birinin bir oğlu bulunan kızlarıyla yaşamaya başladı. Kızlarının adlan Soaemias ve Mamaea idi.

Soaemias'ın oğlu Bassianus, büyük güneş rahibinin yüce görevlerini yapıyordu. İhtiyat ya da boş inanç bu genç Suriyeliyi etkisi altına almışsa da ona tahtın yolunu da açmıştı. O sıralarda Humus surlarının yanı başında bir lejyon ordugâh kurmuştu. Kışı çadırlarda geçirmeye zorlanmış birlikler bu eziyetlerin yükünü güçlükle taşıyorlar, Macrinus'un disiplinini zulüm diye niteliyorlar ve öç almak için yanıp tutuşuyorlardı. Kalabalık gruplar halinde güneş tapınağına gelen askerler o genç başpapazın zarif hareketlerini ve sevimli yüzünü saygıyla karışık bir memnunlukla seyrediyorlardı.

44. Dion, 1, LXXVIII, s. 1330. Her ne kadar tuhaflıklarla dolu olsa da Xiphilin'in özeti, bu noktada orijinalinden daha açık ve aydınlıktır.

Onda, anısını taparcasına sakladıkları Caracalla'nın çizgilerini görüyor ve sanki eskiden beri tanıyormuş gibi oluyorlardı. Düzenbaz Maesa, onlarda doğan sevgi ve ilgiyi gördü, bundan yararlanmasını bildi. Kızının adını kötüye çıkarmaktan yüzü kızarmayan bu kadın, torunu Bassianus'un babasının son imparator olduğu haberini yaydı. Haberi yayanlara ödenen çok büyük paralar her tür karşı koymayı ortadan kaldırdı, dere gibi akan bu ödüller, Caracalla ile Bassianus arasındaki yakınlığı, hiç değilse benzerliği tanıtlamış oldu.

Genç Antoninus (çünkü bu saygıdeğer adı almış ve onu kirletmişti) Humus'taki askerlerce imparator ilan edilince, doğuştan kazandığı hakları değerlendirmeye karar verdi ve babasını öldürenlerden öcünü almak, birlikleri baskıdan kurtarmak için silaha sarılmış bulunan bir prensin bayrağı altında toplanmaya bütün askerleri, buyruk verircesine çağırdı.[45]

Büyük bir dikkatle hazırlanmış girişimi gereği gibi yürüten kadınların ve hadım ağalarının ötesinde Macrinus korku ile köksüz bir güvenlik arasında bocalayıp duruyordu. Kesin bir kararlılıkla harekete geçerek, uyanan bu fitneyi henüz büyümeden bastırabilirdi. Kararsızlık nedeniyle Antakya'dan ayrılamadı. Suriye'de kurulu geçici ve sürekli ordugâh ve kışlalarındaki bütün birliklerde başkaldırma hareketi uyanmıştı. Birçok müfreze, subaylarını öldürmüş, başkaldıranlara yeni katılmalar sağlamışlardı.[46] Gecikmiş ödüllendirmelerin ve askerî ayrıcalıkların hemen yerine getirilmesiyle ayaklananların bu işten vazgeçeceğini uman Macrinus, kendi karakterinde ve yönetimindeki zayıflık nedeniyle umduğunu elde edemedi.

---

45. Lampridius'a göre (*Hist. August.*, s. 135) Alexander Severus yirmi dokuz yıl üç ay ve yedi gün yaşadı. 19 Mart 235'te öldüğü için doğum tarihini 12 Aralık 205 olarak saptamak gerekir. O sırada on üç yaşındaydı, kuzeni ise aşağı yukarı on yedi idi. Bu hesaplamaya göre, iki prensin arasında üç yaş fark vardır, diyen Herodian'ın verdiği bilgiye uygun gelmektedir (1, V, s. 181). Öbür yandan, bu yazar, Elagabalus'un saltanatını iki yıl daha uzatmış oluyor. Dion'da entrikanın ayrıntıları görülebilir (1, LXXVIII, s. 1339 ve Herodian, 1, V, s. 184).

46. Antoninus'un tehlikeli bir bildirgesine göre, subayının başını getiren her asker onun mirasçısı olacak ve yine onun rütbesini kazanacaktı.

Sonunda imparator, rakibiyle karşılaşmak için Antakya'dan çıkmaya karar verdi. Büyük bir istekle ayaklanan karşı kuvvetler her gün sayılarını artırıyorlardı. Macrinus'un birliklerinde ise hiçbir gayret göze çarpmıyordu. Savaş alanına büyük bir isteksizlikle çıkıyorlardı. Ne var ki savaşın uyandırdığı coşku, doğal bir güdüyle gayrete gelen pretoryenlerin, değer ve disiplinlerine uygun bir savaş vermeleriyle kendini gösterdi.[47] Karşı kuvvetlerin saflarında bozulmalar başlamıştı. Suriye prensinin annesi ve büyükannesi de, Doğuluların törelerine uygun olarak, orduyla birlikte savaş alanında bulunuyorlardı. Oğullarının ordusundaki bozulmayı görünce arabalarından atlayıp askerlerin arasına karıştılar ve onları gayrete getirecek sözlerle bozgunu önlemeye çalıştılar. O zamana değin çocuk gibi yaşamış olan Antoninus da kahraman kesildi. Atını sürdü, kaçanları topladı ve elde kılıç düşmanın en güçlü noktasına saldırdı. Ömrü saray fantezileri ve Asya'nın kadınsı lüksü ile geçmiş bulunan harem ağası Gannys bile âdeta deneyimli ve yetenekli bir general haline geldi. Zaferi kimin kazanacağı henüz belli değildi. Macrinus belki de zaferi kazanabilirdi ama kendi davasına yine kendi hainlik etti ve utanç verici bir davranışla savaş alanından kaçtı. Bu alçaklığı, yaşamını ancak birkaç gün uzatmasından ve mutsuzluklarını unutturmaya yeterli olan bir leke gibi belleklere yerleşmesinden başka bir şeye yaramadı. Söylemeye bile gerek yok ki oğlu Diadumenianus da onunla aynı sona uğradı.

Kendilerini bırakıp kaçmış olan bir hükümdar için kan döktüklerini öğrenen yiğit pretoryenler, karşı tarafa teslim oldular. Sevinç içinde gözyaşı döken Roma askerleri Caracalla'nın sözde oğlunun bayrağı altında birleştiler. Antoninus, Asya'da doğmuş ilk imparatordu. Böylece Doğu, dünyanın birinci tahtına kendi evlatlarından birinin oturmuş olmasına büyük bir coşku ile tanık oldu.

Macrinus, Suriye'de bir düzmecinin kışkırttığı birtakım küçük karışıklıkları senatoya haber vermek lütfunda bulunmuştu. Başkal-

47. Dion, 1, LXXVIII, s. 1345; Herodian, 1, V, s. 186. Savaş, Antakya'ya yaklaşık yedi fersah uzaklıktaki Immae köyünde oldu.

dıran ve ailesi hemen gösterişli bir kararnameyle devlet düşmanı ilan edilmişlerdi. Bununla birlikte, ona katılmış bulunmakla görevlerini kötüye kullanmış olanların hemen görevlerine dönmeleri halinde bağışlanacakları da bu kararnamede belirtiliyordu. Antonius'un başkaldırmasından taç giymesini sağlayan zaferine değin yirmi gün geçmişti. Bütün dünyanın alınyazısını belirleyen bu kısa aralık süresinde başkent ve eyaletler, özellikle doğu eyaletleri korku içerisinde bir bekleyişle heyecanlı günler geçirdiler, iç güvensizlikleriyle sarsıldılar ve vatandaş kanları dökülmesine tanık oldular çünkü Asya'da utkuyu kazanan iki yandan biri imparatorluğun sahibi olacaktı.

Rakibinin yenilgisini kabullenmiş olan senatoya genç galibin yazdığı akıllıca mektuplar erdem gösterileriyle doluydu ve alçak gönüllülük izleri taşıyordu. Davranışlarında değişmez kural olarak Augustus'un ve Marcus Aurelius'un parlak örneklerini izleyen bir kimse olarak kendini ortaya sürüyordu. Özellikle ve gereksiz bir gönül hoşluğuyla, kendi kaderinin, başarılarıyla, kendi yaşındayken babasının öcünü almış olan Octavius'un kaderine benzediğine dikkati çekiyordu.

Kendini Antoninus'un oğlu, Marcus Aurelius ve Severus'un torunu olarak niteliyor ve kalıtım yoluyla kazandığı hakların verilmesi gerekliliğini böylece dile getirmiş oluyordu. Ne var ki senato törenle tribunus ve prokonsül unvanlarını vermeden bunları kullanması Romalıların inceliğini yaralıyordu. Bu tehlikeli yenilgi ve devletin temel yasalarına meydan okumayı saraydaki Suriyelilerin bilgisizliğine ya da onu destekleyen askerlerin kaba tutumlarına vermek gerekiyordu.[48]

Yeni imparator, Roma'ya gitmek üzere Suriye'den ayrıldı. Kendini en havai eğlencelere kaptırmıştı ve yolculuğu bu yüzden birkaç ay sürdü. Önce Nikomedya'da konakladı, galibiyetini izleyen kışı orada geçirdi. Ancak yazın başkente zafer alaylarıyla girebildi. Bununla birlikte, varışından önce, senatonun toplandığı kilisedeki

48. Dion, 1, LXXIX, s. 1353.

zafer sunağının üzerine konulmasını buyurduğu portresini oraya göndermişti. Romalılar, kaderin kendilerine verdiği imparator üzerinde bir kanıya varma olanağını böylece bulmuş oldular. Bu portrede başrahip giysileriyle görünmekteydi. Altın ve ipekli giysisi Fenikeli ve Medli stilinde dalgalanıyordu. Yüksek bir başrahiplik tacı başını süslüyordu. Üzerinde donandığı kolye ve bileziklerdeki değeri ölçülemeyecek taşlardan büyük parıltılar dağılıyordu. Kaşları siyaha boyanmış olarak görünüyordu. Yanaklarındaki kırmızı ve beyaz renklerin yapay olduğunu anlamak zor değildi.[49] Bu tablonun karşısında aklı başında patricius'ların duyduğu acı çok derindi. Kendi hemşehrilerinin karanlık zulmü altında uzun süre inledikten sonra şimdi de Doğu despotluğunun kadınsı lüksüne kul olmaları, aşağılığın en alt derecesine düştüklerini onlara anlatmış olmuyor muydu?

Humus kentinde güneşe, Elagabalus adıyla tapılıyordu.[50] Bu güneş, kozalak biçiminde yontulmuş siyah bir taştı. Aşağı halk katmanında, bunun gökten düştüğüne ve bu kutsal yere konduğuna inanılıyordu. Antoninus, kendi büyüklüğünü de bu tanrısal gücün koruyuculuğundan ileri gelmesine veriyordu. Saltanatı süresince, minnetini ve boş inancını tatmin etmekten başka hiçbir şeyle uğraşmadı. Gayret ve övüncü Humus mezhebini, bütün öbür dinlerden üstün tutmasını sağlamış oldu. Kendi tanrısının öbür tanrılara karşı zafer kazanmasını istiyordu. O mezhebin birinci papazı ve en büyük gözdelerinden biri olarak imparatorluk gücünü yansıtabilen bütün adlardan üstün tuttuğu kutsal Elagabalus adını aldı.

Büyük bir tören alayıyla Roma içerisinde geçiş yaptığı sırada yol altın tozlarıyla dolmuştu. Çok büyük değerdeki mücevherlerle donatılan kara taş, zengin süslerle bezeli örtülere büründürülmüş altı atın çektiği bir arabaya konulmuştu. Dizginleri dindar

49. Dion, 1, LXXIV, s. 1363, Herodian, 1, V, s. 189.

50. Bu ad, iki tane Syriaq sözcüğünden üremektedir: "ela", Tanrı, ve "gabal", oluşmak. Oluşturan ve biçim verebilen Tanrı. Güneş için doğru ve de mutlu tanımlama. Wotton, *History of Rome*, s. 378.

imparatorun kendisi kullanıyordu. Büyük görevlilerin desteğine yaslanarak, tanrının yüce huzurunda sonsuz mutluluğa eriştiğini belirtmek amacıyla geriye doğru yatıyordu. Palatine Dağı'nda yükselen görkemli tapınağı, Elagabalus tanrısı onuruna süslemek için hiçbir şey esirgenmemişti. En gösterişli kurbanların ortasında, en değerli şaraplar bir sunak üzerine akıyor, en pahalı ve nefis tütsü kokuları her yana yayılıyordu. Suriyeli kızlar bir barbar müziği eşliğinde şehvet dansları yaparlarken, devletin ileri gelen büyükleri, uzun Fenikeli gömlekleri giymiş ve gizli bir tiksinti duydukları halde, sanki ibadetteymiş gibi rahip rolü oynuyorlardı.[51]

Coşkuya kapılmış olan imparator, Roma dininin ortak merkezi niteliğiyle bu tapınağa, Numa mezhebinin kalkanlarını, koruyucu simgelerini (palladium) ve bütün öbür kutsal araçları yerleştirdi.[52] Humus'un yüce tanrısı karşısındaki çeşitli yerlere aşağı derecedeki tanrıların simgeleri yerleştirildi. Ne var ki yatağını paylaştığı yüksek nitelikte bir yoldaşı sarayda yoktu. Önce eşi olması için Pallas seçildi ama Doğu'nun efemine yumuşaklığına alışmış bir tanrının, savaşçı kılığındaki imparatoru yadırgamasından korkuldu. Afrikalıların Astarte adını vererek taptıkları ay, güneşe göre daha uygun göründü. Bu tanrıçanın tasviri ve kocasına tapınağından sunduğu zengin armağanlar pek büyük törenlerle Kartaca'dan Roma'ya getirildi. Ve bu kutsal düğün, başkentte ve bütün imparatorlukta hep birden kutlandı.[53]

Nefsine düşkün olmakla birlikte, aklının sesine kulağını tıkamamış olan kimse, doğanın bile sınırladığı gibi, zevk ve eğlencelerinde aşırılıktan sakınır. Duyulan tat, toplumun ve dost ilişkilerin hoşluğuyla güzelleşince, insanın gözünde zevkin ve imgelemenin

51. Herodian, 1, V, s. 190.

52. Vesta Tapınağı'nı zorladı ve Palladium sandığı bir heykeli oradan aldı. Rahibeler ise, kutsal varlıklara yapılan bu saldırıyı sahte bir tanrıça simgesi vererek atlatmış olmakla övündüler (*Hist. August.*, s. 103).

53. Dion, 1, LXXIX, s. 1360; Herodian, 1, V, s. 193. İmparatorluk yurttaşları, yeni evlilere zengin armağanlar vermeye zorladılar. Mamaea, daha sonraları, Elagabalus'un yaşamı süresince, Romalılardan vadettikleri bütün armağanları getirmelerini istemişti.

yumuşak çizgileriyle bir kat daha çekici hale gelir. Ne var ki Elagabalus (bu addaki imparatordan söz ediyorum) güvenç ve mutluluktan, gençlik tutkularından ve memleketinin terbiyesinden dolayı yoldan çıkmıştı. Hiçbir engele uğramadan en utanç verici aşırılıkların kucağına atıldı. Kısa bir süre içerisinde tat alamamak ve doygunluk onun eğlencelerini de zehirledi. En güçlü hokkabazlıklar ve sanatlar bu hükümdarın imdadına çağırıldı. Bir yandan en güzel şaraplar ve en ünlü yemeklerle uyuşmuş duyguları uyandırılıyor, öbür yandan da kadınlar, tahrik edici çabalarıyla sönük hale gelmiş isteklerini canlandırmaya çalışıyorlardı. Durmadan değişik biçimlere sokulan aşırı özentiler özel inceleme konusu oluyorlardı. Bu çeşit bilim alanındaki deyim ve buluşlardan müstebit hükümdarca geliştirilmiş ve özendirilmiş olanlar, beriki kuşakların gözünde yüz karası olarak nitelendirilen birtakım uygunsuzluklardır.[54] Kaprisler ve savurganlıklar zevkin ve inceliğin yerini tutuyordu. Elagabalus, çılgın masraflarını karşılamak için devletin hazinelerini har vurup harman savururken dalkavuklar da seleflerinin hepsinden yüksek bir hükümdarın dehasını ve görkemini göklere çıkarıyorlardı. İklimlerin ve mevsimlerin düzenini karıştırmaktan[55] halkının duyguları ve inançlarıyla alay etmekten, bütün doğa ve toplum yasa ve törelerini ayaklar altına almaktan hoşlanıyordu: Bir manastırdan zorla koparıp aldığı bir Vesta rahibesiyle evlendi.[56] Birbiri peşi sıra aldığı kanlarının sayısı hızla artıyordu ve kendisini çevreleyen bir alay nikâhsız kadın, onun hırsını yatıştırmaya yetmiyordu. Dünyanın efendisi, giyim kuşamında ve davranışlarında cinsilatifi örnek almıştı. Örekeyi krallık asasına yeğ tutup devletin başlıca saygınlıklarını kendisine tutkun olan birçok kimseye dağıtarak bu saygınlıkların onurlarını ayaklar altına alıyordu: Bu kimselerden biri –bugün bile Elaga-

54. Yeni bir yemeğin icadı büyük ölçüde ödüllendiriliyordu. Ne var ki eğer hoşlanmazsa, icat etmiş olan kimse, sarayı memnun edecek yeni bir tanesini buluncaya dek, imparatorun beğenmediği o yemeği yemek zorunda bırakılıyordu.

55. Ancak denizden uzakta olduğu zaman balık yiyordu. En az bulunan kıymetli balıkları köylülere dağıtıyor ve çok büyük miktarlara ulaşan taşıma giderlerine neden oluyordu.

56. Dion, 1, LXXIV, s. 1358; Herodian, 1, V, s. 192.

balus'un alçak deyimlerini anlatmaya neden olan– imparatorun ya da daha iyisi imparatoriçenin adı ve yetkisiyle ve giysilerle kuşanmış ve halkın önüne çıkmıştır.[57]

Bu hükümdara yüklenilen kusur ve çılgınlıklar, imgeleme yoluyla abartılmış ve kara çalma ile karartılmış olabilir.[58] O nedenle biz, o çağda yetişmiş ve inanılır oldukları bilinen kimselerin tanık oldukları –halkın önünde sergilenen– sahnelerle yetineceğiz. Başka hiçbir yüzyılda bu denli çileden çıkaran görüntülere rastlanmamıştır ve Roma, bu gibi sahnelerin geçtiği tek memleket olmuştur. Bir sultanın aşırılıkları sarayının duvarları içerisinde kalır, dışarıya sızıltı olmaz. Meraklılar, isteseler de, içeriye sokulamazlar. Avrupa saraylarında, onur ve davranış inceliği, eğlencelere zariflik, genel düzene uygunluk ve kamuoyunu hesaba katma gibi düşünceli hareketlerin oluşmasını sağlamıştır. Bunca ulusun çok değişik törelerinin durmadan getirilip sokulduğu bir kentte zengin ve bozulmuş vatandaşlar, bu korkunç karışımın kaçınılmaz birleşiminden üreyen bütün kötülüklere kendilerini kaptırıyorlardı. Ceza görmeyeceklerini bildiklerinden ve ayıplanmaya aldırmadan, kölelerinin ve asalaklarının oluşturduğu ağıdan alan ve söz dinleyen bir toplum içerisinde sorgusuz sualsiz yaşıyorlardı. İmparator da kendi açılarından bütün uyruklarını aynı düzeyde hor görüyordu ve hükümdarlığın verdiği güç, hiçbir engelle karşılaşmaksızın kusur ve günahlarını daha da artırabilme olanağını kendisine sağlıyordu.

Davranışlarıyla insanların namusunu lekeleyenler, kendileri için mübah saydıkları bozuklukları başkalarında görünce onları ayıplamaktan geri kalmazlar. Bu yarı tutuculuklarını haklı göstermek için de, her zaman yaşta, durumda ve karakterde hafif bir ayrım

57. Hierocles bu onuru elde etmişti. Eğer Zoticus'u bir ilaçla zayıf düşürmenin yolunu bulmamış olsaydı bu rakibi onun ayağını kaydırmış olacaktı. Zoticus, gücünün, daha önce söylenene uymadığı anlaşıldığından rezil biçimde saraydan kovulmuştu (Dion, 1, LXXIX, s. 1363 -1364). Bir dansçı, Roma kenti valiliğine atandı. Bir arabacı güvenlik bakanlığına ve bir berber de yiyecek yedeklemeleri başkanlığına getirildi. Bunların böyle yüksek yerlere getirilmesini önerilir duruma getiren şeyin ne olduğu hakkında bkz. *Hist. August.*, s. 105.
58. Onun yaşam öyküsünü derlemiş olan saf derleyici bile, kusurlarının abartılmış olabileceğini sanmaktadır (*Hist. August.*, s. 111).

bulmaya hazırdırlar. Caracalla'nın değersiz oğlunu tahta çıkarmış olan disiplinsiz askerlerin yüzleri bu aşağılık seçimden dolayı kızarıyordu ve gözleriyle Elagabalus'un teyze oğlu, (Mamaea'nın oğlu) ve doğuştan erdemli Alexsander'ın hoş görünüşünü, içleri titreyerek, izliyorlardı.

Becerikli Maesa, Elagabalus'un kısa sürede tahtı yitireceğini anlayarak ailesine daha güvenli bir destek sağlamaya girişti. Elverişli bir zamanı kolladı. İmparator, dinsel düşüncelere daldığı sıralarda daha sevecen görünüyordu. Bu dünyanın işleriyle göksel görevlerini aksatmaması için Alexsander'ı ardıl seçmesinin ve ona Caesar unvanı vermesinin uygun olacağına Maesa onu inandırdı. İkinci kademeye oturtulan bu genç kısa sürede halkın sevgisini kazandı, ama zalim hükümdarı da kıskandırmış oldu. Rakibinin niteliklerini bozarak ya da onun yaşamına son verdirerek ikisi arasında yapılmakta olan karşılaştırmayı ortadan kaldırmaya karar verdi. Yararlanmak istediği araçlar işe yaramaz duruma geldi. Boş yere hazırladığı planlar akıllı Mamaea tarafından oğlunun yanına konulan sadık ve erdemli hizmetkârca önceden haber alındığından, onun çılgınlığa varan önlemsizliği yüzünden uygulamaya konulamadı. Elagabalus, gizli yollardan elde edemediğini zor gücüyle yürütmek istedi. Sarayca yayımlanan bir buyrukla Alexander, birdenbire Caesar derece ve onurlarından yoksun bırakıldı. Senato, hükümdarın buyruğuna derin bir sessizlikle yanıt verdi. Ordugâhta da bir kızgınlık fırtınasının koptuğu görüldü. Pretoryen muhafızları Alexander'ı korumaya ve çirkin bir biçimde saldırıya uğramış bulunan tahtın onursal öcünü almaya ant içtiler. Titreyerek heyetinin bağışlanması ve sevgili Hierocles'ten vazgeçeceğine ilişkin sözlerle yalvaran Elagabalus'un gözyaşları ve yeminleri onların çok haklı nefretini ertelemiş oldu. Yalnızca kendi praefectus'larını, imparatorun davranışlarını gözlemlemek ve Mamaea'nın oğlunu güven altında tutmakla görevlendirdiler.[59]

59. Dion, 1, LXXIX, s. 1365. Herodian, 1, V, s. 195-201. *Hist. August.*, s. 105. Bu üç tarihçiden sonuncusu, ayaklanmanın anlatılışında en iyi yazarları izlemiş olduğu izlenimini vermektedir.

Bu tatlıya bağlama uzun ömürlü olamazdı. Elagabalus gibi bir alçak için bile bu denli aşağılayıcı koşullar altında saltanat sürmek olanaksızdı. Birliklerin niyetini el altından öğrenmeyi denedi. Alexander'ın ölüm haberi, birlikler arasında başkaldırmaya neden oldu. Prensin katledildiği kanısı uyandı. Ne var ki prensin yaşamakta oluşu ve otoritesi ortalığı yeniden yatıştırdı. İmparator, kendisi için gösterilen bu yeni nefret dalgasına kızması ve teyzesinin oğluna gösterilen sevgi nedeniyle onu kıskandığından ayaklanmanın öncülerinden bir bölüğe işkence cezası vermeye kalkıştı. Bu yer değiştiren sertlik yaşamına mal oldu, annesi ve gözdeleri de aynı akıbete uğradılar. Elagabalus, kızgın pretoryenlerce öldürüldü; cesedi, Roma'nın bütün yollarında sürüklendikten ve halk tarafından parçalandıktan sonra Tiberis'e atıldı. Senato onun alçaklığını sonsuza dek lanetlediğini açıkladı. İleriki kuşaklar bu lanetleme kararnamesini haklı buldular.[60]

Pretoryenler Alexander'ı tahta çıkardılar. Bu hükümdar da Severus ailesine, kendisinden önceki gibi, aynı derecede mensup bulunduğu için o adı aldı. Erdemleri ve geçirdiği tehlikeler onu Romalılar katında sevimli kılmıştı. Senato hemen harekete geçerek bir gün içerisinde ona imparatorluk saygınlığının bütün unvanlarını ve bütün yetkilerini verdi.[61] Ancak on yedi yaşında olan Alexander, büyük bir alçak gönüllülük içerisinde ve tam anlamıyla bir ana ku-

60. Elagabalus'un ölümüyle Alexander'ın imparator oluşunu kapsayan dönem, Pagi, Tillemont, Valsecchi, Vignoli ve Adria piskoposu Torre'nin bilgili ve akıllı anlatışlarıyla aktarılmıştır. Kuşkusuz, tarihin bu noktası çok karanlıktır. Ben Dion'un bilgisini gerçeğe yakın buluyorum. Onun hesabı açıktır ve metni bozulmamıştır çünkü Xiphilin, Zonaras ve Cedrenus her bakımdan onunla aynı kanıdadırlar. Elagabalus, Macrinus'a karşı kazandığı zaferden, öldürüldüğü tarih olan 10 Mart 222'ye kadar üç yıl, dokuz ay ve dört gün saltanat sürdü. Güzel ama gerçek madalyalarının üzerinde okunan "tribunus'luğunun beşinci yılı" sözlerine ne diyeceğiz? Bilgin Valsecchi'yle birlikte diyeceğiz ki Macrinus'un elinden alınmış olmasından gayri bir bilgi yoktur ve Caracalla'nın oğlu, saltanatını babasının ölümünden başlayarak hesaplamaktadır. Bu büyük güçlüğü çözdükten sonra, sorunun öbür düğümlerini de açmak ya da kesmek kolaylaşacaktır.

61. *Hist. August.*, s. 114. Hiç de olağan sayılmayacak bir çabuklukla hareket eden senatonun amacı, hak iddia edecek olanların savunmalarını ve askerlerde uyanabilecek bir fesat başlangıcını önlemekti.

zusu terbiyesiyle hareket ediyordu. Yönetimin dizginlerini annesi Mamaea ile ninesi Maesa'ya bıraktı. Maesa, Alexander'ın tahta çıkışından kısa bir süre sonra öldü. Mamaea, oğlunun yetiştirilmesinde ve imparatorluğun yönetiminde tek başına kaldı.

Bütün çağlarda ve bütün ülkelerde, bir kadın ya da erkek en yüksek iktidarı kendinde topladığı halde, özel yaşantısının gereksinme ve zevklerini karşı cinsten biriyle paylaşmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, soydan geçme monarşilerde, özellikle Avrupa'dakilerde kalıtım yasaları ve şövalyelik ruhu garip bir kural dışılığa bizi alıştırmıştır. Çoğu zaman bir kadının, hükümdar olarak büyük bir krallığı yönettiğini görüyoruz. Halbuki bu kadın, yönettiği ülkede, en küçük bir sivil ya da asker görevine atanamazdı ve böyle bir görevde çalışması olanaksızdı. Roma imparatorları, bütün generalleri ve devletin yüksek görevlilerini kendilerinde simgeledikleri halde eşleri ve anneleri, her ne kadar Augusta adını alsalar da hiçbir zaman onların kişisel saygınlıklarını paylaşmamışlardır. Bir kadının elinde devlet başkanlığı asasının bulunmasını, sevmeden evlenen ya da ne sevgisel ilgilerin ne de naz ve işvenin ne olduğunu bilen ilk Romalıların anlaşılması güç bir sorun olarak gördüklerinde kuşku yoktu.[62] Oğlunu tahta çıkarmayı başarmış olan kendini beğenmiş Agrippina, imparatorluğun onurlarında kendisinin de payı bulunmasını istedi ama Roma'nın saygınlığının korunmasını hâlâ isteyen vatandaşların kin ve garazını üzerine çekmiş oldu. Onun çılgınca tutkusu Seneca'nın ve Burrhus'un entrikaları karşısında yenilgiye uğradı. Nero'nun ardıllarının gösterdiği sağduyu ya da ilgisizlik, uyruklarının boş inançlarından yaralanmasına engel oldu. Rezil Elagabalus'a ulusun en büyük onurunun yüceliğini aşağılatma yetkisi tanınmış gibiydi. Bu değersiz hükümdarın saltanatı sırasında annesi Soaemias, yanında toplantıya katılıyor ve yasama meclisinin kararlarını öbür senatörler gibi onaylıyordu. Mamaea, akıllıca davranarak istenmeyen bir ayrıcalığı reddetti. Zaten

62. "Doğa, kadınların yardımı olmaksızın varlığımızı sürdürebilme olanağını bize vermiş olsaydı, çok can sıkıcı bir arkadaştan kurtulmuş olurduk" diye Roma halkı önünde Censor Metellus Numidicus böyle demişti.

bunun bir yararı da yoktu.[63] Kadınların senato dışında kalmaları ve bu kararnamenin kutsallığına karşı gelenlerin kötülük tanrılarına havalesi için gösterişli bir yasa da kabul edildi.[64] Mamaea hiç de boş bir hayale kapılmıyordu. İktidar gerçekte onun erkeksi ihtirasının konusuydu. Alexander üzerinde her zaman etkin oldu. Bir anne olduğu için de oğlunun kalbinde rakip duygusu uyandırmıyordu. Hükümdar, annesinin onayını alarak bir patricius'un kızıyla evlenmişti. Kayınbabasına duyduğu saygı ve genç imparatoriçeye bağlanışı, Mamaea'nın sevgisi ya da ilgi ve çıkarlarıyla bağdaşmadı. Kısa bir süre sonra bu patricius hainlikle suçlanarak, en büyük işkence cezasına çarptırıldı ve öldü. Alexander'ın karısı ise, herkesin önünde aşağılanarak önce saraydan kovuldu, sonra da Afrika'ya sürüldü.[65]

Bu korkunç kıskançlık eylemine ve zaman zaman kendisine yüklenilen cimrilik niteliğine karşın Mamaea'nın yönetimi genellikle oğlu ve imparatorluk için yararlı oldu. Senato, sürekli bir konsey oluşturması amacıyla üyelerinden en akıllı ve en erdemli altısını seçmesi için ona izin verdi. Herhangi bir önemi bulunan bütün kamu işleri bu yeni kurulda tartışılıyor ve karara varılıyordu. Başkanlığını, Roma yasalarına duyduğu saygısı ve hukuksal bilgi, yorumlarındaki derinliğiyle ünlü Ulpianus yapıyordu. Bu aristokrasinin kesin ve akla uygun tutumu, yönetimde de düzenin ve devlet otoritesinin yeniden yerleşmesine yardımcı oldu. Geçen dönemde şatafat ve Asya'nın boş inançlarını simgeleyen aşağılık anıt ve yapılar hâlâ başkentin ortasında dikili duruyordu. Elagabalus'un kaprislerini ve zulümlerini anımsatabilecek bütün simgelerin yıkılmasıyla işe başlandı. Yeni danışmanlar, bundan sonra, o

63. Tacitus, *Annal.*, XIII, 5.

64. *Hist. August.*, s. 102, 107.

65. Dion, 1, LXXX s. 1369; Herodian, 1, VI, s. 206; *Hist. August.*, s. 131. Herodian'a göre patrician masumdu. *Agustan History*'de ise, Dexippus'a dayanarak, onu, Alexander'ın hayatına tertip hazırlamakla suçlamaktadır. Bu iki görüş arasında bir kanı yürütmek olanaksızdır. Ne var ki Dion, Mamaea'nın genç kraliçeye karşı duyduğu kıskançlığın ve kötülük yapma niyetlerinin su götürmez bir tanığıdır. Alexander bu zalim alınyazısından dolayı acı çekmiş ama ona karşı koyamamıştır.

hükümdarın kamu yönetimine getirmiş olduğu aşağılık yaratıkları uzaklaştırdılar ve yerlerine, her yönetim bölgesinden erdemli, yetenekli ardıllarını getirdiler. Adalet sevgisi ve yasa saygısı sivil hizmetler için tek koşul olarak kabul edildi, komutanlıklar ise yalnızca değerlilik ve disipline uyma ölçütüne bağlandı.[66]

Mamaea'nın ve akıllı danışmanlarının en önemli özen ve dikkatleri genç imparatorda karakter oluşması konusuna yönelik bulunuyordu çünkü bu konu insan türünün mutsuzluğunu ya da mutluluğunu yaratacak bir önemdeydi. Verimli bir toprak, hemen hiçbir insan yardımı olmaksızın bile iyi ürün verir. Alexander, doğuştan çok mutlu niteliklerle dünyaya gelmişti. Yüksek derecede bir sağduyu ile kısa sürede erdemin yararlarını, öğreniminin ve çalışma gereğinin tadını kavradı. Doğal bir yumuşaklık ve ılımlılık onu kıskançlığın suça iten çekiciliğinden korudu. Annesi için duyduğu sarsılmaz saygı ve bilge Ulpianus hakkında her zaman beslediği değerbilirlik onun gençliğini ikiyüzlülükle zehirlemek isteyenlere engel oldu.

Günlük uğraşlarının sergilenmesi bile onun ne denli yetkin bir hükümdar olduğunu bize göstermek için yeterlidir.[67] Töreler arasındaki ince ayrımları gözlemleyerek bu güzel tablonun çağımız hükümdarları için de örnek alınması olasıdır. Alexander sabah erken kalkıyordu. Günün ilk dakikalarını dinsel görevini yapmaya ayırıyordu. İç tapınak, insanları oluşturmak ve yükseltmek uğruna gösterdikleri uğraş ve özen nedeniyle sonraki kuşakların minnet ve hayranlığını kazanmış bulunan kahramanların imgeleriyle (resim, tasvir, yontu) doluydu. Hemcinslerine (insanlara) yapılan hizmetlerin, yüce varlık katında en büyük sevap sayılacağına inanmış bulunan imparator, günün en uzun bölümünü konseyde geçiriyor, orada kamu işlerini tartışıyor ve yaşının üstünde

66. Herodian, 1, VI, s. 203; *Hist. August.*, s. 119. Bu ikinci tarihçiye göre, bir yasa yapmak söz konusu olunca, konseye yetenekli hukukçular ve deneyimli senatörler çağrılıyor, bunlar, her biri ayrı olarak kanılarını bildiriyorlar ve sonunda yazılı metin hazırlanmış oluyordu.
67. *Agustan History*'de onun yaşamına bakınız. Derleyici, hiçbir yazı zevki gözetmeden bir sürü bayağı olayı toplamıştır. Bunlar arasında ilginçleri de vardır.

bir dikkat ve düşünce düzeniyle bireylerin sorunlarını da çözüme bağlıyordu. Edebiyatın büyülü etkisi bu ayrıntıların kuruluğunu ılımlaştırıyordu. Alexander, her zaman günün birkaç saatini şiirsel söyleşilere ayırırdı. Şiiri, tarihi ve felsefeyi büyük bir tutkuyla seviyordu. Vergilius'un ve Horatius'un yapıtları, Platon'un *Devlet*'i ve Cicero'nun eserleri onun zevk kaynağı oluyor, ruhunu aydınlatıyor, ona insan ve yönetim üzerine en yüce düşünceleri sağlıyorlardı. Ruh üzerindeki bu eğitim ve öğrenim çalışmalarını bedensel eğitimler izliyordu. Güç ve hareket yeteneğiyle donanımlı bir boya sahip olan imparatorun jimnastikte eşine az rastlanır bir çevikliği vardı. Banyo yaptıktan ve hafif bir yemekten sonra, kendini, yeni bir gayretle günün işlerine veriyordu. Romalıların esas öğünü olan gece yemeğine kadar sekreterleriyle çalışıyor ve zorunlu olarak dünyanın efendisine yazılmış olması gereken birçok mektup, anı ve sunuşları yanıtlıyordu. Yemek masası gösterişsiz ve sade bir biçimde hazırlanıyordu. Yalnızca kendi istek ve eğilimine göre davranabildiği zamanlarda başta Ulpianus olduğu halde doğrulukları ve bilgileriyle tanınmış kimseler arasından küçük bir grubu yemeğe çağırıyordu. Hep ılımlı ve bilgi alışverişinden oluşan söyleşileri, zengin vatandaşların evlerinde sık sık görülen dansları, temsilleri ve hatta gladyatör boğuşmalarını anlatan ilginç metinlerin okunmasıyla da kesilebiliyordu.[68] Sade ve babayani giysiler içerisinde Alexander terbiyeli ve sevimli görünüşe sahipti. Bütün uyrukları, günün belirli saatlerinde saraya girebiliyordu. Bir münadi, Eleusinian'ın gizlerinde olduğu gibi, yüksek sesle şu esenleştirici duyuruyu bildiriyordu: "Bu kutsal duvarlar içerisine yalnız temiz vicdan ve lekesiz ruh taşıyanlar girsin."[69]

Kötülük ve çılgınlığa bir an bile yer vermeyen bu denli tekdüze bir yaşam türünün bütün ayrıntıları, onun yaşam öyküsünü yazan Lampridius'un derlemesinde anlatılmaktadır. Commodus'un tahta çıkışından beri dünya, kırk yıl boyunca zalimlerin elinde

68. Bkz. Juvenal, *Satires*, XIII.
69. *Hist. August.*, s. 119.

kalmıştı. Elagabalus'un ölümünden sonra herkes on üç yıllık bir dinginliğin tadını aldı. Caracalla ve sözde oğlunun rastgele koydukları aşırı vergilerden kurtulan eyaletler barışın ve gönencin yararlarından paylarını aldılar. Deneyim, yüksek aşamalı memurlara, imparatorun gözüne girebilmek için her şeyden önce vatandaşların sevgisini kazanmaları gerektiğini öğretmişti. Romalıların saygısızlık derecesine varan lüksü için kimi sınırlamalar konurken tahıl fiyatları ve faiz hadleri, Alexander'in baba sevecenliğiyle aldırdığı önlemler sonucu düşüyordu. Onun akıllıca cömertliği, zanaatları ezmeden, halkın gereksinme ve eğlencelerine yardımcı olma yolundaki harcamalarla sınırlı kalıyordu. Senatonun saygınlığı, özerkliği ve otoritesi yeniden kuruldu. Sonuç olarak, erdemli bir vatandaş artık hükümdarın varlığından korkmaz ve onun karşısında yüzü kızarmadan durabilir duruma gelmişti.

Marcus Aurelius ile öncelinin erdemleriyle soyluluk kazanmış olan Antoninus adı evlat edinme yoluyla Verus'a ve doğuştan aile adı olarak, İmparator Commodus'a geçmişti. Severus'un oğulları için yüz ağartan bir özellik olarak kullanılan bu ad, Diadumenianus'a da tanındı ve en sonunda Humus başrahibince ona leke sürüldü. Senatonun yapmacık, belki de içtenlikle yalvarmalarına karşın Alexander, tutumuyla gerçek Antoninus'lar çağının refah ve mutluluğunu yeniden kurmaya çalıştığı halde bu ünlü adın parlaklığından yararlanmayı soylu bir davranışla reddetti.[70]

Sivil yönetimde bu hükümdarın gösterdiği akıl ve bilgi, otoriteyle de desteklenmiş bulunuyordu. Genel mutluluğa tanık olan halk, Alexander'ın iyilikleriyle kıvanç duyuyor ve onu bir baba gibi seviyordu. Ne var ki çok büyük, çok zorunlu olmakla birlikte yapılması pek çok zor olan bir reforma da gereksinme vardı, bu da askerî alandaki reformdu. Uzun süre cezasız kalmış olmanın verdiği

70. Alexander ile senato arasında bu konuda çıkan çekişme, *Hist. August.*, s. 116, 117'de bulunmaktadır. Bu çekişme, olasılıkla 223. yılın 6 Mart'ında başlamıştır. O günlerde, Romalılar aşağı yukarı 12 ay kadar bir süreden beri yeni saltanatın yönetimi altındaydılar. İmparatora Antoninus adı bir saygınlık unvanı olmak üzere sunulmadan önce, senato ona bu unvanı aile adı olarak almasını önerdi.

umursamazlık nedeniyle ve elde edebildikleri çıkarlar yüzünden askerler devletin refahına karşı ilgi duymaz hale gelmişlerdi ve disiplini sıkılaştırma durumuna uyum gösteremiyorlardı.

İmparator, tasarısını uygulamak istediği zaman, ordu için sevgiyle dolu olduğunu belirtmeye ve ordudan duyduğu korkuyu gizlemeye özen gösterdi. Devletin öbür dallarında yapılan büyük tasarruflardan elde edilen gelirler, birliklere ödenen olağan harcamaları ve ek olarak verilen aşırı ödülleri de karşılamaya yetiyordu. Yedi günlük erzaklarını, yürüyüşlerde, sırtlarında taşıma zorunluğundan onları kurtardı. Bütün yollarda büyük depolar kuruldu. Birlikler düşman topraklarına girince, develerden ve katırlardan kurulu uzun mekkâre kolları da onlarla birlikte bulunuyordu. Alexander, askerlerin alıştığı savurganlığı kaldırabileceğini sanmamakla birlikte, hiç değilse bu lüksün savaş süslerine döndürülmesine, yararsız at süslemeleri, gösterişli silahlar, altın ve gümüşle bezenmiş kalkanlar yapılmasına çalıştı. Zorunlu mola verildiği zamanlarda onların yorgunluğunu paylaşıyor, yaralıları ve hastaları yokluyor, askerlerinin sicillerini tutuyor ve aldıkları ödülleri bu sicillere geçiriyordu. Kısacası, bu kuruma büyük önem veriyor, bu ilginin sebebi olarak da orduyu devletin yaşamıyla sıkı sıkıya bağlı ve gerekli görmesini gösteriyordu.[71] Bu yumuşak yollara başvurmasının nedeni o yiğit insanlarda görevlerine ilişkin düşünce oluşturmak, hiç değilse cumhuriyetin en az kendisi kadar, hatta daha güçlü savaşçı uluslara karşı kazandığı başarıları borçlu olduğu disiplinden, hafif de olsa, bir imge yaratabilmekti. Ama bu aklı başında imparator bütün tasarılarının başarısızlığa uğradığını gördü. Cesareti, kendisi için uğursuzluk getirdi. Bütün çabaları, iyileştirmeyi önerdiği kötülük ve hastalıkları büsbütün azdırmaktan başka bir şeye yaramadı.

Pretoryenler genç Alexander'a içtenlikle bağlanmışlardı. Onu, bir zalimin elinden kurtarıp imparatorluk tahtına oturttukları bir ev-

71. İmparator hep şöyle diyordu: "Se milites magis servare, quam seipsum; quod salus publica in his esset." *Hist. August.*, s. 130.

lat gibi seviyorlardı. Bu sevilmeye değer hükümdar da onların hizmetlerini hiçbir zaman unutmamıştı. Ama onun minnet borcuna adalet ve aklın koyduğu sınırlar vardı. İşte hoşgörü bu sınırlara dayanınca pretoryenler, Elagabalus'un, suç ve kusurlarına kızgınlıklarından daha çoğunu Alexander'ın erdemlerine karşı duydukları hoşnutsuzluk nedeniyle gösterdiler. Onların praefectus'u olan bilgili Ulpianus yasalara saygılıydı ve vatandaşların sevgisini kazanmıştı. Bütün reform tasarılarının altında onun zararlı düşünce ve önerilerinin yattığına inanan askerlerin hıncını üzerine çekmiş oldu. Küçük bir olay bu hıncı kızgınlığa dönüştürdü. Silahlarını, Ulpianus'un canını korumak isteyen halkın üzerine çevirdiler ve Roma, üç gün süreyle bir iç savaşın tüm dehşeti içerisinde çalkanıp durdu.

Kenti kül haline getirecek gibi yanmaya başlayan kimi evlerin görünüşü, askerlerin naraları, halkın, erdemli Ulpianus'u kaderiyle baş başa bırakarak kentten ayrılmasına neden oldu. Kendine bağlı birliklerce kovalanan praefectus, imparatorluk sarayına sığındı, erguvan rengi kaftanıyla onu saklayan ve bu yırtıcı yüreklerden bağışlamalarını isteyen efendisinin ayakları ucunda öldürüldü.

Devletin zayıflığı o denli acınacak durumdaydı ki imparator, dostunun ölümü ve kendi saygınlığına yapılmış saldırı için, sabırdan ve derdini içine atmaktan başka hiçbir öç alma ve ceza uygulama olanağı bulamadı. Ayaklanmanın başı olan Epagathus ancak praefectus unvanı verilerek Mısır'ın başına geçmek koşuluyla Roma'dan uzaklaştırılabildi. Sonra da belli etmeden bu yüksek görevden Girit yöneticiliğine indirildi. Zamanla ve uzakta olmasının doğal sonucu olarak muhafızların anısından silinen Epagathus'a hak ettiği ve cinayetlerinin karşılığı olan ceza Alexander tarafından verilerek uygulandı.[72] Doğru ve erdemli bir hükümdarın saltanatı sırasında en güvenilir devlet büyükleri öldürücü bir baskı altında

72. Alexander'ın yaşam öyküsünün yazarı (*Hist. August.*, s. 132) her ne kadar Ulpianus'a karşı askerlerin ayaklanmasından söz ediyorsa da kahramanının yönetimindeki zayıflığı gösterir diye felaketi sessizce geçiştirmektedir. Böyle bir gereği yerine getirmediğine göre, bu yazarın doğruluğu ve hak ettiği güvenilirlik hakkında yargıya varabiliriz.

bulunuyor ve ordunun hoşgörülemez düzensizliklerini düzeltmek istediğinden kuşku duyulanlar yaşamlarını yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı. Pannonya lejyonlarına komuta etmekte olan tarihçi Dion Cassius, eski disiplinin gereklerine göre davranıyordu. Ordudaki başıbozukluğun sürdürülmesinde çıkarı olan pretoryenler, Tuna kıyılarında üslenmiş bulunan kardeşlerinin davasını benimseyerek reformcunun başını istediler. Ayaklananların çığlıklarına boyun eğmeyen Alexander, Dion'un hizmetlerini ve değerini ne denli takdir ettiğini göstermek için konsüllüğü onunla paylaşarak, bu boş onurun gerektirdiği giderleri kendi özel hazinesinden karşıladı. Ne var ki bu yeni magistratus, makamının giysileriyle halkın önüne çıkınca askerlerin kızgınlığına neden olur, diye, imparatorun da onayıyla, zaten biçimsel bir iktidardan ileri gitmeyen görev yerinden ayrılarak konsüllüğünün büyük bir süresini geçireceği Campania topraklarına gitti.[73]

Hükümdarın yumuşaklığı askerlerin küstahlığını artırıyordu. Bir süre sonra lejyonlar da muhafızların örneğine öykündüler ve hırçın bir inatçılıkla ayrıcalıklarının ellerinden alındığını savundular. Alexander'ın yönetimi, zamanındaki bozukluğa karşı boş yere savaşım veriyordu. İllirya, Moritanya, Armenia, Mezopotamya ve Germanya'da her gün yeni fırtınalar kopuyordu. İmparatorun subayları öldürülüyordu; onların otoritesiyle alay ediliyordu. Sonunda o da birliklerin hıncına kurban gitti.[74]

Bununla birlikte, bu laf anlamaz insanlar bir kez olsun söz dinlediler ve görevlerinin başına döndüler. Bu olay özellikle anlatmaya değer ve ordunun durumu hakkında bize bir kanı verebilir. Alexander, İranlılara karşı sefere çıktığında Antakya'da bulunuyordu. Kadınlarla birlikte banyoda yakalanan birkaç askerin cezalandırılması, onların bağlı oldukları lejyonda ayaklanmaya neden oldu. Bu haber üzerine imparator atına bindi ve ılımlı fakat kararlı bir tutumla bu kalabalık birliğin karşısına dikildi, alçak selefince

73. Dion'un *Tarihi*'nin kesilmiş sonunda (1, LXXX, s. 1371) Ulpianus'un sonunun nasıl olduğu, Dion'un ne gibi tehlikelerle karşı karşıya kaldığı görülebilir.
74. Annotat. Reimar ad Dion Cassius, 1, LXXX, s. 1369.

orduya sokulmuş kötülükleri düzeltmeye ve gevşek bırakılırsa imparatorluğu batmaya sürükleyecek olan disiplini ayakta tutmaya kesin ve bükülmez bir kararlılık içerisinde olduğunu beyan etti. Haykırışlar şu yumuşak uyarıyla kesiliyordu: "Haykırışlarınızı kesiniz," dedi gözüpek hükümdar. "Perslerin, Germen'in, Sarmatlar'ın karşısında değilsiniz. Hükümdarınızın önünde, iyiliğini gördüğünüz kimsenin önünde, size buğday, para ve eyaletlerin ürünlerini dağıtan kişinin önünde sessizliği koruyunuz. Susunuz, yoksa size artık asker demeyeceğim. Sizi bundan böyle ayak takımı diye adlandıracağım.[75] Çünkü Roma yasalarını ayaklar altına alanlar halkın en aşağı katmanını oluştururlar."

Bu ağır sözler, lejyon kızgınlığını büsbütün alevlendirdi. "Cesaretiniz," diye Alexander daha da üst perdeden konuşmasını sürdürdü, "bir savaş alanında kendini gösterirse soylu olur. Benim canımı alabilirsiniz. Ama beni yıldıracağınızı sanmayın. Adaletin kılıcı cinayetinizin cezasını verecek, ölümümün öcünü alacaktır." İmparator yüksek sesle kesin yargısını bildirirken haykırışlar kat kat artıyordu.

"Ayak takımı, silahlarınızı bırakın, her biriniz konutlarınıza dönün."

Fırtına ansızın yatıştı. Utançtan başları yere eğilen askerler yargılanmalarının adaletine ve disiplinin gücüne inanarak silahlarını ve bayraklarını yerlerine koydular, mahcup bir halde, ordugâha değil fakat kentin çeşitli hanlarına dağıldılar. Alexander, otuz gün süreyle onların pişmanlığını hayranlıkla seyretti ve ancak ayaklanmaya neden oldukları için tribunus'ları da ağır cezalara çarptırdıktan sonra askerlere yeniden eski rütbe ve adlarını verdi. Lejyonerler minnet duygusuyla imparatorun buyruğuna girdiler ve ölümünden sonra da onun öcünü aldılar.[76]

---

75. Julius Caesar, bir ayaklanmayı *Quirites* sözcüğüyle yatıştırmıştı. Bu terim, asker sözcüğünün tersine bir hakaret deyimiydi ve suçluları, ayak takımı deyiminden daha aşağı bir düzeye indirgiyordu (Tacitus, *Annal.*, I, 43).
76. *Hist. August.*, s. 132.

Genellikle, kitlenin kararı bir anda oluşuverir ve hırsı doğuran kapris, bir lejyonun silahlarını çıkarıp efendilerinin ayaklarına bıraktırdığı gibi, bu silahları onun vücuduna saplamak için de kullandırabilir. Biraz önce sözünü ettiğimiz olayı bir filozofun incelemesini sağlamış olsaydık hükümdarın gösterdiği yürekliliğin ve birliklerin söz dinleyiş sebeplerinin gizlerini belki de anlayabilirdik. Bir başka yönden, eğer aklı başında bir tarihçi tarafından aktarılmış olsaydı kendisine Caesar'lık yakıştırılan Alexander'ın karakteri hakkında vereceği bilgi, doğal olarak bu davranışı belki de açıklayabilecek onun bütün parlaklığını da silmiş olacaktı. Mamaea'nın oğlundaki yetenekler, içerisinde bulunduğu güçlükle orantılı olmadığı gibi, tutumundaki kararlılığın da ruhunun temizliğine eşit olmadığı anlaşılmaktadır. Eyleme geçemeyen erdemleri öncelindeki kusurluluk ve suçluluklar gibi, doğduğu Asya'nın kadınsı yaşamında bir zayıflık rengine bürünerek kasılıp kalmıştı. Yabancı kökenli olmaktan bir tür utanç duyduğu gerçekti ve soy bilimcilerin kendisini Roma'nın en eski soylu ailelerine bağladıklarını bildiren sözlerini boş bir hoşnutlukla dinliyordu.[77] Saltanatı, annesinin kendini beğenmişliği ve cimriliği yüzünden gölgelenmişti. Annesi, olgun yaşına geldiği halde ondan, yine küçük yaştayken olduğu gibi sözünü dinlemesini isteyince kendini olduğu kadar oğlunu da gülünç duruma sokmuş oldu.[78] İranlılara karşı yapılan seferin yorgunlukları birliklerin hoşnutsuzluğunu artırdı. Bu savaşın heyecansız başarısı imparatorun, komutanlık, hatta askerlik sıfatının yitmesiyle sonuçlandı. Her sebep, her olay imparatorluğu parçalayan ve onu uzun süre iç savaşın dehşetleri

77. *Hist. August.*, s. 119. Seçim hoştu. On iki yıllık bir dönemde, Metelli'ler yedi konsüllük ve beş utku elde etmişlerdi. (Velleius Paterculus'a bakınız, II, 11 ve *Fasti*).

78. *Agustan History*'de Alexander'ın yaşamı, dört başı mamur bir hükümdar örneği gibi gösterilmiştir Bu, Cyropaedia'nın kötü bir kopyasından ibarettir. Herodian'ın bize verdiği onun saltanatıyla ilgili betimleme, sağduyuya ve o yüzyılın genel tarih akışına daha uygundur. Kapsadığı ve en kötülenebilir çizgilerinden bazıları Dion'un bazı bölümlerinde de görülmektedir. Boş inançlarla gözleri körleşmiş olan zamanımız yazarlarından çoğunluğu Herodian'ı yanlış anlar ve anlatırlar ve birer cahil gibi *Agustan History*'den kopya ederler (Bkz. Tillemont ve Wotton). İmparator Julianus ise, (*Caesaribus*, s. 31) aksine Suriyelinin kadınsı zayıflığını ve annesinin gülünç cimriliğini anlatmaktan hoşlanmaktadır.

içerisine sokan bir ayaklanmayı hazırlıyor ve hızlandırıyordu.

Commodus'un zulmü, onun ölümüyle ortaya çıkan iç ayrılışmalar ve Severus ailesinden olan hükümdarların politikaya getirdiği yeni anlayışlar, hepsi birden, ordunun tehlikeli gücünün artmasına ve Romalıların ruhunda izleri sürmekte bulunan yasalara saygı ve özgürlük duygularının silinmesine neden oldular. Devlet yapısının derinliklerinde meydana gelerek temeli aşındıran değişiklikleri düzenli ve saydam bir biçimde açıklamaya çalıştık. İmparatorların değişik karakterleri, yasaları, çılgınlıkları, zaferleri ve başarıları monarşinin gerileyiş ve çöküşünün genel tarihindeki yeri ve önemi ölçüsünde bizi ilgilendirmektedir. Sürekli olarak bu büyük tablo ile ilgilendiğimizden Caracalla'nın, imparatorluktaki bütün özgür uyruklara Roma vatandaşı adı ve ayrıcalıklarını veren çok önemli buyruğu üzerine bakışlarımızı çevirme olanağı bulamadık. Bu olağanüstü iyilik, kaynağını yüce bir ruhun duygulanmasından almış değildi. Olsa olsa iğrenç bir cimrilik bu iyiliğe neden olmuştu. Cumhuriyetin güzel yüzyıllarından Alexander Severus'un saltanatına değin Roma maliyesi üzerindeki kimi gözlemler bu savın gerçekliğini tanıtlayacaklardır.

Toscana'daki Veii kenti ancak on yılda alınabildi. Bu kuşatmanın uzamasındaki sebep, kentin gücünden çok Romalıların büyük ölçüde girişikleri ilk kuşatma hareketi olduğundan deneyim eksiklikleriydi. Bu denli sonuç alınacak savaşların verdiği olağanüstü yoğunluklara katlanmalarını olası kılmak ve aile ocaklarından yedi fersah uzaklıktaki bir kentin çevresinde birçok kışı geçirmek için birlikleri yüreklendirecek ve isteklendirecek büyük çıkarlar sağlamak gerekiyordu.[79] Senato halkın sızlanmalarını akıllıca tutumuyla önledi. Vatandaşların mülkiyet üzerinden ödedikleri

79. Dionysius Halicarnassus'a göre bu kent Roma'dan yüz *stadia*, aşağı yukarı yirmi mil uzaklıktaydı (her ne kadar kimi bölümleri Etruria yanından daha uzaklara yayılıyorduysa da). Nardini, Veii'nin Civita Castellena'da olduğunu söyleyen iki papanın otoritesine ve böylece kabullenilen düşünceye karşı çıkmaktadır. Bu bilgin, bu eski kentin Isola denilen ve Roma ile Bracciano Gölü arasında yolun yarısında bulunan küçük bir yerde kurulmuş olduğunu sanmaktadır.

vergilerle askerlere düzenli ödeme yapılmaya başlandı.[80]

Veii'nin alınışını izleyen iki yüz yıldan çok bir sürede cumhuriyetin zaferleri Roma'nın gücünü, zenginliğinden daha fazla çoğaltı. İtalya'daki devletler vergilerini askerlik hizmetiyle ödüyorlardı. Pun Savaşları'nda (Punic Wars) Romalılar deniz ve karadaki giderlerini, düşmanı yenmek için kullandıkları bu korkunç kuvvetlerle karşılamış oldular. Bu yüce gönüllü halk (çoğu zaman özgürlüğün soylu hayranlık hali gibi) kısa bir süre sonra çalışmalarının büyük ölçüde ödüllendirileceğinden zerrece kuşku duymadan en ağır yükleri seve seve kaldırıyordu. Bu denli güzel umutlar boşa çıkmadı. Birkaç yılda Siraküza'nın (Syracuse), Kartaca'nın, Makedonya'nın ve Asya'nın servetleri Roma'ya taşınmış oldu. Perseus'un hazineleri kırk beş milyonu buluyordu. Bunca ulusun başı durumunda olan Roma halkı ise her zaman için vergiden bağışık kaldı.[81] Fethedilmiş olan eyaletlerin geliri savaş ve yönetim için gerekli olağan giderlere yeterli görüldü. Altın ve gümüşün artanı Satürn Tapınağı'nda saklanıyordu. Bu değerler, önceden düşünülemeyen olayların meydana gelmesini karşılamak üzere tutulurdu.[82]

Augustus'un senatoya vasiyet ettiği, içerisinde bu görmüş geçirmiş hükümdarın imparatorluk giderleriyle gelirlerini dengelediği ilginç hazine hesap ve kayıtlarının yitirilmiş olmasından tarih belki de pek büyük ve onarılmaz bir yoksunluğa düşmüş sayılmaz.[83] Bu açık ve ayrıntılı hesaplardan yoksun olarak, eski eserlerde, kimi zaman dağınık çizgilerden küçük bir kısmını toplama yolunu tuttuk. Pompeius'un fetihleriyle Asya'dan yüz otuz beş milyon drahmi getirildi.[84] Ptolemies'lerin zayıf yönetiminde Mısır'ın geliri on iki bin beş yüz *talent*'i buluyordu. Bu para, Romalıların daha

80. Tite-Live'nin dördüncü ve beşinci kitaplarına bakınız. Romalıların nüfus sayımında (Census) mülkiyet iktidar ve vergi orantılı ve –birbirine– uygundu.

81. Plin., *Hist. Natur.*, 1, XXIII, B. 3. Cicero, *de Officiis*, 11, 22. Plutark, *P. Aemil.*, s. 275.

82. Lucanus, *Pharsalia*'da biriktirilmiş hazinelerin güzel bir betimlemesi vardır, 1, III, s. 155 vd.

83. Tacitus, *Annal.*, I, 11. Bu kayıtların Appianus zamanında mevcut olduğu anlaşılıyor.

84. Plutark, *Pompeio.*, s. 642.

sonraları sert bir yönetimle bu krallıktan elde ettikleriyle Etiyopya ile Hindistan ticaretinden kazandıklarından daha düşük kalmaktadır.[85]

Mısır, servetini ticarete borçluydu. Eski Galya'nın istif ettiği servetler savaş ve ganimetle kazanılmıştı. Bu iki eyaletin ödediği vergiler aşağı yukarı aynı miktardaydı.[86] Roma, yenik düşen Kartacalılardan, elli yıl ödemeleri koşuluyla, on bin Fenike *talent*'i (yaklaşık doksan milyon) istemekle[87] üstünlüğünden gereği gibi yararlanmış olmadı. Bu rakam,[88] Afrika'nın verimli kıyıları eyalet durumuna getirildiği zaman aynı ülkelerde oturan insanların kişisel olarak vergi yükümlüsü olmalarıyla elde edilen gelirlerle hiçbir biçimde karşılaştırılamaz.[89]

İlginç bir alınyazısı olarak İspanya, eski dünyanın Meksika'sı ve Peru'su durumundaydı. Batıdaki zengin ülkelerin Fenikelilerce bulunması, o ülkedeki yerli halka şiddet uygulanması, maden ocaklarına indirilerek dış dünyadan soyutlandırılmaları, yabancılar için çalıştırılmaları, İspanyol Amerika'sının tarihiyle aynı tabloyu oluşturur.[90] Fenikeliler İspanya'nın yalnız kıyılarını öğrendiler. İhtiras ve açgözlülük Kartacalılarla Romalıları bu ülkenin kalbine girmeye yöneltti. Böylece toprakların altında bakır, gümüş ve altın bulunduğunu keşfettiler. Kartaca yakınlarında, günde yirmi beş bin gümüş drahmi getiren (yılda yaklaşık yedi milyon) bir madenden söz edilmektedir.[91] Avusturya, Galiçya ve Lusitanya eyaletlerinden yılda iki yüz kental altın elde ediliyordu.[92]

85. Strabon, 1, XVII, s. 798.

86. Velleius Paterculus, 1, II, b. 39. Bu yazar, Galya'nın gelirine üstünlük tanıyor gibidir.

87. Euboic, Fenike ve Alexandranus talanları Attic talanlarının iki kat ağırlığındaydı. (Bkz. Hopper, *Ancient Weights and Measures*, b. 5, s. IV. Aynı takının Tyr'eden Kartaca'ya götürülmüş olduğu olasıdır.

88. Polyb., 1, XV, B. 2.

89. Appian., *Punicis*, s. 84.

90. Diodorus Sicilus, 1, V. Cadiz, İsa'nın doğumundan bin yıldan biraz fazla önce Fenikelilerce inşa edildi. Bkz. Vellelus Paterculus, I, 2.

91. Strabon, 1, III, s. 148.

92. Plin., *Hist. Nat.*, 1, XXXIII, b. 3. Devlete günde elli sterlin sağlayan bir gümüş madeninin Dalmaçya'da bulunduğundan söz edilmektedir.

Bu ilginç araştırmaları sürdürmek ve Roma İmparatorluğu içerisinde eriyip giden bunca devletlerin ödediği haraçların neler olduğunu öğrenmek için ayıracak zamanımız olmadığı gibi belgesel kaynaklardan da yoksun bulunmaktayız. Bununla birlikte, bakışlarımızı doğal olarak meydana çıkmış ya da insan eliyle toplanmış çok büyük sayıdaki servetler içerisinde bulunan eyaletlerin dışında çorak ve ıssız durumda olup vergileri daha sert ve güç önlemlerle alınabilen ülkelere çevirirsek eyaletlerin geliri üzerine bir kanıya varabiliriz. Augustus, ödedikleri verginin üçte birinden bağışık tutulmalarını çok aşağıdan alarak yalvaran Gyare halkından bir dilekçe almıştı. Bütün vergileri de yüz elli drahmi, yaklaşık yüz on iki sterlin kadar tutuyordu. Ne var ki Gyare küçük bir ada, daha doğrusu, üzerinde içme suyu olmayan, yaşamsal gereksinmeler için gerekli hiçbir doğal madde bulunmayan az sayıda mutsuz balıkçıya barınak hizmeti gören Ege Denizi dalgalarının darbelediği bir kaya idi.[93]

Bu dağınık ve belirsiz bilgilerden edindiğimiz zayıf bir ışık altında şunlara inanabilirdik: 1– Zamanla ve birtakım hal ve koşullarla meydana gelecek değişiklikleri de dikkate alarak, Roma eyaletleri genel gelirinin pek seyrek olarak üç yüz elli ya da dört yüz elli milyonun altına düştüğüne;[94] 2– bu büyük rakamın, Augustus'un kurduğu yönetimin bütün giderlerini karşılamaya yeteceğine... (Augustus'un sarayı, herhangi bir senatörün evine benziyordu ve askerî kuruluş, fetih düşüncelerinden vazgeçerek hiçbir istiladan korkmaz duruma geldiğinden beri, yalnız imparatorluk sınırlarının savunulması amacına göre hazır bulunduruluyordu).

Bu olasılıklara karşın iki sonuçtan sonuncusu Augustus'un sözlerine ve tutumuna ters düşmektedir. Bu hükümdarın, bütün dünyanın babası gibi ya da özgürlüğü kısıtlayan bir kimse olarak davran-

93. Strabon, 1, X, s. 485; Tacitus, *Annal.*, III, 69 ve IV, 30. Tournefort'taki (*Voyage au Levant*, mektup VIII) Gyarus'un içinde bulunduğu sefaletin canlı tasvirine bakınız.

94. Juste Lipse (*Magnitudine Romana*, 1, II, b. 3), geliri yüz elli milyon altın *crown*'a çıkarmaktadır. Kitabı, her ne kadar ustaca ve faydalı bilgileri kapsayıcı olarak yazılmışsa da bu çok ileri giden bir imgeleme ürünüdür.

mak istemiş olduğuna karar vermek kolay bir şey değildir. Bunun gibi, eyaletlerin alınyazısını iyileştirmek, senatoyu ve şövalyeliği zayıf düşürmek istediğini de savunmak kolay değildir. Yönetimin iplerini eline alır almaz vergilerin yetersizliğini ve genel yükümlülüklerin bir bölümünü Roma'ya ve İtalya'ya yüklemenin zorunluğunu dile getirir gibi görünmektedir. Amacının uygulanmasında çok ustaca davrandı. Kötü göstermeden başarıya ulaştırabilecek bütün yolları özenle inceledi. Gümrük vergilerini tüketim üzerine konulan bir vergi izledi; bir genel vergilendirme düzeni yavaş yavaş Roma vatandaşlarının aynı ve kişisel taşınmaz ve taşınır malları üzerine yaygınlaştırıldı ki yüz elli yıldan çok bir süreden beri bunlar her türlü verginin dışında tutuluyordu.

I. Roma gibi çok geniş bir imparatorlukta paranın doğal dengesinin, yavaş yavaş ve kendiliğinden oluşması gerekirdi. Egemen gücün fetihleri ve zoruyla eyaletlerin servetleri devlet merkezine çekilmiş olduğundan bu zenginliklerin bir bölümü, ticaretin ve sanatların yumuşak yoluyla taşındığı hünerli, usta eyaletlere akıyordu. Augustus'la haleflerinin zamanında, zenginliğin ve lüksün ortak merkezine akan her tür mal üzerinden vergi alınıyordu. Yasalar o biçimde yorumlanıyordu ki bu vergi Romalı tüketiciye yüklenmiş ve eyaletteki satıcıya yansımamış durumda kalıyordu.[95] Verginin haddi mal değerinin kırkta birinden sekizde birine kadar değişik oranda oluyordu. Bu değişkenlik, hiç kuşkusuz ki politikanın bozulmaz düşünce düzenleriyle yönlendirilmiştir. Lüks mallardan alınan vergi zorunlu gereksinim mallarına oranla çok daha yüksekti. İmparatorlukta üretilen mallar, Arabistan ve Hindistan'da üretilenlere oranla da çok kolaylık görüyor, daha az vergilendiriliyordu.[96] Yerli mallara, devlete yararı olmayan yabancı mallar karşısında elverişli durum yaratmak doğru bir davranıştı. Alexander Severus dönemindeki doğudan gelen mallara uygula-

95. Tacitus, *Annal.*, XIII, 31.

96. Bkz. Plin., *Hist. Natur.*, I. VI, B. 18. Plinius'a göre, Hint malları, mal olma bedelinin yüz katına Roma'da satılıyordu. Bu mal olma değerinin sekiz yüz binin üstüne çıktığı düşünülürse, gümrük vergilerinin getirdiği gelir hakkında bir kanıya varabiliriz.

nan vergilere ilişkin geniş kapsamlı bir liste bugün mevcuttur. Bu listede tarçın, tıpta kullanılan ve "mir" denilen bitkisel bir zamk, zencefil, her çeşit hoş kokular, çok değişik değerli taşlar, ki baş sırayı elmas tutuyordu ve bunlar arasında zümrüdün özel bir yeri de vardı.[97] Yine bu listede İran ve Babil derileri, ham ve perdahlanmış ipekler, fil dişi, abanoz ve hadımlar (harem ağaları) yer almaktadır.[98] Burada şunu belirtelim ki bu kadınsı kölelerin fiyatı ve kullanımı, imparatorluğun gerileyişiyle aynı orantıda artış göstermiştir.

II. Tüketim üzerine vergi, iç savaşlardan sonra, Augustus tarafından konuldu. Çok ılımlı olmakla birlikte, bu vergi genel niteliktedi. Pek az hallerde yüzde biri aşıyordu ama çarşıdan ve genel satışlardan her alışverişte vergi ödeniyor, en büyük arazi ve konut satışından en küçük maddelerin alışverişine dek yaygınlaştırılıyor; böylece sonsuz sayıdaki günlük tüketimler nedeniyle önemli bir gelir niteliğini kazanıyordu. Ulusun tüm yaşamı üzerine yüklenen böyle bir yükümlülük her zaman sızlanmalara yol açmıştı. Devletin gereksinim ve kaynaklarını, çok iyi bilen bir imparator, bir buyruk ile orduların giderlerini karşılayabilmek için bu vergi gelirini artırabileceğini düşünebilirdi.[99]

III. İmparator Augustus yabancı ve yerli düşmanların saldırılarına karşı yönetimini korumaya ayırdığı birlikleri her an hazır bulundurma kararı alınca kıdemli askerlerin ödülleri ve savaşın olağanüstü giderleri için özel fonlar oluşturdu. Tüketimden alınan verginin çok büyük gelirleri, özellikle bu konularda kullanıldıysa da yeterli görülmedi. Buna ek olmak üzere imparator, vasiyet ve miras üzerine yüzde beş oranında yeni bir vergi tasarladı. Roma soyluları, mallarına özgürlüklerinden daha bağlıydılar. Augustus her zamanki ılımlılığıyla onların bu yakınmalarını dinledi. Soru-

97. Eskiler elması tıraş etme sanatını bilmiyorlardı.

98. Bouchaud, *L'Impot chez la Romains* eserinde Digest'te bulunan bu listeyi kitabına almış, gereksiz ve uzun bir açıklama ile onu aydınlatmak istemiştir.

99. Tacitus, *Annal.*, I, 78. İki yıl sonra Kapadokya krallığına boyun eğdirerek dönen Tiberius, tüketim üzerindeki vergiyi yarı yarıya azalttı. Ne var ki bu uygulama uzun süreli olmadı.

nu, iyi niyetle senatoya gönderdi, daha yararlı ve daha az sevimsiz bir çıkar yol bulunmasını istedi. Senatonun dağınık düşüncede ve kararsız olduğunu gören imparator, onların bu ayak diremesi sürerse baş vergisi ve araziler üzerine salınan genel bir vergi önermek zorunda kalacağını bildirdi. Senatörler, hemen ve hiç ses çıkarmadan, daha önce hoşlanmadıkları vergiyi kabul ediverdiler.[100] Bununla birlikte, vasiyet ve miraslar üzerine konulmuş olan vergiler birtakım sınırlamalarla yumuşatılmıştır. Vergilendirilecek malın değeri, örneğin elli ya da yüz altın olması gibi belirli bir had konulmuştu.[101] Baba yönünden en yakın akrabadan ödeme istenemiyordu.[102]

Doğal haklarla yoksulluğun olanaksızlığı böylece güven altına alınınca, bir yabancının ya da beklenmedik bir kalıtım nedeniyle gelir artışı elde eden uzak bir akrabanın bu gelirin yirmide birini kamu yararına vermesi farklı bir yükümlülük sayılır.[103]

Her geniş arazili devlette geliri pek yüksek olan böyle bir vergi, evlenme sözleşmeleri ve mensup mirasçılık yollarıyla bağlı kalmaksızın aklına ya da keyfine uygun geleni yapabilen Romalıların durumuyla şaşılacak kadar uyum gösteriyordu. Çoğu zaman babanın sevecenliği bile cumhuriyetin çetin yurtseverleri ve imparatorluğun savurgan soyluları üzerinde etkisini yitiriyordu. Bir baba, malının dörtte birini oğluna bırakınca böyle bir tasarrufa karşı hiçbir yasal hak kullanılamıyordu.[104] Hiç çocuğu olmayan zengin bir yaşlı ise mutlak bir ev hükümdarıydı, Otoritesi, yaşıyla ve hastalıklarıyla birlikte artıyordu. İçlerinde aşağılık pretorların ve konsüllerin de bulunduğu bir sürü dalkavuk kendi çıkarları için onun cimriliğini iyi bir nitelikmiş gibi övüyorlar, çılgınlıklarını

100. Dion, 1, LV. s. 794; I. LVI, s. 825.

101. Miktar, görünüşe göre saptanıyordu.

102. Roma vergi düzeninin yürürlükte kaldığı birçok yüzyılda Cognati'ler (kan hısımı) ya da ana yönünden akrabalar kalıtıma katılamıyordu. Bu adaletsiz yasa insancıl duygularla yavaş yavaş etkisiz hale getirildi ve sonunda da Justinianus tarafından kaldırıldı.

103. Plin., *Panegyric*, b. 37.

104. Bkz. Heineccius, *Antiq. Juris Romani*, 1, II.

alkışlıyorlar, ihtiraslarım gidermeye hizmet ediyorlar ve sabırsızlıkla ölümünü bekliyorlardı. Gönül alma ve dalkavukluk, çok çıkar sağlayan bir uğraş haline geldi. Bu mesleği öğretenler yeni bir adla tanındılar. Bütün kent, taşlamanın canlı betimlemelerine göre, kısım halinde bölünmüş oldu: Avlar ve avcılar.[105]

Birçok vasiyetnameye hile ile imza attırırlarken çok az da olsa değerli bir düşünceye ve erdemli bir kadirbilirliğe dayanarak düzenlenmiş vasiyetnameler de bulunuyordu. Belagat ile yurttaşlarının çoğu zaman canını ve malını savunmuş olan Cicero dört milyona yakın vasiyet bağışı elde etmişti.[106] Öyle anlaşılıyor ki Genç Plinius'un dostları da bu ünlü hatibe karşı daha az eli açık davranmış değillerdi.[107] Vasiyet edenin güdüleri ne olursa olsun hazine kalıtım yoluyla elde edilen malların (yirmide bir) bölümünü hiç ayrım gözetmeksizin istiyordu. Böylece, iki ya da üç kuşak içerisinde uyrukların bütün mülkiyetleri farkına varılmadan hükümdarın kasalarına girmiş oluyordu.

Neron, saltanatının ilk yıllarında, kendini halkın sevgilisi haline getirmek isteğiyle ya da belki körü körüne bir iyilik hareketi yaratmak için gümrük ve tüketim vergilerini kaldırmak istedi. En akıllı senatörler onun yüce gönüllülüğünü alkışladılarsa da cumhuriyetin gücünü ve kaynaklarını kurutacak olan bu tasarının uygulanmasından onu vazgeçirdiler.[108] Bu hülyayı gerçekleştirme olanağı bulunsaydı, Trajanus ve Antoninus'lar gibi hükümdarlar insanlık için çok önemli bir hizmet görmenin en hararetli girişimiyle bu fırsatı kullanmakta hiç tereddüt etmezlerdi. Bütün bütün kaldırmaya girişmeden halkın üzerindeki yükü hafifletmekle yetindiler. Yasalarının yumuşaklığı ve belginliği (sarahati) ile verginin kuralını ve ölçüsünü belirlediler. Bütün yurttaşlara vergi memurlarının

105. Horacius, 1, II, sat. V; Petrone, b. 116 ve sonrası. Plin., 1, II, let. 20.

106. Cicero, *Philipp*., II, b. 16.

107. Onun mektuplarına bakınız. Bütün bu vasiyetnameler, ölülere karşı saygısını ve yaşayanlar için adaletini artırma fırsatı veriyorlardı. Anası tarafından mirastan yoksun bırakılmış bir oğla karşı tutum tarzı görülebilir (V, 1).

108. Tacit., *Annal.*, XIII, 50; *Esprit des Lois*, c. XII, b. 19.

haksız tarhlarıyla kaba ve hoyrat davranışlarına karşı yargıcın yorum ve içtihadına sığınma olanağı sağladılar.[109] Çok dikkate değer ki, bütün yüzyıllarda en akıllı, en yüksek nitelikli hükümdarlar gümrük vergileriyle öbür başlıca vergileri toplamadaki tehlikeli yöntemi hep sürdürmüşlerdir.

Caracalla'nın duyuşları Antoninus'larınkine benzemiyordu. Bu hükümdar gerçekten çok değişik bir tutum içerisinde bulunuyordu. Hiçbir zaman halkın iyiliğiyle ilgilenmemiş, hatta ona düşman bile olan bu hükümdar, askerlerin yüreğinde kendisinin tutuşturduğu doymak bilmez açlığı giderme olanağını bulamıyordu. Augustus'un koyduğu bütün vergiler içerisinde vasiyet yoluyla ve kalıtımla elde edilenlerden alınan yirmide birlerden daha çoğunu getireni yoktu. Bu vergi yalnız Roma kentinde ve İtalya'daki kentlerde oturanlara özgü olmayıp bütün imparatorlukta oturanları kapsadığı için burjuvazi ayrıcalığının derece derece genişlemesiyle sürekli olarak arttı.

Uyruk olarak vergilerden bağışık iken yenilerle yükümlü duruma getirilen yeni yurttaşlar, elde ettikleri sınıf ve ayrıcalıklardan ve önlerinde açılan parlak onur, servet yollarından büyük ölçüde zarar gördüklerine inanıyorlardı. Bütün ayrı tutmalar Severus'un oğlu tarafından çıkarılan bir buyruk ile yok edildi. Bir lütuf olmak şöyle dursun, kupkuru bir yurttaşlık unvanı, eyalet halklarına zorla yükletilen gerçek bir yük oldu. Açgözlü Caracalla, öncekilerince yeterli görülmüş olan harç ve resimlerle yetinmedi. Vasiyet ve kalıtım yoluyla edinilen değerler üzerindeki yirmide bir vergiye bir o kadar daha ekletti. Onun ölümünden sonra yeniden eski duruma getirildi. Ne var ki Caracalla'nın döneminde yönetimin her bölümü onun kan dökücü zulmü altında inlemekten kurtulamadı.[110]

Bütün eyalet halkları Roma yurttaşlarına özgü vergi yükümlülüğü kapsamına alınınca bu halkların o zamana değin uyruk niteliğiy-

109. Bkz. Plin., *Panegyric*, *Hist. August.* ve Burman, *de Vectigal*, passim. Yeni yurttaşların durumu Plinius tarafından çok kesin ve açık bir biçimde betimlenmiştir (*Panegyric*, b. 37, 38, 39). Trajanus, onlar için çok elverişli bir yasa çıkardı.

110. Dion, 1, LXXVII, s. 1295.

le ödemekte bulundukları haraçlardan da töresel ve haklı olarak bağışık tutulmaları gerekiyordu. Caracalla ile onun sözde oğlu bu gibi temel hukuk kurallarına aldırış etmediler. Bütün Roma ülkelerinde yeni vergiler gibi eskilerinin de tahsilinin sürdürüleceğini emrettiler. Bu açık haksızlıktan eyaletleri kurtarmak erdemli Alexander'a nasip oldu. Bu hükümdar, tahta çıktığı sırada yürürlükte bulunan vergi oranın matrahını otuzda birine indirdi.[111] Sökülüp atılmamış olan bu zararlı sürgünler yeni kökler saldılar ve ölçülemeyecek büyük boylara ulaşarak sonraki yüzyılda Roma dünyası üzerine öldürücü bir karanlık çöktürdüler. Kitabımızın bundan sonraki bölümlerinde de harçlara, baş vergisine, sarayın, ordunun ve başkentin gereksinimleri için eyaletlerden istenen çok masraflı buğday, yağ ve hayvanlar vergilerine sık sık değinilecektir.

Roma ve İtalya'ya yönetim merkezi olarak bakıldığı sürece eski yurttaşlar ulusal bir ruhu sürdürdüler, yeniler de yavaş yavaş bunu benimsediler. Ordunun başlıca komutanlıkları eğitim görmüş, yasaların, yığının gerekliğini bilen, bütün sivil ve askerî derecelerden geçerek onursal mesleklerinde düzenli adımlarla ilerlemiş kimselere veriliyordu.[112] İmparatorluğun ilk iki yüzyılı süresince lejyonların söz dinlerliğini, gösterişten uzaklığını başlıca böyle komutanların örnek olmalarına, bu nitelikleriyle askerleri etkilemelerine vermek doğru olur.

Roma'nın anayasal düzeninin son dayanağı da Caracalla tarafından zorlanınca sosyal sınıflardaki yıkımı yavaş yavaş toplumdaki ayrılışmalar izledi. Eğitimin çok daha ileri derecelere vardığı iç eyaletlerin halkları hukukçuluğun ve yüksek dereceli makamlarla hizmetlerin tek kaynağı durumuna geldiler. Ağır ve sert askerlik mesleği ise köylülerin ve sınırlarda dünyaya gelmiş barbarların kapısı oldu. Bunlar kışla ile ordugâhlarından gayrı bir vatan kav-

111. Olağan haraç *aurei* ile on *aurei* olarak vergilendirilen kimse bir *aureus*'un üçte birini öder hale geldi ve Alexander yeni altın sikkeler bastırdı. *Hist. Aug.*, s. 127, Salmasius'un bilimsel notlarıyla.

112. Agricola'nın, Vespasianus'un, Trajanus'un, Severus'un, onun üç rakibinin ve genellikle imparatorluğun bütün ünlü kişilerinin tarihine bakınız.

ramına, savaşın dışında bir bilime inanmıyorlar, yalnızca askerlik disiplinini tanıyorlardı. Kanlı elleri, yabanıl töreleri, kan dökücü davranışlarıyla kimi zaman imparatorların tahtını savunuyorlar ya da daha çok onu alaşağı ediyorlardı.

VII. BÖLÜM

Maximinus'un Yükselmesi ve Zulmü
Senatonun Kontrolüyle Afrika ve İtalya'da Ayaklanma
İç Savaş ve Başkaldırmalar
Maximinus ile Oğlunun, Maximus ile Balbinus'un ve Üç Gordiyonlunun Korkunç Ölümleri
Philip'in Zorbalıkla Tahtı Ele Geçirmesi ve Secularis Oyunları

M.S. 222 - M.S. 242

İnsanlar tarafından kurulmuş yönetimlerden biri olan soydan geçen monarşi, en gülünç olmakta herhalde ilk sırayı alır. Gerçekten, şöyle bir düşünülürse, babanın ölümüyle henüz kundakta olan bir çocuğa tıpkı basit bir sürüye sahip oluyormuş gibi, bir ulusun iyeliği kalmakta ve bu çocuk öbür insanlarla eşit değil, üstün olmaktadır. Buna ciddi olarak akıl erdirilebilir mi? En yiğit savaşçıların ve en yetenekli yurttaşların, doğal haklarından vazgeçip bu kundaktaki bebeğe yaklaşarak diz çöktüklerini ve ona sarsılmaz bağlılık gösterilerinde bulunduklarını göz önüne getirip şaşmamak olası mıdır? Taşlamacıların ve tumturaklı sözlerle betimleyicilerin bu tabloyu canlandırırken kullanacakları renkli sözler bunun gibi birtakım betimlemelerdir. Duygulara kapılmadan düşünülürse kalıtımı düzenleyen bir boş inanışın ne denli saygıdeğer ve yararlı olduğu ve bunu insan tutkularından uzak tutabildiğini anlamak zor değildir.

Sessiz ve dingin bir yerin verdiği huzur içerisinde devlet yönetimi konusunda biçim ve sistemler düşünülerek bunlar kâğıda dökülebilir, örneğin devlet yönetiminin bütün toplumun katılacağı özgür, sağlıklı seçimle en yetkin ellere teslim edilmesi tasarlanabilir. Ne var ki deneyim, bütün bu gerçekle ilgisi olmayan imgelerle meydana getirilmiş kurumların başarısızlıkla sona erdiğini göstermiş, seçilen hükümdarın ne en çok sayıdaki partinin adayı ne de halkın en akıllısı ve değerlisi olduğu anlaşılmıştır. Ordu, aynı görüşlere ve bu görüşleri halkın öbür bölümlerine kabul ettirecek büyük güce sahip tek toplum sınıfıdır. Şu var ki şiddete, kulluğa alışık bulunan askerin karakteri, bir yasal devlet düzenini ve sivil düzeni koruyabilme konusunda yeteneksiz kalır. Adalet,

insanlık ve politik olması gereken akıl, başkalarındaki bu nitelikleri kavrayabilmesi için onca bilinmeyen kavramlardır. Değer onun takdirini kazanacak ve eli açıklıkla oyu satın alınacaktır. Bu iki değerlilikten birincisi çoğunlukla en çok kan dökücülerde bulunur. Öbürü ise halkın zararına olarak gelişir. Bunların her ikisi de, harekete geçen bir rakibin tutkusuyla, tahtta hüküm sürmekte olana karşı yöneltilebilir.

Doğuştan üstünlük, zamanla ve kamuoyunca tanınmış olursa, bütün öbür ayrıcalıkların hepsinden daha açık ve daha az nefret edilen bir niteliğe bürünür. Kamuca tanınan hak, fesat hareketinin umudunu kırar, müstebit hükümde zulmünü etkisiz duruma getirir. Avrupa monarşilerindeki kalıtım yoluyla işleyen bu ilkenin sessizce ve yumuşak bir yönetimle uygulandığını görüyor, bu işleyişi bu tür yumuşaklığa borçlu bulunuyoruz. Doğu'da ise bu mutlu düşünce düzeni henüz kurulamamıştır. Bir hükümdar, bu unvanı elde edebilmek için, atalarından kalmış olmasına karşın, kan dökmek zorunda kalmaktadır. Bununla birlikte Asya'da, tahta geçmek isteyenlerin sayısı sınırlıdır, bu iddia ancak iktidarda olan kral soyundan kimseler arasında söz konusu olabilir. Erkek kardeşlerini kılıçla ya da ipe göndererek ortadan kaldırabilen mutlu adayın başka bir rahipten korku ve kaygısı da kalmamış olur. Roma İmparatorluğu ise senatonun otoritesi ayaklar altına düştükten sonra bir karmakarışıklık tiyatrosu haline geldi. Krallar, onların kanından gelmiş prensler, eyaletlerdeki soylular bile büyük sevinç gösterileri içerisinde anlı şanlı cumhuriyetçilerin savaş arabası önünde giderlerdi. Caesar'ların zulmü altında ezilen eski Roma aileleri artık yoktu. Bu hükümdarlar bir cumhuriyetin biçimleriyle bağlıydılar, kendi kanından gelen ileriki kuşaklarda kendisini yeniden doğmuş görme umudu taşımıyorlardı.[1] Böylece, onların uyruklarının aklına da soydan geçme bir hanedan kurmak gelmiyordu. Doğuştan taht için bir hakka sahip olunmadı-

1. Tahtta üç kuşağın arka arkaya geldiğini gösterir bir örnek yoktur. Yalnızca, babalarının ölümünden sonra imparatorluğun üç oğulca yönetildiği görülmüştür. Boşansalar da Caesar'ların evlilikleri genellikle meyvesiz kalmıştır.

ğını bildiklerinden kendini aday olarak ileri sürenlerin oraya layık olma koşulunu yine kendilerinde aramaları gerekiyordu. Yasanın ve peşin yargının koruyucu dizginiyle bağlantısından kurtulan utku gözüpek bir hırsızlık haline geldi. En bayağı insanı bile değeriyle, servetinin yardımıyla orduda bir yer sağlayarak, işleyeceği bir cinayetle zayıf ve sevilmeyen bir efendinin elinden dünya asasını söküp almayı umut edebiliyordu. Alexander Severus'un öldürülmesinden, Maximinus'un tahta geçmesinden sonra hiçbir hükümdar kendini güvenlikte görmedi. Bir köylü, bir barbar bu yüce, aynı zamanda tehlikeli makama çıkmaya kendinde cesaret bulabiliyordu.

O dönemden aşağı yukarı otuz iki yıl önce, Asya'ya yaptığı bir seferden dönmekte olan İmparator Severus, en küçük oğlu Geta'nın doğum gününü askerî oyunlarla kutlamak için Trakya'da konaklamıştı. Oranın halkı; hükümdarlarını görebilmek için kalabalıklar halinde toplanmışlardı: İri yarı, genç bir barbar, kaba ve bozuk konuşmasıyla, güreş yarışmasına katılma izni verilmesi için yalvardı. Basit bir Trakyalı köylü bir Hamalı askeri tuşa getirirse askerlerin gururu zedelenmiş olacağından bu barbar önce ordugâhtaki en güçlü uşaklarla kapıştırıldı. Bunlardan on altısı peş peşe onun darbeleriyle yere yıkıldılar. Ödül olarak birkaç küçük armağan aldı ve birliğe yazılarak asker olma olanağı tanındı. Ertesi gün, memleketin töresine göre oyunlar oynayan ve başarısını kutlayan yeni askere alınanların arasında görüldü. Severus'un dikkatini çektiğini anlayınca, hükümdara yaklaştı, uzun ve hızlı yürüyüş boyunca, hiç yorgunluk belirtisi vermeksizin, yaya olarak onu izledi. İmparator, şaşmış bir halde "Delikanlı, şimdi güreşmeye hazır mısın?" diye sordu. "Çok sevinirim" dedi barbar. Ordunun en güçlü askerlerinden yedisinin sırtını hemen yere getiriverdi. Gücünün ve inanılmaz etkinliğinin ödülü olarak kendisine bir altın kolye verilerek hükümdara her zaman eşlik eden atlı muhafızlar arasına alındı.[2]

Maximinus (çünkü adı böyleydi), her ne kadar imparatorluk top-

2. *Hist. August.*, s. 138.

rağında doğmuşsa da barbar bir ırktan geliyordu. Babası Gotlardandı, anası ise Alen (Alains) ulusundandı. Oğulları her zaman gücüne eşit bir değer gösteriyordu. Görgüsü artınca, doğal yırtıcı gücü yumuşadı, daha doğrusu biçim değiştirdi. Severus'un ve Caracalla'nın saltanatları sırasında yüzbaşılık rütbesini elde etti, bu iki hükümdarın takdirini kazandı ki birincisi ona ayrıca özel bir değer de vermişti. Maximinus'un minnettarlığı, Caracalla'nın katiline hizmet etmesini engelledi. Onuru, Elagabalus'un ağır sataşmalarına, uğraşmasına izin vermedi. Kendisine yararlı ve hoş bir görev veren Alexander'ın tahta çıkmasıyla yeniden sarayda göründü. Tribunus olarak atandığı dördüncü lejyon, onun komutası altında, kısa zaman kahramanlarına vermekten hoşlandıkları Ajaks ve Herkül adlarıyla çağırarak alkışladıkları Maximinus sırasıyla askerî derecelerden geçti.[3] Davranış ve hareketlerinde yabanıl kökeninin çok belirgin izlerini taşımamış olsaydı belki de imparator, bir Trakya köylüsünün oğluyla kendi kardeşinin evlenmesine razı olacaktı.[4] Maximinus'un eriştiği bu elverişli durumlar, iyilik gördüğü bir efendiye bağlılık esinlemek şöyle dursun, ondaki tutkuyu alevlendirmekten başka bir işe yaramadılar. Daha üstününü gördükçe talih ve servetinin kendi değeriyle orantılı olmadığına inanmaktaydı. Her ne kadar akıl ona kılavuzluk etmiyorduysa da doğal bir sezgi inceliği vardı, bununla ordudaki hoşnutsuzluğu görüp anladı; bundan yararlanarak imparator yıkıntısı üzerinde yükselmenin yollarını buldu. Fitne sokarak, iftira ederek en iyi hükümdarların üzerine zehirli oklar atmak, onların erdemlerini kusur gibi göstermek kolaydı.

Birlikler, Maximinus'un habercilerini sevinerek dinlediler. Sabırsızlıktan patlayacaklardı. On üç yıldır, annesinin ve senatörün

3. *Hist. August.*, s. 140; Herodian, 1, VI, s. 223; Aurelius Victor. Bu yazarları karşılaştırırken, sanki Maximinus yalnızca *Triballian* süvari birliğinin özel komutanlığını ve bütün ordu için yeni alınan acemi erlerin disiplin altına alınması göreviyle çalıştırılmış gibi bir hava estirilmektedir. Onun yaşam öyküsünün yazarı başarılarını ve bütün derecelerde yaptığı hizmetleri dikkatle belirtmeliydi.

4. Alexander Severus'un yazdığı orijinal mektuba bakınız (*Hist. August.*, s. 149).

ayakları altında sürüngen gibi dolaşan kadınsı Suriyelinin koyduğu eziyetli disiplin altında bunalmışlardı. "Artık bu sivil otoritenin yalancı hayalini yıkmak zamanı geldi," diye haykırıyorlardı, "hükümdarlık için, komutanlık için, askerlikten yetişmiş, savaşın yorgunluklarına alışık, imparatorluğun utkusunu sürdürmeye, hazinelerini silah arkadaşlarına dağıtmaya yetkili ve uyumlu bir kimseyi seçmek gerekir."

O sırada, Ren kıyılarında, imparatorun komutası altında büyük bir ordu toplanmış, barbarlarla savaşa hazırlanıyordu. Yeni askere alınmışların disiplin altına sokması ve gözden geçirilmesi gibi önemli görev Maximinus'a verilmişti. Bir gün, talim alanına girmekteydi ki o anda ya da hazırlanmış bir entrikanın etkisiyle harekete geçen birlikler Maximinus'u bir imparator olarak selamladılar, gittikçe şiddetlenen alkışlarıyla onun ısrarlı reddedişlerini kestiler, ellerini Alexander'ın kanına bulayarak ayaklanmalarını tamamladılar.

Bu hükümdarın ölümüyle ilgili bilgiler değişik olarak aktarılmıştır. Kimi yazarlar son soluğuna dek Maximinus'un nankörlük ve tutkusundan en ufak bir bilgi edinmediğini savunmuşlardır. Onlara göre, imparator, ordunun önünde hafif bir yemek yedikten sonra uyumak için çekilmişti. Saat yediye doğru, kendi muhafızlarından bir grup, imparatorluk çadırına sızdı, bu erdemli, savunmasız hükümdarı hançer darbeleriyle delik deşik ettiler.[5]

Daha değişik olmakla birlikte daha olası bir anlatıya kulak verirsek, Maximinus, kalabalık bir birlik tarafından erguvan renkli imparatorluk giysisiyle donatılmıştı (Bu birlik genel karargâha birkaç mil uzaklıkta bulunuyordu). Açıkça ilan etmekten çok askerlerin içinde kalmış istekleri hesaplıyordu. Alexander ise, askerlerinin tükenmekte olan bağlılıklarını canlandırmak istedi. Ne var ki onlar,

5. *Hist. August.*, s. 135. Yaşamı için aktarılmış en olanaksız hal ve koşullardan kimisini yumuşatmaya çalıştım: Yaşam öyküsünün mutsuz yazarına ne denli inanmak gerekirse, Alexander'ın soytarısı, rastlantı olarak hükümdarın çadırına girmiş ve imparatoru uyandırmıştır. Ceza göreceğinden korktuğundan, zaten hoşnut olmayan askerleri Alexander'ı öldürmeleri için kışkırtmıştır.

kendisini ordunun dostu ve savunucusu olarak bildiren Maximinus için isyan bayrağını kaldırarak onu Romalıların imparatoru ilan ettiler.

Hıyanete uğrayarak terk edilmiş olan Alexander, son anlarında herkesin saldırısına uğramamak için çadırına çekildi. Bir tribunus'la birkaç yüzbaşı kılıç elde, onu izlediler. Baş eğmeden öldürücü darbeyi kabullenecek yerde, güçsüz haykırışlar ve boşuna yalvarmalarla yaşamının sonunu onursuzlaştırdı. Onun bu aşağılaması, kendisinin masumluğu ve mutsuz alınyazısı için duyulan acımanın yerini tiksinmenin almasına neden oldu. Felaketine cimriliği ve gururu ile neden olduğunu söylediği annesi Mamaea de onunla birlikte yok oldu. En yakın dostları da askerlerin eliyle öldürülen kurbanlar arasındaydılar. Bunlardan birkaçı, daha sonra, tahtı ele geçirenin zulmünü uygulayabilmek için hemen öldürülmedi. Yumuşak davranmak isteyenler görevlerinden alındılar, utanç verecek bir biçimde saraydan ve ordudan atıldılar.[6]

Roma'nın başlıca zorbaları olan Caligula, Neron, Commodus ve Caracalla, erguvan saygınlığı içerisinde büyümüş, iktidar gururu, sarayın lüksü ve dalkavukluğun aşağılık söz ve öğütleriyle bozulmuşlardı.[7] Maximinus'un yırtıcılığı ise değişik bir ilkeye dayanıyordu. Her ne kadar kendisindeki nitelikleri sevip onunla övünen askerlerin bağlılığına güvense de kökeninin karanlık ve barbar olmasını, hal ve davranışlarının kaba ve yabanıllığını sanat alanındaki ve toplumsal yaşayış kurallarındaki bilgisizliğini gizleyemiyor, bu noksanlıkları, mutsuz Alexander'ın sevimli kişiliğiyle taban tabana zıt bir durum oluşturuyordu.[8] Henüz pek gösterişsiz bir durumdayken çok kez Roma soylularının kapısında bekletildiğini, kendini beğenmiş patricius'ların, huzuruna çıkmasını saygısız kölelerin engellediğini hiçbir zaman unutmamıştı. Yoksulluk za-

6. Herodian, 1, VI, s. 223-227.

7. En yaşlıları olarak Caligula, tahta çıktığı zaman yirmi beş yaşındaydı; Caracalla yirmi üç, Commodus on dokuz, Nero ise on yedi yaşında tahta çıkmışlardır.

8. Anlaşıldığına göre, o zamanlar yaygın olan Yunancayı bilmiyordu. Bu dil, eğitimin esaslı bir bölümünü oluşturuyordu.

manında ona yardım etmiş, onur kazanma yolunda kendisine ilk adımları attırmış bulunan az sayıdaki dostlukları da anımsıyordu. Ne var ki Trakyalı köylüyü küçük görenler de onu koruyanlar da aynı suçu işlemişlerdi. Çünkü bunların tümü de onun karanlığına tanıktılar. Bir kısmı ölümle cezalandırıldı. Kendisine iyilik edenlerin çoğunu işkence cezasına uğratan Maximinus, aşağılıklığının ve nankörlüğünün tarihini silinmez olarak kanlı ve iri harflerle yazdı.[9]

Zorbanın kara ve yırtıcı ruhu, doğuştan olduğu denli kazanmış oldukları değer bakımından en saygın vatandaşlara karşı her çeşit korkunç baskıları alçakça kullanmaktan geri kalmıyordu. Hele kendisine ihanet edildiğiyle ilgili münafık haberlerini alınca zulmünün sınırı olmuyor, büsbütün acımasız bir hal alıyordu. Onun canına karşı bir tertip meydana çıkarılmış ya da tasarlanmıştı ki Senatör konsül Magnus, bu komplonun baş düzenleyicisi olarak belirlendi, suç ortağı diye nitelendirilen dört bin kişiyle birlikte öldürüldü. Bu kanlı infaz için hiçbir olağan yargılama yapılmadı. Sayısız jurnalci ve hafiyeden oluşan binlerce kişi İtalya'ya ve eyaletlere zehir saçıyordu. En hafif bir suçlama üzerine, eyaletleri yönetmiş, ordulara komuta etmiş, konsüllük kazanmış, zafer madalyaları taşıyan birinci sınıf devlet vatandaşları zincire vurulmuş olarak, herkesin gözü önünde imparatorun karşısına sürüklenerek getiriliyorlardı. Malların müsaderesi, sürgün ya da sade bir ölüm, onun yumuşaklığına rastlayan olağanüstü örneklerdi. Ölüme mahkûm ettiği birçok mutsuz insanı yeni boğazlanmış hayvan derilerine sardırıyordu. Kimisi de lobut darbeleri altında son nefeslerini verdiler. Üç yıl süren saltanatı sırasında Roma'ya ve İtalya'ya gelmekten nefret etti. Özel hal ve koşullar, orduyu Ren kıyılarından Tuna boylarına çekmesini gerektirmişti. Asıl korkunç zulmü, kılıcın müthiş gücüne dayanarak ordugâhında sürdürüyor, yasaları ve adaleti ayaklarının altında çiğniyordu. Ünlü bir

9. *Hist. August.*, s. 141; Herodian, 1, VII, s. 237. Bu ikinci tarihçinin Maximinus'un kusurlarını görmezlikten geldiğini söyleyerek onu suçlamak haksızlık olur.

soydan, saygın niteliklerinden ya da yönetimdeki yeteneklerinden ün kazanmış hiçbir tanınmış insan onun yanında tutunamıyordu. Bir Roma imparatorunun sarayı terör estiren ve pek büyük gücü ürpermeden anımsanmayan eski ünlü köleler ve gladyatörlerin imgesini canlandırıyordu.[10]

Maximinus'un zulmü ünlü senatörleri ya da sarayda ve orduda zenginliğin kaprislerine kendilerini kaptırmış serüvencileri hedef aldığı sürece halk bu kanlı sahneleri kayıtsızlıkla, belki de hoşlanarak izledi. Ama zalimin açgözlülüğü, askerlerin doymak bilmez istekleriyle daha da artınca halkın varlıklarına da saldırmaya başladı. Her kent bağımsız bir gelire sahipti ve bu gelir halk için buğday satın alınmasına, oyunlarla temsillerin gerektirdiği harcamaları karşılamaya ayrılıyordu. Hükümdarın bir kararıyla bütün bu paralar, bir anda imparatorun hazinesine aktarıldı. Boş inançların yüzyıllardan beri sakladığı altın ve gümüş sungular tapınaklardan sökülüp alındı. Tanrıların, kahramanların ve hükümdarların onuruna dikilmiş olan heykeller yeni madenî paralar basmak için kullanıldı.

Dine aykırı olan bu buyruklar, ayaklanmalara ve toptan öldürmelere neden olmadan uygulanamazdı. Birçok yerde halk, sav içinde olmadıkları halde, kendilerinin yağma edildiğini, savaşın dehşetlerini yaşadıklarını görmektense ölmeyi yeğledi. Bu kutsal yağmadan pay alan askerler bile, onları alırken titriyorlar, kendilerini bu saygısızlıktan dolayı suçlu görüyorlardı. Her ne kadar şiddet ve sertlik içerisinde kavrulmuşlarsa da yakınlarının ve dostlarının haklı sitemlerine uğruyorlar, bundan çok korkuyorlardı. Her yanda, insanlığın ortak düşmanının başı üzerine öç almaya

---

10. Spartacus ve Athenion'la karşılaştırılıyordu (*Hist. August.*, s. 141). Bununla birlikte Maximinus'un karısı, kadınlığa özgü tatlılıkla verdiği öğütler sayesinde kimi zaman zalimi gerçeğin ve insanlığın yoluna sokabiliyordu. Bkz. Ammianus Marcellinus, 1, XIV, b. 1. Gallienus dönemiyle ilgili geniş bilgi aktarırken, bu hal ve koşula da göndermede bulunmuştur. Bu iyiliksever imparatoriçenin adının Paullina olduğu madalyalarda görülmektedir. Diva unvanı onun Maximinus'tan önce öldüğünü bize anlatmaktadır (Valois, *ad Loccidat*; Annon.; Spanheim, de U. ve P.N., c. II, s. 300).

çağıran genel bir feryat yükseldi. Sonunda, bir baskı karan o zamana dek sessiz ve silahsız kalmış olan bir eyaletin halkını ona karşı ayaklandırdı.[11]

Afrika'daki imparator temsilcisi, para cezalarını ve müsadereleri imparatorluğun en büyük gelir kaynağı olarak gören bir efendiye göre bir vekildi. Bu kıtanın en zenginlerinden birkaçına karşı çıkarılmış çok haksız bir kararın uygulanması, bu insanların mal varlıklarından büyük bir bölümünü alıp götürmüştü. İş bu kerteye gelince, umutsuzluk onlara ya büsbütün batıp mahvolma ya da kurtulma yolunu açmış oldu. Birçok güçlüklerle üç günlük öneli ele geçirdikten sonra, kendilerinin mülklerinde çalışan ve efendilerine bağlı çok sayıda köleyi ve köylüleri baltalarla, sopalarla donattılar. Tertibin başındakiler imparatorun temsilcisince kabul edildiğinde, giysilerinin içinde sakladıkları hançerlerle onu vurdular. Hemen arkasından bağırıp çağıran kalabalık grup halinde küçük Tisdrus (Thysdrus)[12] kentini işgal ettiler, böylece Roma İmparatorluğu'nun efendisine karşı başkaldırma bayrağını çektiler. Umutlarını, Maximinus'un neden olduğu genel hoşnutsuzluk ve nefret üzerine oturtmuşlar, tiksinilen bu zalimin karşısına halkın sevgisini kazanmış olmak gibi niteliği bulunan ve ayaklanmanın başarıya ulaşmasını kolaylaştıracak yeni bir imparator adayı bulmuşlardı. Seçtikleri bu kimse onların prokonsülleri olan Gordianus'tu. Ama o, bu onurlu ve tehlikeli öneriyi geri çevirdi. Gözleri yaşararak temiz geçmişi bir yaşamın huzur içerisinde tamamlanması için zaten yaşlanmış bir haldeyken ellerini kendi vatandaşlarının kanlarıyla bulamasına zorlamamalarını onlardan yalvararak rica etti. İsyancıların tehdidi, imparatorluk erguvanını giymeye onu mecbur bıraktı. Tek aşılacak engel Maximinus'un kızgınlığıydı çünkü bir zorbanın ilk kuralı, kendi tahtına çıkması istenen kimseyi öldürmekti. Bu konuya, ayaklananlarla görüş-

11. Herodian, 1, VII, s. 238; Zosimus, 1, I, s. 15.

12. Verimli Byzacium topraklarında, Kartaca'nın yüz elli mil güneyinde. Olasıdır ki bu kente koloni adı Gordian tarafından verilmiş ve zamanla bozulmayan güzel bir açık hava tiyatrosunu orada yaptırmıştır. Bkz. Wesseling, *Itineraria*, s. 59 ve Shaw'ın seyahatleri, s. 117.

müş olmak bile cezaya çarptırılmak için yeterliydi.[13]

Gordianus ailesi Roma Senatosu'nun en ünlülerindendir. Anne tarafından İmparator Trajanus'a ve baba tarafından ise tanınmış Gracchi'lere dayanır. Doğuştan çok büyük varlık içindeydi. Bu varlığı incelikli keyifleri, ruhunun iyilikseverliği uğrunda kullanıyordu. Büyük Pompeius'un başkentte oturmuş olduğu saray, birkaç kuşaktan beri Gordianus ailesinin malı olmuştu.[14] Binadaki eski armalar hâlâ yerli yerinde duruyordu ve Afrika prokonsülü ayrıca birçok güzel tablolarla da sarayı süslemişti. Praeneste'ye giden yolda kurulu kırsal konutu yüz ayak uzunluğundaki görkemli koridorları, çok değerli dört tür mermerden yüz sütun üzerinde gösterişli revakı bulunan değişik güzellik ve büyüklükteki banyolarıyla ün salmıştı.[15] Halka açık oyunlar, bir kişinin altından kalkabileceğinden çok yüksek parayı gerektirmekteydi. Arenada yüzlerce yabanıl hayvan ve gladyatör bulunuyordu.[16] Yalnız az sayıda resmî bayramları Roma'da kutlayan öbür yüksek dereceli görevlilerden farklı olarak Gordianus belediye üyesi seçilince her ay temsiller verdiriyordu. Konsüllüğü sırasında da belli başlı İtalyan kentleri onun görkemini kıskandılar. Caracalla ve halefince iki kez bu saygınlığa yükseltildi. Çünkü erdemli hükümdarların beğenisini çekecek nitelikte az bulunur değerinin yanı sıra, zalimlerin

13. Herodian, 1, VII, s. 239; *Hist. August.*, s. 153.

14. *Hist. August.*, s. 152; Marcus Antonius, Pompey *in carinis*'in güzel evine el koymuştu. Triumvir'in sona erişinden sonra bu bina imparatorluk malikânesi haline getirildi. Trajanus, zengin senatörlere bu görkemli sarayları satın almalarına izin verdi ve hükümdar için kullanılmadı (Plin., *Panegyric*, b. 50). Öyle anlaşılıyor ki Gordian'ın eski atalarından biri o sırada Pompey'in malikânesini satın almıştır.

15. Bu dört çeşit mermer Claudian, Numidian, Carystian ve Synnadian stil ve kökenliydi. Renklerini belirtecek denli yeterli betimleme yoktur. Bununla birlikte Carystian mermerinin deniz yeşili ve Synnada'nınkinin oval erguvan lekeleri bulunan beyaz olduğu anlaşılıyor. (Bkz. Salmasius, *Hist. August.*, s. 165.)

16. *Hist. August.*, s. 151, 152: Arenaya kimi zaman beş yüz çift gladyatör çıkıyordu, genellikle yüz elliden aşağı düşmüyordu. Bir kez sirkte yüz Sicilya ve bir o kadar da Kapadokya atı vardı. Avlanma keyfi için ayrılan hayvanlar başlıca, ayı, domuz, boğa, geyik, Ren geyiği, yaban eşeği vb. idi. Arslan ve fil, öyle anlaşılıyor ki, imparatorlar için saklanıyordu.

hasedini de uyandırmayacak tutum ve davranışa sahipti. Uzun çalışma yaşamı edebiyat incelemeleriyle huzurlu Roma onurları içerisinde geçti. Senatoca –Alexander'ın onayı da alınarak– Afrika prokonsüllüğüne atanıncaya değin ordu komutanlığı, eyalet yöneticiliği görevlerini kabul etmemeye dikkat etti.[17] Alexander yaşadığı sürece Afrika, onun değerli temsilcisinin yönetimi altında mutlu oldu. Barbar Maximinus'un tahtı ele geçirmesinden sonra Gordianus önleyemediği kötülükleri yumuşattı. İstemediği halde imparatorluk erguvanını kuşandığı zaman seksen yaşını geçmişti. Bu saygıdeğer yaşlı insanda Antoninus'ların mutlu yüzyılından kalma anıları görmek herkese hoşnutluk veriyordu. Tutumu ve davranışıyla onların erdemlerini yinelemiş oluyordu. Bu saygıdeğer prokonsülün oğlu, vekil olarak Afrika'da ona eşlik ediyordu. O da eyalet halkınca babasıyla birlikte imparator ilan edildi. Genç Gordianus'un ahlak ve huyu babasınınkine göre daha az temiz olmakla birlikte onun da karakteri sevimli ve cana yakındı. Bilinen yirmi iki tane nikâhsız karısı ve altmış iki bin kitap bulunan kitaplığı, beğenilerinin değişikliği ve çeşitliliği üzerine fikir verebilir.[18] Roma halkı, onun hatırında Afrikalı Scipio'nun (Publius Cornelius) imgesini görüyor ve annesinin sofu Antoninus'un torunu olduğunu anımsayarak zamana değin ilgisizlik nedeniyle gizli kalmış bulunan erdemlerin hemen ortaya çıkacağını düşünüyor ve genç Gordianus'la övünüyordu.

Gordianus'lar ilk düzensizlikleri hale yola koyar koymaz Kartaca'ya gittiler. Onların değerli niteliklerini bildikleri için saygı duyan ve Trajanus'un halefinden beri bir Roma imparatorunun yüceliğini yakından seyredememiş olan Afrikalılarca coşkunlukla karşılandılar. Ne var ki bu boş gösteriler iki hükümdarın unvanlarını doğrulayarak güçlendirecek yetkinlikte olamazdı. İlke ba-

17. *Augustan History*'nin 152. sayfasında Alexander'ın senato otoritesine duyduğu saygıyı ve prokonsüllüğe seçilen bu arkadaş hakkındaki takdiri gösteren mektubun orijinalini okuyabilirsiniz.

18. Genç Gordianas'un her nikâhsız karısından üç ya da dört çocuğu vardı Yazınsal yapıtları, sayısı azsa da olsa yabana atılacak şeyler değildi.

kımından olduğu kadar kendi yararları açısından da, senatonun onayını almayı kararlaştırdılar. Eyaletin en soylularından kurulan bir temsilciler grubu, uzun süreden beri sesini çıkarmadan acı çekmiş, sonunda açıkça her şeyi anlatmaya karar vermiş olan Afrikalı vatandaşlarının tutumunu bildirmek ve haklı göstermek için hemen başkente gittiler. Yeni imparatora mektupları alçak gönüllülükle ve saygılı bir dille kaleme alınmıştı. İmparatorluk unvanını kabule zorlandıkları için özür diliyorlar, her şeyin senatonun yüce kararına bağlı olduğunu bildiriyorlardı.[19]

Bu meclis, olumlu bir yanıt için hiç gecikmedi ve oylar dağılmadı. Gordianus'ların kökenleri ve bağlantıları onları Roma'nın en ünlü ailelerine sıkı sıkıya bağlıyordu. Büyük servetleri çok yandaş kazanmalarını, değerli nitelikleri de pek fazla dost edinmelerini sağlamıştı. Yumuşak yönetimleri, yalnız devleti kemiren alçaklıkların sona erdiğini değil, cumhuriyetin de yeniden canlandığını belirliyordu: Senatörleri, erdemli Alexander'ın öldürülmesini görmezden gelmeye zorlamış olan askerî terör, bir barbar köylünün seçimini de onlara kabul ettirmiş olduğu[20] halde, artık bu meclis üyeleri üzerinde etkili olmuyordu. Tersine, onların ruhunda özgürlüğün ve insanlığın tahrip edilmiş haklarını geri almak gibi soylu bir isteğin doğmasını sağlıyordu. Maximinus'un senatoya karşı duyduğu hınç biliniyordu. En saygılı baş eğişle bile onu bu hıncından vazgeçiremiyordu. En dikkatli ve masum davranışlar onun zalim kuşkularına set çekemiyordu. Bu gibi güdülerle ve kendi güvenliklerini koruma düşüncesiyle durumlarını saptamış bulunan senatörler, başaramazlarsa ilk kurbanlarının kendileri olacağını bile bile böyle bir fırsatı kaçırmamaya karar verdiler.

Bu ve belki başka birtakım düşünceler, önce konsüller ve magistratus'lar arasında kurulan bir oturumda tartışıldı. Kesin karara varınca, dikkatlerini uyandırmak ve kararnameleri saklamak için kurulmuş, eski gizli biçime göre Concordia Tapınağı'nda toplan-

19. Herodian, 1, VII, s. 243; *Hist, August.*, s. 144.

20. "Quod tamen patres dum periculosum existimant; inermes armato resistere approbaverunt." Aurelius Victor.

mak üzere senatörleri çağırdılar.[21] Konsül Syllanus şöyle konuştu: "Roma senatörleri! Konsül saygınlığı kazanmış olan, biri sizin prokonsülünüz, öbürü onun yardımcısı ve vekili olan Gordianus'lar Afrika eyaletinin genel isteğiyle imparator ilan edilmişlerdir. Tisdrus gençliğine (ve tanrılarımıza) şükranlarımızı sunalım. Bizi korkunç bir canavardan kurtaran Kartaca'nın sadık halkını savunan komutanlarımıza şükranlarımızı sunalım. Neden beni böyle soğuk dinliyorsunuz çekingen insanlar? Neden birbirinize kaygılı gözlerle bakıyorsunuz? Niçin duraksıyorsunuz? Maximinus devletin düşmanıdır. Onun düşmanlığı da kendisiyle birlikte sona erebilir. Baba Gordianus'un aklı ve ahlakının, oğul Gordianus'un değeri ve yiğit ruhunun meyvelerini uzun süre toplayabiliriz."[22]

Konsülün ateşli hitabı senatonun uyuşuk ruhunu canlandırdı. Gösterişli bir kararname ile Gordianus'larin seçimi onaylandı, Maximinus, oğlu ve yandaşları vatan haini ilan edildi. Devleti bunların elinden kurtaracak olanlara büyük ödüller vadedildi.

İmparatorun Roma'da bulunmadığı zamanlarda pretoryen muhafızlarından kurulu bir müfreze, başkenti savunmak, daha doğrusu yönetmek için orada bırakılmıştı. Vali Vitalianus, Maximinus'a olan bağlılığını, onun zalim buyruklarını hemen niyetini sezinleyerek yerine getirmesiyle kendini göstermiş ve tanınmıştı. Tek başına onun ölümü bile senatörlerin sallantıda olan otoritelerini güven altına alabilecek ve kendilerini bütün tehlikelerden kurtarmış olabilecekti. Kararları duyulmadan önce, senato yönetiminden bir görevli birkaç tribunus, valiyi öldürmekle görevlendirildiler. Bunlar, görevlerini, girişimin gözüpekliğine uygun bir başarıyla yerine getirdiler. Kanlı hançeri ellerinde tutarak kentin bütün sokaklarında koştular, halka ve askerlere mutlu ayaklanmanın haberini verdiler. Özgürlük istek ve coşkusu, büyük para ve arazi ödülle-

21. Senato subayları içeri alınmamıştı, senatörler yazmanların vb. görevlilerin işlerini de kendileri görmüşlerdi. Cumhuriyet döneminde kullanılan bu eski gelenekle ilgili örneği *Augustine History*'ye borçluyuz (s. 159).

22. Büyük bir vatansevere yakışan bu söylev, senato arşivindeki tutanaklardan alınmışa benzer, *Augustan History*'de metin olarak mevcuttur (s. 156).

ri için yapılan vaatlerle katmerleştirildi Maximinus'un heykelleri devrildi. Başkent, iki imparatorun ve senatonun otoritesini büyük gösteriyle kutladı.[23] İtalya'nın geri kalan bölümü de Roma örneğini izledi.

Çok uzun zamandan beri askerlerin bozuk düzeni ve korkunç bir zulüm baskısı altında ezilmiş halde kalan senato yeni bir ruh kazanıyordu. Yönetimin dizginlerini eline geçiren bu meclis, özgürlüğü kaldırmış olanlardan öç almak üzere en ussal önlemleri aldı. Bu senatörler topluluğu içerisinde değerleri ve hizmetleriyle Alexander'ın ilgi ve iyiliğini görmüş olanlar vardı; bunlardan ordulara komuta edecek ve bir savaşı yönetebilecek yirmi yetenekli kimseyi bulmak zor değildi. İtalya'nın savunması bunlara verildi. Her birine ayrı görevler yüklendi. Bir istilaya karşı, yeni askere almaları sağlamak, İtalya'daki gençliği disiplin altına almak, özellikle limanları ve büyük yollan tahkim etmekle görevlendirildiler. Bunun yanında, kimi eyaletlerin yöneticilerine, senatodaki ve şövalyeler sınıfındaki en değerliler arasından seçilmiş temsilciler vatanın imdadına koşma yolunda birleşmelerini sağlamak ve o yöneticilerin idareleri altındaki uluslara Roma halkıyla aralarındaki eski dostluk bağlarını anımsatmak amacıyla gönderildi. Bu temsilcilere karşı genellikle gösterilen iyi kabul ve saygı, İtalya'nın ve eyaletlerin senatodan yana geçmekte gösterdikleri canlılık Maximinus'un uyruklarındaki bitkinlik ve bıkkınlığın, zulme dayanmaktansa karşı koymanın yeğ görüldüğü aşamaya vardığını tanıtlamaktadır.[24]

Ne var ki, Gordianus'ların sorunu bu denli hayretle savunulurken onlar artık yoktu. Zayıf Kartaca Sarayı, Moritanya Valisi Capelianus'un hızlı yürüyüşe geçtiği haberi üzerine alarma geçmişti. Capelianus, az sayıda eski askerlerden oluşan bir birlikle barbarlardan düzenlediği çok kalabalık bir ordunun başında olduğu halde, yeni hükümdara bağlı fakat savunmasız bir eyaletin üzerine

23. Herodian, 1, VII, s. 244.
24. Herodian, 1, VII, s. 247 ve 1, VIII, s. 277; *Hist. August.*, s. 156-158.

yüklendi. Genç Gordianus, küçük bir muhafız bölüğü ve Kartaca savurganlığı ve avareliği içerisinde büyümüş, disiplinsiz kalabalık askerlerden oluşan bir birliğin başında düşmana karşı çıktı. Yetersiz değeri ona, savaş alanında onurlu bir ölüm sağlamaktan başka şeye yaramadı. Ancak otuz altı gün kadar hükümdar kalabilmiş olan babasının yaşamı da bu bozgunu öğrenir öğrenmez son buldu. Savunmasız Kartaca, efendisine yaranmak için, büyük hazineleri ele geçirdiğini ve çok büyük sayıda vatandaş kanıyla elinin bulandığını ona göstermek zorunda olan bir kölenin kan dökücü açgözlülüğüne kapılarını açarak teslim oldu.[25]

Gordianus'ların beklenmeyen sonu Roma'yı dehşete düşürdü. Concordia Tapınağı'nda toplanan senato, günlük işleri görüşüyormuş gibi bir görünüyordu. Gerçekteyse senatörler kendilerini tehdit etmekte olan tehlikeleri düşünerek titriyorlardı. Sessizlik ve büyük üzüntü bütün meclisi kapladığı sırada Trajanus soyundan olan ve aynı adı taşıyan bir senatör, arkadaşlarının cesaretini canlandırmaya çalıştı. Uzun süreden beri onlara hiçbir öneride bulunmamış olduğunu bildirdi ve doğal olarak Maximinus'un, senatonun son kararından dolayı yatışmak bilmez derecede kızgın olduğunu, imparatorluğun bütün kuvvetlerinin başında İtalya'ya doğru yürüdüğünü, kendilerine kalan seçeneğin Roma'dan çıkarak bu halk düşmanının karşısına dikilmek olduğunu, bunu yapmadıkları takdirde öldürücü ızdırapları ve mutsuz ayaklananlara değer görülen aşağılık ölümü sessizce beklemelerinden başka yapacak bir şeyleri kalmayacağını söyledi. "İki yüksek nitelikli hükümdarı yitirdik," diye sözlerini sürdürdü, "ne var ki kendi davamıza ihanet etmedikçe cumhuriyetin umutları Gordianus'larla birlikte yok olmayacaktır. Burada, erdemleriyle tahta çıkmaya

25. Herodian, 1, VII, s. 254; *Hist. August.*, s. 150-160. Saçma olan bir yıl altı ay saltanat sürdüler gibi bir savın yerine Gordianus'ların, Casaubon ve Panvinius'ta yazılmış olduğu üzere, bir ay altı günlük süreyi kabul etmek gerekir. Bkz. *Commentar.*, s. 193. Zosimus, 1, 1. s. 17'de, Gordianus'ların, deniz yolculuğunda bir fırtına ile yok olduklarını bildirmektedir; tarih bilgisinde bu denli cahillik ya da söz sanatında çok garip bir istiarenin kötüye kullanılışı...

yeterli, yüksek nitelikleriyle onu yücelerde tutmaya yetenekli çok sayıda senatör görüyorum. Biri zorbaya karşı savaşı sürdürmekle, öbürü sivil yönetimi Roma'dan yürütmekle yükümlü olacak iki imparator seçelim: Böyle bir seçime girişmek için seve seve ortaya atılıyor ve korkmuyorum; oyumu Maximus ve Balbinus için kullanıyorum. Roma senatörleri, benim seçtiklerimi onaylayınız, ya da daha parlak değerdeki öbür vatandaşları taçlandırınız." Genel anlayış ve kaygı, kıskançlığı engelledi ve adaylar oybirliğiyle seçilmiş oldular. Bütün meclis içten alkışlarla çınladı. Her yandan "imparatorlar Maximus ve Balbinus'un zafer ve uzun ömürleri senatonun kararıyla müjdelendi, cumhuriyet de onların yönetimiyle müjdelenmeli" sesleri duyuluyordu.[26]

Roma, yeni imparatorların erdemi ve ünü üzerine güzel umutlar kuruyordu, yeteneklerinin özel türü her birini savaş ve barış alanlarında ayrı ayrı uygun kılıyordu. Aralarında herhangi bir ilerleme yarışması olmaksızın, aynı tahta oturabilirlerdi. Değerli hatip, ünlü ozan, akıllı bir yüksek görevli olan Balbinus, kusursuzca ve haklı takdirlerle, imparatorluğun tüm eyaletlerinde medeni hukuk yargılamalarında çalışmıştı. Soy bakımından ünlü[27] servet bakımından ise çok zengindi. Davranışları gönül alıcıydı. Saygınlık duygusu ondaki eğlence sevgisini frenliyordu. Tatlı bir yaşantının çekicilikleri, iş görmekten onu alıkoyamıyordu. Karakter bakımından Maximus, ona oranla, daha az sevimliydi. Soylu olmayan bir aileden gelmiş, yeteneği ve değeriyle devlet ve ordu hizmetlerinde birinci aşamalara yükselmişti. Sarmatlara ve Ger-

26. *Agustan History*'de (s. 166) senato arşivlerinden alınmış metinlere bakınız. Tarihi, açıkça görülüyor ki, yanlıştır. O sırada Apollinarian oyunları kutlandığına göre bu yanlışlık düzeltilebilir.

27. Soylu İspanyol Cornelius Balbus'un soyundandı ve Yunan tarihçi Theophanes'in – hukuki– evladıydı. Balbus, Pompey'in lütfu ile burjuvazi hakkını elde etti ve hakkı, Cicero'nun onu savunmasında belagate borçlu olarak korudu. İç savaşta Caesar tarafından ona verilen gizli ve önemli görevlerle kurulan dostluk yüzünden konsüllük ve pontiff'lik rütbelerini elde etti ki hiçbir yabancı henüz bu unvanları kazanamamıştı. Balbus'un yeğeni Garamantes'leri yenmişti. Bayle'in sözlüğündeki Balbus maddesine bakınız: Bu iyi düşünen yazar bu ad altındaki çeşitli kimseleri ayrı ayrı belirtiyor ve her zamanki doğruluğu ve kesinliğiyle aynı konudaki yazarların yanılgılarını gösteriyor.

menlere karşı kazandığı galibiyetler, davranışlarındaki sağlamlık ve yargılarındaki yansızlık, kent valiliği yaptığı sıralarda, Balbinus gibi ona da halkın sevgisini kazandırmıştı. Balbinus bu değerli saygınlığı iki kez yürütmüştü. Her ikisi de senatonun yirmi yardımcısı arasından seçilerek atanmışlardı. Biri altmış, öbürü yetmiş dört yaşındaydı, yaşlarının ve deneyimlerinin vermesi gereken olgunluğa sahiptiler.[28]

Senatoca konsül ve tribunus unvanları kendilerine verilince vatanın babaları adını ve başpapazlık sanını da kazanmış olan Maximus ile Balbinus, Roma'yı koruyan tanrılara şükranlarını sunmak üzere, Capitolium'a çıktılar.[29] Sungu töreni bir halk ayaklanmasıyla karışıklığa uğradı. Maximus'un sertliği bu kalabalık üzerinde kötü etki yapmaktaydı. Balbinus'un yumuşaklığı ve insanlığı ise böyle bir kötü etkiye neden olmuyordu. Biraz sonra kalabalık arttı, dikkafalı insanların bağırıp çağırmaları ortalıkta çınlamaya başladı. Bunlar, cumhuriyet için yaşamlarını feda etmiş olan iki hükümdara karşı minnet ve şükran borcunun ödenmesi amacıyla mensubu oldukları Gordianus ailesinden üçüncü bir hükümdarın seçilerek senatoca onanmasını istiyorlardı. Kent muhafızlarının ve en genç şövalyelerin başında bulunan Maximus ve Balbinus, kalabalık arasından kendilerine yol açmaya çalışıyorlardı. Ellerinde taşlar ve sopalar bulunan halk, hükümdarları iteledi ve Capitolium'a sığınmalarına neden oldu. Çıkış nedeni ne olursa olsun, itip kakışma arttığı zaman kime zararlı olacağı kestirilemeyeceğinden uzatmadan kesip atmak doğru olur. Yalnızca on üç yaşında ve yaşlı Gordianus'un torunu olan bir çocuk Caesar süslemeleri ve unvanıyla halka gösterildi. Bu hoş hareket gürültüyü dindirdi; hükümdar Roma'da barış içerisinde tanındıktan sonra, İtalya'yı

28. Zonaras, 1, XII, s. 622; ne var ki, üçüncü yüzyıl tarihi üzerine bilgisi az olan ve gerçekten yaşayıp yaşamadığı bilinmeyen birtakım hükümdarları birbirine karıştıran bir Yunan'ın sözlerine inanılabilirse.

29. Herodian, 1, VII, s. 257, senatonun önce Capitolium'a çağırıldığını varsayıyor ve birtakım parlak sözlerle bunu anlatıyor. *Agustan History*, s. 116, daha gerçeğe uygun gibi görünüyor.

halkın düşmanına karşı savunmaya hazırlandılar.

Başkentin içinde ve Afrika'da ayaklanmalar birbiri peşinden, şaşılası bir hızla meydana geldikçe Maximinus'un kafası da en şiddetli sarsıntılarla karışıyordu. Gordianus'ların başkaldırmasını ve kendi aleyhindeki kararnameyi, bir insan gibi değil, yırtıcı bir hayvan hırsıyla öğrendiği söylenmektedir. Kudurmuş hiddetini duyurmak için senatodan çok uzakta bulunduğundan, gözü kapalı kızgınlığının ilk hareketlerinde oğlunun, dostlarının ve kendisine yaklaşma cesaretini gösterecek herkesin kanıyla ellerini yıkamak istiyordu. Gordianus'ların sonunu öğrenip kendini kutlarken senatörlerin, bağışlanmalarını istemeyerek yeniden –ve haklarında bir bilgisi olmadığı– iki hükümdar seçtiklerini öğrendi. Öç alma artık Maximinus'un son başvuracağı çareydi ve yalnız silahlar ona bu tek avuntuyu sağlayabilirdi. Eli altında, Alexander'ın, imparatorluğun her yanından seçip topladığı en değerli Roma lejyonları bulunuyordu. Sarmatlara ve Germenlere karşı kazandığı mutlu savaşlar onun ününü artırmış, genç barbarlarla takviye ederek daha büyüttüğü birlikleri disiplinli duruma sokmuştu. Maximinus'un yaşamı ordugâhlarda geçmişti. Tarih onun bir asker olarak değerini, bir komutan olarak da deneyim sahibi olmanın sağladığı yeteneklerini yadsıyamaz.[30] Bu karakterde bir hükümdarın, ayaklanmaya daha çok güç kazanması için vakit kazandıracak yerde, hemen Tuna boylarından Tiberis kıyılarına geçmesi, senatoya hınç duyan ve İtalya'nın ganimetlerini ele geçirmek için sabırsızlanan yenici ordusuyla kolay bir utkuyu ve istilayı tamamlama isteğiyle tutuşacağı akla gelirdi.

Bununla birlikte, o dönemin pek de açık olmayan kronolojisine bakıp yabancılarla yaptığı bir savaşın etkisiyle gecikmiş bulunan Maximinus'un ancak ertesi ilkbaharda yürüyüşe geçebildiğini

30. Herodian'da, 1, VII, s. 249 ve *Augustan History*'de, Afrika ve Roma ayaklanması üzerine ordusuna Maximinus'un verdiği üç ayrı söylev vardır. Tillemont'un da pek güzel anladığı gibi bu söylevler, ne birbirine ne de geçeğe uygun değildir (*Historire des Empereurs*, c. III, s. 799).

görüyoruz.[31] Bu hükümdarın dikkatli tutumuna göre şu kanıya vardık ki karakterinin korkunç çizgileri, karşı olanların çabasıyla abartılmıştır. Tutkuları her ne kadar coşkun haldeyse de aklın buyruğu altına girebiliyor, barbar ruhunda Sylla'nın soylu dehasından birtakım kıvılcımlar parıldıyordu. O ki kişisel satamaların öcünü almayı düşünmeden önce Roma'nın düşmanlarına silahla boyun eğdirmişti.[32]

Düzenli bir biçimde ilerleyen Maximinus'un birlikleri Julyen Alplerinin eteklerine varınca, İtalya sınırlarında hüküm süren sessizlik ve perişanlık karşısında ürküntü duydular. Her yanda boşaltılmış köyler ve terk edilmiş kentler buldular. Halk oralardan kaçıp gitmiş, hayvanlarını da birlikte götürmüştü. Yiyecekler saklanmış, ya da yok edilmiş, köprüler yıkılmıştı. Kısacası, düşmanın başını sokacağı, karnını doyuracağı hiçbir olanak bırakılmamıştı. Senato'nun komutanlarınca verilen akıllı buyruklara göre, açlığın ağır darbeleriyle Maximinus'un ordusu yok edilecek, yiyecek ve insan kaynağı olan kentlerin kuşatılmasına gücü yetmez hale getirilecekti.

Aquileia, saldırının ilk darbesini yedi. Bu adı taşıyan körfezin ucunda Adriyatik Denizi'ne dökülen akarsular, karların erimesiyle kabarmış olduğundan Maximinus'un kuvvetlerine karşı beklenmeyen bir engel durumuna geldiler.[33] Maximinus, ustalıkla bir-

31. Bu yüzyılın yazarlarındaki doğruluk eksikliği bizi büyük sıkıntıya düşürüyor. 1) Maximus ile Balbinus'un Capitoline oyunları sırasında öldürüldüklerini biliyoruz. Herodian, 1, VIII, 285. Censorinus'un kesin doğruluğu (*Die Natali*, b. 18) bu oyunların 238'de kutlandığını bildiriyor. Ne var ki ne ayı ne de günü biliyoruz. 2) Gordianus'un 27 Mayıs'ta seçilmemiş olmasından kuşku duyamıyoruz ama bunun o yıl mı, yoksa ondan önceki yılda mı olduğunu anlayamıyoruz. Karşılıklı iki kanıyı destekleyen Tillemont ve Muratori çok sayıda sağlam kaynağa, sanıya ve olasılığa dayanmaktadırlar Biri, olayların sıralanmasını bu iki dönem arasında toplamakta, öbürü ise daha öteye yaymakta ve her ikisi de akıl yolundan ve tarihten ayrılmış görünmektedirler. Bununla birlikte, yine ikisi arasında bir seçim yapma zorunluluğu vardır.

32. Velleius Paterculus, 1, II, b. 24; Üstad Montesquieu, Eucrates ile Sylla arasında söyleşisinde, diktatörün duygularını ustaca ve de yüce bir biçimde dile getirmektedir.

33. Muratori'nin (*Annali d'Italia*, c. II, s. 294) düşüncesine göre, karların erimesi olayından haziran ya da temmuz aylarını anlamak gerekiyor, şubatı değil. Yaşantısı Alplerle

birine kenetlenmiş büyük fıçılarla bir köprü kurdurdu ve suyun öbür yakasına geçildikten sonra Aquileia yakınlarındaki güzel bağları söktü, dış mahalleleri yıktı, bunlarla, kente dört bir yandan saldırmakta kullanılmak üzere kuleler ve mancınıklar yaptırdı. Uzun süreden beri barış içerisinde yaşayan kentin kale duvarları harap olduğundan bunlar aceleyle onarılmıştı. Ama Aquileia'nın asıl savunması içerdeki halkın taşıdığı yüreklilik duygusuydu. O halk ki yatışmaz bir zalimin eline düşmenin neye mal olacağını biliyor, tehlikenin karşısına bütün canlılığıyla dikiliyordu. Senatonun yirmi temsilcisinden ikisi olan ve küçük fakat düzenli bir birlikle savaşı sürdüren Crispinus ve Menophilus, halkın gücünü destekliyor ve yönetiyorlardı. Maximinus'un birlikleri, birçok saldırı yaptılarsa da püskürtüldüler ve mancınıkları da içeridekilerce yakıldı. Aquileia'lıların yüce gayretleri, zaferi kendilerinin kazanacağı inancını onlara sağlamıştı. Kendilerinin koruyucu tanrısı olan Belinus'un inananlarını koruduğu kanısındaydılar.[34]

İmparator Maximinus, savaş hazırlıklarını hızlandırmak ve imdadına yetişmek üzere Ravenna'ya dek ilerlemişti. Savaş olayını aklın ve politikanın kesin terazisinde tartıp ölçmesini biliyordu. Ayrıca kuşatılanların inatçı karşı koymalarından usanan düşmanın, kuşatmayı çözerek doğruca Roma üzerine yürümesinden de korkmuyor değildi. O zaman imparatorluğun kaderi ve özgürlük savı

Apeninler arasında geçmiş bir insanın düşüncesi su götürmez bir biçimde ağır basar. Bununla birlikte gözlemlemek gerekir ki, 1) Muratori, uzun kış olduğunu bildiren pasajın yalnız Latince nüshasında olmasından ve Yunanca metninde Herodian'ın bundan söz etmemesinden yararlanmaktadır; 2) Maximinus'un askerleri zaman zaman yağmur altında ve kimi günlerde de güneşte kaldıklarına göre bu durum yazdan çok ilkbaharı betimler gibidir (Herodian, 1, VIII, s. 277). Adriyatik'e dökülen bu sular, dökülmeden önce, tek bir yatakta birleşerek Timavus'u oluştururlar. O Timavus ki, Vergilius, sözcüğün en geniş kapsamıyla şiirsel betimlemesini bize vermiş bulunmaktadır. Suları, Aquileia'ya yaklaşık yirmi mil uzaklıktan akar (Bkz. Cluver, *Italia Antiqua*, c. 1, s. 189 vd).

34. Herodian, 1, VIII, s. 272. Keltlerin tanrısallığı Apollo olarak varsayıldı ve senato, ona bu ad altında hamdü senalarını sundu. Ayrıca, saçsız (dazlak) başlı Venüs'lü bir tapınak yaptırıldı. Kuşatma sırasında kadınlar saçlarını kesmişler ve düşmana karşı içeriden kullanılan mancınıkların yapımında kullanmışlardı. Tapınak ve saçsız Venüs, Aquileia'lı kadınların zaferini ebedileştirmek için kurulmuştu.

bir savaşın rastlantılı sonuna bağlanmış olacaktı. Hangi ordu Ren ve Tuna'nın yiğit, deneyimli erlerine karşı koyabilirdi? Herhalde, İtalyan gençleri arasından yeni alınmış soylu bir gayret içerisinde olmakla birlikte para ve huzur ortamında yaşamış olmaktan sinirleri bozulmuş askerlerle, yardımcı nitelikte bulundurulan ve savaşın kızgın zamanında güvenilmesi tehlikeli olabilecek Germenlerden oluşan birlikle karşı koyma işi olası değildi. Bu gerçek tehlikeler ortasında gizli bir entrika hareketi Maximinus'un cinayetlerini cezalandırdı ve bir kızgın barbarın utkusunu izleyeceğinden kuşkusu olmayan alçaklıklardan Roma'yı kurtardı.

O zamana değin Aquileia kentinin halkı kuşatılmanın korkunçluğuna tanık olmamıştı. İçerilerinde bol mal bulunan dükkânlar ve tatlı su akan çok sayıda çeşme kale içerisindeki kent ahalisine tükenmez kaynak hizmetini görüyordu. Maximinus'un askerleri ise, tersine açlıkla, mevsimin güçlükleriyle pençeleşiyorlardı. Kırsal alanlarla köyler harabeye dönmüştü: ırmaklar kanla bulanmış, cesetlerle dolmuştu. Umutsuzluk ve korku, birliklere yayılmaya başlamıştı. Her yanla ulaşım ve iletişim kesildiğinden bütün imparatorluğun senato tarafına geçtiğine, kendilerinin de Aquileia'nın ele geçirilmez surları altında yok olmaya mahkûm olduğuna inandılar.

Korkunç Maximinus, silahlarının başarıya ulaşamamasından hiddetleniyordu. Askerlerini boş yere alçaklıkla suçluyordu. Halbuki ordu, onun zulmünün neler getireceğini düşünmüyor, bu zalime karşı sonsuz bir nefret duyuyor ve öç almak istiyordu. Sonunda pretoryenlerden bir bölümü, Roma yakınlarındaki Alba kampına sokulmuş olan karıları ve çocukları için büyük üzüntü duyduklarından, senatonun kararını uyguladılar. Muhafızlarınca terk edilen Maximinus, oğlu genç Caesar, vali Anulinus ve zulmünün aracı olan bakanlarıyla birlikte öldürüldüler.[35] Başları mızraklara geçirilerek Aquileia halkına gösterildi ve kuşatmanın sona erdi-

35. Herodian, 1, VIII, s. 279, *Hist. August.*, s. 146. Eutropius, Maximinus'a üç yıl ve birkaç günlük saltanat sürdürüyor (1, IX, I). Bu müellifin metninde yanlışlık olmadığına inanabiliriz çünkü Latince aslı Paeanius'un Yunanca nüshasıyla arındırılmıştır.

ği kendilerine anlatılmış oldu. Kentliler kale kapılarını açtılar, aç kalmış kuşatıcılar kentin çarşılarında her çeşit yiyeceği buldular. Maximinus'un buyruğu altında savaşan birlikler, senatoya, halka ve yasal imparatorları Balbinus ile Maximus'a bağlılık andı içtiler.

İşte, uygar bir insanı ya da akıllı bir yaratığı öbürlerinden ayıran bütün duygulardan yoksun yırtıcı yabaninin alınyazısı böyle oldu. Bize kalan portresi de gösteriyor ki vücudu, kendisine can veren ruhu ile uyumlu haldeydi. Maximinus'un boyu sekiz *feet*'ten da uzundu, gücünün ve iştahının inanılmayacak derecede olağanüstü olduğuyla ilgili örnekler anlatılmaktadır.[36] Daha az uyanmış bir çağda yaşamış olsaydı masal ve şiir onu, doğaüstü bir güçte olup insanlarla durmadan savaşan o en büyük devlerden biri olarak tanımlayabilirdi.

Zorbanın çöküşüyle bütün imparatorlukta yükselen genel sevinci anlatmaya gerek kalmadan onu kestirmek daha kolaydır. Bu ölüm haberinin Aquileia'dan Roma'ya üç günde geldiği bildirilmektedir. Maximus'un dönüşü büyük zafer alaylarıyla kutlandı. Görev arkadaşı ve genç Gordianus karşılamaya çıktılar. Üç hükümdar, İtalya'nın hemen bütün kentlerinden gelen elçilerin eşliğinde, minnet duygularının ve boş inançların simgesi olan armağanlarla dolu olarak, demir çağından sonra altın çağının başladığını sanan senato ve halkın içtenlikli alkışlarıyla selamlandılar.[37]

İki imparatorun tutumu halkın onlardan beklediğini vermişti. Bu hükümdarlar adaleti kişilikleriyle sağlıyorlardı ve birinin şefaati öbürünün katılığını yumuşatıyordu. Maximinus'un vasiyet ve kalıtım üzerine koyduğu ağır vergiler kaldırıldı ya da hiç değilse ılımlaştırıldı. Senatonun da düşüncesi alınarak, askerî bir

36. Sekiz Roma *feet*'i ve üçte biri. Roma ayağı için Greaves'in kitabına bakınız. Maximinus, bir günde bir amphore (yaklaşık yirmi beş pinte: Bir pinte 0,568 litre) şarap içebilir ve otuz ya da kırk *livre* et yiyebilirdi. Dolu bir arabayı çekebilir, bir yumrukla atın bacağını kırabilir, taşları elinde ezebilir ve küçük ağaçları kökünden sökebilirdi (*Augustan History*'deki yaşam öyküsüne bakınız).

37. *Augustan History*'deki Konsül Claudius Julianua'un iki imparatora yazmış olduğu kutlama mektubuna bakınız.

zulüm yönetiminin enkazı üzerine sivil bir anayasal düzen kurmaya çalışan iki hükümdarca birçok akla uygun yasalar yayımlandı. "Roma'yı bir canavardan kurtarmış olduğumuz için güven ve özgürlük zamanında ne gibi bir ödül umabiliriz?" diye bir gün Maximus sordu. Balbinus, hiç duraksamadan "Senatonun, halkın ve insanlığın büyük sevgisini" diye yanıtladı. "Ne yazık ki," diye görevdaşı içten gelen bir sesle haykırdı, "askerlerin kininden ve duydukları hıncın kötü sonuçlarından çok korkuyorum."[38]

Maximus, ortak düşmana karşı İtalya'nın savunması için hazırlanırken, başkentten ayrılmamış olan Balbinus birçok kanlı sahneye tanık olmuştu ve iç ayrışmalara karışmak durumunda kalmıştı. Senatörler arasında güvensizlik ve kıskançlık hüküm sürüyordu. Toplantı yapılan kutsal yerlerde, gizli ya da açıkça üzerlerinde silah taşıyorlardı. Merakla ya da daha önemli bir güdüyle dürtüklenmiş iki yaşlı muhafız tapınağa girme kabadayılığını gösterdiler, utku sunağına kadar ilerlediler. Konsül görevi bulunan Gallicanus ve eski pretor Maecenas, bu küstahlığı nefretle gördüler. Önce bu askerleri casus sandılar. Hemen hançerlerini çekip onları ölü olarak sunağın dibine yıktılar. Sonra senatonun kapısında göründüler, halkı, zalimin gizli yandaşları olarak niteledikleri muhafızları öldürmeye kışkırttılar. Halkın ilk kızgınlığından kurtulup kaçabilen muhafızların bir bölümü birliklerine sığındılar, kentin en zenginlerine bağlı çok sayıda gladyatör güruhunca desteklenen vatandaşların yineledikleri saldırılan püskürttüler. İç savaş günlerce sürdü. Bu genel kargaşada her iki yandan da çok kan döküldü. Birliklerine su getiren kanalları tahrip edilince pretoryenlerin sabırları taşıp gözleri döndü, karşı saldırılar yaparak birçok binayı yaktılar, çok sayıda insanı öldürdüler. İmparator Balbinus işe yaramayan buyruk ve ateşkes önerileriyle bu karışıklığa son vermeye çalıştı. Ne var ki bir yanda fesadın söndüğünün sanıldığı sırada başka bir yanda yeni çarpışmalar görülüyordu. Senatonun ve halkın düşmanı olan askerler, kendisine saygı duyulması için gerekli

38. *Hist. August.*, s. 171.

esaret ve güçten olan bir hükümdarı hor görüyorlardı.[39]

Zalimin ölümünden sonra, onun çok büyük ordusu, Aquileia önündeki ordugâha hemen gelmiş olan Maximus'un otoritesini, isteyerek ve seçerek olmasa da zorunluluk gereği kabullenmişlerdi. Yeni hükümdar birliklerden bağlılık andını alınca onlara çok ılımlı ve yumuşak bir konuşma yaptı. Geçmişteki tutumlarını eleştirir nitelikte en küçük bir söz söylemediği gibi, zamanının kötülüklerini anlattı ve bir değersiz zalimin davasını terk ederek kendi istekleriyle görevlerine dönmüş olmak gibi gösterdikleri yüce gönüllüğü Senatonun hiçbir zaman unutmayacağı konusunda onlara güvence verdi. Maximus'un özendirici sözleri, ayrıca büyük el açıklıklarıyla da desteklendi. Ordugâhı, fidye ve kefaret gibi resmî bir özveriyle temiz duruma getirdikten sonra onları değişik eyaletlere gönderdi, bundan böyle bağlı, söz dinler askerler olarak iyiliklerinin anısını her zaman saklayacaklarını umut etti.[40] Ne var ki hiçbir şey, kendini beğenmiş pretoryenlerin hıncını yatıştıramadı. O anımsanmaya değer günde imparatorlarla birlikte, herkesin alkışları arasında Roma'ya girdiklerinde, muhafızların karamsar tavırları, kendilerini imparatorlarının zafer onurlarına katılanlar değil de bu zaferin gerçek sahibi olarak gördüklerini anlatıyordu. Maximinus'un komutası altında savaşa girmiş olanlarla başkentten dışarı hiç çıkmamış bulunanlar ordu kampında toplanınca savlarının ve kaygılarının neler olduğunu birbirlerine açıkladılar. Ordunun seçtiği imparatorlar alçakça öldürülmüştü. Senatoca erguvanlar giydirilen vatandaşlar tahta oturtulmuşlardı.[41] Uzun süreden beri sivil ve askerî otoriteler arasında meydana gelmekte olan kanlı çatışmalar sivil otoritenin tam bir utkusuyla sona ermiş bulunmaktaydı. Artık askerlerin yapacağı şey, yeni genel kuralları kabullenmek ve senatoya bağlı kalmaktı. Bu siyasal kuruluşun gösterdiği şefaate karşın, disiplin adı altında ve kamu

39. Herodian, 1, VIII, s. 258.

40. Herodian, 1, VIII, s. 213.

41. Senato, böyle hareket etme dikkatsizliğinde bulunmuştu ve bu, askerlerin aklından çıkmamış, bunu bir hakaret saymışlardır (*Hist. August.*, s. 170).

yararına uygun gibi gösterilebilecek sinsi bir öç almanın çok kötü etkilerinden askerlerin korkmaları gerekirdi. Ne var ki onların kaderi yine de askerlerin elleri arasındaydı. Güçsüz bir cumhuriyetin boş tehditlerini horlanacak bir duruma getirmeyi göze alıyorlarsa devlet otoritesinin yalnızca ordu şeflerince kurulup yürütüleceğini bütün dünyaya tanıtlayabileceklerdi. Senato, tacı paylaştırırken amacının, savaş ve barış hallerinde imparatorluğun yönetimini yetenekli iki şefe bırakmaktan başka bir şey olmadığını belirtmek istemiş gibiydi. Akla uygun olarak görünen bu güdünün, olasıdır ki bir de devletin en yüksek makamının keyfîlikten çıkarılması gibi gizli bir isteğin etkisiyle oluşmuş bulunabileceğidir. Politikası başarı kazandı, ama bu başarı uğur getirmedi ve hükümdarların yok olması sonucunu doğurdu. Kısa bir süre sonunda iktidar çekememezliği, karakterlerdeki ayrım nedeniyle alevlendi. Maximus, zevklerine kendini kaptırmış bir soylu olan Balbinus'u hor görüyordu. O ise arkadaşını donuk ve kuru bir asker olarak niteliyor, ondan hoşlanmıyordu. Bununla birlikte geçimsizlikleri henüz su yüzüne çıkmış görünmüyordu.[42] Birbirlerine besledikleri bu tutumları, ortak düşmanları olan pretoryenlere karşı kararlı hareket etmelerine engel oldu. Bütün kentin Capitolium oyunlarında bulunduğu bir gün imparatorlar, saraylarında hemen hemen yalnız kalmışlardı ve birbirinden çok uzakta olan dairelerinde çalışıyorlardı. Birden bir grup kızgın katilin yaklaşmakta olduğu haberini aldılar. İkisi de birbirinin durumunu ve düşüncesini bilmedikleri için imdat istemek konusunda duraksadılar. Böylece en değerli dakikaları boş tartışmalar ve başkalarını suçlamalarla yitirdiler. Muhafızların oraya varışı bu boş tartışmaları sona erdirdi. Alaylı olarak "Senato İmparatorları" diye adlandırdıkları hükümdarları yakaladılar, üzerlerindeki erguvan harmanileri çıkardılar, tasarladıkları gibi ağır ve işkenceli bir ölümü uygulamak amacıyla Roma sokaklarında merasimle sürüklediler. İmparatorluk muhafazasında bulundurulan sadık Germenler onları ellerinden alır korkusuy-

42. "Discordiae tacitae, quae intelligerentur potius quam viderentur." *Hist. August.*, s. 170. Bu hoş ve mutlu deyim belki de çok değerli bir yazardan alınmıştır.

la sürüklemeyi kısa kestiler ve bin darbeyle delik deşik ettikleri cesetlerini aşağı takımdan halkın saldırısına ya da acımasına terk ettiler.[43] Bir aydan kısa süre içinde kılıç, altı hükümdarın yaşamını sona erdirmişti. Caesar unvanı verilmiş olan Gordianus, boş kalan tahtı doldurmaya tek aday olarak göründü.[44] Onu alıp ordugâha götürdüler ve oybirliğiyle Augustus imparator olarak selamladılar. Adı, senato ve halk katında hoş karşılanırdı. Onun çok genç oluşu, birlikler için uzun bir cezasızlık ve başıboşluk çağı sağlayabilirdi. Kısacası, Roma'nın ve eyaletlerin razı oluşu, saygınlığının ve özgürlüğünün zararına olsa da, başkentin ortasında yeni bir iç savaşın dehşetinden cumhuriyeti korumuş olacaktı.[45]

Üçüncü Gordianus on dokuz yaşında ölmüştü. Yaşam öyküsü tam doğrulukla yazılmış ve bize kalmış olsaydı bile deneyimsiz genç bir hükümdarın basitliğini sırasıyla yanıltan ya da yönelten yüksek dereceli yöneticilerin tutumunu ve kendi eğitimini ayrıntılarıyla kapsamış olmayacaktı. Tahta yükselişinden hemen sonra annesinin ve hadımlarının eline düştü. Asya şatafatıyla sefahatinin bu aşağılık araçları Elagabalus'un ölümünden beri Roma imparatorlarının sarayını zehirliyorlardı. Bu uğursuz yaratıklar, gizli entrikalarıyla masum bir hükümdarla ezilen uyrukları arasına geçişe olanak vermez bir perde germişlerdi. Gordianus'un erdemli amaçları saptırıldı ve onun bilgisi dışında birinci derecedeki devlet görevleri her gün ve herkesin gözü önünde en aşağılık vatandaşlara satıldı. Bu aşağılatıcı tutsaklıktan kurtulması, hükümdarın başarısı, halkın mutluluğu için akıllı öğütler veren bir bakanı güvenine

43. Herodian, 1, VIII, s. 287-288.

44. "Quia non alius erat in praesenti." *Hist. August.*

45. Quintius Curtius (1, X, b. 9), tahta çıkışının mutluluğu ile birçok karışıklığı yok ettiği, çok yaraları sardığı ve devleti kemiren ayrılıklara son verdiği için yeni imparatoru kutlamaktadır. Bu pasajın tüm sözcüklerini çok dikkatle tarttıktan sonra, bütün Roma tarihinde Gordianus'un tahta çıkışı denli uygun bir hükümdar olma dönemine rastlamadım. Buna göre, Quintius Curtius'un yazdığı zamanı belirlemek olasıydı. Onu ilk Caesar'lar zamanında gösterenler üslubunun temizliğine ve inceliğine bakarak yargıya varmaktadırlar. Ne var ki, Alexander'ın yaşam öyküsünü yazanı anmaksızın bize Roma tarihçilerinin çok kesin bir listesini vermiş olan Quintilianus'un suskunluğunu açıklayamamaktadırlar.

değer görerek yetkilendirmesi imparatoru nasıl mutlu etmiştir bilemiyoruz. Sevi ve mektupları Misitheus'u Gordianus'un gözünde değerlendirdiği söylenebilir. Bu genç hükümdar, retorik hocasının kızıyla evlendikten sonra kayınbabasını devletin birinci derecedeki görevlerine atadı. Bugün de elimizde, yazıştıkları iki mektup bulunmaktadır. Erdemin sağladığı o soylu kesinlikle, hadımların tutsaklığından kendini kurtarmış olması nedeniyle Gordianus'u kutlamaktadır.[46] İmparator, geçmişteki tutumunun yanlışlarını, sevimli bir utangaçlıkla kabulleniyordu. Bir hükümdarın, kendisinden gerçeği saklamaya çalışan alçak gözdeler güruhuyla çevrilmesinin mutsuzluğunu çok doğal renklerle canlandırmaktadır.[47]

Misitheus, yaşamını şiir ve yazınla geçirmişti; askerlik mesleği onun için bilinmeyen bir konuydu. Ama bu büyük adam o denli geniş bir yeteneğe sahipti ki, praetorium praefectus'luğuna atanınca, makamının askerî görevlerini disiplinle olduğu kadar ustalıklı olarak da yerine getirmeyi başardı. İranlılar Mezopotamya'ya girmişler, Antakya'yı tehdit ediyorlardı. Genç imparator, kayınpederinin etkisiyle ve Janus Tapınağı'nı açtıktan sonra, Roma'nın şatafatından ayrıldı, doğuya doğru yürüyüşe geçti (Janus Tapınağı'nın açılış töreni bir zamanlar çok ünlüydü ve Gordianus'un bulunduğu bu tören, tarihin yazdığı sonuncusu olmaktadır). İranlılar, büyük bir ordunun başında onun yaklaştığını öğrenince, aldıkları kentleri boşaltarak Fırat'tan Dicle'ye doğru çekildiler. Gordianus, ordularının ilk başarılarını senatoya bildirmekten mutluluk duyuyor, bu başarılar, alçak gönüllülük ve minnetle, kayınbabasının akıllılığına borçlu olduğunu belirtiyordu. Bütün bu sefer boyunca Misitheus ordunun her an güvenliği ve disiplini üzerinde titizlikle çalıştı. Ordunun içerisinde her çeşit bolluğu sağlayarak birlikle-

46. *Hist. August.*, s. 161. Bu iki mektuptaki kimi özgürlüklere göre, sanırım ki hadımlar sert muamele görerek saraydan uzaklaştırıldılar ve böyle davranış genç Gordianus'un rızası altında yapılmıştır.

47. "Duxit uxorem filiam Misithei, quem causa eloquentiae dignum parentela sua putavit, et praefectum statim fecit; post quod, non puerile jam et contemptibile videbatur Imperium."

rin tehlikeli mırıldanmalarını önlüyor, bütün sınır kentlerinde de her çeşit yiyecek maddesiyle dolu büyük ambarlar kuruyordu. Gordianus'un huzuru, bakanının bir dizanteriden ölmesiyle, yitip gitti. Onun zehirlenmiş olmasından da çok kuşku duyuldu. Yerine praetorium praefectus'u seçilen Philip, Arap kökenliydi; ilk gençlik yıllarında haydutluk yapmıştı. Yükselmesi, atılganlığı ve yetenekleri yüzünden olmuştur. Atılganlığı, ona tahta çıkmak gibi hırslı bir tasarı esinlemiştir. Yeteneklerini ise, hoşgörülü bir efendiyi yok etme yolunda kullanmıştır. Önce, bütün erzak katarlarının yolunu keserek ordu içerisinde kıtlık yarattı. Askerler, bu mutsuzluğu, hükümdarın toyluğuna ve beceriksizliğine verdiler. Elimize erişebilen belge ve bilgilerdeki yetersizlik, mutsuz Gordianus'un tahtından olmasını hızlandıran gizli tertiplerin ve ayaklanmanın betimlenmesini engellemektedir. Öldürüldüğü yerde, ki Fırat ile küçük Aboras Irmağı'nın birleştikleri noktaya yakındır, anısına bir anıt dikilmiştir.[48] Mutlu Philip, askerlerce imparatorluğa çağrıldı, senatoca ve eyaletler halkınca da seçimi onaylatmış oldu.[49]

Zamanımızda bir ünlü yazarın Roma İmparatorluğu'ndaki asker yönetimi üzerine çizdiği ustaca betimlemeyi okuyucunun gözleri önüne sermekten kendimizi alamıyoruz. Bu betimlemede büyük ressam, imgelemeye kendini biraz fazlaca kaptırmıştır: "Roma İmparatorluğu diye anılan bu devlet o yüzyılda bir tür düzensiz cumhuriyetti ki Cezayir aristokrasisi gibi, egemen iktidar olan milis, Dey denilen bir yüksek makam kurar ya da bunu bozar. Belki de askerî yönetim, kimi bakımlardan, monarşik olmaktan çok cumhuriyetçi gibidir. Askerlerin yönetimde ancak itaatsizlikleri ya da başkaldırışlarıyla paydaş oldukları söylenmemelidir. İmparatorların askerlere yaptığı uzun söylevler, konsül ve tribunuslerin bir

48. İki imparatorluğun sınırı üzerinde bulunan küçük Circesium kentine yaklaşık yirmi mil uzaklıkta. Çok tuhaf kelime oyunu bulunan yazıtı, kendisinin Philip'in hısımı olduğunu söyleyen Licinius'un buyruğu ile silinmiştir (*Hist. August.*, s. 165). Ne var ki dikilmiş olan anıt Julianus zamanında henüz ayaktaydı (Bkz. Ammien Marcellin, XXIII, 5).
49. Aurelius Victor; Eutropius, IV, 2; Orosius, VII, 20; Ammien Marcellin, XXIII, 5: Zosimus, I, 1, s. 19.

zamanlar halka yaptıkları söylevler türünden konuşmalar haline dönüşmüş olmadı mı? Her ne kadar orduların meclis olarak toplanacakları bir yerleri yoksa da çeşitli biçimlerde hareket etmiyorlar mı, olağan olarak soğukkanlılıkla, az konuşarak, çok iş yaparak kamu varlığının egemenleri durumunu takınmıyorlar ve bu egemenliği kullanmıyorlar mı? Bu imparator, sert bir yönetimin yürütücüsü, askerlerin özel yararlan için seçilmiş değil miydi?"

"Üçüncü Gordianus'un praetorium praefectus'u olan Philip'i imparatorluğa katınca o da komutanlığın kendisine bırakılmasını istedi ama bunu elde edemedi. İktidarın eşit olarak aralarında paylaşılması için orduya nutuk çekti, onda da başarı sağlayamadı. Kendisine Caesar unvanının verilmesi için yalvardı, reddedildi. Praetorium praefectus'u olmak istedi, ricaları geri çevrildi. Son olarak yaşamı için konuştu. Çeşitli kararlarında ordu, yüksek mahkeme rolunü görüyordu."

Verdiği şüpheli bilgileriyle üstat Montesquieu'ye yol gösteren tarihçiye göre bütün ayaklanma süresince sessiz kalmış olan Philip, her şeyden önce, iyiliğini gördüğü insanın yaşamını korumak istiyordu. Ama hemen aklına geldi ki, genç hükümdarın günahsızlığı tehlikeli bir acımayı uyandırabilirdi; bu nedenle, onun çığlıklarına ve yalvarmalarına kulak vermeksizin, yakalanmasını, soyularak hemen öldürülmesini buyurdu. Zalim karar, vakit yitirmeksizin yerine getirildi.[50]

Doğu'dan dönüşünde Philip, cinayetlerinin anısını silmek ve halkın sevgisini kazanmak için, başkentte, büyük alay ve görkemle "*Seculari*s Oyunları"nı düzenledi. Bu oyunları koymuş ya da yeniden yaşama kavuşturmuş olan Augustus'tan[51] beri, Claudius, Do-

50. *Hist. August.* (s. 163, 164) bu noktada ne kendisiyle ne de olasılıkla bağdaşamıyor. Philip, öncelini nasıl mahkûm edebilirdi? Herkesin önünde senatoya yazdığı protesto mektuplarında genç Gordianus'un katili olmadığını yazmıştı. Her ne kadar ihtiraslı bir gasbedici idiyse de Philip hiçbir zaman akılsız bir zalim olmadı. Ancak Tillemont ve Muratori, Philip'in imparatorluğa katılması konusunda bazı kronolojik güçlükler buldular.

51. Bu oyunların son kez hangi tarihte kutlandığını saptamak güçtür. VIII. Boniface Jubilee'leri kurdu ve istedi ki Secularis Oyunları gibi, her yüzyılda kutlansın. Bu papa, yal-

mitianus ve Severus dönemlerinde de kutlanmıştı. Böylece beşinci kez tertiplenmiş bulunuyor ve bununla, Roma kentinin kuruluşuna dek geri giden bin yıllık bir dönem kapanmış oluyordu.

O *Secularis* Oyunları boş inançlara bağlı insanlara derin bir kutlulanma esinliyordu. Bu oyunlar arasındaki süreler insan yaşamının süresini aşıyordu.[52] Bunları hiç kimse görmemişti ve ikinci kez hazır bulunduğunu söyleyerek övünebilecek kimse de yoktu. Üç gece üst üste, Tiberis kıyılarında gizemli kurbanlar sunuluyordu. Mars alanında, sayısız lamba ve meşalenin ışığı altında dans ediliyor, konserler veriliyordu. Köleler ve yabancılar cumhuriyetin özel törenlerinin dışında tutuluyorlardı. Hepsi soylu ailelerden olan yirmi yedi genç ile bir o kadar genç kız ki o zamana dek yitirmediklerini sunuyorlar, birleşiyorlar ve kutsal ilahiler söylüyorlardı.[53] Philip'in verdirdiği temsillerin görkemi dindar ruhları büyülüyordu. Sayısı az olan düşünürler, Roma tarihini gözleri önüne getiriyor ve imparatorluğun gelecekteki alınyazısı üzerine kaygılı bakışlarını çevirirlerken ürperiyorlardı.

Romulus'un, Tiberis yakınındaki birkaç tepe üzerindeki küçük bir çoban ve haydut güruhunu toplamasından beri on yüzyıl akıp gitmişti.[54] İlk dört yüz yıl boyunca, fakirlik okulu içerisinde katılaşmış olan Romalılar savaş ve yönetim yeteneklerini elde etmişlerdir. Bu yeteneklerin, servetin yardımıyla de gelişmiş olması, sonraki üç yüzyıl içerisinde Avrupa'nın, Asya'nın ve Afrika'nın çok büyük toprakları üzerinde mutlak bir imparatorluk kurmalarına olanak sağlamıştır. Son üç yüz yıllık zaman içerisinde, bir gönenç görüntüsünün perde arkasında, gerileme, anayasal kuruluşun ilke-

---

nızca eski bir kutlamayı canlandırdığını ileri sürmüştü (Bkz. Chais, *Lettres sur les Jubilés*).

52. Bu aralık, yüz yıl ya da yüz on yıldı. Varro ve Tite-Live bunlardan ilkini benimsediler. İkincisi ise, yenilmez otoritesiyle onlara inanıldı (Censorinus, *Die Natal*, b. 17). Bununla birlikte, İmparator Claudius ve Philip tanrı buyruklarına uyum göstermediler.

53. Secularis Oyunları üzerinde tam bir kanı elde edebilmek için Horatius'un koşuğunu ve Zosime'nin betimlemesini incelemek gerekir (1, II, s. 167 ve devamı).

54. Varro'nun kabul edilen hesabına göre, Roma, İsa'dan 754 yıl önce kurulmuştur. Ne var ki bu eski zamanların kronolojisi belirsizdir. Sör Isaac Newton, kuruluş tarihini, İsa'dan 627 yıl önce olarak saptamaktadır.

lerini zedelemişti. Savaşçılar, yüksek görevliler (magistralar) ve yasamacılardan oluşan Roma halkının otuz beş oymağı, öbür insanlar arasında yitip gitmiş ve onun o denli ünlü dehasını almaksızın yalnızca Romalı adını sonradan kazanan eyaletlerin milyonlarca ahalisi içinde erimişti. Özgürlük duygusu, bağımsızlıklarını çoğu kez kötüye kullanan sınırlardaki barbarlar ve uyruklar arasından derlenmiş ücretli askerlerde vardı. Bir Suriyeli, bir Got ve bir Arap, o askerlerin gürültülü ve patırtılı sesine koştular, Scipionların fetihleri ve vatanı üzerinde despotça bir iktidar kullandılar.

İmparatorluğun toprakları Dicle'den başlıyor, Batı Okyanusu'na, Atlas Dağı'ndan Ren ve Tuna kıyılarına dek yayılıyordu. Kör cahil Philip'in iktidarını Hadrianus'un ya da Augustus'unkiyle karşılaştırıyordu. Biçim yine aynıydı. Ne var ki canlandırıcı ilke artık yoktu. Her şey genel bir bitkinliği haber veriyordu. Uzun süren baskılar halkın yeteneğini tüketmiş, onu ürkek hale getirmişti. Bütün öbür değerlerin yok olmasından kalan ve devleti ayakta tutabilecek tek varlık olan askersel disiplin, imparatorların zayıflığı yüzünden gevşemiş, yine onların tutkularıyla bozulmuştu. Tahkimattan çok silahlarla korunan sınırların güçlülüğü, yavaş yavaş çöküyordu. Savunmasız eyaletler barbarların yıkımına açık ve onların ağına hemen düşecek duruma gelmişler, barbarlar, Roma büyüklüğünün gerilemekte olduğunu fark etmekte gecikmemişlerdi.

VIII. BÖLÜM

Artakserkses'in Yeniden Kurduğu
Monarşiden Sonra Pers'in Durumu

M.S. 242

Tacitus'un, işlediği konuyu bir yana bırakıp Germenleri ve Partları her sahneye çıkarışında bu yazar, sanki okuyucuya hep tekdüze cinayetleri ve mutsuzlukları sergilemekten usanıp daha az tiksindirici töreleri çizerek onu rahatlatmak istiyor gibidir. Cumhuriyetin yıkıntıya uğratılmasını izleyen ilk yüzyıllarda Roma, sinesini hançerleyen zalim düşmanlarından, müstebit hükümdarlar ve askerlerden başka hiçbir şeyden korku duymadı. Komşu uluslar onun gücüne karşı saygı besliyorlardı ve Augustus'un saltanatından Alexander Severus'un zamanına dek imparatorluğun gönenci Ren'in ve Fırat'ın öbür yakasından gelebilen devrimlerin tepkisini pek önemsiz olarak duymuştu. Ne var ki anarşi, devletin tüm düzenlerini karıştırınca askerî güç, hükümdarın otoritesini, senatonun yasalarını, ordu birliklerinin bile disiplinini altüst edince doğunun ve kuzeyin uzun süreden beri sınırları tehdit eden barbarları, yıkılmakta olan monarşinin eyaletlerine saldırdılar. Önceleri yalnızca tedirgin edici nitelikteki akınları, kısa bir süre sonra, büyük çapta saldırılar haline dönüştü. Karşılıklı birçok yakıp yıkmalardan sonra fatihler, imparatorluğun merkezine yerleştiler. Bu büyük olaylar zincirini bütün kapsamıyla açıklamak için, Hannibal'ın ve Mihridat'ın (Mithridates) öcünü alan bu ulusların nitelikleri, güçleri ve tasarıları üzerinde bilgi edinmekle işe başlayacağız.

Tarihin yazabildiği ilk yüzyıllarda Avrupa'yı kaplayan ormanlar birtakım çapulcu ve yabanıl göçebelere sığınak olurken, Asya'da çok sayıda dört başı mamur kentler kurulmuş bulunuyordu. Asurlular, Ninus ile Semiramis'in hükümdarlık asası değersiz haleflerinin elinden gidinceye dek Asya'ya yasalar verdiler.[1] Medler-

1. Paterculus'un andığı eski bir kronoloji yazarı (1, I, b. 6) Asurluların, Medlerin, Pers-

le Babilliler devletlerini paylaştılar, kendileri de Asya sınırlarının ötesine yayılan Perslerin monarşisince yutuldular. Keyhüsrev'in (Cyrus, Kiros) soyundan Kserkses (Xerxes, Serhas), denildiğine göre, iki milyon insanla Yunanistan'ın üzerine yürüdü. Philip'in oğlu İskender'in (Alexander) komutasındaki otuz bin asker –ki Yunanlar öçlerini almalarını onlardan istemişlerdi– İran'ı boyunduruk altına almaya yetmişti. Doğudaki Kilikyalılar (Seleucide) Makedonyalıların fetihleriyle son buldular. Bu hükümdarların saltanatı kısa sürdü. Toros (Taurus) Dağları'nın berisinde bulunan ülkeyi bırakmaya onları zorlayan Roma ile aşağılayıcı anlaşmayı imzalandıkları sıralarda Yukarı Asya'dan (Torosların kuzeyi) da İskit kökenli bir ilkel topluluk olan Partlar tarafından kovuldular. Bu yeni fetihçiler Hindistan'dan Suriye sınırlarına yayılan bir imparatorluk kurmuşlardı. Onların büyük gücü, İran'ı Arapların ele geçirmesine dek yöneten Sasaniler adlı yeni hanedanın kurucusu Ardeşir ya da Artakserkses (Artaxerxes) tarafından devrildi. Kötü etkisi Romalılarca hemen duyulan bu büyük devrim, Alexander Severus'un saltanatının dördüncü yılında İsa'nın doğumundan iki yüz yirmi altı yıl sonra meydana geldi.[2]

Artakserkses askerlikte büyük ün kazanmıştı. Anlaşıldığına göre, üstün değerli kimselerin olağan karşılığı olduğu üzere, hizmetleri karşılığında nankörlük gördü, Partların son kralı Artaban'ın sarayından sürüldü ve böylece isyan bayrağını kaldırmaya zorlanmış oldu. Kökeni çok az bilinmektedir. Aslının bilinmez oluşu düş-

lerin ve Makedonyalıların, Ninus'ün tahta çıkışından Antiochus'un Romalılarca yenilgiye uğratılana dek geçen bin dokuz yüz doksan beş yıllık süre boyunca Asya'da hüküm sürdüklerini bildirmektedir. Bu iki olaydan ikincisi, İsa'dan yüzs eksen dokuz yıl önce, birincisi ise yine İsa'dan iki bin yüz seksen dört yıl önce meydana gelmiştir. Alexander'ın Babil'de bulduğu astronomik gözlemler, beş yüz yıl daha geriye uzanmaktadır.

2. Seleucus tarihine göre beş yüz otuz sekizinci yılda. (Bkz. Agathias, 1, II, s. 63). Bu büyük olayı (Doğuluların güvenilirliği işte bu kadardır), Eutychius, Commodus'un saltanatının onuncu yılına dek ileri almış, Moses Chroene ise imparator Philip'e kadar uzaklaştırmıştır. Ammianus Marcellinus, Asya'nın tarihi için güzel kaynakları âdeta kurutmuştur. Topladığı bilgileri o denli kölece işlemektedir ki Arsacides'lerin dördüncü yüzyılın ortasında hâlâ Perslerin tahtında oturmakta olduklarını yazar.

manlarının kötülük yapmalarına, yandaşlarının ise dalkavukluğuna neden olmuştur.

Birincilerin savına göre bir askerle bir sepici karısının birleşmesinden dünyaya gelen evlilik dışı bir velettir.[3] Öbürlerinin düşüncesine göreyse, her ne kadar zaman ve para, yavaş yavaş basit vatandaş düzeyine indirmiş olsa bile onun ataları Pers'in eski krallarıydı.[4] Ardeşir, bu ikinci savı benimsedi. Monarşinin bir mirasçısı olarak, kendisine tahta çıkına olanağı veren hakları değerlendirmeyi kararlaştırdı. Soylu bir gayretle İranlıların beş yüzyıldan daha çok bir zamandan beri altında inledikleri baskıdan onları kurtarmak için bir tasarı hazırladı. Partlar yenilgiye uğratıldı. Üç büyük savaş onların alınyazısını çizmiş oldu. Sonuncu savaşta Kral Artaban yaşamını yitirdi ve ulusunun gözüpekliği sonsuza dek yok oldu.[5] Kesin sonuçlu bir zaferden sonra Ardeşir, Horasan'ın bir kenti olan Belh'te toplanan mecliste otoritesini resmen tanıttı. Artık kendisine direnç gösterebilecek bir düşman göremiyordu. Arsasid (Arsacides) soyundan iki genç prens, satraplar arasına karışmış ilgiden uzak ve aşağılık durumda kalmışlardı. O günkü zorunlulukla değil de eski büyüklüğünü düşünerek harekete geçen bir üçüncüsü, kalabalık adamlarıyla, mutsuz Arsases'e (Arsaces) kan bakımından hısım olan Ermeni kralının sarayına sığınmak istedi. Bu kaçaklar grubu Perslerin güvenlik kuvvetlerince bastırıldı ve tutuklandı. Böylece, galip,[6] bir monarşi devletinin sahibi oldu, kıvançla tacı kuşandı, selefinin örneğine uyarak Şehinşah unvanını aldı. Tahtın parlak ışıklarıyla gözlerini kamaştırmayan yeni hükümdar, ulusunun seçimini haklı çıkarma yollarıyla uğraştı. Kendisinde topladığı bütün gösterişli unvanları, Keyhüsrev'in imparatorluğunu ve dinini yeniden kurma, vatanına eski görkemini geri getirme yolunda kullandı.

---

3. Sepicinin adı Babek, askerinki ise Sassan'dı. Bundan dolayı Ardeşir'in takma adı Bebegan, ve bu hükümdardan gelenler de Sasaniler diye adlandırılmıştır.
4. D'Herbelot, Ardeşir sözcüğü için *Bibliotheque Orientale*.
5. Dion Cassius, 1, LXXX; Herodian, 1, VI, s. 207; Abulpharagius (Farabi), *Dynast.*, s. 80.
6. Bkz. Moses de Chorenensis, 1, II, b. 65-71.

Makedonyalıların ve Partların boyunduruğu altında Perslerin uzun tutsaklığı süresince Avrupa ve Asya'nın ulusları, dünyanın bu iki bölümünde boş inancın doğurduğu kanıları benimsemişler, bunlarla bozulmuşlardı. Gerçekte, Arsasidler Zerdüşt dinini sürdürüyorlardı. Ne var ki onun saflığını yabancı bir puta tapma karışımıyla bozmuşlardı. Her ne kadar onların hüküm sürdüğü zamanlarda bütün doğuda Perslerin eski peygamberi ve ilk filozofları Zerdüşt'ün anısı saygı gördüyse de[7] anlaşılmaz, gizemli deyimlerle dolu[8] Zend Avesta'nın açıklaması bitip tükenmez tartışmaların kaynağı oluyordu. Her biri inanmayanların yergi ve taşlamalarını dile getiren, peygamberin elçiliğini, mucizelerini reddeden yetmiş tane farklı mezhep ortaya çıktı. Atalarının inançlarına karşı saygı duyan Ardeşir, genel bir konsey toplayarak, putların kaldırılması, dindeki ayrışmaların birleştirilmesi, inançsızlığın susturulması ve doğmaların düzenlenmesi gibi konulur üzerinde karar vermesi için bu konseyi görevlendirdi. Konseyin kararları kesin olacaktı. Bunun için, ülkesinin her yanındaki Zerdüşt din adamlarını (magi) çağırdı. Uzun süre, kötü muamele görmekten, bir kenara itilmiş olmaktan bitkin hale gelmiş bulunan bu din adamları çağrıya çoşku ile katıldılar. Hükümdarın sesine yaklaşık seksen bin kişi olarak koştular. Bu denli bir meclis akıl yoluyla yönetilemez, hatta toplantının zevki bile olamazdı. Önce bu sayı kırk bine, sonra dört bine, dört yüze, kırka, sonunda, dindarlıkları bilgileriyle en ünlülerinden yedi din adamına indirildi.

Bunların arasında Erdeviraf (Erdeviraph) adlı genç biri baş din

7. Hyde ve Prideaux, Pers öykülerine ve ağızdan ağıza taşınan anlatılara dayanarak çok hoş bir tarih hazırlamışlar ve Zerdüşt'ün Darius Hystaspes ile çağdaş olduğunu ileri sürmüşlerdir. Aynı yüzyılda yaşamış bulunan Yunan yazarlar, Zerdüşt'ün birkaç yüzyıl hatta bin yıl daha önce yaşamış olduğunda birleşmektedirler. Bu gözlem Moyle'nin gözünden kaçmadı ve amcası doktor Prideaux'un aksine, İranlı peygamberin daha eski olduğunu savundu (Onun eserine bakınız c. II).

8. Bu eski dile *Zend* deniliyordu. Eleştirmeli açıklama dili olan Pehlevice, daha modern ise de birkaç yüzyıldan beri konuşulan dil olma niteliğini yitirdi. Eğer doğru ve gerçekse bu tek olay, Bilgin Anquetil tarafından Fransızcaya çevrilerek getirilmiş eserlerin eski zamanlara ilişkin olduğunu yeter derecede doğrulamış olur.

adamı sıfatını kazanmıştı. Kardeşlerinin elinden uyku verici şarapla dolu üç kupa şarap içti ve hemen derin bir uykuya daldı. Uyandığı zaman, kalabalık bir inananlar topluluğuna ve krala, gökyüzüne yaptığı yolculuktan, Tanrı ile yaptığı özel görüşmelerden söz etti. Bu doğaüstü tanıklık bütün kuşkuları yok etti. Zerdüşt dininin maddeleri inceden inceye, tartışılamaz bir biçimde saptandı.[9] Perslerin dini üzerinde kısaca durmaya çalışalım. Bu, yalnız onun üzerinde bilgi edinmemize değil bu ulusla Roma İmparatorluğu arasında geçen savaş ve barışla ilgili önemli olayları da aydınlatmaya yarayacaktır.[10]

Zerdüşt dininin büyük inancının iki ana ilkesi bütün sistemin temelini oluşturur: İlahi ve maddesel kötülüğün varlığını dünyayı yöneten iyiliksever yaratıcının ihsanları ile bağdaştırmak için doğa felsefesinin atak ve gözüpek çabası onda ve onunla evrenin oluştuğu, her şeylerin kökeni, ilk varlık – ki Persler onu "ezelden ebede" olarak adlandırmışlardır. Bu sonsuz varlık daha çok metafizik bir özdek, bir soyutlanmış ruh ve kendi öz oluşumuna özgü bir duyguyla hareket eden, ilahi eksiksizliktedir. Bu sonsuz zamanın rastgele harekete geçmesi ya da bilerek kullandığı istenciyle ki Yunanların kaosuna çok benzemektedir Ahura Mazda ve Ahriman meydana gelmişlerdir. İkincil nitelikte akideler olmakla birlikte her ikisi de yaratıcı güce sahip olan evrenin tek etkinleri ve her biri değişmez doğalarıyla, değişik açılardan bu gücü kullanmak zorunda bırakılmışlardır. İyilik inancı sonsuza dek aydınlıkça özümsenmiştir. Kötülük inancı ise karanlıklar içine gömülmüştür. Ahura Mazda, insanı yokluktan çekmiş, onu erdemli olabilecek biçimde oluşturmuş, yüce yerini, mutluluk yapısını yükseltmesi için birçok araç ve gereçle donatmıştır. Bu dehanın uyanık koru-

9. Hyde, *de Religione veterum Persarum*, b. 21.

10. Zend Avesta'yla ilgili bu betimlemeyi Anquetil'den ve doktor Hyde'ın kitabına ek olarak bulunan Sadder'den elde ettim. Bununla birlikte, söylemek gerekir ki bir peygamberin incelenmiş karanlığı, Doğuluların mecazlı üslubu ve bir metnin Fransızca ya da Latinceye çevrilmesi sırasında anlam değişikliğine uğraması bizi belki de yanılgıya uğratabilir ve Perslerin ilahiyatına dair bu özet bilgide bize önemli yanlışlar yaptırmış olabilir.

maları mevsimlerin değişmez düzenini yönetmekte, yıldızları yörüngelerinde devindirmekte, ögelerin uyumunu sürdürmektedir. Ama ne yazık ki onun bu korumaları acımasız bir rakibin kızgınlığına uğramaktadır. Uzun zaman önce zalim Ahriman, Ahura Mazda'nın yumurtasını delmiş –ya da daha rahat anlamamızı sağlayacak bir deyimle– onun önlemlerindeki uyumu bozmuştur. Bu uğursuz saldırıdan beri her şey altüst olmuştur. İyinin ve kötünün birbirinden tam ayrı durumdaki en küçük parçaları bile kendi aralarında sarmaş dolaş hale gelmişler, sürekli olarak mayalanmaya koyulmuşlardır. Sağlık için en yararlı bitkilerin yanı başında kötü zehirler gelişir. Tufanlar, yangınlar, depremler doğanın savaşımlarını belirtmektedirler. İnsan, cinayetin ve felaketin her zaman oyuncağı olmaktadır: Bu küçük dünyada korkunç sarsıntılar duyulmaktadır.

Ölümlüler kötü Ahriman'ın izinde tutsaklığa sürüklensinler; inanan Pers yalnız dostu ve koruyucusu büyük Ahura Mazda'ya tapar. Onun sancağı altında savaş verir. Başarısının utkusunu paylaşacağı kesin inancıyla onun yakınında yürür. O karar gününde iyilik hükümdarının ışıklar saçan akıllılığı Ahura Mazda'nın gücünü rakibinin kötülüğünden daha üstün duruma getirecektir. Ahriman ile onun arabasına zincirle bağladığı kimseler, silahları ellerinden alınmış, buyruk altına girmiş durumda karanlıklara gömülecekler, erdem ise sonsuza dek barış içerisinde evrenin uyumunu sürdürecektir.[11]

Zerdüşt teolojisi her zaman yabancılar için karanlık kalmıştır. Bununla birlikte, daha az inceleyebilmiş olan gözlemciler bile, Perslerin dinini niteleyen gerçekten felsefi sadeliğin karşısında hayrete düşmüşlerdir. Herodot diyor ki: "Bu halk, tapınakları, sunakları ve heykelleri reddetmekte, İnsanın imgelemesinden meydana gelmiş olan bütün bu tanrıları hor görmekte ve dünyanın öbür uluslarınca

11. Bugün de Pers dini mensupları (ve bir tür Sadder) Ahura Mazda'yı başka ve (kadiri mutlak) tam güçlü olarak tutarlar. Ahriman'ı ise aşağılık fakat başkaldırıcı bir ruh sayarak horlarlar. Müslümanlara hoş görünmek arzusu belki de tanrıbilim düzenlerini arıtmaya yardımcı olmuştur.

oluşturulmuş tanrı kavramlarına delice düşünceler nazarıyla bakıp gülmektedir. Persler, en yüksek dağların doruğunda kurbanlarını sunmaktadırlar. Dinleri, başlıca dualarından ve kutsal ilahilerinden ibarettir. Dualarını iletmek istedikleri nesne, büyüklüğü çok geniş gökyüzü âlemini kaplayan o yüce varlıktır."[12] Yunan tarihçinin, toprağa, suya, ateşe, rüzgârlara, güneşe ve aya taptıkları için Zerdüşt'ün öğretilerine sitemli sözler kullanmış olması çok tanrılığın gerçek anlamını da belirtmiş olmaktadır. Ne var ki Persler, biraz da iki anlama gelen bir tutumun güdülerini açıklayarak kendilerini her zaman haklı göstermeye çalışmışlardır. Doğadaki birtakım varlıklara, özellikle ateşe, ışığa, güneşe saygı duyuyorlarsa bunları, doğanın ve tanrısal kudretin en saf simgeleri, en soylu ürünleri, en etkin temsilcileri olarak görmelerindendir.[13]

İnsan ruhu üzerinde derin ve sürekli bir izlenim yaratmak için her din, nedenini bilmemize olanak bulunmayan sofuluk uygulamaları (çok ibadet) buyurarak söz dinler duruma gelmemizi sağlamalıdır. Bundan başka, kendi yüreğimizde duyduğumuz birtakım duygulara benzer ahlak görevleri de aşılayarak bizim takdirimizi kazanması gerekir. Zerdüşt, bu araçlardan başlıca birincisini kullanmıştı ve ikincisinden yeteri kadarında yaralanma yoluyla dinini kurmuştu. Persli mümin reşit olunca ona ilahi korumanın güvencesi olan gizemli bir kemer veriliyordu. Ve o andan başlayarak yaşamın en zorunlu bütün davranış ve konuları, zorunsuz alanları bile dualar ve diz çöküşlerle kutlulaştırılıyordu. Hiçbir özel hal ve durum bu törenden onu alıkoymamalıydı. Bu konudaki en küçük ihmal, adaletten, sevecenlikten, el açıklığından ve tüm ahlaki görevlerini yerine getirmekten kaçınması hallerinde olduğu gibi

12. Heredot, 1, I, b. 131. Fakat Doktor Prideaux, Zerdüşt dininde daha sonraları tapınakların açılmasına izin verilmiş olduğunu haklı olarak, söylemektedir.

13. Hyde, *de Relig. Pers.*, b. 8. Oldukça içtenlikli görünen ayrı tutmalarına ve protestolarına karşın, Müslüman olan müstebit hükümdarlar onları ateşe tapmakla suçlamışlardır (En küçük bölümü bile ahlak kurallarını oluşturan Sadder'e bakınız). Farz kılınan ibadetler sayısızdır ve çoğu gülünçtür. Dindar İranlı, tırnaklarını keseceği ya da kutsal kemerini takacağı zaman on beş kez diz çökmeye, dualar etmeye vb. mecburdur. (Sadder, madde, 14, 50, 60).

onu suçlu kılacaktır. Öbür yandan, bu temel görevler, Ahriman'ın azaplarından kaçmak isteyen ve dünyadayken gösterdiği dine bağlılık ve erdemle tam orantılı mutluluk içerisinde sonsuza dek Ahura Mazda ile yaşamayı dileyen Zerdüşt inananına farz kılınmıştır.

Zerdüşt, kendini her zaman peygamber olarak göstermez, kimi zaman yasa koyucu niteliğine bürünür. İşte bu dönemlerde halkların mutluluğu için uğraş verdiği ve düşük düzeydeki boş inançlardan doğan saçma düzenlemelerde pek rastlanamayan bir yükselişi ve duygu soyluluğunu geliştirdiği görülür. Oruç ve bekârlık ona tiksinç gelmektedir. Tanrının rızasını satın almak için başvurulan bu yollan kötü bulmaktadır. Ona göre, Tanrı'nın verdiği en büyük nimetlerden olan bu değerli ihsanları böyle hor görmek büyük suçtur. Zerdüşt dini, insana çocuk dünyaya getirmek, yararlı ağaçları dikmek, zararlı hayvanları yok etmek, İran'ın kurak topraklarını sulamak ve toprağı ekerek kendi hayrına çalışmayı buyurmaktadır. Zend Avesta'da akıl yolunda konulmuş öyle genel bir kural vardır ki bu kitabın kapsadığı çok sayıdaki akıl almazlıkları unutturacak nitelik taşır: "Dikkatle ve temizlikle tohumları eken kimse, Ahura Mazda'nın önünde bin kez dua etmiş kadar sevap kazanır."[14]

Her yıl ilkbaharda ilkel eşitliği anımsatmaya ve insanların karşılıklı bağlılıklarını simgelemeye ayrılmış bir bayram kutlanıyordu. İran'ın yüce kralları, takma sıfat ve kıyafetlerinden sıyrılıyorlar, daha gerçek bir büyüklüğe bürünmüş halde uyrukları içinde en sade olmakla birlikte en yararlı sınıfın arasına karışıyorlardı. Çiftçiler de o bayram günlerinde hiç ayrılık gözetilmeksizin, kralın ve satrapların sofrasına alınıyorlardı. Hükümdar, onların isteklerini kabul ediyor, şikâyetlerini dinliyor ve kendileriyle dostça konuşuyordu. "Sizin çalışmalarınıza," diyordu onlara (ve içtenlikle olmasa da hiç değilse gerçeğin dile getirilmesiyle konuşuyordu), "Varlığımızı sizin çalışmalarınıza borçluyuz. Bizim babaca dikkat ve gayretimiz sizin huzurunuzu sağlamaktadır. Böylece, birbirimiz için aynı derecede gerekli olduğumuza göre birlikte yaşayalım.

14. Zenda Vesta, c. 1, s. 224 ve *Precis du Systeme de Zoroastre*, c. III.

Kardeşler gibi birbirimizi sevelim, aramızda her zaman dirlik düzenlik egemen olsun."[15] Güçlü ve mutlak hükümdarlık altındaki bir devlette böyle bir bayramın yavaş yavaş önemini ve saygınlığını yitirmesi gerekir. Bir tiyatro temsili olduğunu kabul etseydik aktörün oynadığı hükümdar rolüyle bu sahne genç bir kralın ruhunda ders olacak izler bırakabilirdi.

Zerdüşt'ün bütün kuruluşları bu yüksek karakterin damgasını taşısaydı adı Numa'nın ve Konfüçyüs'ün adıyla birlikte söylenmeye değer olurdu ve kurduğu sistem için teologlarımızın ve filozoflarımızın bol bol yapacakları övgülere hak kazanabilirdi. Ne var ki kör bir tutkunun ve aydınlık bir aklın ürünü olarak meydana getirdiği eserlerde hayranlık ve kişisel kar sözleri görülmektedir. Haber verdiği önemli yüce gerçekler aşağılık ve tehlikeli bir boş inanç bileşimiyle çaptan düşmektedir. Magi'ler devletin çok büyük bir sınıfını oluşturuyordu. Daha önce de sözü geçtiği gibi seksen bin kişilik bir meclis olarak toplanmışlardı. Disiplin onların gücünü artırıyor, İran'ın bütün eyaletlerinde yaygın, düzenli bir hiyerarşi oluşturuyorlardı. Baş din adamı Belh'te oturuyor, dinin cismani başkanı ve Zerdüşt'ün meşru halefi olarak bütün ulusun saygılarını orada kabul ediyordu.[16] Bu din adamlarının çok sayıda malları vardı. İranlıların rahatça yararlandıkları Media'daki en verimli topraklardan başka,[17] gelirleri vatandaşların servetleri ve kazancı üzerine konulan genel bir resimden ibaretti.[18] "Yaptığınız yararlı işlerin," diye bağırdı doymak bilmeyen peygamber, "sayı bakımından ağaçların yap-

---

15. Hyde, *de Relig. Pers.*, b. 19.

16. *Aynı eser*, b. 28. Hyde ve Prideaux, magi'lerin hiyerarşisi için, Hristiyanlık hiyerarşisindeki terimleri kullanmaya özenmişlerdir.

17. Ammien Marcellin, XXIII, 6. (Bu yazara inanmamız gerekirse) merak verici bir özellikten söz etmektedir: Magi'ler, Hindu Brahmanların çok gizli dogmalarından birkaçını benimsemektedirler. İkincisi, magi'ler bir örgüt olduğu gibi, aynı zamanda bir oymak ya da aileydi.

18. Ondalık'ın (aşar) Zerdüşt yasasında ve Musa'nınkinde tanrısal kuruluş olmaları şaşılacak şey değil midir? Bu uyumu nasıl açıklayacaklarını bilmeyenler, daha az uzak zamanlarda magi'lerin, kendi peygamberlerinin kitabına bu denli yararlı bir hükmü aktarıverdiklerini varsayabilirler.

raklarından, yağmurun damlacıklarından, denizin kumları ya da gökyüzünün yıldızlarından çok olması yeterli değildir; bunların size yararlı olabilmeleri için *destur*'un onları değerli bulması gerekir. Böyle bir lütfu da ancak bu doğru yolu göstericiye mallarınızın, topraklarınızın, paranızın ve sahibi bulunduğunuz her şeyin onda birini ödemekle elde edebilirsiniz. Desturun gönlü yapılırsa, ruhunuz da cehennem azabına uğramayacaktır. Bu dünyada saygınlık içerisinde yaşayacak, öbür dünyada ise sonsuz mutluluk bulacaksınız çünkü desturlar tanrıların sözcüsüdürler. Onlardan gizli olan hiçbir şey yoktur ve bütün insanları kurtaran onlardır."[19]

Bu saygı ve gözü kapalı inanç için konulmuş önemli kurallar, eğitim mabetlerde yürütüldüğünden ve kral ailesinin çocukları bile onların eline bırakıldığından, genç Perslerin taze ruhlarında çok büyük bir özenle işlenmiş oluyordu.[20] Kurnaz bir zekâ taşıyan din adamları insanların gözlerinden Doğu felsefesinin gizlerini okuyor ve saklıyorlardı. Adlarını magi'lerden alarak kimi gizemli bilimlerde çok yetenek kazanarak ün salıyorlar, bu alanlarda derin bilgiye sahip oluyorlardı.[21] Dünyaya düzen verme işini yüklenmiş olan bu insanların ömrü de saray entrikaları, kent gürültü ve patırtıları arasında geçiyordu. Ardeşir, yönetimin dizginlerini elinde tuttuğu sürece, bütün görkemiyle saygınlığını yeniden kurduğu din örgütünün düşüncesiyle hareket etmeye politikanın ya da boş inancın etkisiyle zorunlu kalmıştı.[22]

Magi'lerin bu hükümdara verdikleri ilk öğüt, dinlerinin hoşgörüsüz[23] üstünlüğüne, eski kralların[24] uygulamalarına ve denebilir ki bağnazlığının kurbanı olacak denli inatçı bir çaba harcayarak

19. Sadder, *Art.*, 8

20. Platon, *Alcibiades.*

21. Plinius'un (*Hist. Natur.*, 1, XXX, b. 1) gözlemine göre magi'ler insanları din, tıp ve astronomiden oluşan üçlü zincirle bağlı tutuyorlardı.

22. Agathias, 1, IV, s. 134.

23. Hume, *The Natural History of Religion* kitabında en arıtılmış ve en felsefi olan din topluluklarının her zaman en hoşgörüsüz olduklarına, kesin bir dille, dikkati çekiyor.

24. Cicero, *de Legibus*, II, 10. Yunan tapınaklarını yıktırmayı Ardeşir'e magi'ler öğütlediler.

tutuştuğu savaşta yaşamını yitiren kendi yasacılarının örneğine uygundu.[25]

Ardeşir, sert bir buyrukla Zerdüştlük dışındaki her türlü inancı yasakladı. Tanrılaştırılma onurunu kazanmış olan Part krallarının heykelleri ve Part tapınakları alçakça yıkılarak altüst edildi.[26] Doğuluların çok tanrıcılığı belirtmek üzere buldukları ad ve Yunan felsefesi için kullandıkları deyim olan Aristo'nun kılıcı[27] kolayca kırıldı. Dogmalarına çok bağlı Musevilerle Hristiyanlarda[28] öç alma ateşleri alevlendi. Uluslarından ayrılmış olanlar bile bunun dışında kalmadı. Büyük Ahura Mazda'nın karşısına, ikinci bir rakip çıkmıştı. Bu da başkaldırmadan üzüntü duyamayan Ardeşir'in mutlak yönetimiydi. Bu zulüm havası Zerdüşt dininin onurunu kırıcı nitelikteydi. Ne var ki hiçbir iç çekişmeye neden olmadığı gibi, İran'ın bütün halkını aynı sancak altında toplayarak yeni monarşinin bağlarını daha da sıkmaya yaradı.[29]

Ardeşir, kişisel değeri ve tutumuyla krallık asasını Partların hanedanından çekip almıştı. Dövüşecek düşmanı kalmayınca birçok darbeyle sallantıda olan tahtı sağlamlaştırmaya ve çok geniş topraklarında güçlü, tek biçimli bir yönetim kurmaya karar verdi. Bir savaş kazanmaktan belki de daha güç bir girişim... Güçsüz Arsasidler, oğullarına ve kardeşlerine otoritelerinin bir bölümünü bırakmışlardı. Onların saltanatı zamanında başlıca eyaletlerle tacın büyük görev ve yükümlülükleri soydan geçme haklar durumuna dönüşmüştü. En üçlü satraplardan *vitaks* (vitaxe) denilen on sekizine kral unvanını kullanmaları için izin verilmişti: Bu denli çok sayıda kendine bağlı krallar üzende bir güce sahip olması hüküm-

---

25. Hyde, *de Rel. Pers.*, b. 23, 24. D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale*, Zerdüşt maddesi, Zend Avesta'ta Zerdüşt'ün yaşamı, c. II.

26. Moses de Chorene'i (1, II, b. 74) Ammien Marcellinus'la (XXIII, 6) karşılaştırınız. Daha sonra bu pasajları kullanacağım.

27. Rabbi Abraham, T*he Tarikh Schickard*, s. 108, 109.

28. Basnage, *Histoire des Juifs*, kitap Vlll, b. 3; Sozamen, 1, II, b. 1. Aşağılık bir ölüm ızdırabı çeken Manes'e, mage'lerin dininden sapma biri olduğu kadar Hristiyanlıktan da sapma biri gibi bakılabilir.

29. Hyde, *de Rel. Pers.*, b. 21. 273 ve sonrası, ve B. Freret, Akademi anıları, elit XIX.)

darın gururunu okşuyordu. Az bir zaman önceye kadar dağlarının arasında barbarlar ve Yukarı Asya'nın[30] Grekleri kendi kentlerinde hiç değilse bir efendinin adını ya da gücünü tanıyorlardı. Part İmparatorluğu, çok süreden beri Avrupa'da bilinen feodal yönetimin canlı bir imgesini temsil ediyordu.[31]

Her şeyi buyruğu altına almadan Ardeşir rahat yüzü görmedi. Büyük ve disiplinli bir ordunun başında, İran'ın bütün illerini denetledi. Kendini beğenmiş birçok asinin yenilgisi, en güçlü kalelerin alınması[32] sayesinde ordusunun dehşetini her yana yaymış oldu, otoritesinin her yerde kendiliğinden kabulüne yardım etti. Direnç gösteren şefler canlarını yitirdiler, yandaşları ise yumuşak davranış gördüler.[33] Kendiliğinden buyruk altına girme para ve unvanlar verilerek ödüllendiriliyordu. Krallıkla ilgili süslemeleri kullanmak konusunda hiçbir uyruğa hoşgörüde bulunmayan Ardeşir, taht ile halk arasındaki bütün aracı güçleri kaldırdı. Hemen hemen bugünkü İran'ın genişliğinde olan krallığı, her yandan denizle ve büyük ırmaklarla sınırlanıyordu. Bu sınırlar Fırat, Amuderya, Aras, Dicle, İndus, Hazar Denizi ve Basra Körfezi'nce oluşturuluyordu.[34]

---

30. Bu kolonilerin sayısı pek çoktu. Seleucus Nicator, kendi veya yakınlarının adını verdiği otuz dokuz kent kurdu (Bkz. Appian., *Syriac*, s. 124). Doğu Hristiyanları arasında her zaman kullanılan Seleucus tarihi 508 yılı –İsa'dan 196 yıl sonra– Part İmparatorluğu içerisindeki Grek kentlerinin madalyaları üzerinde görülmektedir (Bkz. Moyle, c. 1, s.273 vd. ve Freret, *Mem. de l'Academie.*, c. XIX).

31. Zamanımızdaki İranlılar bu döneme "Uluslar kralları hanedanı" adını vermektedirler (Bkz. Pilin., *Hist. Nat.*, VI, 25).

32. Eutychius, (c. 1, s. 367, 371, 375), Nisus ve Scylla'nın tarihine oldukça benzeyen durumlarıyle, Dicle'deki Mesene Adası'nın kuşatılmasını aktarıyor.

33. Agathias, II, 164. Segestan hükümdarları birkaç yıl bağımsızlıklarını savundular. Genellikle roman yazarlarının, kendi zamanlarındaki olayları çok eskiden geçmiş olarak göstermeleri gibi bu gerçek tarih de Segestan Kralı Rustan'ın başarılarına belki de bu denli yer vermiş olmaktadır.

34. Bugünkü (18. yüzyıl) İran'ın toprakları ve nüfusu için bkz. Chardin, c. III, b. 1, 2, 3. İran krallığında Gedrozi ve Mekran'ın deniz kıyıları, Jask burnundan Guadel burnuna dek uzanır. Lskender zamanında, olasılıkla birkaç yüzyıl sonra bu yerlerdeki insanlar balıkçılıkla geçinen birkaç oymaktan ibaretti ve hiçbir baş tanımadan yaşıyorlar, korkunç çöller dünya ile onları ayırıyordu (Bkz. Arric., *de Reb. Indicis.*). On ikinci yüzyılda, B.

Son yüzyılda bu memleket, yüz elli dört kent, altmış bin köy ve yaklaşık kırk milyon insan barındırabiliyordu. Sasaniler ile Safevilerin yönetimleriyle ve dolayısıyla Sasaniler ile Muhammed dininin etkisi karşılaştırılacak olursa düşünülebilir ki Ardeşir'in ülkesinde de bu sayılar mevcuttu. Ne var ki doğa, İran'da limanlar meydana getirmemiş iç bölgelerde su çok bulunduğundan bu ülke halkı arasında ticaret ve tarım çok ağır tempoyla ilerlemiştir ve nüfustan söz ederken de bu ulusun abartmalı konuşma huyunu da göz önünde tutmak gerekir.

Ardeşir, rakiplerini yenip etkisiz hale getirince hırsını, öncellerinin gaflet uykusuna daldıkları geçmiş zamanda kendisine hakaret etmiş olan komşu devletlere yöneltti. Disiplinsiz İskitlerle gevşek Hintlilere karşı birtakım kolay galibiyetler kazandı. Romalıları ise çok büyük düşman olarak karşısında buldu, sürüp gelen ağır hakaretleri onu öç almaya yöneltiyor ne var ki onlarla ne büyük çabalarla boy ölçüşebileceğini kestiremiyordu. Değerin ve ılımlılığın meyvesi olan kırk yıllık dinginlik Trajanus'un zaferlerini izlemişti. İmparatorluk, Marcus Aurelius'un tahta çıkışından Alexander Severus'un saltanatına dek Partlarla iki kez savaşmıştı. Her ne kadar Arsasidler Roma birliklerine karşı bütün güçleriyle saldırdılarsa da Caesar'lar her zaman savaşı kazanmışlardı. Gerçekte, sağlam olmayan kendi durumuyla eli kolu bağlı bulunan başarısız Macrinus barışı kırk milyon karşılığında satın aldı.[35] Marcus Aurelius'un generalleri, İmparator Severus ve onun oğlu bile, Ermenistan'da, Mezopotomya'da ve Asur'da birçok anıtsal yapı kurdular. Onların elde ettikleri başarıların eksik anlatılışı, o dönemde imparatorluğu karıştıran ayaklanmaların öyküsünü de yarım bırakacaktır. Bu her biri ayrı özellik taşıyan olaylar az önemli olmakla birlikte, burada

---

d'Anvllle'ın Batlamyus'un (Ptolemeias) Tesa'sı olduğunu sandığı küçük Taiz kenti Arap tüccarlarının rekabetiyle kalabalıklaştı ve zenginleşti (Bkz. Nübye Coğrafyası, s. 58 ve Eski Coğrafya, c. II, s. 283). Son yüzyılda, biri Müslüman, ikisi putperest olmak üzere üç hükümdar arasında bölünmüş bulunuyordu, ve bunlar Şah Abbas'ın öncellerine karşı bağımsızlıklarını korumuşlardı (Tavernier, *Seyahatname*, b. 1, I, V, s. 635).

35. Dion, 1, XXVIII, s. 1335.

çoğu zaman büyük kargaşa ve yıkıntılara uğramış olan iki büyük Doğu kentinden, Seleucia ve Medayin'den (Ctesiphon) söz etmeden geçemeyeceğiz.

Dicle Irmağı'nın batı yakasında kurulmuş, eski Babil'in yaklaşık on beş fersah kuzeyindeki Seleucia, Yukarı Asya'da Makedonların başkentiydi.[36] İmparatorluklarının çöküşünden birkaç yüzyıl sonra bile bu kent, kurucularının gerçek karakterini korumaktaydı. Orada, Grek kolonisini niteleyen sanatlar, askersel gözüpeklik, özgürlük sevgisi yaşamlarını sürdürüyorlardı. Üç yüz soyludan oluşan bir senato bu bağımsız cumhuriyeti yönetiyordu. Kalelerinin korumasında altı yüz bin yurttaş dinginlik içerisinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Devletin çeşitli örgütleri birlik halinde kaldıkça Partların gücüne karşı nefret duydular. Kimi zaman fesat ruhu, Seleucia halkını, kent kapılarında nöbet tutarak saldırılarını gözlemledikleri ortak düşmanlarına karşı yardımlarını yalvararak istemeye onları zorluyordu.[37]

Part hükümdarları, İndostan (Hindistan) kralları gibi, ataları İskitlerin sürdüğü kırsal yaşamdan hoşlanıyorlardı. Ctesiphon ovasındaki Dicle'nin doğu yakasında, Seleucia'ya yalnızca bir fersah uzaklıkta kamp kuruyorlardı.[38] Lüks ve despotluk, hükümdarın çevresinde sayısız bir kalabalığın toplanmasına neden oluyordu.[39] Romalılar, Marcus Aurelius'un saltanatı döneminde bu ülkelere değin geldiler. Yunan kolonisince dost olarak karşılandılar ve Partların büyüklüğünü simgeleyen merkeze silahlı saldırıya geçtiler.

---

36. Çoğu zaman birbirleriyle karıştırılan Babil, Seleucia, Ctesiphon, Modain ve Bağdat kentlerinin durumunu tanıyabilmek için d'Anville'in çok değerli bilimsel araştırmasına bakınız (*Mem. de l'Academie*, c. XX)

37. Tacit., *Annal.*, XI, 42; Plini., *Hist. Nat.*, VI, 26.

38. Strabon'dan çıkarılabilen anlam ve sonuç budur.

39. Aurengzebe kampını Delhi'den Keşmir'e kadar meraklı gezgin Bernier (Bkz. *Hist. de Voyages*, c. X) bu hareketli çok büyük kenti tam bir isabetle anlatmaktadır. Atlı muhafızlar otuz beş bin, yaya muhafızlar ise on bin kişiydi. Kampta yüz elli bin at, katır ve fil, elli bin deve, elli bin öküz ve üç dört bin arası insan bulunuyordu. Hemen hemen bütün Delhi sarayı izliyordu. Onun görkemi ise bu büyük başkentin bilgi ve sanatını desteklemiş oluyordu.

İki kent de mahvoldu. Seleucia'yı yağma etmek, ahalisinden üç yüz bin kişiyi öldürerek Romalılar defne dallarını soldurmuş oldular.[40] Her ne kadar çok güçlü bir rakibin yakın komşuluğu nedeniyle parlaklığını yitirmiştiyse de bu son felaketli darbe altında büsbütün ezilerek can verdi. Ctesiphon tek başına harabelerinin içinden başını kaldırdı ve üç yüz yılda İmparator Severus'a karşı dayanacak kadar güç topladı. Saldırılara uğradı, onu savunan kral canını kurtarabildi. Yüz bin tutsak ve zengin terekeler, Roma askerlerinin çabasını ödüllendirmiş oldu.[41] Babil ve Seleucia artık yoktu. Yazın, Media dağlarından kopan serinletici rüzgârlar Hemedan'ı (Ecbatana) İran hükümdarları için hoş bir konak kenti haline getiriyordu. Kışın ise daha ılıman bir iklimin yumuşaklıklarından yararlanmak üzere Ctesiphon'a gelirlerdi.

Romalılar zafer kazanmış olmakla birlikte bu seferlerinden hiçbir sürekli ve gerçek çıkar sağlayamadıkları için, imparatorluklarından çöllerin ayırdığı bu denli uzak fetihleri elde tutmayı düşünmediler. Daha az gösterişli Osrhroene'nin ele geçirilmesi onlar için daha önemli oldu. Bu küçük devlet, Mezopotamya'nın Dicle ile Fırat arasındaki en verimli bölümü olan kuzey kesiminde bulunuyordu. Başkenti Urfa (Edessa), bu ırmaklardan birincisinin yaklaşık yedi fersah ötesinde kurulmuştu. Halkı, İskender'den beri, Yunan, Arap, Suriyeli ve Ermenilerden oluşan bir karışımdı.[42]

Rakip iki imparatorluğun sınırları arasında yerleşmiş bulunan bu krallığın zayıf hükümdarları, içlerinden Partları tutar izlenimi veriyorlardı. Ne var ki Roma'nın büyük gücü karşısında mecburen ona saygı gösterdiler. Bugün bile onların madalyonları bunu

---

40. Dion, 1. LXII, s. 1178; *Hist. Augus.*, s. 38 ; Eutrop., VII, 10. Euseb., *Chron.* Quadratus (*Augustan History*'de anılan Seleucia halkının baştan hainlik ettiğini ileri sürerek Romalıları haksız göstermemeye çalışıyor.

41. Dion, 1, LXXV, s. 1263; Herodian, 1, III, s. 120; *Hist. August.*, s. 70.

42. Antakya'nın (Antioch) uygarlaştırılmış halkı, Urfalılar (Edessa) için barbar diyorlardı. Bununla birlikte Urfalıların lehine olarak söylemek gerekir ki kentte Syriac diyelektinin üç türünden biri ve en zarifi olan Aramaean dili konuşuluyordu. Bayer bu noktayı (*Hist. Edess.*, s. 5) Suriyeli yazar George of Malatia'dan sağlamıştır.

belirtmektedir. Romalılar, kendilerini sağlama almak için onların bağlılığını daha gerçekçi güvencelerle pekiştirdiler: Partlarla yaptıkları savaştan sonra o ülkenin ortasında kaleler kurdular, önemli bir yer olan Nizip'te bir garnizon meydana getirdiler.

Commodus'un ölümünü izleyen karışıklıklar boyunca Osrhroene kralları boyunduruklarını atmak için boşuna çaba gösterdiler. Severus'un katı politikası onları yerinde tutmasını bildi.[43] Caracalla'nın kalleşçe tutumu kolay bir zaferi gerçekleştirdi. Urfa'nın son kralı Abgarus, zincire vurularak Roma'ya gönderildi, krallığı eyalete çevrildi, başkenti de koloni katına çıkarılmakla onurlandı. Böylece, Partların çöküşünden on yıl önce, Romalılar Fırat'ın öbür yanında durağan ve sürekli bir yer elde etmiş bulunuyorlardı.[44]

Yararlı ve gerekli sınırları elde etmek ya da onları korumakla yetinseydi, Ardeşir, ordularının başına geçince zaferi hak edecekti. Ama ihtiras, ona gereğinden çok büyük bir fetih planı çizdirmişti. Aşırı savlarını desteklemek için kuvvet kadar aklı da kullanabildiğine kendini inandırdı. Öykünmesini istediği örnek Keyhüsrev'di. "Bu kahraman," diyordu, "bütün Asya'yı buyruğu altına aldı ve ardılları uzun süre efendi kaldılar. Toprakları Marmara'ya (Propontis) ve Ege Denizi'ne dayanıyordu. Satraplar Güneybatı Anadolu'yu ve İyonya'yı onların adına yönetiyorlardı. Etiyopya sınırlarına dek, bütün Mısır, onların egemenliğini tanıyordu."[45] "Hakları," diye Ardeşir ekliyordu, "uzun bir gasbetme ile askıya alınmıştı. Tahrip edilmemişlerdi. Doğuşum ve başıma kondurulan gözüpeklik tacı, bana Pers monarşisinin görkemiyle sınırlarını yeniden kurma hakkını vermektedir. Buna göre, Romalılar, bir zamanlar atalarının hüküm sürdürdükleri eyaletlerden hemen çekilmeli, Asya impara-

43. Dion, 1, LXXV, s. 1248, 1249, 1250. Bayer bu önemli bölümü ihmal etmiş.

44. Ülkeye yeni bir ad vermiş olan Osrhoes'ten son kral Abgarus'a kadar bu krallık üç yüz elli üç yıl sürdü (Bkz. Bayer, *Historia Osrhoena Edessena*).

45. *Cyropaedia*'nın önsözünde Xenophon, Cyrus (Kiros, Keyhüsrev) monarşisinin kapladığı yerler üzerine açık ve görkemli bilgi vermektedir. Herodot, (1, III, b. 79 vd.) Darius Hystaspes'in Pers İmparatorluğu'ndan ayırdığı yirmi büyük satraplığın özel ve çok merak çekici bir betimlesini yapmaktadır.

torluğunu Perslere bırakmalıdırlar. Avrupa'da kalabilirler. Oradan yararlanmalarına ses çıkarmam."

Çok yakışıklı ve gösterişli dört yüz Pers bu kendini beğenmiş mesajı götürmekle görevlendirildiler. Büyük Kral'ın (Kendini Alexander'a tanıdırken Ardeşir'in kullandığı unvan) önerilerini Roma'ya ilettiler. Gösterişli atlarla, görkemli silahlar ve parlak giyim kuşamlı maiyetleriyle, efendilerinin gurur ve büyüklüğünü gözler önüne sermeye çalıştılar.[46] Böyle bir elçilik biçimi, görüşmeler yapma isteğinden çok savaş bildirimine yakışırdı. İki hükümdar da hemen bütün kuvvetlerini topladılar ve ordularının başına geçtiler.

İmparatorun senatoda vermiş olduğu bir söylev bugün elimizdedir. Çok aslına uygun gibi görünen bu belgeye inanırsak Alexander Severus'un utkusu, bir zamanlar Philip'in oğlunca Persler üzerinde kazanılmış zaferlerin tümüne eş niteliktedir. Büyük Kral'ın ordusu zırhlı örtülerle kaplı yüz yirmi bin at, bin sekiz tırpanlı araba ve okçularla dolu kuleleri taşıyan yedi yüz filden oluşuyordu. Asya tarihleri bu denli gösterişli betimleme yapmış değillerdir. Doğulular bunu bir roman gibi tasarlayarak anlatmışlardı.[47] Bu korkunç savaş araçlarına karşın, imparatorun gözüpek bir asker cesaretiyle ve deneyimli bir generalin yetenekleriyle yönettiği Roma ordu-

46. Herodian, Vl, 209, 212.

47. Arbela Savaşı'nda Darius'un iki yüz tırpanlı arabası vardı. Tigranes'in Lucullus tarafından yenilgiye uğratılan ordusunda, tepeden tırnağa silahlandırılmış yetmiş bin at bulunuyordu. Antiochus, Romalılara karşı elli dört fil çıkardı. Bu hükümdar, Hint hükümdarlarıyla sık sık yaptığı savaşlarda ve görüşmelerde bir kez hayvanlarından yüz elli tanesini toplamıştı. Ne var ki Hindistan'ın en güçlü hükümdarının, savaş alanında yedi yüz filden oluşan bir saf oluşturduğundan kuşku duyabilir. Tavernier (*Voyages*, b. 11, 1, 1, 498), yaptığı detaylı araştırmalardan sonra, bu hükümdarın, malzeme taşımak için beş yüz ve savaş hizmeti için de seksen ya da doksan file sahip olduğunu saptamıştır. Yunanlar, Porus'un savaş alanına sürdüklerinin sayısı üzerinde değişik bilgler vermişlerdir. Bu alanda aklı başında ve ılımlı davranan Quintus, kuvvetleri ve irilikleriyle dikkati çeken seksen beş fil olduğunu kabul etmektedir. Bu hayvanların çok sayıda ve yüksek nitelikte bulunduğu Siam Krallığı'nda, bir ordunun bölündüğü dokuz tugaydan her birine on sekiz fil ayrılmaktadır. Tüm sayı olan yüz altmış iki savaş fili bazen iki katına çıkarılabilmektedir (*Seyahatler Tarihi*, c. IX, s. 260).

su düşmanı bir yenilgiye uğratmıştır. Şehinşah kaçmayı yeğlemiş, çok büyük ganimet ve Mezopotamya'nın fethi bu unutulmaz günün meyveleri olmuştur. İşte, görünüşe göre, Şehinşah'ın guruyla ve aşağılık dalkavuklarca kaleme alınmış, dalkavukluğun yerini soğukkanlılığın aldığı bir senatoya iletilmiş olan notadan hiç beklenmedik hal ve koşullar böylece meydana gelmiştir.[48] Alexander'ın orduları Perslerin karşısında üstünlük sağladı diyerek geçiştirmeden bizden gerçeği saklayan bulutu delmeye çalışalım: Belki de bütün bu imgesel utkunun parlaklığı gerçek talihsizliği gizlemektedir.

Alexander'ın erdenlerini sayıp dökmekle birlikte kusurlarını da iyi niyetle ortaya seren çağdaş bir tarihçinin tanıklığıyla bu kuşkularımız doğrulanmaktadır. Alexander savaşın yönetimi için akıllıca bir plan yapmıştır. Üç Roma ordusu değişik yollardan ilerlemeli ve İran'ı aynı zamanda istila etmelidir. Ne denli akıllıca hazırlanmış olursa olsun, savaşın cilvesi ve talihi yardımcı olmadı. Bu üç ordudan birincisi Babil'in bataklık ovalarında Dicle ile Fırat'ın yapay bir koluna doğru ilerlerken[49] sayı bakımından üstün düşman kuvvetleriyle çevrildi ve bunların okları altında tamamıyla yok oldu. İkinci ordu, Media'nın can damarına girebilmiş olmakla övünüyordu. Armenia Kralı Chosroes'in[50] bağlaşıklığı, bütün memleketin dağlık oluşu, Pers süvarilerinin saldırılarından bu orduyu koruyordu. Romalılar önce komşu eyaletleri kırıp geçirdiler. İlk başarılar, imparatorun böbürlenmesini haklı gösterecek gibiydi. Bu yiğit birlikler, ihtiyatsızca ve birdenbire zaferi bırakıp çekildiler. Çekiliş onlar için felaket oldu. Dağlardan geçerken, çetin bir yolculuğun yorgunlukları, mevsimin sert soğuğu askerlerden çoğunun ölümüne yol açtı. Bu iki ordu karşılıklı iki cepheden Pers

48. *Hist. August.*, s. 133.

49. Tillemont, Herodian'ın coğrafyasında birtakım karışıklıklar olduğuna dikkati çekmektedir.

50. Moses de Chorene (*Hist. Armen.*, 1, II, b. 71) Media'nın bu istilasını anlatırken, Chosroes'in Ardeşire meydan okuduğunu ve onu Hint sınırlarına dek kovaladığını yazmaktadır. Chosroes'in başarıları abartılmaktadır; bu kral, Romalıların müttefiki olarak davranmaktadır.

ülkesine ilerlerken esas ordunun başında bulunan Alexander da krallığın merkezine yürüyerek onları destekleyecekti. Annesinin akıl hocalığı ya da belki kendi toyluğuyla karar veren bu genç, deneyimsiz hükümdar en güzel umutlardan vazgeçti. Yazı hareketsiz halde Mezopotamya'da geçirdikten sonra, hastalıkların büyük ölçüde kemirerek sayısını azalttığı kızgın bir orduyu Antakya'ya ulaştırdı.

Ardeşir'in tutumu çok değişik olmuştu. Media Dağları'ndan uçarcasına geçip Fırat bataklıklarına inen bu hükümdar görünmesi zorunlu olan yerlerde kendini gösterdi. Düşmanı püskürttü. Talihi yaver giderek, büyük bir ustalıkla cesaretini yeniden topladı. Ne var ki Roma lejyonlarının tecrübeli askerleri karşısında en değerli birliklerini yitirdi. Başarıları bile çok kayıp vermesine neden olmuştu. Alexander'ın ortada olmayışı ve bu hükümdarın ölümü onun ihtirası için yeni olanaklar sağlıyordu. Savunduğu gibi Romalıları Asya'dan atmak şöyle dursun, küçük eyalet Mezopotamya'yı onlardan alabilecek durumda bile değildi.[51]

Partların son bozgunundan beri süren Ardeşir'in saltanatı Pers ülkesini on dört yıl yönetti ve bu dönem Doğu tarihlerinde, hatta Roma tarihinde bile unutulmaz bir yer tuttu. Karakteri, genellikle kalıtım yoluyla kendisine kalan ve ölen babasının yerine tahta oturmaya çağrılan bir hükümdardan farklı olarak güçlü ve ataktı. Persler, monarşilerinin sonuna dek anısına saygı gösterdiler, onun yaptırdığı yasalar kodeksi her zaman sivil ve dinî yönetimin temelini oluşturdu.[52] Bu temel kurallardan birçoğu bize kadar ulaşmıştır. Bunlardan biri, bu hükümdarın anayasal kuruluş çarklarının nasıl işlediğini bilmesi bakımından çok ilginçtir: "Hükümdarın otoritesi," diyor, "askerî bir güçle desteklenmelidir. Bu güç ancak vergilerle ayakta tutulabilir. Bütün vergiler, sonunda tarımın üzerine binmiş olur. Tarım ise ancak ılımlılık ve adaletle verimli

51. Bu savaşın ayrıntıları için (Bkz. Herodian, 1, VI, s. 209, 210). Eski kısaltıcılarla yeni derleyiciler körü körüne *Augustan History*'yi izlemişlerdir.

52. Pococke'un yayımladığı *Eutychius* (c. II, s. 180). Büyük Chosroes Noushirwan kodeksini, gidişatlarının değişmez kuralı olarak, bütün satraplara gönderdi.

olur."[53] Ardeşir'in oğlu babasının yerine geçmeye layıktı. Şapur'a babasından devletler ve Romalılara karşı galibiyetler kazanma düşünceleri kaldı. Persler için çok büyük olan bu tutkulu projeler iki ulusun da mutsuzluğuna neden oldu ve onları kanlı savaşlar içerisinde bunalımlara sürükledi.

Bu dönemde, uzun süreden beri uygarlaşmış ve ahlak bakımından bozulmuş olan Persler, ne bağımsızlığın esinlediği değere ne de bedensel güç ve ruhsal coşkunluğa sahip oldukları için dünya imparatorluklarını kuzey barbarlarına kaptırmışlardı. Roma ile eski Yunan'ı başarılı kılan, bugünkü Avrupa halklarının ayırt edici niteliğini oluşturan aydınlık taktiğin ilkeleri Doğu'da büyük bir gelişme göstermedi. Karışık bir topluluğu yöneten ve ona devinim veren bu hayranlık verici evrimler üzerinde Perslerin hiçbir katkısı yoktu; bundan başka, düzenli tahkimat yapma kaleleri, kuşatma ya da savunma sanatlarını bilmiyorlardı. Yüreklilik ve disiplinden çok sayılarına güveniyorlardı. Galibiyetleri de yenilgileri kadar kolayca yitip gidiyordu. Piyadeleri az talim görmüş, yeni askere alınmış, yağmaya katılma umuduyla koşup gelmiş köylülerden oluşuyordu. Hükümdar ve sarayına mensup soylular sarayın görkemini, şatafatını çadırlarının içerisinde savaş meydanına getiriyorlardı. Bir sürü işe yaramayan kadın, harem ağası, at, deve askerî hareketleri engelliyordu. Çoğu zaman, iyi giden bir savaşın ortasında Pers ordusu beklenmedik bir açlıkla parçalanmış ya da bozguna uğramış durumda kalıyordu.[54]

Ne var ki bu krallığın soyluları despot yönetimin yumuşak sinesinde ve boyunduruğunda kişisel bir çelebilikle incelik duygusunu ve ulusal onurlarını korudular. Yedi yaşına gelince onlara yalandan kaçınmaları, ok atmaları, ata binmeleri öğretiliyordu. Özellikle bu

53. D'Herbelot, *Ardashir* sözcüğü. Masallarla dolu eski dönemden sonra, karanlıkta kalan uzun bir dönem geçmiş ve Pers tarihleri, Sasaniler hanedanıyla birlikte gerçekçi bir tutum takınmaya başlamışlardır.

54. Herodian, 1, VI, s. 214. Ammianus Marcellinus, 1, XXIII, b. 6. Bu iki tarihçi arasında bir ayrılık görülmektedir. Yüz elli yılın getirdiği değişikliklerin doğal etkisi.

son iki sanatta çok iyi yetiştiriliyorlardı.[55] En seçkin delikanlılar Şah'ın gözetiminde yetiştirilirdi. Talimlerini sarayın kale duvarları içerisinde yapıyorlardı. Onlar erken yaşlarında ılımlılığa ve söz dinlemeye alıştırılıyor, fizik yapıları uzun, eziyetli av partileriyle sertleşmiş olarak ilerideki her tür yorgunluğa dayanır hale getiriliyorlardı. Her eyaletteki satrapın sarayında buna benzer bir okul vardı.

İran'ın soylu kişileri asker hizmetinde tutuluyor. Kralın lütfu ile topraklara ve evlere sahip oluyorlardı. Feodal yönetime uygun bir düzen; ilk işarette atlarına atlıyorlar, arkalarında canlı, gayretli bir birlikle uçarcasına orduya katılıyorlardı. Başta en güçlü esirlerden, Asya'nın en yiğit serüvencilerinden özenle seçilmiş kalabalık bir muhafız birliği gidiyordu. Vuruş coşkuları ve hareketlerindeki çeviklikle de korkunç olan bu süvariler, durmadan Roma İmparatorluğu'nu tehdit ediyorlardı. Doğu eyaletleri halkı, her gün, vatanlarının mutsuzluğunu ve felaketlerini haber verici olarak yorumlanan bulutların oluştuğunu görüyorlardı.[56]

55. İranlılar bugün de en yetenekli binicilerdir ve atları Doğu'nun en ünlüleridir.

56. Herodot, Xenophon, Herodian, Ammianus, Chardin vb. Pers soyluları üzerine beni aydınlattılar. Bu yazarlardan her devirde genellikle yararlanılabilecek özellikle Sasaniler için ayrıntıları almış bulunuyorum.

IX. BÖLÜM

İmparator Decius Zamanında
Barbarların İstilasına dek Germanya'nın Durumu

M.S. 242 - M.S. 250

Perslerin Roma ile kanlı çekişmeleri yüzünden imparatorluğun gerileyişi ve çöküşü üzerinde kendini gösteren etkileri bu halkın dinini ve yönetim biçimini tanıtmak istemeye bizi zorlamış oldu. Şimdi, bakışlarımızı dünyanın kuzeyine doğru çevirecek olursak önce, Hazar Denizinden Vistula'ya, İran sınırlarından Germanya'nın sınırlarına dek yayılan çok geniş ovalarda atlarıyla, sürüleriyle, karıları ve çocuklarıyla işsiz güçsüz dolaşan İskitleri ya da Sarmatları (Sarmatian) görürüz. Tarihimizde Germenler kadar büyük bir yer tutmaya değer başka hiçbir ulus yoktur. Romalılara direnme yürekliliğini gösteren, daha sonra bu üstün yenicilerin ülkelerini ele geçiren, sonunda onların Batı'daki gücünü ezen de bunlardır.

Bizi yakından ilgilendiren çok özenli düşünceler dikkatimizi onların üzerine daha da çok çevirmemizi gerektirmektedir. Çağdaş Avrupa'nın en uygarlaşmış halkları Germanya ormanlarından çıkmıştır, yasalarımızla törelerimizin temel ilkelerini oralarda yaşayan barbarların kaba kuruluşlarında bulabiliriz. Tacitus, Germenler üzerine dört başı mamur bir eser yazmıştır. Olayların incelenmesinde bilimsel felsefe yönetiminin ilk kez uygulandığı eserde bu büyük yazar Germenlerin ilkel durumunu, yalınlığını, bağımsızlıklarını –ressamın fırçasıyla çizer gibi– anlatmıştır. Her bakımdan güzel eseri, sözden çok düşünceleri kapsamaktadır ve birçok bilgince eleştirmeli açıklaması yapılmış ve günümüzdeki filozof tarihçilerin zekâsını ve inceleme güçlerini etkilemiştir. Yetenekli kitap yazarları bu alanda o denli çalıştılar ve araştırmaları öyle mutlu sonuçlar verdi ki bu konunun önemine ve erişebileceği genişliğe karşın okuyucuya yeni gözlemler sunamayacağız. Roma gücü için

çok korkunç hale gelen yabanılların iklimi, töreleri, kurumlarıyla ilgili en ilginç nitelikleri ve halleri anımsatmakla yetineceğiz.

Germanya, Romalıların boyunduruğuna girmiş olan bu ad altındaki küçük eyalet bir yana bırakılırsa, Avrupa'nın üçte birini kaplıyordu. İsveç, Danimarka, Norveç, Finlandiya, Livonia, Prusya, hemen bütün Almanya ve Polonya'nın büyük bir bölümü, yüz hatları, töreleri, dilleri ortak bir kökten geldiklerini gösteren, aralarında çarpıcı bir benzerlik bulunan çeşitli oymaklara bölünmüş tek bir ulusun insanlarıyla meskûn bulunmaktaydı. Ren Irmağı batıda bu geniş ülkelerin sınırını oluşturuyordu. Güneye doğru, imparatorluğun İllirya eyaletleri bu ülkelerden Tuna ile ayrılıyordu. Bu ırmaktan başlayarak, Karpat Dağları adıyla tanınan bir dağ zinciri Macaristan ve Dacia yanlarından Germanya'yı kaplıyordu. Doğuda Sarmatlar çoğu zaman Germenlerle karışmış görünüyordu. Bir çölün sahibi olmak için durmadan savaşan iki rakip halkın belirsiz sınırlarını saptamak zordur. Kuzey, eskilerce hep bilinmez olarak kalmıştır. Baltık Denizi'nin ya da İskandinav yarımadalarının öbür yanında belli belirsiz donmuş bir okyanusun olabileceği imgeleniyordu.[1]

Kimi başarılı yazarlar, Avrupa'nın bir zamanlar bugünkünden çok daha soğuk olduğundan kuşkulanmaktadırlar.[2] Germanya'nın en eski anlatılışları garip bir biçimde kendi kuramlarını doğrulamaya eğilimli gösteriler. Bu ülkeden söz ederken bütün sorun kar, kırağı ve sonsuz bir kıştan başka bir şey değildir. Yunanistan'da ya da Asya'nın mutlu ikliminde doğmuş bir hatibin heyecanını ve belagatini termometre ile ölçmek için hiçbir yönteme sahip olmadığımıza göre bu genel ifadelere belki de fazlaca önem vermememiz

1. Çağımızdaki İsveçli bilginler Baltık Denizi sularının düzenli bir orantıda azalmakta olduğunu kabul etmekte gibidirler. Hesapladıklarına göre bu azalma, yaklaşık yılda yarım parmak (pus) kadardır. Alçak İskandinavya bölgesi, iki bin yıl önce denizle kaplıydı ve yükseklikler, tıpkı adalar gibi denizin içinde yükseliyorlardı. Mela, Plinius ve Tacitus'un, denizle kaplı ülkelerden söz ederken belirtmek istedikleri düşünce buydu (İsveççe yazılmış Dalin'in kaleme aldığı İsveç tarihinin geniş bir incelemesi için bkz. *Bibliothèque Raisonnée*, c. XI ve XLV.

2. Özellikle Hume, Rahip Dubos ve Pelloutier, *Hist. des Celtes*, c. I.

gerekecektir. Bununla birlikte su götürmez iki kanıt vardır ve bunlar da doğaları bakımından hiçbir kuşkuya yol açmaz niteliktedir.

1. Roma imparatorluğu ile sınır oluşturan iki büyük ırmağın akışını buzlar durduruyordu. Kışın, Ren ile Tuna'nın buzları büyük yükleri kaldıracak duruma gelirlerdi. İşte düşmana karşı sefere çıkmak için bu mevsimi seçen barbarlar donmuş haldeki su kütlesi üzerinden[3] çok sayıda silahlarını, atlılarını ve her çeşit gereksinme maddeleriyle dolu arabalarını korkusuzca, tehlikesizce geçirirlerdi. Modern zamanlar bu tür bir olaya tanık olmuş değildir.

2. Kuzeyin, yabani olmakla birlikte yararlı hayvanı Ren geyiği korkunç bir gökyüzü altında yaşamak zorundadır ama en sert soğuğa dayanır, onu ister bile. Kutbun onuncu derecesindeki Spitzberg kayalığı üzerinde, Sibirya ve Laponya'nın (Lapland, Lappi) karları ortasında bulunmaktan hoşlanır gibidir. Bugün artık Baltık'ın güneyindeki hiçbir ülkede yaşayamamaktadır.[4] Julius Caesar zamanında Almanya ve Polonya'nın bir bölümünü kaplayan Hersiniyen (Hercynian) ormanında *elk* denilen bir geyik türü ile yabani Ren boğaları yaşamaktaydı.[5]

İnsanların işleri, soğuğun azalma nedenlerini yeterince açıklar. Toprağa güneş ışınlarının,[6] düşmesine engel olan bu büyük ormanlar tahrip edilmiştir. Topraklar ekilip sular çekildikçe iklim koşulu daha ılımanlaştı. Bugünkü Kanada eski Germanya'yla neredeyse benzer iklim özellikleri taşımaktadır. Her ne kadar Fransa ve İngiltere'nin en güzel kesimleriyle aynı enlemler üzerinde bulunuyorsa da Yeni Dünya'nın bu bölgesi soğuğu daha sert duy-

---

3. Diodorus Sicilus, 1, V, s. 340, Vessel baskısı. Herodian, 1, VI, s. 221. Jornandes, b. 55. Tuna kıyılarında şarap, çoğu zaman donardı ve masalara büyük parçalar halinde getirilirdi, *frusta vini*. Ovidius, Epist, ex Ponto, 1, IV, 7, 9, 10; Vergilius, *Georgic*, 1, III, 355. Bu olay Trakya'nın (Thrace) sert soğuğunu yaşamış olan asker ve filozof bir gözlemci tarafından da doğrulanmıştır (Bkz. Xenophon, *Anabasis*, 1, VII, s. 560, Hutchinson baskısı).

4. Buffon, *Histoire Naturelle*, c XII, s. 79, 116.

5. Caesar, *de Bell. Gall.*, VI, 23 vd. Germenler bu ormanın nerede bittiğini bilmiyorlardı Kimileri, onun içinde altmış günden çok yürüdüklerini söylüyorlardı.

6. Culuverius (*Germania Antiqua*, 1, III, b. 47) her yanda Hercynian ormanından kalma küçük parçaları araştırmaktadır.

maktadır. Ren geyiği orada günlük yaşamın içerisindedir. Toprak, derin ve geçilmez bir kar katmanının altında gömülü kalmaktadır. Saint Lawrence Irmağı, Sen ve Thames suları buzlardan kurtulduğu zamanlardaki gibi donmuş halini sürdürmektedir.[7]

Germenlerin vücutları denli ruhları üzerinde de iklimin etkisi çok kez incelenmiştir. Bunu inceden inceye yaparak etkilerin belirlendiğini söylemek kolay bir şey olur. Her ne kadar yeterli kanıt ileri sürememekteyseler de kimi yazarlar, denebilir ki çoğunluğu, şiddetli soğuğun oradaki halkın ömrünü uzattığını, türlerinin üreyip yaygınlaşmasını kolaylaştırdığını ileri sürmüşlerdir. Yine bu savlara göre, bu ülkelerin erkekleriyle kadınları, sıcak ya da ılıman iklimlerdekilere oranla döl verme bakımından daha verimli olmaktadırlar.[8]

Kuzey halklarının doğadan iri vücutlar ve tükenmez güç aldıklarını, genellikle güneylilerin boyundan daha uzun olma avantajına sahip olduklarını kabul edersek güvenli bir yolda konumuzu yürütebiliriz.[9] Germanya'nın çetin havası insanlara, tekdüze ve dinginlikten çok şiddetli işler görmeleri için bir çeşit güçlülük sağlıyordu. Duyuşlarından ve özel örgütlenmelerinden meydana gelen bir gözüpeklik yine havanın esinlediği niteliklerdendi. Savaş zamanında kuzeyin bu[10] atılgan evlatları, Romalı askerin yürekliliğini donduran bir kışın sertliklerini hemen hemen hiç duymuyor gibiydiler. Onlar da büyük sıcaklara dayanamadıklarından yazın bitkinlik duyuyor, öldürücü hastalıklara yakalanıyorlardı. İtalya'daki güneşin yakıcı sıcağı altında bütün atılganlıklarını yitiriyorlardı.[11]

---

7. Charlevoix, *Histoire du Canada.*

8. Olaus Rudbeck'in kanıtladığına göre İsveç'te kadınların on ya da on iki, kimi zaman yirmi veya otuz çocuğu olmaktadır; ne var ki Rudbeck'in bilimsel gücü çok kuşkuludur.

9. "In hos artus, in haec corpora, quae miramur excrescunt." Tacitus, *Germania*, 3, 20. Cluver, 1, I, b. 14.

10. Plutark, *Mario.* Cimbri'ler, karlı dağlardan, geniş kalkanları üzerinde inerek eğlenirlerdi.

11. Romalılar bütün iklimlerde savaşıyorlardı. Her yanda ve her yerde geniş ölçüde disiplinleri sayesinde güçleri ve sağlıkları sürüyordu. Dikkat edilirse anlaşılır ki insan, Ek-

Dünya baştan başa dolaşılsa, insanları bilinmeyen hiçbir yer kalmadığı görülür ve bu memleketlerde halkların nasıl oluştuğu üzerinde tarih susar. Büyük toplulukların kökenini felsefi düşünce boşuna inceler. Karanlıklardan başka bir şey görülmez, merakımız yararsız çabalar halinde eriyip biter. Tacitus, Germenlerin kan bakımından katıksızlığını yurtlarını korkunç görünüşünü düşündüğü zaman bu barbarları oranın yerlileri olarak kabul etmiştir. Bunlar siyasal ya da yönetimsel bağlarla birleşmiş yabancı bir kökenden gelmemiş olabilirler.[12] En olası durum önce az sayıda toplanmış Hersiniyen ormanındaki gezici yabanilerin yavaş yavaş Germen ulusu adı altında birleşip büyük bir halk topluluğunu oluşturmuş bulunmalarıdır. Bu yabanilerin ayaklarıyla çiğnedikleri topraktan bitmiş oldukları savunulacak olsaydı böyle bir sav din tarafından reddedilecek, akıl ise o savı destekleyici bir silah bulamayacaktı.

Bu sağduyuya dayanan kuşkular ulusal övünç kavramlarına aykırıdır. Musa dinini benimsemiş halklar için Nuh'un Gemisi, Yunanlar ve Romalılar için Truva Kuşatması tam da söylendiği gib olmuştur. Gerçeğin dar temeline imgeleme, çok büyük bir masal sütunu yerleştirmiştir. Kendini beğenmiş İrlandalıyı dinleyiniz:[13] "Tataristan çöllerinin yabanılı da size Yafes'in oğullarından birini kendi soylarının geldiği bir dal olarak gösterebilir."[14] Son yüzyılda dil bilgisine göre analizler yapan, görünen bilgilerle yetinerek ge-

---

vator'dan kutuplara dek her iklimde yaşayabilen ve iş görebilen tek hayvandır. Bu niteliği nedeniyle domuz bizim türümüze en çok benzeyen yaratıktır.

12. Tacitus, *Germania*, b. 3. Galyalılar, göçleri sırasında Tuna'yı izlediler, Yunanistan'a ve Asya'ya yayıldılar. Tacitus, Galya kökeninin izlerini taşıyan ancak çok küçük bir oymağa rastlayabildi.

13. Doktor Keating'e göre (*History of Ireland*, s. 13, 14), Seara'nın oğlu, Esra'nın oğlu, Sru'nun oğlu, Framant'ın oğlu, Fathaclan'ın oğlu, Magog'un oğlu, Japhet'in oğlu, Nuh'un oğlu dünyanın 1978'inci yılının 14 Mayıs'ında Munster'de karaya ayak bastı. Bu büyük girişimde her ne kadar başarılı olduysa da karısının düzensiz gidişatı onu, aile yaşamı içinde, çok mutsuz kıldı ve o denli kızdı ki çok sevdiği bir tazıyı öldürdü. Bilgin tarihçinin ustcaca dikkat çekişine göre bu, o zamana dek İrlanda'da kadınlar arasında görülen ilk sadakatsizlik örneği oldu.

14. Ebulgazi Bahadır Han, *Genealogical History of the Tartars.*

leneklerin ve masalların ışığı altında kolayca inanan bir ruha sahip bir sürü bilgin yetişti. Bunlar Nuh'un evlatlarıyla torunlarını Babil Kulesi'nden başlayıp dünyanın öbür ucuna dek dağıttılar. Eleştirilerden en değerlisi Upsala Üniversitesi profesörlerinden Olaus Rudbeck'inkidir.[15] Bu gayretkeş profesör masalın ve tarihin kutladığı bütün mucizelerin kendi doğduğu ülkede meydana geldiğini savunmaktadır. Vatanı kendisine, eskilerin bize belli belirsiz bir biçimde aktardıkları, nefis bir ülke olarak görünmektedir. Yunanlar alfabelerini, astronomiyi ve dinlerini İsveç'ten almışlar. İsveç, Eflatun'un Atlantis'i imiş, Hiperboreenlerin (Hyperboreans) ülkesi, Fortüne (Fortunate) Adaları, Hesperides'lerin bahçesi ve de Elysian Fields'iymiş. Doğanın çok elverişli bir iklimi, tufandan sonra uzun süre ıssız kalan dünyada Nuh ailesi, yıllar içerisinde, yedi kişiden oluşan nüfusunu yirmi bine çıkardı. Bilgin Rudbeck, işte bu yirmi bin nüfusu küçük kolonilere ayırıyor ve bütün dünyayı kaplaması için onları her yere dağıtıyor. Germen ya da İsveçli koloni, aldanmıyorsam, Yafes'in oğlu Gomer'in oğlu Aşkenaz'ın komutasında olağanüstü bir çabayla bu büyük girişime yöneliyor. Kısa süre sonra Kuzey Avrupa'ya, Asya'ya ve Afrika'ya insan toplulukları gönderiyor. Kitap yazarının istiaresinden ben de yararlanayım, kan, uçlardan dünyanın kalbine taşınmış oldu. Ne var ki bütün bu eski zaman Germen bilim sistemleri en küçük şüpheyi belirten ve yanıtlandırılmasını isteyen tek bir bilim olayı karşısında kırılıverdi. Tacitus zamanında Germenler, cahilliğin karanlıklarında kalmış ya da düşünce yeteneği olmayan çapulcular sürüsünü uygar bir halk topluluğundan ayıran değerli bir sebebe, harfleri kullanma bilgisine sahip değillerdi.[16] Bu yapay yardımcı-

15. Adı Atlantica ve Manhelm vb. olan eserler özellikle benzeri az olan türdendir. Bayle onun çok merak uyandırıcı iki özetini yaptı (*Rep. des Lettres*, Ocak ve Şubat 1685).

16. Tacitus, *Germania*, II, 19. "Literarum secreta viri pariter ac foeminae ignorant." Birtakım sonuçsuz tartışmalara girmeksizin runik (eski Germen harfleri) ile ilgili bu kesin otoriteyle yetinebiliriz. Bilgin Celsius'a göre (ki bu İsveçli bilgin felsefede allame olmuştur), bu harfler Roma harflernden pek farklı değildir. Şu kadar ki kazımasının kolaylığı için eğriler düz hatlar haline getirilmiştir. Bkz. Pelloutier, *Historie des Celts*, 1, II, b. 11; *Dictionnaire Diplomatique*, c 1, s. 223. Ekleyebiliriz ki runik harflerle yazılmış en eski

dan yoksun olan insan, anısını yitirir, edindiği izlenimlerle ilgili düşünceleri bozulur. Harfler olmayınca örnekler silinir, özdeksel varlıklar anlamını kaybeder, karar verme yetisi zayıflar, duraksar, imgeleme gücü bitkinleşir. Yine onlarsız, ilerlemek isteyen kimse ancak kuruntu ve hayalden ileri geçemez. Kısacası, kendi haline bırakılmış ruh ve akıl yavaş yavaş en değerli yetilerinin işlevlerini tanımaz duruma gelir. Okumuş, yazmış bir insanla yazıdan yoksun bir köylü arasındaki farklılık ne büyüktür! Yüksek şeyler düşünebilen ve zekânın ürettiği bilgilerle aydınlanmış olan birincisi, kendi varlığını çoğaltmış bütün dünyayı dolaşma, tanıma gücü kazanmış demektir. Bu insan eski yüzyıllara, en eski zamanlara bile gidebilir. Öbürüyse, doğduğu yerde gördüğüne bağlı, birkaç yıl bitkisel bir yaşam sürdürür. Onun zekâsı, çalışmayı paylaştıkları hayvanının içgüdüsünü, biraz aşabilir. Bugün uluslar arasındaki farklılıklar bireyler arasındakilerden daha büyüktür. Resimlerle düşünceleri belirtmeye özgü yöntemi bulamayan bir halk, tarihsel anıtlarını hiçbir zaman koruyamayacaktır. Soyut bilimlere girememiş olanlar, yaşamın yararlı ve güzel sanatlarını başarıyla işleyemeyecektir.

Bu sanatlar kuzey halkları için tümden bulunmaz durumdaydı. Germenler günlerini fakirlik ve cahillik içerisinde geçiriyorlardı. Birtakım laf ebeleri bu basitliğin de kendine göre güzelliği var, demeye getirerek boş sözler ileri sürmektedirler. Bugün[17] Almanya'da duvarlarla çevrili iki bin üç yüz kent vardır. Çok daha büyük genişlikteki bir ülkede Batlamyus (Ptolemy) ancak doksan yer bulabildi. Hiçbirisi de bu coğrafyacının onlara verdiği gösterişli unvana layık değillerdi.[18] Görünüşe göre, kendiliğinden oluşmuş Germanya ormanları, kadınlara, çocuklara ve sürülere sığınak hizmeti görüyor, o sırada da savaşçılar düşmanla karşılaşmaya

---

yazıtlar üçüncü yüzyılda ve runik harflerinden söz eden en eski yazar da altıncı yüzyılın sonunda yaşıyan Venantius Fortunatus'tur. "Barbara fraxineis pingatur RUNA tabellis."

17. *Recherches Philosophiques sur les Americains*, c. III, s. 228. Bu ilginç eserin yazarı, eğer yanlış bilgilendirilmediysem, Alman'dır.

18. İskenderiyeli coğrafyacı çoğu kez kesin bilgili Cluverius tarafından eleştirilmiştir.

gidiyorlardı.[19] Tacitus, kendi yaşadığı zamanlarda bu barbarların hiçbir kenti olmadığını söylüyor.[20] Romalıların ürettikleri mal ve yapıtlardan nefret eder gibi görünüyorlardı. Bu kale duvarları onlara güvenli bir yerden çok cezaevi gibi geliyordu.[21] Birbirinden uzak ve ayrı evleri, düzenli bir köy oluşturmuyordu.[22] Her yabani, bağımsız ocağını kurmak için ormana, tarlaya, su kaynağına göre toprağını yönlendiriyordu. Bunun için ne taş ne tuğla ne de kiremit kullanıyorlardı.[23] Bütün evler, yuvarlak biçimde, şekilsiz odundan yapılmış, damları sap samanla örtülü, dumanın çıkması için tavanı delik küçük kulübelerdi. Germenler kışın soğuktan korunmak için hayvan derisinden hafif bir palto giyerdi. Kuzey oymaklarının kürkleri vardı, kadınlar, bir çeşit kaba bez örerlerdi.[24] Ormanlarında bol sayıda bulunan her türden av hayvanı bu halklara bol yiyecek sağlıyor, av keyfi veriyordu.[25] Güzellikleri kadar yararları da pek parlak olmamakla birlikte çok sayıda sürüleri onların başlıca servetlerini oluşturuyordu.[26] Topraklarında yalnızca buğday yetişiyordu. Ne meyve ağaçları ne de yetiştirilmiş çayırları vardı. Her yıl iyelikler arasında genel bir değişikliğe neden olan ekilebilir toprakları yeniden bölüşülen ve halkı, bu acayip geleneğe uyup her türlü kavgadan kaçınarak topraklarının büyük bir bölümünü malaz durumunda bırakan bir memlekette tarım nasıl gelişebilirdi?[27]

---

19. Caesar'a ve bilgin Whitaker'a bakınız (*History of Manchester*, c. 1).

20. Tacitus, *Germania*, 15.

21. Germenler, Ubii halkına Romalıların boyunduruğunu çıkarıp atmalarını ve yeni özgürlükleriyle eski törelerini uygulamalarını emrettiler ve onlardan kolon duvarlarını hemen yıkmalarını istediler. "Postulamus a vobis muros coloniae, munimenta servitii detrahatis; etiam sera animalia, si clausa teneas, virtutis obliviscuntur." Tacitus, *Hist.*, IV, 64.

22. Silesia'da bir köyü oluşturan serpilmiş evler birkaç mil uzunluğunda bir alana yayılmaktadır (bk. Cluver, 1, I, b. 13).

23. Tacitus'tan yüz kırk yıl sonra Ren ve Tuna kıyılarına yakın yerlerde daha düzenli yapılar meydana getirildi.

24. Tacitus, *Germ.*, 1 7.

25. Tacltus, *Germ.*, 5.

26. Caesar, *de Bell. Gall.*, VI, 21.

27. Tacitus, *Germ.*, 26. Caesar, VI, 22.

Germanya'da gümüş, altın ve demir son derece azdı. Yerli halkın bu zengin para kaynaklarını toprağın içinden çıkarmak için gerekli ne sabırları ne de yetenekleri vardı, halbuki bu zenginlikler Saksonya ve Brunswick hükümdarlarının gayretlerini cömertçe ödüllendirmişti. Demir bakımından zengin olan İsveç, bu değerli hazinenin farkında değildi. Germenlerin silahlarını görünce bunların çok az demire sahip olduğu sanılırdı. Halbuki savaşçı bir halkın gözünde bu madenin en değerli araç sayılması gerekirdi. Savaşlar ve antlaşmalar, Ren ve Tuna kıyılarında oturan ulusların eline çoğunlukla gümüş olan madenî paraların geçmesine neden olmuştu. Daha uzaklardaki oymaklar para ile ilgili bir kanıya sahip değillerdi. Dar ölçüdeki ticaretleri, malların değiş tokuşundan Roma tarafından krallarına ve elçilerine armağan olarak verilen değerli madenden kupalara göre daha değerli gördükleri ve kendi yaptıkları kil vazoların satışından oluşuyordu.[28]

Temel niteliğindeki bu bilgiler, özel hallerin ayrıntılarına inmeye gerek olmadığını düşünce sahiplerine anlatmak için yeterlidir. Paranın değeri gereksinmelerimizi ve varlıklarımızı belirlemek için genel bir anlayışla saptanmıştır. Nasıl ki harfler de düşüncelerimizi belirtmek üzere kullanılmaktadır. İnsan doğasının gücünü artıran, isteklerimize daha etkin bir güç veren bu iki araç simgelemeleri gereken şeylerin sayısını çoğaltmaya yardım ettiler ve gümüşün kullanılması büyük ölçülere varmıştır. Ama demirin ateşle eritilip, usta bir elde biçimlenmesiyle tarımda ve bütün sanatlarda ondan elde edilen hizmetlerin sayısını ve önemini hesap etmek olanaksızdır. Kısaca para, insan çaba ve gereksinmeleri için bütün dünyada en büyük çekicilik kaynağı, demir ise en güçlü gereçtir. Bu iki gereci bir halkın elinden alın, şu demek ki ne biriyle gayrete gelebilsin, ne de öbürünün yardımından yararlansın, o halk en ilkel bir barbarlığın içine gömülmüş olacaktır.[29]

28. Tacitus, *Germ.*, 6.

29. Denebilecek ki Meksikalılar ve Perulular para ve demir kullanmasını bilmedikleri halde sanat alanında büyük ilerleme gösterdiler. Bu sanatlar ve yaptıkları anıtlar, garip bir biçimde abartıldı. (Bkz. *Recherches Philosophiques sur les Americains*, c. II, s. 153, vd.)

Yabanıl bir halkı karşıdan izlersek, geleceği için derin bir duygusuzluk ve tasasız bir durgunluk o halkın karakterindeki ana çizgileri bize belirtmiş olur. Uygar bir toplumda ise ruh gelişme eğilimi gösterir. Bütün yetileri hareket halindedir; karşılıklı büyük bağımlılık zinciri bireyleri sarar, birbirine yaklaştırır. Toplumun en büyük parçası her yararlı işler için kullanılır. Servetine dayanarak bu zorunluluğun üstüne çıkmış olan kimileri boş zamanlarını, çıkar ya da kazanç yolunda ilerlemek, mallarını artırmak, akıl ve zekâsını yetkinleştirmek ya da kendini görevine, eğlenceye ya da toplum yaşamının çılgınlıklarına kaptırmak yoluyla kullanır.

Germenlerde bu değişik uğraşlardan hiçbiri yoktu. Ev işlerini, toprağın ekimini, sürülerin bakımını yaşlılara, kadınlara, tutsaklara bırakıyorlardı. Boş zamanını doldurabilecek her türlü sanattan yoksun olan tembel savaşçı cinsel isteklerini hayvanlar gibi yatıştırıyordu. Gündüzleri ve geceleri yemekle, uyumakla geçiyordu. İnceleme yapan bir yazarın elde ettiği sonuca göre, aynı yabanıllar, zaman zaman bütün insanlardan daha tasasız ve daha coşkulu olmaktadırlar. Zevk veren şeyleri seviyor, sakinlikten tiksiniyorlardı.[30] Tembel ruhu kendi ağırlığından bunalmış halde büyük bir istekle yeni bir heyecan ve kendisine devinim verecek bir konu arıyordu. Savaşın dehşetleri bu yırtıcı karakterler için elverişli hoş şeylerdi. Silah sesleri duyulur duyulmaz Germenler coşuyor ve uyuşukluklarından çıkıyorlardı. Uçarcasına savaşa koşuyorlardı. Tehlikelerin içerisine bir an önce dalmak istiyorlardı. Vücutlarının sert egzersizleriyle zihinlerinin süratli hareketleri onlara varlıklarının en canlı duygusunu veriyordu. Barış dönemlerinin anlamsız günlerinde bu barbarlar ölçüsüz içki içiyorlar, kendilerini aşırı derecede oyuna kaptırıyorlardı. Bunlardan birincisi arzuları alevlendiriyor, ikincisi akıllarının ışığını söndürüyordu; böylece düşünme zahmetinden de kurtulmuş oluyorlardı. Bütün günlerinin masada geçmesini marifet sayıyorlardı. Çoğu zaman bu gürültülü toplantılar yakınlarının, dostlarının kanlarıyla kirle-

30. Tacitus, *Germ.*, 15.

niyordu.[31] Onur borçlarını kesin bir titizlikle ödüyorlardı. Oyun borçlarının böylece belirlenmesini bize öğreten onlardır. Bir zarın rast gelişine kişiliğini ve özgürlüğünü bağlamış olan mutsuz, kaderinin vereceği karara boyun eğiyordu. En sert işlemlere hazır ve sımsıkı bağlı halde, kimi zaman, tutsak gibi, yabancı ülkelere bile satılmasına ses çıkaramıyor, daha zayıf olmakla birlikte daha mutlu bir efendiye, hiç mırıldanmadan itaat ediyordu.[32] Buğday ya da arpadan, özensiz olarak yapılmış bira, sert bir içki oluyor, bir tür şarabın yerini tutuyordu; bu da Germanya halkının olağan aşağılık eğlencelerine yetiyordu. Ne var ki bunlardan İtalya'nın ya da Galya'nın şaraplarını tatmış olanlar daha hoş bir sarhoşluktan sonra içlerini çekiyorlardı. Bu denli verimli olduğunu anlamalarına karşın Ren ve Tuna kıyılarında bağ yetiştirmeyi akıllarına bile getirmiyorlardı. Zanaat, kârlı bir ticaret yapmak için onlara hiçbir olanak sağlamazdı. Bu ulus, silahla elde edebilecekleri bir şeyi zahmetlere katlanarak kazanmayı ayıp sayıyordu.[33] Sert içkilere karşı Germenlerin ölçüsüz tutkusu, sanat ve doğa bakımlarından çok imrendirici varlıklarla dolu yerleri ele geçirmeye onları zorladı. İtalya'yı Keltlere bırakmış olan Toskana, Germenlere çok şanslı bir iklimde ürettiği güzel meyvelerini ve nefis şaraplarını sunarak onları yurduna çekti.[34] On altıncı yüzyıldaki savaşlar sırasında da böyle olmuştu, Almanlar, Burgonya'nın ve Champagne'in zengin bağlarını yağma etmek üzere Fransa'ya koşup gelmişlerdi.[35] Henüz uygarlaşmaya başlamış bir halk için –en aşağılık olmakla birlikte, kusurlarımızın en tehlikelisi olmayan– sarhoşluk, bir savaşa, kavgaya ya da bir ayaklanmaya neden olabilir.

Charlemange'dan (Şarlman) beri bin yıllık çalışmalar sonunda Germanya'nın iklimi yumuşatılmış, toprağı verimli hale getiril-

31. *Aynı eser*, 22, 23.

32. *Aynı eser*, 24. Germenler, belki oyunları Romalılardan almışlardır, ne var ki oyun hırsı insanları çok acayip biçimde sarmıştır.

33. Tacitus, *Germ.*, 14.

34. Plutark, *Camillo*. Tite-Live, V, 33.

35. Dubos, *Histoire de Monarchie Francaise*, c. 1, s. 193.

miştir. Bir zamanlar yüz bin tembel savaşçının güç bela yiyecek maddeleri bulduğu bir ülkede bugün bir milyon işçi ve çiftçi rahat ve hoş bir yaşam sürdürmektedir.[36] Germenler pek ulu ormanlarından yalnızca avlanma keyifleri için yararlanıyorlardı. Topraklarının en büyük bölümünü otlak olarak kullanıyor, çok küçük bir bölümünü de pek yetersiz bir biçimde ekiyorlardı. Üzerinde oturan insanları beslemeyi reddeden bir arazinin çoraklığından ve verimsizliğinden nasıl şikâyetçi olunmazdı? Meslek ve beceri sahibi olmanın zorunluluğuna onları inandırması gereken kırıcı bir açlık karşısında bile başvurdukları çare, gençlerinin üçüncü ve belki de dördüncü kesimini de dışarıya göndermekten başka bir şey olmuyordu.[37] Germenler, giderken en sevdikleri şeyleri de birlikte götürüyorlardı. Bir halkı vatanına bağlayan, mala sahip olma ve ondan yararlanma güvenliğinin bulunmasıdır. Bir zaferle ve zengin ganimet umudunun parıldadığını gördükleri zaman ormanların büyük sessizliğini bırakıyorlar, sürüleri, kanları, çocuklarıyla birlikte savaşmaya gidiyorlardı. *Büyük uluslar hazinesi*nden çıktığı görülen kalabalık grup, yeniklerin korkulu gözleriyle, belki de onu izleyen yüzyılların saflığıyla büyük sayılar halinde gösterildiler. Böylece abartılan olaylar, farkında olmadan, en yetenekli yazarları bile etkisine alan bir kanının yerleşmesine neden oldu. Caesar'ın ve Tacitus'un yaşadığı zamanlarda, kuzeyde bugünkünden daha çok nüfus bulunduğu kanısı yaratıldı.[38] Nüfus hareketinin nedenleri üzerine yapılan en kesin araştırmalar, bu varsayımın yanlışlığına, hiç değilse olanaksızlığına çağımız filozoflarını da inandırmışa

36. Bugün İsviçre den'len ülkenin eski ahalisine Helvetia ulusu deniyordu, her yaştan ve her iki cinsten, toplam üç yüz almış sekiz bin kişilik bir nüfusu oluşturuyordu (Caesar, *de Bell. Gal.*, 1, 29). Bugün ise, Cenevre Gölü'nün kıyısındaki küçük yerleşme merkezi Vaud'da yüz oniki bin beş yüz doksan bir kişi yaşamaktadır (Muret'in, *The Memoires de la Societie de Berne* ismindeki pek güzel bilimsel araştırmaya bakınız).

37. Paul Diaconus, b. 1,2,3. Davila, Machiavelli ve Paul'un takipçilerinin tümü bu göçlerin yapısını yeteri kadar bilmediklerinden, onları tasarlanmış ve düzenli girişimler olarak göstermişlerdir.

38. Sör William Temple ve Montesquieu, imgeleme güçlerinin bütün canlılığıyla kendilerini bu konuya kaptırıp gitmişlerdir.

benzemektedir. Mariana ile Machiavelli'nin[39] adları karşısına yine saygıdeğer Hume'un ve Robertson'ın adlarını çıkarabiliriz.[40]

Kentleri olmayan, her tür sanatı savsayan, ne harf ne de para kullanmasını bilen savaşçı bir halk yine de birtakım kolaylıklardan yararlanabiliyordu. Özgürlük ateşi yüzlerindeki barbarlığın kaba çizgilerini yok etmekteydi. Yoksullukları onların bağımsızlığını güven altına alıyordu. Gerçekten, malımız mülkümüz ve isteklerimiz despotluğun en güçlü zincirleridir. "Suion'lar (Suiones)," diyor Tacitus, "servete saygı duyarlar, ayrıca müstebit bir kralı da başlarında tutarlar. Öbür Germen halklarında olduğu gibi, silahlar herkesin elinde değildir. Kral onları güvenilir bir kimsenin gözetimi altında tutar, bu kimse vatandaş değildir. Bu, azatlı bir köle de değil, gerçek bir tutsaktır. Suion'ların komşuları olan Siton'lar (Sitones) tutsak olmuşlardır, bir kadının emri altındadırlar.[41] Bu istisnayı yaparken Tacitus, yönetimin kuramı üzerine koyduğumuz genel ilkenin gerçeğini de bilmektedir. Hangi servet ve despotluk araçlarıyla kuzeyin bu denli uzak bir kesimine sızabilmiş olmalarını ve Roma eyaletlerine komşu ülkelerde tutuşturdukları ateşi nasıl söndürebildiklerini anlayabilme zahmetine katlanmak bize kalıyor. Zapt edilemez nitelikleriyle tanınmış olan Norveçlilerle Danimarkalıların ataları Germen özgürlüğü damgasını nasıl kaldırabildiler?[42] Baltık kıyılarının kimi oymakları, insan haklarından vazgeçmemek koşuluyla kralların otoritesini tanıyorlardı.[43] He-

39. Machiavelli, *Hist. di Frenze*, 1, I; Mariana, *Hist. Hispan.*, 1, V, b. 1.

40. Robertson, *Charles V.* Hume, *Political Essays.*

41. Tacitus, *Germ.*, 44, 45. Tite-Live'nin Ek'ini İsveç Kraliçesi Christina'ya ithaf eden Frenshemius kuzey kraliçelerine karşı çok az saygıyla hareket eden Romalıya kızgın görünmenin gereğine inanmaktadır.

42. Despotizmi boş inançların doğurduğunu düşünemez miyiz? Odin'in soyundan gelenlerin –ki 1060 yılında bu soy hâlâ mevcuttu– İsveç'te bin yıldan çok saltanat sürdükleri söylenir. Uppsala Tapınağı dinin ve imparatorluğun eski merkeziydi. 1153'te, kral hariç herkesin silah taşımasını ve bunu meslek edinmesini yasaklayan bir yasa vardı. Bu yasanın eski bir kurumu yeniden diriltmek bahanesiyle hazırlanmış olması mümkün değil midir? (Bkz. Dalin'in İsveç tarihini anlatan kitabının *Bibliothèque Raisonnée*'daki incelemesi, c. XI ve XLV.)

43. Tacitus, *Germ.*, b. 43.

men bütün Germanya'da yönetim biçimi ılımlı bir demokrasiydi. Şu da gerçektir ki bu demokrasi genel ve pozitif yasalardan çok soyluluk, belagat vb. gibi niteliklerin egemenliği altında bulunuyordu.[44]

Onların en eski kökenlerinde sivil yönetimler karşılıklı savunma güdüleriyle oluşturulmuş istençli derneklerdi. İstenilen bu amaca erişmek için her bireyin, bireysel kanı ve davranışlarının, ortaklarından çoğunun kararına uyması zorunluğuna, temel ilke olarak inanması gerekliydi. Germenler, siyasal toplumun bu biçimselliği olmayan ama ustaca taslağıyla yetindiler. Özgür ana babadan doğmuş bir delikanlı erkeklik çağına erince, genel ulusal konseye alınıyordu. Kendisine törenle mızrak ve kalkan veriliyordu. Hemen yurttaşları arasındaki yerini alıyor, askerî cumhuriyetin üyesi oluyordu.

Oymağın savaşçıları belirli zamanlarda ya da olağanüstü hallerde, toplanıyorlardı. Adaletin işletilmesi yüksek yöneticilerin seçimi, savaş ile barışın büyük çıkarları üzerine bütün yurttaşların serbest oylarıyla karar veriliyordu. Gerçekte, ulusun büyükleri ya da şeflerinden seçilmiş bir kurul hazırlıyor, en önemli işleri, oylanması için öneriyordu.[45] Büyük görevliler görüşüp tartışmak ve inandırmak yetkisine sahiptiler. Konuşmak, icra etmek yetkisi yalnız halkındı. Çabukluk, şiddet hemen her zaman Germenlerin kararlarını nitelemekteydi. Özgürlüğü o andaki keyfi için kullanma özgürlüğünde olan, cesareti de tehlikelere meydan okumak için gösteren bu barbarlar adaletin ya da politikanın çekingen öğütlerini dinlemiyorlardı. Hoşnutsuzlukları koyu bir mırıltıyla patlak veriyordu. Çok tanınmış bir hatip onlara bir hakaretin öcünü almayı önerdiği, ulusal onurun savunulmasına ya da zor ve şanlı bir girişimin yürütülmesine yurttaşlarını çağırdığı zaman korkunç bir kılıç ve kalkan şakırtısı dernek meclisinin coşkunluğunu, alkışını dile getirmiş oluyordu. Germen, ancak silahlarını kuşanmış olarak

44. *Aynı eser*, b. 11, 12, 13 vd.
45. Grotius, Tacitus'un *pertractantur* deyimini *praetractantur* olarak değiştiriyor.

görünürdü; en ciddi görüşmelerin ortasında, geçimsizlik ruhuyla sert içki kullanımının kızıştırdığı gürültü patırtı arasında şiddet etkisiyle karar alabilen topluluğun kaprisinden korkulurdu. Polonya diyet meclislerinin kaç kez kana boyandığını, ayaklananların zorbalığına boyun eğildiğini görmedik mi?[46]

Bir oymak saldırıya uğrama tehlikesini sezdiği zaman, bir komutan seçiyordu. Tehlike çok yakınsa, bütün ülkeyi kapsayacak nitelikte görülürse, çok sayıda oymak generalin seçimine katılıyordu. Savaş alanında yurttaşları yönetmek gibi önemli iş en yiğit savaşçıya veriliyordu. O da buyruklardan çok kendisinin göstereceği örnek tutum ve davranışlarda bulunmak zorundaydı. Her ne kadar kısıtlı idiyse de bu otorite, her zaman sevimsizdi. Barış zamanında Germenler, yüksek dereceli hiçbir şef tanımak istemiyorlardı.[47] Genel meclis, adalet işlerini yönetmek, daha doğrusu, yargı bölgeleri arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemek için prensler atardı.[48] Bu büyük görevlileri seçerken soyluluk kadar değerlilik de aranırdı.[49] Ulusça onlardan her birine bir muhafız ile yüz kişilik bir danışma kurulu verilirdi. Anlaşıldığına göre bunlar arasında derecesi ve onurlan dolayısıyla başta gelen için üstünlük tanınıyordu; O denli ki kimi zaman Romalılar bunlara kral unvanıyla madalya bile vermek zorunda kalmışlardı.[50]

Germen törelerinin bütün sistemini belirtmek için prenslerinin otoritelerindeki dikkate değer iki durumu göstermek yeterlidir. Bu yüksek görevliler kendi bölgelerindeki bütün toprakların her yıl yeni bir bölüşümünü yaparak görevini sürdürüyordu.[51] Öbür yandan, yasa onların bir vatandaşa ölüm, hapis, hatta dövme cezası vermelerini yasaklıyordu.[52] Nefislerine çok düşkün, mal mülkle-

46. Eski İngiltere parlamentosunda bile çoğu kez baronlar, oylardan çok kendilerini izleyen silahlı adamlarına dayanarak sorunlarını kabul ettirirlerdi.
47. Caesar, *de Bell. Gall.*, VI, 23.
48. "Minuunt controversias." Caesar'ın çok isabetli bir terimi.
49. "Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt." Tacitus, *Germ.*, 7
50. Cluver, *Germ. Ant.*, 1, I, b. 38.
51. Caesar, VI, 22, Tacitus, *Germ.*, 26.
52. Tacitus, *Germ.*, 7.

riyle çok az kafasını yoran insanlar zanaatte ve mal üretiminde bir fikir sahibi olamazlar. Ne var ki onur ve bağımsızlık gibi yüksek duyguları da olması gerekirdi.

Germenler, kendi kendilerini görevlendirdikleri yükümlülüklerden gayri hiçbir yükümlülük tanımıyorlardı. En basit bir er bile, yüksek derecelinin otoritesinden nefret ediyordu. "En ünlü soydan gelen savaşçı *arkadaş* unvanından çekinmiyordu. Her ünlü şefin, kendisine bağlı ve ona hizmet eden kimselerden kurulu bir birliği vardı. Bunlar arasında, prensin gözüne girmek için ve prensler arasında da arkadaşlarının sayısını, yiğitliklerini artırma konusunda yarışma vardı. Seçilmiş genç insanlarla her an çevrilmiş bulunması bir şef için saygınlık ve güçlülük belirtisiydi. Bu, barışta bir süs, savaşta bir savunma aracıydı. Arkadaşlarının sayısı, yiğitliği öbürkülerden daha ileri geçerse bu durum, kendi ulusu içinde olduğu gibi komşu halklar arasında da onun ününü artırırdı. Her yandan gelen armağanlar ve elçiler kabul edilir. Çoğunlukla en ünlü, savaş karan verir. Savaş sırasında, cesaret bakımından geri kalmak bir prens için ayıptır. Ondan sonra hayatta kalmak alçaklıktır. En kutsal yükümlülük onu savunmaktır. Bir sitede barış içerisinde bulunuluyorsa Prensler savaş olan sitelere giderler, böylece dostlukları sürdürmüş olurlar. Bunlar onlardan savaş atı ve mızrak alırlar. Yemekler pek zarif olmamakla birlikte, çoktur ve bir çeşit ücret yerine geçer. Prens, el açıklığını sadece, savaşlarla, ganimetlerle ve dostlarının kendi istekleriyle verdikleri armağanlarla elde ettiği varlıktan ödeyerek gösterir."[53]

Germanya'daki çeşitli devletlerin yönetimlerini zayıf düşüren bu kuruluş, oralarda oturan ulusların genel karakterine yeni bir ilerleme imkânı veriyordu. Bu uluslar arasında barbarların elverişli ve duygun bulundukları bütün erdemlerin tohumu gelişiyordu. Bizim eski şövalyelerimizin ayırt edici niteliklerini simgeleyen değer, bağlılık, çelebilik, konukseverlik nitelikleri, aynı kaynaktan, çok uzun zaman sonra ortaya çıktı. Günümüzdeki ünlü bir yazarın

53. *Aynı eser*, 13, 14.

gözlemine göre, şefin yiğit arkadaşlarına verdiği onur armağanlarında, Roma eyaletlerini ele geçirmelerinden sonra oralardaki tımar ve zeametleri onlara dağıtırken bu armağanların saygınlığıyla birlikte askerlik hizmetini üstlenmeleri koşulu da konulmuştu.[54] Ama bu koşullar, armağan vermeyi sevmekle birlikte hiçbir yükümlülük yüklemekten ya da yüklenmekten hoşlanmayan Germenlerin genel anlayışına tümden aykırıydı.[55]

Şövalyelik yüzyıllarında –romancıların imgeledikleri gibi– bütün erkekler mert ve bütün kadınlar da namusluydu. Bu erdemlerden ikincisi, her ne kadar birincisi gibi kazanılması, korunması kolay değilse de istisnasız bütün Germenler için kabul edilmişti; nedeni de ittifakları artırmak içindi. Boşanma, yasadan çok töreler yüzünden yasaktı. Zina yapan bir kadın az rastlanan ve bağışlanmaz bir suçlulukla cezalandırılıyordu. Ne örnek ne de görenek baştan çıkarmayı haklı gösterebilirdi.[56] Öyle görünüyor ki Tacitus'un namuslu ruhu, barbarların erdemiyle Romalı kadınlarını geniş mezhepli tutum ve davranışları arasındaki zıtlığı belirtmekten hoşlanmıştı. Bununla birlikte onun anlatısı, Germen evlilik yaşamı ve iffeti üzerine bir gerçek, hiç değilse bir olasılık havası veren çok çeşitli, çarpıcı hal ve koşulları içermektedir.

Sanatlar, insan doğasının en şiddetli tutkularına gerçekten bir fren koymuştur. Başlıca düşmanı ruhun yumuşaklığı olan namusa sanattaki ilerlemeler pek de elverişli olmuş sayılmaz. Her iki cinsin ilişkilerindeki çekicilikleri artıran yaşamın incelikleri katıksız temizliği de bozmaktadır. Aşkın fiziksel yanı, duyguca ona büyük ölçüde enerji sağlandığında ya da peçelendiğinde daha tehlikeli bir hal alır. İltifatlar, nezaket, giysilerin zarifliği, güzelliği daha da

54. *Esprit des Lois* (Kanunların Ruhu Üzerine), 1, XXX, b. 3. Bununla birlikte, Montesquieu'nun parlak imgelemesi Rahip Mably'nin gerçek mantığıyla düzeltilmiştir (*Observations sur l'Histoire de France*, c.1, I, s. 356).

55. "Gaudent muneribus, sed nec data imputant, nec acceptis obligantur." Tacitus, *Germ.*, b. 21.

56. Zina suçlusu olan kadın köy meydanında kırbaçlanıyordu. Ne zenginlik n e d e güzellik acıma uyandırıyor ve ona ikinci bir evliliğe olanak vermiyordu. Tacitus, *Germ.*, 18, 19.

parlak kılar, imgeleme yoluyla duyguları alevlendiririz. Eğlenceler, danslar, temsiller, örf ve âdetlerin en az saygı gördüğü davranış ve yerler haline gelmiştir; bunlar kadınların dayanıksızlığına kurulmuş tuzaklardır, onlara çok tehlikeli fırsatlar vermiş olurlar.[57] Kuzeyde oturan mutlu kaba yabanıllar! Fakirlik, insanlardan uzak yaşayış ve günlük yaşamın çetin çabaları, bunların kanlarını bu tür tehlikelerden uzak tutuyordu. Kulübeleri her yandan patavatsızlığa ve kıskançlık bakışına açık halde bırakan kerpiç dam, karı koca sadakati için duvarlardan, kilitlerden ve bir haremin hadım ağalarından daha güvenli bir koruyucuydu.

Bu nedene daha onurlusu eklenebilir. Germenler, karılarına karşı saygı ve güven duyuyorlardı. En önemli durumlarda onlarla danışıp görüşürler, karılarının ruhunda bir miktar ermişlik ve doğaüstü akıl bulunduğuna inanmaktan hoşnutluk duyarlardı. Batavi Savaşları'nda olduğu gibi, bu kader yorumcularından biri olan Veleda, Tanrı adına en kendini beğenmiş Germen uluslarını yönetiyordu.[58] Öbürleri, tanrıça gibi tapılmaksızın, saygın askerlerle evlenmek suretiyle savaşlar ve zaferler yaşamına katılarak askerlerin özgür arkadaşları olma değerliliğini kazanıyorlardı.[59] Büyük düşman akınlarında barbarların ordugâhları, silah sesleri arasında sarsılmadan duran ve yakıp yıkılmanın korkunç görüntüsünü göz kırpmadan izleyen kalabalık savaşçı kadınlarla doluydu. Bu kadınlar oğullarının ya da kocalarının onur verici yaralarını sarıyorlardı.[60] Bozgun haline düşen orduların, tutsak olmaktansa ölmeyi yeğ tutan ana ve eşlerin yüce gayretleri sayesinde birçok kez zafere yöneldikleri olmuştur. Yapacak bir şeyleri kalmadığı zamanlarda, yenen düşmanın zulmüne düşmemesini

57. Ovidus, aşk için en uygun yerleri aramak uğrunda iki yüz dize kullanmış... Özellikle tiyatroyu, Roma'nın güzelliklerini toplamaya ve onlara gönül okşarlığıyla cinsel duyguyu esinlemeye en elverişli yer olarak görmektedir.

58. Tacitus, *Hist.*, IV, 61, 65.

59. Evlenme armağanı öküzler, atlar ve silahlardı (Bkz. *Germ.*, b. 18). Tacitus, bu konuyu işlerken sanki gençleşmiş gibi bir havaya bürünmüştür.

60. *Exigere*'nin *exugere* olarak değiştirilmesi çok değerli bir düzeltmedir.

biliyor,[61] bitmek üzere bulunan özgürlüğün son anlarında evlatlarıyla birlikte kendilerini kurban ediyorlardı. Bu gibi kahraman kadınlar bizim hayranlığımızı kazanmayı hak etmişlerdir. Ne var ki bunların sevilmeye değer olduklarını ya da aşk esinleyebildiklerini pek sanmıyoruz. Kadının başlıca hoşluğu ve etkileyici gevşekliğini oluşturan o etkileyici yumuşaklığından vazgeçmedikçe erkeğe özgü kuvvet yeteneklerine öykünmesi olası değildir. Germen kadınları onurlarını az da olsa zedeleyecek her türlü sevgiyi yok etmeyi, kendilerini beğenmişliğin gereği olarak, öğreniyorlardı. Cinsel onur her zaman namus sayıldı. Bu saygıdeğer hanımların duygularıyla davranışları, ulusun genel bir savı, etkinliği ve kanıtı niteliğindeydi. Bağnazlıktan doğmuş ya da alışkanlıkla kazanılmış bir nitelik olsa da cesaret bir yüzyılın ya da bir ülke insanlarının ayırt edici özelliği olan değerin yalnızca zayıf ve tam olmayan bir imgesidir. Yabani bir topluluğun kaba saba kanılarına din denebilirse, Germenlerin dinsel sistemi onların gereksinimlerini, korkularını ve cahilliklerini ilke olarak kapsıyordu.[62] Görünen ve doğanın büyük temsilcileri olan şeylere tapıyorlardı: Güneş, ay, toprak ve ateş onlara göre, insan yaşamının en önemli işlevlerine komuta eden tanrısallıkları imgeliyorlardı. Bu barbarlar, üstün varlıkların istencini gülünç kutsama uygulamalarıyla elde edebileceklerini sanıyorlardı. Tanrılarının sunakları dibinde kurban ettikleri insanların kanı en değerli, en hoş bir sunu sayılıyordu. Onların Tanrılar üzerine bu tür inanışlarının bir tapınağın içerisine kapanıp kalmamalarını, insan biçiminde putlar yapmayışlarını takdirle karşılamakta olanlar biraz acele etmişlerdir. Unutmayalım ki Germenlerin yontu sanatı üzerine hiçbir bilgileri olmadığı gibi bina yapımını da yeni yeni öğrenmeye baş-

61. Tacitus, *Germ.*, 7. Plutark, *Mariu.* Teutones (Töton) kadınları kendilerini öldürmeden ve çocuklarını kılıçtan geçirmeden önce, tutsakların rahibesi olarak kabul edilmeleri koşuluyla teslim olmayı önermişlerdi.

62. Tacitus bu aydınlık olmayan konuyu az sözle geçiştirmiştir, Cluverius ise yüz yirmi dört sayfa ayırmıştır. Birincisi, Germanya'da Yunan ve Roma tanrılarını görmektedir. Öbürüyse, olumlu olarak, güven veriyor ki güneş, ay ve ateş simgeleriyle, ataları teslisi kutsuyorlardı.

lıyorlardı. Yüzyılların kutsamasıyla dinsel varlıklara vakfedilmiş ormanlar Germenlerin tek tapınaklarıydı. Orada, görünmez bir gücün görkemi yaşıyordu. Bu karanlık inzivaların hiçbir korku ya da gerçek inanç konusu sunmaması gerekirse de bunlar dinsel korkudan daha derin bir duygu esinlendiriyor, kaba saba din adamları, korkunç izlenimleri sürdürmek ve güçlendirebilmek için, kişisel çıkarlarına da uygun olarak, deneylerin kendilerine öğrettiği bütün düzenleri kullanıyorlardı.[63]

Aynı bilgisizlik, yasaların yararlı egemenliğini fark etmekten ve bu yasa kurallarına uymaktan onları alıkoyuyor, çıplak, savunmasız bir halde kendilerini boş inançların kör şiddetlerine teslim ediyordu. Germen din adamları yurttaşlarının bu durumundan yararlanmasını bildiler; dünya ile ilgili cismani işlerde, büyük devlet görevlilerinin takınmaya cesaret edemedikleri bir tutumla otoritelerini kurup yürüttüler.

Kendini beğenmiş savaşçı, insanların adaletiyle değil de doğrudan doğruya savaş tanrısının[64] kararıyla verilen öç alma niteliğindeki kızılcık sopasıyla dayak cezasına, dişini sıkarak katlanıyordu. Çoğu zaman dinsel güç sivil yönetimin yanılgılarını onarıyordu. Tanrısal otorite, halk meclisinde düzeni ve sessizliği sağlamak için sürekli olarak müdahale ediyordu. Kimi zaman da devlet hayrına en önemli konularla ilgileniyordu. Belirli zamanlarda Mecklenburg'da ve Pomeranya'da dinsel alaylar düzenleniyordu. Üzeri kalın bir örtüyle kapalı olan Yeryüzü (*Earth*) tanrıçasının tanınmayan simgesi, olağan yeri Rugen Adası'ndan törenle çıkarılıyordu. İki düvenin çektiği bir arabaya konulmuş olarak, kendisine tapan birçok oymağı böylece ziyaret ediyordu. Yürüyüşü sırasında, kavgalar duruyor, savaş çığlıkları kısılıyordu. Kavgacı Germenler silahlarını bir yana koyuyordu. O zaman barışın ve dinginliğin tadını alabiliyordu.[65] Tanrısal mütareke onuncu yüzyılda da ilan

63. Lucanus'un pek büyük bir dehşetle betimlediği kutsal orman Marsilya yakınlarındaydı. Aynı türden birçok orman Germanya'da da vardı.
64. Tacitus, *Germ.*, 7.
65. *Aynı eser*, 40.

olunmuş ve bu eski geleneğe öykünülmüştür.[66]

Din, Germenlerin şiddetli tutkularını ılımlaştırmaktan çok onu daha da artıracak güce sahipti. Çıkar ve bağnazlık, göklerin onayı, başarıların güvenliğiyle en atak, en haksız girişimleri kutlulandırmaya din adamlarını yöneltiyordu. Uzun süre kutsal ormanlarda saklı kalan sancaklar birdenbire savaş alanında dalgalanıyordu.[67] Düşman ordusunu en büyük ilenmelerle savaş ve yıldırım tanrılarının çarpması için dua ediliyordu.[68] Askerin dininde alçaklık, suçların en büyüğüydü. Germenlerin gözünde bu, böyleydi. Cesur insan koruyucu tanrıların lütfuna ve himayesine değer kazanırdı. Korunmasını yitiren mutsuz adam bütün olağan ve dinsel meclislerden uzak kalmaya mahkûm olurdu. Kuzeydeki kimi oymaklar göç doktrinini benimsemişlerdi.[69] Öbürleri, kahramanların sonsuza dek sarhoş olarak kalacakları basit bir cennet imgeliyorlardı.[70] Bu dünyada ya da ötekisinde mutlu bir gelecek sağlayabilecek olanlar yalnız, savaşlarda ömür tüketenler ve şanlı bir ölümle yaşamı sona erenlerdi.

Erdemlerinin bir ödülü olarak, boş inanç tarafından kuzeyin kahramanlarına sunulan ölümsüzlük ozanlarca dile getirilmişti. Bu acayip insan sınıfı, Keltlerin, İskandinavların ve Germenlerin yaşamlarını inceleyenlerin tümünce dikkate değer görülmüştür. Kesin ve doğru yapılan araştırmalar bu ozanların dehasını ve niteliğini ortaya koymuştur. Onların ne denli önemli görevleri olduğu, bu görevlerin, kutsama esinlediği bilinmektedir. Onların ezgileriyle yurttaşlarının yüreklerinde tutuşturdukları büyük silah düşkünlüğü, askersel coşkunluğu dile getirmek ve anlamak çok güçtür. Uygarlaşmış bir toplumda şiir beğenisi ruhsal tutku-

66. Robertson, *History of Charles V*, c. I, not 10.

67. Tacitus, *Germ.*, 7. Bu sancaklar yabanıl hayvan başlarından başka şeyler değildi.

68. Bu gelenek için bir örnek olmak üzere Bkz. Tacitus, *Annal.*, XIII, 57.

69. Caesar, Diodorus ve Lucanus bu doktrini Galyalılara mal eder görünüyorlar. Pelloutier (*History of Celtes*, l, III, b. 18) ise onların sözlerini çok bağnaz bir anlama indirgemeye çalışıyor.

70. Bu basit fakat çekici doktrini anlamak için Edda'nın yedinci öyküsüne bakınız (Mallet, *History of Denmark*, giriş bölümü).

dan çok bir imgeleme eğlencesidir. Bununla birlikte, sessiz bir yerdeki dinginlik içerisinde Homeros'un ya da Tasso'nun betimledikleri savaşları okurken farkında olmadan düşsel bir büyülenmeye uğrayabiliyoruz. Ama zaten durgun bir ruh üzerinde birtakım duygulanmaların uyanmasına neden olsa da bunlar ne denli soğuk ve cansız kalacaklardır. Savaş sırasında, zafer bayramlarında bu ozanlar eski kahramanların başarılarını dile getiriyor, canlı barbar ezgilerini coşkuyla dinleyen bu savaşçı halkların atalarını yeniden yaşatıyorlardı.[71] Ezgi, zafere susamışlık ve ölümü küçümseme amacı güdüyordu. Bu tutkular, silahların gürültüsüyle ve tehlikeyle karşı karşıya bulunmakla alevleniyor, kuzeylinin olağan duygusu haline geliyordu.

İşte, Germenlerin durumu ve gelenekleri böyleydi. Ne harfleri ne sanatları ne yasaları olan bu barbarlara, cahilliğin yanında onur, çelebilik, din üzerine düşünceler, özgürlükle ilgili duygular, barıştaki kaygılar, savaş için hevesler, bütün bunlar, bir kahraman halkın oluşmasına yardım ediyordu. Neden Varus bozgunundan İmparator Decius'un saltanatına dek geçen iki buçuk yüzyıl içerisinde bu müthiş savaşçılar önemli hiç bir girişimle kendilerini göstermediler? Niçin yalnızca imparatorluğun lüksle, despotizmle kendi kendini tutsak etmiş zayıf eyalet halkları üzerinde baskı yapmakla yetindiler? İlerlemeleri o dönemde durduysa bu, silahlarının ve disiplinlerinin oluşundan, o sıralarda süregelen iç çekişmelerinden dolayı olmuştur, bu çekişmeler de yurtlarına çok zarar vermiştir.

I. Bir ulus demire sahip olunca da altının sağladığı kadar ondan faydalanır, denilirse bu sözde yanlışlık yoktur. Germenler, bu her iki değerli madenden yoksunluklarını gözüpeklikleriyle karşıladı-

71. Tacitus, *Germ.*, 3. Diodorus Siculus, 1, V. Strabon, 1, IV, s. 197. Demodocus'un Phaeacian kralını sarayında tuttuğu sıra, ve Tyrtaeus'un, cesaretleri kırılmış Spartalılara esinlediği gayret hatırlanabilir. Bununla birllkte Yunanlarla Germenlerin aynı ırktan olmaları pek az olasıdır. Bizim eskilere meraklılarımız, benzer durumların benzer âdetler doğurmasının pek doğal olduğunu düşünmek zahmetine katlanırlarsa havai allamelik taslamaktan da vazgeçebileceklerdir.

lar. Silahlarından anlaşıldığı gibi, bunların ülkelerinde bol sayıda demir yoktur. Kılıç ve harbe az kullanılır. *Framee* dedikleri dar ve kısa demirden çok iyi çelikleştirilmiş, hareket kolaylığı bulunan, yakından ya da uzaktan savaşmaya elverişli mızrakları vardır. Süvarilerinde yalnız mızrak ve kalkan bulunur. Her piyade erinde de belirli sayıda mızrak vardır. Giysisiz ya da basit bir yün dokumasıyla örtülü olduğundan çeviktir, mızrağı inanılması zor uzaklıklara fırlatabilmektedir.[72] Bu savaşçılar hiçbir şatafatlı gösteriş bilmezler, yalnızca kalkanlarını en parlak renklerle süslerler. Pek seyrek olarak zırh kullanırlar. Bütün orduda bir iki zırhlı başlıktan fazlası görülmez. Atları, ne hızlarıyla ne güzellikleriyle ne de hiçbir hal ve koşullarıyla bizimkiler gibi yetiştirilmiş değildir. Bununla birlikte uluslarından birçoğu, süvarileriyle ün kazandılar. Genellikle Germenlerin başlıca gücünü piyade oluşturuyordu.[73] Bu piyade gücü korkunçtu; oymak ve aile ayırımına göre değişik kollar halinde sıralanıyordu. Dinlenme için zaman ayırmak şöyle dursun, bu askerler, silahlarını kuşanır kuşanmaz, hiçbir emir almaya gerek duymadan, müthiş bağırışlarla savaş alanına atılıyorlardı. Kimi zaman bu doğal gözüpekliğin coşkusu yapay sanatın çabalarını altüst ediyor, Roma paralı askerlerinin çok dingin değerine karşı üstünlük kazanıyordu. Ne var ki ilk hamlede darbeyi vuran barbarlar, toparlanmasını, gereğinde çekilmesini bilemiyorlardı. Küçük bir yenilgileri bozguna dönüşüyor, bozgun da tam bir yıkılmayla sonuçlanıyordu.

Romalıların tüm askerlik gücünü anımsarsak talimleri, disiplini ve birliklerin devinim yeteneğini, savaşta kullandıkları araç ve gereçleri düşünecek olursak kişisel değerlerinden başka şeyleri olmayan bu çıplak yabanılların çok büyük ve güçlü Roma lejyonları ile yardımcı durumdaki çeşitli yan güçlerinin karşısına çıkmayı nasıl göze aldıklarına şaşmamak olası değildir. Aradaki bu güç dengesizliği, sefahatin, itaatsizliğin, ayaklanmaların Roma gücünü bozarak

72. "Missilia Spargunt." Tacitus, *Germ.*, 6. Bu tarihçi kapalı bir deyiş kullanmış ya da bu mızrakların gelişigüzel atıldığını söylemek istemiştir.

73. Germenlerin, genellikle at üzerinde savaşan Sarmatlardan ayrıldığı özellik de buradadır.

bir zamanlar bütün dünyayı egemenliği altına almış bulunan ünlü disiplini gevşetmesiyle –barbarlar yararına– düzelmesi sonucunu doğurmuştur. Roma, ordusuna yardımcı güç olarak barbarları almakla kendi üstünlüğünü yine kendisi sarsmıştır. Böylece onlar da yavaş yavaş, savaş ve politika sanatlarını öğrenme fırsatını bulmuşlardır. Her ne kadar onlardan az sayıda ve çok dikkatli bir araştırmadan sonra birtakım kimseler orduya alınmışsa da *Civilis* örneği Roma'ya tehlikenin varlığını öğretmiş olmalı, alınan önlemlerin yetersizliği anlaşılmalıydı.[74] Nero'nun ölümünü izleyen iç karışıklıklar sırasında bu dikkatli ve gözüpek Bataviler –ki düşmanları onu Hannibal ve Sertorius'la karşılaştırmaya değer bulmuşlardı– yurttaşlarının zincirlerini koparmak, adlarını ünlü kılmak gibi soylu bir tasarı hazırlamıştı.[75] Britanya ve İtalya savaşlarında cesaretleri denenmiş sekiz kohort (cohort) birliği onun sancağı altına geçmişlerdi. Galya'nın içlerine Germenlerden kurulu bir orduyu soktu. Çevredeki Trèves ve Langres gibi önemli kentler onun davasını benimseyerek harekete geçtiler. Lejyonlara meydan okudu, onların müstahkem mevkilerini tahrip etti, Romalıların emrinde çalışırken öğrendiği askerlik taktik bilgisini onlara karşı kullandı. İnatla yaptığı bir savunmadan sonra imparatorluğun gücünü tanımakla birlikte hem kendisinin hem de yurdunun özgürlüğünü onurlu bir anlaşmayla güven altına aldı. Bataviler, Roma İmparatorluğu'nun uyruğu değil, bir bağlılığı olarak Ren Nehri'ndeki adaların sahibi kaldılar.[76]

II. Germenler, bütün güçlerini birleştirip aynı yönde kullansalardı daha korkulu bir görünüm kazanacaklardı. Ülkelerinin çok geniş yüzeyi bir milyon savaşçıyı barındırabilirdi çünkü bunların hepsi silahlanacak yaştaydı, bundan yararlanmak istiyorlardı. Büyük

74. Bu konuyu açıklıktan çok güzel bir anlatımla işlemiş olan, Tacitus tarihinin dördüncü ve beşinci kitaplarının büyük bölümü bu girişimle ilgilidir. Sör Henry Saville, anlatırken birçok yanlışlık yapmıştır.

75. Tacitus, *Hist.*, IV, 13. Onlar gibi bir gözünü yitirmişti.

76. Bu ada, Ren'in iki eski kolu arasında oluşmuş bir kara parçasıydı ve memleketin yüzü insan eli ve doğa ile değişikliğe uğramadan önce var olan adalardan biriydi (Bkz. Cluver, *German. Antiq.*, 1, II, b. 30, 37).

bir girişimi kavrayacak ya da uygulayacak yetenekte olmayan bu kendini beğenmiş kalabalık, çoğunlukla ulusun onurunu bozabilen bir sürü çıkarlar peşinde koşuyordu. Germanya kırktan çok bağımsız devleti kapsıyordu; her devlet de onu oluşturan çeşitli oymaklar kendi aralarında zayıf bağlarla birbirine bağlıydılar. Bu barbarlar kolayca öfkeleniyorlardı. Bir saldırıyı olduğu kadar herhangi bir sataşmayı da bağışlamasını bilmiyorlardı. Yatışmayan kızgınlıklarını ancak kan dindiriyordu. Av ya da gürültülü içki partilerinde sık sık meydana gelen kavgalar bütün ulusları bile ayağa kaldırmaya yetiyordu. Güçlü bir şefe bağlı olanlarla onun müttefikleri hınçlarını paylaşıyorlardı. Zayıf bir rakibin ganimetlerini alıp götürmek ya da gösterişliyi ve kibirliyi cezalandırmak da savaş nedeniydi. Germanya'nın en büyük devletleri, topraklarının çevresinde çok derin sessizlikler, yanıp yıkılmış sınırlar sergiliyorlardı. Komşularıyla kendi aralarında gözlemledikleri aralık silahlarının dehşetini belirtiyor ve onları bir tür ansızın olabilecek saldın tehlikesinden korumuş oluyordu.[77]

"Brukterler (Brukterian) artık yoklar," diyor Tacitus, "dayanılmaz kibirleri, ganimetlerinden yararlanma isteği ya da belki İmparatorluğumuzun koruyucusu olan tanrı, komşu halkları onlara karşı birleştirdi, onlar kovuldu ve mahvoldular.[78] Tanrılar bize seyirci olarak bu savaşı izleme zevkini verdiler. Altmış binden fazla insan öldü. Bu ölümler Roma silahlarının etkisiyle değil, daha da görkemli bir biçimde, bize temsil seyrettirir gibi ve eğlendirircesine meydana geldi. Yabancı halklar bizi sevmemekle birlikte kendi kendilerini de sevmemektedirler. Kaderin bize verdiği ve Roma'yı yükselten bu büyüklük içerisinde talihin yapacağı tek şey düşmanlarımızı kendi iç çekişmeleriyle baş başa bırakmasıdır."[79] İnsanlıktan çok Tacitus'un yurtseverliğini belirten bu duygular, yurttaş-

77. Caesar, *de Bell. Gall.* 1, VI, 23. 659.

78. Nazarius, Ammianus, Claudianus vb. bunlardan dördüncü ve beşinci yıllarda yaşamış bir Frank oymağı olarak söz etmektedirler (Bkz. Cluver, *Germ. Antiq.*, 1, III, 12).

79. Tacitus, *Germ.*, 33. Tacitus'a çok kızan sofu rahip La Bleterie başından beri katil olan şeytandan söz etmemektedir vb.

larının değişmeyen siyasal kanılarını anlatmaktadır. Barbarlarla yapılan savaşta kazanılacak bir galibiyet ne yararlı ne de şanlı bir sonuç verecektir. O halde onların bölünmelerini sağlamak daha güvenli bir tutum olur. Roma'nın hazineleri, karşılıklı görüşmeleri Germanya'nın içerlerine kadar uzandı. İmparatorlar, Ren ve Tuna ırmaklarıyla devletlerinden ayrı kalmış halkların gözünü boyama araçlarının her türlüsünü titizlikle kullandılar çünkü dostluk, sonunda ne gibi felaketler getirebileceği kestirilemeyen düşmanlıktan daha yararlı olabilirdi. Kıymeti düşük olan armağanlarla başlıca şeflerin kibirleri okşanıyor, bunlar da kendilerine yapılan bu sunularla lüks mallara sahip olduklarına, kişiliklerinin önemsendiğine inanıyorlardı. İç çekişmelerde, en zayıf fesatçılar, sınırdaki eyaletlerin yöneticileriyle ilişki kurarak güçlenme olanakları araştırıyorlardı. Germenlerin bütün iç savaş ve anlaşmazlıkları Roma entrikalarıyla kışkırtılırdı; bütün birleşme ve genelleşme tasarıları özel kıskançlık ve çıkarlar nedeniyle bozulurdu.[80]

Marcus Aurelius'un döneminde hemen bütün Germenler, Sarmatlar bile, imparatorluğa soğuk terler döktüren genel bir başkaldırı hareketine giriştiler. Ren'in ağzından Tuna'nınkine dek çeşitli ulusları ansızın bir araya toplayabilen güdü neydi?[81] Bunları birleştiren güdünün akıl, zorunluluk ya da tutku olduğunu söyleyebilmek bizce olanaksızdır. Şuna kesinlikle inanmalıyız ki barbarları bu işe iteleyen ne Roma İmparatorluğu'nun kayıtsızlığı ne de onun ihtirasının tepkisi olan tahrikidir. Çok tehlikeli olabilecek bir saldırıya karşı Marcus Aurelius'un büyük bir dikkat göstermesi, kesin bir davranış içerisinde bulunması gerekiyordu. Yetenekli generallerin komutası altında çok sayıda birlikler kurdu; yukarı Tuna eyaletindeki orduların başına kendisi geçti. Utkunun hangi yanda olduğu tartışılabilecek birçok kanlı çarpışmalardan sonra Marcus Aurelius barbarların ordularını bozguna uğrattı.

80. Tacitus'ta ve Dion'da bu politikanın çeşitli çizgileri görülebilir ve insan doğasının ilkeleri gözönünde tutulursa çok daha fazla olduğu yargısına varılabilir.

81. *Hist. August.*, s. 31. Ammien Marcelin, 1, XXXI, b. 5. Aurel. Victor. Marcus Aurelius sarayın görkemli eşyalarını satılığa çıkardı ve tutsaklarla haydutları askere aldırttı.

Savaşı başlatmış olan Quadi'lerle Marcomanni'ler bu bozgunda en büyük payı aldılar. Bu halklar Tuna kıyılarında yaşıyorlardı. İmparator, bunları Tuna'nın öbür yakasından iki fersah öteye çekilmeye zorunlu kıldı.[82] Ayrıca çok küçük yaştaki çocukları tutsak olarak aldı, bunlar hemen Britanya'ya gönderildi, orada askerlik yapabilirlerdi.[83] Quadi'lerle Marcomanni'lerin sık sık ayaklanmaları Marcus Aurelius'un çok canını sıkıyor, onların ülkelerini eyalet yapmayı düşünüyordu. Ölümü bunun gerçekleşmesini önledi. İmparatorluğun ilk iki yüzyılında tarihin tek olarak sözünü ettiği bu birlik tümüyle yok olup gitti, kuzey halkları arasında bir daha izine rastlanmadı.[84]

Şimdiye dek Germanya'daki törelerden, ana hatları halindeki çizgileri belirtmekle yetindik, Caesar, Tacitus ve Ptolemy (Batlamyus) zamanlarında bu ülkedeki çeşitli oymakları ayrı ayrı betimlemeye girişmedik. Tarihin bundan sonraki bölümlerinde kendilerinden söz edildikçe biraz da kökenlerinden, durumlarından ve onlara özgü karakterlerinden bilgiler vereceğiz. Modern uluslar, aralarında yasalarla ve yönetimle birbirlerine bağlı, değişmez, sürekli toplumlardır. Sanatlar, tarım, endüstri faaliyetleri onları, ana vatanlarına devamlı bağlanmış olarak tutar. Germen oymakları hareket halindeki askerlerden oluşan, ben diyeceğim ki hemen tümden yabanilerdi. Sürekli olarak istilalara, güç gösterilerine sahne olan aynı topraklar, kısa bir zaman parçası içerisinde birkaç kez başka insanlara yurtluk ediyorlardı. Çok sayıda topluluklar bir saldırı ya da savunma planı yapmak üzere birleştikleri zaman bu yeni konfederasyonlarına yeni bir ad veriyorlardı. Eski bir birliğin dağılması halinde, bağımsız oymaklar, uzun süreden beri unut-

82. Wotton'un (*History of Rome*, s. 166) savına göre, on misli daha uzağa çekilmeleri için emir almışlardır. Düşünce düzeni, kesinliği olmayan bir doğruluk göstermektedir. Güçlendirilmiş bir engelleme için beş bin yeterliydi.

83. Dion, 1, LXXI ve LXXII.

84. Ren kıyılarından çıkmış olan Marcomanni kolonisi Bohemya ve Morovya'da bulunuyordu ve en eski zamanlarda büyük bir monarşi kurmuşlardı ve Kral Maroboduus döneminde çok büyük bir devlet haline gelmişlerdi (Bkz. Strabon, 1, Vll. Velleius Paterculus, II, 105. Tacitus, *Annal.*. II, 63).

tukları kendi adlarını yeniden kullanmaya başlıyorlardı. Yenilen bir halk, çoğunlukla yenenin adını takınıyordu. Kimi zaman, her yandan gönüllüler, ünlü bir şefin sancakları altında yerlerini almak için koşup geliyorlardı. Koşup geldikleri asker topluluğunun topraklan onların da vatanı oluyordu. Kısa bir süre sonra, kişisel bir hal ve koşul bütün topluluğu simgeleyici duruma geçebiliyordu. Bu yırtıcı halkların ayırt edici çizgileri kendi bakımlarından, durmadan bir bozulmaya uğruyor, sürekli olarak Roma İmparatorluğu'nun üzüntü içerisindeki insanlarıyla karışıp onlardan ayırt edilemez hale geliyorlardı.[85]

Savaşlar ve kamusal işlerin yönetimi tarihin başlıca konularıdır. Ne var ki sahneyi dolduran kimselerin sayısı insanların çeşitli koşullarına göre değişiklik gösterir. Büyük monarşilerde, karanlıkta kalmaya mahkûm olmuş milyonlarca insan, barış içerisinde yararlı işlerle uğraşıp durur. Bu durumda yazarın ve okuyucunun gözleri önünde yalnız, bir saray, bir başkent, düzenli bir ordu ve savaş tiyatrosu halinde görülen ülkeler kalır. Özgün ve barbar olan bir halk içinde ya da onların küçük cumhuriyetlerindeki durumlar çok daha ilginç özellikler gösterir.[86] Toplumun bütün üyeleri uğraş içindedir, dolayısıyla bilinmeye, tanınmaya değer durumdadır. Germenlerin düzensiz bölünümleriyle devinimlerindeki coşkunluk, düşsel dünyamızı ışıldatmaktadır. Öyle görünüyor ki bu bölünmelerin sayılan artmaktadır. Kralların, savaşçıların, orduların ve ulusların bu şaşılası çokluğu bize unutturmamalıdır ki aynı konular çeşitli adlandırmalar altında durmadan sunulmuş, en görkemli adlandırmalar çoğu zaman en önemsiz konular için bol keseden harcanmıştır.

---

85. Mémoires de l'Académie des Inscriptions'ta halkların göçleri ve kökenleri üzerine hazırlanmış harika incelemeye bakınız (c. XVIII, s. 48-71). Antikacı ile filozofun harmanlanması pek kolay değildir.

86. Atina'nın yirmi bir bin ve Sparta'nın da yalnızca otuz dokuz bin yurttaşı bulunduğuna inanmalı mıyız? (bkz. Hume ve Wallace, *Dissertation on the Numbers of Mankind, in Ancient and Modern Times*.)

X. BÖLÜM

İmparatorlar Decius, Gallus, Aemilianus,
Valerianus ve Gallienus
Barbarların Genel Saldırısı
Otuz Tiran

M.S. 250 - M.S. 268

Nice gösterişli törenlerle kutlanan Secularis Oyunları'nı düzenleyen Philip'ten Gallienus'un ölümüne dek Roma dünyası yirmi yıl boyunca büyük yıkıntıya uğradı. Her saati utanç ve mutsuzluklarla dolu bu felaketli dönem süresince eyaletler, barbarların saldırılarına açık durumda kaldı, asker zalimlerin müstebitliği altında inledi. İmparatorluk her yanda çöküntülere uğruyor, bu koca gövde, örenlerinin üzerine sırtüstü uzanacağa benziyordu. Zamanların birbiri içerisine girmesi, bilgi ve belge eksikliği anlatısında bir süreklilik düzeni kurmak isteyen tarihçi için güçlükler yaratmaktadır. Her zaman kısa notlar halinde, çoğunlukla anlaşılmaz, kimi zaman çelişmeli eksik metin parçalarıyla çevrili olan bu tarihçi onları olduğu gibi almak ya da karşılaştırmak veya görünüşüne göre bir karara varmak durumundadır. Olayların sıralanmasında her ne kadar kişisel görüşlerinin yer almasına izin vermezse de güçlü tarih bilgi ve belgelerinin bulunmaması halinde insan doğasından gelen tutkuların azizlikleri, hiçbir engel onları tutamadığından, bütün şiddetiyle rol oynamaktadırlar.

Birçok imparatorun ardı ardına yaptıkları insan kıyımları hükümdarlarla uyrukları arasındaki her türlü bağlan gevşetmeye neden oldu. Philip'in generalleri de efendilerine öykünerek aynı yolu tutmuşlardı ve uzun süreden beri kanlı ihtilallere alışmış bulunan orduların kaprisi en alt kademedeki askeri tahta çıkarabiliyordu. Tarih, İmparator Philip'e karşı 249 yılının yazında Maesia lejyonlarının arasında bir ayaklanma başladığını söylemekle yetinmektedir. Bu ayaklanan birliklerin yönetimi, alt derecede bir subay olan Marinus'taydı.[1] Philip, silah başı edilmesi

1. Zosimus ve Zonaras'ın kullandığı ifadeden Marinus'un bir bölüğe, bir kohorta (co-

emrini verdi. Bu ilk kıvılcımların genel patlama ve tutuşmalara neden olmasından korkuyordu. Suçluluk halinin verdiği vicdan azabıyla korkmuş ve kendisini tehdit eden tehlikenin görüntüsüyle ürkmüş olarak lejyonların ayaklandığını senatoya bildirdi. Mecliste görülen donuk sessizlik korkudan, belki de genel hoşnutsuzluktan kaynaklanıyordu. Decius, atalarının soyluluğuna yakışan bir davranışla hükümdardan çok daha kesin bir kararlılık gösterdi. Ayaklanmadan, geçici ve önemsiz kötü bir başkaldırı olarak söz etti ve Marinus'u, birkaç gün içinde, yine kendisini başa geçirenlerce alaşağı edilecek boş bir kukla olarak betimledi. Mucizenin gücü kendini göstererek imparatoru çarptı. Öğütleri çok yararlı olan Decius'a karşı güven ve saygı duyduğundan Philip'in rakibinin ölümünden sonra gürültücü ve patırtıcı ruhu henüz tümden yitmemiş bulunan bir orduda uyumu ve disiplini yeniden kurmaya yetenekli olarak yalnız onu görmüştü. Decius, bu görevi üstlenmeyi uzun süre reddetti. Hınç ve korku ile ayaklanmış askerlere değerli bir komutan vermenin ne denli tehlikeli olacağını hükümdara anlatmak istiyordu. Olaylar, onun önceden gördüğünü haklı çıkardı. Maesia lejyonları kendi haklarında görüş açıklayan bu kimseyi kendileriyle birlik olmaya çağırdılar, onu ya ölümü ya da imparatorluk giysisini kuşanmayı seçmeye zorladılar. Çok kesin bir girişimden sonra duraksayacak hali ve zamanı kalmamıştı. Ordusunu İtalya sınırlarına dek yönlendirmek ya da izlemek zorunda kaldı. Öbür yandan Philip de kendisinin seçip yerleştirdiği hasmının askerlerini geri atmak üzere bütün güçlerini toplamış, onu önlemeye gidiyordu. İmparatorun birlikleri, sayı bakımından üstündü.[2] Ama başkaldıranların ordusu veteranlardan kurulu olup yetenekli ve deneyimli bir

---

hort) ya da bir lejyona komuta ettiği anlamları çıkarılabilir.

2. Pannonia'da Bubalia adlı küçük bir köyde doğdu (Eutrope, IX; Victor, *Caesarib. et Epitome.*) Bu durum, bir rastlantı ile meydana gelmedikçe, bu hükümdarın kökenini Decius'lara çıkaran kanıyı yok edecek gibidir. Altı yüz yıllık ün bu aileyi soylu kılmıştı. Decius'lar, ayrıcalıklı ve değerli bir plebiyen ailesinden geliyorlardı. Konsullükleri patrisyenlerle paylaşan ilk plebiyenlerdendi. "Plebeiae Deciorum animae", vb. (Juvenal, *Sat.*, VIII, 254). Tite-Live, X, 9, 10'da Decius'un güzel söylevine bakınız.)

generalin komutasındaydı. Philip, savaş alanında can verdi ya da katledildi veya birkaç gün sonra,Verona'da öldürüldü. Pretoryenler, imparatorluğa ortak etmiş olduğu oğlunu da başkentte öldürdüler. O yüzyılın taht meraklılarına göre daha az tutkulu olan muzaffer Decius eyaletlerin tümü ve senato tarafından imparator olarak tanındı. Denildiğine göre, Augustus unvanını kabul etmeye zorlandıktan hemen sonra, İtalya'ya gelişinde imparatorluk giysisi ile takılarını çıkaracağını, sadık bir uyruk niteliğini yeniden alacağını resmen belirttiği bir mesajla Philip'e güvence vermişti. Protestoları içtenlikli olabilirdi. Ne var ki talihin kendisine sağladığı durumda, bağışlanmasını kabul etmek ya da bağışlamak ona güç gelecekti.[3]

Yeni imparator ortalığın yatışması ve adalet mekanizmasının işler hale getirilmesi için çalışmalarına başlayalı henüz birkaç ay olmuştu ki birdenbire Tuna kıyılarından gelen savaş çığlıkları ve Gotların saldırı haberleriyle oraya koştu. Tarihte ilk kez bu önemli fırsatla böyle bir büyük halktan söz edildi ki bunlar kısa bir süre sonra Roma monarşisini devirmişler, Capitolium'u yakıp yıkmışlar, Galya'ya, İspanya'ya, İtalya'ya yeni kurallar getirmişlerdir. Onların batıda kazandıkları savaşlar o denli derin izler bırakmıştır ki bugün hâlâ, çok haksız yere olmakla birlikte, ilkel ve kavgacı barbarlar için Gotlar adı kullanılmaktadır.

Altıncı yüzyılın başlarında, İtalya'nın efendisi olan Gotlar, güçlü bir imparatorluğun da egemeni olarak eski zaferleriyle gözlerinin önüne serilen parlak geleceklerinin seyrine dalarak keyif sürmeye koyuldular. Bütün istekleri, atalarının anısını sonsuzlaştırmak, kendi başarılarını gelecek yüzyıllara aktarmaktı. Ravenna Sarayı'nın baş yöneticisi bilgin Cassiodorus fatihlerin isteğini yerine getirdi. *Gothic History* adlı eseri on iki kitaptan oluşuyordu. Bugün elimizde, Jornandes'in bütünlükten yoksun kısaltılmış durumdaki biçimlendirmesi vardır.[4] Bu yazarlar, ulusun mutsuzluklarıyla ilgi-

3. Zosimus, 1, I, s. 20; Zonaras, 1, XII, s. 624, Louvre baskısı.

4. Cassiodorus ve Jornandes'ın önsözlerine bakınız. İkincisinin, Grotius tarafından *Gothic Writers*'ın nefis baskısında bilmemezlikten gelinmiş olmasına şasmamak olası değildir.

li bölümleri, talih eseri olarak kahramanlıklarını gösteremedikleri durumları çabuk çabuk geçiştirmişler, İskitlerce Asya'da meydana getirilmiş galibiyet anılarını birçok gösterişli eklerle süslemesini başarmışlardır. Kimi şiirlerin belirsiz bilgilerine dayanarak oluşturulan barbarlarla ilişkili arşivler Gotların kökenini İskandinavya'ya bağlamaktadır.[5] Eski dünya denilen kıtanın en kuzeyindeki bu büyük yanmada Romalı fatihlerce bilinmiyor değildi. Yeni dostluk bağlan ilk kan düğümlerini atmış bulunuyordu. Bir İskandinav kralının kırsal tahtından inerek ömrünün geri kalan günlerini parlak bir sarayda geçirmek üzere Ravenna'ya geldiği görülmüştür.[6] Ulusal kıvancı belirleyecek nitelikte olmayan izler, Gotların Kuzey Baltık'taki ülkelerde oturduklarını tanıtlamaktadır. Coğrafyacı Batlamyus'tan (Ptolemy) beri İsveç'in güneyi sanki her zaman ulusun en az girişimci olan bölümünün bulunduğu yer olmuştur; bugün bile koca bir memleket, Doğu Gotya (Gothland), Batı Gotya diye ikiye bölünmüştür. Dokuzuncu yüzyıldan on ikinciye dek, Hristiyanlık kuzeyde ağır adımlarla ilerlerken Gotlarla İsveçliler aynı krallık içerisinde ayrı, kimi zaman da birbirine düşman iki grubu oluşturuyorlardı.[7] Bu iki addan sonuncusu, ilkini yıkıntıya uğratmadan üstünlüğü elde etti. Askerlik gücü konusunda yeterli üne sahip olan İsveçliler, Gotların da şanlı geçmişinden söz edilmesinde bir sakınca görmemişlerdir. Roma sarayına karşı bir hınç anında XII. Charles, duyurdu ki kendi askerleri, bir zamanlar dünya kraliçesine boyun eğdiren yiğit atalarını izlemişler ve soysuzlaşmamışlardır.[8]

Ünlü Uppsala Tapınağı, Gotların ve İsveçlilerin en büyük kenti

---

5. Ablavius'un bilgisine göre, Jordandes, dizeler biçiminde yazılmış birtakım eski Gotlarla ilgili tarih notlarından söz etmektedir (*De Reb. Geticis*, b.1).

6. Jornandes, b. 3.

7. Grotius önsözünde Adam of Bremen'in ve Saxo Grammaticus'un eserlerinden geniş olarak aktarılmış metinleri okuyunuz. Adam of Bremen 1077'de, Saxo Grammaticus ise 1200 yılına doğru yazmışlardı.

8. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, 1, III. Avusturyalılar Gustavus Adolphus'a karşı Roma'dan yardım istediklerinde bu savaşçıyı Alaric'in doğrudan mirasçısı olarak göstermekten de geri kalmıyorlardı (Harte, *History of Gustavus*, c. II, s. 123).

olan aynı adlı kentte, on birinci yüzyılın sonlarında hâlâ duruyordu. İskandinavların deniz seferlerinden elde ettikleri altın, bu tapınaktaki süslemede baş yeri almıştı. Boş inançlar, yalın ve kaba biçimlerde başlıca üç tanrıya yer veriyordu: Savaş tanrısı, üreme tanrısı, yıldırım tanrısı. Her dokuzuncu yılda kutlanan genel bayramda insan da içlerinde olmak üzere, her türden dokuz hayvan büyük törenle kurban ediliyor, kanlı vücutları, tapınağın bulunduğu kutsal ormana asılıyordu.[9] Bu barbar inancından bugüne kalan tek kalıntı, on üçüncü yüzyıla doğru İzlanda'da derlenmiş, İsveçli ve Danimarkalı bilginlerce eski geleneklerinin en değerli kalıtı olarak incelenmiş bulunan ve Edda'da toplanan mitolojik sistemdir.

Edda'nın gizemli anlaşılmazlığına karşın, Odin adı altında karışmış iki ünlü kişiliği ayırt etmek kolaydır: Savaş tanrısı ile İskandinavya'nın büyük yasa koyucusu. Bu yasa koyucu kuzeyin Muhammed'idir. İklime ve halka uygun gelen dini o kurmuştur. Baltık kıyılarındaki birçok oymak, Odin'in yenilmez değeri, inandırıcı konuşması, yetenekli ve sihirli ünüyle onun etkisi altına girmiş oldu. Uzun, mutlu bir yaşam sırasında, onun tek uğraşı dinini yaymak oldu. Bu yaşamına yine kendisi istençli bir ölümle son verdi. Sayrılıkların, sakatlıkların aşağılatıcı saldırılarına uğramaktan tiksindiğinden, bir savaşçıya yakışır biçimde son nefesini vermeyi kararlaştırdı. İsveçlilerin ve Gotların gösterişli bir meclis toplantısında, vücudunda dokuz öldürücü yara açtı. Son nefesini verirken: "Savaş tanrısının sarayında kahramanların şölenini hazırlamaya koşuyorum" dedi.[10]

Odin'in yurdu bilinmektedir. As-gard kökeninden gelmiştir. Bunun As-burg ya da As-of sözcükleriyle mutlu bir anlam birliği vardır; bu anlam, gerçekliğini bizim de dileyecek olduğumuz,

---

9. Bkz. Adam of Bremen, *Grotii Prolegomenis*, s.104. Uppsala Tapınağı, 1075'te tahta çıkan İsveç Kralı Ingo tarafından yıktırıldı. Ondan yaklaşık seksen yıl sonra, örenleri üzerinde bir katedral yapıldı. (Bkz. Dalin'in İsveç tarihini anlatan kitabının *Bibliothèque Raisonnée*'daki incelemesi.)

10. Mallet, *Introduction à l'Histoire de Dannemarc*.

çok ustaca kurulan, bir tarih sistemine temel olarak alınmıştır.[11] Odin'in Palus-Meotides kıyılarında oturan bir barbar oymağının başı olduğu sanılmaktadır. Bu, Mihridat'ın (Mithridates) çöküşüne ve galip Romalıların kuzeyi de titreten ordularına karşı özgürlüğünü koruma çabalarına dek sürdü. Bu denli büyük bir güce karşı direnmek için çok zayıf olan Odin, direnişi bırakmak zorunda kaldı. Ana yurdunu bırakmaya mecbur oldu, oymağını Sarmatya'nın (Sarmatia) Asya sınırlarından İsveç'e götürdü. Kafasında tasarladığı şey, bu ıssız, uzak yerlerdeki yenilmez Gotların, insanları ezenleri cezalandırmak için kutup yakınlarından gruplar halinde çıkıp, zafer coşkusuyla dolu olarak onun ölümsüz öcünü alabilmeleriydi.[12]

Sonradan gelen kuşaklar Gotların kökenine ilişkin olarak belli belirsiz çizgileri sürdürmüşlerse de yazısı olmayan barbarlardan, güçlerinin zamanı ve koşullarıyla ilgili gerçek ayrıntılı bilgi istemek gerekmez. Baltık geçilmesi kolay ve doğal bir bölgeydi. İsveç'te oturan halkın yeterli sayıda kürekli gemisi vardı; Carlscroon'dan en yakın Prusya ve Pomeranya limanları arasındaki uzaklık, yüz mil kadardı.[13] Hiç değilse Hristiyanlık takvimi başına değin çıkarak, en çok Antoninus'lar yüzyılına dek[14] Gotları Vistül (Vistula) Irmağı'nın ağzında yerleşmiş olduklarını görüyoruz. Bu bereketli yerlerde daha sonraları Thorn, Elbing, Königsberg, Dantzig (Dantzick) gibi ticaret merkezleri haline gelen kentler kurulmuştur.[15] Bu ülkelerin batısında birçok Vandal oymağı Oder, Meck-

11. Mallet (b. IV, s. 55) bu halka ve bu kente ilişkin bilgileri Strabon, Plinius, Ptolemy (Batlamyus) ve Stephanus Byzantinus'tan aldı.

12. Gotlarla Romalıların büyük düşmanlığı bu kadar eski zamanlara uzatılıp güzel bir destana konu olabilecek iken Odin'in bu hayranlık uyandıran göç seferini gerçekmiş gibi kabul etmek güçtür. Edda'nın en doğal anlamına ve en yetenekli eleştirilerin yorumlarına göre As-gard, Asya Sarmatia'sının gerçek bir kenti değildir. Bu, İskandinav Olympus tanrılarının oturdukları gizemli yerin adıdır. İsveç'in güney bölümüne yerleşmiş olan Got ulusuna yeni dinini tebliğe gelen peygamberlerin oraya indiği varsayılmıştır.

13. Tacitus, *Germ.*, 44.

14. Tacitus, *Annal.*, II, 62. Marsilyalı Pyteas'ın seyahatlerine inanılablilirse Gotların Baltık Denizi'ni İsa'dan en az üç yüz yıl önce geçmiş olduklarını kabul etmek gerekecekt!r.

15. Ptolemy, 1, II.

lenburg, Pomeranya kıyıları boyunca yayılmışlardı. Töreleri, yüz çizgileri, dinleri, dillerindeki çarpıcı benzerlik Vandallar ile Gotların, köken bakımından bir büyük ve aynı ulustan olduklarını göstermektedir.[16] Görünüşe göre Ostrogotlar, Vizigotlar ve Gepidler diye bölünmüşlerdi.[17] Vandalların ayrı bir kol oluşu, sonraki yüzyıllarda, çoğu küçük devletler halinde güçlü krallıklar kurmuş olan bağımsız Heruli, Burginyon (Burgundia) ve Lombard adlarıyla kendini göstermiştir.

Antoninus'lar döneminde Gotlar Prusya'da oturmayı sürdürüyorlardı. Daha Alexander Severus'un hükümdarlığı sırasında Dacia'daki Romalılara düşmanca tutumlarıyla, sık sık yaptıkları akınlarla kendilerini tanıtmışlardı.[18] Gotların ikinci göçlerinin olduğu evreyi, onların Baltık'tan Karadeniz'e (Pontus Euxinus) geldiği yaklaşık yetmiş yıllık bir zaman parçası olarak düşünmeliyiz. Ne var ki göçebe barbarları harekete geçiren çeşitli etkenlerin nedenini bulup ortaya çıkarmak da olası değildir. Salgın hastalık ya da açlık, bir utku ya da bozgun, bir tanrı seslenişi ya da usta bir şefin etkili sözleri onları, güneyin daha ılıman iklimlerine çekmek için yeterli oluyordu. Savaşçı bir dinin etkisinden başka, sayılan ve gözüpeklikleri önlerindeki en büyük tehlikeleri silip süpürüyordu. Yuvarlak kalkanlarını ve kısa kılıçlarını ellerine alarak yürüyüşe geçtikleri zaman çok korkunç oluyorlardı. Babadan evlada geçen krallıkları vardı ve disiplinleri, meclislerinde, eşine az rastlanır birlik ve kararlılık oluşturuyordu.[19] O yüzyılın kahramanı ve İtalya

16. Teutonic şövalye ordularını izleyen Alman kolonileri tarafından. Bu serüvenciler on üçüncü yüzyılda Prusya'nın alınmasını ve dönüşmesini tamamladılar.

17. Ostrogotlar ve Vizigotlar ya da doğu ve batı Gotları... İskandinavya'da oturdukları zamanlarda böyle adlandırılıyorlardı. Sonuç olarak, bütün yürüyüşlerinde ve her kuruluşlarında, kendilerine yapılmış olan bu adlandırmaları korumuşlardır. İsveç'ten ilk çıktıklarında, üç gemiye sığmışlardı. Öbür ikisine göre daha iyi olmayan bir gemi yolda gecikti ve tayfaları, ileride Gepidae (Gepidler) ya da Loiterers (Geri Kalanlar) diye adlandırılan büyük bir ulusu oluşturduar (Jornandes, b. 17).

18. Bkz. Peter Patricius, *Excerpta Legationum.* Muhtemel tarihi için ise bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. III, s. 346.

19. "Omnium harum gentium insigne, rotunda scuta, breves gladii, et erga reges obsequium." (Tacitus, *Germ.*, 43). Olasıdır ki amber ticareti Got ulusuna demir sağladı.

Kralı Theodoric'in onuncu dedesi Amala onlara komuta etme değerliliğini göstermişti. Bu ünlü şef, kişisel saygınlığının etkisiyle, soyluluğunu Ans'lardan (*Anses*) ya da ulusun yarı tanrılarından alıyordu.[20]

Germenler arasında büyük bir girişimin gürültüsüyle ilgili söylenti yayılır yayılmaz en yiğit Vandallar bu utkuyu paylaşmak istediler ve Gotların sancağı altında savaştılar.[21] Fatihler önce, eskilerin genellikle Borysthenes'in güney kolu olarak bıraktıkları Pripyat (Prypec) Irmağı'nın kıyılarına geldiler.[22] Polonya'nın ve Rusya'nın ovalarını sulayan bu büyük ırmak, barbarlara yararlı oldu, bütün yürüyüşleri sırasında su gereksinmelerini giderdi ve birlikte getirdikleri çok sayıdaki sürülerini otlatma olanağını onlara sağladı. Yiğitliklerinin öncülüğünde, ilerlemelerine karşı çıkabilecek herhangi bir gücü akıllarına getirmeksizin, bilmedikleri ülkelerin içerisine daldılar.[23] Karşılarına ilk çıkanlar Bastarnae'ler ve Venetler (Venedi) oldu. Gençleri, gönüllü ya da zorunlu olarak Got ordularına alındı. Bastarnae'ler Karpat Dağları'nın kuzeyini tutuyorlardı. Bu halkları Finlandiya'nın yabanıllarından ayıran çok geniş ülke Venetlerce işgal edilmiş, daha doğrusu taş taş üstünde bırakılmamıştı. Bütün görünüşlere göre, Makedonya savaşında kendilerini gösteren, daha sonraları Peucini, Borani, Carpi vb. müthiş oymakları oluşturan Bastarnae'lerin kökeni de Germanya'ya dayanıyordu.[24] Orta Çağ'da pek çok ün kazanmış olan Venetlerin ana yurdu olarak Sarmatya'yı (Sarmatian) göstermekte haklı olabiliriz.[25]

Bu iki çok büyük bölgenin belirsiz sınırı üzerindeki kan ve törelerin karışımı, en dikkatli gözlemcinin karşısına çoğu zaman

20. Jornandes, b. 13, 14.

21. Bunlar arasında özellikle Heruli'ler ve Burgindi'ler yer alıyordu (Bkz. Mascou, *History of Germans*, 1, V). *Augustan History* (s. 28) bu büyük göçe atıfta bulunuyor. Marcomannic Savaşı, kısmen daha kuzeyli barbarların ordularından kaçan barbar oymaklarının baskısıyla meydana gelmiştir.

22. D'Anville, *Geographie Ancienne*'deki eşsiz Avrupa haritasının üçüncü bölümü.

23. Tacitus, *Germ.*, b. 46.

24. Cluver, *Germ. Antiq.*, 1, III, b. 43.

25. Venetler, Slavlar ve Ant'lar aynı halkın üç büyük oymağıydılar (Jornandes, b. 24).

engeller çıkarmaktadır.[26] Karadeniz'e (Pontus Euxinus) daha çok yaklaştıkça safkan Sarmatlara, Jaziglere (Jazyges), Alanlara (Alani) ve Roxolani'lere rastladılar. Olasıdır ki Don ve Dinyeper nehirlerinin ağızlarını ilk gören Germenler olmuştur. Germanya ile Sarmatya halklarını ayıran özelliğin ne olduğunu anlamak kolaydır. Taşınmaz kulübeler ya da taşınır çadırlar, bir ya da çok kadınla evlenmeye izin veren evlilik yasaları, dar bir giysi ya da bol ve dalgalı urba, başlıca piyadeden ya da süvariden oluşan askersel güç. İnsanlık âleminin iki büyük türünün ayırt edici nitelikleri işte bunlardı. Bu arada Teutonic ve Sclavonia dillerinin kullanılışını da unutmamak gerekir. Sclavonia dili, askerler eliyle İtalya'dan Japonya yakınlarına dek yayılmıştır.

Gotlar Roma eyaletlerine saldırmadan önce, topraklarının verimliliğiyle ünlü Ukrayna'yı ellerine geçirmiş bulunuyorlardı. Bu memleket, gemi işletmeye elverişli birçok ırmağın sularını alan Dinyeper'le, eşit iki parçaya bölünmüştür. Yine bu ülkenin çeşitli yerlerinde çok büyük eski ve pek yüksek meşe ormanları vardı. Av hayvanlarının, balığın bolluğu, kaya deliklerinde, yaşlı ağaç kovuklarında, bulunan sayısız kovanı ki o basit yaşam çağlarının ticaret büyük bir dalını oluşturuyordu, sürü hayvanlarının güzelliği, iklim koşullarının elverişliliği, her tür tohumun gelişimi için temiz bir toprak, bitkisel zenginlik ve bunlar gibi her şey doğanın el açıklığını kanıtlıyor, insanın yetki ve yeteneğini bekliyordu.[27] Gotlar bu güzelliklerle bereketleri hor gördüler. Tembel, fakir, çapula bağlı bir yaşam onlarca her zaman yeğ tutuldu.

Doğudaki yeni kuruluşlarını sürdüren İskit göçebe çapulcuları onlar için yararsız bir utku olanağından başka bir anlam taşımıyordu. Roma kırsal alanlarının göz alıcı görünüşü Gotlar için çok

---

26. Örneğin Tacitus için durum böyledir. Nitekim, onun kesinsizliği araştırmalarının doğruluğunu tanıtlamaktadır.

27. *Genealogical History of the Tartars*, s. 593. Bell (c. II, s. 379) Petersburg'tan kalkarak Ukrayna'yı bir baştan öbür başa geçti ve İstanbul'a gitti. Ülkenin yüzü, bugün de bir zamanlardaki durumunu korumaktadır. Çünkü, Kazakların elinde her zaman doğal niteliğinde kalmaktadır.

çekiciydi. Yetenekli insanlarca sürülüp ekilmiş Dacia tarlalarındaki ürünler savaşçı bir halk eliyle biçilip kaldırılabilirdi. Trajanus'un ardılları bu hükümdarın, Tuna'nın öbür yakasındaki fetihlerini ellerinde tuttukları sürece devletin gerçek çıkarlarını birtakım boş büyüklük taslama düşüncelerinden daha az göz önünde tutmuşlardı. Bu ırmağın o yakasında imparatorluğu zayıf düşüren etkenin bu tür politika olması mümkündür. Yeni ve henüz söz geçirilen hale gelmiş bulunan Dacia eyaleti barbarların saldırısını önleyecek ölçüde ne güçlü ne de onların açgözlülüğünü giderecek derecede zengindi. Her ne kadar Niester'in uzak kıyıları imparatorluğun sınırları görevini yaptılarsa da Aşağı Tuna'daki tahkimat daha az dikkatle korundu. Kadere tevekkül olarak Maesia halkı barbarlarla aralarında çok büyük uzaklık bulunduğunu ve bunun da kendilerini güven içinde tutmaya yeterli olduğunu sanıyorlardı. Philip'in hükümdarlığı sırasında Gotların yaptığı saldın onları bu tehlikeli yanılgıdan kurtarmıştı. Bu kendini beğenmiş ulusun kralı ya da şefi Dacia eyaletini önemsemeden bir baştan öbür başa geçti, Niester ve Tuna'yı da hiçbir engele rastlamaksızın aştı. Roma birliklerinde disiplin kalmamıştı; kendilerinin korumasına emanet edilmiş olan önemli yerleri düşmana teslim ettiler, ceza göreceklerini bildikleri için büyük sayılara varan kütleler halinde Gotların emrine girdiler. Bütün bu barbarlar, Trajanus tarafından kız kardeşinin onuruna kurulmuş olup o sırada ikinci Maesia'nın başkenti olan Marcianopolis'in önüne değin gelip dayandılar.[28] Halk, mallarını ve kişiliklerini yeniden geri alabileceklerini sandı. Yenenler ise, zayıf ama zengin bir devlete karşı ordularının kazandığı başarıdan ötürü sevinçten çok kıvanç duyguları içinde ıssız ülkelerine geri döndüler. Decius tahta çıkınca Got Kralı Cniva'nın ikinci kez büyük ordularla Tuna'yı geçtiğini öğrendi. Gelen haberlere göre birlikleri Maesia'da her yanı perişan etmişlerdi. Yetmiş

28. Jornandes'in on altıncı bölümünde *secundo* Mocsiam yerine Marcianapolis'in gerçekten başkenti olduğu ikinci Maesia, *secundam* denilebilir (Bkz. Hierocles de Provinciis, ve Wesseling ad locum, s. 636; Itinerara). Müstensihin çok açık bir yanlışının Grotius gibi usta bir insanın gözünden kaçmış olmasına şaşmamak olası değildir.

bin Germen ve Sarmatlardan oluşan ana ordu bu harekâtı çok daha atak ve tehlikeli biçime sokabilirdi. Bunca büyük bir saldırı hükümdarın da askerlerin başında olmasını, tüm kuvvetlerin seferber edilmesini gerektirmekteydi.

Decius, Gotları, Trajanus'un başarılarının anısını sonsuzlaştırmak üzere yapılmış anıtlardan biri olan Jatrus üzerindeki Nicopolis'in kuşatılmasıyla uğraşır buldu.[29] Onun yaklaşması üzerine Gotlar geri çekildi; ne var ki amaçları çok önemli bir savaşı kazanmak, Haemus Dağı'nın[30] hemen eteklerinde, İskender'in babası tarafından kurulmuş bir Trakya kenti olan Philippopolis'e saldırmaktı. İmparator, güç bir ülkede zorlu yürüyüşlerle onları izledi. Artçılarıyla arasındaki aralık çok arttığını sandığı bir sırada Cniva, hırslı bir coşkuyla onun karşısına dikildi. Romalıların ordugâhı yağma edildi; ilk kez bir Roma imparatoru, güçlükle silahlanmış bir barbar topluluğu karşısında kaçış yolunu tuttu. Yardımdan yoksun kalan Philippopolis, büyük bir dayanmadan sonra yenilgiyi kabule mecbur kaldı. Bu kentin düşman eliyle kılıçtan geçirilip yağma[31] edilmesinde yüz bin kişi can verdi. Bununla birlikte, kuşatmanın uzun sürmesi Decius'a, askerin cesaretini artırma, disiplini yeniden kurma, birliklerin sayısını çoğaltma olanağını verdi. Soydaşlarının utkusunu paylaşmak için Germanya'dan koşup gelen barbar gruplarının yollarını kesti.[32] Bağlılıkları ve deneyimleriyle tanınmış subaylar dağ geçitlerini tutmakla görevlendirildiler.[33] Tuna tahkimatı onarıldı ve savunmaya elverişli duruma sokuldu. Kısacası, hükümdar Gotların ilerlemesine ya da çekilmesine engel

29. Bu yere yine Nicop denilmektedir. Kıyısında kurulmuş olduğu küçük ırmak da Tuna'yla birleşir (D'Anville, *Geographie Ancienne*, c. 1, s. 307).

30. Stephanus Byzantinus, *de Urbibus*, s. 740. Wesseling, *Itinerar.*, s. 136. Zonaras, garip bir küçümseme ile, Philippopolis'in kuruluşunu İmparator Decius'un önceline bağlıyor.

31. Ammian., XXXI, 5.

32. İmparator Decius'un kimi madalyaları üzerinde bulunan "Victoriae Carpicae" sözcükleri bu avantajları simgelemekted:r.

33. Daha sonra hükümdar olduğu zaman çok başarılar kazanan Claudius, Thermopylae'yi iki yüz Çanakkaleli, yüz ağır süvari, yüz altmış hafif süvari, altmış Giritli okçu ve bin kişi de iyi silahlandırılmış yeni birlikle koruyordu (Bk. *Hist. August.*, imparatorun, generaline yazdığı bir mektubun aslı, s. 200).

olmak için en büyük çabalan harcadı. Talihin kendisine dönmesinden cesaretlenerek büyük darbeyi vurmaya hazırlanıyor ve kendi zaferiyle Roma ordularının utkusunu ve alacağı öç zamanını kaygıyla bekliyordu.[34]

Bu şiddetli kasırgalara karşı savaşım verdiği zaman içerisinde, sessiz, düşünceli ruhu ile Antoninus'lar yüzyılından beri Roma görkeminin gerileyişini bu denli büyük hızla çabuklaştıran genel nedenler üzerinde derin analizlere dalmıştı. Hemen anladı ki kamusal erdemi, anayasal düzenin temel ilkelerini, devletin ilk zamanlardaki törelerini, yıpratılmış yasaları yeniden kurup işletmedikçe bu büyüklüğün sağlam bir temele oturtulması olanaksızdır. Bu denli güzel ama o denli de zor bir tasarıyı uygulama alanına koymak için eski *Censor* kuruluşunu yeniden canlandırmaya karar verdi. Censor'luk, yönetimi ayakta tutmaya çok yardımcı olan önemli bir yüksek devlet kuruluşuydu.[35] Bu durum Caesar'larca yönetimin ele geçirilmesinden sonra ilk zamanlardaki bütünlüğünü yitirmiş ve yavaş yavaş unutulup gitmişti.[36] Hükümdarın saygınlığını sağlayan şeyin kuvvet olduğuna, ne var ki otoritenin kaynağı yalnızca halkın verdiği değerle oluştuğuna inanan Decius, censor'un seçimini senatonun özgür oyuna bıraktı. Meclisin oylarındaki birlikle, ya da alkışlarıyla bu yüksek hizmeti görmeye Valerianus layık görüldü. Bu erdemli vatandaş o sıralarda, askeri birlikler de yetenek ve yetkiyle hizmet etmekteydi. İmparator onun seçildiğini öğrenir öğrenmez ordugâhta bir genel kurul topladı, yeni censor'a unvanını bildirmeden önce, ona yüklendiği görevin güçlüğüyle önemini anımsatmanın gereğine inandı. "Sevgili Valerianus," dedi ünlü uyruğuna hükümdar, "senatonun ve cumhuriyetin onamasına layık

34. Jornandes, b. 16-18. Zosimus, s. 22. Bu savaşın genel öyküsünde Yunan yazar ile Gotlu tarihçinin zıt peşin yargılarını anlamak kolaydır. İkisindeki benzerlik doğru noksanlığıdır.
35. Montesquieu, *Grandeur et Décadence des Romains*, b. 8. Censor'luğun yapısından ve uygulanmasından, kendi olağan kavrayışı ve az rastlanır bir titizlikle söz etmektedir.
36. Vespasianus ve Titus son Censor'lardır (Plini., *Hist. Natur.*, Vll, 49. Censorinus de die Natali). Trajanus'un alçak gönüllüğü, layık olduğu halde bu onuru kabullenmesini olası kılmadı ve onun göstermiş olduğu örnek, Antoninus'lar için bir yasa oldu (Bkz. Plini., *Panegyric*, b. 45 ve 60).

olan mutlu insan, censor'luğu kabul ediniz ve insanların törelerini iyileştiriniz. Bu yüce meclisteki (onurlu) yerini korumaya değer kimseler arasındaki senatörlerden seçiminizi yapınız. Şövalyelik sınıfı eski görkemli niteliğini size borçlu olacaktır. Devletin gelirlerini artırırken vergileri azaltmayı da düşününüz. Vatandaşların karışmış hale gelen topluluğunu çok sayıda düzenli sınıflara bölünüz. Roma'nın askerlik gücü, zenginlikleri, erdemleri ve kaynaklan hiçbir zaman dikkatinizden uzak kalmasın. Sizin kararlarınız yasa gücünde olacaktır. Ordu, saray, yargıçlar ve imparatorluğun büyük görevlileri sizin mahkemenizin buyruğu altındadır. Olağan konsüller,[37] kentin valisi, Rex Sacrorum'lar ve Vesta bakirelerinin en yaşlısı dışında hiç kimse bu buyrukların dışında kalmayacaktır. Bunlar da censor'un takdirini kazanmaya çalışacaklardır."[38]

Bu denli geniş yetkiyle donatılmış büyük bir görevli, efendisinin vekili değil, onun bir çalışma arkadaşı sayılırdı.[39] Valerianus, kendisini kuşkular uyandıracak ve kıskançlık yaratacak bir duruma sokan böyle bir görevden haklı olarak çok korkuyordu. Alçak gönüllüğü, oturtulmak istenen makamdan rahatsız olmuştu. Kişisel yetersizliği ve zamanın kötülüğü üzerinde direndikten sonra Sansorluk işinin imparatorluğun saygınlığından ayrılamayacağını, bir uyruğun böyle bir yöneticiliğin büyük ağırlığını taşıyacak güçlü ellere sahip olmadığını pek ustaca anlattı.[40] Savaş, kısa bir süre sonra, görünüşte doğru olmakla birlikte uygulama olasılığı bulunmayan projenin yürürlüğe konmasını engelledi, Valerianus'un tehlikeye düşmesini önledi, hükümdarın başarısızlık damgası yemesine meydan vermedi. Bir sansar, devletin düzenini ayakta tutabilir ama onu yeniden kurmasını bilemez. Böyle bir yüksek görevlinin otoritesiyle başarı sağlaması olanaksızdır ve hiçbir türlü

37. Bu istisnaya karşın Pompeius, konsüllüğü sırasında, censor'un mahkemesi önüne çıkarıldı. Gerçekte durum hem acayip hem de saygı uyandırıcıydı (Plutark, *Pomp.*, s. 630).
38. *Augustan History*'deki söylevin aslına bakınız, s. 173, 174.
39. Zonaras'ı yanıltan da bel ki bu oldu. Bu yazar, Valerianus'un Decius'la çalışma arkadaşı olduğunu sanmaktadır (1, Xll, s. 625).
40. *Hist. August.*, s. 174. İmparatorun yanıtı "bilinmemektedir" (*omitted*).

etkinlik gösteremez, meğer ki halkın kalbinde canlı bir onur ve erdem duygusu doğsun, kamuoyu dinsel bir saygıyla desteklenmiş olmasın ve yararlı birtakım inanışlar ulusal töreleri pekiştirmiş bulunsun... Bu ilkelerin yıkılmış olduğu bir zamanda censor'luk görevi gereksiz bir görüntüden ileri geçemez ya da yeni bir baskı aracı kesilir.[41] Gotları yenmek, devletteki kötülükleri söküp atmaktan daha kolaydı. Decius'un umuduyla ne yapılabilirdi ki daha bu ilk girişimlerde hem ordusunu hem de canını yitirmişti.

Roma ordularıyla çevrilmiş bulunan Gotlar sürekli saldırılara uğruyorlardı. Philippopolis kuşatmasında en iyi askerlerini kaybetmişler ve taş taş üstünde bırakılmamış memleket disiplinsiz barbar sürüsünün geri kalanlarına yiyecek de veremiyordu. Bıçağın kemiğe dayandığı bu durumda Gotlar, sessizce çekilmelerine izin verilirse aldıkları ganimetleri, tutsakları seve seve serbest bırakacaklardı. Ne var ki zaferden emin olan, kuzeydeki uluslar arasında dehşet salarak ibret dersi vermek isteyen imparator, her türlü anlaşma önerilerini dinlemeden reddetti. Gözüpek barbarlar ölümü tutsaklığa yeğ tuttular. Dövüşmek şart oldu. Forum Terebronii adında Maesia'nın tanınmamış bir kentin duvarları önünde savaş başladı.[42] Gotların ordusu üç hat üzerinde sıralanmıştı ve bir rastlantı eseri ya da akıllı bir taktik ile üçüncü hatlarının cephesini bir bataklık koruyordu. Savaşın başlayacağı sırada Decius'un oğlu, umut dolu ve erguvan renkli giysiyi şimdiden kuşanmış olan delikanlı düşman okuyla yere yıkıldı, elemli fakat görevini unutmayarak askerlerinin cesaretini artırmaya çalışan babasının gözleri önünde can verdi. "Bir askerin kaybı," diye haykırıyordu, "cumhuriyet için önemsizdir."[43] Darbe korkunç oldu. Bu, acı ve

---

41. Törelerde reform yapmak için Augustus'un girişimleri de böyle olmuştu (Tacitus, *Annal.*, III, 24).

42. Tillemont, *Histoire de Empereurs*, c. III, s. 598. Zosimus ve izleyicilerinden kimileri gibi Tanais için Tuna'yı alıyorlar ve savaş alanını İskit (Scythia) ovaları olarak kabul ediyorlar.

43. Aurelius Victor, iki Decius'un ölümünü iki ayrı işleme göre almaktadır. Ben, Jornandes'in anlatısını yeğledim.

kızgınlığa karşı umutsuzluk savaşıydı. Gotların birinci hattı çökertildi. Onu desteklemek için ilerleyen ikinci hat da aynı sona uğradı. Üçüncü hat olduğu gibi duruyordu ve kendini beğenmiş düşmanın tedbirsizlik göstererek bataklığı geçmek için zorlamada bulunmasını bekliyordu. Talih birden değişti. "Her şey Romalıların aleyhindeydi: Yer o denli dardı ki bir adım atılsa bataklığa gömülürdü; zırhların ağırlığı, suların boyu mızrak fırlatmaya elverişli değildi. Tersine, bataklık arazide savaşa alışkın olan ve boy avantajları bulunan barbarlar, uzun mızrakları uzaktan atabiliyorlardı."[44] Yararsız çabalamalardan sonra Roma ordusu bu bataklığa gömüldü ve imparatorun cesedi hiçbir zaman bulunamadı.[45] O sırada elli yaşlarında olan Decius'un alınyazısı da böyle oldu. Yetkin bir hükümdar, gayretli bir savaş yöneticisi, sevimli bir barış insanıydı.[46] Oğlu da onun yerine geçebilecek değerdeydi. Bu iki hükümdarın yaşamı ve ölümü onları cumhuriyet erdeminin en parlak örnekleri haline getirmiştir.[47]

Bu uğursuz olay bir zaman için lejyonların küstahlığını yatıştırdı. Sabırla beklediler; imparatorluğa kimin geleceğini düzenleyen senato kararına karşı çıkmayarak durumu kabullendiler. Decius anısına karşı duyulan haklı bir saygı, onun yaşamakta olan tek oğlunu tahta çıkarmış oldu. Hostilianus imparatorun unvanı oldu. Ne var ki eşit bir yetki düzeyiyle, genç hükümdarın hareketlerini yönetmek, devleti içine düşmüş olduğu mutsuz durumda çekip çevirmek için deneyimi ve yeteneği gerekli görülen Gallus'a daha gerçek otorite verildi.[48] Yeni hükümdarın ilk işi savaşı kazanmış olan düşmanın dehşetli baskısından İllirya eyaletlerini kurtarmak oldu. Gotlara savaşlarının kazancı olan büyük bir ganimeti bırak-

44. Bir Roma ordusuyla bir Germen oymağı arasında buna benzer çatışma tablosunu Tacitus'tan almaya (*Annal.*, I, 64) cüret ettim.

45. Jornendes, c. 18; Zosimus, 1, I, 22; Zonaras, 1, XII, s. 627; Aurelius Victor.

46. Yeni hükümdarlar konsüllüğü, bu olayı izleyen ocak ayının başlarında ele aldıklarına göre Decius'lar 251 yılının sonundan öncc öldürülmüşler demektir.

47. *Hist. August.*, s. 223. Augustus ile Diocletianus arasında tahta geçen az sayıdaki iyi hükümdarlar arasında Decius'lara çok onurlu bir yer vermektedir.

48. "Haec ubi Patres comperere... decernunt." (Victor, *Caesaribus*).

maya razı oldu. Devlete asıl ağır gelen koşul, soylu asıldan gelen birçok Romalı tutsağın onlarda bırakılmasıydı. Bu kendini beğenmiş galiplerin hıncını yatıştırarak gidişlerini çabuklaştırmak için, artık Roma eyaletlerini yakıp yıkmamaları koşuluyla onlara her yıl çok büyük para ödemeyi bile kabul etti.[49]

Scipios'ların yüzyılında cumhuriyetin korumasını elde etmek isteyen krallar, değer bakımından az olan armağanları kabul etmeyi küçümsemiyorlar çünkü bununla, büyük değerde güçlü bir bağlaşık kazanıyorlardı. Fil dişi bir iskemle, basit bir erguvan manto, gümüş bir kupa, ya da birtakım bakır kaplar, dünyanın en zengin hükümdarlarını sevindiriyordu.[50] Roma, ulusların hazinelerini yutunca Caesar'lar bu zenginliğin kendi büyüklüklerinden olduğuna inandılar, bu armağanların müttefiklere karşı uyguladıkları akıllı bir ılımlılıkla düzenlenmiş sürekli bir el açıklığından ileri geldiğini sandılar. Barbarların yoksulluğunu gidermek için onlara yardım ediyorlar, onurlarını kolluyorlar, bağlılıklarını ödüllendiriyorlardı. İstence dayalı olan bu iyilik davranışları korkudan yapılmıyordu. Yalnızca Romalıların yüce gönüllülüğünden ve cömertliğinden ileri geliyordu. Dostların ve yalvaranların imparatorca verilen armağanlara, para yardımlarına hakları vardı. Bunları borç olarak nitelendirenler sert biçimde geri çevriliyorlardı.[51] Yenen bir düşmana her yıl ödenmesi gereken bir haraç ise aşağılatıcı bir durum yaratıyordu. O zamana dek dünyanın efendisi olan Romalılar bir barbar güruhundan buyruk almaya alışık değillerdi. İsteyerek bu ödünü vermiş olan hükümdar yurdunu kurtarmış olmakla birlikte halkın gözünde tiksinilen ve iğrenilen bir kimse durumuna düştü. Hostilianus, veba salgını sırasında öldü. Onun ölümü için Gallus

49. Zonaras, 1, XII, s. 628.

50. Mısır'ın zengin kralı bir iskemle (sella), bir giysi (toga) ve bir altın kupayı (patera) –ki iki buçuk kilo ağırlığındaydı– sevinçle ve minnetle kabul etti (Tite-Live, XXVII, 4). *Quina Millia Aeris*, ki yaklaşık dörtyüz on sterlin ediyordu, cumhuriyetin yabancı elçilere verdiği olağan armağandı. Tite-Live, XXXI, 9.).

51. Alexander Severus dönemine dek bir Roma generalinin gaddarlığı için bkz. *Excerpta Legationum*, s. 25, Louvre baskısı.

cinayetle suçlandı.[52] Öç çığlıkları Decius'un yenilgisine bile onun kötü ardılınca verilen alçakça öğütlerin neden olduğunu söylemeye dek ileri gittiler.[53] Yönetiminin ilk yılında Roma'nın kavuştuğu huzur, genel hoşnutsuzluğu yatıştıracak yerde daha artmasına yol açtı.[54] Savaş tehlikesi uzaklaşınca, barışın getirdiği aşağılık durumu bütün acılığıyla duyuldu.

Onurlarının kırılması pahasına da olsa huzurlarının sağlanamadığını anlayan Romalıların ne gibi hıncı vardı? İmparatorluğun zenginlik ve yoksulluğunun uğursuz gizi artık bütün dünyaca biliniyordu. Irktaşlarının başarısıyla cesaretlenmiş, aynı anlaşmayla kendilerini bağlı saymayan yeni barbar sürüleri İllirya eyaletlerinde büyük yıkımlar meydana getirdiler, Capitolium'un yakınlarına dek terörü getirmiş oldular. Bir Pannonia ve Maesia yöneticisi, pısırık Gallus'un bütün bütün peşini bıraktığı izlenimini veren devletin savunmasını üzerine aldı. Aemilianus, dağınık durumdaki birlikleri topladı, bozulan cesaretlerini canlandırdı. Beklenmedik bir anda barbarlara saldırdı, onları bozguna uğratarak kovaladı, Tuna'nın öbür yakasına dek izledi. Yenen komutan, başarılı arkadaşlarına, vergi için ayrılmış parayı dağıttı, ordunun alkışlarıyla, savaş alanında imparator seçildi.[55] Gallus, İtalya'nın keyifli ortamında devletin çıkarlarını unutmuşa benziyordu. İhtiraslı temsilcisinin mutlu başkaldırışını ve hızlı yürüyüşünü haber alınca onun karşısına çıkmak üzere Spoleto Ovası'na dek ilerledi. Ordular karşı karşıya gelince Gallus'un askerleri kendi hükümdarlarının değersiz tutumuyla rakibinin zaferini karşılaştırdılar. Kaçarak onun ordusuna katılan askerlere Aemilianus'un büyük paralar verdiğini bildiklerinden onun değerine ve eli açıklığına hayranlık duyuyorlardı.[56] Gallus'un ve oğlu Volusianus'un öldürülmeleri iç

52. Veba için bkz. Jornandes, b. 19 ve Victor, *Caesaribus*.

53. Bu olası olmayan ithamlar Zosimus tarafından aktarılmıştır (1, I, s. 23, 24).

54. Jornandes, b. 19. Got yazarı, hiç değilse yenen yurtaşlarının Gallus'a yaptıkları yeminle sağlanan barışı gözlemlemiş bulunuyor.

55. Zosimus, 1, I, s. 25, 26.

56. Victor, *Caesaribus*.

savaşı sona erdirdi. Senato savaş kazanma haklarına yasal bir onay verdi. Bu meclise Aemilianus'un yazdığı mektuplar ılımlılıkla övünmenin iç içe bulunduğu yazılı beyanlardır. Bu beyanlarda iç yönetimi akıl ve doğruluk yoluna yeniden oturtacağına, general niteliğiyle yetinerek, cumhuriyetin yüceliğini ayakta tutacağına, kısa sürede imparatorluğu doğu ve kuzey barbarlarından kurtaracağına söz veriyordu.[57] Kibir ve gururu senatörlerin alkışlarıyla okşanmış oldu. Bugüne dek kalan madalyalarda onun "Muzaffer Herkül" ve "İntikamcı Mars" ad ve sanlarıyla simgelendiği görülmektedir.[58]

Bu yeni hükümdarın büyük yetenekleri olsaydı bile görkemli vaatlerini yerine getirecek zaman bulamayacaktı. Tahtta çıkmasıyla çöküşü arasında dört aydan daha az bir süre geçti.[59] Gallus yenilmişti. Biraz sonra Gallus'dan çok daha büyük bir yarışmacı ortaya çıktı. Mutsuz Gallus, saygın censor unvanını vererek Valerianus'u, Galya ve Germanya lejyonlarını yardıma koşturmakla görevlendirmişti.[60] Valerianus bu işi didinerek ve bağlılıkla yerine getirmişti. Hükümdarını kurtarmak için çok geç kaldığından onun öcünü almaya karar verdi. Temiz karakterine ek olarak ordusunun üstünlüğü, Spoleto Ovası'nda yerleşmiş bulunan Aemilianus'un birlikleri üzerinde de etkisini gösterdi. Bu disiplinsiz askerler hiçbir ilkeye göre yönlendirilmiş değillerdi. Bu nedenle kişisel bakımdan bir bağlılıkları da yoktu. Kendilerinin seçtiği bir hükümdarın kanıyla ellerini bulamakta hiç duraksamadılar. Cinayeti onlar işledi, meyvesini Valerianus topladı. Gerçekte, iç savaş bu akıllı vatandaşı tahta getirmiş oldu. Bu başkaldırmalar yüzyılında bu denli temiz yürekle hükümdar olmuş kimse pek azdı, çünkü Valerianus, yerine geçtiği imparatora ne minnet ne de bağlılık borcu ile yükümlü değildi.

Valerianus hükümdarlığa başladığı sırada yaklaşık altmış yaşla-

57. Zonaras, 1, XII, s. 628.

58. Banduri, *Numismata*, s. 94.

59. Eutropius (1, IX, 6), *tertio mense* diyor. Eusebius ise bu imparatordan söz etmiyor.

60. Zosimus, 1, I, s. 28. Eutropius ve Victor, Valerianus'un ordusunu Rhaetia'da gösteriyorlar.

rındaydı.[61] Onun başına tacı konduran ne halkın kaprisi ne de ordunun haykırışlarıydı. Bu, Roma dünyasının tek ses olarak onu istemesiyle oldu. Sırasıyla onurlu mesleğinde ilerleyerek erdemli hükümdarların katına yükselme değerliliği göstermiş ve zalimlerin düşmanı olarak tanınmıştı.[62] Kökten gelen soyluluğu, hal ve tutumundaki yumuşaklık, temizlik, bilgisinin genişliği, edindiği büyük deneyim, kendisine karşı senato ile halkın saygısını artırıyordu. Eski bir yazarın işaret ettiği gibi insanlar özgürce oylarını ona verebilselerdi, hepsinin oyu Valerianus'un üzerinde birleşirdi.[63] Bu imparatorun değeri ününe tam karşılık verecek durumda olmayabilirdi. Yetkinliği, hiç değilse gözüpekliği, yaşının geçkinliğinden ve durgunluğundan etkilenebiliyordu. Kendisinde gördüğü dermansızlık tahtı daha genç ve daha etkin birisiyle paylaşmaya onu yöneltti. Hal ve koşullar bir hükümdardan çok bir komutan gerektiriyordu. Roma censorluğu'nun verdiği deneyim, seçeceği görevlinn, askerî yeteneklerinin bir ödülü olarak erguvan giysisini kuşanmaya değer gördüğü kimse olmasını zorunlu kılıyordu. Saltanatını sağlama bağlayıp ileriki kuşaklara iyi bir anı bırakacak yerde Valerianus yalnızca sevecenlik ya da övünme duygularının sesini dinledi. Yüce onurları, o zamana dek özel bir koşulun karanlığında saklı kalmış kadınsı günahları olan oğlu Gallienus'a verdi.[64] Baba ve oğul birlikte yedi yıl dünyayı yönettiler. Gallienus ondan sonra sekiz yıl daha tek başına yönetimini sürdürdü. Ne var ki bütün bu dönem boyunca musibetlerin ve karışıklıkların ardı arası kesilmedi. Her yandan saldırıya uğrayan Roma İmparatorluğu, dışarıdan barbarların çılgınca saldırılarının, içerden de tacı ele geçirmek isteyenlerin öldürücü tutku ve kıskançlıklarının

61. Tahta çıktığı, ya da belki öldüğü zaman, yaklaşık yetmiş yaşındaydı (*Hist. August.*, s. 173). Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. III, s. 893, not 1.

62. "Inimicus Tyrannorum." *Hist. August.*, s. 173. Senato Maximinus'a karşı cephe alınca Valerianus gerçek bir vatansever gibi davranmıştı (*Hist. August.*, s. 156).

63. Victor'un belirttiğine göre, Valerlanus ordudan imparator ve se natodan augustus ünvanlarını aldı.

64. Tillemont (c. III, s. 710), Victor'a va kimi madalyalara göre Gallienus'un 253 yılı Ağustos ayına doğru imparatorluk görevine katılmış olması sonucuna –haklı olarak– varıyor.

acısını çekti. Anlatımımıza düzenlilik ve açıklık vermek için tarihlerin belirsiz sıralanmasından çok konuların doğal bölümünü esas alacağız. Roma'nın en tehlikeli düşmanları şunlar oldu: Franklar, Almanlar, Gotlar, Persler. Geniş anlamda belirttiğimiz bu adlar içerisinde daha önemsiz olmakla birlikte birçok başarı sağlamış oymaklar varsa da onların çetrefil ve hemen hemen duyulmayan adlarını burada sayarak okuyucunun belleğini gereksiz yükle doldurmak ve dikkatini yormak istemediğimizden yukarda belirttiğimiz dört ana grupla yetiniyoruz.

I. Frankların sonraki kuşakları Avrupa'nın en büyük, en aydın uluslarını oluşturmuşsa da derin bilgi ve ökelik barbar atalarının ilkel yaşayışlarını ortaya koymak için yetersiz kalmıştır. Çocukça masalları hayal düzenlemeleri izledi. Araştırıcı davranış bu alanı aydınlatabilecek metin bölümlerini kılı kırk yararcasına inceledi; karanlık bir kökenden hafif de olsa birtakım izler bulabildiğine inandığı her şeyin üzerine gitmekten yılmadı. Pannonia'nın,[65] Galya'nın, Kuzey Germanya'nın bu savaşkanlıkla ünlü halkın ana yurdu olabileceği varsayıldı.[66] Sonunda, daha akıllıca yapılan eleştiriler, hayal ürünü savaşçı göçleri sözlerini kabul etmeyerek, bizce de tek gerçek çözümü getirdiler.[67] Onlar bilimsel sanılarına göre, Weser'in ve Aşağı Ren'in eski halkı iki yüz elli yılına doğru birleştiler ve Franklar adı altında yeni bir konfederasyon oluşturdular.[68] Vestfalya, Landgraviate of Hesse, Brunswick ve Luneburgh dukalıkları, bir zamanlar geçilmez bataklıklarında Roma ordularına meydan okuyan Chauci'lerin yurduydu. Arminius adındaki kendini beğenmiş Cherusci'ler, Catti'ler de bunlardandı, kuvvetleri ve piyadelerinin gözüpekliği ile ün salmışlardı. Ayrıca daha az güçlü

65. Gregory of Tours'un güç bir pasajını açıklamak için çeşitli düzenlemeler oluşturuldu, 1, II, b. 9.

66. *Geographer of Ravenna*, 1, II, Danimarka sınırlarındaki Mauringania'dan Frankların eski yurdu olarak söz ederken Leibnitz'in başarılı sisteminin meydana gelmesini sağlamış oldu.

67. Bkz. Cluver, *Germ. Antiq.*, III, b. 20. Freret, *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, c. XVIII.

68. Olasılıkla Gordianus'un saltanatı sırasında meydana gelen özel durum Tillemont tarafından tam anlamıyla incelenmiştir (c. III, s. 710, 1181).

ve daha az ünlü oymaklar da vardı.[69] Özgürlük aşkı bu Germenlerin en başta gelen tutkularıydı; bu özgürlüğün kullanılması ise en büyük hazineleriydi. Bunu belirten sözcük bile onların kulağına yansıyan hoş bir seslenişin simgesiydi. Franklar ya da özgür insanlar diye adlandırılmaya hak kazanarak bunu kabullendiler ve korudular. Bu onur verici unvan, konfederasyonun çeşitli halklarının kendi adlarını ortadan kaldırmıyor, yalnızca saklı tutuyordu.[70] Kendiliğinden oluşan kabul ile karşılıklı çıkarlar birliğin ilk yasalarını da meydana getirmiş oldu. Deneyim ve alışma zamanla bu birliği pekiştirdi. Frankların birliği, her kantonun özerk egemenliğini elinde tuttuğu, genel sorunlarda öbür kantonlarla işbirliği yaptığı, ne ortak bir başkan ve de temsilciler meclisi tanımadığı İsviçre'yle karşılaştırılabilir.[71] Ne var ki iki konfederasyonun ilkeleri bütün bütün değişiktir. İki yüz yıllık bir barış İsviçrelilerin akıllı ve erdemli politikasını ödüllendirmiştir. Kararsızlık, yağma tutkusu, en gösterişli anlaşmaları hiçe sayma Frankların karakterini bozmuştur.

Romalılar Aşağı Germanya'da oturan halkın girişimci değerinin uzun süreden beri farkındaydılar. Ansızın bu barbarlar Galya'yı çok büyük bir saldırıyla tehdit ettiler ve imparatorun halefi ve taht ortağı Gallienus'la yüz yüze görüşmek üzere oraya gelmesini istediler.[72] Bu hükümdar ise oğlu Saloninus'la Treves Sarayı'nda refah ve gösteriş içerisinde yaşarken ordular Posthumus'un komutası altında birleştiklerini bildirdiler. Bu yetenekli general, sonradan Valerianus ailesine sadakatsizlik göstermişse de her zaman imparatorluğun önemli davasına bağlı kalmıştır. Övücü yazıların ve madalyaların aşağılık dili uzun bir zaferler sıralanmasından söz eder.

Bu çeşit tanıklıklara inanılabilirse, unvanlar, ganimetler, çoğu za-

69. Plini., *Hist. Natur.*, XVI, 1. Övgücüler, çoğu zaman Frankların bataklıklarına gönderme yapmaktadırlar.

70. Bu eski adlardan çoğu daha yakın bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bkz. Cluvier, *Germ. Antiq.*, 1, III.

71. Simler, *de Republica Helvet. cum. notis. Fuselin.*

72. Zosims, 1, I, s. 27.

man "Germenleri yenen ve Galya'yı kurtaran" diye adlandırılmış Posthumus'un ününe kanıt olarak gösterilmiştir.[73]

Ne var ki basit bir olay, bize gerçeği tanıtan tek bir olay bütün bu övünç ve dalkavukluk anıtlarını bir bakıma yıkmıştır. Eyaletlerin koruyucusu olarak tanımlanan Ren, Frankları harekete getiren fetih isteğine karşı çok zayıf bir engelden ileri gidemedi. Onların süratle yakıp yıkmaları bu ırmaktan başlayarak Pirenelerin eteklerine dek yayıldı. Doğa koşullarının engelleyeceği sanılan bu yüksek dağlan hemen aşıverdiler. İspanya, Germenlerin akınlarını durduramamış, onlara dayanacak gücü kalmamıştı. Gallienus'un saltanat süresinin büyük bölümünde, on iki yıl süreyle bu zengin ülke bir yıkım sahnesi haline geldi; her yandan saldırılara karşı hiddetle karışık acizlik sesleri yükseldi. Huzur içerisinde bir eyaletin başkenti olan Tarragona yağma edilerek halkı kılıçtan geçirildi, yakılıp yıkıldı.[74] Beşinci yüzyılda yaşamış olan yazar Orosius'un zamanında görkemli birçok kentin örenleri arasına serpilmiş yoksul kulübeler barbarların kudurganlığını dile getiriyordu.[75] Artık bu ülkelerde elde edilebilecek ganimet kalmayınca Franklar İspanya limanlarında kimi gemileri ele geçirerek Moritanya'ya geçti.[76] Bunca uzak bir ülkeyi gördükleri zaman bu yabanıl insanların şaşkınlığı nasıl oldu acaba? Afrika kıyılarına yanaştıklarında, oraların ne adını ne törelerini hiç bilmediklerinden, kuşkusuz yeni bir dünyaya geldikleri sanısına varmışlardır.[77]

II. Bugün Lusace Markizliği denilen ve Yukarı Saksonya'nın bir bölümünü oluşturan Elbe'nin öbür yakasında eskiden Suevi'lerin

---

73. Baequigny (*Memoires de l'Academie*, c. XX) bize Posthumus'un çok ilginç bir yaşam öyküsünü vermektedir. Madalyalara ve yazıtlara göre imparatorların yaşamını yazma tasarıları yapılmıştır. Bu ana değin böyle bir eser olmamıştır.

74. Aurelius Victor, b. 33. Çok değişik nedenlerle, *deleto* isteyen anlam ve deyişleri *poene direpto* yerine en mükemmel yazarlarla en kötülerinin metnini düzeltmek de aynı güçlükle karşılaşmaktadır.

75. Dördüncü yüzyılın sonundaki Ausonius zamanında, Ilerda ya da Lerida olasılıkla bu saldırıların sonucu olarak, harabe halinde bulunmaktaydı. (Auson., *Epist.*, XXV, 53.)

76. Şu halde Valesius, Frankların İspanya'yı denizden istila ettiğini sanmakla yanılmaktadır.

77. Aurelius Victor, *Eutrop.*, IX, 6.

dinlerince kutsal sayılan bir orman vardı. Utanç verici haller ve secdelerle egemen tanrısallığın doğrudan doğruya huzuruna varmadan kutsal alanın çevresinden içeriye sızılmazdı.[78]

Genel inanışa göre, ulus ilk var oluşunu bu kutsal yerde kazanmıştı. Suevi'lerin kanından olmakla kıvanç duyan birçok oymak oraya belirli zamanlarda elçiler gönderirlerdi. Oder kıyılarından Tuna'ya dek Germanya'nın iç kesimlerindeki halklar genellikle Suevi'lerin adını taşıyorlardı. Bu halklar öbür Germenlerden, uzun saçlarını başlarının üzerinde topuz biçiminde toplamalarıyla ayrılıyorlardı. Kendilerini savaş alanında daha yüksek, daha müthiş gösterecek biçimde süslenmeye bayılıyorlardı.[79] Askerî zafer için bu denli kıskanç olan Germenler, Suevi'lerin üstünlüğünü tanıyorlardı. Önünde ölümsüz tanrıların bile dayanamadığı bir ulustan kaçmanın onursuzluk olmadığına inanıyorlardı. Diktatör Caesar'ın karşısına büyük bir orduyla yürüyen Tencteri ile Usipetes oymakları bile böyle konuşmuşlardı.[80]

Caracalla'nın hükümdarlığı sırasında kalabalık bir Suevi topluluğu yiyecek, ganimet bulmak ya da vuruşup kazanmak amacıyla Main Irmağı kıyılarındaki Roma eyaletleri yakınlarında görünmüştü.[81] İvedilikle toplanmış bu gönüllüler ordusu, zamanla büyük bir ulusu oluşturdu. Değişik birçok oymakların birleşmesiyle meydana gelen bu ulus, değişik ırklarını ve ortak yiğitliklerini belirtmek amacıyla, kuzey dillerinde tüm insanlar anlamında Alman olarak kendilerini adlandırdılar.[82] Kısa zaman sonra büyük ölçüde akınlarıyla Romalıların karşısına çıktılar. Almanlar başlıca atlı olarak savaşıyorlardı; süvariler, en yiğit, en atılgan genç savaşçılar arasından seçilmiş, en uzun yürüyüşlerde atlıları izleyebilmeye, hırslı

78. Tacitus, *Germ.*, 38.

79. "Sic Suevi a ceteris Germanis, sic Suevorum ingenui servis separantur." Ne kendini beğenmiş ayırım!

80. Caesar, *in Bello Gallico*, IV, 7.

81. Victor in Caracal. Dion Cassius, 1, LXVII, s. 1350.

82. Bilginlerin imgelemeleriyle alay edenlerinkinden çok değişik olan bu etimoloji Agathias'ın belirttiği özgün tarihçi Asinius Quadratus tarafından bize ulaştırılmıştır.

çarpışmalarda, en çabuk geri çekilişlerde onlara ayak uydurabilmiş piyade gücüyle de desteklenmekteydi.[83] Bu kendini beğenmiş barbarlar, Alexander Severus'un çok büyük hazırlıklarını görerek şaşırdılar. Gözüpeklikte ve yırtıcılıkta onlardan aşağı kalmayan halefinin ordularına saygı gösterdiler. Ne var ki her zaman imparatorluğun sınırlarına yüklenmeye hazır durumda, Decius'un ölümünden sonra Roma'yı çok rahatsız eden genel düzensizliği daha da artırdılar. Zengin Galya eyaletleri onların azgınlığından etkilendi, İtalya'nın zayıflamış görkemini herkesin gözünden saklayan perdeyi ilk olarak bu halk aralamış oldu. Çok sayıda Alman askeri Tuna'yı geçti, Rhaetian Alpleri yoluyla Lombardiya ovalarına sızdılar, Ravenna'ya dek ilerlediler ve zafer sancaklarını başkentten görünecek denli Roma yakınlarında dalgalandırdılar.[84] Devletin uğradığı bu onursuzluk ve tehlike senatörlerin ruhunda eski erdemlerinin kıvılcımını alevlendirdi. İmparatorlar o sırada çok uzaklardaki savaşlarda bulunmaktaydı. Valerianus doğuda, Gallienus ise Ren kıyılarındaydılar. Romalıların bütün umutları, bütün yardım kaynakları yalnız kendilerindendi. İşin bu kısmında senato, cumhuriyetin savunmasını üstlendi. Kentte bırakılmış olan proteryen muhafızlarını seferber etti. Sayılarını artırmak için plebiyenlerin en güçlülerinden ve en gayretlilerinden gençleri askere aldı. Almanlar, birdenbire kendilerinden daha çok sayıdaki askeri karşılarında görünce, ganimetleri yüklenerek Almanya'ya geri döndüler ve çekingen Romalı, bu çekilişi bir zafer olarak saydı.[85] Gallienus, barbarların başkent surlarından uzaklaşmak zorunda bırakıldıklarını öğrenince, senatonun tutumunu beğenmek şöyle dursun, günün birinde, yabancı saldırgandan olduğu gibi, iç düşman sayabileceği hükümdarlıktan kurtulmak için aynı senatonun cesaretini kullanabileceğinden korktu. Onun alçakça

83. Caesar'a karşı da böyle savaşmışlardı ve bunların mücadelesini yenen de takdir etmişti (*in Bello Gallico*, I, 48).
84. *Hist. August.*, s. 215, 216; Dexippus, *Excerpta Legationum*, s. 8; Hieronymus, *Chronicon*; Orosius, VII, 22.
85. Zosimus, I, I, s. 34.

nankörlüğü senatörlerin herhangi bir askersel faaliyette bulunmalarını, lejyonların ordugâhlarına bile yaklaşmalarını yasaklayan yazılı bir buyruğunda açıkça kendini gösterdi. Ne var ki korku ve telaşı yersizdi. Lüksten ve zenginlikten umutsuzluğa düşmüş olan patrisyenler hemen doğal karakterlerini takındılar. Bu yıpratıcı hizmetten bağışık tutulmayı bir lütuf görmüşçesine kabullenerek sevindiler. Onlara gerekli olan tiyatrolarının oynanması, hamamlarının, kırsal alandaki evlerinin eskisi gibi süregelmesiydi. Yönetim yükünü köylülerin ve askerlerin ellerine seve seve bıraktılar.[86]

Aşağı imparatorluğun bir yazarı Almanların çok daha büyük, başka bir saldırısından söz etmekte, bunun Romalılar için parlak sonuçla noktalandığını yazmaktadır. Milano yakınlarında meydana gelen savaşta bu barbarlardan üç yüz bin kişilik ordu bozguna uğratılmıştır, Gallienus, yalnızca yüz bin Romalı askerin başında kişisel olarak da çarpışmıştır.[87] Bu şaşılası utku olsa olsa tarihçinin saflığına verilebilir, ya da o savaşta bulunan imparatorun komutanlarından birinin gösterdiği başarıların abartılması olarak kabul edilebilir. Gallienus, İtalya'yı Germenlerin aşırı öfkesinden korumak için çok değişik silahlar kullandı. Savaşlarında ve fetihlerinde çok zaman Almanlarla karıştırılan Suevi oymağından Marcomanni'lerin bir kralının kızıyla evlendi.[88] Kayınbabasına, birleşme hakkı olarak Pannonia'da büyük bir sömürge hakkı tanıdı. Öyle görünüyor ki yabanıl bir güzelliğin çekicilikleri imparatorun kararsızlığını durağanlaştırmış, politik bağlar aşk bağlarıyla pekiştirilmiştir. Ne var ki kendini beğenmiş Roma peşin yargıyla boş inançlarını sürdürmekten geri kalmıyordu. Bir vatandaşın bir barbarla düzendışı evlenmesini reddetti, Gallienus'un karısı, aşağılatıcı bir niteleme olan "nikâhsız" adıyla anıldı.[89]

---

86. Aurelius Victor, *Gallieno et Probo*. Sızlanmaları büyük bir özgürlük ruhunu belirlemektedir.

87. Zonaras, XII, s. 631.

88. Victor'lardan biri Marcomanni'lerin kralı diyor, öbürüyse Germenlerin kralı olduğunu söylüyor.

89. Bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. III, s. 398 vd.

III. Gotların İskandinavya'dan, hiç değilse Prusya'dan başlayarak Borysthenes'in denize döküldüğü yere dek yaptıkları yürüyüşü çizmiş, sonra da zafer kazanmış ordularını Tuna kıyılarına yöneltiklerini söylemiştik. Germenlerin yerleşim bölgelerinden Roma eyaletlerini ayıran bu ırmak, Valerianus ile Gallienus'un hükümdarlıkları sırasında Germenler ve Sarmatlarca durmadan talan edildi. Ne var ki halk, kendini, sarsılmadan, olağanüstü bir coşkuyla savunmasını bildi. Savaşa sahne olan eyaletler en iyi askerleri lejyonlara sağlama konusunda tükenmez kaynak oluyorlardı. Bu İllirya köylüleri arasında, birkaç tanesi, komutanlık kademesine bile yükseldiler ve yetenekli bir generalin deneyimine sahipmişçesine savaş bilgisi gösterdiler. Tuna kıyılarında üslenen düşmanlar, durmadan sınırlan tehdit ediyorlardı. Her ne kadar müfrezeleri kimi zaman Makedonya ve İtalya sınırlarına dek sızsalar da İmparator'un oralardaki komutanları daha ileri gitmelerini durduruyor ya da geri çekilme yollarını kesiyorlardı.[90] O zaman barbarlara yeni bir yol açıldı ve taşkın öbür ülkeleri kapladı. Gotlar Ukrayna'yı ele geçirdikten sonra, az zaman içerisinde Karadeniz'in (Pontus Euxinus) kuzey kıyısının sahibi oldular. Bu deniz, güneyde Küçük Asya'nın zengin ve savunmasız kıyılarını yalıyordu. Anadolu'da bir fatihi cezbedecek her şey vardı ve karşı koyacak hiçbir engel bulunmuyordu.

Dinyeper (Borysthenes) Irmağı'nın kıyıları, Kırım Tataristan'ına götüren geçidin yirmi fersah yakınındaydı. Kırım Yarımadası eskilerce *Chersonesus Taurica* diye anılıyordu.[91] Euripides en ilginç tragedyalarından birini bu korku verici kıyıda geçmiş göstermektedir. Bu ozanın imgelemesi eskilerin geleneklerini en parlak renklerle güzelleştiriyordu. Diana'ya sunulan kurbanlar, Orestes ve Pylades'in gelişi, yabanıl yırtıcılığa karşı dinin ve erdemin utkusu tarihsel bir gerçeğin simgesidir. Yarımadanın ilk halkı olan Tau-

90. Bkz. *Agustan History*'deki Claudius'un, Aurelianus'un ve Probus'un yaşamları.

91. Geçidin genişliği, yaklaşık bir buçuk fersahtır (*Genealogical History of the Tartars*, s. 598). M. de Peyssonel, Caffa'da Fransa konsolosuydu. Tuna kıyılarında yerleşmiş barbar halkları üzerine gözlemlerinden.

ri'lerin kan dökücü töreleri vardı. Deniz kıyıları boyunca yerleşme merkezleri kuran Greklerle ticaret yapa yapa daha yumuşak huylu oldular. Bu sömürge çiftçileri ve yeni uygarlaşmış barbarlar, başkenti, Azak Denizi'nin (Palus Meotides) suları Karadeniz'e (Pontus Euxinus) karıştığı boğazda kurulan Bosphorus Krallığı'nı oluşturdular. Pelopenoz (Peloponnesian) Savaşı'ndan beri özgür oldukları halde ihtiraslı Mihridat (Mithridates) tarafından boyunduruk altına alındılar.[92] Bu hükümdarın öbür uyrukları gibi, Roma silahlarının buyruğuna girdiler. Cumhuriyetin çökmesinden sonra[93] Bosphorus kralları imparatorluğun buyruğuna geçtiler. Bağlılıkları ona yararsız olmuş değildi. Askerleri, armağanları ve berzah boyunca meydana getirdikleri tahkimat, özel koruma ve limanlarının elverişliliğiyle Karadeniz ile Küçük Asya'ya egemen olan bir memleketin kapısını Sarmatlara kapıyordu.[94] Krallık asası, soydan geçme krallık ailesinin elinde oldukça bu hükümdarlar üzerlerine düşen yükümlülükleri noksansız ve başarılı bir biçimde yerine getirdiler. İç ayaklanmalar, çatışmalar, boş kalan tahtı ele geçiren zorbaların saldığı korku ya da çıkarlan Gotlara Bosphorus'un merkezine girme olanağı verdi. Verimli toprakları bulunan bir ülkeyi ele geçirmenin yanında, fatihler, ordularını Asya kıyılarına geçirmek için yeterli sayıda gemiye de sahip oldular.[95] Pontus Euxinus gemileri değişik biçimdeydi. Bu denizde sefer yapmak için, hiç metale gerek görmeden, yalnızca ağaçtan yapılmış düz ve hafif tekneler kullanılıyordu. Fırtına çıkacağı zaman üzerlerine eğik bir dam kapağı takılıyordu.[96] Dalgalar üzerinde yüzen bu kulübelerde Gotlar dingince duruyor, tanımadıkları bir denize meydan okuyor, zor altında hizmete sokulmuş, bu yoldaki yetenekleri

92. Appian, *Mithrid*. Strabon, 1, VII, s. 309, Bosphorus'un ilk kralları Atina'yla müttefik oldular.

93. Bu krallık Agrippa'nın orduları tarafından haritadan silindi (Orosius, VI, 21; Eutropius, VII, 9). Romalı ar bir kez üç günde Tanais'e ilerlediler (Tacitus, *Annal.*, XII, 17).

94. Bkz. Toxaris of Lucian. Scythian'ın içtenliğine ve erdemlerine inanma olanağı varsa, ulusunun Bosphorus krallarına karşı büyük bir savaşı olmuş, onu an'atıyor.

95. Zosimus, 1, I, s. 28.

96. Strabon, 1, XI; Tacitus, *Hist.*, III, 47. Bunlara Camara deniliyordu.

bağlılıkları kadar şüpheli olan gemicilere kendilerini emanet etmiş oluyorlardı. Ganimet alma umudu her türlü tehlike düşüncesini kafalarından siliyor, doğal bir gözüpeklik, bilimle deneyimin esinlediğinden daha sağlam bir güvence oluşturuyordu. Kuşkusuz, bu gözüpek savaşçılar, bütün güvenlik önlemlerini almadan kendilerini dalgaların lütfuna teslim etmeye cesaret edemeyen, kıyıyı kaybetmeden yola devama kararlı olan çekingen kılavuzlara kızarak söyleniyorlardı. Bugün de Türkler aynı önlemleri uygulamaktadır ve bu halk için Bosphorus'un eski halkından daha geri olduğu her halde söylenemez.[97]

Gotların filosu Çerkezistan'ı (Circassia) solda bıraktı, Roma eyaletlerinin son sınırında iyi bir limanı ve güçlü surları bulunan Pityus (Pitsunda) kentine doğru yollandı.[98] Gotlar, bu denli uzak ve zayıf bir garnizondan beklemedikleri bir dayanmayla karşılaştılar. Barbarlar püskürtüldü. Bu yenilgileri onlardan duyulan korkuyu azaltır gibi oldu. Bu sınır garnizonu yüksek ve değerli bir soydan gelen Successianus'un komutası altında kaldığı sürece Gotların bütün çabaları etkisiz oldu. Ama Valerianus onu daha onurlu olmakla birlikte daha az önemli bir göreve atayınca barbarlar saldırılarını tazelediler ve Pityus'un yakılıp yıkılması onların ilk başarısızlıklarının anısını silmiş oldu.[99]

Pontus Euxinus'un en doğu kıyılarını izleyerek gelinirse Pityus'tan Trebizond'a (Trabzon) dek yaklaşık yüz fersah tutar.[100] Gotlar, Argonotların meşhur ülkesi Colchis'e doğru yöneldiler. Phasis'in denize döküldüğü yerde zengin bir tapınağı yağma ettiler. On binlerin çekilmesi ile ün kazanmış eski bir Grek kolonisi olan Trabzon[101] görkemini ve zenginliğini İmparator Hadrianus'a borçluydu. Bu

97. Tournefort'un on altıncı mektubunda Pontus Euxinus'taki deniz seferleriyle ilgili çok doğal bir resmi bulunur.

98. Arrian, sınır garnizonunun, Pityus'un doğusunda on beş fersah uzaklıktaki Dioscurias ya da Sebastopolis'te olduğunu söylüyor. Onun zamanında Phasis garnizonunda ancak dört yüz piyade bulunuyordu (Bkz. *Periplus of the Euxine*).

99. Zosimus, 1, I, s. 30.

100. Arrian (*Periplo Maris Euxin*, s. 130) aranın iki bin altı yüz *stadia* olduğunu söylüyor.

101. Xenophon, *Anabasis*, 1, IV, s. 348, Hutchinson baskısı.

hükümdar, doğanın hiçbir barınak olanağı vermediği bu kentin kıyısına yapay bir liman inşa ettirmişti. Surlar barbarların öfkesine sanki meydan okuyordu. Garnizon yeniden on bin askerle güçlendirilmişti. Ne var ki gözü açıklığın ve disiplinin yerini hangi avantaj tutabilir? Lüksle sinirleri bozulmuş ve aşırı keyif içerisine dalmış olan Trabzon'daki birçok birlik, alınamaz ve geçilemez olarak nitelendirdikleri surları korumaya bile gerek görmüyorlardı. Gotlar, kentin içerisindekilerin büyük kaygısızlığını öğrenmekte gecikmediler. Çalılardan büyük yığınlar yaparak surlara tırmandılar, gecenin ıssızlığında duvarları aşıp öbür yana indiler ve kılıç elde, kentin içerisine dağıldılar. Korkak savunucular aksi yöndeki kale kapısından çıkıp savuşurken kentin mutsuz halkı galiplerin kılıçları altında can verdi.[102] En kutsal tapınaklarla en güzel yapılar yıkımın bütünü içerisinde yok olup gitti. Gotlar, kendilerini çok büyük bir ganimetin içerisinde buldular. Çevredeki ülkeler de hazinelerinin saklanması için onları Trabzon'a emanet etmişlerdi. Bu kentten elde edilen paha biçilmez mallar, o sırada limanda demirli bulunan büyük bir ticaret filosunu ağzına kadar doldurdu. Bütün Pontus eyaletini ele geçirmek konusunda hiçbir engelleri kalmayan Gotlar, kendileriyle birlikte pek çok sayıda tutsağı da götürdüler.[103] Bu mutsuz kurbanlar arasından en güçlülerini gemilerinin kürek yerlerine zincirle bağladılar. İlk deniz seferinin başarısıyla övünçlü olarak Bosphorus Krallığı'ndaki yeni kolonilerine geri döndüler.[104]

Gotlar ikinci kez denize açıldıklarında, insan ve gemi olarak çok büyük kuvvetleri seferber etmişlerdi. Bu açılışlarında büsbütün değişik bir rota tutturdular, Pontus'un tükenmiş eyaletlerini beğenmeyerek Karadeniz'in batı kıyısını izlediler, Dinyeper, Dinyester (Dniester) ve Tuna ırmaklarının denize döküldükleri yerlerin önünden geçtiler. Yol boyunca çok sayıda balıkçı gemisini ele ge-

102. Arrian, s. 129. Genel gözlem Tournefort'undur.
103. Bkz. Mascou'nun (V, 37) sözünü ettiği Neo-Caesar'lık papazı Gregory Thaumaturgus'un mektubu.
104. Zosimus, 1, I, s. 32, 33.

çirdiler, Pontus Euxinus'un sularını Akdeniz'e döktüğü ve Avrupa ile Asya'yı ayıran dar deniz geçidine yaklaştılar. Kadıköy (Chalcedon, Kalkedon) garnizonu, boğazın girişini kontrol altında tutan bir burun üzerinde kurulmuş Jüpiter Urius Tapınağı'na yakın bir yerde üstlenmiş bulunuyordu. Her ne kadar bu barbar istilası korku salıcı nitelikteydiyse de Roma garnizonu, sonuç alma bakımından onlara üstün güçteydi. Ne var ki Romalılar yalnızca sayı bakımından düşmana üstün bulunuyorlardı. İvedi olarak elverişli yerlerini terk ettiler, Kadıköy kentini kayıtsız şartsız Gotlara teslim ettiler. Ayrıca bol sayıda silah ve yiyeceği de bıraktılar. Deniz ve karadan İmparatorluğun iç eyaletlerine yürümeye hazır durumda olan yenenler, aynı zamanda hem Asya'yı hem de Avrupa'yı tehdit ediyorlardı. Tutacakları yol üzerinde kararsız durumdayken, Kadıköy'den yalnızca yirmi fersah uzaklıktaki Nikomedia onlara kolay bir fetih olarak gösterildi.[105] Eski Bitinya krallarının başkenti olan ve bir kuşatmaya dayanacak gücü bulunmayan Nikomedia'da büyük servetler yatıyordu. Alçak bir casus yürüyüşte kılavuzluk etti, saldırılan yönlendirdi, ganimetten pay aldı. Gotlar, nefret ettikleri kötü kişileri gerektiğinde ödüllendirmek için yeteri kadar politika öğrenmişlerdi. Nikomedia'nın din adamları ve onun görkemine öykünmüş bulunan Nice (İznik), Prusa (Bursa), Apaemaea, Cius (Milet) kentleri de aynı yazgıya uğradılar. Tüm Bitinya (Bithynia) çok kanlı karışıklıkların içerisinde kaldı. Asya'nın zayıf halkı uzun süreden beri silah kullanmasını bilmiyorlardı. Üç yüz yıldır süregelen barış yaşamı tehlike düşüncesini akıllarından silmişti. Eski surlar örenleşmişti, en zengin kentlerin gelirleri hamamlar, tapınaklar, tiyatrolar yapımında harcanmıştı.[106]

Cyzicus, Mihridat'ın saldırılarına dayandığı zaman üç ambarında da buğday, silah ve mancınıklar doluydu.[107] Limanı iki yüz ka-

105. Itiner., *Hyerosolym*, s. 572. Wesseling.

106. Zosimus, 1, I, s. 32, 33.

107. Mihridat bu yeri dört yüz kadırga, yüz elli bin piyade ve çok sayıda süvariyle kuşatmıştı. (Bkz. Plutark, *Lucul.*; Appian, *Mithridat*; Cicero, *Pro Lege Manilia*, b. 8.). Strabon, I, XII, s. 573.

dırga savunuyordu. Korunması için gerekli her şey vardı. Burası parlak durumunu yitirmemişti, Ancak eski gücünden kendisine kalan elverişli bir durum vardı ki o da Marmara'nın küçük bir adasında yalnızca iki köprü ile Asya'ya bağlanmakta oluşuydu. Gotlar, Bursa'yı yağma edip halkını kılıçtan geçirdikten sonra Cyzicus'u da yakıp yıkmak niyetiyle ona altı fersah uzaklığa dek ilerlediler.[108] Mutlu bir felaket bu kenti yıkılmaktan kurtardı. Yağmur mevsimiydi; Olympus'un (Uludağ) tüm kaynaklarına depo görevi yapan Apollaniates (Ulubat) Gölü'nün suları olağanüstü bir düzeye yükseldi. Gölden çıkan küçük Rhyndacus (Orhaneli) Deresi birdenbire geniş ve hızlı akan büyük bir sel haline gelerek Gotların ilerlemesini durdurdu. Donanmalarını olasılıkla Heraclea'da (Ereğli) bırakmışlardı. Bitinya'nın yakılıp yıkılmasından geri kalanlarla yüklü arabalardan oluşan uzun yük katarıyla bu kente geldiler ve bu mutsuz eyaleti, acımasızca yaktıktan sonra İznik ve İzmit'i süren alevlerin ışığında geçtiler.[109] Pek açık olmayan ve onların çekilişini sağlayan şüpheli bir savaştan söz edilir.[110] Sonbaharın gündönümü yaklaştığı için dönmeleri de gerekiyordu; bu zorunluk onlara karşı kazanılacak utkudan daha etkin bir etkendi. Karadeniz'de mayıs ayından önce sefere çıkmak, bugün Türklerin gözünde bile son derece bir ihtiyatsızlık ve çılgınlık sayılmaktadır.[111]

Gotların Bosphorus'taki limanlarda donatılan üçüncü filosunun beş yüz yelkenliden oluştuğunu öğrenir öğrenmez hayal gücümüz hemen çalışarak gözümüzün önünde çok büyük bir donanma canlandırıyor, askerlerinin ne çok sayıda olabileceğini hesaplıyoruz.[112] Ne var ki sağlam düşünce düzenleri kurabilen

108. Pocock, *Description of the East*, 1, II, 23, 24.

109. Zosimus, 1, I, s. 33.

110. Syncellus, Gotlara meydan okuyan ve Prens Odenatus tarafından öldürülen prens Odenatus'un anlaşılmaz tarihini aktarmaktadır.

111. *Voyages de Chardin*, 1, s. 45. Caffa'ya gitmek için Türklerle birlikte İstanbul'dan gemiye binmişti.

112. Syncellus (s. 382), bu seferden Heruli'lerce girişilmiş bir sefemiş gibi söz ediyor.

Strabon'a göre[113] Pontus ve Küçük İskit (Lesser Scythia) ülkesi barbarlarının kullandığı korsan gemileri en çok yirmi beş ya da otuz kişi alabilecek büyüklükteydi. Böylece korkmadan söyleyebiliriz ki bu büyük sefer için gemilere en çok on beş bin savaşçı bindirilmiştir. Karadeniz'in kıyılarını aşmak için sabırsızlandıklarından yıkıcı seferlerini Kırım Boğazı'ndan Trakya'nınkine yönelttiler. Tam boğazın ortasına geldikleri sırada birdenbire yine giriş bölümüne geri itildiler. Ertesi gün elverişli bir rüzgârla dingin Marmara Denizi, daha doğrusu gölünde yollarını sürdürdüler. Küçük Cysicus adasını aldılar ve yüzyıllardan beri ünlü olan bu kenti yakıp yıktılar. Dar Hellespont (Çanakkale) Boğazı'ndan çıkarak adalar ya da Ege Denizi'ne yayılmış tüm adaların çevrelerinden dolandılar. Yunanistan ve Asya kıyılarında meydana getirdikleri perişanlıklarda gemilerini kullanmaları ve kılavuzluk yapmaları için tutsakları ve kaçakları çalıştırdılar. Sonunda Atina'nın büyüklüğünün eski anıtı olan ve ondan beş mil uzunluğunda bir surla ayrılmış bulunan Pire'ye geldiler.[114] Bu kentin halkı sert bir savunmayı göze almış görünüyordu. Birtakım hazırlıklar da yapmışlardı. İmparator tarafından, Gotlara karşı kıyı kentlerini güçlendirmekle görevlendirilmiş bulunan Cleodamus, Sylla'dan bu yana hiç onarılmamış olan surları eski durumuna getirmeye başlamıştı. Çalışmaları yararsız oldu, Gotlar, sanat tanrıçalarının (muses) yurdunda efendi oldular. Çılgınca yağmaya koyuldukları sırada, küçük bir muhafız kuvvetiyle limanda bıraktıkları donanmaları, ansızın Dexippus'un saldırısına uğradı. Mühendis Cleodamus ile Atina'daki yağma ve insan kıyımından kaçıp kurtulan bu yiğit vatandaş acele bir gönüllüler birliği kurarak askerlerle köylüleri toplayarak bir çeşit hemşerilerinin öcünü almış oldu.[115] O sıralarda Atina'yı örten koyu

113. Strabon, XI, s. 495.

114. Plini., *Hist. Nat.*, III, 7.

115. *Hist. August.*, s. 181; Victor, b. 33; Orosius, VII, 42; Zosimus, 1, I, s. 35; Zonaras, 1, XII, 635; Syncellus, s. 382. Gerçek olmayan anlatıları iyice dikkat göstermeden açıklamamız ve bağdaştırmamız olası değildir. Dexippus'un başarılarıyla yurttaşlarının başarıları arasında yan tutma izleri her zaman görülmektedir.

karanlıklar içinde çakan bir ışık gibi, bu başarı da kuzeyli fatihlerin dizginlenmez karakterini bastıracağı yerde onu daha da azdırmaktan başka şeye yaramadı. Genel bir yangın aynı zamanda bütün Yunanistan'ı sardı ve yıktı. Thebes, Argos, Corinth, Sparta gibi eskiden beri birbirinin rakibi olan, bunca anılmaya değer eser ve olaylarıyla ün yapmış cumhuriyetler ne savaş için ordu çıkarabildiler ne de örenleşmiş kalelerini savunabildiler. Savaşın ateşi Suniam'dan Epirus'un batı kıyılarına dek denizde ve karada yayıldı. Gotlar İtalya'yla burun buruna geldikleri zaman tasasız Gallienus büyük tehlikenin yakınlığıyla uyanabildi. Keyif sarhoşluğundan sıyrılan imparator orduyu harekete geçirdi. Öyle anlaşılıyor ki onun görünmesi düşmanın ateşini söndürdü, kuvvetlerini böldü. Heruli'lerin komutanı Naulobatus onurlu bir anlaşmayı kabul etti; kendi yurttaşlarından çok sayıda askeri bulunan bir birlikle Roma'nın hizmetine girdi, o zamana dek bir barbar eliyle saygınlığına leke getirilmemiş olan konsüllük onuruna eriştirildi.[116] Sıkıcı bir yolculuğun tehlikeli yorgunluklarından usanmış olan çok sayıda Gotlar, Tuna yoluyla kolonileri olan Ukrayna'ya gidebilmek için Maesia'ya geçtiler. Atak bir hareketle saldırılsa toptan yok edilebilirlerdi. Roma generalleri arasındaki işbirliğinin azlığı barbarlara kaçma fırsatı vermiş oldu.[117] İmparatorluk topraklarında yakıp yıkarak yağmayı sürdüren bir bölümü de sonunda gemilerine çekildiler ve Çanakkale (Hellespont) ile Boğaziçi (Bosphorus) yolunu izlerken Truva'nın kıyılarını yıkıma uğrattılar. O Truva ki adı Homeros tarafından ölümsüzleştirilmiştir ve olasılıkla yırtıcı bir halkın saldırılarından gelen bir anı ile yaşayacaktır. Her yanı kapalı Karadeniz'de kendilerini güven içinde buldular; Haemus Dağı'nın eteğinde kurulmuş bir Trakya kenti olan Anchialus Thrace'e indiler. Sıcak ve sağlığa yararlı sularıyla ünlü olan bu memleket bunca yorgunluktan sonra onlara hoş bir konaklama hizmeti sunuyordu.

116. Syncellus, s. 382. Bu Heruli birliği uzun süre bağlılık gösterdi ve ün kazandı.

117. Tuna'da komutan bulunan Claudius'un çok yerinde görüşleri vardı ve cesaretle hareket ediyordu. Öbür general onun ününü kıskanıyordu (*Hist. August.*, s. 181).

Orada bir süre dinlenmenin tadını çıkardılar. Yolculuklarını tamamlamaları için gidecekleri deniz yolu kısa ve kolaydı.[118]

Bu üçüncü ve ünlü deniz seferi işte bu şekilde gerçekleşti. Belki de önce on beş bin kişi olan bu ordunun bunca kayıplara, çeşitli kollara ayrılmaya ve sert saldırılarda bulunmasına karşın kendisini nasıl ayakta tutmuş olduğunu anlamak gerektiğinde bir takım etkenleri hesaba, katmak lazımdır. Savaşlardaki ölümler, boğulmalar, iklimin sıcaklığı savaşçıların sayısını azalttıkça İmparatorluğun eyaletlerini yağma için her yandan koşup gelen haydut ve asker kaçağı sürüleriyle, çoğunluğunu Germanya ve Sarmatya kökenli olup zincirlerini koparmak, almak için mutlu fırsatı büyük bir coşkuyla elde eden kaçak köleler kalabalığı bu azalmayı gideriyor, orduyu yeniliyorlardı. Bütün savaşlarda tehlikeyle onurun en büyük payı Gotlarındı. Bu yüzyılın gerçek olmayan tarihleri kendi bayrakları altında savaşmış oymakları kimi zaman belirlemekle birlikte çoğunlukla birbirine karıştırırlar. Örneğin, barbarların donanması Don Irmağı'nın ağzından çıkınca katılan halklara çoğunlukla, anlaşılmaz bir adla çeşitli halklar, daha çok İskitler denilmiştir.[119] İnsanları acılara boğan genel kargaşalıklar arasında önemli bir kimse de olsa, bir bireyin ölümü pek az ilgi toplar, en değerli bir yapının yıkılması en küçük bir dikkati çekmeye değer görünmez. Bununla birlikte, Efes'teki Diana (Artemis) Tapınağı'nın alınyazısını unutmamıza olanak yoktur. Her defasında yeni bir parlaklıkla örenlerinden çıkarılmış olan bu tapınak, Gotların üçüncü deniz saldırısında yıkıldı.[120] İyon sanatıyla Asya'nın zenginliği bu görkemli anıt yapının inşasına katkıda bulunmuşlardı. Tapınak İyonya düzeninde yüz yirmi sütun üzerinde yükseliyordu. Hepsi çok değerli olan bu mermer sütunlar, dindar krallarca verilmişti, altmış ayak yüksekliğindeydi. Sunağı süsleyen bu hayranlık uyandırıcı yontular Latona'nın tan-

118. Jornandes, b. 20.

119. Zosimus ve öbür Yunanlar (*Philopatris*'in yazarı gibi), Jornandes ve Latin yazarlarının sürekli olarak Got dedikleri halklara İskitler (Scythians) demektedirler.

120. *Hist. August.*, s. 178; Jornandes, b. 20.

rısal çocuklarının doğuşunu, Tepegözlerin (Cyclops) öldürülmesinden sonra Apollo'nun yalnızlığa çekilişini, yenik Amazonları bağışlayan Bacchus'un şefaatini simgelemekteydiler.[121] Belki ünlü Praxiteles bu konuları, memleketin en tuttuğu konular ve geleneklerden derlemişti. Efes tapınağı dört yüz yirmi ayak çapındaydı ve Roma'daki Aziz Peter Kilisesi'nin kapladığı alan çapında yaklaşık üçte ikisi uzunluğundaydı.[122] Öbür ölçüleri bakımından da bu modern mimarlık başyapıtından daha kısa boyluydu. Bir Hristiyan haçının geniş kolları, boyu eninden uzun olan zındık tapınaklarına oranla çok daha büyük bir genişliği gerektirir. Eski zamanların en atak sanatçıları, Pantheon'unkinden daha yüksek bir kubbe önerisiyle karşı karşıya kalsalardı herhalde korkarlardı. Yine de Diana Tapınağı dünyanın harikalarından biri sayılarak hayranlık yaratıyordu. Persler, Makedonyalılar, Romalılar, birbiri ardından onun kutsallığına saygı göstererek görkemini daha da artırdılar.[123] Baltıklı barbarlar güzel sanatlar üzerinde hiçbir beğeniye sahip olmadıklarından yabancı bir inancın düşüncesel ürküntüsünü hor görüyorlardı.[124]

Bir safsatacının hayalinden gayri hiçbir şey ve yerde var olduğuna inanmamış olsaydık kayda değer olabilecek bir hali o dönemin anlatılarından biri olarak önemle ele alabilirdik. Gotlar Atina'yı yakıp yıkınca, denildiğine göre, bu kentin kitaplıklarındaki bütün kitapları topladılar ve insanlarla ilgili bilgileri içerisinde saklayan onca değerli hazineyi ateşe vermeye kalkıştılar. Onları ateşten kurtaran yine Gotların komutanlarından birinin ileri sürdüğü bir düşünce oldu: Mobilyaları silah yapımında kullanmalı ve kitapları okurlarken boş zamanlarını oturmakla nasıl geçirdiklerini görerek

121. Strabon, 1, XIV, s. 640; Vitruvius, 1, I, b. 1, giriş, 1, VII; Tacitus, *Annal.*, III, 61; Plin., *Hist. Nat.*, XXXVI, 14.

122. Aziz Peter'in uzunluğu sekiz yüz kırk Roma *palms*'ıdır; her *palms*, dokuz İngiliz inçi eder (Bkz. *Greawes Miscellanies*, c. 1, s. 233, Roma ayağı üzerine).

123. Bununla birlikte Romalıların politikası, tapınağın çevresinde tavafa beş yüz adıma kadar yayma ayrılmasını sürdürmekti.

124. Yunan tanrılarına hiçbir kurban sunmuyorlardı (Bkz. Gregor. Thaumat., *Epistol*).

alay etmek için Yunanlara geri vermeliydiler.[125] Olayı gerçek olarak kabul edersek, her ne kadar kendi soydaşlarından daha ince bir politikaya sahip olsa da yine de cahil bir barbar gibi düşünmekteydi. En güçlü, en uygarlaşmış uluslarda bilgi ile deha, aynı zamanda her alanda gelişmiş, sanatlar yüzyılı, genellikle zaferin ve askeri erdemin de yüzyılı olmuştur.

IV. Pers'in yeni kralları Ardeşir (Artakserkses) ile oğlu Şapur daha önce de gördüğümüz gibi Arsaces'leri yenmişlerdi. Bu eski ailenin hükümdarlarından biri olan Chosroes, Ermenistan kralıydı, canını ve bağımsızlığını sürdürebilmişti. Ülkesinin doğal yapısının verdiği güvenlik, asker kaçaklarının ve memnun olmayanların aralıksız ona başvurarak sığınmaları, Romalılarla bağlaşıklığı, bütün bunların yanında kişisel gözüpekliği kendisini yenilmez niteliğine büründürmüştü. Otuz yıl süren bir savaş sırasında başarılı bir savunma yapmış, sonunda, Pers Kralı Şapur'un gönderdiği ajanlarca öldürülmüştü. Devletlerine bağlı olan Ermeni satrapları ünlü ve özgür kalmayı güven altına almak için, tahtı meşru mirasçısı Tiridates'i Romalıların koruması için yalvardılar. Ne var ki Chosroes'in oğlu, çocuk denecek yaştan henüz çıkıyordu. Müttefikler ise uzaklardaydı; Pers kralı, çok büyük bir ordunun başında sınıra doğru ilerliyordu. Gayretli bir uşak, vatanının tutunağı olabilecek genç Tiridates'i kurtardı. Ermenistan, büyük bir krallığın eyaleti oldu; yirmi yedi yıldan çok Perslerin boyunduruğu altında kaldı.[126] Kolay bir galibiyetin ışığından gözleri kamaşan, bunu Romalıların zayıflığı ya da içinde bulundukları felaketlere yoran Şapur, güçlü birer garnizon olan Carrhae ile Nisibis'i boşalttırdı, Fırat kıyılarında terör havası yaratarak büyük acılara neden oldu.

Önemli bir sınırın yitirilmesiyle doğal bir müttefikin yıkılması yanında tutkulu Şapur'un hızlı başarıları Roma'yı çok etkiledi.

125. Zonaras, 1, XII, s. 635. Böyle bir tarih fıkrası Montaigne'nin tam anlamıyle keyfine uygun düşmektedir. Bilgiçlik tasladığı *Denemeler*'inde bunu kullanmıştır (*Essays*, 1, I, b. 24).
126. Moses Chorenensis, II, b. 71, 73, 74; Zonaras, 1, XII, s. 628. Ermeni yazarın resmî bağlılığı Yunan tarihçideki anlaşılmaz anlatıyı açıklığa kavuşturmaktadır. Yunan, o sırada henüz kendisi bir çocuk olan Tiridates'in çocuklarından söz etmektedir.

Büyüklüğüne karşı yapılan bu hakaret ve meydana getirdiği tehlike onu bir tokat yemişe döndürdü. Ren ve Tuna'yı korumaya kumandanlarının gözetimini yeterli gören Valerianus, ilerlemiş yaşına karşın, Fırat'ın savunması için kendisinin ordunun başında yürümesine karar verdi. Küçük Asya'yı geçince, Gotların denizden girişimleri askıya alındı, bu mutsuz eyalet, geçici ve aldatıcı bir huzura kavuşmuş oldu. İmparator Fırat'ı geçti, Urfa yakınlarında Perslerle karşılaştı, yenildi ve Şapur'a tutsak düştü. Bu büyük olayın ayrıntıları bize karışık, belki de gerçek dışı bilgiler halinde aktarılmıştır. Bununla birlikte, hafif bir ışığın aydınlığında, Roma imparatorluğunun kendi tutumuyla içine düştüğü önlemsizliklere yanlışlıklara, mutsuzluklara ilişkin birtakım bilgiler edinmiş durumdayız. İmparator, praefectus praetorium'u olan Macrianus'a körü körüne güven besliyordu.[127] Bu değersiz bakan, efendisini ezilen uyrukların korkusu, Roma düşmanlarının nefreti durumuna getirdi.[128] Macrianus'un zayıf ve aşağılık öğütleriyle yönetilen imparatorluk ordusu, askerlik değeriyle biliminin yararsız kaldığı bir noktaya getirilmiş oldu.[129] Romalılar, Pers ordusunun arasından kendilerine bir yol açmak için boşuna çabalar harcadılarsa da büyük kayıplar vererek geri püskürtüldüler.[130] Sayı bakımından üstün kuvvetlerle düşmanı kuşatmış olan Şapur, salgın hastalıkların ve açlığın, utkusunu güven altına almasını bekledi. Bir süre sonra lejyonlar Valerianus aleyhinde yüksek sesle şikâyete başladılar, içerisine düşülen kötülüklere onun neden olduğunu söylediler. Onların ayaklanma haline dönüşen azgınlıkları çabuk bir anlaşma yapılmasını gerektiriyordu. Utanç verici olsa da kendilerine geri çekilme izni vermeleri için Perslere çok büyük paralar sunuldu, ama yeneceğine güveni olan Şapur, parayı nefretle geri çevirdi, elçileri de tutukladı ve düzenli bir biçimde, Romalıların tabyalarına

127. *Hist. Augus.*, s. 191. Macrianus Hristiyanların da düşmanı olduğundan ona sihirbazlık da yüklenmiştir.
128. Zosimus, 1, 1, s. 33.
129. *Hist. Augus.*, s. 174.
130. Victor, *Caesarib.*; Eutrope, IX, 7.

kadar ilerleyerek, İmparatorla kişisel bir konferans üzerinde ısrarla durdu. Valerianus kendi saygınlığını ve canını, yenenin keyfi uğruna feda etmenin zorunluluğuna karar verdi. Buluşma, doğal olarak beklendiği gibi sonuçlandı. İmparator zincire vuruldu, acıya kapılan birlikler silahlarını teslim ettiler.[131] Bu utku anında Şapur, böbürlenmenin ve politikanın gereği olarak boş kalan Roma tahtına, kendisinin buyruğunda olacak birinin oturtulmasını tasarladı. Cyriades adında, soyu sopu bilinmeyen, her çeşit suça ve günaha bulaşmış Antakyalı bir kaçak, imparatorluk erguvanını onursuzlaştırmak amacıyla seçildi. Tutsak birlikler Büyük Pers'in buyruklarını dinlediler ve zoraki alkış ve onamalarla, onursuz, değersiz hükümdarlarının seçilişini kabul ettiler.[132]

Taç giyen tutsak, ana vatanına hıyanet ederek efendisinin beğenisini kazanmak için çırpındı. Şapur'u Doğu'nun başkentine götürdü. Persler Fırat'ı geçtiler, Chalcis yolunu tuttular, süvarileri Antakya'ya yöneldiler. Bu yöneliş o denli çabuk oldu ki çok değerli bir tarihçiye inanacak olursak, bu kent, kalabalığın sirk oyunlarında topluca bulunduğu bir sırada baskına uğradığını anladı.[133] Antakya'nın görkemli yapıları yağma edildi ya da yıkıldı, halkının çoğu öldürüldü, geri kalanı da tutsak edildi. Humus başrahibinin takındığı kesin tavır Asya'nın bütün eyaletlerini perişan eden bu kükremiş seli bir an için durdurdu. Dinsel giysilerini kuşanmış, yalnızca sapanlarını taşıyan kalabalık ve bağnaz köylülerce izlenerek yürüyüşe geçen başrahip, Zerdüşt takipçilerinin saldırgan ellerinden tanrısını ve tapınakları kurtardı.[134] Bu din adamı Perslere direnç gösteren tek kimse oldu. Tarsus ören-

131. Zosimus, 1, I, s. 33; Zonaras, 1, XII, s. 630; Peter Patricius, *Excerpta Legat.*, s. 29.

132. *Hist. August.*, s. 185. Bu derlemede Cyriades'in saltanatı Valerianus'un ölümünden önce gösterilmiştir; ben, pek az gerçekçi olan bir yazarın şüpheli kronolojisindeki sıraya olası olaylar sırasını yeğledim.

133. Ammianus Marcellinus'un kesin tanıklığı (XXIII, 5) Gallienus'un saltanatı sırasında Antakya'nın kılıçtan geçirildiğini saptamış bulunmaktadır. Birçok tarihçi bu olayın daha ileri bir zamanda olduğunu söyler.

134. Zosimus, 1, I, s. 35. Jean Malala, c. 1, 391. Bu olası olayı kimi masalımsı anlatılarla anormalleştiriyor.

lerinin hüzün verici görünüşü, öbür kentlerin de aynı duruma düşürülmüş olmaları bu orduların ancak Kilikya ile Suriye'nin de düşmesinden sonra ilerlemelerinin durduğunu göstermektedir. Romalılar, başlıca kuvvetleri süvari olan düşmana karşı Toros Dağları'nın meydana getireceği engelden yararlanmasını bilemediler. Halbuki bu dağların dar boğazlan onlara çok elverişli bir savaş kazanma üstünlüğü sağlayabilecekti. Hiçbir direnişle karşılaşmayan Şapur, Kayseri'yi (Ceasarea) kuşattı. Bu kent, Kapadokya'nın başkentiydi. Her ne kadar ikinci derecedeyse de dört yüz bin kişiyi barındırabiliyordu. İmparator buraya Demosthenes'i vali olarak atamıştı. Vatan aşkı bu yiğit subayın görevini yapmasını ve savunmaya geçmesini zorunlu kıldı. Uzun süre Kayseri'yi yıkılmaktan korudu. Sonunda Kayseri, bir hekimin alçaklığı yüzünden düştü. Demosthenes, kendisini yakalamak için hiçbir önlemi ihmal etmemiş bulunan Perslerin arasından yol açarak kaçtı. Dayanma değerinden dolayı onu kutlayacağı ya da cezalandıracağı bilinmeyen bir düşmandan kaçarken binlerce hemşehrisi genel kıyım içerisinde öldürülmüşlerdi. Şapur'un, tutsaklarına karşı duyulmamış işkenceler yaptığı söylenmiştir.[135] Bu suçlamalar, hiç kuşkusuz, büyük ölçüde duyulan millî hınçların etkisiyle yapılmıştır. Bunlar, kırılmış gururun, güçsüz öç alma isteklerinin son çığlıklarıdır. Bununla birlikte, Armenya'da bir yasa koyucu olarak hayırlı işler yürüten aynı hükümdarın Romalılara karşı yırtıcı bir galip gibi davrandığını da söylemek zorunluğu vardır. İmparatorlukta hiçbir kalıcı kuruluş oluşturmuyordu. Yalnızca arkasında korkunç yıkıntılar bırakmayı düşünüyor, eyaletlerin ahalisini ve hazinelerini taşıyıp götürüyordu.[136]

Asya, Şapur'un adını duyunca titrediği sıralarda bu hükümdar, en değerli, en güç rastlanır mallarla yüklü olarak kendisine ar-

135. Zonarus, 1, XII, 630. Katledilmiş olanların cesetleri vadileri dolduruyordu. Tutsak sürüleri, tıpkı hayvanlar gibi suya götürülüyor ve bu mutsuzlardan büyük bir bölümü gıdasızlıktan yitip gidiyorlardı.

136. Zosimus, 1, I, s. 25. Şapur, fetihlerden çok ganimetlere önem vermeseydi Asya'ya egemen olarak kalacaktı, demektedir.

mağan edilen çok sayıda deveyi kabul etmişti. En büyük krallara sunulacak nitelikteki bu sungular, Suriye senatörlerinin ünlülerinden ve zenginlerinden biri olan Odenatus'un saygılı bir mektubuyla birlikte gelmişti. "Kim bu Odenatus," diye kendini beğenmiş galip sordu ve sunguları Fırat'a attırdı. "Bu aşağılık tutsak da kim oluyor, efendisine böyle küstahça yazmaya nasıl kalkışıyor? Cezasını yumuşatmayı umuyorsa, tahtımızın ayaklarına yüz sürmeye gelsin, karşımızda, elleri arkada bağlı olarak dursun. Bunda duraksarsa, kendi kafası, ırkı ve ülkesi yıkılacak, enkazın altında ezilecektir."[137] Suriyelinin içerisinde bulunduğu acı duygular ruhunun bir köşesinde saklı duran yüce duygulan harekette geçirdi, Odenatus bir kahraman oldu. Şapur'un dediği gibi duraksamadı ama onun ayaklarına yüz sürmek için değil, Suriye'nin köylerinden, çöldeki bedevi çadırlarından insan toplayarak kurduğu küçük ordunun başına geçip onun karşısına çıkmak üzere yürüyüşe geçerek kararlılığı gösterdi.[138] Perslerin çevresinde oradan oraya uçuştu, geri çekilişlerinde onları dermansız hale soktu, gönderdiği değerli sunguların bir bölümünü ele geçirdi. Daha da ileri giderek, bütün hazinelerden çok değerli olan büyük kralın kanlarından birçoğunu kaçırdı. Şapur da oldukça dağınıklık ve karışıklık içerisinde Fırat'ı yeniden geçmek zorunda kaldı.[139] Bu başarıyla Odenatus, ilerde elde edeceği utku ile yükselmenin temellerini de atmış oldu. Bir Persli tarafından aşağılanmış olan Roma onurunun bir Suriyeli ya da Suriyeli Arap tarafından öcü böylece alındı.

Çoğunlukla nefrettin ya da dalkavukluğun dile getirdiği tarihin sesi, zaferin verdiği hakları çirkin bir biçimde kötüye kullanmış olmasından dolayı Şapur'u kınamaktadır. Söylendiğine göre, mut-

137. Peter Patricius, *Exerpt. Leg.*, s. 29.

138. "Syrorum Agrestium manu." Sextus Rufus, b. 23. Rufus'a, Victor'a (*Augustan History*, s. 192) ve başka bazılarına göre Odenatus bir Suriye (Palmyra) vatandaşıydı. Bedeviler arasında Odenatus'a büyük saygı duyuluyordu. Procopius (*Bell. Persic.*, 1, II, b. 5) ve John Malala (c. 1, s. 391) ona Saracen'lerin prensi demektedirler.

139. Peter Patricius, s. 25.

suz Valerianus, imparatorluk erguvanını giyinmiş ve zincire vurulmuş halde, kalabalığın aşağılatıcı bakışları karşısına çıkarılıyor, yere serilmiş bir büyüklüğün hüzün verici görünüşü böylece sergileniyordu. Pers kralı her ata binişinde ayağını Roma imparatorunun boynuna basıyordu. Kaderin neler yazdığının bilinmediğini, Roma'nın hâlâ çok büyük güce sahip olduğunu, ünlü tutsağını bir kötüleme değil bir barış aracı ve kozu gibi kullanması gerektiğini müttefiklerinin durmadan anımsatmalarına karşın Şapur, tutumunu hiç değiştirmedi. Valerianus, utanç ve acının ağırlığına dayanamayıp ölünce, derisi, samanla doldurulup insan kılığında, Pers'in en ünlü tapınağında yüzyıllar boyunca asılı kaldı:[140] Romalıların övünmesiyle meydana getirilmiş boş anıtların tümünden daha gerçekçi bir utku anıtı...

Bu tarih dokunaklıdır, büyük bir ibret dersi vermektedir; bununla birlikte şüphe etmeye de elverişlidir. Doğu hükümdarlarından Şapur'a yazılmış olup bugün var olan mektuplar düzmecedir.[141] Bundan başka, saygınlığına çok düşkün bir kralın, bir rakibin kişiliğinde de olsa kralların saygınlığını bu denli düşürmesini isteyeceği düşünülebilir mi? Mutsuz Valerianus'a Pers'te ne yapılmış olursa olsun, gerçek olan şudur ki Roma'nın bir numaralı imparatoru olduğu halde düşmanın eline düşmüş, bu öldürücü tutsaklıkta acı günler geçirmiştir.

Gallienus, uzun süre, aynı zamanda iş ortağı olan bir babanın sert eleştirilerine zor dayanabilmişti. Onun başına gelen mutsuzlukların haberini gizli bir sevinç, belirgin bir kayıtsızlıkla aldı. "Ben, babamın sahici adam olduğunu biliyordum," dedi. "Bunu cesaretle yapmış olması da onu göstermektedir." Acılara gömülen

---

140. Hristiyan yazarlar Valerianus'un mutsuzluklarına saldırırlar. Hristiyan olmayanlarsa acırlar. Tillemont çeşitli tanıklıkları özenle topladı (c. III, s. 739 vd). Muhammed'den önceki Doğu tarihi çok az bilinmektedir. Zamanımızdaki Persler Şapur'un utkusunu dört başı mamur biçimde bilmemektedirler. Halbuki bu olay ulus için bir kıvanç nedenidir (Bkz. *Bibliothèque Orientale*).

141. Bunlardan biri Ermeni kralı Artavasdes'tendir. O sırada Ermenistan, Perslerin bir eyaleti olduğuna göre, kral ve krallık gibi mektubun da mevcut olmaması gerekir.

Roma, hükümdarının alınyazısına yanarken, aşağılık saray adamları o mutsuz hükümdarın oğlunu, gösterdiği katı duygusuzluktan dolayı alkışlıyor, kendisini bir kahramanın ve filozofun noksansız karakterine sahip olduğu tanımıyla övüyorlardı.[142] Gallienus, imparatorluğun tek efendisi olunca, hiçbir yerden engellenmeksizin geliştirdiği hafif, değişken ve kararsız tutumunu belirgin çizgileriyle anlatmak zor olacaktır. Ruhundaki canlılık, giriştiği her işte onu başarılı kılacak yetkinlikteydi. Düşünce düzeni kurma yeteneğinden yoksun olmakla birlikte, bir hükümdarın saygınlıklarını sağlayan savaş ve yönetim sanatlarının dışında, bütün sanatlarda yetki ve beceri sahibiydi. Çok ilginç fakat yararsız birçok bilimle de uğraşmaktaydı. Bu yetenekler, bütün hükümdarlarca hor görülecek nitelikteydi. Örneğin Gallienus, kolaylığı olan bir hatip, ince bir ozan, becerikli bir bahçıvan, çok mükemmel yemek yapan bir mutfak uzmanıydı. Devletin en önemli işleri ondan buyruk ve çözüm beklediği zaman o, filozof Plotinus'la söyleşide bulunurdu.[143] Çok zaman da günleri ahlak dışı ilişkilerle, havailiklerde geçiyordu. Kimi zaman Yunanların gizemlerine erişmeye çalışıyor, kimi zaman da Atina bilim çevresinde bir yere sahip olmayı ısrarla istiyordu. Onun görkemli savurganlığı genel yoksulluğa karşı çirkin bir davranış halini alıyor, gülünç denecek gösterişteki zafer alayları genel kargaşalığın yükünü daha da artırıyordu.[144] Her an

142. Bkz. *Agustan History*'deki Gallienus'un yaşamı.

143. Platon'un *Cumhuriyet*'ini gerçekleştirmeyi denemesi içinn Campania'nın yıkık bir kentini Plotinus'a vermeyi düşünüyordu (Bkz. Fabricius, *Bibliotheca Graeca* içinde Porphyry, *Life of Plotinus*).

144. Gallienus'un başında taşıdığı bir madalya, *Gallienoe Augustoe* ve arka yüzünde görülen *Ubique pax* sözcükleriyle antikacıları çok uğraştırmıştır. Spanheim'in görüşüne göre bu madalya Gallienus'un birtakım düşmanlarınca bastırılmıştır ve bu hükümdarın kadınsı tutumunun sert bir taşlamasıdır. Roma parasının ciddiliğine yakışmayan bir alay olarak, Tillemont, Trebellius Pollion'un (*Hist. August.*, s. 198) bir pasajından akıllıca ve doğal bir açıklama çıkardı: Afrika'yı gasbeden Cellus'ün. elinden kurtararak *Augusta* unvanına değer ve hak kazandı. Kral kabinesi kolleksiyonunun bir madalyasında, Marcus Aurelius'un başının çevresinde *Faustina Augusta* yazısı bulunmaktadır. *Ubique pax* sözcüklerine gelince, geçici olarak belki biraz sakinleşmiş olan Gallienus'un kendini beğenmişliğiyle bunları açıklamak kolaydır (Bkz. *Nouvelles de la Repub. des Lettres*, Ocak 1 700, s. 21-34). Gallienus'un, yeğenlerinin evlenmesi dolayısıyla yazdığı düğün deyişi

ona saldırılar, yenilgiler, ayaklanmalar olduğu bildiriliyordu. Bu acı haberler onda yalnızca ilgisizlik belirten bir gülümsemeye neden oluyordu. Yitirilmiş bir eyaletin özelliği olan bir ürününü seçerken tiksinir gibi, "Mısır'ın pamuğu, Arras'ın kumaşları olmazsa Roma yok mu olacak?" diye soğuk bir tavırla sorardı. Bununla birlikte Gallienus'un yaşamında kimi dönemler olmuştur ki o dönemlerde, yeni bir hakaret karşısında bir askerin gözüpekliğini, zalim bir kralın kıyıcılığını gösterebilmiştir. Ama kısa bir süre sonra yatışır ya da yorgun düşerek yavaş yavaş doğal yumuşaklığına ve karakterinin kayıtsızlığına dönerdi.[145]

Devlet dizginleri bu denli zayıf ellerde kalınca İmparatorluğun bütün eyaletlerinde Valerianus'un oğluna karşı bir sürü zorbanın türediğini görmek hiç de şaşırtıcı değildir. *Augustian History*'nin yazarları anlatılarında Roma'nın otuz müstebitlerini Atina'nın otuz müstebidiyle karşılaştırmayı ilginç bulmuşlardır. Bu düşünen olasılıkla bu ünlü ve çok bilinen sayıyı seçmelerine neden olmuştur.[146] Her noktada koşutluk gerçeksiz ve gülünçtür. Tek bir kenti ezmek için birleşmiş otuz kişiden oluşan bir konsey ile her biri bağımsız rakiplerin oluşturduğu ve iktidara gelişleriyle oradan uzaklaşmaları çok geniş bir monarşi alanında hiçbir düzene bağlı bulunmayan kimselerin belirsiz listesi arasında ne gibi bir benzerlik görebiliriz? Bu otuz sayısı, imparatorluk unvanıyla onurlandırılmış çocuk ve kadınların da müstebitler arasına katılmasıyla ancak tamamlanabilir. Karışıklıklar içerisinde bunalan Gallienus'un saltanatı sırasında yalnızca on dokuz kişi Roma tahtına istekli çıktı: Doğuda Cyriades, Macrianus, Balista, Odenatus ve Zenobia; Galya'da ve batı eyaletlerinde Postumus, Lollianus, Vic-

günümüze dek ulaşmıştır:

ite, alt, Juvenes, parlter date medullls,
Omnibus lnter vos; non murmura vestra columbae
Brachia non hederae, non vlncant oscula conchae.

145. Bu garip karakterin bize doğru olarak aktarılmış olduğunu sanıyorum. Ardılının saltanatı kısa ve hareketli oldu. Constantinus ailesinin yükselmesinden önce yazmış olan tarihçilerin, Gallienus'un karakterini yanlış renklerle simgelemekte hiçbir çıkarları olamazdı.

146. Pollio, bu sayıyı tamamlamak için acayip biçimde kendini zorlamıştır.

torinus ile annesi Victoria, Marius ve Tetricus; İllirya ve Tuna boylarında Ingenuus, Regillianus ve Aureolus; Pontus'ta[147] Saturninus; Isauria'da Trebellianus; Tesalya'da Piso; Achaia'da Valens; Mısır'da Aemilianus ve Afrika'da Celsus. Bütün bu taht iddiacılarının yaşam ve ölümlerine ilişkin izler karanlık içine gömülüp gitmiştir. Kurulukları bakımından okuyucuyu sinirlendireceğini bilmemize karşın onlarsız yararlı olamayacağından ayrıntılara girmeden bu konuyu aydınlatamayız. O halde, tahtı ele geçirme iddiasında olanların bu isteklerini, güdülerini, alınyazılarını, başkaldırmalarının kötü sonuçlarını tanıtan, zamanlarının ve karakterlerinin koşulunu belirleyen bir kısım ana çizgileri anlatmakla yetinelim.[148]

Bilindiği gibi eskiler müstebit ya da zorba (*tyrant*) adını, yüce başkanlık kudretini meşru olmayan yollarla ele geçirenleri belirtmek üzere kullanırlardı. Bu tiksinç adlandırmanın iktidarı kötüye kullanmakla bir ilişkisi yoktur. İmparator Gallienus'a karşı isyan bayrağını çekmiş olan iddiacıların birçoğu birer parlak erdemlilik örnekleriydiler. Hemen hepsi yetenekli, kararlı insanlardı. Değerlilikleri Valerianus'un takdirini kazanmış, devletin yüksek, onurlu görevlerine yükseltilmişlerdi. Augustus unvanını almış olan generaller yüksek niteliklere sahip kimselerdi. Bunlardan bir bölümünün bilgili tutumları, sert disiplinleri kutlanacak düzeydeydi. Öbürkülerin ise değeri ve başarılan hayranlık uyandırmaktaydı. Açık kalplilikleri, doğal yüce gönüllülükleri bu komutanlardan birçoğunu birliklerinin göz bebeği haline getirmişti. Çoğunlukla utkudan sonra, savaş alanında hükümdar ilan edilmişlerdi. Bu adaylar içerisinde daha az tanınmışlarından olan silahçı Marius bile büyük cesareti, olağanüstü bedensel gücü ve basit törelerindeki doğruluğuyla kendini göstermişti.[149] Mesleğinin orta halliliği, gerçekten, birdenbire yükselmesi karşısında gülünç bir hava

147. Saturninus'un erguvan giysiyi kuşandığı ülkeyi tarih kesin bir biçimde belirtmemiştir. Pontus'ta bir zalim vardı ve öbürlerinin başkaldırdığı bütün memleketler bilinmektedir.

148. Tillemont (c. III, s. 1163) bunları biraz değişik biçimde anlatmaktadır.

149. *Augustan History*'deki Marius'un söylevine bakınız (s. 197). Adlardaki uygunluk Pollio'yu Sallust'a öykünmeye özendiren tek şey olmuştur.

yarattı. Ne var ki kökeni, köylü olarak doğan, önce bir er olarak hizmete giren çok sayıdaki rakipleri denli basit ve karanlık değildi. Bunalım zamanlarında, doğaca hazırlanarak yetiştirilmiş olan bir deha kendisinin gerekli olduğu yeri bulur. Savaşın doğurduğu karışıklıklar arasında zafere ve büyüklüğe götüren yol askerlikte gösterilen yetenek ve değerliliktir. On dokuz müstebit arasında Tetricus'tan başka senatör bulunmuyordu. Yalnız Piso soyluydu.[150] Numa'nın kanı, yirmi sekiz kuşaktan beri, kadınlar aracıyla en ünlü vatandaşlara bağlı olan Calphurnius Piso'nun damarlarında dolaşıyordu. Piso, evini Crassus'un ve Pompeius'un simgeleriyle süsleme hakkına sahip bulunuyordu.[151] Ataları, cumhuriyetin tanıyabileceği bütün onurları kazanmışlardı. Roma'nın eski ailelerinden olan yalnız Calphurnian'lar Caesar'ların zulmünden kaçmışlardı. Piso'nun kişisel nitelikleri soyuna yeni parlaklık ekliyordu. Onu yok eden, bundan dolayı kendi kendini kınayan taht iddiacısı Valens, bir düşmanın bile bu ünlü vatandaşa saygı duyacağını itiraf etmişti. Her ne kadar Piso, orduları Gallienus üzerine yürüttüğü sırada yaşamını yitirdiyse de senato, imparatorun insancıl izniyle, bu denli erdem sahibi bir başkaldırıcı anısına onur unvanları verdi.[152]

Valerianus'un yüksek dereceli memurları, çok takdir ettikleri o hükümdara içtenlikle bağlıydılar, ne var ki onun değersiz oğlunun gevşek yönetiminde kendisine yardımcı olmaya bir türlü karar veremiyorlardı. Roma dünyasının tahtı hiçbir bağlılık ilkesiyle desteklenmiyor, ona ihanet bir çeşit vatanseverlik sayılıyor gibiydi. Bununla birlikte tahtı ele geçirmek isteyenlerin tutumunu dikkatle

150. "Vos O Pompilius sanguis." Horacius, Piso'lara seslenirken böyle ifade ediyor (Bkz. *Art. Poet.*, V, 292, Dacier ve Sanadon'un notlarıyla).

151. Tacitus, *Annal.*, XV, 48; *Hist.*, I, 15. Bu pasajların birincisinde *patarna, materna* olarak değiştirilebilir. Augustus'tan Alexander Severus'a kadar her kuşak konsüllük yapmış bir ya da birkaç Piso görmüştür. Piso'lardan biri Augustus tarafından tahta değer görülmüştür (Tacitus, *Annal.*, I, 13). Bir başkası da Nero'ya karşı düzenlenen büyük bir gizli hareketin şefliğini yaptı. Bir üçüncüsü ise, Galba tarafından evlat edinildi ve Caesar ilan edildi.

152. *Hist. August.*, s. 195. Bir coşkunluk sırasında senato, Gallienus'un onayını var saymışa benzemektedir.

inceleyecek olursak, bunların yalnızca ihtirasın tutsağı olduklarını değil çoğunlukla korku güdüsünün etkisinde kaldıklarını görürüz. Hepsi Gallienus'un kan dökücü kuşkularından korkmaktaydılar. Birliklerinin çılgınca kaprisi onlar için daha az tehlike kaynağı değildi. Ordunun tehlikeli lütfu kendilerini erguvan giysiye değer görürse bu, birçok kurbanın ölüme mahkûm olması demekti. İhtiyatlılık gösterilse bile o da celladın eline teslim edilmeyi beklemektense imparatorluğa el koymayı ve silahların çizeceği kaderi denemeyi –güvenliği açısından– öğütlerdi. Kimi zaman da askerlerin uğultulu haykırışları bir komutanı hükümdarlık otoritesini almaya zorlayınca bu komutan mutsuz alınyazısından dolayı kendine acımıştı. "Yararlı bir komutanı yitirdiniz," dedi tahta çıkaran askerlerine, "beni mutsuz bir imparator yaptınız!"[153]

Tanık oldukları sayısız ayaklanmalar dolayısıyla kaygılanmakta hakları vardı. Gallienus'un saltanatı sırasında ayaklanan on dokuzundan hiçbiri huzur yüzü görmedi ya da doğal ölümle yaşamı son bulmadı. Kanlı erguvanı giyinir giyinmez, yandaşlarına, kendi başkaldırmalarına neden olan aynı korku ve terörleri saçıyorlardı. Gizli fesat hareketleri, askerlerin başkaldırması, iç savaşlarla çevrili bir durumda kaldıkları için uçurumun kenarında ürperiyorlar, en kıyıcı bir sıkıntı içerisine düşerek, er veya geç, yıkım hareketine girişiyorlardı. Bu iğreti müstebitler, buyrukları altında tutabildikleri askerlerle kendilerine bağlı kalan eyaletlerin dalkavuk biçimindeki saygılarını elde edebiliyorlardı. Ne var ki ayaklanma temeli üzerine kurulmuş hukuk hiçbir zaman ne yasaların yaptırım gücünü kazanmış, ne de tarihte bir yer tutabilmiştir. İtalya, Roma ve senato, aralıksız olarak Gallienus'u tutmuş, onu İmparatorluğun tek hükümdarı olarak görmüştür. Gerçekte bu hükümdar, Odenathus'un utkulu ordularını, Valerianus'un oğlu olarak, kendisine karşı onun gösterdiği saygılı tutum dolayısıyla hiçbir zaman küçük ve hor görmedi. Romalıların genel takdir ve alkışları, imparatorun onamasıyla senato yiğit Suriyeliye (Palmyrenian) Augustus unvanını verdi.

153. *Hist. August.*, s. 196.

Bir bakıma Doğu'nun yönetimi, eylemli olarak zaten elinde olduğu halde, tam anlamıyla bağımsız biçimde ona bırakıldı, o da bu yönetimi özel bir kalıtım yoluyla ünlü dulu Zenobia'ya bıraktı.[154]

Kulübeden tahta, tahttan mezara bu denli çabuk geçiş, insanları genel karışıklık ve acılar içerisinde gördüğü halde ilgisiz kalabilen bir filozof için belki de eğlenceli bir konu olabilirdi. Bunca imparatorun seçilmeleri, kudretleri ve ölümleri, uyrukları ve yandaşları için de acı oldu, mutsuzluklar getirdi. Korkunç vergiler altında ezilen halk, imparatorlara çok geniş para olanakları sağlıyor, onlar da bu paralan kendilerini tahta oturtan askerlere, kötü sonlarının ödülü olarak dağıtıyorlardı. İçlerinde karakterleri erdemli olan bir bölümünün niyetleri ne denli temiz olsa da tahtı gasp etmiş olma eylemlerini vurgunlarla, insancıl olmayan araçlarla desteklemek zorunda kalıyorlardı. Düştükleri zaman orduları ve eyaletleri de birlikte uçuruma sürüklüyorlardı. İllirya'da erguvanı kuşanan Ingenuus'un yok olmasından sonra Gallienus'un kendi temsilcilerinden birine verdiği korkunç buyruk bugün elimizde bulunmaktadır: "Silaha sarılmış olanların kökünü kazımak yeterli değildir," diyor Gallienus. "Bizim ünümüzü kurtarmak için gerekli görüyorsanız, yaşlarına bakmaksızın çocuk ve yaşlı bütün erkekleri yok ediniz. Bunca prensin kardeşi ve babası olup da bana karşı olduğunu en ufak belirtiyle gösteren kimseye öç alıcı kılıcı saplayınız.[155] Düşününüz ki Ingenuus imparator oldu. Parçalayın, öldürün, kesip biçin. Size kendi elimle yazıyorum. İçten duygularımın sizde izlenim bırakmasını isterdim."[156] Devletin güçleri özel ve iç kavgalar yüzünden yok olunca savunmasız eyaletler bütün is-

---

154. Yiğit Suriyelinin katılması, Gallienus saltanatının en halkçı davranışı olmuştur (*Hist. August.*, s. 180).

155. Gallienus, Cologn kentinde ayaklananlardan biri olan Posthumus tarafından öldürülen oğlu Saloninus'a Caesar ve Augustus unvanını vermişti. Gallienus'un ikinci bir oğlu da büyük kardeşinin unvan ve derecesini aldı. Gallienus'un kardeşi Vallerianus da imparatorluğa ortak edildi. İmparatorun öbür erkek ve kız kardeşleriyle erkek ve kız yeğenleri çok kalabalık bir krallık ailesini oluşturuyorlardı (Bkz. Tillemont, c. III ve de Brequigny, *Memoires d'Academie.*, c. XXXII, s. 262).

156. *Hist. August.*, s. 188.

tilacıların saldırılarına açık kalıyordu. Durumlarının tehlikelerine karşı durmadan savaşan en yiğit taht iddiacıları, ortak düşmanla aşağılayıcı anlaşmalar imzalamak, bu düşmanların tarafsızlığını ya da yardımlarını satın almak için onlara ağır haraçlar ödemek, savaşçı ve bağımsız ulusları Roma Devleti'nin merkezine dek içeri almak zorunluğunda kalıyorlardı.[157]

İşte barbarlar böyleydi. İşte, Valerianus ile Gallienus'un hükümdarlıkları sırasında eyaletleri ayıran, imparatorluğu aşağılatarak bir daha doğrulamayacakmış gibi bir duruma sokan müstebitler (tyran)'in durumu da bu türlüydü. Her biri üzerinde ayrıntılara girmekten sakınmakla birlikte bu felaketli dönemi genel çizgileriyle, bir düzen içerisinde anlatmaya çalıştık. Şimdi de Sicilya'daki düzensizliklerden, İskenderiye'deki kargaşalardan, Isauria'lıların başkaldırmasından söz etmemiz gerekiyor. Bu yöresel olaylar, biraz önce sunduğumuz kötü tablo üzerine parlak bir ışık tutmamıza yardımcı olabilecektir.

I. Başarıya ulaşmakla ve cezasız kalmakla sayısı artan birçok haydut grupları, adaletin pençesine düşmekten korkacakları yerde memleketlerinin yasalarına açıkça meydan okuduklarına göre bunun anlamı toplumun en alt sınıfının, devletteki zayıflığın farkına varmış olması, bundan yararlanarak bu durumu kötüye kullanmaya kalkışması demektir. Sicilya'nın durumu barbarlara sığınak olanağı yaratıyordu. Bu eyalet, silahsız kaldığı için bir taht iddiasını destekleyemiyordu. Bir zamanlar dört başı mamur olarak gelişmiş ve toprakları verimli olan bu adayı yağma eden köylüler ve köleler oraya egemen oldular.[158] Yakıp yıkmalarda çiftçiler ya bundan zarar görüyor ya da buna katılıyordu, ama Sicilya'da tarım tam anlamıyla yok oluyordu. Çoğunlukla eski bir cumhuriyetin toprağı kadar büyük araziyi kaplayan yerler zengin senatörlerin malı olmuştu. Bu karışıklıklar imparatorluğun merkezini belki de Gotların ve Perslerin saldırılarından daha çok etkilemişti.

157. Regillianus, bir Roxolani sürüsünü hizmetine atmıştı; Posthumus da Franklardan kurulu bir birliğe sahipti.

158. *Hist. August.*, s. 177, *Servile bellum* çağrısı (Bkz. Diodor., *Sicul.*, 1, XXXIV).

II. Philip'in oğlunca düşünülüp uygulanmış bulunan İskenderiye'nin kuruluşu gibi soylu bir tasarı dehanın bir anıtıydı. Görkemli, düzenli bir plan üzerine kurulmuş, Roma'dan sonra en büyük kent olan İskenderiye'nin daire çemberi beş fersah tutmaktaydı.[159] Üç yüz bin özgür insan ve hemen hemen bir o kadar da köle burada oturmaktaydı.[160] Limanı, Arabistan ve Hindistan'ın zengin ticaret mallarına antrepo hizmeti görüyordu. Bu mallar oradan Roma kentiyle eyaletlere akıyordu. Orada işsizlik söz konusu değildi. Çeşitli cam, yün ve kâğıt imalathanelerinde çok büyük sayıda el işçisi çalışıyordu. Erkekler, kadınlar, yaşlılar, çocuklar, herkes kendi emeğiyle geçimini sağlıyordu. Topallar, körler bile durumlarına uygun bir iş bulabiliyorlardı.[161] Birçok değişik ulustan oluşan İskenderiye halkı Greklerin böbürlenmesi ve kararsızlığı ile Mısırlıların inatçılığı ve boş ineciliğini birleştiriyordu. En küçük bir dürtü, örneğin geçici bir balık, ya da mercimek perhizi, alışılmış bir selamın unutulması genel hamamlarda bir öncelik hakkı için sataşma, kimi zaman din çekişmesi[162] gibi şeyler bu büyük toplulukta fırtınaların kopmasına neden oluyor, beslenen hınçlar çok sert ve yatışmaz nitelik kazanıyordu.[163] Valerianus'un tutsak düşmesi ve oğlunun kayıtsızlığı yüzünden yasal otorite zayıflayınca İskenderiyeliler kendilerini bütün bütün tutkularının ateşine kaptırdılar. Zavallı yurtlan iç savaşa sahne oldu; on iki yıldan daha uzun bir süre, çok kısa süren birkaç ateşkes arasının dışında bu iç savaş durmadı.[164] Kentin semtleri arasındaki ulaşım, iletişim kesilmişti. Bütün yollar kana bulanmıştı. Bütün büyük, üçlü yapılar kaleye dönüşmüştü. Bu kargaşa ve savaş ancak İskenderiye'nin büyük bir kesimi tamamıyla yanıp yıkıldıktan sonra yatıştı. Yüz yıl sonra bile, geniş, görkemli Bruchion hisarı, sarayları, müzesi,

159. Plin., *Hist. Nat.*, V, 10.

160. Diodor., *Sicul.*, 1, XVII, s. 590, Wesseling baskısı.

161. *Augustan History*'de Adrianus'un çok ilginç mektubuna bakınız (s. 245).

162. Kutsal bir kedinin öldürülmesi gibi (Bkz. Diodor., *Sicul.*, 1,I).

163. *Hist. August.*, s. 195. Bir askerle bir burjuva arasında bir çift kundura yüzünden çıkan kavga uzun ve korkunç bir ayaklanmaya neden olmuştu.

164. Dionysius apud Euseb, *Hist. Eccles.*, c. VII, s. 21; Ammian, XXII, 16.

kralların ve filozofların konutları, bugünkü gibi çok korkunç bir ıssızlığa gömülmüş bulunuyordu.[165]

III. Küçük Asya'nın ufak bir eyaleti olan Isauria'da Trebellianus'un başlattığı ne idiği anlaşılmaz ayaklanma değişik ve anılmaya değer sonuçlar yarattı; Gallienus'un bir subayı bu kral bozuntusunu hemen alaşağı etti. Ne var ki bağışlanmayı elde etmekte umutsuzluğa düşen yandaşları, yalnız imparatora değil, imparatorluğa karşı çıkmaya karar verdiler ve henüz bütün bütün silemedikleri ilkel ve yabanıl huylarını yeniden canlandırdılar. Toros adıyla anılan büyük dağ zincirinin bir kolu durumundaki sarp kayalıklarda kendilerine barınak buldular. Verimli koyaklar[166] yaşam gereksinmelerini, haydutlukları ise zenginliklerini sağladı. Roma monarşisinin ortasında uzun süre barbarlık yaşamı sürdürdüler. Bunları kuvvet kullanarak ya da politika ile yola getiremeyen Gallienus'un ardılları ülkelerinin çevresinde kaleler yapmaktan başka çare bulamadılar.[167] Devletin güçsüzlüğünü açığa vuran bu önlemler bu iç düşmanların saldırılarını önlemek için her zaman yeterli olamıyordu. Sınırlarını denize dek genişleten Isauria'lılar, dağlık ve bir zamanlar korsanların gizlendikleri Batı Kilikya'yı da aldılar. O korsanlara karşı cumhuriyet, büyük Pompeius'un komutası altında bütün güçlerini, seferber etme zorunluğunda kalmıştı.[168]

Peşin yargı ve boş inançlarımıza göre doğanın düzeniyle insanoğlunun alınyazısı o denli sıkı sıkıya birbirine bağlanmıştır ki tarihin bu gönül karartan dönemi aynı zamanda depremler, göktaşları, doğaüstü loşluklar ve birçok aldatıcı mucizeler ya da abartılmış olaylarla dolup taşmıştır.[169] Uzun süren genel açlık, çok ağır bir musibettir. Baskı ve zulmün kaçınılmaz sonucu olduğu zaman kıtlık, ekinleri bozar, olmuş ve olacak ürünlerin mevcudunu ve

165. Scaliger Animadver. Euseb., *Chron.*, s. 258. Bonamy'nin, *Mem. l'Academie*'deki üç bilimsel araştırması, c. IX.
166. Strabon, XII, s. 569.
167. *Hist. August.*, s. 197.
168. Bkz. Cellarius, *Geog. Antiq.*, c. II, s. 137, Isauria sınırları üzerine.
169. *Hist. August.*, s. 177.

umudunu ortadan siler süpürür. Kıtlık, az ve kötü beslenmenin doğal sonucu olan salgın hastalıkları da hemen her zaman birlikte getirir. Başka etkenlerin de oluşmasında rol oynayacağı kırıcı salgın hastalıklar 250 yılından 265'e dek Roma İmparatorluğu'nun her eyaletini, her kentini, hemen her ailesini kasıp kavurdu. Öyle zaman oldu ki Roma kentinde bir günde beş bin kişinin öldüğü görüldü ve barbarların elinden kaçıp kurtulan halkları yüzünden birçok kent insandan soyutlanmış duruma geldi.[170]

İnsanların uğradıkları musibetlerin hesabında belki de yararsız olmayan ilginç bir durum bize ulaşmış bulunmaktadır. İskenderiye kentinde buğday almaya hakkı olan vatandaşların tam bir listesi bulunuyordu. Kırk ile yetmiş yaş arasındaki kimselerin eski sayısı, Gallienus'un saltanatından sonra on dört ile seksen yaş arasında olup bu dağıtımdan pay alanların tümüne eşit olarak saptanmıştır.[171] En sağlam tablolardan ölümün saptandığı bu doğru ve resmi belgelerle İskenderiye'de halkın yarısından çoğunun yok olduğu gösterilmektedir. Bunu öbür eyaletlerle karşılaştırmaya kalkışsaydık, savaşın, salgın hastalıkların, açlığın, az sayıdaki yıllar içerisinde insanların yarısını alıp götürdüğünü –belki de– anlayacaktık.[172]

---

170. *Hist. August.*, s. 177; Zosimus, 1, I, s. 24; Zonaras, 1, XII, s. 623; Euseb., *Chronicon.*; Victor, *Epitom.*; Victor, *Caesar.*; Eutopius, IX, 5; Orosius, VII, 21.

171. Euseb., *Hist. Eccles.*, VII, 21. O karışıklıklar sırasında İskenderiye rahibi olan Dionysius'un mektuplarından bu bilgiler alınmıştır.

172. Çok sayıdaki kiliseye bağlı nüfus çevresinde, on dört ile seksen yaş arasında on bir bin kişi; kırk ile yetmiş yaş arasında beş bin üç yüz altmış beş kişi bulunmuştur (Bkz. Buffon, *Hist. Nat.*, c. II, s. 590).

XI. BÖLÜM

Claudius'un Hükümdarlığı
Gotların Yenilgisi
Aurelianus'un Zaferleri, Başarısı ve Ölümü

M.S. 268 - M.S. 275

Valerianus ile Gallienus'un acıklı yönetimleri sırasında imparatorluk, zorbaların, askerlerin ve barbarların zulmü altında kalmış, hemen hemen harap olmuştu. Kökenleri İllirya'nın savaşkan eyaletlerindeki soylara dayanan hükümdarlar onu kurtarmışlardır. Yaklaşık otuz yıllık bir sürede Claudius, Aurelianus, Probus, Diocletianus ve birlikte çalıştıkları arkadaşları devletin dış ve iç düşmanlarını yenilgiye uğrattılar, sınırlardaki güçleri disiplin altına soktular, böylece Roma dünyasının yeniden kurucuları adına hak kazanmış oldular.

Kadınsı bir müstebitin yerini kahramanlar aldı. Gallienus'tan hoşnut olmayan halk uğradığı bütün mutsuzlukların nedenini ona yüklüyordu. Gerçekten, mutsuzlukların çoğu bu hükümdarın sefih yaşantısından ve kaygısız yönetiminden kaynaklanıyordu. Kamu erdeminin yokluğunda onun yerine geçebilen onursal duygulardan da yoksundu. İtalya'nın elden çıkması söz konusu olmadığı sürece, barbarların kazandığı bir utku, bir eyaletin elden çıkması ya da bir komutanın başkaldırması onun zevk ve safa içinde geçmekte olan yaşamının durgun halini çok seyrek olarak hareketlendirebilmişti. Sonunda, yukarı Tuna'da üslenmiş bulunan çok büyük bir ordu imparatorluk erguvanını kendi komutanı Aureolus'a verdi. Verimsiz ve dar bir eyalet olan Rhaetia'nın dağlarında kalmayarak Alpleri geçen ve Milano'yu ele geçiren Aureolus, Roma'yı tehdit etti, Gallienus'u savaş alanına çağırarak İtalya'nın hükümdarlığı konusunu tartışmalarını ona önerdi. İmparator, hakaretten dolayı hiddetlenmiş ve yüz yüze geldiği tehlikeden telaşlanmış bir halde, zaman zaman karakterindeki kayıtsızlığı bırakıp kükreyen sertliğini takındı, sarayın gevşekliğinden kurtularak

silahlarını kuşanıp lejyonların başına geçti, Po'yu aşarak rakibine doğru yürüdü. Bozulmuş Pontirolo[1] adı, her iki ordu için de çok büyük önemi olması gereken Adda üzerindeki bir köprünün anısını hatırlamaktadır. Taht iddiacısı tam olarak yenilgiye uğradı ve de tehlikeli bir biçimde yaralandı. Milano'da kurtuldu ama burası da hemen kuşatıldı. Yenen, eskilerin bildiği bütün savaş makinelerini (mancınık) duvarların karşısına yerleştirdi. Üstün kuvvetlere dayanacak gücü olmayan Aureolus, mutsuz bir başkaldırmanın kötü sonuçlarını simgeliyordu. Son olarak başvuracağı çare kuşatanların yardımını sağlayabilmekti. Kamunun mutluluğunu kendi eğlencesine ve en değerli uyrukların yaşamını çok basit kuşkulara feda eden değersiz bir hükümdardan kurtulmak için askerleri uyarıcı gizli duyurular yazıp imparator ordusunun içerisinde bunları dağıttırıyordu. Aureolus'un düzenleri rakibinin belli başlı subaylarında korku ve hoşnutsuzluk yarattı. Praetorium praefectus'u olan Heraclianus, yetenekli ve ünlü general Marcianus, ve Dalmaçya muhafızlar birliğine komuta eden Cecropsus gizli ayaklanma hareketine katıldılar. Gallienus'un öldürülmesi kararlaştırıldı. Hareketţe birleşenler önce Milano kuşatmasını sona erdirmek istiyorlardı. Her an büyüyen tehlike, cüretli girişimlerinin uygulanmasını hızlandırmaya anlan zorladı. Gece çok ilerlemişti. İmparator da eğlence âlemlerine dalmıştı. Birdenbire, Aureolus'un, bütün kuvvetlerinin başında şiddetli bir çıkış yaptığını bildirdiler. Hiçbir zaman kişisel cesaretini yitirmeyen Gallienus, yattığı görkemli yatağı hemen terk etti, silahlarını ve muhafızlarını beraberinde almaya bile kalkışmadan atına atladı, saldırının yapıldığı varsayılan yere doğru doludizgin koştu. Düşmanlarla çevrildi. Karanlığın içinden, bilinmeyen bir elin attığı mızraktan öldürücü bir yara aldı. Ölümünden önceki kısa zaman içerisinde

1. Pons Aureoli, Bergamo'ya on üç mil ve Milano'ya otuz iki mildir (Bkz. Cluver, *Italia Antiq.*, c. I, s. 245). Fransızlarla Avusturyalıların 1703'te Cassana Savaşı'nı yaptıkları ve çok inatla savaştıkları yer burasıdır. O savaşta hazır bulunan şövalye Folard'ın yüksek ilişkisi bu yer hakkında çok değerli bir fikir vermektedir (Bkz. Polybe, *de Folard*, c. III, s. 223-248).

Gallienus'un ruhundan yükselen vatansever duygular, kendisinden sonra hükümdar olmak üzere bir atama yapmasını ona esinlediler. Son isteği, o sırada Pavia'da bir birliğe komuta eden Claudius'a imparatorluk saygınlığının verilmesinin sağlanması oldu. Bu haber yayılmakta gecikmedi, Claudius'un tahta çıkmasını uygun gören hareketçiler, efendilerinin emrine uymakta gecikmediler. Gallienus'un ölümü önce askerlerce şüpheyle karşılandı. Parlayacak gibiydiler. Her askere dağıtılan yirmişer altınlık armağan şüphelerini sildi, hınçlarını yatıştırdı. Ordu seçimi onayladı, yeni hükümdarın otoritesini tanıdı.[2]

Clauduis'un kökenini büyük göstermek için dalkavuklarca uydurulan masallara karşın onu örten karanlık yeter derecede bayağılığını tanıtlar niteliktedir. Öyle anlaşılıyor ki Tuna eyaletlerinin birinde doğmuş, gençliğini orduda geçirmiş, cesareti ve ahlakının temizliği kendisine İmparator Decius'un takdir ve güvenini kazandırmıştır. Senato ve halk onun en önemli görevleri yapma yeteneğinde olmasına karşın bu denli parlak bir subayı halk hizmetinde alt kademelerde bıraktığı için Valerianus'u eleştiriyorlardı. İmparator, Claudius'un değerini anlamakta gecikmemiş, onu, Trakya'da Maesia'da, Dacia'da, Pannonya ve Dalmaçya'daki bütün birliklerin komutanlığıyla birlikte İllirya sınırının başkomutanı olarak atamıştı. Bundan başka, Valerianus ona Mısır valiliği aylıklarını da verdirmiş, Afrika prokonsulusluğunun kullandığı derece ve unvanları tanımış, konsüllük vadetmişti. Gotlara karşı kazandığı galibiyetlerinden dolayı Claudius, senatodan bir heykel onuru elde etmiş, bu da hiç sevmediği Gallienus'un kıskançlığına neden olmuştu. Bir asker adam sefih bir hükümdarı nasıl sevip sayabilir? Herhalde haklı bir nefreti gizleyebilmek oldukça zordur. Claudius'un sözünü sakınmadan yaptığı kimi eleştiriler el altından imparatora ulaştırılmıştır. Gallienus'un, güvendiği bir subaya·

2. Gallienus'un ölümü için, bkz. Trebellius Pollio, *Hist. August.*, s. 181. Zosimus, 1, I, s. 37; Zonaras, 1, XII, s. 634; Eutropius, IX, 11; Aurelius Victor, *Epitom.*; Victor, *Caesar.* Bütün bu yazarları karşılaştırdım ve yararlandım; ne var ki en iyi belleklere sahip gibi görünen Aurelius Victor'u başlıca kaynak olarak aldım.

verdiği yanıt, bu hükümdarın karakterini ve zamanın ruh halini belirtmektedir: "Son tezkerenizde[3] babamız ve dostumuz Claudius'un bize karşı hoşnutsuzluk yaratan kötü telkinlerinden söz ediyorsunuz. Bu konuda belirttiğiniz durumdan daha çok beni hiçbir şey etkileyemez. Bana bağlıysanız, Claudius'un öfkesini yatıştırmak için gerekli bütün araçlara başvurun. Şu koşulla ki görüşmelerinizi gizli olarak yapın ve bundan Dacia'daki birliklerin haberi olmasın. Onlar zaten kızgın durumdalar, bu kızgınlıkları artabilir. Komutanlarına birtakım armağanlar gönderdim; bunların hoşuna gitmesini sağlamak için gerekli hiçbir şeyi esirgemeyin. Özellikle kendisinin yaptığı basiretsizliğin tarafımdan duyulduğunu bilmemelidir. Kızgınlığının korkusu onu umutsuz umarlara yöneltebilir."[4]

Bu aşağıdan alan mektupla birlikte, hükümdarın memnun olmadığı bir uyruğa vermesi adet olmayan armağanları da göndermişti. Bu armağanlar büyük sayıda para, görkemli giysiler, altın ve gümüş sofra takımlarıydı. Gallienus böylece, İllirya'daki generalinin nefretini ve ondan duyduğu kaygıyı silmeyi başarmıştı. Saltanatının geri kalan süresinde Claudius'un korkunç kılıcı, ancak bir türlü değer veremediği efendisini savunmak için çekildi. Sonunda da Gallienus'un kanı bulaşmış olan erguvani kabul etmek durumunda kaldı. Ne var ki tertipçilerin bulunduğu ordudan uzakta olduğu için onların komplolarında parmağı yoktu. Belki müstebitin çöküşüne sevinmiştir ama cesaretle söyleyebiliriz ki onun bu tertipte hiçbir katkısı olmamıştır.[5] Claudius tahta çıktığı zaman elli dört yaşındaydı.

Milano'nun kuşatılması hâlâ sürüyordu. Aureolus, düzenlerinin

3. Notoria denilen bu tezkereleri, imparatorlar, belirli zamanlarda, eyaletlere dağıtılmış *frumentarii* ya da ajanlardan alıyorlardı. Daha sonra bunlardan yine söz edebileceğiz.

4. *Hist. August.*, s. 208. Gallienus, sofra takımını, giysileri vb. seven ve onlardan anlayan bir kimse gibi betimlemektedir.

5. Julian'ın (*Orat.*, 1, s. 6) güvenle söylediğine göre Claudius, imparatorluğa dürüst ve kutsal bir biçimde geçmiştir. Bununla birlikte bir akrabanın taraf tutmuş olmasından kuşkulanılabilir.

yalnızca çok korkulu bir hasmının kendi karşısına çıkarmaktan başka bir işe yaramadığını anladı. Claudius'a bir uyuşma ve bölüşme antlaşması önerdi: "Ona söyleyiniz ki diye gözü pek imparator karşılık verdi, bu gibi öneriler Gallienus'a yapılmış olabilirdi. Belki Gallienus bunları sabırla dinleyecekti, belki kendisi gibi nefret edilen bir iş arkadaşı edinmek isteyecekti."[6] Bu sert ret yanıtı, kuşatılmışların gözünü yıldırdı. Son bir mutsuz girişim ise bütün umutlarını yok etti. Aureolus kenti teslim etti, kendisini de yenenin insafına bıraktı. Ordu, onun ölümünü istedi. Claudius bu kararın uygulanmasına razı oldu. Senatörler de yeni hükümdar için daha az gayret göstermediler. Belki de içten gösterilerle Claudius'un seçilmesini onayladılar. Öncelinin kişisel düşmanı olduğu göz önünde tutularak adalet maskesi altında Gallienus'un dostlarına ve ailesine karşı sert bir öç alma önlemleri uygulamaya kalkıştılar. Yasaların üzgün yorumcusu olan senato, suçluların cezalandırılması buyruğu için izin verdi. İmparator, şefaat göstererek genel bir bağışlama yolunu seçti.[7]

Bunun gibi şefaat eylemleri birtakım gösteriş hareketleri biçiminde olabilir ya da öyle yorumlanarak Claudius'un gerçek karakterini tam anlamıyla tanıtamaz. Bir olay, az önemde olmakla birlikte, Claudius'un kalbindekini meydana çıkarması bakımından dikkate değer niteliktedir. Eyaletlerde birçok ayaklanmalar olmuş, bunlardan dolayı oralardaki halk da hıyanetle suçlanmıştı. Malları müsadereye uğratılmış ve Gallienus bunları bol keseden subaylara dağıtmıştı. Claudius tahta çıkınca, yaşlı bir kadın onun ayaklarına kapandı, son imparator zamanında bir generalin, keyfi bir tasarrufla malını mülkünü elinden aldığını bildirerek ondan adalet istedi. Sözü geçen general kendisiydi, zamanın kötülüğü onun erdemini bütün bütün alıp götürmüş değildi. Bu yüze vurma hükümdarın

6. *Hist. August.*, s. 203. Aureolus'un son yenilgisi ve ölümüyle ilgili olarak birtakım hafif ayrımlar bulunmaktadır.

7. Aurelius Victor, *Gallien.* Halk, Gallienus'un cehennem azaplarına uğratılması için açıkça tanrılara yalvarıyordu. Senato, bir kararname ile dostlarını ve akrabalarını suçlu saydı. İhtilastan sanık bir vergi görevlisinin davası görülürken gözleri çıkarıldı.

utancına neden oldu. Ne var ki bu mutsuz kadının adalet istemek için ona güvenmesi de değerli bir şeydi; yaptığı yanlışlığı belirterek hemen malları geri verdirtti ve çok büyük tazminatın ödenmesini de sağladı.[8]

Claudius, imparatorluğa eski göz kamaştırıcı parlaklığını yeniden vermek istiyordu. Bu denli güç bir girişimi uygulayabilmek için her şeyden önce askerler arasında düzen ve itaat duygusunu yaratmak gerekiyordu. Eski bir komutanları olarak onlara anlattı ki disiplinin gevşemesi sayısız düzensizliklerin meydana gelmesine neden olmuştur; bunların kötü sonuç ve etkilerini ordu da sonunda anlamaya başlamıştır. Baskı altında kalarak ezilmiş, umutsuzlukla kayıtsız hale gelmiş bir halk artık ordunun değerli gereksinimleri şöyle dursun, yiyecek ihtiyacını bile karşılayacak durumda değildir; askerlerin baskısıyla bireylerin uğrayacağı tehlike daha da büyüyordu; gerçekten, diye Claudius sözlerini sürdürüyordu, taht üzerinde titreyen hükümdarlar, durmadan her kuşku duyulan uyruğun yaşamını yok etmeye yöneltiliyorlar. İmparator bundan sonra şiddetli bir kaprisin kötü sonuçlan üzerinde duruyor, bu kaprisin ilk kurbanlarının askerler olduğunu çünkü onların ayaklanma ile yaptıkları seçimlerin ya iç savaşların başlamasına ya da lejyonlarca kazanılmış bir zafer meyvesinin yok olmasına neden olduğunu açıklıyordu. Devlet hazinesinin kuruduğunu, eyaletlerin büyük sıkıntısını, Roma adının nasıl değerden düştüğünü, gözlü barbarların küstahça bazılarını sert çizgilerle belirtiyor, "İşte bu barbarlara karşı," diye haykırıyordu, "silahlarınızın çevrilmesini istiyorum ve ilk olarak bunu istiyorum. Tetricus birkaç zamandır batı eyaletlerinde hüküm sürmekte ve Zenobia doğuyu elinde bulundurmaktadır.[9] Bu zorbalar benim kişisel düşmanlarımdır. Kişisel olarak uğradığım hakaretlerin öcünü, yıkılmak üzere bulunan imparatorluğu kurtardıktan sonra almayı düşüneceğim, çünkü onun yıkılmasını önlemek için yardım elimizi uzatmakta

8. Zonaras, 1, XII, s. 137.

9. Zonaras burada Posthumus'tan söz etmektedir ama senato kayıtları (*Hist. August.*, s. 203) tanıtlıyor ki Tetricus o sırada doğu eyaletlerinde imparatordu.

gecikirsek o enkazın altında ordu da halk da ezilecektir."

Gotların sancağı altında savaşmakta olan çeşitli Germanya ve Sarmatya oymakları, Pontus Euxinus'tan çıkışına dek onlarda hiç görülmemiş büyük bir donanma oluşturdular. Karadeniz'e akan büyük ırmaklardan biri olan Dinyester kıyılarında bu barbarlar iki ya da –belki– altı bin yelkenliden kurulu bir donanma inşa ettiler.[10] İnanılacak gibi olmayan bu sayı kabul edilse de iddia ettikleri gibi üç yüz yirmi bin kişilik bir orduyu taşıyıp geçirmeye yeterli olmayacaktı. Bosphorus'u geçerken deneyimsiz kaptanları, akıntının tutsağı oluverdiler. Dar su geçidinden, kütle halinde sağa sol çarpa çarpa, birbiri peşi sıra parçalandılar ya da kıyılara bindirip oturdular. Barbarlar Avrupa ve Asya kıyılarının çeşitli noktalarına iniş yaptılar. Savunmasız memleket yakılıp yıkıldı. Tahkim edilmiş kentlerin önüne geldiklerinde, utanılacak biçimde kayıp vererek püskürtüldüler. Donanma içerisinde bir cesaretsizlik ve dağılma duygusu yayılmaya başladı. Kimi komutanlar rotalarını Girit ve Kıbrıs adalarına yönelttiler. Çoğunluk ise, düz bir yön izleyerek, sonunda Athos Dağı'nın yakınında karaya çıktılar. Bütün Makedonya eyaletlerinin başkenti olan önemli Selanik kentine baskın halinde saldırdılar. Savaş sanatından yoksun olmakla birlikte, gözü bir şeyden yılmayan cesaretleri vardı. Bu saldırıları, toplayabildiği bütün kuvvetlerle savaşçı bir hükümdara yaraşır bir harp sahnesinde görünmeye koşmakta olan Claudius'un yaklaşmasıyla kesildi. Gotlar, onu ellerine düşürmek için sabırsızlanırken, gemilerini Athos Dağı'nın eteklerine yakın yerde bırakıp Selanik'ten uzaklaştılar ve başarmaları halinde kendilerine İtalya'nın kapısını da açacak olan bir savaşa hazır duruma geçtiler.

Claudius'un bu anımsanmaya değer elverişli durumda senatoya ve halka seslenen bir mektubu bugüne dek gelmiştir: "Senatörler (Conscript father)," diye başlıyor imparator, "biliyorsunuz ki üç yüz yirmi bin Got, Roma topraklarını ele geçirdi. Onları bozguna

10. *Augustan History* küçük sayıyı, Zonaras ise büyük olan sayıyı gösteriyorlar. Montesquieu'nun kıvrak imgelemesi bu sonuncuyu benimsiyor.

uğratırsam sizin gönül hoşluğunuz hizmetlerimin ödülü olacaktır. Ben bozguna uğrarsam o zaman Gallienus'un ardılı olduğumu unutmayınız. Cumhuriyet tümüyle yorgun ve güçsüz düşmüştür. Valerianus'tan sonra, Ingennuus'tan sonra Regilianus, Celsus, Lolliaenus, Posthumus ve Gallienus'a duyulan haklı bir nefretle ayaklanmaya zorlanmış daha binlercesiyle savaşımız oldu. Kargımız, mızrağımız ve kalkanımız yok. İmparatorluğun en savaşkan eyaletleri Galya ile İspanya Tetricus'un eline düşmüş bulunuyor. Doğunun okçuları Zenobia'nın buyruğundadır derken yüzümüz kızarmaktadır. Yapacağımız iş, yeterince büyük olacaktır."[11] Bu katı ve hüzün verici mektup, durumun bütün tehlikesinin farkında, öbür yandan da kendi dehasının kaynağında güçlü umutlar bulan ve alınyazısından fazlaca kaygı duymayan bir kahramanı haber vermiş oluyordu.

Olaylar, kendisinin ve herkesin beklediği ölçüleri aştı. Kazandığı zaferlerle, imparatorluğu yavaş yavaş parçalamakta olan barbarlardan çekip kurtardı ve ileriki kuşaklarda "Gotları yenen Claudius" unvanına hak kazandı. Düzenli olmayan bir savaşın yanlış anlatıları[12] onun başarılarının ayrıntıları ve tümü üzerine betimlemede bulunmamıza engel olmaktadır. Bununla birlikte, benzer bir durumdan yararlanmamıza izin verilirse bu ünlü trajediyi üç perdeye bölebiliriz:

I. Kesin savaş, Dardania'nın bir kenti olan Naissus'da verildi. Lejyonlar önce geriledi, gözleri yıldı ve mutsuzluklardan cesaretleri kırıldı. İmparatorun ustaca yönetimi yüzünden hızlı bir yardım gerçekleşmeseydi lejyonların tam yenilgisi kaçınılmaz olacaktı. Onun buyruğuyla önceden dağların gizli ve çetin geçitlerine yerleştirilmiş bulunan büyük bir Roma birliği, savaşı kazanmış durumdaki Gotların ardından birdenbire saldırıya geçti. Claudius bu elverişli durumdan yararlanmasını bildi, birliklerinin cesaretini canlandırdı, safları düzenli hale getirdi ve düşmanı her yandan

11. Trebell. Pollion, *Hist. August.*, s. 204.

12. *Hist. August.*, Claud; Aureolianus, *Probus*; Zosimus, 1, I, s. 38- 42; Zonaras, 1, XII, s. 638; Aurell. Victor, *Epitom.*; Victor, *Junior Caesar*; Eutrope, IX, 11, Euseb., *Chron.*

sıkıştırdı. Belirtildiğine göre bu savaşta elli bin asker yaşamını yitirdi. Arkadaki arabalarını siper yaparak savunmaya çalışan birçok barbar müfrezeleri ya çekilip gittiler ya da bu yürüyen savunakların korunmasında kaçtılar.

II. Belki büyük bir engel, belki de lejyonların yorgunluğu ve söz dinlemezliği, Gotların tam olarak yok edilmesini bir günde başarması için Claudius'a olanak vermedi. Savaş Maesia'ya, Trakya'ya ve Makedonya'ya yayıldı. Savaş harekâtı, denizde ve karada birçok yürüyüşler, baskınlar, yöresel çarpışmalarla sürdü. Romalılar bu arada bir yenilgiye uğrarlarsa bunun nedeni çoğunlukla alçaklık ve önlemsizlik oluyordu. Ne var ki hükümdarlarının yüksek yetenekleri, memleketi hakkındaki gerçekçi bilgisi, akılcı önlemleri, subaylarının seçimine gösterdiği titizlik hemen her zaman ordularının başarısını sağladı. Aldığı çok büyük ölçüdeki ganimetler yanında kütleler halinde askerler ve tutsaklar bulunuyordu. Genç barbarlardan seçilmiş askerler, bir birlik halinde, lejyonlara katıldı. Öbür tutsaklar köle olarak satıldılar. Tutsak edilen kadınların sayısı o denli çoktu ki her askerin payına iki ya da üç tane düştü. Bundan da Gotların Roma imparatorluğunu yalnızca yakıp yıkmak için değil, o topraklara yerleşmek için geldikleri anlamını çıkarabiliriz çünkü deniz yolu gibi zahmetli seferde bile ailelerini birlikte getirmişlerdi.

III. Donanmaları ya ellerinden alınmış ya da batmıştı: Bu onarılmaz kayıp onların geri çekilmelerine de engel olmuştu. Romalılar, ustalıkla dağıtılmış, gözüpeklerle desteklenmiş karakollardan oluşan çok geniş bir askersel çember meydana getirdiler, yavaş yavaş ortak bir merkeze doğru sıkıştırarak, barbarları güvenli bir barınak bulabilecekleri, fakat pek az yiyecek olanağı bulunan Haemus Dağı'nın en erişilmez kesimlerine sığınmaya zorladılar. Sert bir kış boyunca imparatorun birliklerince sürdürülen kuşatma dolayısıyla açlık, salgın hastalıklar, kılıç altındaki can vermeler ve askerden kaçışlar bu kalabalık orduyu durmadan azalttı. İlkbahar gelince, Dinyester Irmağı'nın denize döküldüğü gemilere binmiş olan

kendini beğenmiş düşmanlardan geriye bir avuç dayanabilen ve umutsuz savaşçıdan başka ordu adına bir varlık kalmamıştı.

Bunca barbarı alıp götüren veba, yenenler için de büyük bir musibet oldu. İki yıllık kısa, ama şanlı bir saltanattan sonra Claudius, Sirmium'da, uyruklarının gözyaşları ve acı haykırışları arasında son nefesini verdi. Ölümünden biraz önce, başlıca subaylarını yanına çağırdı, onlara, tahta en layık ve girişime geçmesi için kendisine izin vermiş olduğu büyük projenin uygulamasını en iyi başarabilecek olan Aurelianus'u vasiyet etti. Claudius'un erdemleri, değeri, gönül alıcılığı[13] doğruluğu, ılımlılığı ona zafer ve vatan aşkı için Roma erguvanına onur veren sayısı az hükümdarlar arasındaki yerini kazandırmıştır. Şurasını da söylemek gerekir ki onun erdemlerinin bu derece ün kazanması biraz da Constantinus yüzyılının saray yazarlarının özel gayretkeşliği ve gönül hoşnut etme çabalan sayesinde olmuştur. Constantinus, Claudius'un büyük kardeşi Crispus'un torununun oğluydu. Dalkavukluğun sesi, tanrılar Claudius'u bu denli çabuk alıp götürdükten sonra onun değerliliğini ve dindarlığını imparatorluğu sürekli olarak ailesine vermek suretiyle ödüllendirdiği, tekerlemesiyle belletmiş oldu.[14]

Bu tanrısal haberleşmelere karşın, Flavian'ların (Constantinus ailesinin aldığı ad) büyüklüğü ancak kurucusundan yirmi yıl sonra parıldamaya başladı, hatta Claudius'un yükselmesi kardeşi Quintilius'un yıkılmasına bile neden olmuştu. Çünkü Quintilius, son imparatorun ona bıraktığı vatanseverliğin gereği olan cesareti yeterince gösterememişti. Claudius'un ölümünden hemen sonra, Aquileia kentinde büyük bir ordunun komutanı olarak bulunan Quintilius, düşüncesizce davranarak imparatorluk erguvanını kuşandı. Hükümdarlığı on yedi gün sürdüyse de senatonun onayım alacak ve birliklerin başkaldırıcı tutumunu öğrenecek kadar zamanı oldu.

13. Zonaras'a göre (1. Xll, s. 638), Claudius, ölümünden önce ona erguvanı giydirmiştir. Ne var ki bu acayip olay öbür tarihçilerce doğrulanmamıştır.

14. Bkz. Pollio, *Life of Claudius* ve Mamertinus'un, Eumenius ve Julianus'un söylevleri. Bkz. Julianus, *Caesar.*, s. 313. Julianus'u böyle konuşturan dalkavukluk değil, boş inanç ve böbürlenmedir.

Korkunç Tuna lejyonlarının yiğit Aurelianus'a imparatorluk yetkesini verdiğini öğrenir öğrenmez rakibinin ünü ve değeri altında ezilip bozuldu ve damarlarını keserek çok eşitsiz güçlerle taht üzerinde kavgaya girişme utancından kendini korumuş oldu.[15]

Bu eserin genel planı, her imparatorun, tahta çıkışından sonraki saltanatlarının en ufak ayrıntılarına inmemize elverişli olmadığına göre, tahta çıkmadan önceki yaşamlarının çeşitli özelliklerinin betimlenmesine de hiçbir biçimde olanak vermez. Biz yalnızca, Aurelianus'un babasının Sirmium toprakları üzerinde yaşayan bir köylü olduğunu, zengin senatör Aurelius'un malı olan bir çiftliği işlettiğini söylemekle yetineceğiz. Askerliğe tutkusu olan oğlu bir er olarak orduya yazıldı. Sırasıyla yüzbaşılığa, bir lejyonun prefeliğine, ordu müfettişliğine, generalliğe ve o zamanki adıyla sınır dukalığına atandı. Got savaşları süresince, süvari başkomutanlığı gibi önemli bir görevde bulundu. Bu çeşitli hizmetlerde, olağanüstü bir değer, sert bir disiplin ve parlak başarılarla, kendini gösterdi.[16] Valerianus'un hükümdarlığı sırasında konsüllük katına erişti. O çağın tumturaklı sözlerine uygun olarak kendisine İllirya'nın kurtarıcısı, Galya'nın eski hale getiricisi ve Scipios'un akranı unvanı verildi. Valerianus'un önerisiyle, Trajanus'la aynı soydan gelen değerli ve yüksek nitelikli bir senatör olan Ulpius Crinitus, bu Pannonyalı köylüyü evlat edindi, ona kızını verdi, çok büyük bir serveti kalıtım yoluyla bıraktı; alnı açık bir yoksulluk içerisinde yetişmiş olan Aurelianus bu armağana gerçekten layıktı.[17]

Bu hükümdar yaklaşık dört yıl dokuz ay kadar tahtta kaldı; ne var ki bu kısa dönemin her anı unutulmaz olaylarla dolu geçti. Got-

15. Zosimus, I, I, s. 42. Pollio (*Hist. August.*, s. 207) onun erdemli olduğunu ve Pertinax gibi onun da askerlerin başıbozukluğuna kurban gittiğini söylüyor. Dexippus'a göre ise, hastalanarak öldü.

16. Theoclius'un (*Augustan History*, s. 211) önemle belirttiğine göre, br günde, kendi eliyle, kırk sekiz Sarmatian'ı ve başka çeşitli günlerde de toplam dokuz yüz ellisini öldürdü. Bu kahraman değere karşı hayranlıkla dolu olan askerler, onu kendi basit şarkılarında, şu nakaratla kutluyorlardı: *Mille, mille, mille occidit.*

17. Acholius (*Hist. August.*, s. 213), imparatorun ve yüksek dereceli subaylarının huzurunda –Bizans'ta– bu evlat edinme töreninin nasıl uygulandığını anlatmaktadır.

larla savaşı sona erdirdi, İtalya'yı istila etmiş olan Germenleri cezalandırdı, Galya'yı, İspanya'yı, Britanya'yı Tetricus'un elinden çekip aldı, acılara boğulmuş imparatorluğun yıkıntıları üzerine Doğu'da Zenobia'nın kurduğu kendini beğenmiş gücü yıktı.

Aurelianus'un bu başarıları, disiplin uğrunda gösterdiği büyük titizlik sayesinde elde edildi. Askerliğe ilişkin buyrukları, bir astına yazdığı çok kısa ve kesin bir mektupta belirtilmiştir. Bu yazıda Aurelianus, *tribunus* olmak ve yaşama bağlanmak istiyorsa bunları uygulamasını emrediyordu. Oyun, şölen ve kâhinlik kesinlikle yasaktır. İmparator, askerlerinin alçak gönüllü, tok gözlü ve çalışkan olmalarını istemektedir. Zırh takımlarını pırıl pırıl, kılıçlarını keskin, giysilerini ve atlarını her ân küçük bir işarette savaş alanında hazır bulunacak biçimde tutmalarını, onlardan bekliyordu. Onun askerleri sade ve hafif yemekle yetinmeli, namuslu olmalı, bulundukları yerlerde sessiz ve dingin yaşamalı, buğday tarlalarına en ufak bir zarar vermemeli, bir kuzu, tavuk ya da bir salkım üzüm bile çalmamalı, kimseden tuz, yağ ve odun gibi şeyler istememeliydi. "Devletin onlara verdiği," diye imparator yazısını sürdürüyordu, "geçimleri için yeterlidir. Düşmandan ganimet alsınlar. Servetleri, uyruklarımızın gözyaşlarıyla ıslanmış olmamalıdır."[18] Tek bir örnek Aurelianus'un sertliğini ve kan dökücülüğünü tanıtabilir: Bir asker, ev sahibinin karısını baştan çıkartmıştı. Suçlu, birbirine doğru iyice eğilmiş iki ağaca birden bağlandı ve ağaçlar birdenbire serbest bırakılınca onun da kol ve bacakları kopup parçalandı. Buna benzer ceza uygulaması bir korku yarattı: Aurelianus'un cezaları korkunç oldu. Ne var ki aynı cezanın uygulanmasını gerektirecek suçlar pek seyrekleşti. Onun tutumu yasaları uygulanır hale sokuyor, lejyonlar itaat etmeyi öğrenerek kendilerini başkaldırıcılıktan uzaklaştıran bu komutandan çok korkuyorlardı.

18. *Hist. August.*, s. 211. Bu kesin ve kısa anlatılı mektup tam bir asker niteliğiyle kaleme alınmıştır. O denli askerlik tümce ve deyişleriyle doludur ki bundalardan bir bölümünü kolayca anlamak bile olanaksızdır. Salmasius, *ferramenta samiata*'yı çok güzel açıklamaktadır. Bu sözcüklerden birincisi bütün orduyu saldırıcı olarak ve *arma* ile –savunucu ordu– tam ters anlam taşımaktadır. ikincisi ise keskinlik ve bilenmişlik belirtmektedir.

Claudius'un ölümü üzerine Gotlar yeniden cesaretlendiler. Bir iç savaş korkusuyla Haemus Dağı'nın geçitleriyle Tuna kıyılarını koruyan birlikler oralardan alınmıştı. Görünüşe göre, henüz imparatorluğa karşı silah çekmemiş bulunan Got ve Vandal oymakları bu elverişli fırsattan yararlandılar, Ukrayna'daki yerleşme alanlarını bırakarak nehirleri geçtiler, Roma eyaletlerini yağma etmek üzere, kalabalık güruhlar halinde, yurttaşlarına katıldılar. Aurelianus bu yeni orduya doğru yürüyüşe geçti. Gecenin bastırması kanlı ve sonucu belli olmayan bir savaşa son verdirdi.[19] Uzun süren çekişmelerden karşılıklı olarak bitik hale gelen Gotlarla Romalılar sürekli ve yararlı bir antlaşma yapmaya razı oldular. Barbarlar bunu ısrarla hemen istiyorlardı. Bu önemli sorunu ihtiyatlı bir tutumla lejyonların kabulüne sunan imparator onların da hevesle isteğini almış oldu. Gotlar, Roma ordularının geri çekilmelerinde rahatsız edilmemeleri konusunda onlara yardımcı olmak için, tümü süvari olmak üzere, iki bin kişilik bir birlik vermeyi kabul ediyorlar, bunlara imparatorun emriyle bir alışveriş yeri kurulmasını istiyorlar ve giderlerinin de kendilerince ödeneceğini yükümleniyorlardı. Gotlar bu antlaşmaya dinsel bir saygıyla bağlandıklarını göstermek için yağma yapmak üzere ayrılmış beş yüz kişilik bir kuvvetin komutanını Gotların kralı ya da generali tutuklayıp, sözlerinde duracaklarının bir simgesi ve kurbanı olmak üzere, ordunun önünde, onu mızraklarla delik deşik ettirdi. Çok olasıdır ki Aurelianus'un aldığı önlemler bu barışçıl karşı tutumların alınmasında yardımcı olmuştur. İmparator, rehine olarak düşman komutanlarının çocuklarını istemişti. Bu çocuklar, onun yanında ve askerlik bilgileri alarak yetiştirildiler. Genç kızlara ise Roma eğitimi uygulandı. Onları kendi başlıca subaylarıyla evlendirerek, yavaş yavaş iki ulusu en sıkı ve en dostça bağlarla birbirine bağladı.[20]

Barışın en önemli koşulu, antlaşmada açıklanmamış ve daha çok

19. Zosimus, 1, I, s. 115.

20. Dexippus (*Excerpta Legat.*, s. 12) olayı, Vandallar altında aktarıyor. Aurelianus bu barbar kızlarından bir tanesini Gotlarla içmeye ve onların gizlerini anlamaya yetenekli olan general Bonosus'la evlendirmişti (*Hist. August.*, s. 247).

örtülü bir biçimde bırakılmıştı. Aurelianus, Roma birliklerini Dacia'dan çekti, bu büyük eyaleti –sanki kendiliğinden öyle oluyormuşçasına– Gotlara ve Vandallara bıraktı.[21] Düşünce düzeninin sağlamlığı bu tür ödün vermekte yarar olduğu görüşüne varmayı sağladı, her ne pahasına olursa olsun, imparatorluk sınırlarını aynen korumanın marifet olmadığını, ona öğretmiş oldu. Dacia'daki Romalılar, ne ekip ne de biçebildikleri çok uzaklardaki arazilerini bırakarak Tuna'nın berisinde yerleştiler. Az bir zaman sonra, bu ırmağın güneyinde bulunan topraklar daha kalabalıklaştı, her bakımdan daha ilerledi. Barbarların sık sık yaptıkları yağmacı akınlarıyla çöl durumuna dönüşmüş olan topraklar, bilgili ve yetenekli bir halkın elinde yeniden verimlilik kazandı ve bu yeni Dacia eyaleti de her zaman Trajanus'un anısını sakladı.

Bununla birlikte bu ad altındaki ülkenin halkından önemli sayıda bir bölümü de yurtlarından uzak kalmaktansa Gotların egemenliğine girmeyi yeğ buldu.[22] İmparatorluğa bağlı olmaktan vazgeçtikten sonra bu bozulmuş Romalılar, yeni efendilerine tarım, yararlı sanatlar ve uygar yaşama uyum yolları üzerine bilgi ve yöntem öğretmekle yine de Roma'ya hizmet etmeyi sürdürdüler. Dacia, bağımsız olunca, çoğunlukla kuzeyli yabanılların saldırılarına karşı kesin bir engel oluşturdu. Tuna'nın karşılıklı iki kıyısı, alışveriş ilişkileri ve dil birliği nedenleriyle yavaş yavaş birleşmiş hale geldiler. Barbarlar yeni ülkelerinde karar kılıp yerleşmeye başlayınca bir çıkar duygusu onları Roma ile anlaşmaya yöneltti. Çıkar, sürekli, olursa, içtenlikli ve yararlı bir dostluğu da birlikte getirmiş olur. Eski Dacia'yı işgal eden çeşitli oymaklar, zamanla büyük bir ulus oluşturdular. Bunların arasında Gotlar, her zaman sınıf ve onur üstünlüğünü ellerinde tuttular. Bütün bu birleşmiş halklar, İskan-

21. *Hist. August.*, s. 222; Eutrop.e, IX, 15; Sextus Rufus, b. 9. Lactantius, *de Mortibus Persecutorum*, b. 9.

22. Walachia'lılar bugün de Latinn dilinden kalma izleri sürdürmekte ve her zaman Romalılardan gelmiş olmakla övünç duymaktadırlar. Her bir yandan barbarlarla çevrilmiş olmalarına karşın onlarla karışmamışlardır (d'Anville'in eski Dacia üzerine anısına bakınız, *Academy of Inscriptions*, c. XXX).

dinavlardan gelme gibi imgesel bir onuru yineleyip durmuşlardır. Getae adının, iyi bir rastlantı eseri Got'a benzemesi onların, safça inanmalarına ve böbürlenmelerine yaramış oldu. İnançlarına göre, çok eski zamanlarda bu toprakların sahibi ve egemen olan ataları Zomolxis tarafından eğitilmiş, Sesostris ve Darius'un utku kazanan ordularını durdurmuşlardı.[23]

Aurelianus'ün kararlı ve ılımlı tutumu İllirya sınırını yeniden düzenlerken, Gallienus'un para ile elde ettiği ya da Claudius'un zorla kabul ettirdiği barış koşullarını Almanlar bozdular.[24] Kanı kaynayan gençlerinin derdi günü savaşmaktı. Silahlarını kaptıkları gibi kırk bin atlı[25] ve onun iki katı piyadeyle savaş alanında boy gösterdiler.[26] Rhaetia'nın birkaç kenti açgözlülüklerinin ilk hedefi oldu. Başarıya erdikçe artan cüretleri ve hızlı yürüyüşleri, Tuna'dan Po kıyılarına dek uzanan bir yakıp yıkma çizgisi oluşturdu.[27] Barbarların saldırılarını ve çekilip gitmekte olduklarını imparator aynı anda öğrendi. Hemen, seçkin birliklerden kurulu bir orduyla, gizlice Hersiniyen (Hercynian) Ormanı'nın yanından hızla ilerledi. Almanlar, İtalya'dan topladıkları çapul mallarıyla yüklü halde, karşı kıyıda iyi bir mevzide gizlenmiş, onların dönüş yolunu kapamak üzere bekleyen bir Roma ordusundan habersiz, Tuna'ya vardılar. Aurelianus, güvenliğini kadere bırakmadı. Kuvvetlerinin yaklaşık yansını ırmağın öbür kıyısına geçirdi. Savaş durumları ve düşmanda yarattıkları şaşkınlık onlara kolay bir utku sağlamış oldu.

---

23. Jornandes'in birinci bölümüne bakınız. Bununla birlikte Vandallar (b. 22), Teiss'e dökülen Marisia ve Crissia (Maros ve Keres) ırmakları arasındaki bağımsızlıklarını az bir süre koruyabilmişlerdir.

24. Dexippus, s. 7-12; Zosimus, 1, I, s. 43; Vopiscus, *Augustan History*'de Aurelianus'un yaşamı. Her ne kadar bu tarihçiler (Alemanni, Juthungi ve Marcomanni) gibi değişik adlar kullanmışlarsa da hiç kuşku yok ki aynı halkı ve aynı savaşı belirtmek istemişlerdir. Ne var ki onları bağdaştırmak ve açıklığa kavuşturmak için çok özen göstermek gerekir.

25. Cantoclarus, olağan doğruculuğuyla, bu sayıyı üç yüz bin olarak aktarıyor. Bu yorumlama anlam bakımından da gramer bakımından da aykırıdır.

26. Kötü bir zevk örneği olarak bakılabilir ki Dexippus, yalnızca Grek Phalax'larına özgü olan teknik terimleri Almanların hafif piyadesine de uygulamaktadır.

27. Şimdi Dexippus'ta Rhodanus okunabilir. De Valois *Eridanus* sözcüğünü koymuş olmakta haklıdır.

Bundan hemen yararlanmaya kalkmadı. Bu yetenekli hükümdar, lejyonlarını yanın daire biçimine sokarak Tuna'yı geçirtti. İki ucu ansızın merkeze doğru kapandı, Almanların artçılarını sarıverdi. Bu manevra barbarları yere serdi. Hangi yöne göz atsalar, yakılıp yıkılmış bir memleket, derin ve hızlı akan bir ırmak, yenen ve amansız bir düşmandan başka şey göremiyorlardı.

Karşı karşıya kaldıkları bu çıkmazda, barış istememezlik edemediler. Aurelianus, onların elçilerini, Roma'nın büyüklüğü ve disiplini üzerine bir fikir verebilecek görkemde, askeri bir törenle, ordusunun başında olarak, kabul etti. Savaş düzeni biçiminde sıralanmış lejyonlar silahlarını takınmış ağır bir sessizlik içerisinde duruyorlardı.. Saygınlıklarını belirten üniformalarını giymiş başlıca komutanlar, at üzerinde imparatorun tahtını çevreliyorlardı. Tahtın arkasında, hükümdarın ve öncellerinin kutsal simgeleri,[28] altın yaldızlı kartallar, üzerlerinde altın harflerle lejyonların adları, onursal unvanları yazılı tablolar, gümüş kaplamalı yüksek mızrakların ucunda parıldıyorlardı. İmparator, tahtına geçince, soylu görünüşü, doğal tavırları ve heybetli yüz çizgileri[29] barbarlara, imparatorluk erguvanı kadar Aurelianus'un kişiliğine karşı saygılı olmalarını öğretmiş oldu. Elçiler, sessizlik içerisinde yere kapanarak secdeye vardılar. Kalkmaları buyuruldu ve çevirmen aracılığıyla diyeceklerini söylemelerine izin verildi. Sözlerinde durmamış olmalarını bilmezlikten geldiler, kendi başarılarını abartarak anlatmaya kalkıştılar, talihin yüz çevirmesi, gülmesi gibi sözlerle konuşmalarını uzattılar, barışın yararlarını sayıp göklere çıkardılar, Romalılardan, sundukları sadakatin bedeli olarak çok büyük miktarda para istediler. Aurelianus'un yanıtı sert ve buyruk verici oldu. Getirdikleri armağanları tiksinerek bir yana itti, isteklerini nefretle geri çevirdi. Onları savaş sanatını ve barış kurallarını bilmemekle suçladıktan sonra ya kendisinin belirteceği koşullara tam olarak

28. İmparator Claudius da onlar arasındaydı. Ne var ki bu saygı nişanesinin nereye dek uzandığını bilemiyoruz. Eğer Caesar'a ve İmparator Augustus'a kadar çıkıyorduysa dünyanın efendilerini gösteren uzun ve görkemli bir görünüşe sahip olduğu söylenebilir.
29. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 210.

uymalarını ya da duyduğu hıncın korkunç sonuçlarını beklemeyi seçmelerini kendilerine bırakarak bu elçileri geri gönderdi.[30]

Aurelianus, Gotlara uzak bir eyaleti bıraktıysa da İtalya'yı her an tehlike tedirginliği içerisinde tutan, çok büyük güce sahip bu kalleş barbarlara güvenmenin ya da onları bağışlamanın ne denli yanlış ve felaket getirici bir şey olduğunu biliyordu.

Öyle anlaşılıyor ki bu toplantıdan hemen sonra, beklenmedik bir olay imparatorun Pannonya'ya gitmesini gerektirmişti. Almanları kılıçla ya da açlığa mahkûm ederek yok etme işini generallerine bırakmıştı. Umutsuzluğun verdiği büyük güç ve gözü peklik, başarının gevşek güvenlik önlemlerini ne zaman alt etmemiştir ki! Roma ordusunun kurduğu engeli ve Tuna'yı geçemeyen barbarlar, en zayıf ya da daha az tahkim edilmiş ve kendilerine eyaletlerin yollarını kapayan karakolları zorladılar, inanılmaz bir hızla, fakat başka bir yoldan İtalya dağlarına doğru geri döndüler.[31] Savaşın bütünüyle bittiğini sanan Aurelianus Almanların kaçtığını, Milano ile dolaylarını yaktıklarını büyük bir üzüntüyle öğrendi. Lejyonlara, üzerlerindeki ağırlığa karşın ne denli olasıysa o denli hızla piyadesinin bile süvarisinden aşağı kalmayan düşmanın yürüyüşünü izlemeleri buyruğu verildi. Birkaç gün sonra da imparator, İllirya savaşlarına katılmış olan bütün pretoryenler ile seçkin yardımcı birlik olup içlerinde rehinelerin ve Vandal süvarilerinin de bulunduğu kuvvetlerle İtalya'nın imdadına kuş gibi uçarak yetişti.[32]

Almanların hafif müfrezeleri Alplerle Apeninler arasında kalan bütün ülkeyi tararlarken çok sayıda birliklerinin saldırı keşif ve takipleriyle Aurelianus'un ve generallerinin gözetlenmelerini de sürdürüyorlardı. Bununla birlikte savaş operasyonları yöresel hareketlerden ibaret kalmadı. İki ordunun da birbirinin gücünü ölçtüğü değişik başarılarla geçen üç çetin savaştan söz edilmektedir.[33] İlki, Placentia yakınlarında meydana geldi. Aurelianus'un

30. Dexippus, onlara, bir Yunan filozofuna yaraşır biçimde, ayrıntılı, uzun söylev verdiriyor.
31. *Hist. August.*, s. 215.
32. Dexippus, s. 12.
33. Victor. Junior, *Aurelianus*.

çok etkisinde olan bir yazarın dediğine göre, Romalılar o denli büyük bir kayba uğradılar ki imparatorluğun geleceği bile tehlikeye düşmüş gibi oldu.[34] Ormanlar içerisine gizlenen Almanlar, gecenin yaklaşmasıyla, uzun bir yürüyüşten sonra yorgun ve düzensiz durumda bulunan lejyonların üzerine ansızın baskın yaptılar. Barbarların bu coşkun darbesine dayanabilmek güçtü: Kılıçtan geçirme korkunç oldu. Sonunda imparator birliklerini toparladı, azmi ve kararlı tutumuyla ordularının onurunu, bir bakıma kurtardı. İkinci savaş Umbria dolaylarında Fano'da verildi. Germenler, Roma kentine baskın yapmak ve dünyanın efendileri olan bu halkı kılıçtan geçirmek amacıyla Flaminian ve Aemilian yollarıyla İtalya toprakları üzerinde ilerlediler. Aurelianus ordularının güvenliğini gözeterek düşmanı izledi ve beş yüz Annibal'ın kardeşine felaket alanı olan ovada[35] tam bir zafer kazandı.[36] Yenik ordunun kılıç artıkları da Pavia yakınlarında meydana gelen üçüncü ve son savaşta temizlendi. İtalya artık Almanların akınlarından hiç kaygılanmaz hale geldi.

Korku, boş inancın başta gelen etkenidir. Her yeni musibet titreşen insanoğluna görünmez bir düşmanın kızgınlığından ileri geliyormuş duygusunu verir. Her ne kadar cumhuriyetin en güvenli umudu Aurelianus'un değerliliğine ve tutumuna bağlandıysa da Roma'nın kapılarında her an barbarlar görünecek diye korkuyla bekleyen halktaki genel ruh yıkılışının büyüklüğü karşısında Sibylline kitaplarına başvurulmasını senato bir yasa ile kararlaştırdı. İmparator da dinsel bir ilke ya da politika aracı olarak, çok esenleştirici olan bu önlemleri doğru buldu. Senatoya, ağır davrandığı gerekçesiyle kendisini kınaması için yazı yazdı.[37] Hükümdar, mektubunda herkese, tanrıların isteyeceği sunguların giderlerini sağla-

34. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 21 6.

35. Burası, Tite-Live gibi bir tarihçi ve Horacius gibi bir ozan sayesinde –küçük ırmağı, daha çok Metaurus seliyle– ölümsüzleştirilmiştir.

36. Pezaro'da bulunmuş bir yazıtla bize kadar gelmiştir (Bkz. Gruter, CCLXVI, 3).

37. Sizin için, dedi, tüm tanrıların tapınağında değil, sanki Hıristiyan kilisesinde toplanmışsınız diyeceklerdir.

mayı her türlü hayvanları ve tutsakları vermeyi önermektedir. Bu gösterişli vaatlere karşın hiçbir insanın, Roma halkının günahlarını ödemek için kanının akıtılmadığı anlaşılmaktadır. Sibylline'nin tanrılardan aldığı ve açıkladığı buyruklar daha ılımlı istekleri yansıtıyordu. Bu istekler, din adamlarının beyazlar giyerek topluca ayine katılmaları, kentin ve dolaylarındaki kırsal alanın kutsal su ile arındırılması, genç oğlanların, bakirelerin korosu, etkisinin barbarları durduracağı, ayin yaptıkları gizemli toprağı geçmelerine engel olacak yerde tanrılara sunguda bulunulması gibi şeylerdi. Bu boş inanç uygulamaları savaşın kazanılmasında faydalı olmadı da denemez. Kesin sonuçlu olacak şiddette süren Fano savaşında Almanlar bir hortlak ordusunun Aurelianus'u kazandırmak için savaşa katıldığına inandılar. Bu imge ürünü olan hortlakların saldığı korku, hükümdarın utkusuna gerçekten yardımcı oldu.[38]

Halkın imgesel savunma araçlarına sahip olmasına karşın geçmişteki deneyimle ve gelecek korkusuyla yine de gerçek, en sağlam türden savunma için gerekli tahkimat yapıldı. Romulus'un ardılları döneminde Roma'nın yedi tepesi on üç mil uzunluğunda bir çember biçimindeki surlarla çevrilmişti.[39] Bu sur çemberi, devletin ilk çağlarındaki gücüyle nüfusuna göre belki oldukça büyük görünebilirdi. Ne var ki ilk vatandaşlar geniş bir otlak ve tarım arazisini, kendilerinin sürekli düşmanları olan Latium oymaklarının sık sık, ansızın baskınlarına karşı korumak durumundaydılar. Roma'nın büyüklüğü arttıkça kent de içerisindeki nüfus da çok büyük ölçüde çoğaldı. Yavaş yavaş bütün arazi kullanılır hale gel-

38. Vopiscus (*Hist. August.*, s. 215, 216), senato zabıtlarından aldığı bilgilerle uzun ve ayrıntılı anlatılarda bulunmaktadır.

39. Plin., *Hist. Nat.*, III, 5. Bu gözleme inanablmek için kentin cumhuriyet zamanındaki durumunu inceleyelim. Caelius Dağı uzun süre meşe ormanı olarak kaldı. Viminal Dağı sorgun ağaçlarıyla kaplıydı. Dördüncü yüzyılda Avantine tepesi, ıssız ve kuş uçmaz kervan geçmez haldeydi. Augustus'un saltanatına dek Esquiline tepesi sağlıksız bir yer oldu ve ölüler gömüldü. Quirinal tepesi üzerinde eskilerin işaret ettiği birçok eşitsizlikler bu tepenin binalarla kaplı olmadığını tanıtlamaktadır. Yedi tepeden yalnızca Capitoline ile Palatinus, bitişik koyaklarıyla birlikte, Roma halkının ilk yerleşme yerleri oldular. Bu konu bilimsel olarak araştırılmalıdır.

di. Eski surlar artık işe yaramaz oldu. Gösterişli yapılar Mars alanını kapladı. Bütün ana yollar üzerinde kurulan görkemli varoşlar dünyanın merkezinin haberciliğini yapıyordu.[40] Halkta yerleşmiş kanıya göre, Aurelianus zamanında başlamış, Probus'un saltanatı sırasında tamamlanmış olan bu yeni surların uzunluğu elli milden fazlaydı.[41] Daha doğru gözlemler bunu yaklaşık yirmi bir mile indirmiştir.[42] Monarşinin zenginliğinin ve zayıflığının hüzün verici bir anıtı olan böyle bir yapıt sanki çöküşü haber veriyordu. Bir zamanlar sınırlarda bulundurulan asker birliklerinin güvenliğini lejyonların silahlarına emanet eden Romalılar[43] bir gün imparatorluğun merkezini barbarların saldırılarına karşı korumak için tahkim etme gerekliliği duyacaklarını akıllarına bile getiremezlerdi.[44]

Claudius'un kazandığı utku ile Aurelianus'un büyük başarıları daha mutlu günlere erişme umudunu doğuruyordu. Roma kuzey ulusları karşısındaki üstünlüğünü yeniden kazanmıştı. Almanları yendikten sonra, imparatorluğun içindeki zorbaları cezalandırmaya, dağılan devlet organlarını yeniden birleştirmeye sıra geliyordu. Senato ile halk kabullenmiş olmakla birlikte imparatorluk sınırlarının İtalya, Afrika, İllirya ve Trakya ile bağlı kalması, onun hükümdarlık kavramını rahatsız ediyordu. Galya, İspanya, Britanya, Mısır, Suriye ve Küçük Asya durumlarını tehlikeye sokmamış olan başkaldırıcılara itaat ediyorlardı. Roma'yı utancın en büyüğüne uğratmış olmak için bu rakip tahtlar kadınlar tarafından ele geçirilmişti.

Galya, birbiri ardından düşüp kalkan bir sürü hükümdara tanık olmuştu. Posthumus, bu eyalette hüküm sürmeye değer bir insandı. Erdeminin gereğinden çok sertliği, felaketine neden oldu.

---

40. "Exspstiantia tecta multas addidere urbes." Pliny'nin anlatısı böyledir.

41. *Hist. August.*, s. 222. Juste-Lipse ile Isaac Vossius bu ölçüyü hemen benimseyiverdiler.

42. Bkz. Nardini, *Roma Antica.*, 1, I, b. 8.

43. Tacitus, *Hist.*, IV, 23.

44. Aurelianus surları için bkz. Voplscus, *Hist. August.*, s. 216, 222; Zosimus, 1, I, s. 43; Eutropius, IX, 15; Aurelius Victor, *Aurelian*; Victor Junior in Aurelian; Euseb. Hieronym, et Idatius in Chronic.

Ment'de erguvanı kuşanan bir rakibinin düşmesinden sonra başkaldıran bu kenti yağma etmelerini askerlerine yasakladı. Aldatılan askerlerin açgözlülüğü kudurganlığa dönüştü.[45] Posthumus'u, saltanatının yedinci yılında öldürdüler. Daha az onursal bir neden, arkadaşı Victorinus'un düşüşünü de hızlandırdı. Bu hükümdarın birtakım düzensizlikleri, parlak nitelikleri üzerine gölge düşürüyordu.[46] Cologne'de birtakım kıskanç kocaların komplosunda can verdi. Bu öç alma, Victorinus'un günahsız oğluna da kastetmemiş olsaydı daha çok mazur görülebilirdi. Çünkü çoğu zaman tutkularını yatıştırmak için toplum kurallarını, hatta aşk kurallarını bile hiçe sayarak saygısızca şiddet kullanma yoluna bile gitmekten çekinmiyordu.[47] Bunca yiğit hükümdarın öldürülmesinden sonra, bir kadının uzun süre, Galya'nın müstekbir lejyonlarını elinde tutmuş olabilmesi oldukça şaşırtıcıdır. İşin asıl garip yanı da bu kadının mutsuz Victorinus'un annesi olmasıydı. Victoria'nın düzenleri ve hazineleri, sırasıyla Marius'a ve Tetricus'ataç giydirmesini, bu imparatorları kendine bağlı olarak tutmasını, onların adına, bir erkek kararlığıyla saltanat sürmesini sağlamıştır. Kendi hükümranlığının geçerli olduğu yerlerde altın, gümüş ve bakır paralar bastırmış, Augusta ve orduların anası sanlarını almıştır. Otoritesi, ancak yaşamının sona ermesiyle belki de Tetricus'un nankörlüğü sonucu kısa sürmüş oldu.[48]

Tutkulu iyilikseverinin öğütleriyle hareket eden Tetricus tahta çıktığı zaman Aqitaine'in yönetimini de elinde bulundurmaktaydı.

---

45. Rakibi Lollianus ya da Aelianus'tu; herhalde bu adlar aynı adamı anlatıyordu (Bkz. Tillemont, c. III, s. 1177).

46. Bu hükümdarın karakteri Julius Aterianus tarafından o denli güzel ve o denli yansız olarak çizilmiştir ki aynen aktarmaya değer: "Victorino, qui post Junium Posthumium Gallias rexit, neminem existimo praeferendum; non in virtute Trajanum; non Antoninum in clementia; non in gravitate Nervam; non in gubernando aerario Vespasianum; non in Censura totius vitae ae severitate militari Pertinacem vel Severum. Sed omnia haec libido, et cupiditas voluptatis mulierariae sic perdidit, ut nemo audeat virtutas ejus in literas mittere, guem constat omnium judicio meruisse puniri."

47. Ordu komutanlarından Attitanus'un karısına tecavüz etti (*Hist. August.*, s. 186; Aurellus Victor, *Aurelian.*).

48. Pollio, ona otuz tiran arasında yer vermektedir (*Hist. August.*, s. 200).

Bu da onun karakterine, aldığı eğitime uygun bir işti. Galya'nın, İspanya'nın, Britanya'nın egemeni olunca dört ya da beş yıl, korktuğu, hakaret gördüğü düzensiz bir ordunun hem hükümdarı, hem de tutsağı haline geldi. Aurelianus'un değeri ve gücü, taşıdığı boyunduruktan hemen kurtulabilme umudunu Tetricus'ta uyandırdı. Bu mutsuz hükümdar, içerisinde bulunduğu acıklı durumu imparatora bildirmeye cesaret ederek, mutsuz bir rakibin yardımına gelmesi için ona yalvardı. Galya lejyonları bu haberleşmeyi duysalardı belki generallerini kesip kurban ederlerdi. Kendi üzerine bir ihanette bulunmadıkça Batı'nın imparatorluk asasını elinden bırakamazdı. Görünüşte bir iç savaşa gidiyormuş gibi davranarak birliklerinin başında ilerledi, onları savaş kurallarına elverişsiz biçimde tertipledi, Aurelianus'a bütün kararlarıyla ilgili bilgileri iletti, seçtiği arkadaşlarından oluşan küçük bir toplulukla harekete geçti. Başkaldıran askerler, komutanlarının beklenmeyen kaçışından dolayı bozulmak ve büyük bir üzüntüye kapılmakla birlikte, umutsuzluğun verdiği cesaretle uzun süre dayandılar. Sonunda Châlons-en-Champagne kenti yakınlarında meydana gelen kanlı ve unutulmaz savaşta doğrandılar.[49] Birçok yardımcı birlikler –ki bunlar Franklar ve Batavia'lılardan[50] oluşuyordu– yenenin sözlerine inanıp ya da onun ordularından korkarak Ren'in öbür yakasına geçtiler. Bu çekiliş genel huzuru ve barışı sağlamış oldu. Aurelianus'un gücü Antoninus duvarından Herkül sütunlarına dek kendini saydırır duruma geldi.

Claudius'un tahta geçmesiyle Autun kenti, tek başına ve hiç bir yerden yardım görmediği halde, Galya lejyonlarına karşı olduğunu ilan etmek cesaretini göstermişti. Yedi ay süren bir kuşatılma

49. Pollio, *Hist. August.*, s. 196; Vopiscus, *Hist. August.*, s. 220: iki Victor, Gallienus'un ve Aurelianus'un yaşamı; Eutropius, IX, 13; Euseb., *Chron.* Bütün bu yazarlardan yalnız ikisi, çok güçlü nedenlerin olmayışından değilse de Tetricus'un çöküşünü Zenobia'dan önce olarak gösteriyorlar. Boze (*Academie des Inscriptions*, c. XXX) onları izlemek istememiştir; Tillemont (c. III, s. 1189) ona cesaret edememektedir. Ben ise birincisinden daha inançlı, ikincisinden de daha cesaretli davranmış oldum.

50. Genç Victor, *Aurelian.* Eumenius'ta *Betavice* okunur. Hiç bir neden olmadığı halde kimi eleştirmenler, bu sözcüğü *Bagaudicae* olarak değiştirmek istemişlerdi.

sırasında açlığın bütün dehşetlerini gördükten sonra, saldırıyla alınmış, halkı kılıçtan geçirilmişti.[51] Lyon, tersine, Aurelianus'un ordularına büyük bir inatla karşı koymuştu. Tarih Lyon'un cezalandırıldığını söylemekte,[52] Autun'un ödüllendirilmesinden söz etmemektedir. İç savaşların politikası böyledir. Sövmeler derin izler bırakır ama en önemli hizmetler de unutulur gider. Öç alma yaralıdır, minnet ise pahalıdır.

Tetricus'un kendisini ve eyaletlerini ele geçirmek için acele etmeyen Aurelianus, Palmyra (Suriye) ile Doğu'nun ünlü kraliçesi Zenobia'ya karşı ordularını harekete geçirdi. Çağımız Avrupa'sında birçok kadın bir imparatorluk yükünü başarıyla taşımaktadır. Başarıları pek de bilinmeyen Semiramis'i ayrı tutarsak, Asya töreleri ve ikliminin kendi cinsinden olanları hükmü altında tutan boyunduruğu sadece Zenobia'nın dehası kırıp atmıştır.[53] Kendisinin Mısır'da saltanat sürmüş eski Makedonya krallarının soyundan olduğunu söylüyordu. Güzelliği Cleopatra'nınkiyle boy ölçüşüyordu. Değerlilik ve iffet bakımlarından ondan üstündü.[54] Nitelikleriyle kendi cinsindekilerden yüksek olan Zenobia ayrıca kadınların en güzeliydi. (Bir kraliçeden söz ederken en küçük ayrıntılar da ilginç olduğundan.) Esmer teni, parlak beyaz dişleri, gür ve ahenkli sesi, çekici bir yumuşaklığın canlılığını ılımlaştırdığı iri siyah gözleri vardı. Öğrenim, ruhunu aydınlatmış, doğal yeteneklerini daha da artırmıştı. Latince bilmiyordu ama Yunancayı, Syriak ve Mısır dillerini aynı yüksek düzeyde biliyordu. Doğu tarihine o denli önem vermişti ki yararlanabilmek için bütün bu tarihten üretilmiş bileşik bir özeti kendine kılavuz yapmıştı. Çok değerli Longinus (Dionysius Cassius)'un yönlendirmesinde Homeros ile Platon'un güzelliklerini rahatlıkla karşılaştırabiliyordu.

51. Eumen., *Vel. Panegyr.*, IV, 8.

52. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 246. Autun, ancak Diocletianus'un hükümdarlığı sırasında yeniden kuruldu (Bkz. Eumen., *Restaurandis Scholis*).

53. Zenobia'ya ve Odenathus'a ilişkin töreler *Augustan History*'de yazılıdır ve bunların yaşam öyküleri Trebellius Pollio tarafından kale alınmıştır (Bkz. s. 192, 198).

54. Kocasından, ancak ileride bir kuşağa sahip olmak için okşayış kabul ediyordu. Umudu boşa çıkarsa, ertesi ay yeni bir deneme yapıyordu.

Bu yetkin kadın, özel bir koşul içerisinde doğmuş, Doğu tahtına çıkmış olan Odenathushus'la evlenmişti. Kısa bir süre sonra bu kahramanla dost ve arkadaş olmuştu. Odenathus, avcılığı tutkuyla seviyordu. Barış zamanlarında, çöl hayvanları olan arslanların, panterlerin ve ayıların peşlerinden koşuyor, bundan hoşlanıyordu. Zenobia da aynı zevki duyarak bu tehlikeli hareketlere katılıyordu. Yorgunluğa alışmış olduğundan kapalı arabaya binmekten hoşlanmıyordu. Çoğu zaman, bir asker gibi giyinmiş olarak at üzerinde görünmeye başladı. Kimi zaman da yaya yürüyor, birliklerin başında millerce yol gidiyordu. Odenathus'ın başarıları, büyük bölümüyle, karısının olağanüstü değeri ve dikkatine bağlanmış oldu. Bu karı kocanın Ctesiphon'a dek izledikleri büyük krala karşı kazandıkları utku ünlerinin ve güçlerinin kaynağını oluşturmuştu. Komuta ettikleri ordular ve kurtardıkları eyaletler, başlarında hükümdar olarak, yenilmez komutanlarından başkasını istemez oldular. Talihsiz Valerianus Perslerin eline düşünce senato ve halk, imparatorluk saygınlığının öcünü alan bir yabancıya minnet duydular. Duygusuz Gallienus bile imparatorluk erguvanını Odenathus'la paylaşmayı ve ona görev arkadaşı adının verilmesini kabul etti.

Asya'yı kasıp kavuran Gotları oradan kovduktan sonra, Palmyra hükümdarı Emesa (Humus) kentine döndü. Bütün düşmanlarını savaşarak yenmişti. Ne var ki içerden gördüğü bir ihanetle yaşamını yitirdi. Onun eğlencesi olan av buna neden oldu, ya da öldürülmesine fırsat oluşturdu.[55] Yeğeni Maeonius uzun mızrağını amcasından önce atmak cüretini gösterdi. Dikkati çekilip azarlanmasına karşın birkaç kez daha aynı saygısızlığı yineledi. Kral ve avcı olarak hakarete uğramış bulunan Odenathus, barbarlar arasında alçaltma cezası olan attan indirmeyi ona uyguladı ve birkaç zaman için yeğenini hapse attı. Bu saygısızlık kısa süre sonra unutulup gitti. Maeonius ise bu cezalandırılmanın anısını sürdür-

55. *Hist. August.*, s. 192, 193; Zosimus, 1, I, s. 36; Zonaras, 1, XII, s. 633. Bu sonuncusunun anlatısı, öbürlerinin karmaşık ve çelişikliğinin tersine açık ve olası niteliktedir. George Syncellus'un metni bozukluğa uğratılmamışsa, kesin olarak anlaşılmaz durumdadır.

dü. Küçük bir kafadarlar grubuyla, büyük bir bayram kutlandığı sırada amcasını öldürdü. Odenathus'ın Zenobia'dan başka bir kadından Herod adında bir oğlu vardı. Kadınsı karakterde olan bu genç prens[56] de babasının alınyazısına uğradı. Maeonius, işlediği cinayetten yalnızca öç alma zevkini gidermiş oldu. Augusta adını alır almaz Zenobia onu kocasının ruhu için kurban etti.[57]

Odenathus'ın en güvenli dostlarının da yardımıyla bu kadın hükümdar, tahtı eline aldı, çok büyük bir beceriyle devleti yönetti. Beş yıl süreyle Palmyra'nın, Suriye'nin ve Doğu'nun hükümdarlığını yaptı. Senatonun, Persleri yenene tanıdığı otorite, yalnız Odenathus'a verilmiş kişisel bir ayrıcalık niteliğindeydi, onunla birlikte sona erecekti. Onun ünlü dulu senatodan da Gallienus'tan da nefret ediyordu. Ona karşı gönderilmiş olan bir Roma komutanı ordusunu ve ününü yitirdikten sonra Avrupa'ya geri çekilmek zorunda kalmıştı.[58] Çoğunlukla bir kadının saltanatını etkileyen küçük çıkarlarla yönetilmekten uzak kalan Zenobia'nın kesin devlet yönetimi, politikanın en akla uygun temel kurallarını dayanak olarak alıyordu. Bağışlamak gerekiyorsa hıncını boğup yok etmesini bilmiyordu. Ekonomisi cimrilik derecesine varıyordu, ama durum zorunlu kıldığı zaman çok eli açıktı ve görkemli giderlerden de geri kalmıyordu. Cezalandırmak mı gerekiyor? Kimi zaman acımanın sesine kulaklarını tıkayabiliyordu. Arabistan, Armenia ve Persler, onun düşmanlığından ödleri kopuyordu. Kocasının Fırat'tan Bitinya'ya dek uzanan topraklarına, atalarından kalan mirası, Mısır'ın verimli topraklarını ve insanların toplu halde yaşadığı krallığı da ekledi. Claudius onun değerini bilerek hakkını tanıdı. İmparatorluğun doğudaki saygınlığını yürütmekte olmasına –Gotlarla savaştığı sırada– kızmamıştı.[59] Bununla bir-

56. Odenathus ve Zenobia, çoğu zaman, kendilerine gönderilen düşman ganimetlerinden mücevherler ve değerli taşları alıyorlardı. Ve bu armağanlardan büyük zevk duyuyorlardı.

57. Zenobia için de kocasının ölümünde ortak oldu diye çok haksız ithamlarda bulunulmuştu.

58. *Hist. August.*, s. 180, 181.

59. Aurelianus'un bu kadın hükümdar için duyduğu saygı ve Mısır'ın fethi için açıkladığı takdir için bkz. *Hist. August.*, s. 198. Zosimus, 1, I, s. 39, 40.

likte Zenobia'nın tutumu ikircikliydi. Bağımsız bir krallık kurma amacında olması da beklenebilirdi. Roma hükümdarlarının gönül okşayıcı tavırlarına Asya saraylarının parlak görkemini de katıyor, Cyrus'un seleflerinin yaptığı gibi uyruklarınca kendisine tapılmasını istiyordu. Üç oğlu da Romalı olarak yetiştirildi.[60] Onları birliklerine sık sık imparatorluk erguvanıyla bezenmiş olarak gösteriyordu. Kendisi de parlak, fakat şüpheli, Doğu kraliçesi tacıyla yetindi.

İşte Aurelianus'un savaşacağı ve kadın olmasına karşın korkunç görünen hasım böyleydi. İmparator Asya'ya geçince, Zenobia'nın orduları ve entrikalarıyla sarsıntılara uğramış bulunan Bitinya'nın bağlılığı yeniden sağlandı.[61] Ordusunun başında ilerlerken Ancyra'nın kendisine katılmasını kabul etti, kuşatmak için Tyana önüne geldi. Büyük bir dayatma ile karşılaşmasına karşın kalleş bir yurttaş onun kente girmesini sağladı. Çok sert olduğu kadar yüce gönüllü de olan Aurelianus bu vatan hainini kızgın askerlerin ellerine teslim etti. Birtakım boş inançların etkisi altında bulunan bu hükümdar filozof Apollonius'un hemşerilerine tatlılıkla davranmayı yeğ tuttu.[62] Antakyalılar, Romalıların yürüyüşünü duyunca kentlerini boşaltmışlardı. İmparator, çıkardığı buyrultularla, kaçanların tümünü geri çağırdı, Palmyra kraliçesine zorunlu olarak baş eğdiklerini bildiği için hepsini bağışladığını ilan etti. Bu beklenmedik şefaatiyle Suriyelilerin kalbini kazandı. Emesa kapılarına dek tüm kentler Roma ordularına açıldı.[63]

Zenobia, imparatorun yürüyüşünü sürdürerek başkentine yüz

60. Timolaus, Herennianus ve Vaballathus. İlk ikisinin, savaştan önce öldükleri sanılıyor. Aurelianus, sonuncusuna, kral unvanıyla, bir Armenia eyaleti verdi. Bu genç hükümdarın hâlâ birçok madalyası bulunmaktadır (Bkz. Tillemont, c. III, s. 1190).

61. Zosimus, 1, I, s. 44.

62. Vopiscus (*Hist. August.*, s. 217), Aurelianus'un gerçek bir mektubuna ve bu imparatorun şüpheli bir boş düşüncesine kitapta vermektedir. Tyana'lı Apollonius, İsa ile aşağı yukarı aynı zamanda doğmuştu. Apollonius'un yaşam öyküsü, bağnaz takipçilerince o denli masalımsı biçimde yazılmıştır ki bu kimsenin bir us adamı mı yoksa bir sahtekâr mı olduğuna karar vermek güçleşmektedir.

63. Zosimus. 1, I, s. 46.

mil kalana dek ilerlemesini sessizce ve hareketsizce beklemiş olsaydı kazandığı üne hiç de yakışır bir biçimde davranmamış olacaktı. Doğu'nun talihi iki büyük savaşta belirlenmiş oldu. Hal ve koşullar bakımından, bu iki savaş arasında, ayırt edilmesi güç bir ilinti meydana gelmişti. Bildiğimiz, yalnızca birincisinin Antakya yakınında cereyan ettiğidir.[64] İkincisiyse Emesa surlarının dibinde.[65] Bu iki savaşta da Palmyra kraliçesi, aralarında bulunmakla askerlerini savaşa isteklendirdi, savaşın sevk ve yönetimini ise, Mısır'ın fethiyle ün yapmış yetenekli General Zabdas'a bırakti. Kuvvetlerinin çoğunu okçular ve atlan zırhla örtülü süvariler oluşturuyordu. İlliryalılarla Moorish'lerden oluşan Aurelianus'un süvarileri bu denli güçlü olarak silahlanmış düşmanın darbesine dayanamıyorlardı. Düzensiz bir halde kaçış yolunu tuttular ya da hızla geri çekiliyor gibi yaptılar, böylece düşmanı çok ağır koşullu bir izleme durumuna soktular; küçük savaşlarla onu yordular. Sonunda, bu yenilmez, fakat toparlanması güç olan süvari kütlesini yere serdiler. Bununla birlikte Palmyralıların hafif piyade kuvvetleri, kanatları açılmış halde her yandan düşmana hedef oluşturuyordu. Bütün oklarını harekete geçirdiyse de lejyonların korkunç kılıcına dayanmalarına olanak kalmadı. Aurelianus, olağan olarak yukarı Tuna'da ordugâh kuran ve değerleri Almanlarla yapılmış savaşta denenen kıdemli askerlerden kurulu birlikleri seçmişti.[66] Asyalılar, bu lejyon askerleriyle dövüşme konusunda yetersiz kaldılar. Humus bozgunundan sonra Zenobia bir üçüncü ordu toparlayamadı. Ona baş eğiniş olan uluslar artık kendisini hükümdar olarak tanımıyorlardı. Mısır'ı da geri almaya kararlı olan galip, generallerinden en yiğidini bu eyalete göndermişti. Palmyra, Odenathus'un dulunun başvuracağı en son güvenceydi. Başkentine kapandı, sert bir karşı koyma için her türlü hazırlıklarını tamamladı ve gözüpek bir cesaretle dolu olarak, hükümdarlı-

64. Immae denilen bir yerde. Eutropius, Sextus Rufus ve Jerome yalnız bu sonuncu savaştan söz etmektedirler.

65. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 217, yalnız ikinciyi aktarıyor.

66. Zosimus, 1, I, s. 44-48. Bu tarihçinin iki savaşı anlatışı açık ve ayrıntılıdır.

ğının ancak yaşamı sona erince bitmiş olacağını ilan etti.

Arabistan'ın ekilmemiş çöllerinde doğa, bir kum okyanusu içinde, adalar gibi yükselen kimi verimli yerler oluşturmuştur. Tadmor ya da Palmyra adı, Latince ve Syriac dilinde bu ılıman iklime yeşillik ve gölge veren çok sayıdaki palmiyeden gelmektedir. Oradaki halk temiz bir hava alabiliyorlardı. Sayısı ölçülemeyecek denli çok kaynaklardan çıkan sularla toprakta meyve ve buğday üretiliyordu. Bu yerin özgün elverişliliği, Akdeniz'e ve Basra Körfezi'ne olan uzaklıklarının dengeli ve uygun ölçüde bulunuşu[67] ona kısa sürede gelişme olanağı sağlamıştı. Hindistan'ın çok değerli ticaret mallarının büyük bir bölümünü Avrupa memleketlerine taşıyan kervanlar hep buradan geçiyordu. Palmyra yavaş yavaş zengin ve serbest bir kent oldu. İki büyük monarşi arasında, onları bir tür yararlı ticaret bağlarıyla birleştiren bir alanda kurulduğundan, topraklarını daha çok genişletmeyi de düşünmeksizin bağımsızlığını korudu. Persler ve Romalılar onun tarafsızlığına sayı göstermekten geri kalmadılar. Trajanus'un fetihlerinden sonra, iki monarşiden ikincisinin egemenliği altına irdi. Her ne kadar saygınlığından bir şey yitirmediyse de koloni olarak, bağımlı durumda kaldı ve yüz elli yıllık bir süre boyunca barışın tatlı yaşamını doya doya sürdürdü. Zamanın bu üne dek bozamadığı yazıtlara inanılabilirse, o mutlu dönem içerisinde zengin Palmyra'lılar, Grek mimarlık örnekleri üzerine ve örenleri millerce yüzeyi kaplayan, turistlerimizin hâlâ merakını çeken o tapınakları, o revakları ve o sarayları meydana getirmişlerdir. Odenathus'un ve ünlü dulunun başarıları, yurtlarının üzerinde yeni bir aydınlık yaratmıştır. Palmyra, Roma'ya rakip olmak istemiştir. Bu delice böbürlenme, Doğu'nun başkenti için mutsuzluk nedeni oldu ve yüzyılların erinci bir anlık savaşa kurban edildi.[68]

---

67. Palmyra'nın tam betimlenmesi konusunda çok az söz söyleyen Pliny'nin yaptığı hesaba göre bu kent, Seleucia'dan beş yüz otuz yedi mil ve Suriye'den ise kıyı olarak en az iki yüz üç mil uzaklıktaydı (*Hist. Nat.*, V, 21).

68. Geçen yüzyılın sonlarında, Halep'ten kalkan birkaç İngiliz Palmyra'nın örenlerini bulmuşlardı. Bizim merakımız, Wood ve Dawkins'in verdikleri bilgilerden beri tam ola-

Aurelianus Emesa'yı Palmyra'dan ayıran kum çöllerini bir baştan öbür başa geçerken Araplar onun yürüyüşünü, durmadan rahatsız ettiler. Beklenmedik zamanlarda saldırıya geçen ve lejyonların ağır işleyen takibinden kolayca sıyrılabilen bu çevik ve atak haydut sürülerine karşı ordusunu ve özellikle araç ve gereçlerini her an koruma olanağı bulamıyordu. Yürüyüşleri de tedirginlik içerisinde geçiyordu. Palmyra'nın kuşatılması çok daha büyük güçlükler yaratıyordu. Yerden yapılan saldırıları yönetirken bir okla yaralanmış olan Aurelianus'un bu konuda büyük gayret göstermesi gerekiyordu. Aslı elimizde bulunan bir mektubunda imparator "Roma halkı," diyor "bir kadına karşı yürüttüğüm savaştan tiksinti duyuyor. Ama Zenobia'nın ne karakterini ne de gücünü biliyorlar. Onun yapmış olduğu çok büyük hazırlıklar üzerinde hiçbir tahminde bulunma olasılığı yoktur. Palmyra akla hayale sığmayacak sayıda mızrak, taş ve her türden silahlarla dolu bulunuyor. Surların her bir yanı iki ya da üç mancınıkla bezenmiş. Bu mancınıklar ara vermeden ateş atmaktadırlar. Cezalandırılma korkusu Zenobia'nın cesaretini artırmaya neden olan bir umutsuzluk esinliyor. Bütün bunlara karşın, bugüne dek tüm girişimlerimizi korumuş ve desteklemiş olan Roma'nın koruyucu tanrılarına güvenmekteyim."[69] Bu güven dura dursun, Aurelianus, tanrıların korumasından ve kuşatma işinden yine de kuşku duyuyordu. Elverişli bir anlaşmaya yanaşmanın daha önlemli bir hareket olacağını düşünerek, kraliçeye parlak bir emeklilik yaşamı, yurttaşlarına da ayrıcalıklarının tanınacağını vaat etti ve önerdi. Bu önerileri direngenlikle reddedildi, ayrıca onur kırıcı sözler de bu geri çevirmeye eklendi.

Zenobia, açlığın kısa zamanda Romalıları çölden geri dönüp gitmeye zorlayacağını düşünüyordu. Öbür yandan da Doğu krallarının, özellikle Pers hükümdarının, doğal bir müttefiki savunmak üzere yardım edeceğine güvenerek övünüyor, bu umutlar, kararlılığını ayakta tutuyordu. Ne var ki Aurelianus'un sabır ve

---

rak giderilmiştir. Palmyra tarihi için, Lowthorp'un özetlediği Dr. Halley'in *Philosophical Transactions*'taki çok değerli bilimsel araştırma incelenebilir (c. III, s. 518).

69. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 218.

diretmesi, bunun yanında talihi, bütün bu engelleri aşmasını sağladı. O dönemde yaşayan Şapur'un ölümü[70] Perslerden beklenen umutları söndürdü ve Palmyra'ya ulaştırılmak istenen pek az yardım bile Aurelianus'un askerlerince ve cömertçe ödediği paralarla kesintilere uğradı. Bu hükümdarın akıllıca aldığı önlemler, kuşatma sırasında Romalıların yiyeceğini güven altında tuttu. Suriye'nin her yanından, durmaksızın kervanlar yiyecek taşıyordu. Sonunda, Mısır'ın fethini parlak bir biçimde tamamlayan Probus, şanlı ordularını getirerek imparatorun askerlerine katıldı. İşte o zaman Zenobia kaçmaya karar verdi. Hecin develerinden en hafifine bindi[71] ve Palmyra'ya, yaklaşık yirmi mil uzaklıktaki Fırat kıyılarına vardığı sırada, onu yakalamak üzere Aurelianus'un gönderdiği hafif süvari birliğince tutuklanarak mparatorun ayakları önüne getirildi. Başkenti de hemen teslim oldu. İçerideki halk, ummaya bile cesaret edemedikleri yumuşak bir muamele gördü. Yenenler, atları, develeri ve büyük ölçüde altın, gümüş, ipek ve değerli taşları topladılar. Orada yalnızca altı yüz okçudan oluşan bir garnizon bırakıldı. İmparator, yeniden Emesa yolunu tuttu, bu kentte bir süre cezalandırma ve ödüllendirme işleriyle meşgul oldu. İşte Valerianus'un tutsak olmasından beri Caesar'ların boyunduruğundan sıyrılmış olan eyaletleri yeniden Roma yasalarına bağlayan başarısı bakımından anılmaya değer savaş böyle oldu.

Suriye kraliçesi, Aurelianus'un önüne çıkarılınca hükümdar ona, Roma imparatoruna karşı hangi cüretle askerlerini çıkardığını sordu. Zenobia'nın yanıtı, saygıyla karışık sertlik belirten ölçü içerisinde oldu "Çünkü," dedi, "Gallienus'a ve Aureolus'a imparator diyebilmem için yüzümü kızartmış olacaktım. Yalnız sizi beni yenen

70. Çok belirsiz bir kronolojinin pek olası bir tarihini saptamaya çalıştım.

71. *Hist. August.*, s. 218; Zosimus, 1, I, s. 50. Her ne kadar deve çok ağır yük taşıyan bir hayvansa da aynı cinsten olan hecin, başka bir türü simgelediğinden, Afrika ve Asya halkı için yalnızca sürat istedikleri zaman kullanılır. Araplar der ki hecin, bir günde öyle yol alır ki, en iyi atlar bile o yolu ancak sekiz ya da on günde geçebilirler (Buffon, *Hist. Nat.*, s. 222. Shaw'un gezilerine de bakınız, s. 167).

ve benim hükümdarım olarak tanıyorum."[72] Kadınlarda irade gücü hemen her zaman yapaydır. Kendilerini tutabildiklerine pek az rastlanır. Zenobia'nın gözüpekliği tehlike anında onu terk etmişti. Yüksek sesle onun öldürülmesini isteyen askerlerin naralarını işitince korkudan donup kaldı. Kendini model olarak önermiş bulunan Cleopatra'nın yüce gönüllü umutsuzluğunu unutarak kendi ününü ve dostlarını kurban etmek suretiyle bağışlanmasını satın almak gibi aşağılık hesaplara girişti. Dostları onun cinsel zayıflığını yönetmişlerdi: Onların öğütleri yüzünden inatçı bir dayatmaya girişme suçunu işlemiş ve bu suçu onlara yüklemişti. Yenenin öç alma davranışlarını onların başlarına yöneltti. Ünlü Longinus ve daha birçokları titreyen Zenobia'ya oranla belki daha suçsuz oldukları halde ölümün pençesinde yok oldular. Bu yüce yazarın adı, kendisine ihanet eden kraliçenin ve yine onu mahkûm eden müstebitin adından çok daha uzun süre yaşayacaktır. Bilim ve deha cahil bir askerin yırtıcı yüreğini heyecana getirmeye yeterli değildi. Ama bilim ve deha, Longinus'un ruhunu yükseltmiş ve güçlendirmişti. Tek bir şikâyet sözü söylemeden, kraliçesi için acıma duygularıyla üzgün ve kederli dostlarını teselli ederek ceza yerine dingin adımlarla ilerledi.[73]

Doğu'yu egemenliği altına aldıktan sonra Aurelianus Avrupa'ya döndü. Asya'yı ayıran boğazı geçince Palmyra valisinin ve garnizon kuvvetinin öldürüldüğünü, halkının da yeniden isyan bayrağını çekmiş olduğunu öğrendi. Bu haber, hiddetini ateşledi, hiç duraksamadan, ikinci kez Suriye'ye –âdeta– uçtu. Çok süratli yürüyüşü Antakya'da büyük korku yarattı. Hemen arkasından Palmyra onun hıncının bütün ağırlığını duymuş oldu. Elde bulunan bir mektubunda bu hükümdar, itiraf ediyor ki,[74] çocuklar, kadınlar, ihtiyarlar ve köylüler de başkaldıranlarla birlikte genel öldürmenin kapsamına girmiş oldular. Her ne kadar güneş tapınağı kurmak gibi bir işle meşgul görünse de yurtlarının yıkılmasından kurtulabilmiş az sayıda Palmyra'lıyı tutmakta yarar gördü. Onlara

72. Pollio, *Hist. August.*, s. 199.
73. Vopiscus, *Hist. August.*, 219; Zosimus, 1, I, s. 51.
74. *Hist. August.*, s. 219.

kentlerini yeniden kurmak ve orada durma izni verdi. Yıkmak, yapmaktan daha kolaydır. Ticaret, güzel sanatlar ve Zenobia'nın büyüklüğünün merkezi, sırasıyla karanlık bir kent, önemsiz bir kale ve sonunda yoksul bir köy haline dönüştü. Bugün otuz ya da kırk aileden oluşan Palmyra'nın hemşerileri, görkemli bir tapınağın geniş kale duvarları içinde yaptıkları kulübelerde oturmaktadırlar.

Aurelianus'un uyanık davranması, kendini beğenmiş rakiplerine karşı zafer kazanmasını sağladı. Artık Aurelianus için yapılacak iş, Palmyra başkaldırması süresince Nil kıyılarında patlak vermiş olan ayaklanmayı ortadan kaldırmaktı. Kendini Odenathus ile Zenobia'nın dostu ve müttefiki olarak adlandıran Firmus, Mısırlı zengin bir tüccardı. Hindistan'la yaptığı ticaret, Kızıldeniz kıyılarına egemen olan Blemmye ve Saracens'lerle kendisi arasında samimi bağlar kurmuştu ve bunları kolayca Mısır'a sokabilir, tasarladığı planların uygulanmasını kolaylaştırabilirdi. Mısırlıların özgürlük umudunu ateşledi; coşkun kalabalık kuvvetlerle İskenderiye'yi ele geçirdi; imparatorluk erguvanını kuşandı; para bastırdı; emirler yayınladı ve yalnız kendi kâğıdının satışını sürdürmeye yetenekli diye böbürlendiği büyük bir ordu kurdu. Bu gibi güçler pek az korkutucu olur. Söylemeye bile gerek yok ki Firmus bozguna uğradı, yakalandı, işkence cezasına uğratıldı ve öldürüldü. Senato ve halk Aurelianus'un bu başarısını da alkışladılar. Bu hükümdar, üç yıldan daha az bir sürede, Roma dünyası içerisinde barışı ve uyumu yeniden kurmuş olmakla kutlanabilirdi.[75]

Cumhuriyetin kuruluşundan beri hiçbir komutan Aurelianus'a yapılan denli zafer alayları ve şenliklerle kutlanmış değildi. Hiçbir zafer alayı böyle gösterişli ve görkemli olmamıştır.[76] Önce

75. Bkz. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 220, 242. Pencereleri camlı olduğundan bir lüks örneği olarak dikkat çekilmektedir. Gücü, iştahı, değeri ve her işteki ustalığıyla ünlüydü. Aurelianus'un bir mektubundan anlaşıldığına göre Firmus, başkaldıranların sonuncusuydu. Tetricus da daha önce yenilgiye uğratılmıştı.

76. Vopiscus'un Aurelianus için yapılan zafer alaylarını betimleyişine bakınız. Küçük özellikleri bu yazarın niteliğine uygun ayrıntılı anlatılarla orada görmek mümkündür.

yirmi fil, dört tane krallık kaplanı, kuzey, doğu ve güney iklimlerinde yaşayan ve oralardan bulunup getirilmiş az rastlanılır iki yüz hayvan görünüyordu. Bunları, arenada yapılan kanlı oyunlarda fedai olarak oynayan altı yüz gladyatör izliyordu. Asya'nın hazineleri, fethedilmiş bunca ülkenin silahları ve bayrakları, Palmyra kraliçesinin değerli eşyaları bakışımlı olarak ya da sanatçı eliyle karışık bir biçimde düzenlenerek sergilenmiş halde alaya katılıyordu. Dünyanın en uzak ülkelerinden, Etiyopya'dan, Arabistan'dan, Pers'ten, Bactriana'dan, Hindistan'dan ve Çin'den gelen elçiler, zengin ve çok dikkat çekici giysileri içerisinde, Roma imparatorunun ününe ve gücüne karşı saygılarını sunuyorlardı. Hükümdar, kendisine verilen, özellikle çok sayıdaki minnet duyan kentlerce sunulan altın taçları oldukları gibi halka sergiliyordu. Karamsar bir tavırla ilerleyen Gotlar, Vandallar, Sarmatlar, Almanlar, Franklar, Galyalılar, Suriyeliler ve Mısırlılardan oluşan uzun bir tutsaklar kafilesi Aurelianus'un galibiyetlerine tanıklık ediyorlardı Her halk özel bir yazıtla birbirinden ayrılıyordu. Amazon adı altında belirtilen Got kökenli on kadın savaşçı, silahları ellerinde olduğu halde geçişe katılıyorlardı.[77] Tutsaklar alayına tiksinerek bakan seyirciler gözlerini İmparator Tetricus ile Doğu kraliçesine dikiyorlardı. Birincisi, oğluyla birlikte, Augustus saygınlık göstergesi olarak tozluklu Galya poturu,[78] safran rengi bir gömlek ve erguvan palto giymişti. Tutsak durumdaki Zenobia, bakışları üzerinde topluyordu. Mücevherlerinin çok büyük ağırlığı altında ezilmiş gibi görünen bu ünlü tutsağın güzelliği herkeste hayranlık yaratıyordu. Bir köle onun boynunu

Çok ilginç olaylar yazılıdır (*Hist August.*, s. 220).

77. Barbar uluslarda kadınlar çoğunlukla kocalarıyla birlikte savaşırlardı. Ne var ki eski ya da yeni dünyada bir Amazonlar toplumunun mevcut olması olası değildir.

78. Kısa pantolon ya da tozluklu potura (*braccae*) İtalya'da her zaman bir Galya ve barbar modası gözüyle bakılmıştır. Bununla birlikte Roma'da bunları benimsemeye başlıyorlardı. Uylukları ve bacakları sargıyla sarmak (*fasciae*), Pompeuis ve Horacius dönemlerinde bir zevke düşkünlük ya da sağlıksızlık göstergesi sayılıyordu. Trajanus'un çağında bu türlü kuşanma zengin ve gösterişli kimselere özgü bir tutum haline gedi. Yavaş yavaş basit halk tarafından da benimsendi. Bkz. Sueton., *August.*, c. 82, özellikle Casaubon'un çok merak çekici notu.

çevreleyen alttın zinciri aşağıdan tutup kaldırıyordu. Bir zamanlar üzerine binmiş olarak Roma'ya girmeyi umduğu görkemli arabanın önünde yaya olarak yürüyordu. Bu arabayı iki gösterişli araba izliyordu, bunlardan biri Odenathus'undu, öbürü ise Pers kralınınkiydi. Onuruna zafer alayı düzenlenen Aurelianus, dört geyiğin ya da dört filin çektiği[79] ve vaktiyle bir Got kralının olan bir arabaya binmişti, senatonun, halkın ve ordunun en tanınmışları bu büyük geçidin son katılanları oluyordu. Şaşkınlık içerisinde kalmış büyük insan yığınları alkışlarıyla ortalığı çınlatıyor, kendilerini minnettin ve içtenlikli sevincin en canlı coşkunluğuna bırakıyorlardı. Bütün zafer simgeleri arasında Tetricus'un görünüşü senatörler üzerinde çok değişik duygular uyandırıyordu. Bir Romalıyı ve bir magistrate'yi halkın alçaklığına teslim eden kendini beğenmiş hükümdara karşı –kendi kendilerine– söylenmeden edemiyorlardı.[80]

Ne var ki Aurelianus'un gönlü yüceydi. Rakiplerine hakaret edilmesine göz yumdu ve onlara üst perdeden bakarak haklarında birtakım işlemler yaptırdıysa da sonradan, Cumhuriyet'in eski zaferlerini pek seyrek olarak onurlandıran bir şefaati onlardan esirgemedi. Çoğunlukla zafer alayı Capitolium'a çıkar çıkmaz, taçlarını ya da özgürlüklerini başarısız olarak savunmuş krallar, hapiste celladın eliyle yok oluyorlardı. Aurelianus'un yenilgiye uğrattığı imparatorluk gasıpları ihanetle suçlanıyorlardı. Yenilgileri, onları yasanın pençesine teslim etmiş oluyordu. Oysa onlar yaşamlarını zenginlik ve onurlu bir dinlenme içerisinde geçirdiler. İmparator, Zenobia'ya, başkentin yaklaşık yirmi mil yakınındaki Tibur ya da Tivoli'de güzel bir köşk armağan etti. Suriye kraliçesi, kısa sürede Romalı hanımefendilerinin yaşam törelerini benimsedi. Kızları da ünlü kişilerle evlendiler. Ailesi, beşinci yüzyılın ortalarında soyu-

79. Anlaşıldığına göre arabayı geyikler çekiyordu. Aurelianus'un madalyalarında görülen filler, bilgin kardinal Noris'e göre, yalnızca bu hükümdarın Doğu'ya boyun eğdirmiş olmasını simgelemektedir.

80. Calphurnius'un anlatısı (*Eclog.*, 1, 50): "nullos ducet captiva triumphos", Roma'da uygulanmıştır, bir atfı ve çok açık bir sansürü kapsamaktadır.

nu sürdürmekteydi.[81] Kendi sosyal sınıfları içerisindeki yerlerini ve servetlerini yeniden kuran Tetricus ile oğlu, Caelian tepesinde görkemli bir saray yaptırdılar. İnşaat bitince, kendilerini yeneni yemeğe çağırdılar. Aurelianus içeri girerken, eski rakiplerinin serüvenlerini simgeleyen bir tabloyu görerek hoş bir sürprizle karşılaşmış oldum. Tabloda imparatora Galya'nın krallık asasıyla bir taç sunuluyor ve onun elinden kendilerine senatörlük saygınlığı veriliyordu. Babaya Lucania yöneticiliği verildi.[82] Onunla görüşen ve dostluk kuran hükümdar, İtalya'nın bir eyaletinde yönetici olmanın, Alplerin ötesinde kral olmaktan daha yeğ olup olmadığını Tetricus'a içtenlikle sordu. Oğlu ise senatoda büyük bir saygınlık kazandı, bütün Roma soyluları içinde Aurelianus'un ve ardıllarının en çok beğenisini elde eden bir kimse oldu.[83]

Yukarıda betimlemesini verdiğimiz zafer alayı o denli kalabalık büyüktü ve öyle ağır bir görkemde ilerliyordu ki sabah şafakla birlikte başladığı halde dokuz saatten biraz önce Capitolium'a varılabilmişti. İmparator saraya geldiği zaman gece olmuştu. Bu parlak merasimi tiyatro temsilleri, sirk oyunları, yabani hayvan avları, gladyatör savaşları ve deniz savaşları izledi. Birliklere ve halka çok büyük bahşişler dağıtıldı. Hoş ve yararlı çeşitli kuruluşlar, başkentte yenenin galibiyetini sürekli hale getirmeye yardımcı oldular. Doğudan alınan ganimetlerin büyük bir bölümü Roma tanrılarına ayrıldı. İmparatorun gösterişli dindarlığı Capitolium'a ve öbür tapınaklara çok değerli armağanlar konulmasını gerektirdi. Yalnız güneş tapınağına bin beş yüz altın sterlin sunuldu.[84]

81. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 199. Hieronym., *Chron.*; Prosper, *Chron*; Baronius, Saint Ambroise zamanında Floransa rahibi olan Zenobius'un kendi ailesinden olduğunu ileri sürmektedir.

82. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 222; Eutropius, lX, 13; Genç Victor. Ne var ki Pollio (*Hist. August.*, s. 196), Tetricus'un bütün İtalya'nın eşgüdümcüsü (corrector) olduğunu ileri sürmektedir.

83. *Hist. August.*, s. 1 97.

84. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 222; Zosimus, 1, I, s. 56. Oraya Palmyra'dan getirilen Belus ve Sun imgeleri yerleştirildi. Tapınak, Aurelianus'un saltanatının dördüncü yılında adanmıştı (Eusebius, *Chron.*). Ne var ki gerçekten onu, tahta çıkışından hemen sonra inşaya başlamıştı.

Quirinal tepesinde kurulmuş bu görkemli tapınak, zafer şenliklerinden hemen sonra, Aurelianus'un, yaşamının ve varlığının yapıcısı olarak kutsadığı Tanrı'ya adandı. Annesi, küçük bir güneş tapınağında basit bir rahibenin yapacağı hizmetleri gördü. Mutlu köylü, çocukluğundan beri, güneş tanrısı için özel bir bağlılık duygusunu içinde saklamıştı. Aurelianus, onurlar alanında şan ve üne kavuşunca bu tanrıya duyduğu minnet, boş inancını daha da güçlendirdi. Nasıl güçlendirmesin ki dünyanın efendisi bu denli çok utkularla ün kazanmış bulunuyordu.[85]

Orduları, imparatorluğun dış ve iç düşmanlarını yenmişti. Onun hakkındaki sava göre, zayıf ve ezici bir yönetimin meydana gelmesine neden olduğu cinayetleri, fesat hareketlerini, isyan alışkanlığını, zararlı komploları bütün Roma dünyası içinde kurtarıcı sertlik ve disipliniyle boğdu.[86] Kötülüğün artışlarını ve iyileştirmenin yavaşlığını dikkatle incelersek genel karışıklık yıllarının birçok ayları hiç harekete geçemeden geride bıraktığını anımsayacak olursak bu sıralarda kendini gösteren kısa aralıklı barış zamanlarının bile sürekli olmadığını düşünerek diyebiliriz ki İmparator Aurelianus'un bir reform planını yapıp uygulayabilmesi olanaksızdı. Paranın yeniden sağlığa kavuşturulması için gösterdiği çabalar bile tehlikeli bir ayaklanmaya yol açmıştı. İmparator, özel bir mektubunda bu karışıklıklardan yakınmaktadır: "Öyle anlaşılıyor ki," diyor, "tanrılar benim alınyazımı sürekli bir savaş hali içerisinde yaşamak biçiminde yazmışlar. Küçük bir kargaşa, başkentin göbeğinde büyük bir yangın haline dönüşmüş bulunuyor. Darphane işçileri, kendisine maliyede iş verdiğim Felicissumus'un kışkırtmasıyla ayaklandılar. Bu ayaklanma bastırıldı, ama bana yedi bin askere mal oldu. Bu askerler Dacia'daki ve Tuna kıyılarındaki ordulardan seçilmişti."[87] Aynı olayı anlatan başka yazarlar bunun imparator

85. Bkz. *Hist. August.*, s. 210, talihinin yorumları. Güneşe bağlılığı mektuplarında ve madalyalarında da görülmektedir; Julian, *Caesar*'da onda söz etmektedir (Spanheim'in açıklaması, s. 109).

86. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 221.

87. *Hist. August.*, s. Aurelianus, askerlerini *Hiberi Riparienses*, *Castriani* ve *Dascisci* olarak

için yapılan zafer töreninden az sonra olduğunu söylemektedirler. Ayrıca, kesin savaşımın Caelian tepesinde verildiğini, işçilerin paranın maden değerini düşürdükleri için devlet itibarını yeniden kurmak üzere Aurelianus'un kötü para (züyuf akçe) karşılığında tam ayar verdiğini ve halkın hazineye güvenini sağlamak istediğini de yine bu yazarlar anlatılarına eklemektedirler.[88]

O denli olağanüstü bir olay derinleştirilmek istenirse anlatılan hal ve koşulların gösterildiği gibi birbiriyle bağdaşır olmadığı ve olasılıktan ne derece yoksun bulunduğu görülecektir. Para bileşiminde bozukluk yapılması, gerçekte Gallienus'un yönetimine pek uygun düşen bir iştir. Görünüşe göre, bu kötü uygulamada çalıştırılmış olan kimseler Aurelianus'un çok sert adaletinden pek ziyade korkmuşlardır. Ne var ki suç, çıkarda da olduğu gibi, az sayıda kimseyi ilgilendirmiş olmalıydı. İşin asıl anlaşılması güç yanı, bu suçluların alçakça aldattıkları bir halkı, kendilerinin ihanet ettikleri bir hükümdara karşı nasıl ayaklandırabildikleridir. Kamuya karşı işledikleri ihanet suçunu jurnalciler ve öbür kötü baskıcılarla paylaşmak istemelerinden öyle olmuş olabilir. Madenî paraların sağlığa kavuşturulması halk için, çok sayıda eski hesapların, İmparator'un buyruğuyla Trajanus alanında yakılmasından daha hoş bir şey olamazdı.[89]

Ticaret ilkelerinin yeni yeni bilinmeye başladığı bir yüzyılda, en çok istenilen hedefe, belki ancak sert tutumla ve uluorta tutulmuş yollarla varılabiliyordu. Ne var ki bu gibi araçlar uzun ömürlü olamazdı ve tehlikeli bir savaşın ateşini tutuşturamaz ya da sürdüremezdi. Kimi zaman, toprak üzerine ve zorunlu geçim maddelerine konulan ağır vergilerin daha da arttırılması, yurtlarında kalmaya zorlanmış olanları ya da yurtlarını bırakma kararına varamayanları etkileyebilir. Paranın gerçek değerini yeniden kazandıran başka çareler de vardır. Sürekli yarar geçici kötülüğü kısa sürede yok eder. Kayıp, büyük insan yığını arasında bölüşülür. Az sayıda zengin

adlandırmaktadır.

88. Zosimus, 1, I, s. 56; Eutropius, IX, 14; Aurel. Victor,

89. *Hist. August.*, s. 222; Aurel. Victor.

bireyler servetlerinde bir azalma duyacak olurlarsa, servetlerindeki bu azalma ölçüsünde etkinliklerinden de olurlar.

Aurelianus belki ayaklanmanın gerçek nedenini başka bir biçimde göstermek istiyordu. Bununla birlikte paranın sağlamlaştırılması, hoşnutsuzlukların büyük bir bölümü için bahane olarak gösterilmiştir. Roma, özgürlükten yoksundu ama fesatlığın tuzağına düşmüş durumdaydı. Kendisi de halktan biri olarak dünyaya gelmiş olan imparator, halk için özel bir sevgi gösteriyor, senato, şövalyeler ve pretoryen muhafızlarıyla uyuşmazlık halinde bulunuyordu.[90] Bu sınıflar için hiç gizli birlik kurmaya gerek yoktu. Bunlar kesinlikle durumlarını sürdürürlerdi. Doğuyu ve batı eyaletlerini yeniden fethetmiş ve başlarında savaşçı bir hükümdarın bulunduğu, gazilerden kurulu Tuna lejyonlarına karşı boy ölçüşebilecek güçleri bir araya getirebilmek için birincinin otoritesi, ikincinin serveti ve üçüncünün de silahları gerekliydi.

Tarihin o derece az bir olasılıkla para işçilerine yüklediği bu ayaklanmanın gerçek güdüsü ya da konusu ne olursa olsun, Aurelianus en sert biçimde bunu bastırdı.[91] Doğal olarak sert biçimde bastırdı, çünkü erguvan içerisinde bir köylü ve asker kalbini saklamaktaydı. Duygusallığın yumuşak heyecanlan onun bilmediği şeylerdi. Ölüm, işkence ve insanlığın kederli görünüşü onda hiçbir izlenim yaratmıyordu. İlk gençlik çağından beri silah talimleri içerisinde büyümüştü, bir yurttaşın yaşamına pek az değer verirdi. En küçük suçlan askerlik yöntemleriyle cezalandırarak sivil yönetimde de sert ordu disiplinini uygulamaya başlamıştı. Adalet için duyduğu büyük sevgi, çoğu zaman kör ve hiddetli bir tutkuya dönüşüyordu. Kendisinin ve devletin tehlikede olduğunu sandığı zamanlarda olağan yaptırımları bir yana atıyor, suçla ceza arasında hiçbir orantı kurma gereğini düşünmüyordu. Kendisini ödüllendirmeleri gereken Romalıların ayaklanması onun kibirli ruhunu tutuş-

90. Bu kopukluk, Aurelianus'un Mısır'dan dönüşünden önce dürtüklenmişti (Bkz. Özgün bir mektuptan söz eden Vopiscus, *Hist. August.*, s. 224.

91. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 222; iki Victor; Eutropius, IX, 14; Zosimus (1, I, s. 43) ancak üç senatörden söz ediyor, onların ölümünü Doğu savaşından önce gösteriyor.

turdu. Cumhuriyetin en soylu aileleri, nedeninin meydana çıkarılması çok zor olan bu komployа karışmış olmakla suçlandı ya da sanık olarak nitelendirildiler ve onun hıncının etkilerini duydular. Yatışmaz intikamı dereler gibi kan akmasına neden oldu. Cellatlar yorgun düşmüşlerdi, ceza evleri ise ordu halinde insanlarla dolup taşmıştı. Zavallı senato, en ünlülerinin ölümüne ya da ortadan kaybolmasına yanıyordu.[92] Bu meclis, imparatorun kibrinden de onun zulmünde gördüğü hakaretten daha azını görüyor değildi. Sivil kuruluş ve kurallar üzerinde çok az bilgiye sahip bulunan ya da bu kuruluş ve kurallara uymayacak denli kendini beğenmiş olan Aurelianus, gücünü ancak kılıcın durdurabileceği savındaydı. Kurtardığı ve buyruğu altına almış olduğu bir monarşiyi fetih hakkına dayanarak yönetiyordu.[93]

Parlak bir saltanat sürdüğünü birazdan göreceğimiz akıllı bir imparatorun görüşüne göre Aurelianus, bir imparatorluğu yönetmekten çok bir orduya komuta etme yeteneklerine sahip bulunmaktaydı.[94] Doğanı ve deneyimin kendisine büyük bir üstünlük sağladığı işine yeniden dönmek için sabırsızlanan Aurelianus, zafer töreninden birkaç ay sonra ordularının başındaki yerini aldı. Herhangi bir yabancı ülkeyle yapılacak savaşta lejyonların çevik ruhuna idman yaptırmalıydı. Valerianus'un başına gelenlerden böbürlenen Pers kralı, alçakça saldırıya uğramış bulunan cumhuriyetin saygınlığı karşısında cezasız kalmıştı ve durmadan meydan okuyordu. Değerli ve disiplinli olmakla birlikte daha az sayıdaki bir ordunun başında Asya ile Avrupa'yı ayıran boğaza dek ilerlemişti. Umutsuzluğun çabalarına karşımutlak iktidarın zayıf bir engel olduğunu denemiş oldu. Sekreterlerinden birini haksız vergi ödetmiş olmakla suçlandığı için cezalandıracağını söylemişti ve imparatorun teh-

92. "Nulla catenati pompa senetus
Carnisicum lassabit opus; nec carcere pleno
Infelix raros numerabit curia Patres."
Calphurn, *Eclog*, I, 60.

93. Genç Viktor'a göre, kimi zaman imparatorluk tacını taşıdı. Madalyalarında *Deus* ve *Dominus* sözcükleri okunmaktadır.

94. Diocletianus'un gözlemi böyleydi. Bkz. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 224.

didinin, çoğu zaman boşuna olmadığı biliniyordu.

Suçlunun başvurduğu en son çare ordunun başlıca subaylarının da aynı tehdit kapsamına girdiklerine ya da hiç değilse aynı tehlikelere uğrayacaklarına onları inandırmak oldu. Efendisinin yazısına tıpkısıyla öykünebildiğinden ölüme mahkûm edilenleri kapsayan ve içinde adları bulunan her listeyi onlara gösterdi. Hileden kuşkulanmadıkları ya da böyle bir incelemeye girişmedikleri için, imparatoru öldürerek bu kötü sondan kurtulmaya karar verdiler. Komplocular arasında bulunanlardan bir bölümü, görevleri gereği, imparatorun yanına serbestçe girebildiklerinden Bizans ile Heraclea arasında ona saldırdılar. Kısa bir karşı koymadan sonra İmparator, her zaman sevmiş olduğu bir generalin eliyle yaşamını yitirdi. Aurelianus, ordunun üzüntülerini ve senatonun nefretini mezara götürdü. Onun başarıları, yetenekleri ve serveti genel bir hayranlık uyandırmıştı. Ölümüyle devlet, yararlı bir reformcuyu yitirmiş oldu. Onun sertliği genel bozukluk karşısında haklı bir tutum olarak nitelendirilebilirdi.[95]

95. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 221 ; Zosmus, 1, I, s. 57. Eutrop., IX, 15; iki Victor.

XII. BÖLÜM

Aurelianus'un Ölümünden Sonra
Ordunun ve Senatonun Tutumu
Tacitus, Probus, Carus ve Oğullarının Saltanatları

M.S. 275 - M.S. 284

Tutumları nasıl olursa olsun, Roma imparatorlarının hüzün verici koşulları işte böyleydi ve bu hükümdarlar, olağan olarak, aynı alınyazısını taşıyorlardı. Zevk ve sefa ya da erdem yumuşaklık ya da sertlik, tasasızlık ya da gayret ve başarı, bütün bunlar hepsini uçuruma sürüklüyordu. Hemen bütün saltanatlar, benzer felaketlerle sonuçlanıyordu: Bu felaketler genel kıyımların ve ihanetlerin usandırıcı yinelenmesinden başka şeyler değildi. Aurelianus'un öldürülmesi daha çok onu izleyen olağanüstü olaylardan ötürü ilginç oldu. Lejyonlar, zafer kazanmış komutanlarına saygı duyuyorlardı. Ona ağladılar ve ölümünün öcünü aldılar. Alçak sekreterin düzeni ortaya çıkarıldı ve cezalandırıldı. Hareketi hazırlayanlar, masum bir hükümdara karşı kendilerini yanlış yola sürükleyen hatalarını anlayarak, içtenlikli ya da ustalıklı bir yapmacıkla pişmanlık içerisinde, cenaze töreninde bulundular. Duyguları aşağıda belirtilen ve tüm askerlerin oybirliğiyle hazırlanan mektuba imzalarını attılar.[1] "Roma'nın yiğit ve değerli orduları, senatosu ve halkı. Bir kimsenin cinayeti ve birçoklarının nefreti, son imparatorumuz Aurelianus'u aramızdan almış bulunuyor. Sizler ki aldığınız önlemlerle devleti bir baba gibi yönetirsiniz, bu hükümdarı tanrılar katına koyma kararınızı esirgemeyin ve imparatorluk erguvanına en yaraşır ardılı belirleyin; cinayeti ve kötülüğü kaybımıza neden olanlardan hiçbiri başımızda saltanat sürmemelidir." Senatörlerin şaştıkları nokta, bir imparatorun kendi ordugâhında öldürülmüş olmasıydı. Aurelianus'un çöküşüne içlerinden seviniyorlardı. Lejyonların alçak gönüllü ve saygılı mektubu her yerde açıkça okunduğu zaman senatörlerde de çok güzel bir etki yaratmış oldu. Son

1. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 222. Aurelius Victor biçimsel bir temsilci kurulunun (orduları simgeleyen) senatoya gönderildiğinden söz etmektedir.

hükümdarlarının anısına, ancak korkunun, belki de takdirin etken olabileceği onurları büyük cömertlikle verdiler. Minnetlerinin coşkusu içinde, cumhuriyetin sadık ordularına, imparator seçme konusunda senatonun yasal otoritesini tanımak gibi büyük gayret ve yüksek düşüncelerinden dolayı gönül borcunu ödediler. Bütün bu dalkavukça saygıya karşın meclisin en dikkatli üyeleri korkunç yığınların kaprisine kişiliklerini ve saygınlıklarını ileri sürmeyi göze alamıyorlardı. Gerçekte lejyonların gücü içtenliklerinin güvencesi sayılırdı, çünkü onlara komuta edenler kendilerini gizleme yoluna pek seyrek olarak başvururlardı, Peki bu tutumlarına nasıl yenilebilirdi? Lejyonlar seksen yıldan beri anayasal düzenin temel ilkelerini çiğneyip durmuşlardı. Acele olarak duyulan pişmanlığın eski alışkanlıkları birdenbire silip atacağına inanılmalı mıydı? Askerler alıştıkları ayaklanmalara kendilerini yine kaptırırlarsa bu küstahlıklarının senatonun saygınlığını hiçe indirmesinden ve onun seçme konusu için kötü bir darbe oluşturmasından korkulurdu. Bu gibi güdülerle, yeni bir imparator seçimini askerlerin yapmasını öngören bir kararname senato tarafından kabul edildi.

Bu kararnameyi izleyen karşı durum alma insanlık tarihinin en dikkate değer ve en olağanüstü olaylarından biridir.[2] İktidar üzerine oynamaktan artık bıkmış gibi görünen birlikler, senatoya yeniden yalvararak imparatorluk erguvanını senatörlerden birine vermesini istediler. Senato bu öneriyi geri çevirmekte, ordu da isteğinde ısrar ettiler. Öneri en azından üç kez yapıldı ve her seferinde de geri çevrildi. Her iki yan da hükümdar seçmeyi inatçı bir alçakgönüllülükle birbirine önerip dururken sekiz ay da böylece geçip gitti. Bu süre içerisinde Roma dünyası başsız, kendiliğinden imparatorluğu gasp etmeye kalkışan kimse çıkmadan ve ayaklanmasız bir (sessiz anarşi) dönemi yaşadı. Aurelianus'un atamış

2. Başlıca kaynak olarak aldığımız Vopiscus, Aurellanus'un ölümünden yalnızca on altı yıl sonra, Roma'da yazıyordu. Olayların üzerinden henüz çok zaman geçmemiş olması yanında, bilgileri senato zabıtlarından ve Ulpianus kitaplığındaki özgün yazılardan almaktadır. Zosimus ve Zonaras, Roma anayasal düzeninden, genellikle olduğu gibi bu olaydan habersiz gibi görünmektedirler.

olduğu generaller ve yüksek dereceli idareciler olağan görevlerini yapmayı sürdürdüler. Bu (fetret) dönemi içerisinde yalnız tek bir kimse, bir Asya prokonsülü, görevini yürütmedi.

Aşağı yukarı buna benzer bir durum Romulus'un ölümünden sonra olmuştu. Yaşamları ve karakterleri iyi incelenecek olursa, Romulus ile Aurelianus arasında bir benzerlik görülebilecektir. Roma'nın kurucusu yok olduğu zaman bir filozof sabininin seçilmesine dek on iki ay süreyle Roma tahtı boş kaldı. Devletin çeşitli kuruluşlarının aynı biçimde birlik içerisinde kalmalarıyla genel huzur ve sükûn korunmuş oldu. Numa zamanında, patricius'ların otoritesi halk sınıfını içine almakta, özgürlük dengesi erdemli ve sınırlı bir devletin elinde rahatlıkla tutulabilmekteydi.[3] Roma, çocukluk dönemi sayılan o ilk çağlarından çok farklı olarak, artık çökmeye doğru yönelmişti. O zaman her şey fırtınalı bu fetret dönemine benziyordu: imparatorluğun çok yaygın yüz ölçümü, pek büyük ve gürültülü bir başkent, istibdadın kölelik eşitliği, dört yüz bin ücretli askerden oluşan bir ordu ve anayasal düzeni sarsmış olan, sık sık yinelenen ihtilallerin verdiği deneyim... Söz dinlemenin ve uyumun bozulması için yeterli bunca etkene karşın Aurelianus'un anısı ve onun koyduğu disiplinin etkisini sürdürmesi birliklerin ayaklanma huylarının depreşmesine olduğu kadar komutanlarının da tehlikeli tutkularının harekete geçmesine engel oldu. Lejyonların en değerlisi Boğaziçi (Bosphorus) kıyılarında üstlendi, imparatorluk bayrağı Roma'nın ve eyaletlerin daha dar kadrolu birliklerinde saygınlık simgesi olarak dalgalandı. Geçici de olsa, askerler arasında yüksek gönüllülüğün duyabileceği bir hayranlık heyecanı yaygınlaştı. Her halde senato ile ordunun bu yeni dostluğunu, yönetimin gücünü yeniden kazandırmak, cumhuriyete eski görkemini geri vermek için tek umar olarak gören sayıdaki gayretli vatanseverler ayakta tuttu.

25 Eylül'de, Aurelianus'un ölümünden yaklaşık sekiz ay sonra, konsül senatörleri toplantıya çağırdı ve onlara imparatorluğun belirsiz ve tehlikeli durumunu açıkladı. Lejyonların geçici bağlı-

3. Tite-Live, I, 17. Dionys. Halicarn., 1, II, s. 115. Plutark, *Numa*, s. 60.

lıklarının bir anda, en küçük bir bahaneyle bozulabileceğini, belli belirsiz imalarla anlatarak daha sonra meydana gelebilecek sayısız kötü durumların imparator seçimini tehlikeye sokabileceğini uzdilli betimlemelerle canlandırdı. Germenlerin Ren'i geçtiklerini, Galya'nın en zengin ve müstahkem kentlerini işgal ettiklerini bilmiyor muyuz diye sordu. "Pers kralının açgözlülüğü bütün doğuyu korku ve telaş içerisinde yaşatmaktadır. Mısır, Afrika, İllirya yabancı ve yurtiçi düşmanların silah ve ordularına açık durumdadır. Suriyeliler daha yeni buyruk altına alındılar. Bu kaypak halk bir kadının krallığını Roma yasalarının kutsallığına yeğ tutmaktadır." Konsül, senatörlerin en başta geleni Tacitus'a yeni bir seçimin önemli konusu üzerindeki düşüncesini sordu.[4]

Kişisel değer, takma bir büyüklüğün üzerinde görülebilseydi Tacitus'un soyluluğu gözümüzde hükümdarların soyundan daha gerçek bir soyluluk olarak görebilirdi. Ölümsüz yazıları çok ilerde yetişecek kuşakları bile aydınlatabilecek değerde olan bir filozof tarihçinin soyundan gelmekteydi.[5] Senatör Tacitus o sırada yetmiş beş yaşındaydı.[6] Servet ve onurlar temiz yaşamının akışını daha da güzelleştirmişti. İki kez konsül saygınlığını kazanmıştı.[7] Elli ya da altmış milyonluk varlığa sahipti ama onurlu yaşıyordu ve gösterişten uzaktı.[8] Bu saygıdeğer vatandaş, çok sayıdaki hükümdarın yönetimi sırasında cumhuriyetin zaman zaman ezilmiş ya da yükselmiş olduğunu görmüştü. Elagabalus'un saçmasapanlıklarından Aurelianus'un yararlı sertliğine varınca dek, bunca hükümdarın

4. Vopiscus (*Hist. August.*, s. 227) onu "primae sententi o consularia" ve hemen sonra da "princeps senatus" diye adlandırıyor. Roma hükümdarlarının bu gösterişsiz unvanı küçük gördüklerinden, bunu senatörlerin en kıdemlisine bıraktıkları varsayılabilir.

5. Bu soy kütüğüne yapılabilecek tek itiraz o tarihcinin Cornelius ve İmparator Claudius olmasıydı. Ne var ki Bizans'ta takma adlar son derece değişik ve belirsizdi.

6. Zonaras, 1, XII, s. 637.

7. 273'te olağan konsüls seçilmişti, çok sene önce de olasılıkla Valerianus döneminde *suffectus* olduğunda kuşku yoktur.

8. "Bis millies octingenties". Vopiscus, *Hist. August.*, s. 229. Bu tutar sekiz yüz kırk bin Roma gümüş pounduna denktir ve her biri Tours kentinde basıldığı için -yaklaşık- her biri yetmiş *toumoi*'s karşılığıdır. Ne var ki Tacitus döneminde para, ağırlığından ve saflığından çok şey yitirdi.

tutumları ona, imparator tahtını çevreleyen görevler, tehlikeler ve tuzaklar üzerine tam bir kanı edinme fırsatı vermiş bulunuyordu. Atasının kitaplarından insan doğası ve devletin anayasal yapısı üzerine en gerçek bilgileri ve kanıları almış ve öğrenmişti.[9] Halkın oyu, imparatorluğa en değer kimsenin Tacitus olduğuna çoktan kararını vermişti bile. Bu tür koltuklanmalara kulak vermeksizin ve hiçbir yerden haber alıp vermeye kalkışmadan, Campania'daki keyif evlerinden birine çekildi. Senatodaki onurlu yerini almasını ve öğütleriyle cumhuriyete yardımcı olmasını buyuran konsülün sözünü dinlemek zorunda kalmadan az önce Baiae'de bulunuyor ve iki aydan beri huzur içerisinde geçen bir yaşamın iyi yanlarını tadıyordu.

Konuşmak için ayağa kalkınca bütün meclis onu Augustus ve imparator adlarıyla selamladı. "Tacitus Augustus, tanrılar seni korusun!. Seni hükümdarımız olarak seçiyoruz. Roma'yı ve dünyayı senin yönetimine emanet ediyoruz. Senatonun elinden imparatorluğu kabul et, çünkü senin değerli bilgine, tutumuna ve senin törelerine onun gereksinimi var." Gürültü ve alkışlar durunca Tacitus bu denli gösterişli bir biçimde kendisine önerilen tehlikeli onuru geri çevirmek istedi. Aurelianus'un savaşçı kişiliğinin yerini alabilmeye yaşının ve sağlığının elverişli olmadığını ileri sürdü. "Bu kollar, *conscript fathers* (senatörler), zırhlı araçların ağırlığını taşımaya, askerî gerekleri yerine getirmeye elverişli midir? Değişik iklimler ve asker yaşamının yorgunlukları, bin bir türlü ev özenleriyle ayakta tutabildiğim zayıf naturamı hemen bozacaktır. Tükenmiş yaşama gücüm ancak senatörlük görevlerini yapabilmeme olanak vermektedir. Bu güç, savaşın ve devlet yönetiminin ağır işlerine nasıl dayanabilecektir? Günleri barışın ve sessiz yaşamın gölgesinde geçmiş hasta bir ihtiyara lejyonların saygı göstereceğine

9. Tahta çıkışından sonra, Tacitus'un eserlerinden, her yıl, on nüsha çoğaltılmasını ve genel kitaplıklara konulmasını buyurdu. Roma kitapllıkları çok zaman önce yok oldu. Tacitus'un yapıtlarından en değerlileri tek bir el yazmasında saklandı ve bu da Westphalia'nın bir manastırında bulundu (Bkz. Bayle, *Dictionnaire Art*, "Tacite" maddesi ve Juste Lipse, *Annal.*, 1, I, 9.)

inanıyor musunuz? Vatandaşlarımın iyi kanısını bozuntuya uğratmış olmamı isteyebilir misiniz?"[10]

Tacitus'un bu samimi isteksizliği senatonun sevgi dolu direnişiyle yenilgiye uğradı. Beş yüz ağız hep birden, Numa, Trajanus, Hadrianus ve Antoninus'ların devlet dizginlerini geçkin yaşlarındayken ele aldıklarını, cumhuriyetin vücudun kalıbına değil ruhuna gereksinmesi olduğunu, bir asker değil hükümdar seçtiklerini ondan istedikleri şeyin, lejyonların değerini aklıyla yönlendirmesinden ibaret olduğunu dil uzluğuyla yineledi. Üstü örtülü olarak genel isteği de yansıtan bu sıkıştırıcı ısrarlar, Tacitus'tan sonra en saygın senatör olan Metius Falconius'un yaptığı daha düzenli bir konuşma ile desteklendi. Falconius, tutkularının aşırılığına kendini kaptırmış genç hükümdarlarca yönetildiği zamanlar Roma'nın uğradığı kötülükleri anımsattı. Erdemli ve deneyimli bir senatörü seçmiş olmasından dolayı senatoyu kutladı. Son olarak da kendi yararını yansıtan cesaretli serbestlikle Tacitus'a yetişmesinin etkenlerini unutmamasını ve kendisine, ailesi içinden değil, devlet örgütünden bir ardıl arayıp bulmasını söyleyerek onu yüreklendirdi. Bu söylev genel alkışlarla karşılandı. Seçilen imparator vatan uğrunda bunu kabulde zorunlu oldu ve meclis arkadaşlarının istemli saygısını geri çeviremedi. Roma halkının ve pretoryen muhafızlarının onaması senatörlerin kararıyla uyum sağlamış oldu.[11]

Tacitus'un yönetimi, kendisinin benimsediği ilkelerle bağdaşır biçimde oldu: Tahta geçtiği zaman da eskiden üyesi bulunduğu yüce meclis için aynı saygıyı gösterdi. Yasama gücünün yalnız bu mecliste bulunduğuna inandığı için kendisinin tahtta bulunuş nedeninin, onun kabul ettiği yasalara uymaktan ibaret olduğunu gösterdi.[12] Özellikle, imparatorların kendini beğenmişliği, sivil

10. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 227.

11. *Hist. August.*, s. 228. İmparator Tacitus, pretoryenleri *sanctissimi milites*, halkı da *sacratissimi quirites* diye adlandırmaktadır.

12. Bütün özgür kılmalarda yüz rakamını geçmedi. Bu sayı, Augustus zamanında konulmuş ve Justianus tarafından yürürlükten kaldırılmış olan yasa ile sınırlandırılmıştı (Bkz. Casaubon, *locum Vopisci*).

sınıftaki ayrılıklar ve askerlerin şiddetli tutumu yüzünden devlet bünyesinde öldürücü yaraları iyileştirmeye çalıştı. Hiç değilse, Augustus politikasını, Trajanus'un ve Antoninus'ların erdemlerini sürdürmüş olan eski yönetimin simgesini yeniden canlandırmaya gayret etti. Tacitus'un seçilmesiyle senatoya geri verilen haklardan bir bölümünü burada belirtmek yararsız olmayacaktır.[13] Bu meclisin en önemli ayrıcalıkları şunlar olmuştur: 1) üyelerinden birini orduların başkomutanlığı ve sınır eyaletlerinin yönetimiyle görevlendirmek, 2) hükümdarın çıkardığı ve meclisin onayladığı buyruklara kararnameleriyle güç ve geçerlik vermek, 3) prokonsülleri ve eyalet başkanlarını (*presidents*) atamak ve bütün magistrates'lere hukuk alanında yargılama yetkisi vermek, 4) kent valilerinin aracılığıyla imparatorluğun tüm mahkemelerinin temyiz edilen kararlarına bakmak, 5) konsüllerin listesini, ya da o zamanlarda verilen ada göre, Collegium'unu belirlemek (her yıl on iki olarak saptanıyorlardı; her iki ayda iki yeni konsül seçiliyor ve değiştiriliyordu. Böylece bu eski görevin saygınlığı sürdürülüyordu. Onları atama hakkını ellerinde tutan senatörler o denli bağımsız bir özgürlükle bu haklarını kullandılar ki kardeşi Florianus için imparator tarafından verilen dilekçe kurallara aykırı görüldüğünden bunun üzerinde herhangi özel bir işlem yapılmadı. Tacitus, yüce gönüllü bir vatandaş olarak "seçtikleri hükümdarın karakterini iyi tanıyorlar" diye coşkuyla haykırdı.), 6) bu, çeşitli otorite dallarına maliye üzerindeki teftiş ve denetimi de ekleyebiliriz. Aurelianus döneminde bile kamu hizmetine ayrılmış fonlardan bir bölümünün gider yönünü değiştirebilmişlerdir.[14]

Tacitus'un tahta geçmesinden hemen sonra imparatorluğun başta gelen Treves, Milano, Aquileia, Selanik, Corinth, Atina, Antakya, İskenderiye ve Kartaca kentlerine, bağlılık yeminlerini istemek ve Senatoya eski yüceliğini geri getiren mutlu devrimi onlara bildir-

13. *Augustan History*'de Tacitus'un, Florianus'un ve Probus'un yaşam öykülerine bakınız. Şuna iyice inanabiliriz ki askerin verdiği bütün bu şeyleri senatör şimdiden vermişti.

14. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 216. Pasaj çok açıktır; böyle olduğu halde Casaubon ve Salmasius onu düzeltmek istiyorlardı.

mek için genelgeler gönderildi. Bu genelge niteliğindeki mektuplardan ikisi bugün elimizde bulunmaktadır. Bu konuda yazışmada bulunan iki senatörün merak uyandırıcı kalıntılarından bize ulaşmıştır. Görülüyor ki sevinç içerisinde büyük umutlara kapılmışlardı. "Artık bu tasasızlıktan kurtulun (aralarından biri, arkadaşına yazarken böyle diyor), Baiae'deki ve Puteoli'deki sessiz yaşamınızı bir yana bırakın. Kente dönün, senatoya, Roma uyanıyor, cumhuriyet tümüyle uyanıp açılıyor. Roma ordusuna, gerçek Romalı olan bir orduya şükranlarımızı binlerce kez sunalım. Bütün isteklerimizin konusu olan bizim gerçek ve haklı otoritemiz en sonunda yeniden kuruldu. Temyizleri kabul ediyoruz, prokonsülleri atıyoruz, imparatorları bulup seçiyoruz. Onların güçlerini de sınırlandıramaz mıyız? Akıllı bir kimseye bir söz yeter."[15] Bu parlak imgeler kısa bir süre içerisinde yok oldu. Gerçekten, orduların ve eyaletlerin, yumuşaklık içerisine dalmış ve elleri silah tutmamış soyluların uzun süre sözünü dinlemeye razı olmaları olanaksızdı. Senatörler yönetimin dizginlerini ellerinde tuttukları için övünüyorlardı; ne var ki ilk darbede, temeli kendini beğenmişliğe dayanan bu büyüklük yapısının çöktüğü görüldü. Senatonun can çekişen otoritesi beklenmedik bir ışıkla parıldadı, bir an için her yana ışık saldı ve sonsuza dek söndü.

Roma'da olagelen şeyler boş bir tiyatro gösterisinden ibaretti. Zayıf bir meclisin kararları lejyonların daha gerçek gücüyle onanmalıydı. Senatörler tutku ve özgürlük hayaliyle kendilerinden geçmiş halde oyalanırlarken Tacitus Trakya'daki ordu merkezlerine gitti; bir araya toplanmış olan birliklere, pretorius prefesi onu, tam istedikleri ve senatoca da uygun bulunan bir hükümdar olarak takdim etti. Prefe'nin konuşması bitince imparator durumun gereklerine uygun, güzel bir söylev verdi. İkramiye ve ödenti adı altında askerlere büyük paralar dağıtarak onların aç gözlerini doyurdu ve geçkin yaşı bakımından örnek olamazsa da öğütlerinin, yiğit Au-

15. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 230, 232, 233. Senatörler bu mutlu olayı kurbanlar keserek ve genel şenlikler düzenleyerek kutladılar.

relianus'un ardılı olmaya değer bir generalinkinden daha aşağı kalmayacağını soylu bir güvence ile takdirlerini kazanmasını bildi.[16]

Son imparator ikinci kez ordularını doğuya götürmeye hazırlanırken İskit ülkesi halkı olan Alani'lerle görüşme yapmıştı. Bunların çadırları Maeotis'in yakınlarına dek kuruluyordu. Kendilerine verilen paralardan pek sevinen bu barbarlar büyük sayıda bir hafif süvari ordusuyla Pers'i istila etmeye söz vermişlerdi. Bu sözlerine sadık kaldılar. Tam Roma sınırına vardıkları zaman Aurelianus artık yoktu ve ölümü en azından Pers savaşı tasarısını askıya almıştı. İki saltanat arasındaki sürede kuşkulu bir otorite kullanan generaller bu yeni müttefikleri ne kabullenecek, ne de reddedecek durumda değillerdi. Onlara hafiflik gibi görünen etkenlere dayalı bu tutuma çok kızan Alani'ler Romalıları açıkça kalleşlikle suçladılar. Öç almak ve istedikleri halde kendilerine verilmeyen ödemeyi elde edebilmek için kendi öz değerlerine başvurdular. Tatarların olağan hızıyla yürüyerek kısa sürede Pontus eyaletine, Kapadokya'ya, Kilikya ve Galatia'ya yayıldılar. Boğaziçi'nin iki yanında bulunan lejyonlar yanan köy ve kentlerin alevlerini görüyorlar, generallerine yalvararak kendilerini düşmana karşı çıkmaya yöneltmesini istiyorlardı. Tacitus, yaşına ve saygınlığına yaraşır biçimde davrandı. Amacı, barbarları imparatorluğun iyi niyeti kadar gücüne de inandırmaktı. Önce, Aurelianus'un bağlandığı yükümlülükleri yürürlükten kaldırdı. Bu girişim sonucu yatışan Alani'lerin çoğu, tutsakları ve ganimetleri bıraktılar ve gürültüsüzce Phasis'in öbür yanındaki bozkırlarına çekildiler. İmparator, barışı istemeyenlerle giriştiği savaşı mutlu bir biçimde sona erdirdi. Yiğit ve deneyimli kıdemlilerden kurulu ikinci bir orduyla da takviye görerek, İskitlerin saldırdığı Asya eyaletlerini kısa sürede kurtardı.[17]

16. *Hist. August.*, s. 228.

17. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 230; Zosimus, 1, I, s. 57; Zonaras, 1, XII, s. 637. Probus'un yaşamına ilişkin iki pasaj (s. 236, 233) bu Scythian'ların, yani Pontus'u istila edenlerin Alani'ler olduğuna beni inandırmaktadır. Zosimus'a inananırsak (1, I, s. 58), Florianus onları Cimmerien Boğazı'na dek kovaladı. Ne var ki bu hükümdarın bunca uzun ve güç bir sefer için zamanı çok sınırlıydı.

Tacitus'un galibiyeti ve yaşamı kısa bir süre ile sınırlı kaldı. Bu hükümdar, silah seslerinden uzaktaki Campania'da sessizliğin ve huzurun tadını yudum yudum aldığı sırada o güzel iklimi bırakmak zorunda kalmıştı. Birden, Kafkasya Dağları'nın eteklerinde ve kışın ortasında askerliğin eziyetli yaşamının içi düştü ve bu koşullar altında ezildi. Fiziksel yorgunlukları ruhsal sıkıntılarıyla daha da arttı. Kamu yararı uğruna yüreklerinde doğmuş olan coşkunluk, askerlerin ruhunda yanan kişisel çıkar ve kopukluk tutkularını bir zaman için unutturmuştu. Bu tutkular, yeniden ve katmerli olarak kendini gösterdi ve askerler, ordu içinde, hatta yaşlı imparatorun çadırında bile kızgın bir fırtına kopardılar. Yumuşak ve sevimli karakteri kendisine karşı nefretten başka bir şey esinlendiremedi. Bir türlü üstesinden gelemediği fesat hareketleri ve giderilmesi olanaksız isteklerle büyük bir üzüntüye düşmüş durumda, yönetimin dizginlerini eline aldığı zaman kurmuş olduğu görkemli umutların yittiğini görüyordu. Devletteki düzensizliklere çare buluyorum, diye kendi kendini boş yere kandırmıştı. Ordunun başıbozukluğu yasanın güçsüzlüğüyle alay ediyordu; Tacitus bunu görmüş ve anlamıştı. Reform tasarılarında başarı sağlayamamanın verdiği acı ve umutsuzluk yaşamının son saatlerini hızlandırdı. Bu erdemli hükümdarın kanına askerlerin mi eli bulaştığı bilinmemektedir.[18] Gerçek olan bir şey varsa o da ölümünün nedeni askerlerin saygısızlığıdır. Kapadokya'daki Tyane'de, yalnızca altı ay yirmi günlük bir saltanattan sonra öldü.[19]

Tacitus, yaşama gözlerini henüz kapamıştı ki kardeşi Florianus, senatonun onayını beklemeksizin tacı ve tahtı ele geçirdi ve onun bu acele gaspı kendisini bu işe yaraşmaz kılıyordu. Birlikler ve eyaletler henüz Roma anayasal düzenine saygılarını yitirmemişlerdi ve bu nedenle Florianus'un tutkusunu onamayabilirlerdi ve buna en-

18. Eutropius ile Aurelius Victor onun sadece öldüğünü söylemektedirler; Genç Victor, ölümün ateşli bir hastalıktan olduğunu ekliyor. Zosimus ve Zonaras'a göreyse onu askerler öldürmüştür. Vopiscus bu çeşitl kanıları aktarıyorsa da tereddüde düşmüş görünüyor. Herhalde bu aykırı duyguları bağdaştırmak zor değildir.

19. İki Victor'a göre, tam iki yüz gün saltanat sürdü.

gel olunamazdı. Doğu generali yiğit Probus kendini "Senatonun öcünü alıcı" olarak ilan etmiş olmasaydı hoşnutsuzluk, boş mırıltılarla örtülü durumda kalacaktı. İki iddiacının güçleri çok eşitsiz görünüyordu. Daha usta olan komutan kadınsı Mısır birliklerinin başında bulunuyordu ve bu haliyle Tacitus'un kardeşince komuta edilen Avrupa'nın yenilmez lejyonlarına karşı zafer kazanmayı umut edebilir miydi? Probus'un talihi ve becerisi bütün engellerin üstesinden geldiler. Soğuk iklime alışık olan gözü pek kıdemli lejyon askerleri, Kilikya'nın, özellikle o yılın yazındaki sağlığa dokunur boğucu sıcağına dayanamadılar Hastalıklara ek olarak askerden kaçışlar nedeniyle de sayıları azaldı. Dağ geçitleri yetersiz ölçüde tutulmuştu. Tarsus kapılarını açtı. Sonunda, Florianus'un askerleri onun yaklaşık üç ay imparatorluk saygınlığını kullanmasını sağladıktan sonra, nefret ettikleri bir hükümdarı feda ederek devleti bir iç savaşın dehşetlerinden kurtardılar.[20] Sürekli olarak taht üzerinde oluşan devrimler miras hakkı kavramını o denli silmişti ki mutsuz bir hükümdarın ailesi, kendi mirasçılarına hiçbir şey bırakamıyorlardı. Tacitus'un ve Florianus'un çocukları özel bir sınıfa inmek ve uyrukların genel kütlesine karışmak iznini elde etmişlerdi. Fakirlikleri, gerçekten, günahsızlıklarının koruyucusu olmuştu. Tacitus, tahta çıkarken geniş varlığını kamu hizmetine tahsis etmişti.[21] Görünüşte yüce bir insanlık davranışı olmakla birlikte gerçekte bu hükümdarın, imparatorluğu kendi soyundan ardıllara bırakmak niyetinde olduğunu da gösteriyordu. Mirasçılarının, onun ölümünden sonra buldukları tek avuntu, çabuk kanıcılığın kendilerine sunduğu, çok gerilerde kalmış olmakla birlikte, parlak görünüşlü ve büyüklükleri olan bir geçmişten başka bir şey olmadı. Göklerden gelen bir ses, bin yıl sonra, Tacitus'un soyundan bir kralın yetişeceğini, senatoyu koruyacağını, Roma'yı

20. *Hist. August.*, s. 231; Zosimus, 1, I, s. 58, 56, Zonaras, 1, XII, s. 637. Aurelius Victor, Probus'un illirya'da erguvanı aldığını söyleyecek denli ileri gidiyor. Pek bilgin bir insan tarafından benimsenmiş olsa da böyle bir kanı, tarihin bu dönemini pek çok karışık duruma sokabilecekti.

21. *Hist. August.*, s. 229.

yeniden kuracağını ve bütün dünyayı buyruğu altına alacağını haber veriyordu.[22]

İllirya (Illirycum) köylüleri, yok olmak üzere bulunan monarşiyi, ona Claudius ve Aurelianus'u yetiştirerek kurtarmışlardı. Probus'un da yetişmesi onların şanına yeni bir katkıda bulundu.[23] Bu dönemden yirmi yıl önce, genç askerde kendini gösteren değerlilik Valerianus'un gözünden kaçmamış, askerliğe ilişkin tüzük ve kurallara göre yaşı henüz elverişli olmadığı halde Probus'a tribunus'luk unvanını vermişti. Tribunus'un tutumu bu seçimin çok yerinde olduğunu kısa sürede tanıtladı. Büyük bir Sarmat birliğine karşı giriştiği savaşı kazandı, bu sırada imparatorun yakın bir hısımının da canını kurtardı. Bu nedenle, imparatorun elinden, eski Roma'da utkusal değeri ödüllendirmek üzere verilen bilezikler, kolyeler, kılıçlar, bayraklar, meşe dalından taçlar ve değerli madalyalar almak onuruna erişti. Kendisine üçüncü ve sonra da onuncu lejyonun komutanlığı verildi. Onursal kariyerinde ilerleyen Probus, hep işgal ettiği makamın daha üstündekine layık olduğunu gösteriyordu. Afrika ve Pontus, Ren, Tuna, Nil ve Fırat sırasıyla kişisel gözüpekliğini ve askerî yeteneklerini geliştiren çok parlak fırsatlar vermiş oldular, Aurelianus Mısır'ın fethini ona borçlu oldu. Bundan da önemlisi kahramanca tutumuyla efendisinin zulmünü önlemesi olmuştur. Savaş konusundaki pek az deneyimini generallerinin bilgi ve görgüleriyle tamamlamak isteyen Tacitus, Probus'u bütün doğu eyaletlerinin başkomutanlığına atadı, ona, bu göreve atanmış olanların aldığı aylığın beş katını bağladı, konsüllük vaat etti ve kendisine zafer alayları tertiplettireceğine ilişkin umutlar verdirdi. Tahta çıktığı zaman Probus kırk dört yaşında bulunuyordu.[24] Büyük ün kazanmıştı, komutasındaki birliklerin

22. Bu kahramanın Parthia'lara, Perslere ve Sarmatia'lılara yargıçlar, Taproban'ya başkan ve Casaubon ile Salmasius'nun Britanya adası olduğunu sandıkları bir Roma adasına prokonsül göndermesi gerekmektedir. Benimki gibi bir tarihçi (diyor, gerçek bir alçak gönüllülükle Vopiscus) bu kehaneti açıklamak ya da doğrulamak için bin yıl sonra var olmayacaktır.

23. 957) Probus'un özel yaşamı için bkz. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 234-237.

24. İskenderiye kroniğine göre, öldüğü zaman elli yaşındaydı.

sevgilisi olmuş, ruh ve vücut sağlamlığıyla daha büyük iş ve girişimlerin üstesinden gelebilecek bir varlık olup çıkmıştı.

Bilinen değeri ve ordularının Florianus'a karşı elde ettiği başarı onu düşmansız ve rakipsiz duruma getirmişti. Kendi sözlerine inanırsak, imparatorluk erguvanını istemek gibi bir düşüncesi olmadığı ve onu içtenlikle duyduğu bir tiksintiyle kabul ettiğini anlarız. "Bana sunulan bu çekici ve tehlikelerle dolu bir unvanı geri çevirmem artık elimde değildi," diyor özel bir mektubunda. "Birliklerin almamı zorladıkları rolü oynamayı sürdürmem gerekiyor."[25] Senatoya yazdığı saygılı mektupta Romalı bir vatandaşın duygularını ya da hiç değilse onun kullandığı ölçülen dile getirmektedir: "*Conscript fathers* (Senatörler), İmparator Aurelianus'un ardılı olarak üyelerimizden birini seçtiğiniz zaman adalete ve akla uygun davranmış oldunuz. Çünkü dünyanın meşru egemenlerisiniz ve atalarınızdan devraldığınız iktidar gelecek kuşaklarınıza da aktarılmış olacaktır. Florianus, sanki özel bir miras hakkı gibi, kardeşinden kalan hükümdarlık erguvanını ele geçireceği yerde sizin, kendisi ya da bir başkası için vereceğiniz yüce kararı beklemiş olmadığı için tanrılar onun taksiratını bağışlasın! Dikkatli lejyonlar, ataklığından dolayı onu cezalandırdılar; büyük unvanı bana sundular. Ne var ki ben, bu yakıştırmayı ve hizmetlerimi sizin şefaatinize sunarak buyruğunuzu bekliyorum."[26]

Bu mektup konsül tarafından okununca senatörler, Probus'un eylemli olarak elinde tuttuğu imparatorluk asası için büyük bir alçak gönüllülük göstererek ricada bulunma davranışından duydukları sevinci saklayamadılar. Erdemlerini, başarılarını ve özellikle ılımlılığını büyük bir minnetle dile getirdiler. Hemen, oybirliğiyle geçirdikleri bir kararname ile doğu ordularının yapmış olduğu seçimi onayladılar ve yiğit başkanlarına bütün çeşitli alanlardaki imparatorluk saygınlığına eklenen Caesar ve Augustus adlarını,

25. Mektup praetorian praefectus'a yazılmıştır. Hükümdar, işler yolunda giderse onu da önemli görevde tutacağını vadetmektedir (Bkz. *Hist. August.*, s. 337).

26. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 237. Mektubun tarihi kesin olarak yanlıştır. *Non Februar*, *Non August* okunabilir.

vatanın babası unvanını ve –aynı gün– baş din adamı yetkisini, tribunus'luk gücünü ve prokonsül komutanlığını önerme hakkını kendisine tanıdılar:[27] Bu unvan verme işi, hükümdarın otoritesini artırıyor gibi görünüyorsa da eski cumhuriyetin anayasal düzenini belirtmiş oluyordu. Probus'un saltanatı bu güzel başlangıçları karşılıksız koymadı. Sivil yönetimi senatoya bıraktı. Kendisini senatonun generali olarak gördüğünden Roma orduları komutanlığı onurunu elinde tutmakla yetinmiş oluyordu. Çoğu zaman, çok sayıdaki yengilerinin meyveleri olan altın taçlardan ve barbarlardan alınan ganimetlerden de vazgeçiyordu.[28] Senatörlerin böbürlenmesini böylece överek, içinden, onların tasasızlıkları ve zayıflıklarıyla alay etmiş olmuyor muydu? Scipios'ların ardılları, atalarının yalnızca gururunu kalıtım yoluyla almışa benziyorlardı. Her ne kadar Gallienus'un çaptan düşürücü buyruğunu yürürlükten kaldırabilme yetkisi kendilerinde kaldıysa da askerlik iş ve sorunlarının dışında kalmaya sabırla razı oldular. Kılıcı reddetmenin üstünlükten de vazgeçmek anlamına geldiğini gösterecek olan an da yaklaşıyordu.

Aurelianus'un kuvveti Roma'nın her yanındaki düşmanlarını ezmişti. Onun ölümünden sonra düşmanlar yeniden ortaya çıktılar, hatta sayıca artış bile gösterdiler. Probus'un gücü ve çabası karşısında yeniden yenilgiye uğradılar. Altı yıl kadar süren saltanatı sırasında Probus,[29] eski kahramanlardan aşağı kalmadı ve Roma dünyasının her yanında düzeni kurdu ve korudu. Uzun süre savaşın dehşetlerine açık kalmış olan Rheatia eyaletinin sınırlarını öyle güvenlik altına aldı ki artık oralarda hiçbir düşman izi görünmez oldu. Ordularının saldığı korku Sarmatları darmadağın etti.

---

27. *Hist. August.*, s. 238. Senatonun Probus'a Marcus Aurelius'tan daha elverişsiz davranması çok gariptir. Marcus Aurelius, sofu Antoninus'un ölümünden önce bile "jus guintae relationis"i kabullenmişti (Bk. Capitolin, *Hist. August.*, s. 24).

28. Probus'un Germenlere karşı kazandığı utkulardan sonra senatoya gönderdiği saygılı mektuba bakınız (*Hist. August.*, s. 24).

29. Probus'un saltanat tarihi ve süresi, Kardinal Noris'in büyük bir kesinlikle, *De Epochis Syro-Macedonum* adlı bilimsel eserinde saptanmıştır (s. 96-105). Bir Eusebius pasajı Probus'un ikinci yılıyla Suriye'nin birtakım kentlerinin tarihlerini birleştiriyor.

Aldıkları ganimetleri bırakmaya zorlanan bu barbarların yörük oymakları kendi bozkırlarına döndüler. Gotlar bu denli savaşkan bir hükümdarla bağlaşıklık kurmak istediler.[30] Isauria'lılara kendi dağlarında saldırdı, müstahkem kalelerinden birçoğunu aldı[31] ve bağımsızlığı imparatorluğun yüceliği bakımından bir hakaret sayılabilecek olan bu iç düşmanı, bir daha başkaldıramayacak biçimde yıkmış olmaktan övünç duydu. Mısır'ı zorbalıkla ele geçiren Firmus'un neden olduğu karışıklıklar, tam olarak yatıştırılmış değildi. Blemmyes'lerce elde tutulan Ptolemais ve Coptos kentlerindeki ayaklanma yuvaları; hâlâ kötülüklerini sürdürüyorlardı. Söylendiğine göre bu yerlerin ve onlara yardımcı olan güney yabanıllarının cezalandırılması Pers sarayını harekete geçirdi[32] ve büyük kral boş yere Roma imparatorunun dostluğunu elde etmek için yalvarıp durdu. Probus'un saltanatını simgeleyen büyük başarı girişimlerinin çoğu kişisel değeri ve davranışına bağlı olarak onunla birlikte sona erdi. Onun yaşamını kaleme alan tarihçi, tek bir insanın, çok uzaklarda yapılan bunca savaşı, hemen çoğunda kendisinin de hazır bulunarak, kısa bir saltanat süresi içerisine nasıl sığdırabildiğine şaşıp kalmıştır. Bu hükümdar öbür savaşları, atadığı vekillerine bırakmıştır. Bu iş için yaptığı akıllı seçimler kazanılan zaferlerde büyük etken olmuştur. Bu vekil komutanlar Carus, Diocletianus, Maximianus, Constantius, Galerius, Asclepiodatus, Annibalianus ve daha birçoklarıydı ki sonra sırasıyla tahta çıkmışlar ya da tahttakini desteklemişlerdir. Bütün bu komutanlar askerlik sanatını Aurelianus'un ve Probus'un sert ve sıkı okulunda öğrenerek yetişmişlerdir.[33]

Probus, Galya'yı kurtarmakla, Germanyalı barbarlarca baskı altında tutulan ve Aurelianus'un ölümünden beri bu büyük eyaleti,

30. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 239.

31. Zosimus (1, I, s. 62, 65), Isaurian hırsız Lycius'la ilgili çok uzun ve ayrıntılı bir öykü anlatmaktadır.

32. Zosimus, 1, I, s. 65; Vopiscus, *Hist. August.*, s. 239, 240. Ne var ki Etiyopya yabanıllarının yenligiye uğramasının Pers kralını etkilemesi pek olası değil gibi görünmektedir.

33. Bu çok tanınmış komutanlardan başka Vopiscus (*Hist. August.*, s. 41) yaptıkları işlerle ilgili bilgimiz olmayan öbürlerinin de adlarını vermektedir.

hiç karşılık görmeden yakıp yıktıkları yetmiş adet gelişmiş kent ve siti geri almakla cumhuriyete çok önemli hizmette bulunmuştur.[34] Bu kendini beğenmiş fatihlerin karışık kalabalığı içerisinde, Roma imparatorunca yenilgiye uğratılmış üç büyük orduyu ya da daha doğrusu üç ulusu öbürlerinden ayrı tutmak olanaksız değildir. Probus, Frankları bataklıklarının içinde bastırdı. Bundan şunu anlayabiliriz ki özgür insanlar diye gösterişli bir adla tanınan konfederasyon, Ren'in durgun akışıyla hemen hemen sular altında kalan düz ve denize yakın topraklan elinde tutmaktaydı. Yine öyle anlaşılıyor ki Frisia'lılarla Batavia'lılar da onların bağlaşıklığına katılmış bulunuyorlardı. Yağma isteğiyle harekete geçerek Oder kıyılarından Sen Irmağı'na dek yayılmışlardı. Önce nimetleri geri vererek, sessiz ve uslu bir biçimde çekilebilme iznini koparabileceklerini sanmışlardı. Daha sonra, anlaşmanın bu maddesinden ustalıkla sıyrılmaya kalkışınca cezaları çok çabuk ve şiddetli oldu.[35] Galya'yı istila etmiş bütün halklardan en korkuncu, Polonya ve Silesia sınırları üzerinde geniş araziye sahip olan Lygia'lılardı.[36] Bu barbarlar arasında Aryalar sayıları ve yiğitlikleriyle başta yer almışlardı. "Arii'ler, (Tacitus'un kuvvetli üslubuyla böylece betimlenmişti) doğal kan dökücülüklerini sanatın ve savaş kurnazlığının da yardımıyla daha da geliştirme çarelerini araştırıp incelemektedirler. Kalkanlarını, vücutlarını, yüzlerini karartırlar ve düşmana saldırmak için en karanlık geceyi seçerler. Baskın, karanlıkların korkunçluğu, bu ordunun dehşet salan görüntüsü, sanki cehennemden çıkmış gibi[37] en yiğit yürekleri bile korkudan dondurur. Çünkü bir savaşta ilk olarak gözler yenik düşerse, onu genel yenilgi izler."[38] Bununla birlikte, Romalıların orduları ve disiplini bu korkunç heyulaları kolayca yenip yıktılar. Lygia'lılar, genel bir

34. Bkz. Julian, *Caesars*; ayrıca *Hist. August.*, s. 238, 240, 241.
35. Zosimus, 1, I, s. 62; *Hist. August.*, s. 240. Barbarın, krallarının da rızasıyla cezalandırıldıklarını tahmin ediyor. Eğer öyleyse, ceza da saldırı gibi yan tutucu olmuş.
36. Cluver, *Germania Antiqua*, 1, III. Ptolemy, Calis'le, olasılıkla Calish kentini onların topraklarında gösteriyor.
37. "Feralis umbra" deyimi Tacitus'un anlatısında "cesur" anlamını belirtmektedir.
38. Tacitus, *Germania*, b. 43.

hareketle bozulup darmadağın edildiler. En ünlü komutanları olan Semno, Probus'un eline düştü. Bu düşünceli İmparator, o yiğit düşmanları umutsuzluğa düşürmemek için onlarla onurlu bir teslim anlaşması yaptı ve güvenlik içerisinde, yurtlarına dönmelerine izin verdi. Şu var ki yürüyüşte, savaşta ve geri çekilişte uğradıkları kayıplar bu ulusu ortadan kaldırmış oldu. Germanya ya da imparatorluk tarihinde, bundan sonra, Lygia'lılar adı artık hiç geçmemektedir.

Galya'nın esenliğe ermesini sağlayan bu utkular, düşmanlara dört yüz bin kişiye mal oldu. Romalılar bakımından da çok eziyetli ve her barbar başı için bir altın lira ödeyen imparator için de pahalı oldu.[39] Bununla birlikte, savaşların ünü insan kıyımının derecesine göre kazanıldığından ölü sayısının askerlerdeki cimriliğin bir abartması ve hükümdarın bol keseden böbürlenmesi yüzünden bu konuyu gereği gibi araştırarak kesin bir rakam saptanmasına olanak vermemiş olması biçiminde de düşünülebilir.

Maximinus'un seferinden beri generaller, imparatorluğun sınırlarına durmadan baskınlar yapan Germen uluslarına karşı yalnızca savunma savaşı yapmakla yetiniyorlardı. Daha girişimci olan Probus, kazandığı bu utkulardan yararlanmaya karar verdi. Kendi memleketlerinde savaşın büyük yıkımlarını duyup görmedikçe barbarların hiçbir zaman barışa razı olmayacaklarına içinden inanıyordu. Bu nedenle, Ren'i geçti, Elbe ve Necker kıyıları üzerinde yenilmez kanatlarını açarak gösterdi. Onun görüntüsü, son göçün kötü sonuçlarıyla tükenmiş haldeki Germanya'yı şaşkınlığa uğrattı. En önemli dokuz Germen kralı onun ordugâhına gelip ayaklarına kapandılar. Probus'un istediği biçimde yazdırdığı koşulları, alçak gönüllülükle kabul ettiler. İmparator, onların eyaletlerden aldığı ganimetleri ve tutsakları tam tamına geri vermelerini istiyordu. Ganimetlerin bir bölümünü vermek istemeyenlere karşı yakıp yıkma ile cezalandırmak için yüksek dereceli Roma memurlarını görevlendirdi. Barbarların tek varlığı olan buğday, hayvan sürüsü

39. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 238.

ve develerden oluşan çok büyük bir haraç, onların Roma ile olan sınırlarındaki lejyonların emrine verildi. Probus, Germenleri silah kullanmayı bırakmaya zorlamayı da aklına koymuştu. Onların kendi aralarındaki anlaşmazlıkları Roma'nın adaletine ve güvenliklerini de onun kudretine teslim etmelerini istiyordu. Bu büyük plan, büyük bir ordunun başında bir imparatorluk temsilcisinin de Germanya'da bulunmasını gerektirmekteydi. Bununla birlikte Probus, gerçeğe uygunluğundan çok görünüşü ve gösterişinden başka bir şeyi olmayan bu konunun şimdilik ertelenmesini doğru buldu.[40] Germanya eyalet biçimine getirilseydi, çok büyük giderlerde bulunmak ve yönetimsel uğraşlardan başka Romalılar, yeniden ortaya çıkan büyük sınır boylarının ötesindeki, cesaretleri ve hareket yetenekleriyle tanınmış İskit barbarlarına karşı buraları savunma zorunluluklarıyla karşı karşıya kalacaklardı.

Probus, Germanya'nın savaşçı halkını uyruk yapma yerine onların akınlarına karşı bir engel meydana getirmekle yetindi. Bugün Swabia alanı olan memleket Augustus zamanında eski halkının göç etmesiyle bomboş bir ülke haline gelmişti.[41] Toprağının verimliliği Galya eyaletlerinden yeni bir kısım insanları bu yere çekmiş oldu. Girişimci ruh taşıyan ve umutsuz bir talihin pençesine düşmüş çok sayıda serüvenciler, komşu devletlerin ele geçirmek için birbirleriyle savaştığı bu ülkeyi istila ediverdiler ve imparatorluğun büyüklüğünü tanıyarak gelirlerinin onda birini ona ödemeyi yükümlendiler.[42] Bu yeni uyrukları korumak için Romalılar, Ren'den Tuna'ya kadar derece derece serpiştirdikleri karakollar kurdular. Hadrianus'un saltanatı sırasında böyle bir savunma aracı tasarlanınca bu karakollar örtülü durumdaydı ve birbirlerine ağaçlardan ve çalılardan oluşturulmuş savunma geçitleriyle bağlıydılar.

---

40. *Hist. August.*, s. 238, 239. Vopiscus, Germanya'yı bir eyalet durumuna getirme projesinden, bu hükümdarın senatoya yazdığı bir mektupta söz ettiğini söylüyor.

41. Strabo, 1, VII. Velleius Parterculus'a (II, 108)göre; Maroboduus, Marcomanni'leri Bohemya'ya götürdü. Cluverius, Swabia'dan hareket ettiğini tanıtlıyor (*German. Antiq.*, III, 8).

42. Bu onda birlik ödemeye oranın çiftçileri *decumates* adını verdiler (Tacitus, *Germania*, b. 29).

Bu biçimsiz engellerin yerine Probus çok yüksek ve uygun aralıklarda kuleleri bulunan taş duvarlar yaptırdı. Kale, Tuna üzerindeki Ratisbon ve Newstadt'ın yakınından başlıyor, tepeler, koyaklar, kıyılar ve bataklıklar arasından geçerek Necker üzerindeki Wimpfen'e dek uzanıyor, yaklaşık iki yüz millik bir çevre uzunluğundan sonra Ren kıyılarında bitiyordu.[43] Böylece bu sınırlar Avrupa eyaletlerini savunan iki büyük ırmağı birbirine bağlamış oluyordu. Barbarların, özellikle Almanların kolaylıkla Imparatorluğun merkezine sızabildikleri boşluk kapatılmış bulunuyordu. Ne var ki dünyada yapılmış deneyler, örneğin Çin'de ve Büyük Britanya'da, ülkenin büyük bir kesimini tahkim etmenin ne denli yararsız olduğunu göstermiştir.[44] Saldırısını serbestçe değişikliğe uğratabilen ve elverişli zamanı seçebilen hareketli bir düşman savunma hattında zayıf bir noktayı bulur ve bir dalgınlık halinden yararlanabilir. Bu tahkimat zincirini savunanların gücü de dikkatleri gibi, dağınık duruma düşebilir. İşte, böylece tek bir noktada yarılan hat yüzünden meydana gelen bozgun, en yetkin birliklerin koruduğu bütün sistemin çözülmesi sonucunu doğurabilir. Probus kalesinin alınyazısı bu genel gözlemi doğrulayacak niteliktedir. Gerçekten, bu hükümdarın ölümünden az zaman sonra bu duvarlar, Almanlar tarafından yıkıldı. Genellikle şeytan gücüne verilen büyük ve şaşkın hayranlıkla bu darmadağın örenler bugün yalnızca Swabia köylülerinin şaşmalarından başka işe yaramamaktadır.

İmparatorun yenik uluslara zorla kabul ettirdiği koşullar arasında en yararlısı gençlerinden en yiğit ve en güçlü on altı bin kişinin Roma ordusuna katılmaları olmuştur. Probus bunları bütün eyaletlere dağıttı ve her biri elli altmış Germen'den oluşan küçük

43. Tacitus'un *Germania*'sına Bleterie'nin koyduğu notlara bakınız (s. 183). Kale üzerinde söyledikleri (kendisinin de dediği gibi) Schoepflin'in, *Alsatia Illustrata* adlı eserinden alınmıştır.

44. Bkz. *Recherches fur les Chinois et les Egyptiens*, s. 81, 102. Bu eserin bilinmeyen yazarı genellikle dünyayı ve özellikle Amanya'yı çok iyi tanımaktadır. Bu memleket hakkında Hanselman'ın bir eserinl anmaktadır; öyle görünüyor ki Almanlara karşı yapılmış Probus duvarıyla, Frankfurt yakınlarında Catti'lere karşı Mattiaci'lerin tahkimatını birbirine karıştırmaktadır.

müfrezeler halinde bu tehlikeli güçleri milli birliklere verdi.[45] Bu başvuru o zaman için zorunluydu. Bolluk içerisinde gevşemiş olan İtalya'nın ve iç eyaletlerin zayıf halkı silahların ağırlığına dayanamıyordu. Ren ve Tuna sınırlarında dünyaya gelmiş olan insanlara doğa, askeri yorgunluklara dayanmaya elverişli ruh ve vücut yapısı veriyordu. Ne var ki bitmez tükenmez savaşlar, onların sayısını yavaş yavaş azaltıyordu. Evlenmeler gitgide seyrekleşiyordu. Tarım, tümüyle savsaklanmıştı Nüfus ilkelerini etkilemiş olan bu nedenler bu ülkelerin yalnızca o günkü gücünü yok etmekle kalmıyor, gelecek kuşakların da umudunu tüketiyordu. Akıllı Probus büyük ve yararlı bir proje yaptı. Buna göre, tutsak ve kaçak barbarlardan yeni halk grupları oluşturarak bunları ıssız kalmış sınır bölgelerine yerleştirdi; kendilerine toprak, davar sürüleri, tarıma gerekli gereçler sağladı ve cumhuriyete hizmet edebilecek bir asker soyu yetiştirmek için lüzumlu araçlarla donattı. Vandallardan oluşan büyük bir halk kitlesini Britanya'ya (görünüşe göre Cambridge eyaletine) aktardı.[46] Kaçıp kurtulma olanaksızlığı bu yeni halkı içerisinde bulundukları koşullara alıştırdı. Daha sonraları bu adada meydana gelen karışıklıklarda bunlar, devletin en gayretli savunucuları olarak kendilerini göstermişlerdir.[47] Çok sayıda Frank ve Gepidae de Ren ve Tuna kıyılarında durağanlaştılar. Ülkelerinden kovulan yüz bin Bastarnae Trakya'da (Thrace) yerleştirilmelerini sevinçle karşıladılar. Kısa bir süre sonunda Roma uyruklarının duygu ve törelerini benimsediler.[48] Ne var ki Probus'un umutları çoğunlukla gerçekleşmiş olmadı. Aylaklık içerisinde yetişmiş, içleri sıkılan barbarlar yerleşik bir yaşam sürdürmeye alışamıyorlardı. Kolları, ağır tarım çabalarını kaldıramıyordu. Bağımsızlık için gönüllerinde zapt edilmez bir

45. O zamanki deyimiyle elli ya da altmış barbarı bir *numerus*'a yerleştirdi. Böyle bir birliği oluşturanların saptanmış sayısını tam olarak bilmiyoruz.

46. Camden, *Britannia*, Giriş, s. 136. Ne var ki çok şüpheli bir görünüşe dayanılmıştır.

47. Zosimus, 1, I, s. 62. Vopiscus'a göre, Vandalların başka bir kolu daha az bağlılık göstermiştir.

48. *Hist. August.*, s. 240. Gotlar tarafından kovulmuş olmaları olasıdır. (Zosimus, 1, I, s. 66).

tutku saklıyorlardı. Despotluğa karşı, durmaksızın savaşım veren bu özgürlük ruhu, onları, hem kendileri, hem de eyaletler için felaketli sonuçlar doğuran başkaldırmalara itiyordu.[49] Probus'un tutumuna öykünen sonraki imparatorların çabalarına karşın bu yapay önlemler Galya ve İllirya'nın önemli sınırında, doğanın verdiği güçlülüğün hiçbir zaman yerini tutamadı.

Yeni yerleşim topraklarını bırakıp ayrılan ve genel huzuru bozan barbarlardan çok küçük bir bölümü anavatanlarına döndü. Bu kaçaklar bir süre, silahlan ellerinde imparatorluk toprakları içinde dolaşıp durdular. Ne var ki sonunda, savaşkan bir imparatorun gücü altında ezilip kaldılar. Bir kısım Frank'ın anmadan geçiştirilmemesi gereken yiğitlikleri de oldu. Probus bunları, Alani'lerin akınlarına karşı Pontus sınırlarını savunmak amacıyla, Karadeniz kıyısına yerleştirmişti. Pontus Euxinus'un (Karadeniz) limanlarından birinde demir atmış olan gemiler Frankların eline geçti. Phasis ve Ren ırmaklarına geçiş için bir suyolu aramayı akıllarına koydular. Tanımadıkları denizlerde uzun bir seferin tehlikeleri onları korkutmadı. Bosphorus ve Hellespont (Boğaziçi ve Çanakkale) boğazlarını kolayca geçtiler. Akdeniz'i uzunlamasına keserek halklarının kendilerini her türlü akın ve baskına karşı korunmakta sanan Asya, Yunanistan ve Afrika kıyılarını, öç alma duygularını yatıştırmak için, yakıp yıkmak suretiyle yollarını sürdürdüler. Bir zamanlar Atina'nın ve Kartaca'nın savaş filolarının limanında denizin dibini boyladıklarını görmüş olan zengin Syracuse kenti, halkın büyük bir bölümünü kılıçtan geçiren bir avuç barbar tarafından yakılıp yıkıldı. Franklar Sicilya'dan Herkül kolonlarına dek ilerlediler, korkunç Okyanus'a meydan okudular, İspanya ve Galya kıyılarını izleyerek seferlerini Manş'a yönelttiler ve yolculuklarını utkulu bir biçimde tamamladıktan sonra Frisia ya da Batavia kıyılarına güven içinde indiler.[50] Başarılarının böylece gerçekleşmiş olması yurttaşlarını da coşturdu. Denizi tanımanın yararlarını öğrenerek ve tehlikelerinin

49. *Hist. August.*, s. 240.
50. Panegyr. Vet., V, 18; Zosimus, 1, I, s. 66.

önemsizliğini anlayarak doymak bilmez ruhlarına onur ve servet kapılarını da açmış oldular.

Probus'un uyanıklığına ve çabalarına karşın, çok yaygın topraklarının bütün bölümlerini söz dinler durumda tutabilmesi olanaksızdı. Zincirlerini kırmış olan barbarlar bir iç savaş için elverişli zamandan yararlandılar. İmparator, Galya'nın yardımına koşmadan önce Doğu'nun komutanlığını Saturninus'a vermişti. Değerli ve büyük deneyim sahibi olan bu general isyan bayrağını açtı. Hükümdarının orada bulunmayışı, İskenderiye halkının düşüncesizliği, dostlarının sürekli yalvarışları ve kendisinin korku ve kaygıları onu bu atak girişime sürükledi Ama erguvanı kuşandığı andan başlayarak bu imparatorluğu ve hatta yaşamını da koruma umudunu yitirmiş oldu. "Yazık!" diyor, "cumhuriyet yararlı bir yurttaşını yitirmiş bulunuyor. Bir anlık düşüncesiz davranış birçok yıllık hizmeti yok etti. Yüce kudretin hangi kötülüklerle iç içe bulunduğunu bilmezsiniz. Kılıç, her zaman tepemizde asılı durmaktadır ve muhafızlarımızdan bile korkmaktayız. Çevremizdekilere güvenmeyi göze alamıyoruz. İstediğimiz gibi hareket etme ya da dinlenme özgürlüğümüz yoktur. Ne yaş ne karakter ne de tutum ve davranış, kıskançlık ve çekememezliğin zehirli oklarından bizi koruyamamaktadır. Beni tahta çıkarmakla yorgun yaşamaya ve vakitsiz ölüme mahkûm etmiş oldunuz. Bana kalan avuntu yaman bir ölümle yalnız benim yok olacağım değildir."[51]

Önceden verilen haberin birinci bölümü Probus'un utkusuyla gerçekleşmiş oldu. İkinci bölümünün gerçekleşmesine ise bu hükümdarın şefaati engel olmak istedi. Saturninus'u askerlerin gazabından kurtarmaya çalıştı Tahtı ele geçirmek isteyene karşı takdirle dolu olan Probus, onun başkaldırı haberini ilk getiren kimseyi adi bir jurnalci sayarak cezalandırmıştı.[52] Bu isyancıyı birkaç kez efendisine güvenç duyması için yüreklendirerek inandırmaya ça-

51. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 245, 246. Bu talihsiz hatip Kartaca'da söz sanatı üzerine inceleme yapmıştı ve biz de onu, Vopicus'un adlandırdığı gibi onun Moor (Zosimus, 1, I, s. 60) olduğuna inanacak kadar ileri gitmiş bulunuyoruz.

52. Zonaras 1, XII, s. 638.

lıştı Saturninus, yandaşlarının engellemesi olmasa bu denli yüce bir öneriyi belki kabul edecekti Komutanlarından daha suçlu olan bu teşvikçiler, imparatorun hıncından çok korkuyorlardı ve ayrıca bu başkaldırma işinin başarıya ulaşması üzerine büyük umutlar bağlamış ve tasarlamışlardı.

Doğuda ortalık henüz yatışmıştı ki Proculus'un ve Bonosus'un ayaklanması Galya'da yeni karışıklıkların doğmasına neden oldu. Bu iki subaydan birincisi çapkınlıklarındaki başarısıyla,[53] öbürüyse içtiği halde sarhoş olmamasıyla ün salmışlardı. Bunun yanında gözü peklikleri ve yetenekleri de vardı. Probus'un üstün dehasıyla yere serilinceye dek ceza korkusu karşısında yüce değerlerinden ödün vermediler. İmparator, asileri alt ederek kazandığı utkuyu her zamanki ılımlılığıyla sonuçlandırdı: Suçsuz ailelerinin yaşamları gibi varlıklarına da dokunmayıp bağışladı.[54]

Orduları bütün yabancı ve yerli düşmanları yenmişti. Genel barış ve yatışmanın kurulmasında yumuşak, fakat kesin yönetiminin rolü de askeri başarılarından daha az etkili olmuş değildi. Artık eyaletlerde eski kargaşalıkları anımsatan düşman barbarlar, tahtı ele geçirmek isteyenler ve haydutlar bile kalmamıştı. İmparator, bu denli büyük başarılardan sonra, utkusunu ve genel sevinci kutlamak üzere Roma'ya geldi. Probus'un şanına layık bir zafer alayı onun büyük başarısına uygun bir görkemle yapıldı. Aureliamus'un kazandığı ganimetlere hayran kalmış olan halk, aynı tadı duyarak, o hükümdarın ardılı olan bu kahramanın utkularıyla elde ettiği savaş ganimetlerini de keyifle izliyordu.[55] Arenadaki öldürücü oyunlar için ayrılmış altı yüz kadar gladyatörden

53. Proculus'un başarısı üzerine çok şaşırtıcı bir hal anlatılmaktadır. Bu subay yüz tane Sarmatia'lı erden (bakire) almıştı. Hikâyenin gerisini anlatmayı kendi ağzından dinlemek daha iyi olacaktır. "Ex his una nocte decem inivi: Omnes tamen, quod in me erat, mulieres intra dies quindecim reddidi." (Vopiscus, *Hist. August.*, s. 246).

54. Cenova kıyısı üzerinde Albengue'de doğmuş olan Proculus, tutsaklarından iki binini sillahlandırdı. Büyük servetler edinmişti. Ne var ki bunu yağmaya ve rüşvete borçluydu. Kendisinden sonra "nec latrones esse, nec principes sibi placereu" demeyi âdet edinmiştir. (Vopisscus, *Hist. August.*, s. 247).

55. *Hist. August.*, s. 240.

kimisinin umutsuz gözü pekliklerini bu fırsattan yararlanarak söylemeden geçemeyeceğiz. Seksene yakın gladyatör, halkın eğlenmesi için kanlarını dökmeye zorlanacaklarından dehşete kapılarak deneticilerini öldürdüler, bulunduruldukları yerden büyük bir hırsla çıktılar ve başkentin yollarını ölümlere ve karışıklıklara boğdular. İnatçı bir direnişten sonra düzenli birliklerce yere serilerek parça parça edildiler. Şurası da bir gerçek ki hiç değilse onurlu ve haklı bir öç almanın giderilmesini sağlayan bir ölümü elde etmiş oldular.[56]

Aurelianus'unkine oranla daha az kıyıcı olan Probus'un disiplini aynı sertlik ve aynı titizlikteydi. Zenobia'yı yenen askerlerin disiplinsizliklerini sert biçimde cezalandırıyordu. Probus, lejyonları, sürekli olarak yararlı işlerde çalıştırdığından düzensizlik yaratmalarına olanak vermiyordu. Mısır komutanlığına atandığı zaman, bu zengin ülkenin çıkarına ve göz kamaştırıcı parlaklığına katkıda bulunan çok sayıda büyük eserler meydana getirdi. Roma için de çok önemli olan Nil üzerindeki ırmak taşımacılığını yetkinleştirdi. Sırasıyla mimar, mühendis ve çiftçi hizmetleri gören askerlerin elleriyle tapınaklar, köprüler, revaklar ve saraylar inşa edildi.[57] Boş kalmanın fesat uyandırıcı kötülüklerinden askerlerini korumak için Hannibal'ın Afrika kıyıları boyunca onları çok sayıda zeytin fidanı dikmeye zorladığı söylenir.[58] Aynı ilkeye uyarak Probus da Galya'nın ve Pannonia'nın verimli alanlarını askerlerine üzüm bağlarıyla kaplattı. Özel bir sevgiyle her zaman bağlı bulunduğu vatanına hizmette bulunarak onun minnetine değer olmaya çalışırdı. Sirnium yakınlarında Alma Dağı denilen, çok büyük arazi onun doğduğu yerdi ve her yanı hastalık saçan bataklıklarla çevriliydi. Buralarını zengin otlaklar haline getirdi. Birlikleri tarafından

56. Zosimus, 1, I, s. 66.

57. *Hist. August.*, s. 236.

58. Aurel. Victor in Prob. Ne var ki eski yazarlardan hiçbirinin söz etmediği Hannibal'ın politikası yazının öyküsüyle bağdaşmamaktadır. Afrika'yı dokuz yaşındayken terketti. Geri döndüğü zaman kırk beş yaşındaydı ve hemen arkasından kesin sonuçlu Zama Savaşı'nda ordusunu yitirdi (Tite Live, 37.)

tarıma elverişli duruma getirilmiş yerlerden, bugün hala söz edilmektedir.[59] Böyle bir ordu, belki de Roma'nın en yiğit ve en yararlı uyruklarından bir bölümünü oluşturuyordu.

Niyetlerinin doğruluğundan elverişli bir planı izleyerek hoşnut kalmış olan kimse, çok akıllı olsa da çoğu zaman ılımlılık sınırlarını aşabilir. Probus da onurlu lejyonerlerinin sabırlarını ve eğilimlerini ölçemedi.[60] Askerlik mesleğinde karşılaşılan tehlikelerin ağırlığı sanki gereğinde boş kalmak ve eğlenmekle giderilebilir gibi bir duygu vardır. Bir asker, köylünün yapacağı işler altında ezilirse ya yok olup gidecek ya da bu işleri yapmayı nefretle reddedecektir. Denildiğine göre, askerlerin hoşnutsuzluğunu Probus daha da artırdı. Ordunun çıkarlarından bütün insanların yararını düşünen bu hükümdar boş yere sürekli bir barış halini umuyordu ve böylesine bir barış içerisinde artık ücretli askerlerden oluşan büyük ve tehlikeli birliklere gereksinme olmayacağı gibi öngörüden yoksun bir düşünceye kendini kaptırmış bulunuyordu.[61] Pek sakınmadan söylediği bu sözler onun için felaket getirdi. Sirnium bataklığını kurutma işiyle uğraşıldığı ve çalışanları büyük bir baskıyla sıkıştırdığı çok sıcak bir yaz gününde askerler birdenbire kazma kürekleri hiddetle bir yana attılar ve silahlarını alarak ayaklandılar. İsyan haykırışları, bakışlarındaki kızgınlık, imparatora, kendisini tehdit eden tehlikeyi haber vermiş oluyordu. Çalışmaları izlemek ve yönetmek için yaptırmış olduğu kuleye sığındı.[62] Kuleye bir anda girildi ve bin tane kılıç mutsuz Probus'un vücuduna saplandı. Hırsları böylece giderilen birlikler yatıştı. Ama bu denli kötü davranışlarından pişmanlık duyarak acıya kapıldılar; öldürdükleri hükümdarın sertliğini unuttular ve onun erdemleriyle utkularının

59. *Hist. August.*, s. 240; Eutrop, IX, 17; Aurel. Victor in Prob. Genç Victor. Bu hükümdar, Domitianus'un yasağını kaldırdı, Galyalılara. Bretonlara ve Pannonia'lılara bağ yetiştirmeleri için genel izin verdi.

60. Julian, mutsuz alınyazısına hak kazandıran Probus'un sertliğini şiddetle kınamaktadır.

61. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 241. Bu boş umut üzerine büyük bir bilgiçlik gösterisinde bulunuyor.

62. Turris ferrata". Öyle anlaşılıyor ki bu kule devingendi ve demirle güçlendirilmişti.

anısını sürekli kılmak için Probus adını yüceltecek bir anıt yapımına hemen giriştiler.[63]

İlk acıma ve pişmanlık duygularından sonra, lejyonlar, praetorium praefectus Carus'u imparator ilan ettiler. Bu hükümdarla ilgili her şey şüpheli ve belirsizdi. Vatandaş unvanından övünç duyuyor ve öncellerinin yabancı kökenli, hatta barbar kanı taşımalarına karşı kendisinin kanındaki temizliği belirtiyordu. Kendi savları bir yana bırakılırsa, onun doğuşu ya da soyunun kökeni üzerine araştırma yapan çağdaşlarının iddiasına göre İlliryalı, Galyalı ya da Afrikalıdır.[64] Her ne kadar askerse de çok ekinli bir eğitim görmüştü. Senatör olmakla birlikte birinci derecede askerlik rütbesine erişmişti. Sivil ve askerî mesleklerin birbirinden ayrılmaya başladığı bir yüzyılda bu iki meslek de Carus'da birlikte bulunuyordu. Takdirini ve lütfunu gördüğü Probus'un katillerine karşı sert olarak adaleti uygulamakla birlikte kendisine tahtın yolunu açması için o suça katılmış olma sanısıyla dile geldi. Tahta çıkmadan önce değerli ve erdemli olarak büyük bir üne sahipti;[65] karakterindeki ağırbaşlılık, zamanla acı ve zalim bir niteliğe dönüştü. Onun yaşamını yazan tarihçilerin hemen hepsi Carus'u Roma'nın zalimleri arasında göstermişlerdir.[66] Carus, erguvanı aldığında yaklaşık altmış yaşında, iki oğlu, Carinus ve Numerianus ise erişkinlik yaşına basmış bulunuyorlardı.[67]

---

63. "Probus, et vere probus situs est: Victor omnium gentium Barbararum: Victor etiam tyrannorum."

64. Bütün bunlar bağdaştırılabilir. Bir İllirya kenti olan Narbonne'de doğmuştu. Eutropius bu kenti, Galya'daki aynı adlı ve daha ünlü bir kentle karıştırmıştır. Annesi soylu bir Romalıdır, babası Afrikalı olabilir. Carus, başkentte büyüyüp yetişmiştir (Bkz. Scaliger Animadversion, ad Euseb.Chron, s. 241).

65. Probus, senatodan Carus için, parası devletçe ödenerek, olağanüstü değerliliğinin ödülü olmak üzere, at üzerinde bir heykeli ile mermer bir saray yapılmasını istemişti. (Vopiscus, *Hist. August.,* 249.)

66. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 242, 249. Julian, İmparator Carus'u ve oğullarını Caesar'lar Şöleni'nin dışında tutmaktadır.

67. John Malala, c. I, s. 401. Ne var ki bu cahil Yunan'ın yetkisi hemen hemen yoktur. Homeros'un sözünü ettiği Carrhae ve Caria kentinin Carus'tan geldiğini gülünç bir biçimde ileri sürmektedir.

Senato otoritesinin Probus'la son nefesini verdiği görülüyor. Bu hükümdarın ölümünde birliklerin pişmanlığı, Aurelianus'un katlinden sonra sivil iktidara karşı gösterilmiş bulunan saygının benzerini gösterme niteliğine bürünmedi. Senatonun onayını beklemeden Carus'a erguvanı vermişlerdi. Yeni imparator, soğuk ve mağrur eda ile yazılmış bir mektupta, boş tahta çıkmış olduğunu bildirmekle yetinmişti.[68] Öncekinin erdemli tutumundan çok değişik olan bir tutum yeni saltanatın lehinde bir tahminde bulunulmasını olası kılmıyordu. İktidarsız ve özgürlüksüz Romalılar, kendilerinden kimsenin söküp alamadığı, her türlü kayıt dışında konuşma yoluna başvurdular.[69] Dalkavukluk da sesini duyurmaya başladı. Carus'un tahta çıkışıyla ilgili olarak yazılmış bir övgü (kaside) vardır. Konusu ne denli aşağıdansa da yine de okunurken tat alınabilmektedir. İki çoban öğle güneşinden korunmak için Faunus mağarasına girerler. Bir gürgenin üzerine henüz çizilmiş birtakım harfler görürler. Kırların tanrısı, çok büyük bir hükümdarın saltanatı sırasında imparatorluğa, önceden haber veren dizelerle, mutluluk vaat etmektedir. Kır tanrısı savaşları, fesatları boğmayı, altın çağın masumluk ve güvenliğini yeniden kurmayı başararak dünyanın kahrını omuzlan üzerinde taşıyan kahramanı selamlamaktadır.[70]

Anlaşıldığına göre bu havai göz boyamalar, ününü Imparatorluğun savunması uğrunda kıtalarda geçirmiş bit generalin dikkatini hiçbir zaman çekemedi. Carus, lejyonlarının da rızasıyla, uzun süreden beri askıda kalan Perslere karşı savaş tasarısını uygulamaya hazırlanıyordu. Oğulları Carinus'la Numerianus'a Caesar unvanını verdirdi. Hemen hemen hükümdarınkine eşit bir otoriteyi birincisine devrederek, önce Galya'da meydana gelen birtakım karışıklıkları bastırmasını, sonra Roma'da oturmasını, batı eya-

68. *Hist. August.*, s. 249. Carus, kendi üyelerinden birinin imparator olmasından dolayı senatoyu kutlamaktadır.

69. *Hist. August.*, s. 242.

70. Fontenelle'nin, plan bakımından Vergilius'un Pollio'nunkine yeğ tuttuğu Calphurnius'un ilk kasidesine bakınız (Bkz. c. III, s. 148).

letlerinin komutanlığını üstlenmesini ona buyurdu.[71] Sarmatlar üzerinde kazanılan, anmaya değer bir utku İllirya'da ortalığı yatıştırıp güveni sağlamış oldu. Barbarlar, savaş alanında on altı bin ölü bıraktılar. Ayrıca yirmi bini de tutsak oldu. Yeni defne dallan toplamak için sabırsızlanan yaşlı İmparator kış ortasında yürüyüşe geçti, Trakya ve Küçük Asya'yı aştıktan sonra, küçük oğlu Numerianus'la birlikte Pers sınırlarına ulaştı. Yüksek bir dağın doruğunda ordugâhını kurarak askerlerine, biraz sonra savaşacakları düşmanın zenginliğini ve içerisinde bulunduğu bolluğu anlattı.

Ardeşir'in ardılı olan Varanes ya da Bahram, yukarı Asya'nın en savaşkan uluslarından biri olan Segesta'lıları boyunduruğu altına almıştı.[72] Bu başarıya karşın, Romalıların yaklaşmakta oluşuyla tehlike çanları çalmaya başladı. Bahram, onların ilerlemelerini geciktirmek için görüşmeler yolunu kullanmaya karar verdi. Elçiler, güneş batmasına yakın bir zamanda, askerlerin hafif bir yemekle açlıklarını giderdikleri bir sırada Roma ordugâhına girdiler. Persler, Carus'un huzuruna çıkmak istediklerini söylediler. İmparatoru göremeden safları geçtiler. Sonunda anlan, çayıra oturmuş ve kaba bir kumaştan erguvan renkli palto giymiş bir askere doğru götürdüler. Kuru bir yağlı etle birkaç bayat bezelye onun yemeğini oluşturuyordu. Aynı sadelik, görüşme boyunca da sürdü. Çıplak başını korumak için giydiği takkeyi çıkaran Carus, efendileri Roma'nın üstün erkini tanımayı reddedecek olursa Pers ülkesini de kendi başı nasıl saçsız kalmışsa, ağaçsız hale sokacağını elçilere söyledi.[73] Bu sahne yapay olarak düzenlenmiş sayılsa da bize, Carus'un âdetleri ve Gallienus'un savaşçı ardıllarınca askeri yaşama getirilmiş disiplinli sadelik üzerine bir fikir verebilmektedir. Büyük kralın temsilcileri ürperdiler ve çekilip gittiler.

Carus'un tehditleri sözde kalmadı. Mezopotamya'yı yaktı yıktı,

71. *Hist. August.*, s. 353; Eutrop., IX, 18; Pagi, *Annal.*

72. Agathias, 1, IV, s. 135. Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'sinde vecizelerinden biri bulunmaktadır: "İnsanlığın tanımlanması bütün erdemleri kapsar."

73. Synesius bu öyküsü Carinus'a mal ediyor. Tillemont ve Petavius'un yaptığı gibi, Carinus'a olduğu kadar imparntor Probus'a da verilmesi pek doğaldır.

yolunun üstüne çıkan her şeyi alaşağı etti. Direnç göstermeden teslim oldukları anlaşılan ve önemli yerler olan Seleucia (Kilikya) ve Ctesiphon'un sahibi oldu. Sonunda zaferden zafere koşan ordularını Dicle'nin ötesine geçirdi.[74] İmparator, istila için elverişli zamanı seçmişti. İran iç karışıklıklarla sarsılmaktaydı. Kuvvetlerinin en büyük bölümünü Hint sınırlarına yollamıştı. Roma ve Doğu, büyük başarı haberini coşkuyla aldılar. Daha şimdiden en görkemli düşüncelere dalınıyordu. Dalkavukluk ve umut Perslerin çöküşünü, Arabistan'ın alınışını, Mısır'ın boyunduruk altına girişini ve İskitlerin akınlarından bütün bütün kurtulmuş imparatorluğun huzurunu ilan ediyordu.[75] Oysa Carus'un saltanatı sanki kehanetlerin boş olduğunu göstermek için kurulmuştu. Yenenin ölümü bu boş galibiyet heyulalarını silip attı. Bu hükümdarın nasıl öldüğü çok belirsiz kalmıştır. Bu konuda en çok gerçeğe yakın olarak elimize geçen bilgi, sekreterinin kent valisine yazdığı bir mektupta bulunmaktadır: "Sevgili imparatorumuz Carus, askerler arasında kızgın bir fırtına koptuğu sırada hasta yatağında bulunuyordu. Gökyüzü o denli karardı ki birbirimizi göremez hale geldik. Durmadan çakan şimşekler, kopan genel karışıklıkta neler olup bittiğinden bilgi edinmemizi engelledi. Büyük bir gök gürültüsünden hemen sonra imparatorun artık yaşamadığını haykıran çığlıkları duyduk. Görünüşe göre karargâhındaki subaylar, duydukları acının büyüklüğü içerisinde İmparatorluk çadırını ateşe verdiler. Bu da Carus'un yıldırımdan öldüğü söylentisinin doğmasına neden oldu. Ama biz derinlemesine araştırma olanağını bulunca, ölümünün doğal olarak hastalığının sonucu olduğunu anlayacağımızı sanıyoruz."[76]

Bu olay hiçbir şaşkınlık yaratmadı. Erguvanı ele geçirmeyi isteye-

74. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 250; Eutrop., IX, 18; iki Victor.

75. Persler üzerine Carus'un zaferi hakkında Philopatris'in diyaloğunu iletiyorum ki bu, bilginler arasında uzun süre tartışma konusu olmuştu. Ne var ki benim düşüncemi açıklamak ve doğrulamak bilimsel bir incelemeyi gerektirecektir.

76. *Hist. August.*, s. 250. Eutrop., Festus Rufus, iki Victor, Jerome, Sidonius, Apollinaris, Syncellus ve Zonaras, hepsi de Carus'un yıldırım düşmesi sonucu öldüğünü söylemektedirler.

cek olan generaller birbirlerinden korkuyorlardı. O sırada orada olmayan genç Numerianus ile kardeşi Carinus herkesçe anımsandılar. Romalılar, Carus'un selefinin de babasının yolundan yürüyeceğini, Susa ve Ecbatana saraylarına kılıç ve ateş götüreceğini umuyorlardı.[77] Ne var ki sayılan ve disiplinleri bakımlarından korkunç olsalar da boş inancın saldığı alçakça teröre onlar da dayanamadılar. Son imparatorun ölümüyle ilgili durumları gizlemek üzere başvurulan bütün düzenlere karşın kitlenin kanısını değiştirme olanağı bulunamadı ve buna karşı da dayanılamadı. Eskiler, yıldırım düşen yerlere ve kimselere dinsel bir dehşetle bakarlar ve bunu tanrısal bir hiddetin belirtisi olarak görürlerdi.[78] Dicle'nin Roma orduları için kaderin belirlediği son sınır olduğuna ilişkin tanrısal bir seslenişten söz edilmeye başlandı. Carus'un alınyazısından kendi başlarına gelebilecek tehlikelerden de korkan birlikler, genç hükümdar Numerianus'a buyurucasına tanrıların istencine boyun eğmesini ve mutsuzluk içerisinde geçeceği anlaşılan savaşa tutuşmadan kendilerini buradan geri çekmesini istediler. Güçsüz imparator onların boş inançlarına uymak zorunda kaldı, Persler ise savaşı kazanacak bir düşmanın ansızın çekilip gitmesine şaşkınlık içerisinde tanık oldular.[79]

Son imparatorun başına gelenler kısa sürede Roma'da öğrenildi. Senato ve eyaletler, Carus'un oğulları tahta çıktı diye sevindiler. Doğuştan bir üstünlük ya da değerliliğe sahip olmayan bu genç hükümdarlara imparatorluk doğal bir yoldan gelmiş oldu. Babalarının seçimiyle ansızın hükümdarlık katma yükselen bu çocuklar özel bir koşul içerisinde dünyaya gelmiş ve kendilerine göre eğitilmişlerdi. Carus'un, on altı ay kadar süren hükümdarlıktan sonra ölümü onlara çok geniş bir imparatorluk miras bıraktı. Bu denli hızlı gelen bir talihe ılımlılıkla sahip olabilmek için dikkat

77. Bkz. Nemesian., *Cynegeticon*, V, 71, vd.

78. Festus'a ve *Scribonnianum* sözcüğü üzerine eleştirel açıklamaları yapanlara bakınız. Yıldırım çarpmış yerler bu duvarla çevrilir, eşya da gizemli törenlerle gömülürdü.

79. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 250. Aurel. Victor bu boş inancı doğrular gibi görünüyor ve geri çekilmeyi sanki haklı buluyor.

ve olağanüstü bir erdem gerekirdi. Bu iki kardeşten büyüğü olan Carinus'un nitelikleri zayıftı. Galya savaşında yiğitlik göstermişti.[80] Ama Roma'ya gelince, kendini hiçbir bağla bağlı tutmayarak, kentin zevk ve eğlencesine daldı, elindeki otoriteyi kötüye kullanmaya başladı. Yumuşak huylu olmakla birlikte zalimdi; kendini eğlenceye kaptırmıştı ama zevkten yoksundu; her ne kadar öğünmeye eğilimli görünüyorduysa da halkın takdirine karşı duygusuzdu. Dokuz ay içerisinde arka arkaya dokuz kadınla evlendi ve boşandı. Bu kadınlardan çoğu gebe kalmıştı. Bu arada, kendisini lekeleyen ve devletin birinci derecedeki ailelerini onursuzlaştıran bir sürü başka tutkularını da gidermek için vakit bulabiliyordu. Kendisine eski karanlık ve değersiz durumunu anımsatan ya da bugünkü tutumunu onaylamayanlara karşı duyduğu amansız nefretle dolu olarak, imparatorun görkemine aldırış etmeyen arkadaşlarına azap çektirme aşağılığını gösterdi. Babasının, deneyimsiz olduğu için kendisine yol göstermek üzere görevlendirmiş bulunduğu akıllı danışmanları ya sürgüne gönderdi ya da en ağır işkence cezalarına uğrattı. Carinus, senatörlere yukarıdan bakıyordu. Onlara efendileriymiş gibi davranıyor ve çoğu zaman senatörlerin mallarını Roma halkına dağıtmak niyetinde olduğunu kendilerine söylüyordu. Gözdelerini ve temsilcilerini de en alt halk katmanlarından seçti, sarayda, hatta hükümdarın sofrasında şarkıcılar, dansçılar, dalkavuklar ve bir sürü kopuk, sapık kimseler yer alıyordu. Bir odacı, kentin valiliğini ele geçirebildi.[81] Öldürülen praetorium praefectus'unun yerine Carinus, eğlence yoldaşlarının en sefihlerinden birini geçirdi. Yine ondan aynı lütufları görmeye hak kazanmış olan başka birisi de daha aşağılık yöntemlerle konsüllük onurunu elde etti. Ve yazı taklit sanatında çok usta olan bir özel sekreter, tasasız imparatoru, imzasını atma zahmetinden kurtarıyordu.

---

80. Nemesian, *Cynegeticon*, V, 69. Çağdaştı ama ozandı.

81. *Cancellarius*. Kökeninde çok ılımlı olan bu sözcük, garip bir rastlantıyla, Avrupa krallıklarında devletin baş yerinin adı oldu (Bkz. Cesaubon ve Salmasius, *Hist. August.*, s. 253).

Carus, Pers savaşına kalkışınca, politikası ve bahtını güven altına almak istediği ailesi için duyduğu sevgi, orduları ve Batı eyaletlerini büyük oğlunun eline bırakmasını gerektirmişti. Oğlunun gidişatından haber aldığı zaman büyük üzüntü duymuştu. Bu üzüntü ve utancın etkisiyle yaşlı imparator, cumhuriyet için sert bir adaleti yerine getireceğini, tahta yakışmayan oğlunu oradan uzaklaştıracağını ve o sırada Dalmaçya yöneticisi bulunan yiğit ve erdemli Constantius'u evlat edineceğini açıklamaktan çekinmemişti. Bu ünlü generalin yükseltilmesi bir zaman için ertelendi ve Carinus, babasının ölümüyle korku ya da yol yöntem baskısından kurtulunca Roma, çılgınlıkta Elagabalus'un zulümde de Domitianus'unkinden aşağı kalmayan bir hükümdarın istibdadı altında inledi.[82]

Carinus'un yönetiminde tarih ya da şiirin dikkati çektiği en değerli yön, sirk ve arena oyunlarının kutlanmasındaki olağanüstü görkemdir. Aradan yirmi yıldan çok zaman geçtikten sonra, Diocletianus'un nedimleri, öncelinin cömertliğiyle halkın sevgisini ve bu yüzden ne denli ün kazandığım söyleyince tutumlu hükümdar bu sözleri Carinus döneminin bir eğlence devri olduğu yolunda yanıtlamıştı.[83] Bu boşuna el açıklığı Diocletianus'a göre saçma olmakla birlikte halk için beklenmedik hoş bir şey olmuş ve onlarda sevinçli coşkunluk uyandırmıştı. Probus'un, Aurelianus'un zafer alaylarını ve İmparator Philip'in Secularis Oyunları'nı anımsayan yaşlılar Carus'un oğlu tarafından yaratılan görkemin bütün o geçmiş görkemleri geride bıraktığını söylemekteydiler.[84]

Geçmişteki hükümdarlarca tertiplenmiş oyunlarla ilgili olarak tarihte mevcut kimi özellikleri göz önünde bulundurmak suretiyle Carinus'un tiyatro temsilleri üzerinde bir düşünceye sahip

82. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 253, 254; Eutrop., IX, 19; Genç Victor. Gerçekte çok uzun ve çok verimli geçen Diocletianus'un saltanatı Carinus'un ününe çok zarar vermiştir.

83. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 254. Onu Carus olarak adlandırıyor. Oysa anlam çok açık olarak meydandadır. Zaten baba ile oğul isimleri çoğunlukla karıştırılır.

84. Bk. Calphurnius, *Eclog.*, Vll, 43. Probus'un temsillerinin o sıralarda henüz yeni olduğuna ve ozana tarihçinin yardımcı olduğuna di kkati çekebiliriz.

olunabilir. Yabanıl hayvan avlarıyla yetinsek bile ve bundaki düşüncenin boşluğu ya da yapılış biçimindeki zalimlik kınansa bile şunu itiraf etmekten kendimizi alamayacağız: Hiçbir zaman, ne Romalılardan önce ne de sonra, sanat bu denli şaşılacak derecede çaba göstermemiş ve halkı eğlendirmek için bu kadar çok para harcanmamıştır.[85] Probus döneminde kökleriyle birlikte sökülerek sirk yerine dikilen koca ağaçlar oraya büyük bir orman görünümü vermişti. Bu ormana bin deve kuşu, bin geyik, bin alageyik ve aynı sayıda yaban domuzu salınarak hepsi de insanların coşkun avlanma keyfine terk olundu. Ertesi günün acıklı tablosu yüz erkek, bir o kadar da dişi aslan, iki yüz leopar ve üç yüz ayının öldürülmesiyle kapandı.[86] Genç Gordianus'un kendi zafer alayına ayırdığı ve selefinin seküler oyunlarında görülen hayvanlar sayı bakımından olduğu kadar değişiklik bakımından da bu denli ilginç değildi. Yirmi tane zebra, zarif biçimleri ve giysilerinin parlak ve rengârenk güzelliklerini Romalıların bakışları önünde sergilediler.[87] Sarmatia ve Etiyopya ovalarında serbest dolaşan en yumuşak huylu, en kocaman hayvanlardan olan on tane zürafa ve bir o kadar elan denilen bir çeşit ren geyiği, Afrika'nın otuz sırtlanı, Hindistan'ın on kaplanı ve kızgın sıcak ülkelerin en yırtıcı yaratıklarıyla karşıtlaşıyorlardı. Gergedanda, Nil[88] hipopotamında ve otuz iki filin oluşturduğu gösterişli sürüde bu büyük dört ayaklıların, doğadan aldıkları çok korkunç güce karşın zararsız olabilmeleri hayranlık uyandırıyordu.[89] Halk bu görkemli görüntüyü şaşkına dönmüş

85. Filozof Montaigne (*Essais*, 1, III, b. 6), gösterilerdeki Roma görkemi hakkında çok gerçek ve çok hoş bir fikir veriyor.

86. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 240.

87. Bunlara *onagri* deniliyordu. Sayıları da yaban eşekleri dışında, çok azdı. Cuper (*de Elephantis Exercitat.*, II, 7), Oppian'e Dion ve adı bilinmeyen bir Yunan'a göre zebraların Roma'da görüldüğünü tanıtladı. Bu hayvanlar okyanusun bir adasından, belki de Madagaskar'dan getiriliyorlardı.

88. Carinus bir hipopotam verdi (Bkz. Calphurn., *Eclog.*, VII, 66). Bir zamanlar Augustus da otuzaltı timsah sergilemişti; bu hükümdardan beri yapılmış gösterilerde timsah gösterildiğine rastlamadım (Dion Cassius, 1, IV, s. 781).

89. Capitolin, *Hist. August.*, s. 1 64, 165. Kimilerinin *argoleontes*, bir kısmının *agrioleontes* dedikleri *archeleontes* denilen hayvanları biz tanımıyoruz.

bir merakla seyrederken eski dünyanın her yanından, Roma arenasına getirilmiş bu denli çok türdeki biçim ve nitelikleri bir doğa bilimcisi de gözlemleyebilirdi. Ne var ki bu geçici yararlanma sadece delilik uğruna yapılacaktı. Çünkü bundaki amaç, devletin zenginliklerinin saçma bir hizmette kullanıldığını tanıtlamaktan başka bir şey değildi. Ellerinde yalnızca körleştirilmiş mızrak bulunan az sayıdaki tutsaklar çok kalabalık bir fil sürüsünü sirkte avlamışlardı.[90] Bu gösteri yararlıydı ve amacı Romalı askere bundan böyle savaş alanında fil ile karşılaşınca bu çok iri vücut kütlesinden korkmasına gerek olmadığını tanıtlamaktı.

Yabanıl hayvanların avlanması ya da sergilenmesi, kendisine dünyanın efendisi denilen bir halka yaraşır görkemde yapılıyordu. Bu eğlencelere ayrılmış önemli yapılar Roma'nın büyüklüğünü de yansıtıyordu. Sonraki kuşaklar, heybetli denmeye hak kazanmış olan Titus arenasının görkemli kalıntılarına hayranlık duymaktadır ve daha uzun zamanlar bu hayranlığı duyacaklardır.[91] Bu, seksen kemer üzerine oturan, uzunluğu yüz yirmi sekiz, genişliği dört yüz otuz yedi ayak olan, dört mimari stilde yüz otuz bin ayak yüksekliğinde eliptik bir yapıydı.[92] Dışı mermerle kaplıydı ve heykellerle donatılmıştı. İçeriyi oluşturan çok büyük alanın çevresinde altmış ya da seksen oturma sırası vardı; bu sıralar da mermerdendi ve yastıklıydı, seksen bin izleyiciyi alabilecek elverişlilikteydi.[93] Halk, kitle halinde, altmış dört adet giriş yerinden girip çıkabiliyordu (Latincede bu girişlere *vomitories* deniliyordu ki bu gibi kapılar için kullanılan özel ad haline gelmişti). Çıkışlar, geçitler ve merdivenler öyle ustalıkla yapılmıştı ki herkes, sena-

90. Plin., *Hist. Natur.*, VIII, 6. Bu bilgi Piso'nun *Annals*'larından alınmıştır.

91. Bk. Maffei, *Verona Illustrata*, P, IV, 1, 1, b. 2.

92. Maffei, 1, II, b. 2. Yüksekliği eskilerce çok abartılmıştır. Calphurnius'a (*Eclog.*, VII, 23) göre semalara yükseliyordu ve Ammianus Marcellinus'a göre (XVI, 10) insanın görme gücü ve alanının üstüne çıkıyordu. Oysa, bu yüksekliğin, dik olarak beş yüz *feet* yüksekliğindeki Mısır'ın büyük piramidiyle karşılaştırılacak olursa daha önemsiz kaldığı görülür.

93. Victor'un çeşitli nüshalarında yetmiş yedi bin ya da seksen yedi bin izleyiciden söz edilmektedir. Meffei ise (1, b. 12) açıktaki yerlerin otuz dört bin olduğunu söylemektedir. Gerisi, yukaridaki kapalı galerilerde bulunuyordu.

tör, şövalye ya da *plebeian*, hiçbir karışıklığa uğramadan kendine ayrılmış yere gidebiliyordu.[94] İzleyicilerin zevkine, huzuruna yardımcı olabilecek hiçbir şey unutulmamış ve ihmal edilmemişti. Gerektiği zaman yukarıya çekilen çok geniş örtü onları güneşten ve yağmurdan koruyordu. Çeşmelerden akan sular hoş kokulu bitkilerden süzülmüş nefis parfümlerle yüklü havayı serinletiyordu. Arena ya da tiyatro, yapının ince kum döşenmiş merkezinde birbiri ardından değişik biçimlere giriyordu. Kimi zaman yerden Hesperides bahçesi gibi yükseliyor, arkasından Trakya mağaraları ve kayalarına dönüşüyordu. Yer altı kanallarıyla tükenmez bir pınar besleniyor ve bir ova biçimini alan görünüm ansızın silahlarla donanmış ve deniz canavarlarıyla yüklü gemilerin bulunduğu bir göle dönüşüyordu.[95] Roma imparatorları bu sahneleri güzelleştirmek için servetlerini ve tüm el açıklıklarını döküp saçtılar. Amfiteatrın süslenmesinde kullanılan maddelerin altından, gümüşten ya da amberden olduğunu kitaplardan öğreniyoruz.[96] Carinus'un tertiplediği gösterileri başkentin görkemine kapılarak oraya gelmiş olan bir çoban adıyla betimleyen ozana göre, halkı yabanıl hayvanlardan korumak için gerilmiş fileler altın tellerle örülmüştü. Revaklar da süslüydü ve değerli taşlardan yapılmış çok zarif bir mozaik, izleyicilerin sıralarını ayırmaya yarayan amfi tiyatro basamaklarını bezemekteydi.[97]

Bu parlak gösterişlilik içerisinde, zenginlik ve talihten yana doygun olan imparator, halktan alkış ve çevresindekilerden de dalkavukluk topluyordu. Esaslı değerleri yerine kişiliğinin tanrısal lütuflarını dile getirip kutlamaya yönelmiş ozanların kasidelerini

94. Bkz. Maffei, 1, II, b. 5-12. Bu denli güç bir konuyu, mimarlık bakımından olduğu kadar arkeolojik açıdan da olabildiğince açıklıkla işlemektedir.

95. Calphurn., *Eclog.*, VII, 64, 73. Bu dizeler ilginçtir ve bütün kır koşuğu Maffei için başvuru kaynağı olmuştur. Calphurnius ve Martial (birinci kitabına bakınız) ozandılar. Amfiteatrı betimledikleri zaman gördüklerini çizdiler ve Romalıların duygularına hitap etmek istiyorlardı.

96. Bkz. Plin., *Hist. Nat.*, XXVII, 1.

97. "Balteus en gemmis, en inlita porticus auro certatim radiant," vd. Calphurn., VII.

coşkunluk içerisinde dinliyordu.[98] Aynı anda ama Roma'dan üç yüz fersah ötede kardeşi son nefesini vermekteydi ve ansızın meydana gelen bir ihtilal, Carus hanedanının imparatorluk asasını bir yabancının eline geçirmekteydi.[99]

Carus'un oğulları, babalarının ölümünden sonra onun yolundan dönmediler. Yeni durumun gerektirdiği düzenlemelerin, Pers Savaşı utkusu için genç hükümdarlara yapılacak zafer olaylarına dek ertelendiği anlaşılmaktadır.[100] İmparatorluğun yönetimini ya da eyaletlerin aralarında bölüşülmesini öngören bir tasarıları olup olmadığı bilinmemektedir. Şurası olasıdır ki beraberlikleri uzun süreli olmayacaktı. İktidar hırsı, karakterlerindeki zıtlıkla körüklenmiş olacaktı. Yüzyılların en düzensizinde Carinus'un hüküm sürmesi uygun olamazdı. Numerianus ise en mutlu zamanlarda saltanat sürme derdindeydi. Dostça davranışları ve sevimli erdemleri, tanınmaya başladıklarından beri, halkın takdir ve sevgisini kendisine kazandırmıştı. En gösterişsiz insanı bile en iyi yetiştirilmiş kimse gibi onurlandıran ve güzelleştiren parlak ozanlık ve hatiplik yeteneklerine sahipti. Cicero'dan ziyade çağdaşı hatipleri örnek almaktaysa da Romalılar onun belagatine alkış tutuyorlardı. Zevklerde bir çöküş olmasına karşın şiir, yüceliğini sürdürüyordu. İşte böyle bir zamanda, çağdaşları arasında ün almayı başardı ve rakipleriyle dostluk bağları içerisinde kaldı. Bu da kalbinin iyiliğini ve yeteneğinin üstünlüğünü göstermektedir.[101] Şu var ki Numerianus'un nitelikleri onu yalnızca hayranlıkla seyredilir bir kimse olma durumuna eriştirmiş fakat doğa ona çabalı ve etkin bir yaşamın koşullarını vermemişti. Ailesinde ansızın oluşan büyüme onu

98. "Et Martis vultus et Apollinis esse putavi," diyor Calphurnius. Johnn Malela ise –ki belki Carinus'un portrelerini görmüştür– bu hükümdarın kısa boylu, enli ve beyaz olduğunu söylemektedir (c. 1, s. 403).

99. Bu Roma oyunlarının kutlandığı zamana oranla çok açık ve net olan bir konuyu Scaliger, Salmasius ve Cuper bulanık hale sokmaya çalışmışlardır.

100. Nemesianus (*Cynegeticons*), kendi kuruntusunda bu mutlu günü öne almış gibidir.

101. Öğretici (didaktik) şiirde rakibi olan Nemesianus'a karşı bütün ödülleri kazanmıştı. Senato, Carus'un oğlu için, kelime oyunu olan yazıtla bir heykel dikti: "Hatiplerin en güçlüsüne." (Bkz. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 254)

huzur yaşamından ayrılmak zorunda bırakınca ne ruh yapısı ne de kazanılmış bilgi ve yetenekleri, orduların komutasını alıp yürütebilmesine elverişli olamadı. Pers Savaşı'nın yorgunlukları benliğini harap etti. İklimin ısısına dayanamayan gözleri zayıf düştü[102] ve uzun sefer yolculuğunda ya çadırına kapanmaya ya da sedyede taşınmaya mahkûm oldu. Askerlik işleri olduğu kadar sivil sorunları da yönetme görevi pretorium praefectus'u olan Arrius Aper'e verildi. Bu zatın değeri Numerianus'un kayınbabası olmakla da büsbütün artıyordu. Bu subay, imparatorluk otağının korunmasıyla kendi adamlarından en güvendiklerini görevlendirmişti. Ortada görünmeyen hükümdarlarının varsayılan buyruklarını birçok gün boyunca birliklere ileten bu praefectus'tu.[103]

Carus'un gözlerini kapamasından sonra Roma ordusu Dicle kıyılarından ayrılmıştı. Sekiz aylık ağır bir yürüyüşten sonra Trakya'nın Bosforus'una varabilmişlerdi. Lejyonlar, Asya yakasındaki Kadıköy'de kalmışlar, imparatorluk karargâhı, Marmara'nın Avrupa kıyısında bulunan Heraclea'ya geçmişti.[104] Ansızın imparatorun öldüğünden ve artık var olmayan bir hükümdar adına iktidarı yürütmeyi sürdüren bir görevlinin adaylığından söz edilmeye başladı. Bu fısıltılar önce gizliden gizliye yapılıyordu. Kısa bir süre sonra bütün orduda bomba gibi patladı. Askerlerdeki sabırsızlık uzun süre kararsızlık içinde kalmalarına olanak vermez. Meraklarını zapt edemeyerek imparatorluk otağına zorla girdiler ve içerde Numerianus'un ölüsünü buldular.[105] Sağlığının kerte kerte bozulması ölümünün doğal olduğuna onları inandırabilecekti ama bu-

102. Vopiscus'un sözünü ettiğine göre hiç değilse çok doğal bir neden (*Hist. August.*, s. 251). Bu tarihçi, Numerianus'un gözlerindeki zayıflığın, babasının ölümü için döktüğü gözyaşlarından dolayı olduğunu söylemektedir.

103. Pers Savaşı'nda Aper, Carus'a hıyanet tertiplemekle suçlandırılmıştı (*Hist. August.*, s. 250).

104. Diocletianus'un imparator seçildiği zaman ve yer hakkındaki bilgimiz, *Alexandrian Chronicle*'ye borçluyuz (s. 2741).

105. *Hist. August*, s. 251; Eutrop., IX, 18, Hieronym., *Chron.* Bu aklı başında yazarlara göre, Numerianus'un öldüğü cesedinin kokuşmasıyla anlaşıldı. İmparatorun otağında hoş kokulu bitkilerden hiç mi yoktu?

nun özenle saklanması bir cinayet kuşkusunu uyandırdı. Bunun sonucu olarak Aper'in kendisini seçtirmek üzere aldığı önlemler mahvına neden oldu. Büyük kızgınlık ve acı içerisine düşmüş olmalarına karşın birlikler, Galienus'un savaşçı ardıllarınca kurulan disiplinin ne denli etkili olduğunu tanıtlayacak biçimde hareket ettiler. Kadıköy'de bir genel meclis kuruldu; praetorium praefektüs'u mahkûm ve cani gibi zincire vurulmuş halde bu meclisin bulunduğu yere götürüldü. Ortaya bir yargıç kürsüsü kondu. Generaller, tribunus'larla büyük bir askerî konsey oluşturdular. Bu konsey hemen, sevgili bir hükümdarın öcünü almaya ve onun ardılı olmaya elverişli, değerli bir kimse olarak saray hizmetlerinin ve muhafızlarının şefliğine Diocletianus'u seçtiğini ilan etti. Aday için zaman çok değerliydi ve talihi o sırada takınacağı tutuma, bir bakıma, bağlı olabilirdi. Kendisine verilmiş olan görevle birtakım sanılan çözümlemesi gerektiğine inanan Diokletianus kürsüye çıktı, gözlerini güneşe çevirdi ve her şeyi gören[106] bu tanrının huzurunda doğru olacağını beyan etti. Hemen sonra bir hükümdar ve yargıç tavrı takınarak Aper'i yargıç kürsüsünün önüne getirtti: "Bu adam," dedi, "Numerianus'un katilidir." Ve ona tehlikeli bir ispatlamaya girişmesine olanak vermeden, kılıcını çekti ve mutsuz praefectus'un vücuduna sapladı. Bu denli kesin kanıta dayalı bir suçlama hiçbir karşı çıkmaya uğramaksızın kabul edildi ve birlikler, coşkun alkış gösterileriyle imparator Diocletianus'un otoritesini ve adaletini tanımış oldular.[107]

Bu hükümdarın anılmaya değer saltanatını betimlemeden önce Numerianus'un değersiz kardeşinin sonu nasıl geldiğini görelim. Carinus'un orduları ve hazineleri onu, tahttaki haklarını koruyacak nitelikte tutabiliyordu. Ne var ki kişisel kusurları soyundan ve durumundan yararlanabileceği bütün avantajları sıfıra indirgiyordu. Babasının en sadık hizmetkârları bu oğulun yeteneksizliğine tiksinerek tanık oluyorlar ve öldürücü gururundan korkuyorlardı.

106. Aurel. Victor; Eutrop., IX, 20; Hyeronym., *Chron.*
107. Vopiscus, *Hist. August.*, s. 252.

Rakibi, halkların gönlünü kazanmıştı. Senato da bir gasıbı bir zalime yeğ tutacaktı. Diocletianus'un aldığı gizli önlemler genel hoşnutsuzluğu sürdürücü nitelikteydi. Kış, gizli entrikalar çevirmekle ve bir iç savaş için açık hazırlıklarla geçti. İlkbaharda doğu ve batı orduları Tuna kıyılarından uzakta olmayan, Margus civarlarındaki küçük Maesia kentinde karşı karşıya geldiler.[108] Büyük kralı titretmek için gelen birlikler hastalıklardan ve son seferdeki yorgunluktan kırılıp dökülüyorlardı. Hiçbir bozucu etkenle yıpranmamış bulunan Avrupa lejyonlarına karşı utkudan söz etmek bu doğu lejyonları için olası değildi. Diocletianus'un safları kırıldı. Bu hükümdar bir an için imparatorluk erguvanından, hatta yaşamından bile umudunu yitirdi. Ne var ki Carinus, askerlerinin kendisine sağladığı avantajı subaylarının sadakatsizliği yüzünden kaybetti. Carinus, bir tribunus'un karısını baştan çıkarmıştı. Tribunus öç alma fırsatını yakaladı ve iç savaşı tek bir darbeyle, aile onurunu kirletenin kanında sona erdirdi.

108. Eutrope durumu çok kesinlikle gösteriyor. Bu kent Mons Aureus ile Viminiacum'un arasındaydı. D'Anville (*Geographie Ancienne*, c. 1, s. 304) Margus'un Sırbistan'daki Belgrad ve Semendira'nın biraz aşağısında Kastolatz'da olduğunu söylüyor.

XIII. BÖLÜM

Diocletianus ile Üç Ortağı Maximianus, Galerius ve Constantius'un Saltanatı

Düzenin ve Huzurun Yeniden Kurulması

Pers Savaşı

Roma İmparatorlarının Utku ve Başarıları

Yönetimde Yeni Biçim

Diocletianus ve Maximianus'un Hükümdarlıktan Çekilmeleri

M.S. 285 - M.S. 305

Saltanatının parlaklığıyla bütün öncellerini geride bırakmış bulunan Diocletianus, yaşam öyküsü bakımından en az üne kavuşan ve aslı hakkında en az bilgi edinilmiş bir hükümdardır. Değerlilik ve şiddet için kazanılan güçlü unvanlar çoğu zaman ülküsel soyluluk ayrıcalığını alaşağı etmiştir. Şu var ki özgür insanlarla tutsaklık içerisinde yaşayan kimseler arasında ayırıcı bir çizgi her zaman vardı. Carus'un oğullarına ardıl olan hükümdarın anne ve babası, Romalı Senatör Anulinus'un evinde tutsak olarak bulunmuşlardı. Diocletianus'u ayırt etmeye yarayan ad, annesinin memleketi olan küçük bir Dalmaçya kentinden geliyordu.[1] Yine öyle anlaşılıyor ki babası, özgürlüğünü kazandıktan sonra yazıcılık mesleği yaptı ki bu meslek onun durumundaki kişilere özgü bir çalışma alanıydı.[2] Tanrıların yardımı, daha doğrusu yüksek bir değerliliğin içgüdüsü oğulda büyük bir istek uyandırdı, onu askerlik mesleğine girmeye yöneltti ve kendisine parlak bir geleceği müjdeledi. Rastlantılar ve kişisel büyük yeteneği yükselmesine yardımcı oldu. Ona, yüksek yaşama evrelerini oluşturan araçları ve doğanın verdiği yeteneklerin herkesin gözleri önünde gelişmesini sağlayan hal ve koşulların zincirlenmesini gözlemlemek çok merak verici bir yaşam sahnesi meydana getirecektir. Diocletianus, sırasıyla, Maesia yöneticisi, konsüllük rütbesi ve saray muhafızları komutanlığı

1. Eutrop., IX, 19; Victor, *Epitom.* Kentin, küçük bir İlliryа oymağına ait Doclia adında olduğu anlaşılıyor (Bkz. Cellarius, *Geograph. Antiqua.*, c. 1, s. 393). Şanslı tutsağın ilk adı olasılıkla Docles idi. Sonra, Grek ahengine uygun bir seslendirme vermek için biraz uzatarak Diocles oldu. Daha sonra da Roma görkemine daha yaraşır biçimde Diocletianus'a çevirdi. Küçük ad olarak, bir patrisyen adı olan Valerius'u da edindi ve bununla birlikte kullanılması geleneksel olan Aurelius Victor da arkasından eklendi.

2. Dacier'in, Horacius'un ikinci kitabının altıncı taşlaması üzerine yazdıklarına bakınız (Corn. Nepos, Vit. Eumeniuss, b. I).

gibi önemli görevlerde bulundu. Pers Savaşı'nda ustalığıyla kendini gösterdi. Numerianus'un ölümünden sonra rakiplerinin de sağduyu ve istekleriyle bu tutsak, imparatorluk tahtına en yaraşan aday olarak gösterildi. Taht arkadaşı Maximianus'un yabani kan dökücülüğünü engelleyememiş olan dinsel çabanın kötü tutumu İmparator Diocletianus'un kişisel yürekliliği üzerinde birtakım şüphelerin doğmasına yol açtı.[3] Lejyonların saygısını olduğu kadar savaşçı hükümdarların da takdir ve iltifatını kazanmasını bilmiş olan yüksek nitelikli bir askerin korkak olabileceğine inanamayız. Bununla birlikte, kara çalmanın en zayıf yanı bulup meydana çıkarma işinde akıllı, usluluktan geri kalmadığı da doğrudur. Görevi gerektirdiği ya da fırsat elverdiği her zaman Diocletianus cesaret göstermiştir. Şurası da bir gerçektir ki onda, adını yükseltme isteğiyle yanıp tutuşan, tehlikelere meydan okuyan, hile ve tertiplerden tiksinen, benzerlerini kendi üstünlüğünü tanımaya zorlayan o türlü atak ruh yoktu. Buna karşılık, deneyimle ve insanlık üzerine derinleştirilmiş bir eğitim ve öğretimle aydınlanmış güçlü bir ruh, işlerin görülmesinde ustalıklı uygulama, eli açıklık ile tutumluluk arasında ve sertlik ile yumuşaklığın kaynaşmasında akıllı bir denge, askerî açık yürekliliğin perdesi ardında saklanmış derin bir duygusallık, amacına erişmek için yolundan şaşmazlık, araçları değiştirme konusunda esneklik ve hepsinin üstünde tutkularını ve çıkarlarıyla ilgili isteklerini denetim altına alabilmek, pek adaletli ve pek çok kamu yararına gibi görünen bahaneleri yaldızlamakta büyük ustalık... İşte, Diocletianus'un karakterini oluşturan çizgiler bunlardı. O da Augustus gibi, bir çeşit yeni bir imparatorluğun temellerini attı. Caesar'ın edindiği evlat gibi, savaşçılıkta olduğu denli devlet adamı yetenekleriyle de kendini gösterdi. Bu hükümdarlar, politika ile elde edebilecekleri bir başarı için hiçbir zaman kuvvete başvurmadılar.

Diocletianus, başarısından, değişik bir yumuşaklıkla yararlanma-

3. Lactantius (ya da küçük kitap *Mortibus Persecutorum*'un yazarı kim ise), Diocletianus'u iki yerde çekingenlikle suçluyor. Dokuzuncu bölümde ondan şöyle söz ediyor: "Erat in omni tumultu meticulosus et animi disjectus."

sını bildi. Romalılar uzun süreden beri ölüm, sürgün ve müsadere gibi cezaların ılımlı bir biçimde ve adaletle uygulandığını görerek muzafferin bağışlaması nedeniyle ona alkış tutuyorlardı. Bir iç savaş gördüler ki vurup kırması savaş alanı dışına yayılmıyor. İmparator, kendisinden önce Carus zamanında baş vezirlik (*principal minister*) yapmış olan Aristobulus'a güven duydu. Hasımlarının canına, malına ve saygınlıklarına dokunmadı. O kadar ki Carinus'un hizmetkârları bile, çoğunlukla, görevlerinde kaldılar.[4] Belki de uzağı görme yeteneği düzenci Dalmaçyalının insanlığına yardımcı oldu. Bütün bu subaylar arasında bir bölümü elde ettikleri lütfu gizli bir ihanetle satın almışlardı. Öbürlerinde, mutsuz bir hükümdar için gösterdikleri bağlılık ve minnet duygularını takdir ediyordu. Yetenekli hükümdarlar olan Aurelianus, Probus ve Carus, devletin ve ordunun çeşitli görevlerine tanınmış değerdeki kimseleri atamışlardı. Bunların o yerlerden uzaklaştırılmaları kamu hizmeti bakımından zararlı olabilirdi ve üstelik yeni hükümdar için yaran olmayacaktı. Buna karşılık, böyle bir tutum Roma dünyasında çok büyük umutlar uyandıracaktı. İmparator, bu elverişli izlenimleri kendisinin, bütün öncellerindeki erdemlere, özellikle Marcus Aurelius'un felsefesine öykünmeyi görev bileceğini söyleyerek güçlendirmeye özen gösterdi.[5]

Saltanatının ilk büyük eylemi ılımlılığının ve içtenliğinin bir inancası gibi olmuştu. Maximianus'u çalışma ortağı olarak aldı ve ona, ilk olarak Caesar ve sonra da Augustus unvanlarını verdi.[6] Marcus Aurelius da böyle bir örnekte bulunmuştu. Ne var ki genç bir hü-

4. Bu övgüde Aurelius Victor, haklı olarak, dolaylı da olsa, Constantus'un zulmünü saklar gibi gelmektedir. Fasti'lerle görülüyor ki Aristobulus kent valisi olarak kaldı, Carinus'la başladığı konsüllüğü Diocletianus'la bitirdi.

5. Aurelius Victor, Diocletianus'u "parentem potius quam dominum" diye adlandırıyor. (Bkz. *Hist. August.*, s. 30).

6. Modern eleştiriler Maximianus'tan aldığı Caesar ve Augustus saygınlıklarının zamanı üzerinde anlaşamamaktadırlar ve bu sorun büyük ölçüde bilimsel kavgalara neden olmaktadır. Ben, Tillemont'un (*Histoire des Empereur*, c. 4, s. 500-505) kendine özgü, kılı kırk yaran gerçekçiliğiyle elden geçirdiği güçlükleri ve değişik nedenleri göz önünde tutarak onu izledim.

kümdara, kendi tutkularının tutsağı olarak taç giydirmekle devletin mutluluğunu kişisel bir minnet borcu için kurban etmişti. Diocletianus'un güdüleri ve seçiminin konusu büsbütün başka nitelikteydi. Devlet yönetimine bir dostunun, bir silah arkadaşının ortaklığını katarken, cumhuriyetin bir tehdide uğraması halinde doğunun ve batı eyaletlerinin savunmasını düşünüyordu. Maximianus da Aurelianus gibi köylü olarak doğmuş ve hiç eğitim görmemişti. Edebiyattan yoksunluğu,[7] yasalar üzerine bir bilgiye sahip olmayışı, oturup kalkmasındaki yontulmamışlığı, toplumun en üst sınıfındaki insanlar arasında onun aşağı katmanlardan olduğunu ortaya koyuyordu. Savaş bilgisinden başka bir bilim tanımıyordu. İmparatorluğun bütün sınırlarında geçirdiği birçok hizmet yıllarıyla kendini tanıtmıştı. Her ne kadar askeri yetileri onu komuta etmekten çok itaate alıştırmış ve hiçbir zaman dört başı mamur bir general durumuna getirmemişse de tutumundaki kesinlik ve edindiği deneyim, en güç girişimleri uygulayabilme yeteneğini kendisine kazandırmıştı. Kusurları bile iyilikçisi için yararsız olmadı. Acıma duygusu nedir bilmeyen en şiddetli eylemlere girişmeye hazır ve ardından neler olabileceğinden kaygı duymayan Maximianus, her zaman telkin etmesini ve yadsımasını bilen kurnaz görev ortağının zulümlerine araç olabiliyordu. Zorunluluk halinde ya da öç almak amacıyla bir kurban verilmişse Diocletianus, dikkatli bir şefaatle, cezalandırmak niyetinde olmadığı bir kısım insanları kurtarma yoluna gidiyordu. Acımasız görev ortağının katılığını yumuşaklıkla onarıyordu. Birbirinin tam tersi olan altın çağ ile demir çağı arasında karşılaştırma yapma fırsatını bulan uyruklarının büyük sevgisini kazanıyordu.

Karakterlerindeki ayrılığa karşın iki imparator da özel bir koşulla kurdukları dostluğu taht üzerinde korudular. Kibirli ve gürültücü ruhuyla hem kendisine zarar getiren hem de genel huzuru bozan

7. Onun dinlediği bir söylevinde (Panegyr. Vet., II, 8). Mamertinus, Hannibal ve Scipio'a öykünen bu kahramanın onların adını bile duyduğundan kuşkuya düşmüştür. Bundan şu sonucu çıkarabiliriz ki Maximianus, edebiyat adamı olmaktan çok asker olarak ün kazanma tutkusundaydı. Ve ancak gerçek, sözden hatta yüze gülmekten böyle ayrılabilir.

Maximianus da Diocletianus'un büyük zekâsına saygı duymaya alışmıştı çünkü akıl, kaba kuvvetin üstüne çıkmasını bilirdi.[8] Boş inanç ve kibir bu hükümdardan birinin Jovius, öbürünün de Herculius unvanlarını almaya kendilerini heveslendirirdi. Jüpiter'in öngörücü (o yüzyılın aşağılık hatiplerinin konuşması böyleydi) evrene düzen ve hareket sağlarken Herculius'un bükülmez kolu dünyayı canavarlardan ve zalimlerden temizliyordu.[9]

Jovius ve Herculius'un tanrısal güçleri de devlet yönetiminin yükünü kaldırmakta yeterli olmuyordu. Akıllı Diocletianus her yandan barbarlarla çevrili olan imparatorluğun her köşesinde bir ordunun ve bir imparatorun hazır bulunması gerektiğini anladı. Buna göre bu pek büyük iktidar kitlesini bir kez daha bölüştürmeyi ve Caesar'dan daha ast nitelikte bir unvanla bir bölüm hükümdarlığı iki eşit parçaya ayırarak değerleri tanınmış iki generale vermeyi kararlaştırdı.[10] Bu generallerden biri Galerius oldu ki Armentarius adı, önceleri yaptığı çobanlığı anımsatıyordu; öbürü ise Chlorus adındaki Constantius idi. Chlorus adı teninin solukluğu nedeniyle konmuş olabilirdi.[11] Herculius'un memleketini, kökenini ve göreneklerini betimlerken Galerius'u tanıtmış olduk. Her ne kadar Galerius çeşitli fırsatlarda Maximianus'a oranla daha çok incelik ve erdem göstermişse de bütün öbür hal ve tutumlarıyla kendisine genç Maximianus denmesine hak kazanmıştır. Constantius'un kökeni öbür taht ortaklarına göre daha az karanlıktır. Babası Eutropius, Dardania soyluları arasında yüksek bir sırada

---

8. Lactantius, *de Mort Persec.*, b. 8; Aurelius Victor; Maximianus'un övülmesi için söylenmş nutukları *Panegyric*'ler arasında bulduğumuz gibi onun hasımlarını övenlere de rastlıyoruz. Bu çelişkiler bize bu hükümdar hakkında bir fikir vermektedir.

9. İkinci ve üçüncü *Panegyrics*'e, özellikle III, 3, 10, 14'üncüye bakınız. Şu da var ki sahte belagatle söylenmiş ifadeleri olduğu gibi almak can sıkıcı olacaktır. Unvanlar konusunda, Bkz. Aurelius Victor; Lactantius, *de Mort. Perces.*, 52; Spanheim, *de Usu Numismatum*, vb., bilimsel araştırma XII, 8.)

10. Aurelius Victor; Victor, *Epitom.*; Eutrop., IX, 22; Lact, *de M. P.*, b. 8; Hieronym., *Chron.*

11. Tillemont bu isme yalnızca modern Grekler arasında rastlamıştır. Dikkate çarpabilen en küçük bir solukluk kasidelerde söz konusu olan "kırmızılık"la bağdaşamaz gibi görünmektedir (V, 19).

bulunuyordu. Annesi ise İmparator Claudius'un yeğeniydi.[12] Her ne kadar Constantius gençliğini askerlikte geçirdiyse de yumuşak ve sevimli bir karaktere sahip bulunuyordu. Uzun süreden beri halkın gönlünde onun sonunda elde ettiği kata yükselmesini isteyen dilekler yatıyordu. İç birliğin bağlarıyla politikanın bağlarını birleştirmek için imparatorlar Caesar'ları evlat edindiler ve karılarından boşanmaya onları zorlayarak kendi kızlarıyla evlendirdiler.[13] Diocletianus, Galerius'un ve Maximianus da Constantius'un babaları oldular. Bu dört hükümdar, çok geniş Roma İmparatorluğu'nu kendi aralarında bölüştüler. Galya'nın, İspanya'nın ve Britanya'nın savunması Constantius'a verildi. Galerius, İllirya eyaletlerinin güvenliğini gözlemek için Tuna kıyılarındaki orduların başında kaldı. İtalya ve Afrika Maximianus'un alanı oldu. Diocletianus ise Trakya, Mısır ve zengin Asya ülkeleriyle baş başa kaldı. Her biri, kendilerine ayrılan eyaletlerde hükümdar olarak bulunuyorlardı, ama birleşik iktidarları bütün imparatorluğa yaygın bir nitelik taşıyordu. Hepsi, ortaklardan birinin yardımına uçarak yetişmeye ya da birbirlerinden yardım istemeye her zaman hazır bulunuyorlardı. Bulundukları yüksek görevdeki Caesar'lar imparatorların yüce değerine saygı gösteriyorlardı. Onurlarını Diocletianus'a borçlu olan üç hükümdar onun iyiliklerini hiçbir zaman unutmadılar ve ona sürekli olarak bağlı kaldılar. İktidar kıskançlığı gerçek bir birliği hiçbir vakit bozamazdı. Bu uyum bir müzik korosuna benzetilirse, baş sanatçının usta el uyumu düzenlemekte ve bu düzeni sürdürmekteydi.[14]

İki Caesar'ın seçilmesi, Maximianus'un katılmasından yaklaşık altı yıl kadar sonra oldu. Bu altı yıllık süre içerisinde anılmaya değer birçok olaylar meydana geldi. Anlatımımızı açıklığa kavuş-

12. Julianus, Constantius'un torunu, kökeninin savaşçı Maesian'lardan geldiğini söyleyerek övünmektedir. (Misopogon, s. 348). Dardania'lılar Maesia sınırında oturuyorlardı.
13. Galerius, Diocletianus'un kızı Valeria ile evlendi. Gerçek biçimde konuşmak için, Constantius'un karısı Theodora yalnızca Maximianus'un karısının kızıydı (Spanheim, bilimsel araştırma notları, XI, 21).
14. Julianus, *Caesarib.*, s. 315. Spanheim'ın Fransızca çeviriye notları, s. 122.

turmak için, her şeyden önce Diocletianus'un kurduğu yönetim düzeninin en yetkin biçimde betimlenmesini ve bundan sonra da pek belirsiz bir kronolojiden çok olayların doğal sıralanmasına uyarak saltanatındaki eylemli dinamiği aktarmayı yeğledik.

Maximianus'un, o yüz yıl anıtlarının pek az sözünü ettiği ilk başarısı, insanların törelerini çizmek için yazılacak bir tarihte eşsizliğiyle yer almaya değer bir olaydır. Galya'yı yakıp yıkan *Bagaudae*[15] denilen köylülerden bu ülkeyi o kurtardı. Bu genel ayaklanma, on dördüncü yüzyılda Fransa ile İngiltere'nin huzurunu yok eden ayaklanmalarla karşılaştırılabilir.[16] Feodalite düzenine bağlama alışkanlığında bulunduğumuz kurumların birçoğunun, köken bakımından, kent barbarlarının olduğu anlaşılmaktadır. Caesar, Galyalıları boyunduruğu altına aldığı zaman bu büyük ulus üç sınıfa ayrılmış durumdaydı: Rahipler, soylular ve halk. Birincisi boş inançlarla yönetime katılıyordu, ikincisi ordularıyla; tümüyle unutulmuş olan üçüncüsü, kamu kurallarında hiçbir etkinliğe sahip değildi. Borca batmış ve sürekli horlanmakta olan plebeian'ların güçlü bir şefin kendilerini koruması için ona yalvarmaları gerekirdi. Bu şef[17] onların canlarını ve mallarını Yunanlar ve Romalılar arasındaki tutsaklar üzerinde kullandığı otoriteye benzer bir otorite kurmalıydı. Yavaş yavaş tutsak hale düşmüş olan ulusun en büyük bölümü soyluların topraklarında durup dinlenmeden çalışmaya mahkûm olmuştu. Bunlar toprağın demirbaşı haline gelmişlerdi. Gerçek zincirin altında inliyor ya da yasalardan daha az zalim olmayan kölelik yaşamının acıları içerisinde boğuluyordu. Galienus'un saltanatından Diocletianus'a dek süren ve Galya'yı sarsan karışıklıklarda bu tutsak köylülerin yaşam koşulları, büyük bir mutsuzluk tablosunu oluşturuyordu. Efendilerinin

15. *Bagaudae* adı, başkaldıran anlamında, Galya'da beşinci yüzyıla dek kullanıldı. Kimileri bu sözcüğün gürültülü meclis anlamına gelen Keltçe Bagad sözcüğünden geldiğini söylemektedirler (Scaliger ad Euseb, Du Cange, Glossar).

16. *Chronique de Froissard*, c. 1, s. 375 vd. Bu öykünün saflığı bizim, çağdaş yapıtlarımızda yitirilmiştir.

17. Caesar, *de Bell. Gallic.*, VI, 13. İsviçre ulusundan Orgetorix, kendi savunması için on bin tutsaktan oluşan bir birlik kurabilirdi.

zulmünden başka, barbarların, askerlerin ve vergi görevlilerinin de zulmüne uğruyorlardı.[18]

Sonunda, bu sıkıntılar onları umutsuzluğa düşürdü. İşlerinde kullandıkları alet ve gereçlerle silahlanmış olarak kitleler halinde her yanda ayaklandılar ve her şeyi yakıp yıkma kızgınlığıyla harekete geçtiler. Rençber, bir piyade eri oluverdi. Çobanlar ata bindiler. Boşaltılan köyler, açık kentler alevlere teslim edildi. Köylüler, en korkunç düşmanın yapacağı tahripleri yaptılar.[19] İnsanın doğal haklarını istiyorlardı. Ne var ki bu hakları isterken en korkunç yırtıcılıktan da geri kalmıyorlardı. Onların öcünden büyük korkuya kapılan Galyalı soylular, müstahkem kentlerde sığınak aradılar ve artık korkunç bir anarşi ve karışıklık sahnesi haline gelen kırsal alandaki yerlerini bıraktılar. Köylüler, hiçbir engelle karşılaşmaksızın hüküm sürmeye başladılar. Elebaşlardan ikisi imparatorluk saygınlığına özgü süslerle bezenecek kadar delilik ve ataklık gösterdi.[20] Kudretleri, lejyonların yaklaşmasından az sonra tükendi. Birlik ve disiplin, karmakarışık ve başıbozuk bir kalabalığa karşı kolay bir utku elde etti.[21] Ellerinde silahlarıyla yakalanan köylüler şiddetle cezalandırıldılar. Korkuya kapılan bir bölümü de konutlarına döndüler. Özgürlük için yarar sağlamayan gayretleri, zincirlerinin daha da ağırlaşmasına neden oldu. İnsan duygularının akışı o denli coşkun ve aynı zamanda tekdüzedir ki bilgi ve belge eksikliğine karşın, bu savaşın özelliklerini yine de betimleyebilirdik. Ne var ki ayaklanmanın başlıca elebaşları olan Aelianus ile Amandus'un Hristiyan olduklarına[22] ne de başkaldırmalarının Luther zamanında meydana geldiğine ve insanın doğal özgürlüğünü kurmaya çalışan Hristiyanlığın iyilik getiren ilkelerinin kötüye

18. Eumenius da onların baskısını ve tutsakların sefaletini kabul ediyor (*Panegyr.*, Vl, 8) "Gallias efferatas injuriis."

19. Panegyr, Vet. II, 4. Aurel. Victor.

20. Aelianus ve Amandus'un bastırdıkları madalyalar bugün elimizdedir. (Goltzius, in Thef. R.A., s. 117, 121).

21. "Levibus praeliis domuit." (Eutrop., IX, 20).

22. Gerçekte bu olay zayıf bir otorite olan Aziz Babolinus'un olasılıkla yedinci yüzyıldaki yaşamına dayandırılmıştır (Bkz. Duchesne, *Scriptores Rer Francicar.*, c. I, s. 662).

kullanılmasıyla oluştuğuna inanacak durumda değiliz.

Maximianus Galya'yı köylülerden kurtaramadan önce Carausius Britanya'yı onun elinden kapıp aldı. Probus döneminde Frankların gösterdiği mutlu ataklıktan beri, gözüpek yurttaşları hafif çektiriler yapmışlardı ve bunlarla, kıyılarını okyanusun yaladığı ülkelere sürekli baskınlar yaparak buraları kırıp geçiriyorlardı.[23] Bunların akınlarını yok etmek için bir deniz gücünün kurulması zorunluğu kendini gösterdi. Bu akıllıca tasarı önemle ve dikkatle uygulama alanına konuldu. İmparator, Galya ile Britanya'yı ayıran boğaz üzerindeki Gessoriacum ya da Boulogne'da bir donanma oluşturdu. Bu donanmanın komutanlığını, uzun üre kaptanlıkta ustalığını ve asker olarak da gözüpekliğini göstermiş olan, Menapian'ın aşağı halk katmanlarından Carausius'a verdi.[24] Yeni amiralin ahlakı, yetenekleri gibi değildi. Germen korsanları, limanlarından çıkarken onlara geçit olanağı sağlıyordu, ama aldıkları yağma ve ganimet mallarından büyük bir bölümünü ele geçirmek için, dönüşlerinde yollarını kesiyordu. Carausius'un bu yolla topladığı servet, haklı olarak, suçunun kanıtını oluşturuyordu. Maximianus onun öldürülmesini buyurdu. Kurnaz Menapian'lı, kopacak kıyametin farkına vardı. Efendisinin dehşetinden yakayı kurtarmanın yolunu buldu. Komutanlarının eli açıklığından sonsuz derecede mutlu olan donanma subayları ona kesinlikle bağlıydılar. Barbarlardan çekinmesine gerek bulunmadığına güvenerek, Britanya'ya varmak için Boulogne'dan ayrıldı ve adayı savunan lejyon ile yardımcı güçleri elde etti. Büyük bir övünç içerisinde Augustus unvanını alıp imparatorluk erguvanını da kuşandı, onuruna saldırdığı

23. Aurelius Victor bunlara Germenler demektedir. Eutropius ise (IX, 21) Saksonlar (Saxons) adını vermektedir. Ne var ki Eutropius ertesi yüzyılda yaşamış ve kendi zamanının anlatım biçimini kullanmıştır.

24. Eutropius'nin, Aurelius Victor'un ve Eumenius'un ayrı ayrı kullandıkları "vilissime natus", "Bataviae alumnus" ve "Menapiae civis" deyimleri, Carausius'un kökeninin çok belirsiz olduğunu bize bildirmektedir. Bununla birlikte Dr. Stukely (*Hist. of Carausius*, s. 62) onun St. Davids'te doğduğunu ve Britanya Krallığı kanından bir prens olduğunu savunmaktadır. Bu kanıya ilk olarak Richard of Cirencenster'de rastlamıştır (s. 44).

hükümdarın adaletine ve ordularına meydan okudu.[25]

Britanya, imparatorluktan kopmuş olunca önemi şiddetle anlaşıldı. Onun yitirilmiş olması büyük ve içten gelen bir üzüntü yarattı. Her yanında elverişli limanları olan, toprağı ve iklimi verimli, buğday ile bağ yetiştirmeye olanak veren, bütün topraklarının altı değerli madenlerle kaplı, sayısız hayvan sürülerinin beslendiği otlakları, yabanıl hayvanlarla, özellikle zehirli yılanların yaşamadığı ormanlarıyla bu dört başı mamur adayı Romalılar çok sevmişler, büyük ölçüde önemli tutmuşlardı. Özellikle Britanya'nın çok yüksek gelirinden yoksun kalacaklarına yanıyorlar, böyle bir eyaletin bağımsız bir krallığın merkezi olmaya değer bulunduğunu da açıklayabiliyorlardı.[26] Ada, yedi yıl süreyle Carausius'un elinde kaldı. Ve bu süre boyunca talih, gözüpeklikle ve ustalıkla desteklenmiş bu başkaldırmaya yardımcı oldu. Britanya'nın egemeni, topraklarını, kuzeydeki Caledonia'lılara karşı savunuyordu. Anakaradan çok sayıda değerli sanatçıları getirtiyordu. Bize dek ulaşan birçok madalya, onun beğenisine ve zenginliğine bugün de tanıklık edecek niteliktedir. Frankların ülkesine komşu bir ülkede doğmuş olma nedeniyle Carausius onların giyimlerine ve davranışlarına öykünerek, bu yaman halkın dostluğunu elde etmeye çalıştı. Kara ve deniz birliklerinde bulundurmak üzere onların gençlerinden en yiğitlerini askere aldı. Bir ittifakın kendine ne gibi yararlı olacağını iyice anlamak için onlara askerlik ve denizcilik mesleğinin tehlikeli bilgisini öğretti. Carausius, Boulogne ile çevresindeki toprakları hep elinde tuttu. Muzaffer donanmaları boğazı egemenliği altında tutuyor, Ren'in ve Sen'in ağızlarını denetim altında bulunduruyor, Okyanus kıyılarını yakıp yıkıyor ve adının dehşetini Herkül

25. O zamanlar Britanya coğrafi durumu nedeniyle güvenlikteydi ve pek zayıf kuvvetlerle korunuyordu. (*Panegyr.*, V, 12).

26. Panegyr., Yet., V, II, Vll, 9. Eumenius, fethin önemini övgülü sözlerle belirtirken kahramanın (Constantius'un) başarısını da göklere çıkarmak istemekteydi. Ana vatanımız için yapılan bu övünçlü yandaşlığa karşın, dördüncü yüzyılın başlarında İngiltere'nin bütün bu övgülere hak kazanmış olabileceğine akıl erdirmek zordur. O dönemden bir buçuk yüzyıl önce bu adanın gelirleri, orada bir garnizon halinde bulunan birliklerin ancak ayakta tutulmasına yetmekteydi (Bkz. Appian, *Proaem.*).

sütunlarının ötesine yayıyordu. Onun yönetiminde, denizler imparatorluğunu kurmaya yönelmiş olan Britanya, daha o tarihte doğal olan deniz gücündeki yerini almıştı. Bu güç onu bir gün pek saygın bir duruma getirecekti.[27]

Boulogne'daki donanmaya el koyup kaçırmakla Carausius imparatorun elinden kendisini kovalamak ve öç almak olasılıklarını da almış oluyordu. Uzun bir zaman ve pek büyük çalışmalardan sonra denize bir donanma indirilince,[28] bu araçlar üzerinde şimdiye dek ordu taşınmamış olduğundan, imparatorluk birlikleri, gasp edicinin deneyimli gemicilerince hemen yenilgiye uğratıldılar. Bu yararsız çaba bir barış anlaşmasıyla son buldu. Carausius'un atılgan ruhundan haklı olarak ürkeklik duyan Diocletianus ile taht arkadaşı Britanya'nın hükümdarlığını ona bıraktılar, nefret ederek de olsa, isyancı bir uyruğun erguvan saygınlıklarına hayran kaldılar.[29]

Caesar'ların evlat edinilmesi Roma ordularına yeni bir güç getirdi. Maximianus, üzerinde bulunduğu Ren sınırlarını güvenlik altında tutarken yiğit taht ortağı Constantius Britanya Savaşı'nın sevk ve idaresini eline aldı. İlk girişimi önemli bir yer olan Boulogne'u kuşatmak oldu, Limanın girişini kapayan çok büyük bir mendirek hiçbir yardım umuduna yer vermiyordu. Kent, inatçı bir dayanmadan sonra teslim oldu ve Carausius'un gemilerinden çoğu kuşatıcıların eline geçti. Bundan sonra Constantius, Britanya'nın fethine yöneldi. Bir donanmanın oluşturulması için geçen üç

27. Carausius'un bastırdığı ve çoğu bize dek ulaşan madalyalar nedeniyle bu (gasbedici) antikacıların merakını çeken gözde bir konu haline gelmiştir. Yaşamının ve eylemlerinin en küçük ayrıntıları büyük bir titizlikle araştırılmıştır. Özellikle Dr. Stukely, Britanya imparatorunun tarihine pek büyük bir cilt ayırmıştır. Onun verdiği bilgilerden yararlandım ve hayale dayalı sanılarından çoğunu almadım.

28. Mamertinus birinci övgü söylevni dile getirdiği zaman, Maximianus'un, deniz seferi için hazırlıkları bitmişti ve hatip kesin bir utkuyu söylüyordu. İkinci övgü söylevindeki sessizliği, seferin başarısız kaldığını bize bildirmiş olmaktadır.

29. Aurelius Victor, Eutropius ve madalyalar (Pax Auggg) bu geçici anlaşmayı doğrulamaktadır. Ne var ki Dr. Stukely'nin, Carausius hakkındaki tarihinde (s. 86 vd.) yaptığını yapmayacak ve bu anlaşmanın maddelerini aktarmaktan sakınacağım.

sene süresinde Galya'nın kıyılarında güvenliği kurdu, Frankların ülkesini aldı ve gasp ediciyi müttefiklerinin yardımından yoksun bıraktı.

Constantius, zorbanın ölüm haberini öğrendiği zaman hazırlıklar henüz bitmiş değildi. Bu olay, Caesar'ın zaferler kazanacağını gösteren mutlu bir fal olarak yorumlandı. Carausius'un arkadaşları, onun gösterdiği örneğe öykündüler. Başbakanı olan ve onun iktidarıyla tehlikelerini de kalıtım yoluyla üstlenen Allectus tarafından öldürüldü. Ne var ki katil, hükümdarlık otoritesini kullanabilme ya da engellerin üstesinden gelebilme yeteneğine pek sahip değildi. Karşıdaki anakaranın silahlar, birlikler ve gemilerle dolu olan kıyılarına korkuyla bakıyordu. Gerçekten, Constantius, düşmanın dikkatini ve dayanmasını dağıtmak amacıyla kuvvetlerini özenle yerleştirmişti. Sonunda vali Asclepiodotus adındaki pek değerli bir subayın komutasında, önce Sen'in ağzında toplanmış olan donanma ile saldırıya geçildi. Denizcilik bilgisi o zamanlar o denli yetersizdi ki fırtınalı ve rüzgârın yandan estiği bir günde yelken açmayı göze aldıkları için Romalılara hatiplerce övgüler söylendi. Zaman da onların girişimine yardımcı oldu. Kalın bir sis sayesinde hareketlerini gözetlemek üzere Wight Adası'na Allectus'un yerleştirdiği filoya görünmediler ve güvenlik içerisinde batı kıyısına ayak bastılar. Böylece Briton'lara, deniz kuvvetlerinde üstün olmakla bir yabancı istilasını her zaman önlemenin olası bulunmadığını da göstermiş oldular. Asclepiodotus karaya çıkar çıkmaz gemilerini yaktı ve talihin de kendisine yardımcı olduğu bu kahramanca eylem herkesin takdirini kazandı. Gasp edici, Boulogne donanmasının başında olarak gelecek Constantius'un büyük saldırısını Londra yakınlarında bekliyordu. Ama yeni bir düşman, Allectus'u adanın batı kesimine çağırıyordu. Yürüyüşü o denli hızlı ve çabuk oldu ki prefenin karşısına geldiği zaman komutası altında yorgun düşmüş ve cesareti kırılmış küçük bir kuvvet kalmıştı. Savaş, Allectus'un ölümü ve birliklerinin bozgunuyla kısa sürede bitiverdi. Çok zaman olduğu gibi, tek bir savaş

bu önemli adanın alınyazısını çizmiş oldu. Constantius, kente girdiği zaman, her yerin buyruk altına girmiş olan insanlarla dolu olduğunu görmüştü. Bütün kıyı boyu, halkın bir ağızdan tuttuğu sevinç çığlıkları ve alkışlarla çınlıyordu. Yenenin erdemleri, halktaki sevincin içtenlikli olduğuna bizi inandırmaktadır. Halk, on yıldan sonra bir devrimin Britanya'yı Roma egemenliğine bağlamış olmasından dolayı mutluluk duymaktaydı.[30]

Bundan böyle ada, yalnızca iç düşmanlardan korkabilirdi. Valiler bağlılıklarını ve birlikler de disiplinlerini sürdürdükçe İskoçyalıların ya da İrlandalıların akınları eyaletin huzurunu hissedilir biçimde bozamazdı. Ana karadaki barış ve imparatorluğun sınırlarını oluşturan büyük ırmakların savunulması çok daha güç ve pek büyük önemde sorunlardı. Taht ortaklarının önerilerini yönlendiren Diocletianus'un politikası, barbarlar arasına anlaşmazlık tohumları ekmek ve Roma sınırlarındaki tahkimattı artırmak yöntemiyle devletin güvenliğini sağlamaktı. Doğuda, Mısır'dan Pers topraklarına dek uzanan ordu merkezleri kurmayı düşündü. Bu merkezler arasındaki çizgi üzerinde her ordu, Antakya, Humus ve Şam kentlerinde yeniden kurulan depolardan çekecekleri her türlü malzemeyle ikmallerini yapacak ve subayların komutasında durağan birlikler oluşacaktı.[31] İmparator, çok kez önemleri sınanmış olan Avrupalı barbarlara karşı gereğinden az önlem almış değildi. Ren'in ağzından Tuna'nınkine dek kentler ve kaleler özenle onarıldı ve en gerekli yerlerde yeni kaleler yapıldı. En büyük gözlem ve denetim düzenlemeleri de sınır garnizonlarında oldu. Kısacası, bu uzun tahkimat zincirini her türlü saldırıdan korumak için gereken hiçbir önlem unutulmadı.[32] Eşine pek az rastlanan bu denli iyi tahkimat yüzünden önleri tıkanmış ve kapanmış olan düşman

30. Britanya'nın boyun eğmesi konusunda Aurelius Victor ve Eutropius bize oldukça ışık tutmuşlardır.

31. John Malala, *Chron. Antioch.*, c. 1, s. 408, 409.

32. Zosimus, 1, I, s. 3. Bu yanlı tarihçi, Diocletianus'un bu önlemlerini, Constantinus'un ihmalini ortaya çıkarmak için övüyor gibidir. İşte o dönedeki bir hatibin sözleri: "Nam quid ego alarum et cohortium castra percenseam, toto Rheni, et Istri, et Euphratis limite resituta." (Paneg. Vet., IV, 18.)

uluslar öfkelerini çoğunlukla birbirlerinden almaya yöneldiler. Gotlar, Vandallar, Gepidae'liler, Burgundia'lılar ve Almanlar kan dökücü düşmanlıklarla kendi öz güçlerini yitiriyorlardı. Kim kazanırsa kazansın, yenik düşen hep Roma'nın düşmanlarından biriydi. Diocletianus'un uyrukları bu kanlı boğuşmalardan hoşlanıyor ve barbarların içerisinde bulundukları iç savaşın dehşetlerini sevinçle görüyorlardı.[33]

Diocletianus'un politikasına karşın, çok geniş sınırlan boyunca, yirmi yıllık saltanatı sırasında barış her zaman sağlanmış olmadı. Kimi zaman barbarlar iç çekişmelerinden vazgeçiyorlardı. Garnizonların uyanıklığı kimi kez saldın ve zorlamalara yetmiyordu. Eyaletler saldırıya uğradığı zaman, Diocletianus her vakit gösterdiği ya da gerçekten sahip bulunduğu serinkanlı saygınlığıyla hareket ediyordu. Kendisinin ortaya çıkmasına olanak veren fırsatları iyi kolluyor, ne kişiliğini ne de ününü yararsız tehlikelere atmıyordu. Başarılarını güvence altına almak için öngörüşlülüğün gerekli gördüğü bütün araçları kullandıktan sonra utkusunun meyvesini alıyor ve gösterişini yapıyordu. En güç savaşlarda çıkış yolunun çok şüpheli olduğu durumlarda Maximianus'tan yararlanıyor ve bu sadık asker, kendi başarılarını, iyilikçisinin akıllı öğütlerine ve uğurlu etkisine borçlu olduğunu alçak gönüllülükle söylüyordu. İki Caesar'ın seçilmesinden sonra, imparatorlar, daha az hareketli bir sahnede kalmayı yeğleyerek, Ren'in ve Tuna'nın savunmasını evlatlıklarına bıraktılar. Uyanık ruhlu Galerius, barbarlarla İmparatorluk toprakları üzerinde savaşmanın gereğine hiçbir zaman razı olmadı.[34] Yiğitliği ve canlılığıyla tanınmış olan Constantius, Galya'yı Almanların dehşetli bir saldırısından kurtardı. Vindonissa ve Langres'de yendi ama büyük bir de tehlike atlattı. Usta

33. "Ruunt omnes in sanguinem suum populi, quibus nou contigit esse Romanis, obstinataeque feritatis poenas nunc sponte persolvunt." (Panegyr. Vet. III, 16). Mamertinus, olayı bütün dünya uluslarının örneğiyle açıklıyor.

34. Çok doğru bir gerçekle yakınıyor değil, "Jam fluxisse annos quindecim in quibus in Illryco, ad ripam Danubii relegatus, cum gentibus barbaris luctaret." (Luctance, de M. P., b. 18).

bir generalin yeteneklerini daha da geliştirdi. Memleketi küçük bir muhafız müfrezesiyle geçerken, birden çevresini çok sayıda düşman birlikleriyle çevrilmiş olarak buldu ve güçlükle Langres'e ulaşabildi. Genel bir üzüntüye kapılmış olan halk, kapılan açmadılar ve hükümdar, yaralı halde, bir iple kale duvarlarının üzerinden çekilerek içeri alındı. Bu haber duyulunca Roma birlikleri her yandan uçarcasına koşarak onun imdadına geldiler: Gün sona ermeden Constantius, altı bin Alman'ın öldürülmesiyle öcünü ve onurunu yatıştırmış oldu.[35] Bu yüzyılın yapıtları belki Germanya ve Sarmatia üzerinde kazanılmış başka birtakım zaferleri de aktarabilecekti, ne var ki bu başarıların betimlenmesinin gerektireceği araştırmalarda uğranılacak can sıkıntısı, duyulacak zevk ve edinilecek bilgiyle ödünlenemeyecekti.

Diocletianus ve taht ortakları, İmparator Probus tarafından benimsenmiş bir tutum olan yeniklerin dağıtılması politikasını izlediler. Tutsaklıkla ölümü değiş tokuş eden esir barbarlar, eyaletler halkı arasında ve iç kargaşalıklar nedeniyle insansız kalmış topraklara dağıtılıp yerleştirildiler. Galya'daki Amiene, Beauvais, Cambray, Treves, Langres ve Troyes kentleri bu yerleştirmelere uğradı.[36] Tutsaklar, sürüleri kollamak ve araziyi ekmek işlerinde yarar sağlayarak kullanıldılar. Silah taşımacılarına ancak askerlik hizmetine alındıklarında izin veriliyordu. Roma'nın koruyuculuğunu isteyen barbarlar, daha az aşağılatıcı koşullarla toprak sahibi olabiliyorlardı. İmparatorlar, Carpiens, Bastarnae ve Sarmatia kolonileri gibi çeşitli yerlerden kurulu bir sömürgeye izin verdiler ve oralarda kendi törelerini ve bir tür doğal bağımsızlıklarını serbestçe kullanmalarına göz yumma ihtiyatsızlığında bulundular.[37] Kırsal alan, kısa zamanda yüze gülen bir görünüm kazandı.

35. Eusebius'nin Yunanca metninde altı bin deniliyor. Bu sayıyı, Jerome, Orosius, Eutropius ve onun Yunancaya çeviren Paeanius'ta yazılı altmış bin sayısına yeğ tutarım.

36. Panegyr. Vet., VII, 21.

37. Sarmatlar, Treves yakınlarında bir sömürge durumundaydı ve bu barbarlar onu terk etmiş görünüyorlardı. Rusone, Meselle için yazdığı şiirde onun için şöyle diyor:

Unde iter ingrediens memorosa per avia solum
Et nulla humani spectans vestlicia cultus

Düne dek bir korku nedeni olan kuzey yabanilerini topraklarını ekip biçmiş, sürülerini genel pazarlara götürmüş ve çalışmalarıyla memleket bolluğuna yardımcı hale gelmiş olarak görmek eyalet halkları için ne mutluluktu! Bu denli yararlı uyruk ve asker yetiştirdikleri için efendilerini kutluyorlardı. Ama düşünemiyorlardı ki imparatorluk, kendi içerisinde gizli bir düşman kitlesi besliyor, bunlardan bir bölümü, gördükleri lütuftan dolayı küstahlaşırken öbürleri baskı altında felaket getirebilecek bir umutsuzluğa hızla sürükleniyorlardı.[38]

Caesar'lar Ren ve Tuna kıyılarında değerlerinin meyvelerini alırken, Afrika, imparatorların gelmesini istiyordu. Nil'den Atlas Dağı'na dek herkes silaha sarılmıştı. Beş Moorish'li ulus,[39] çöllerinden çıkmışlar, barış içerisindeki eyaletlere saldırmak için kuvvetlerini birleştirmişlerdi. Julianus, Kartaca'da erguvanı kuşanmıştı,[40] Aşil (Achilleus) de İskenderiye'de aynı davranışta bulunmuştu. Blemmy'ler de düşmanlıklarını yukarı Mısır'da yeniden başlatıyor, daha doğrusu sürdürüyorlardı. Maximianus'un Batı Afrika'daki başarılarına ilişkin yalnız birkaç önemsiz bilgi kalmıştır. Öyle görünüyor ki Moritanya'nın kendini beğenmiş barbarlarını yenmiş olması ve onların, kimse tarafından ulaşılmasına olanak bulunmadığı yolunda körü körüne güvenerek sığındıkları, oradan inerek çapula ve kırıp dökmeye alıştıkları dağlardan aşağı inmek zorunda bırakmasıyla Maximianus'un ordularınca kazanılan başarı çabuk ve kesin olarak sonuçlanmıştır.[41] Diocletianus da İskenderiye'yi kuşatarak

---

(...)

Arvaque Sauromatum, metata colonis.

Aşağı Maesia'da bir Carpiin kenti vardı.

38. Bkz. Eumenius'un retorik sevinci (*Panegyr.*, VII, 9).

39. Scaliger (*Animadvers. ad Euseb.*, s. 243), her zamanki tutumuyle, bu *Quinque gentiail*, ya da beş Afrika devletinin, zayıf Cyrene eyaletinin beş tane büyük kenti olduğuna karar veriyor.

40. Yenilgiden sonra, Julianus bir kamayı kendine sapladı ve arkasından hemen alevlerin içine atladı. (Victor., in Epit.)

41. "Tu serocissimos Mauritanize populos inaccessis montium jugis et naturali munitione fidentes, expugnasti, recepisti, transtalisti." (Paneg. Vet., VI, 8.).

Mısır'da savaşı başlattı. Bu çok büyük kentin[42] her kesimine Nil'in sularını götürmek için yapılmış kemerleri ele geçirince, ordugâhını da kuşatılanların kaçmasını engelleyecek biçimde yerleştirince, dikkatli ve sert saldırılara geçti. Sekiz aylık bir kuşatmadan sonra, kılıçtan ve ateşten harabeye dönmüş olan İskenderiye, muzafferin bağışlaması için ona yalvardı. Ama o bütün katılığını kullandı. Binlerce vatandaş öldürüldü ve Mısır'daki suçluların hemen hepsi ölüm ya da en az sürgün cezasına çarptırıldı.[43] Busiris'in ve Coptos'un alınyazıları İskenderiye'ninkinden daha acıklı oldu.[44] Diocletianus'un silahları ve sert buyruğu, eski yapıtlarıyla ünlü olan birincisini ve Hint mallarının geçiş yeri olduğu için zenginleşen ikincisini de tümüyle viraneye çevirdi.

Yumuşaklığa karşı duygusuz, korkuya kapılmaya son derece elverişli olan Mısır ulusunun karakteri bu aşırı sertliği haklı kılabilir. İskenderiye'deki ayaklanmalar, yiyecek maddelerini Nil'in suladığı verimli topraklardan sağlayan Roma'yı çoğu zaman huzursuzluklara sürüklemiştir. Firmus'un gasbından beri, sürekli karışıklıkların beşiği haline gelen Yukarı Mısır Etiyopya yabanilerinin ittifakına dört elle sarılmıştı. Blemmy'ler, Meroe Adası'yla Kızıldeniz arasında bulunuyorlardı ve sayıları çok azdı. Savaşçı olmasalar da kaba birtakım silahları vardı ve korkulacak şeyler değildi.[45] Ama genel ayaklanma arasında, yüzlerindeki değişiklikten sinirlenerek eskilerin insanın dışında tuttuğu bu halklar da Roma'nın düşmanları arasına katılmaya cesaret ettiler.[46] Mısır isyancılarının değersiz müttefikleri de işte böyleydi. Sıkıcı akınları, devletin daha önemli savaşlarla uğraştığı sırada eyaletin rahatını bozabiliyordu. Blem-

42. İskenderiye'ye ilişkin bir betimleme için Hirtius'a bakınız (*de Bell. Alex.*, b. 5).

43. Eutrop., IX, 24; Orosius, Vll, 25, John Malala, *Chron. Antioch.*, s. 409, 410. Bununla birlikte Eumenius, Mısır'ın Diocletianus'un bağışlamasıyla barışa kavuştuğuyla ilgili olarak bize güvence vermektedir.

44. Eusebius (*Chron.*) yıkılmaların birkaç yıl öncesinde olduğunu ve bunun Romalılara karşı Mısır'ın ayaklanması sırasında meydana geldiğini söylüyor.

45. Strabo, 1, XVII, s. I, 172; Pomp. Mela, 1, I, b. 4. Sözcükleri ilginçtir. "Intra, si credere libet, vıx homines, magisque semiferi; AEgipanes, et *Blemmyes*, et *Satyri*."

46. "Ausus sese inserere fortunae et provocare arma Romana."

my'lerin karşısına uygun bir hasım çıkarmak amacıyla Diocletianus, Nobatae denilen Nubia halklarını Libya çöllerindeki eski yerlerini bırakmaya inandırmayı başardı ve onlara Nil çavlanlarıyla Syene'in öbür yanındaki çok büyük fakat yararsız ülkeyi vererek, imparatorluğun sınırını her zaman tanımalarını ve savunmalarını istedi. Anlaşma, uzun süre işlerliğini sürdürdü. Daha sert dinsel kavramlar getiren Hristiyanlığın kuruluşuna dek Romalılar ve barbarlar Elephantine Adası'nda toplanarak, evrenin görülen ve görülmeyen güçlerini kutsuyorlar ve törenle kurban keserek bu antlaşmayı yeniden onaylıyorlardı.[47]

Diocletianus Mısır'ın suçlarından dolayı cezalar verirken bu eyaletin gelecekteki huzur ve mutluluğunu sağlayan ve ardıllarının saltanatlarında daha da yetkinleştirilerek uygulanan birçok ileri düzenlemeleri meydana getirmişti.[48] Her türlü zulüm amacından uzak olan bu hükümdarın çok dikkate değer bir fermanını, bir akıl ve insanlık eylemi olarak alkışlamak gereklidir: "Onun buyruklarıyla, altın ve gümüş yapma konusunu işleyen bütün eski kitaplar üzenle arandı. Diocletianus, Mısırlıların zenginliği onları imparatorluğa karşı ayaklanma cüretini esinlemesinden korkarak bu kitapları acımadan alevlere teslim etti."[49] Bu paha biçilmez gizeminin gerçekliğine inanılsaydı bu kitapları unutulmanın sonsuzluğuna gömmek yerine, kamusal geliri artırma yolundan onlardan yararlanılması yeğ tutulurdu. Çok olasıdır ki bu hükümdar, bu gösterişli savların zırva olduğunu biliyordu ve uyruklarının böyle bir mutsuz ve saçma uğraşa akıllarını kaptırmaktan korumak istemişti. Dikkat edilirse görülür ki aslı astarı bilinmeden Pisagor'a, Solomon'a ya da ünlü Hermes'e mal edilen bu eski yapıtlar, adı geçenlerin adlarıyla ilişki kurularak, yeniden o düşünceleri tutan bu yolun çömezlerince insanlara benimsetmek için meydana getirilmiştir. Grekler, kimyanın ne kötüye kullanılmasına ne de

47. Bkz. Procop., *de Bell. Pars.*, 1, I, b. 19.

48. İki milyon *medimni*'lik (yaklaşık dört yüz bin *quarters*) buğdayın dağıtımını saptadı. (Chron. Paschal., s. 276; Procop., *Hist. Arcan.*, b. 26).

49. John Antioch, *Excerp. Val.*, s. 834; Suidas, *Diocletianus.*

ondan yararlanmaya yanaşmışlardır. İnsan ahlakının buluşlarına, becerilerine ve yanılgılarına ayırdığı o çok büyük derlemesinde Plinius (Pliny), madenlerin başka bir cisim haline dönüşmesiyle ilgili hiçbir söz söylememiştir. Diocletianus'un can yakıcılığı, ilmi simya (alchemy) tarihinde bilinen ilk olaydır. Mısır'ın Araplarca alınması bu boş ilmi bütün dünyaya yaydı. Açgözlülükten doğan bu ilmi simya Avrupa'da olduğu gibi Çin'de de aynı çaba ve benzer başarıyla incelenmişti. Orta Çağ'ın cahilliği her türlü hayal ürünlerine değer veriyordu. Edebiyattaki Rönesans, çabuk ve saf inanış için yeni umutlar yarattı, doğru gibi görünen birtakım yollar bulmaya çalışılmasını isteklendirdi. Sonunda, deneye dayalı felsefe, ilmi simya araştırmasını bilim alanından sürüp çıkardı. Her ne kadar servet edinme konusunda doymak bilmez ise de içinde bulunduğumuz yüzyıl, zenginliği daha az parlak olan ticaret ve sanayi yollarında aramakla yetinmektedir.[50]

Mısır'ın hale yola konulmasını Pers Savaşı izledi. Talih, bu güçlü ulusu yenme onurunu Diocletianus'un saltanatı için saklamıştı ve Roma İmparatorluğu'nun üstünlüğünü Ardeşir'in (Artaxerxes) ardıllarına zorla tanıtmayı bu imparatora kısmet etmişti.

Perslerin orduları ve kalleşliğiyle Ermenistan'ın boyunduruk altına alındığını ve Chosroes'in öldürülmesinden sonra, sadık dostlarınca kurtarılan oğlu Tiridates'in o sırada henüz çocuk yaşta olduğunu ve imparatorların koruması altında yetiştirildiğini daha önce söylemiştik. Tiridates, bu sürgün yaşamında, babalarının tahtın da kalsaydı hiçbir türlü elde edemeyeceği yararları sağladı. Genç yaşında kötü talihin, insan denilen şu yaratığın ve Roma disiplininin neler olduklarını öğrendi. Bu prens, delikanlılığında yiğitliğiyle kendini tanıttı. Bütün askerlik uygulama ve manevralarında ve öbürü kadar şanlı olmayan olimpik oyunlarda bile az rastlanan bir güç ve cesaret sergiledi.[51]

---

50. Derleyici, filozof La Mothe le Vaye'nin, (c. 1, s. 327-353) yapıtlarında ilmi simyanın küçük bir tarihî çürütülmesine bakınız.

51. Moses de Chorene'nin Tiridates'in eğitimi ve kuvveti konularına bakınız, 1, II, b. 76. Yabanıl iki boğayı elleriyle boynuzlarından yakalayabiliyordu.

Bu nitelikler, iyilikçisi Licinius'un savunmasında daha yararlı biçimde kullanıldılar.[52] Probus'un ölümüne neden olan ayaklanmada bu subay büyük teh1ike1er geçirmişti. Askerler onun çadırını zorlamak üzereydiler. Yalnız Armenia prensi onları durdurdu. Tiridates'in bu iyiliği, kısa süre sonra kendisine yardımcı oldu. Licinius her zaman Galerius'un dostu ve arkadaşı olmuştu. Galerius'un değeri Caesar onuruna ulaşmadan çok zaman önce, Diocletianus'un gözünden kaçmamıştı. Bu imparatorun üçüncü saltanat yılında Tiridates Armenia kralı unvanını elde etmişti. Adalet üzerine bina edilmiş bu girişim, Roma'nın çıkan için de daha az yarar sağlayıcı gibi görünmüyordu. Nero'dan beri, imparatorluğun koruması altında yönetilmiş önemli bir ülkeyi Perslerin elinden söküp almanın tam zamanıydı.[53]

Tiridates Armenia sınırlan üzerinde görününce içtenlikli sevinç ve bağlılık gösterileriyle karşılandı. Yirmi altı yıl boyunca bu krallık, yabancı boyunduruk altındaki ülkelerin uğrayacağı bütün gerçek ye imgesel mutsuzlukları çekmişti. Pers kralları yeni fetihlerini görkemli yapılarla süslemişlerdi. Halk ise, kendi paralarıyla dikilen ve yurdun köleliğini simgeleyen bu anıtları dehşetle seyrediyorlardı. Bir isyan korkusu en şiddetli önlemlerin alınmasını esinlemişti. Onura saldırış, zulmü ağırlaştırıyor ve halkın nefretiyle yüklü olan galip, bunun eylem haline geçmemesi için, onu belki de daha çok zapt edilemez niteliğe sokabilecek her türlü önlemleri alıyordu. Magi'lerin dininin ne denli hoşgörüsüz olduğunu daha önce görmüştük. Armenia hükümdarlarının tanrılar arasına konulmuş heykelleri ve Güneş ile Ay'ın kutsal imgeleri Perslerin dinsel tutumlarıyla paramparça edildi.[54] Persler, Bagavan Dağı'nın doru-

52. Genç Victor'a inanabilseydik, 323 yılında 63 yaşında olan Licinius'un, Tiridates'i koruyan Licinius'la aynı kimse olduğunu kabul edebilecektik. Ama çok yetkin bir otorite (Eusebius, *Hist. Ecclesiast.*, 1, X, b. 8) Licinius'un o dönemde yaşlılığın son kertesinde olduğunu söylemektedr. On altı yıl önce, ağarmış saçlarla ve Galerius'un çağdaşı olarak takdim edilmişti (Bkz. Lactant, b. 32). Licinius, olasılıkla 250. yıla doğru doğmuştu.

53. Bkz. Dion Cassius, 1. LXII ve LXIII.

54. Moses of Chorene, *Hist Arm.*, 1, II, b. 74. Heykeller, İsa'dan yaklaşık yüz otuz yıl önce Armenia'da saltanat süren Valarsaces'ce yaptırılmıştı. Bu hükümdar, Arsaces ailesi-

ğuna, Ormusd'un (Ahura Mazda) sonsuz ateşini yaktığı bir sunak yaptılar. Bu denli kötü davranışlarla öfkelenen bir ulus, doğal olarak, özgürlüğünü, dinini ve kalıtımlı krallarının egemenliğini savunmak için silaha sarılmalıydı. Sel, bütün engelleri yıktı; Persler, bu coşkunluğa karşı koyamadıklarından, hızla kaçma yolunu tuttular. Armenia'nın soyluları Tiridates'in bayrağı altına koştular. Geçmişteki değerlilikleriyle övünüyorlar, gelecek için hizmetlerini sunuyorlar ve yabancı bir yönetim altında, kendilerine hakaret edilerek reddolunan onur ve ödüllerin verilmesini yeni kraldan istiyorlardı.[55] Orduya komuta etmek üzere, Tiridates'i çocukken kaçırıp kurtaran, ailesi ve yüksek vicdanlı eylemin kurbanı olmuş bulunan sadık senatör oğlu Artavasdes atandı. Artavasdes'in kardeşi bir eyaletin yönetimini elde etti. Gözüpek ve eşsiz bir ılımlı karaktere sahip olan Satrap Otas'a birinci derecede bir askerlik görevi verildi. Kız kardeşini ve Perslerin açgözlülüğünden kaçırarak bir hisarda sakladığı çok değerli bir hazineyi krala sundu.[56] Armenia senyörleri arasında kendisinden söz edilmeden geçilmesi doğru olmayan bir müttefik ortaya çıktı. Adı Mamgo'ydu, İskit ülkesinde dünyaya gelmişti. Kısa süre önce, ona bağlılık gösteren göçebeler, o tarihlerde Sogdiana'ya dek yaygın bulunan Çin İmparatorluğu sınırları üzerinde çadırlarını kuruyorlardı.[57] [58] Efen-

nin ilk kralı olmuştur (Bkz. Moses, *Hist Arm.*, 1, II, 2, 3). Justin (XLI, 5) ve Ammianus Marcellinus (XXIII, 6) Arsacides'lerin tanrılaştırılmasından söz etmişlerdir.

55. Ermeni soylu sınıf kalabalık ve güçlüydü. Moses, çok sayıda ailenin Valarsaces'lerin saltanatı sırasında sivrildiğini ve beşinci yüzyılın ortalarında hâlâ durmakta olduklarını söylemektedir (1, II. 7). Editörün yazdığı önsöze bakınız.

56. Kız kardeşinin adı Chosroiduchta idi ve hiçbir suretle başka kadınlar gibi, *os patulum*'u yoktu (*Hist Arm.*, 1, II, b. 19). Bu deyimi anlamıyorum.

57. Ermeni tarihi (1, II, 78) ve coğrafyasında (s. 367) Çin'e Zenia ya da Zenastan denilmektedir. Bu memleket, ipeğiyle, halkının zenginliğiyle ve dünyanın bütün başka uluslarından çok barışseverliğiyle nitelendirilmiştir.

58. O sırada Çin'de saltanat süren hanedanın birinci mparatoru olan Vou-Ti, Sogdiana'nın eyaleti Fergana ile siyasal ilişki içerisindeydi ve bir Roma elçilik kurulunu da kabul ettiği söylenmekteydi (*Histoire des Huns*, c. 1, s. 38). O yüzyıllarda Çinliler Kaşgar'da bir garnizon bulunduruyorlardı. Trajanus zamanında generallerinden biri Hazar Denizi'ne dek ilerlemişti. Çin'in Batılı ülkelerle ilişkileri konusunda Academie des Inscriptions'ta (c. XXXII, s. 355) Guignes'in çok dikkate değer bir anısını görme olanağı vardır.

disinin gözünden düşen Mamgo, yandaşlarını da alarak Oxus'un (Amuderya, Ceyhun) yakınlarına çekildi ve Şapur'un koruması için ona yalvardı. Çin İmparatoru, egemenlik haklarına dayanarak onu kaçak ilan etti. Pers kralınca konukseverlik kurallarına saygı gösterilmekle birlikte, bir savaşa meydan vermemek için, birtakım güçlükleri de göz önünde tutarak, Mamgo'yu, Batı'nın en uzak bir yerine sürmeye söz verdi ve bunun "ölümden daha hafif bir ceza sayılamayacağını" söyledi. Sürgün yeri olarak Armenia seçildi ve İskitlere büyük bir toprak parçası ayrılarak orada sürülerini besleyebilmelerine ve yılın çeşitli mevsimlerine göre çadırlarını bir yerden öbürüne götürüp kurabilmelerine izin verildi. Ayrıca Tiridates'in saldırılarını da püskürtmeleri kendilerine buyuruldu. Ne var ki şefleri, Pers kralınca kendilerine yüklenen yükümlülüklerle yapılan ağır muameleleri ölçüp biçtikten sonra vatanını terk etmeye karar verdi. Böyle bir müttefikin değerini ve gücünü bilen Ermeni hükümdarı Mamgo'ya çok saygılı davrandı. Onu yakınına kabul etti ve atalarının tahtına çıkarmak için kendisine büyük yardımı dokunmuş sadık ve yiğit bir hizmetkâr olarak nitelendirdi.[59]

Talih, bir zaman için Tiridates'in girişimini değerlendirir gibi oldu. Yalnızca ailesinin ve halkının düşmanlarını Armenia'dan çıkarmakla kalmadı. Öç almak isteğiyle de davranarak ordularını, hiç değilse akıncılarını Asur'un kalbine dek soktu, Tiridates'in adını unutulmaktan kurtarmış olan tarihçi onu, ulusal sevgisi ve kişisel değeriyle anıp göklere çıkarmakta, Doğu masallarının ruhuna uygun olarak birtakım devlerin ve fillerin onun bükülmez kolu altına nasıl düştüklerini betimlemektedir. Başka kaynakların bize bildirdiğine göre Armenia hükümdarı, İran monarşisini sarsan karışıklıklardan yararlanmıştır. Pers'te o sırada kardeşler arasında taht çekişmesi vardı. Hormuz (Hürmüz), her çareye başvurduktan sonra, Hazar Denizi kıyılarında oturdu, barbarların tehlikeli olabilecek yardımlarını bile yalvararak istedi.[60] Bununla birlikte

59. Bkz. *Hist Arm.*, 1, II, b. 81.

60. "Ipsos Persas ipsunque Regem ascitis Saccis, et Russis, et Gellis, petit frater Ormies." Panegyr. Vet., III, 1). Sacae'ler bir Scythia (İskit) halkıydı ve Oxus (Amuderya) ile Jaxar-

iç savaş, kimi zaman birinin yenilgisi, kimi zaman da uzlaşma ile sürdü ve sona erdi. Herkesçe Pers kralı olarak tanınan Narses bütün kuvvetleri toplayarak dış düşman üzerine yöneltti. Galibiyet tartışılamazdı. Kahramanın değeri, Pers kralının gücüne dayanabilecek gibi değildi. Tiridates, ikinci kez Armenia tahtından inmek zorunda kaldı ve yine imparatorların sarayına sığınmaya geldi. Narses, başkaldırmış olan eyalette otoritesini hemen kurdu. İsyancıların ve kaçakların Romalılarca korunmalarının kabul edilmesine kızarak bir doğu savaşını tasarladı.[61]

Ne ihtiyat ne de onur Armenia kralının davasını desteksiz bırakmayı Roma hükümdarlarına mümkün kılmazdı. Pers Savaşı'na karar verildi. Tutumunda her zaman kesin ve sert olan Diocletianus karargâhını Antakya'da kurdu; savaş harekâtını orada hazırlayacak ve yönetecekti.[62] Lejyonların komutası, Galerius'un değerli gözüpekliğine verildi. Galerius, bu önemli iş için Tuna'dan Fırat kıyılarına geldi. Ordular, kısa bir süre sonra Mezopotamya ovalarında karşı karşıya geldiler ve girişilen iki savaşta da kimin yendiği belki olmadı. Üçüncüsü kesin sonuçlu oldu. Romalılar toptan bir bozguna uğradılar. Bu bozgunun Galerius'un ataklığından ve sayısız Perslenin karşısında küçük bir kuvvetle saldırıya geçmiş olmasından ileri geldiği söylendi.[63] Bununla birlikte, bu karşılaşmaya sahne olan memleket göz önüne getirilirse bu bozgunun başka bir nedeni de bulunabilir. Galerius'un yenildiği aynı yer, Crassus'un ölümü ve on lejyonun kılıçtan geçirilmesiyle ünlenmişti.

---

tes'in kaynaklarına yakın olan yerlerde çadırlarını kurarlardı. Gelli'ler, Hazar boyunca (kuzeyden güneye) yaşıyorlardı. Uzun süre Pers Krallığını bulandıran Dilemit denilenler bunlardır (Bkz. d' Herbelot, *Biblitheque Orientale*).

61. Ammianus Marcellinus'tan aldığım pasajda yazılı bu ikinci ihtilali Moses of Chorene sükutla geçiştirmektedir (1, XXIII). Lactantius, Narses'in hırsından söz ediyor: "Concitatus domesticis exemplis avi sui Saporis occupandum orientem magnis copiis inhiabat." (*De Mort. Persec.*, b. 9)

62. Hiç düşünmeden inanabiliriz ki Lactantius, Diocletianus'un tutumunu çekingenliğine veriyor. Diskurlarında Julianus, bu hükümdarın, imparatorluğun tüm kuvvetleriyle birlikte kaldığını söylüyor. Çok abartmalı bir söz.

63. Bizim üç kısaltıcımız Eutropius, Festus, iki Victor ve Orosius yalnız bu son ve büyük savaşı aktarıyorlar. Oysa Orosius, ilk ikisini anlatan tek tarihçi.

Burası yirmi fersahtan çok geniş bir ovaydı ve Carrhae yaylalarından Fırat'a kadar yayılıyordu. Bu arazide ne bir yükseklik ne de bir su kaynağı vardı. Çorak bir çöl uçsuz bucaksız bir görünüm içindeydi.[64] Sıcaktan bunalmış ve susuzluktan yanmış olan ağır yüklü Roma piyadesi, daha büyük kayıplara uğramamak için ne yenmeyi ne de saflarını bozmayı aklına getiriyordu. Böyle bir durumdayken, sayı bakımından üstün birliklerce kuşatıldı, barbarların çevik süvari kuvvetlerinin şaşırtıcı hareketleriyle yorgun düştü ve onların korkunç oklan altında yok oldu. Armenia kralı, savaş alanında değerini tanıtlamıştı. Fırat kıyısına kadar kovalandı. Atı yaralanmıştı ve savaşı kazanmış bir düşmandan kaçabilecek durumda görünmüyordu. Yapacak başka şeyi kalmamıştı. Yere indi ve ırmağa atladı. Üzerindeki zırhlı giysi ağırdı, Fırat çok derindi, oradaki genişliği dört yüz tuvaz kadardı.[65] Bununla birlikte akıntı gücü ve çabası kendisine yardımcı oldu, güvenlik içerisinde karşı kıyıya vardı.[66] Romalı generalin nasıl kurtulduğunu bilmiyoruz. Antakya kentine döndüğü zaman Diocletianus onu, bir dost ve bir taht arkadaşı olarak değil, hiddetlenmiş bir hükümdarın nefretiyle kabul etti. Erguvanı kuşanmış ve yanlışlığının, mutsuzluğunun utancıyla ezik bir halde, insanların en kendini beğenmiş olanı, yaklaşık bir millik yolu imparatorun arabası ardında yaya olarak yürümek zorunda kalmış ve bütün saray mensupları önünde gözden düşüşünü sergilemiştir.[67]

Diocletianus, kişisel hıncını yatıştırıp imparatorluk saygınlığını üzerinde yeniden toplayınca, Caesar'ın gösterdiği itaat ve uysallıktan duygulandı, Galerius'a kişisel onuruyla Roma ordularının onurunu da yeniden onarmasına izin verdi. Olasılıkla ilk seferde kullanılmış olan Asya'nın kadınsı birlikleri yerine gazilerle İllir-

64. Memleket doğasının güzel bir betimlemesi Plutark'ın *Crassus*'unda ve Xenophon'da (*Anabasis*'in birinci kitabı) görülmektedir.

65. Bkz. Spelman'ın *Anabasis*'inin çevirisinde (ikinci cilt) Foster'in bilimsel araştırması.

66. *Hist. Armen.*, 1, II, b. 76. Tiridates'in bu başarısını imgesel br yenilgiye mal etmek yerine onu, Galerius'un gerçek yenilgisine aktardım.

67. Ammian. Marcelli., 1, XIV. Eutropius'un (IX, 24), Festus'un (b. 25) ve Orosius'un (VII, 25) ellerinde 1 mil, kolaylıkla birçok mile çıkıvermektedr.

ya'dan yeni toplanmış askerler geçirildi ve hükümdar yardımcı Gotlardan kurulu büyük bir birliği kendi emrine aldı.[68] Galerius, seçme askerlerden kurulu yirmi beş bin kişilik bir ordunun başında Fırat'ı yeniden geçti; lejyonlarını Mezopotamya'nın açık ovalarına yayacak yerde Armenia dağlarının arasında bir yoldan ilerledi. Bölgedeki halk ona sevgi gösterdi. Romalılar piyadeler için elverişli, süvariler için çok çetin bir arazide bulunuyorlardı.[69] Ters talih disiplinlerini güçlendirme yoluna gitmesini sağlamıştı. Başarılarından dolayı şişinen barbarlar o denli ihmalcilik yoluna düşmüşlerdi ki en tehlikesiz durumda olduklarını sandıkları bir anda Galerius'un baskına hazır olduğunu görünce şaşkına döndüler. Galerius, yalnız iki süvari eriyle, düşman ordugâhının hal ve durumunu gizlice kendisi incelemişti. Gece yarısında ordugâhta saldırı buyruğu verdi. Böyle bir baskın, Pars askerleri için her zaman felaketli sonuçlar vermiştir. "Hayvanlarını bağlıyorlar ve kaçmamaları için ayaklarını köstekliyorlardı. Tehlike halinde Persli, savaşa girmeden önce, hayvanına yular vurur, örtüsünü koyar, zırhını geçirirdi."[70] Galerius'un coşkunluğu barbarlar arasında bozgun ve cesaretsizlik yarattı. Küçük bir dayanmayı korkunç bir kıyım izledi. Genel kargaşa arasında yaralanan kral (çünkü ordularına Narses kendisi komuta ediyordu) Media'ya doğru kaçış yolunu tuttu. Yenen, kaçan kralın görkemli çadırında ve satraplarınkilerde zengin ve büyük hazineler buldu. Lejyonların, askerlik dışında kaba cahil olduklarını ve yaşamın gereksiz incelikleri konusunda ne denli az bilgileri bulunduğunu gösterir nitelikte ilginç bir durum anlatılmaktadır. Parlak deriden yapılmış ve içi inciyle dolu bir kese basit bir askerin eline geçti. Asker, keseyi özenle sakladı ama içindekileri hiçbir işe yaramayacağını,

68. Aurelius Victor, *Jornandes de Rebus Geticis*, b. 21.

69. Aurelius Victor şöyle diyor: "Per Armeniam in hostes contendit, quae ferme sola, seu facilior vincendi via est." Galerius, Trajanus'un tutumunu ve Julius Caesar'ın düşüncesini izledi.

70. Xenophon, *Anabasis*, 1, III. Bu nedenledir ki Pers süvarisi düşmandan altmış *stadia* uzakta ordugâhını kurardı.

dolayısıyla para da etmeyeceğini düşünerek, attı.[71] Narses'in başlıca kaybı sonsuz derecede duygusal nitelikteydi. Ordugâhta kendisiyle birlikte bulunmakta olan kanlarından çoğu; kız kardeşleri ve çocukları, bozgun sırasında tutsak düşmüşlerdi. Galerius'un karakteri, her ne kadar İskender'inkine pek az benziyorduysa da Caesar, zaferden sonra, Makedonyalı kahramanın Darius'un ailesine karşı izlediği tutuma öykündü. Narses'in karıları ve çocukları her türlü saldırıya karşı güvenlik içerisine alındı, emin bir yere götürüldü ve yüce gönüllü bir düşmanın tutumuna uygun olarak onların yaşına, kadın erkek durumlarına ve saygınlıklarına göre haklarında dikkat ve özen gösterildi.[72]

Asya, kaygıyla alınyazısının kararını beklerken Diocletianus, Suriye'de güçlü bir gözlemci ordu toplamıştı ve savaş alanından biraz ötede Roma kudretinin kaynaklarını sergiliyor ve önemli olaylar için hazırlık yapıyordu. Perslere karşı kazanılan utku haberi üzerine, Galerius'un kibirlenmesini huzuruyla ve öğütleriyle ılımlaştırmak için sınıra doğru ilerledi.

Roma hükümdarları Nisibis'te bir araya geldi ve karşılıklı olarak biri saygısını öbürü de takdirini dile getirdi. Kısa bir süre sonra, yine bu kentte büyük kralın elçilerini kabul ettiler.[73] Narses'in gücü, hiç değilse büyük isteği son yenilgisiyle yıkılmıştı. Barış, Roma ordularını durdurabilecek tek çareydi. Yakınlığını ve güvenini kazanmış olan Arfaban'ı bu barış anlaşmasını görüşmek, daha doğrusu galibin istediği koşulları kabullenmek için elçi olarak gönderdi. Apharban, efendisinin, ailesine karşı gösterilen yüce ruhlu tutumdan dolayı ne denli minnet duyduğunu belirterek söze başladı. Arkasından, bu ünlü tutsakların özgür kılınmasını

71. Bu anlatıcı, Ammianus tarafından aktarılmıştır (1, XXII). Kimileri *saccum*'u *scutum* okurlar.

72. Persler, Romalıların askerlikte olduğu gibi ahlakta da üstün olduklarını itiraf ettiler. (Eutropius, IX, 24). Ne var ki bir düşmanın bu saygısı ve minneti kendi ilişkisinde pek seyrek olarak bulunmaktadır.

73. Bu görüşmenin ayrıntıları, Bizans koleksiyonunda yayınlanmış olan Excerpta Legationum'da Peter the Patrician'ın alıntılarından aktarılmıştır. Peter, Justinianus döneminde yaşamıştı; bu bilgilerinin en gerçek ve en saygın yazarlardan aktarıldığı açıktır.

istedi. Narses'in sanını alçaltmadan, Galerius'un adını yücelere çıkarttı ve kendi ırkından bütün hükümdarların, şanıyla en parlağı olan bir hükümdardan bile Galerius'un üstün olduğunu, yüzü kızarmadan itiraf etti. Perslerin, davalarında haklı olmalarına karşın, bugünkü anlaşmazlıklar konusunda Roma imparatorlarının vereceği karara boyun eğmekle görevli bulunduğunu ve bu hükümdarların, içerisinde bulundukları mutluluk havasında talihin her zaman yar olmayabileceğini de unutmayacaklarından emin olduğunu belirtti. Apharban, söylevini doğu zevkine uygun simgesel bir istiare ile tamamladı: "Pers ve Roma hükümdarlıkları evrenin ışıklarıdır; bunlardan biri yok olursa evren de noksan ve sakat kalmış olur."

"Perslilere mehildir," diye Galerius, hiddetten köpürmüş halde yanıtladı, "talihin yüze gülmemesine uğramaları bu kan dökücülere mehildir ve bize erdem kurallarını soğuk soğuk karşımıza çıkarmaları. Mutsuz Valerianus için gösterdikleri kötü davranışı bir anımsasınlar. Bu hükümdarı bir hıyanetle yendikten sonra ona ne denli yakışıksız davrandıklarını, onu yaşamının sonuna dek utanç verici bir kölelik içerisinde tuttuklarını ve ölümünden sonra da vücudunu sonsuz bir alçaklığın ortasında bıraktıklarını anımsasınlar." Bundan sonra daha yumuşak bir tonla Galerius, Romalıların, yenik bir düşmanı hiçbir zaman ayaklar altında ezme gibi bir uygulamaları olmadığını; bugünkü koşullarda da Perslerden öç almaktan çok kendilerine özgü ağırbaşlılıkla durum yargılaması yapacaklarını, ima yoluyla, anlattı. Apharban'a izin verirken Narses'in sürekli bir barış ve ailesinin özgürlüğü konusunda imparatorların bağışlamasını kısa zamanda elde edebileceğini çıtlattı. Bu görüşme sırasında Galerius'un şiddetli istekleri kadar Diocletianus'un otoritesi ve akıllıca üstünlüğüne duyduğu saygı da sezilmektedir. Bu hükümdarlardan birincisi Doğu'nun fethini can ve gönülden istiyor, öyle ki Pers'in bir eyalet haline getirilmesini öneriyordu. Öbürü ise daha etraflı düşünüyor, Augustus ile Antoninus'ların ılımlı politikasını izlediği için bu mutlu savaşı onurlu

ve yararlı bir barışla sona erdirecek elverişli fırsattı yakalamış bulunuyordu.[74]

Verdikleri sözü yerine getirmek için imparatorlar, Narses'in sarayına son kararlarını bildirmek üzere sekreterlerinden biri olan Sicorius Probus'u gönderdiler. Bir barış elçisi olarak Probus, en büyük incelik ve en içten dostlukla karşılandı. Ne var ki bu denli uzun bir yolculuktan sonra gerekli bir dinlenmenin uygun olacağı bahanesiyle görüşme günü durmadan ertelendi. Birçok kez de kralın ağır adımlarla yaptığı yürüyüşlerde onu izlemek zorunda bırakıldı. Sonunda, Media civarındaki Asprudus Irmağı'nın bir yerinde Pers kralının huzuruna kabul olundu. Narses, içtenlikle barışı istiyorduysa da böyle bir süre içerisinde kuvvet kazanarak görüşme sırasında daha saygın duruma gelmek ve bir tür denge sağlamak gibi gizli bir güdüyle hareket ediyordu. Bu önemli toplantıda yalnızca üç kimse bulundu: Elçi Apharban, muhafız komutanı ve Armenia sınırlarında komuta etmiş bir subay.[75] Roma elçisinin ilk önerisi anlaşılır gibi değildi. Elçi, Nisibis'in iki imparatorluğun ticaret mallarına depo görevi yapmasını istiyordu. Ticaret malları üzerine bir takım vergiler koyarak, Roma imparatorları gelirlerini arttırmak istiyorlardı; elçinin önerisi de bu amaçla yapılıyordu. Nisibis Romalılarındı. İthalat ve ihracatı istedikleri gibi düzenleyebilirlerdi. Bu gibi vergiler, dış ülkelerle yapılan bir antlaşmanın değil, yurtiçi yasalarının konusu olmalıydı. Gerekli tüm gücü kendilerinde toplamak üzere belki de Pers kralından çıkarına ve saygınlığına aykırı geleceği için kabul etmesi güç olan koşullar isteniyordu. Onun razı olmayı yadsıdığı tek madde buydu. İmparatorlar da bunun üzerinde çok durmadılar. Ticaretti kendi doğal akışına bıraktılar ya da koymaya yetkili bulundukları vergilerle yetindiler. Bu güçlük ortadan kalkınca, iki ulus arasında gösterişli bir barış

74. "Adeo Victor," diyor Aurelius, "ut ni Valerius, cujus nutu omnia gerebantur, abnuisset, Romani fasces in provinciam novam ferrentur. Verum pars terrarum tamen nobis utilior quaesita."

75. Sumium valisi olmuştu (Pet. Patricius, *Excerpt. Legat.*, s. 30). Moses of Chorene'nin anlatısında işaret edilmiş olan bu eyalet (*Geograph*, s. 360). Ağrı Dağı'nın doğusundaydı.

antlaşması yapıldı. İmparatorluk için bu denli şanlı ve Persler için de o denli zorunlu bir anlaşmanın koşulları, Roma tarihinde benzeri az bulunan nitelikleriyle özel bir dikkatte değer durumdadır; gerçekten, Romalıların yaptıkları savaşların çoğu kesin utkularla bitmiş olduğu halde, karşılarındaki barbarlar okuma yazma bilmiyorlardı.

I. Xenophon'da Araxes diye anılan Aboras, iki monarşinin sınırı olarak saptandı.[76] Kaynağını Dicle'ye yakın bir yerden alan bu çay, Nisibis'in birkaç mil aşağısında Mygdonius'un sularını da alıyordu. Bundan sonra Singara duvarları altından geçiyor ve Circesium'da Fırat'a karışıyordu. Diocletianus bu kenti çok değişik bir biçimde güçlendirmişti.[77] Uzun süreden beri üzerinde tartışılan Mezopotamya, imparatorluğa bırakılmıştı. Persler, anlaşmayla bu büyük ülke üzerindeki bütün iddialarından vazgeçmişlerdi.

II. Dicle'nin öbür yanında çok yararlı bir engel oluşturan ve doğal gücü askerlik sanat ve bilimiyle artmış bulunan beş eyalet de Romalılara bırakılıyordu.[78] Bunlardan dördü, Intiline, Zabdicene, Arzanene ve Moxoene az tanınmış yerlerdi ve alan bakımından büyük değillerdi. Dicle'nin doğusunda Romalılar Carduene denilen Carduchia'lıların eski yurdu olan dağlık ve büyük araziyi aldılar. Bu Carduchia'lılar Asya despotluğunun merkezinde yerleşmişlerdi; yüzyıllardan beri bağımsızlıklarını sürdürüyorlardı. On bin Grek, onların ülkesini, çok eziyetli bir yürüyüşle ve durmadan savaşarak geçebilmişlerdi. Bu ünlü seferin şefi, ırkdaşlarının bütün

76. Coğrafyacı Batlamyus'un (Ptolemy) bir yanılgısıyla, Singara'nın yeri Aboras'dan Dicle'ye kaydırılmış ve bu da belki, ikinci ırmağı, birincinin yerine, imparatorluğun sınırı gibi gösteren Peter'in yanılmasına yol açmıştır. Roma sınır çizgisi Dicle Irmağı'ndan geçiyordu ama onu hiçbir suretle izlemiyordu.

77. Procope, de Edisiciis, 1, II, b. 6.

78. Bütün yazarlar kabul ediyor ki Zabdicene, Arzanene ve Carduene bırakılan eyaletler arasındadırlar. Ne var ki son ikisi için Peter (*Excerpt. Leg.*, s. 30) Rehimene ile Sophene'yi sayıyor. Ben, Ammianus'u yeğledim (1, XXV, 7). Çünkü Sophene'nin, Diocletianus'tan önce Perslerin elinde hiçbir zaman olmadığı tanıtlanabilmektedir. Jovian'den sonra da durum böyledir. Danville'inkiler gibi doğru haritaların bulunmayışı yüzünden, başlarında Tillemont ve Valesius'un bulunduğu tüm çağdaşlar, beş eyaletin, Dicle'nin öbür kesiminde (Pers'e göre) olduğunu (Roma İmparatorluğu'na göre değil) iddia etmektedirler.

büyük kral kuvvetlerininkinden çok Carduchia'lıların oklarından acı çektiklerini dile getirmiştir.[79] Bu barbarların sonraki kuşakları olan, atalarının ad ve törelerini hemen eksiksiz sürdüren Kürtler Türk sultanının korumasında bağımsız yaşamaktadırlar.

III. Roma'nın sadık dostu Tiridates'in, babalarından kalan tahta oturduğunu söylemeye bile gerek yoktur. İmparatorlar, tartışılmaz bir biçimde, Armenia üzerindeki egemenlik haklarını sürdürdüler ve güvenceye bağladılar. Bu krallığın sınırları Media'daki Sintha Kalesi'ne dek uzandı. Bir ülkenin bu tür büyümesi adaletin değil, olsa olsa el açıklığının bir sonucudur. Daha önce de sözünü ettiğimiz, Dicle'nin ötesindeki beş eyaletten dördünü Partlar, Armenia krallığından koparmışlardı.[80] Romalılar, onları bıraktıkları zaman gasp ediciyi, tazminat olarak müttefiklerine vermek zorunda bıraktılar. Bu büyük ve verimli ülkenin baş şehri, çoğu zaman Armenia ziyaretiyle onurlandı. Durumu bakımından belki Tauris'le aynı olan bu yer kimi zaman Ecbatana adını aldı ve Tiridates burada, Medlerin çok güzel başkentini örnek alarak, yapılar ve tahkimat meydana getirdi.[81]

IV. Çorak bir ülke olan Iberia'da kaba ve yabani insanlar yaşıyordu. Silah taşımaya alışkınlardı ve çok yırtıcı barbarlarla İmparatorluğu ayırıyorlardı. Kafkas Dağları'nın dar geçitlerini tutan Iberia'lılar, her zaman yağma amacıyla güneyin zengin ülkelerine sızmak isteyen Sarmatlara, dilerlerse yol verip geçirebilirler, istemezlerse onların akınlarını olanaksız kılabilirlerdi.[82] Pers krallarının Roma imparatorlarına bıraktığı Iberia krallarının atanması işi, Roma kudretinin Asya'daki gücü ve güvenliği için çok yararlı

79. Xenophon, *Anabasis*, 1, IV. Yayları üç *cubit* uzunluğunda, oklar ise iki. Her biri bir arabanın taşıyabileceği taşları yuvarlıyorlardı. Grekler, bu barbar ülkesinde çok sayıda köye rastlamışlardı.

80. Eutopius'a göre (VI, 9, en iyi el yazmalarının da aktardığı gibi), Tigranocerta, Arzanene'deydi. Tam olmasa da öbür üçünün yerleri de saptanabilir.

81. Herodot'u (1, I, b. 97) Moses de Chorens. ve editörlerce verilen Ermeni haritasıyla karşılaştırınız.

82. "Hiberi locorum potentes, Caspia via Sarmatam in Armenios raptim essundunt." Tacitus, *Annal.*, VI, 34. Bkz. Strabon, *Geograph.*, 1, XI, 764).

oldu.[83] Doğu, kırk yıl süreyle derin bir huzurun tadını yudum yudum içti. İki rakip hükümdarlık arasında imzalanmış bulunan antlaşma, Tiridates'in ölümüne dek düzenlice uygulandı. O dönemde dünyanın yönetimi, karşıt çıkarlar ve değişik ihtiraslarla yürütülen yeni bir kuşağın eline geçti. İşte bu koşullar altında, Narses'in torunu, Constantinus hanedanından hükümdarlara karşı uzun ve anılmaya değer bir savaşa girişti.

İmparatorluk, zorbalardan ve barbarlardan kurtarılmıştı. Bu güç başarı, artlarda gelen İllirya köylülerince elde edilmiştir. Diocletianus, saltanatının yirminci yılına girince, bunu kutlamak için Roma'ya geldi. Bu, ordularının ünlü başarısının da tarihi olduğundan, büyük bir zafer alayı düzenlendi.[84] Onunla iktidarı paylaşmakta olan Maximianus, o günün onurunu da Diocletianus'la paylaştı. İki Caesar da savaşmış ve zaferler kazanmışlardı ama onlar bu başarılarını, eski geleneklere göre, babalarının ve imparatorlarının tinsel varlıklarına borçluydular.[85] Belki Aurelianus'un ve Probus'unkilere oranla daha az görkemli olan Diocletianus ve Maximianus'un zafer alayları bir ünün, büyük ölçüdeki zenginliklerin alevini parıldatıyordu. Afrika ile Britanya, Ren, Tuna ve Nil çok değerli ganimetler sağlıyorlardı. Bu şenliğin en güzel yanını Persler üzerinde kazanılan çok önemli zaferin süslü simgeleri oluşturuyordu. İmparator arabasının önünde ırmakların, dağların ve eyaletlerin temsilleri taşınıyordu. Büyük kralın kanları, kız kardeşleri, çocuklarının tasvirleri[86] yeni bir görüntü oluşturuyor, halkın övünme duygularını okşuyordu. Daha az parlak bir biçimdeki düşünce bu alayını kuşakların gözünde dikkate değer kılmaktadır. Bu, Roma'da hiçbir zaman görülmemiştir. İmparatorlar kısa bir

83. Peter Patricius (*Exerpt. Leg.*, s. 30), antlaşmanın Iberia ilgili maddesinden söz eden tek yazardır.

84. Eusebius, *Chron*; "Pagi ad annum." Pers antlaşmasının meydana gelmesine değin, zaferin ve yirmi yıl kutlamasının aynı zamanda kutlandığı muhakkak değildi.

85. Yirmi yıl kutlamaları sırasında Galerius, Tuna'daki görevinin başında görülmektedir (Bkz. Lactantius, *de Motr. Pers.*, b. 38).

86. Eutropius (IX, 27) bu aileden, sanki zafer ailesine katılmışlar gibi söz etmektedir. Halbuki kişiler Narses'e geri verilmişlerdi, bu nedenle ancak simgeleri gösterilebilirdi.

süre sonra yenmeyi bırakınca Roma da imparatorluğun başkenti olmaktan çıkmıştır.

Roma'nın kurulmuş olduğu arazi, eski törenlere ve bir yığın mucizelere ayrılmıştı. Bir tanrının ya da bir kahramanın anısı, kentin bütün kesimlerini canlandırıyordu. Evrenin egemenliği Capitolium'da simgelenmişti.[87] İmparatorluğu kendisine atalarından gelen, eğitimle güçlendirilmiş bu hoş kuruntuyla tanıyan vatandaş, siyasal yararlılık kanısıyla, böylece ayakta tutulabiliyordu. Yönetim biçimiyle imparatorluk merkezi birbirinden ayrı düşünülemez gibiydi. Birini yıkmadan öbürünün başka yere götürülebileceğine inanılmıyordu.[88] Ne var ki başkentin önemi fetihler ölçüsünde azalmaya başladı. Eyaletler de onunla aynı düzeye yükseldi. Yenik uluslar Roma adlarını aldılar, onun ayrıcalıklarını da kazandılar. Buna karşı onların kuruntulu inançlarını benimsemediler. Bununla birlikte, eski kuruluşun kalıntıları, geleneğin gücü, uzun süre Roma'nın saygınlığını sürdürdü. İmparatorlar, Afrika'da ya da İllirya'da dünyaya gelmiş olsalar da kendi büyüklüklerinin üslendiği yeri, çok geniş ülkelerinin merkezi olarak, yeni vatanları sayıyorlardı. Onu ancak, kendilerinin sınırlarda hazır bulunmalarını gerektiren iddia nedeniyle terk ediyorlardı. Diocletianus ile Maximianus, barış zamanında da oturmalarını saptadıkları yeri eyaletlerde ilk hükümdarlar oldular. Özel nedeni ne olursa olsun onların tutumu politik nedenlerle haklı görülebilirdi. Batı imparatoru, sarayını genellikle Milano'da tutuyordu. Buranın durumu, Roma'ya oranla, Germen barbarlarının hareketlerini gözlemek bakımından, özellikle Alplerin eteğinde olması dolayısıyla daha elverişliydi. Milano, kısa sürede bir imparatorluk kentinin büyüklük havasına büründü. Evleri çoktu ve iyi yapılmışlardı. Aynı zevk,

87. Tite - Live'de (V, 51-55), Camillus'un, uz sözlülük ve duygusallıkla dolu br söylevinde, o büyük adamın, devlet merkezini Veii'e götürme tasarısına karşı çıktığı belirtilmektedir.

88. İmparatorluğu Illium ya da İskenderiye kentine aktarmak istediği için Julius Caesar kınanmaktadır. Le Fevre'in ve Dacier'nin ustaca hazırlanmış doğru görüntülü incelemesine göre, Horacius'un üçüncü kitabının üçüncü güftesi, Augustus'u buna benzer bir niyetin uygulanmasından vazgeçirmek için bestelenmiştir.

aynı nezaket halkında da vardı. Bir sirk, bir saray, bir tiyatro, bir ticaret merkezi, kurucusu Maximianus'un adını taşıyan hamamlar, heykellerle süslü revaklar, çift sıralı surlar, eskisinin yakınlığıyla yıldızı sönecek gibi görünmeyen yeni başkentin güzelliğini artırıyorlardı.[89] Diocletianus da bulunduğu kentin Roma'nın görkemine eşit olmasını istedi. Boş zamanlarını, Doğu'nun zenginliğini, Fırat ile Tuna'ya aynı uzaklıkta bulunan, Asya ile Avrupa kıyılarına yerleşmiş Nicomedia'yı güzelleştirmek uğrunda kullandı. Birkaç yılda Nicomedia, hükümdarın özenleri ve halkın angaryasıyla, yüzlerce yıllık bir çalışma yapılmışçasına görkemli bir görünüm kazandı. Roma, İskenderiye (Alexandria) ve Antakya (Antioch) ile yaygınlık ve nüfus bakımından hemen hemen boy ölçüşür hale geldi.[90] Diocletianus ile Maximianus'un yaşayışları durup dinlenmeden devinim halinde geçiyordu. Yaşamlarının en büyük bölümü ordugâhlarda ya da uzun, sürekli yolculuklarla yürüyüşlerde harcanıyordu. Devlet işleri biraz dinlenmelerine olanak bıraktığı zamanlarda, keyifle Milano'ya ve Nikomedia'ya çekiliyorlardı. Buraları onların gözde hükümdarlık konaklarıydı. Diocletianus zafer alayını yapıncaya değin –ki saltanatı yirmi yılı bulmuştu– imparatorluğun eski başkentine geldiği pek şüphelidir. O kadar ki bu anılmaya değer gelişinde bile Roma'da iki aydan çok kalmamıştır. Senatonun önüne konsüllük saygınlığıyla çıkacağı sanılıyordu.

89. Olasılıka Moor'lularla (Mağripliler) yapılan savaş sırasında Maximianus'un Kartaca'da yaptırdığı binalardan da söz eden Aurelius Victor'a bakınız. Ausonius'un birkaç dizesini aktarıyoruz (de Clar - urb. V).

Et Mediolani mira omnia: Copia rerum,
Innumerae cultaeque domus, secunda virorum
Ingenia, et mores laeti, tum deplice muro
Amplisicata loci species; populique voluptas
Circus, et inclusi moles cuneata Theatri
Templa, Palatinaeque arces, opulensque Moneta,
Et reglo Herculei celebris sub honore lavacri,
Cunctaque marmoreis ornata Perystyla signis;
Maeniaque in valli formam circumdata labro,
Omnia quae magnis, operum velut aemula formis
Excellunt: Neque junclae premit vicinia Romae.

90. Lactantius, *de Mort.*, b. 17; Libanius, orat. VIII, s. 203.

Halkın, teklifsiz ve saygısız davranışlarından sıkılarak bu senato töreninden on üç gün önce, aceleyle Roma'yı bırakıp gitti.[91]

Roma için ve orada oturanların laubaliliği için duyduğu hoşnutsuzluk geçici bir kaprisin etkisiyle değildi. Bütün hareketleri en düzmece bir politikanın sonuçlarıydı. Bu usta hükümdar, kendisinden sonra Constantinus hanedanınca tam olarak uygulanan yeni bir devlet yönetimini benimsemişti. Diocletianus, senatoda kalan az bir güç yetkisini de onun elinden almaya karar verdi. Bu hükümdarın tahta çıkmasından önce, senatörlerin tutkulu umutlarıyla büyüklüklerinin ne denli geçici olduğunu görmüştük. Coşku var oldukça, kimi soylular özgürlük davası için gereksiz çaba göstermeye koyuldular. Probus'un ardılları cumhuriyetten yana olmayı bırakınca, bu kendini beğenmiş patrisyenler, yatıştırılması olanaksız hınçlarını gizleyemediler. İtalya'nın egemeni olarak Maximianus bu bağımsızlık ruhunu yıkmakla görevlendirilmişti. Çünkü bu ruh, tehlikeli olmaktan çok can sıkıcıydı. Böyle bir görev o hükümdarın yırtıcı karakterine tam tamına uygundu. Diocletianus'un her zaman takdir ettiği en ünlü senatörler, acımasız taht arkadaşınca sürgüne gönderildiler. Hayalî komplolarla suçlanarak, güzel bir yazlık eve sahip bulunmak ya da ekilmiş bir arazisi olmak onları hemen mahkûm edilir duruma sokuyordu.[92] Bunca zaman Roma'nın ululuğu üzerinde baskı yapmış olan pretoryenler, artık onu korumaya başlıyorlardı. Bu kendini beğenmiş birlikler, bir zamanlar çok büyük olan güçlerinin yitmekte olduğunu görerek, kendi güçlerini Senatonun otoritesiyle birleştirmek gerektiğine inandılar. Diocletianus, akıllıca önlemlerle, pretoryenlerin sayısını yavaş yavaş azalttı, ayrıcalıklarını[93] kaldırdı ve onların yerine kendisine bağlı İllirya lejyonla-

91. Lactantius, *de Mort Pers.*, b. 17; Ammien Marcellinus buna benzer bir olayda, *dicacitas plebis*'in bir imparator kulağına pek de hoş gelmediğini söylüyor (Bkz. 1, XVI, b. 10).

92. Lactantius, Maximianus'u, *fictis criminationibus lumina senatus*'u yıkmış olmakla suçlamaktadır (*de Mort. Pers.*, b. 8). Aurelius Victor da Diocletianus'un arkadaşlarına karşı iyi niyetinden çok şüpheli bir biçimde söz etmektedir.

93. "Truncatae vires urbis, imminuto praetoriarum cohortium atque in armis vulgi numero." (Aurelius Victor). Lactantius'a göre (b. 26) aynı planı Galerius yürütmüştür.

rından ikisini koydu, Jovianus ve Herculianus diye yeni unvanlar vererek imparatorluk muhafızlığıyla görevlendirdi.[94]

Diocletianus ile Maximianus'un senatoya vurdukları en büyük darbe, uzun süre Roma'da bulunmayışlarının doğurduğu gizli devrim oldu. İmparatorlar Roma'da oturdukları zaman senatoyu baskı altında tutulmakla birlikte ihmal de edemiyorlardı. Augustus'un ardılları, akıllarına ya da keyiflerine göre tasarladıkları bütün yasaları onlara benimsetmişlerdi. Ne var ki bu yasalar, meclis içerisindeki görüşmeleri ve çıkardığı kararnamelerle her zaman eski özgürlüğün simgesini sergileyen senatonun tasdikiyle yürürlük kazanmıyordu. Roma halkının boş inançlarına saygı gösteren akıllı hükümdarlar cumhuriyetin genel ve birinci sıradaki yüksek kuruluşuna göre uygun bir dil ve tutum kullanmaya zorunluk duydular. Ordugâhlarda ve eyaletlerde ise egemenlik saygınlığını geniş bir alana yaydılar. Oturma yerlerini başkentten uzak bir yerde saptayınca, Augustus'un, ardıllarına salık verdiği duygu gizlerliğini tümüyle bıraktılar. Devletin yasama ve yürütme yetkesini kullanırken hükümdar, büyük ulusal konseyin düşüncesini alacak yerde, kendi bakanlarına danışıyordu. Bununla birlikte senatonun adı, imparatorluğun tümüyle yıkılmasına dek saygıyla anıldı. Bu meclisin üyeleri, gururlarını okşayan birçok onursal ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı.[95] Ama önceleri Roma büyüklüğünün kaynağı, daha sonra bu büyüklüğün aracı olmuş bulunan yüce meclis, saygıyla unutulmaya gömülüp gitti. Artık ne yeni anayasal kuruluşla ne de imparatorluk sarayı ile bir ilişkisi kalmayan senato, eski zamanların saygıdeğer olmakla birlikte yararsız bir anıtı olarak Capitolium tepesinde kalakaldı.

Roma hükümdarları senatoyu ve eski başkenti gözler önünden kaldırdıkları zaman, kendilerinin güvencesine verilmiş olan ikti-

94. Bunlar, İllrya'da üslenmiş eski birliklerdi, eski kuruluşa göre her birlik altı bin kişiden oluşuyordu. *Plumbatoe* ya da kurşunla kaplı mızrak kullandıkları için çok ün kazanmışlardı. Her asker bu mızraklardan beş tane taşıyor ve kuvvet ve cesaretle çok büyük uzaklıklara atabiliyordu (Bkz. Vegetius, I, 17).

95. Bkz. *Theodosian Code* (1, VI, başlık 2), Godefroy'un eleştirel açıklamasıyla.

darın kökeniyle yapısını kolayca unutuverdiler. Hükümdarın yetkesini bir arada toplanarak oluşturan konsül, prokonsül, censor ve tribunus gibi sıfatlardaki sivil hizmetler halka eski cumhuriyeti hatırlatmayı sürdürüyordu. Bu ılımlı unvanlar da yok oldu.[96] Hükümdar kendine hep imparator ya da *imperator* demeyi sürdürmüşse bu sözcük yeni bir anlamda ve de daha yüksek nitelikte bir ad olarak kullanılmıştır. Artık, Roma ordularının komutanı değil, dünyanın efendisi anlamını taşımıştır. Kökeni askerî kuruluşlara dayanan imparator adına, daha çok kölelik ruhunu gösteren başka bir ad da ekleniyordu. Lord ya da *dominus* adlandırması, bir hükümdarın uyrukları üzerindeki, bir komutanın askerleri üzerindeki otoritesini değil, bir efendinin köle hizmetkârları üzerindeki keyfe bağlı kudretini yansıtıyordu.[97] Bu aşağılık görünüş altında düşünülünce ilk Caesar'lar bu unvanı irkilerek reddettiler. Direnmeleri zamanla zayıfladı ve unvan da daha az tiksinti yaratmaya başladı. Sonunda, efendimiz ya da *imperator* formülü yalnız dalkavuklarca benimsenmiş olarak kalmadı, yasalarda ve genel anıtlarda da sürekli biçimde kullanıldı. Bu gösterişli deyimlerin en aşırı böbürlenmenin bile gözünü doyurmaya yetmesi gerekirdi. Diocletianus'un ardılları (kral) adını yadsımışlarsa bu, inceliklerinden değil, daha az ılımlı olmalarından ileri gelmiştir. Latince konuşan halklar arasında (bu dil bütün imparatorlukta resmî dildi) yalnızca Roma hükümdarları için tanınan imparator unvanının krala göre daha saygı uyandırır bir havası vardı. Roma hükümdarları birçok barbar şeflerince kral adının kendilerine verilmesi için zorlanacaklar ve bunu ancak Romulus ya da Tarquinus'tan alabileceklerdi. Tarihin yazabildiği ilk çağlardan beri Asya hükümdarları Yunanca *basileus* ya da kral diye adlandırılmışlardır. Bu ülkelerde böyle bir

96. Spanheim'in pek yetkin yapıtı olan *de Usu Numismatum*'daki on ikinci bilimsel araştırmasına bakınız. Madalyaların, yazıtların ve de tarihçilerin yardımıyla her başlığı ayrı ayrı inceliyor ve Augustus'tan başlayarak, kaybolduğu zamana dek onu izliyor.

97. Pliny (*Panegyr.*, b. 2, 55 vd.) *Dominus*'tan, zalimle eşanlamlı olarak ve hükümdara aykırı görerek dehşetle söz ediyor. Ve aynı Pliny, efendisi olmaktan çok dostu olan erdemli Trajanus'a da düzenli olarak bu niteliği yakıştırıyor (Mektuplarının onuncu kitabında). Bu garip deyiş, açıklama yapan araştırmacıları ve çevirmenleri güç duruma sokuyor.

adlandırma en üst katı simgelediği için, halk da Roma tahtının eteklerine sunduğu en alçak gönüllü dileklerinde bundan yararlandılar.[98] Diocletianus ve Maximianus tarafından düzenle ele geçirilen tanrısal nitelikler ve unvanlar, ardılları tarafından Hristiyan hükümdarlara aktarılmış oldu.[99] Şu var ki bu saçma deyimler ilk anlamlarını yitirdikçe küfür niteliğini de kaybettiler. Kulak, sese bir kez alışınca böyle bir söz yalnızca ilgisizlik yaratmış olmakla kalır ve saygıdan usanmış olup olmadığı belirsiz bir protesto olarak kabul edilir.

Augustus zamanından Diocletianus'un saltanatına dek Romalılar, hükümdarlarına karşı, olağan bir büyük devlet görevlisine ne tür saygı gösteriyorlarsa, ona da aynı biçimde davranıyorlardı. İmparator, vatandaşlarıyla çok yakın ilişkiler içerisinde konuşuyordu. Erguvan bir harmani, içlerine giydikleri geniş işlemeli bandı bulunan ihramla senatörlerden ve giysilerinin üzerine daha dar erguvan harmanı giyen şövalyelerden onu (imparatoru) ayırmaya yarıyordu. Kendini beğenmişlik, daha doğrusu politika, Diocletianus'u, Pers hükümdarlarının görkemini Roma sarayına da sokmaya isteklendirdi.[100] Bir zamanlar, Caligula'nın taktığı ve Romalıların delilik alameti diyerek kınadıkları tacı başına koymaya cesaret etti. Taç, inci işlemeli ve İmparator'un başını çevreleyen geniş bir çatkıydı. Diocletianus ile ardılları çok değerli altın ve ipek giysiler kuşandılar ve ancak tiksinerek bakılan yine çok değerli taşlarla kaplı ayakkabılar kullandılar. Yeni biçimler ve yeni gösterişli yöntemler gün geçtikçe onların yanına girip çıkmayı daha da zorlaştırıyordu. İç hizmetteki subaylar (o zamanlar ekoles "ecoles") denilen noktalara yerleştiriliyor, böylece sarayın yolları büyük bir özenle korunuyordu. Sarayın içerisindeki daireler, hadım ağaları-

98. Synesius, *de Regno*, Petav baskısı, 15. Bu aktarıyı Abbe de la Bleterie'ye borçluyum.
99. Bkz. *Vandale de Consecratione*, s. 354 vd. İmparatorlar (yasaların dibacelerinde) tanrısallıklarından, kutsal majesteliklerinden, tanrısal ses algılayıcılıklarından söz ettirmeyi gelenekleştirmişlerdi. Tillemont'a göre Gregory of Nazianzen, özellikle ari bir imparatorun bu unvanları kullanmasını kutsal varlıklara saygısızlık olarak nitelemekte ve acı acı dert yanmaktadır.
100. Bkz. Spanheim, *de Usu Numism.*, bilimsel inceleme, XII.

nın gözcülüğüne bırakılmıştı; bunların sayısı ve etkinliği de günden güne artıyor, bu da despotluğun görünür biçimde durmadan fazlalaştığını gösteriyordu. Bir uyruk, sonunda İmparator'un huzuruna çıkabilme iznini elde edince, sosyal sınıfı ne olursa olsun, yere çöküp secdeye varması ve Doğuluların geleneklerine göre, efendisi ve sahibinin tanrısallığına köleliğini sunması (arzı ubudiyet) gerekiyordu.[101] Diocletianus, tahta çıkmadan önce, aydın bir kafaya sahipti. Uzun bir saltanat süresince bu hükümdar kendini tanımayı ve insanları tartıp ölçmeyi öğrenmişti. Roma yöntem ve gelenekleri yerine Perslerinkileri geçirmesine ve kendini beğenme kadar aşağılık bir güdüyle hareket etmiş olmasına inanmak güçtür. Görkem ve şatafat çalımının halkın düşünce gücünü yok edeceğine inanıyordu. O gibi hallerde olsa olsa hükümdar askerlerin ve halkın karşısında daha az görünecek, onların kaba laubaliliğine uğramayacak ve kamunun gözlerinden uzak kalması, kendisine duyulan söz dinleme zorunluğunu yavaş yavaş saygı duygularına dönüştürecekti. Augustus'un yapmacık olarak gösterdiği alçak gönüllülüğe benzer biçimde Diocletianus'un şatafatı bir tiyatro temsili gibi oldu. Ama doğrusunu söylemek gerekirse, bu iki komediden ilki, ikinciye oranla daha soylu ve gerçek yücelik taşıyan bir nitelikteydi. Birincisi, imparatorların çok geniş ülkeleri üzerinde kullandıkları yüce gücü gizlemek, öbürüyse açıklama amacını güdüyordu.

Gösteriş, Diocletianus düzeninin birinci ilkesi olmuştu. Bölme ise, bu düzenin ikinci ilkesi haline geldi. İmparatorluğu, eyaletleri, asker ve sivil tüm yönetim dallarını böldü. Politika makinesinin çarklarını çoğalttı. İşlemler daha az süratli oldularsa da çok güvenli hale geldiler. Yeni düzenlemede gösterilebilecek iyi yönler ve noksanlıkların tümü, büyük bölümü bakımından onun ilk yaratıcısına yükletilmek gerekir. Zamanla yetkinleştirilen ve ileriki hükümdarlarca tamamlanan bu devlet yönetimi düzenlemesini, tüm olarak

101. Aurelius Victor; Eutropius, IX, 26. Panegyrist'lere göre, Romalılar köleleşme usulüne ve adına kısa zamanda alıştılar.

sona ermiş olduğu zamana ulaştığımızda inceleyeceğiz. O halde yeni imparatorluğun tam bir betimlemesini yapmak üzere Constantinus'un saltanatı dönemine gelmeyi bekleyerek şimdilik Diocletianus'un eliyle çizilmiş olan tablonun belli başlı ve ayırt edici çizgilerini belirtmekle yetineceğiz. Bu hükümdar, yüce iktidara üç arkadaş daha katmıştı. Bir kimsenin yeteneğinin bu denli büyük ülkelerin savunması için yetersiz kaldığına inandığından dört hükümdarın birleştirilmesini geçici bir önlem olarak düşünmemişti. Diocletianus bunu bir anayasal temele dayanan kural olarak kabul etmişti. Bu kurala göre, ilk iki hükümdar taç giyecekler ve Augustus unvanını alacaklardı. Bunlar, duygusal ya da değerlendirme ölçülerini kullanarak yönetim ağırlığını kaldırmakta yardımcı olabilecek –kendilerine bağlı– taht arkadaşlarını seçeceklerdir. Bu seçilenler de ilk basamağa yükselince Caesar saygınlık unvanını almış bulunacaklar ve kesiksiz imparatorlar kalıtımını sağlamış olacaklardır. İmparatorluk dört kesime bölünmüştür. Saygınlık bakımından üstün olan doğu ve İtalya bölümleri Augustusların tasarrufunda kalacaktır. Ren'in ve Tuna'nın çetin olan korunması Caesar'lara bırakılmaktadır. Dört hükümdar da lejyonların gücünü dilediği gibi kullanabilecek ve başkaldırmak isteyen bir komutan çıkarsa dört hükümdarın da ayrı ayrı karşısında olduğunu ve bunların hepsini yenmeden başarı sağlamış olmayacağını bilerek önceden bu girişiminden vazgeçmiş olabilecektir. Sivil yönetimde, devletin bölünmez gücünü, hükümdarların ortakça kullanacakları kabul edilmiştir. Adlarına imzalanmış buyruklar bütün eyaletlerde geçerli yasa sayılacak ve onların buyruk ve yetkelerini kapsar olarak yürürlüğe girecektir. Bütün bu özen ve önlemlere karşın, Roma dünyasının siyasal birliği yavaş yavaş bozuldu ve bölünme ilkesinin benimsenmesine yol açarak, kısa sayılacak zaman içerisinde doğu ve batı imparatorluklarının sürekli biçimde ayrılmasına neden oldu.

Diocletianus'un düzenlemesi çok önemli başka bir sakınca taşıyordu ki şu anda bile dikkate değerliğini korumaktadır. Böyle

bir kuruluş, zorunlu olarak giderleri çoğaltıcı ve dolayısıyla vergi ve harçları artırıcı nitelik kazanmaktadır. Bu da halkın daha da ezilmesine yol açar. Augustus ve Trajanus'un yalın soyluluğu saray hizmetlerinde yalnızca köleler ve azatlılarla yetinmesini bildiği halde bunun yerine, imparatorluğun çeşitli yerlerinde üç ya da dört görkemli saray yaşamı kurulmuştur. Roma hükümdarları şatafatta daha ileri gitmenin ve Pers kralını gölgede bırakmanın yollarını arıyorlardı. Devlet hizmetlerini gören büyük görevlilerin, bakanların ve subayların sayısı hiçbir vakit bu denli yüksek olmamıştı ve (çağdaş bir kitap yazarının canlı anlatısını olduğu gibi alırsak) "Tahsildarların sayısı vergi yükümlülerinin sayısını aşınca eyaletler vergilerin ağırlığı altında ezildiler."[102] Bu dönemden imparatorluğun yıkılmasına dek bir sürü yakınma ve şikâyet uğultularını bulup çıkarmak zor olmayacaktır. Her yazar, dinine ve durumuna göre sövüp saymak için Diocletianus'u, Constantinus'u, Valencius'u ya da Theodosius'u ele almıştır. Ne var ki tümünün üzerinde birleştiği konu, vergi yükünün altında halkın ezilmesi ve özellikle toprak üzerinden alınan vergilerin ağırlığıdır. Yazarların bu uyuşumu karşısında, taşlamalardan ya da pohpohlama yazılarından da olsa gerçeği bulup çıkarmak zorunda olan yansız bir tarihçi, kınamayı bütün bu hükümdarlar arasında paylaştırmak yükümlülüğünü taşıyacaktır. Bu tarihçi, hak sınırları üstünde vergi alınmasını yönetimlerinin tek biçimli düzenine oranla onların kişisel kusurlarına daha az yükleyecektir. Gerçekte, Diocletianus bu düzenin kurucusudur. Onun döneminde ortaya çıkan kötü sonuçlar önlemlerin ve ılımlılığın sınırları içerisinde kaldı ve salt bir kınama yapılacaksa herhalde uyruklarını baskı altında tutmuş olması diye bir suçlama ileri sürülemeyecektir.[103] Şurası da belirtilebilir ki elde ettiği gelirler, dikkatli bir tasarrufa uyularak kullanılmıştır. Bütün gerekli giderler karşılandıktan sonra, akıllıca bir el açıklığı

102. Lactantius, *de Mort. Pers.*, b. 7.

103. "Indicta lex nova, quae sane illorum temporum modestia, tolerabilis, in perniciem processit." Aurelius Victor, Diocletianus'un karakterini sağduyu ile incelemiş ancak kötü bir Latince ile yazmıştır.

yapabilmek ya da devletin ilerde çıkabilecek düşünülmemiş gereksinimleri için kullanılmak üzere çok büyük paralar imparatorluk hazinesine konularak saklanıyordu.

Saltanatının yirmi birinci yılında Diocletianus, tahttan çekilme tasarısını uygulamaya koydu: Daha çok Antoninus ya da Marcus Aurelius'a yakışır tarzda olan ve yüce yetkinin kazanılmasında ve kullanılmasında felsefeden aldığı dersleri hiç uygulamamış olan bir hükümdarın anılmaya değer kararı... Diocletianus bütün dünyaya örnek olma onurunu kazandı. Sonraki hükümdarlar arasında ona öykünenler pek az sayıda kaldılar.[104] Burada, doğal olarak, V. Charles örneği akla gelmektedir. Buna, yalnızca zamanımızdaki bir tarihçinin uzdilli kalemiyle onu ünlü kılmış olması değil, bu iki hükümdarın siyasal yetenekleri askersel ustalıklarını aşan ve doğru gibi görünen erdemleri ile yapaylığa oranla daha az doğal olan karakterlerindeki çarpıcı benzerlik de etken olmaktadır. Charles'ın tahttan çekilmesi, olayların akışındaki dönüşümlerin bir sonucu gibi görünmektedir. En değer verdiği tasarılarının başarısızlığa uğradığını görmenin neden olduğu acı ona, galibiyetle eşdeğerde bulmadığı bir iktidarı bırakma kararını aldırttı. Diocletianus'un saltanatı ise tersine, sürekli başarılarla geçmişti. Olasıdır ki bütün düşmanlarını yendikten ve bütün isteklerini giderdikten sonra, İmparatorluğu ciddi olarak bırakmayı düşünmüştür. Ne V. Charles ne de Diocletianus tahttan çekildiklerinde yaşlan çok ilerlemiş durumda değildi. Birincisi elli beş, ikincisi ise elli dokuz yaşındaydılar. Ne var ki bu hükümdarların çaba içinde yaşamları, savaşları, yolculukları, krallığın işleri ve kendilerini işe verişleri, vücutça dermansızlaşmalarına neden olmuştu. Artık, vaktinden önce gelen bir yaşlılığın rahatsızlıklarını duyuyorlardı.[105]

Yağışlı ve pek soğuk kışın sertliğine karşın, kendisi için yapılan zafer alayından kısa bir süre sonra İtalya'dan ayrıldı, doğuya gitmek

104. "Solus omnium, post conditum Romanum Imprerium, qui ex to fasligio sponte ad privatae vitae statum civilitatemque remearet." (Eutrop., IX, 18).

105. Yolculuk ve hastalık özellikleri çok seyrek olarak değişik fikralar için olsa da kimi zaman kamu işleri için otoriteden yararlanabilen Lactantius'tan alınmıştır (b. 1 7).

üzere İllirya eyaleti yönünden yola çıktı. Mevsimin sertliği ve yolculuk zahmetleri bitkin biçimde hastalanmasına neden oldu. Her ne kadar sabahlan biraz yürüyor, kapalı sedye ile taşınıyorduysa da hastalığı ağırlaştı, yaz sonuna doğru Nikomedia'ya varıldığı zaman bütün bütün tehlikeli bir hale geldi. Kış boyunca sarayından hiç çıkmadı. Hükümdarın ağır hastalığı genel ve içtenlikli bir ilgi uyandırıyordu. Halk, saray mensuplarının yüzündeki üzüntü ya da sevinç belirtilerine bakarak onun sağlığı üzerine bilgi edinmeye çalışıyordu. Bir ara, son nefesini verdiği haberi yayıldı. Kamuoyu, Caesar Galerius'un yokluğunda karışıklıklara yol açmamak için bu haberin kendilerinden saklandığı kanısındaydı. Sonunda, Diocletianus, yüzü sapsarı ve güç tanınabilecek denli bitik bir halde halka göründü. Artık yapmakla yükümlü bulunduğu görevlerini yerine getirmek için bir yıldır çektiği yorucu mücadeleye son vermenin zamanıydı. Sağlığı, çalışmayı bırakmasını gerektiriyordu. Yoksa saygınlığı hasta durumunda da olsa büyük bir imparatorluğun idaresini üstlenmeyi sürdürmesi için yeterliydi. Onurlu bir dinlenme içerisinde yaşamının geri kalan zamanını tamamlamaya, başarısını talihin etki alanı dışına çıkararak dünya sahnesini daha genç, daha etkin hükümdarlara bırakmaya karar verdi.[106]

Tahttan çekilmesiyle ilgili tören, Nikomedia'ya yaklaşık üç mil uzaklıkta, askerlerle halkın toplandığı büyük bir düzlükte yapıldı. Yüksek bir kürsüye çıkan imparator, soyluluk ve akıl dolu bir söylevle niyetini onlara açıkladı. Erguvan harmanisini üzerinden çıkarınca hayretten donup kalan kalabalığın gözleri önünden kayboldu ve kentin içinden kapalı bir arabayla geçerek emeklilik zamanı için seçtiği, anavatanı olan Dalmaçya'nın yolunu tuttu. Aynı gün ki mayısın biriydi Maximianus da Milano kentinde imparatorluk saygınlığından ayrıldı.[107]

---

106. Değişik biçimde yorumlanan bu tahttan çekilme, Aurelius Victor'ca iki nedene yoruldu: Birincisi, Diocletianus'un ihtirastan tiksinmesi, ikincisi ise devleti tehdit eden karışıklıklardan korkmasıydı. Panegyrist'lerden biri (VI, 9) yaştan ve hastalıklardan söz ediyor ki bunu da doğal neden olarak sayıyor.

107. Diocletianus'un çekildiği yılı ve gününün tarihleri üzerindeki güçlükler ve yanılma-

Çekilme tasarısını Diocletianus hazırlamıştı. Maximianus'un söz dinleyeceğine güvenebilmek için, iyilikçisinin otoritesine uygun hareket edeceğiyle ilgili olarak güvence istemiş ve kendisi örneğini verince onun da ilk işarette, tahttan ineceğini bildiren özel bir söz almıştı. Her ne kadar Jüpiter Capitoline'sinin sunağı önünde dinsel bir antla pekiştirilmiş olsa da[108] böyle bir bağlantı, yüreği iktidar ateşiyle yanan ve bir yanda kalarak sessiz bir yaşam sürdürmeyi ne de adını ölümsüzleştirmeyi istemeyen bir hükümdarın şiddetli karakterini dizginlemeye yetmeyebilirdi. Yirmi yıldır kendi üzerindeki yükü akıllı arkadaşıyla kaldırmış olan şimdi bu durumda dayanmayı başaramayacağını anlayan Maximianus, biraz güç olsa da onun buyruğu üzerine, hemen tahttan ayrıldı, Lucania' da bir kır evine çekildi, ama böyle bir yerde onun gürültücü benliğinin rahat ve huzur içerisinde yaşayabilmesi pek olası değildi.

Kölelikten tahta çıkmış olan Diocletianus, yaşamının geri kalan dokuz yılını özel koşullar içerisinde geçirdi. Akıl, ona büyüklüklerden vazgeçmesini öğütlemişti. Yetinmek, çekildiği sessizlikle sanki onun yoldaşı olmuştu. Eliyle kendilerine imparatorluk asası verdiği kimselerin lütfunu hiçbir zaman kabul etmedi.[109] Uzun zamanlar kamu hizmetlerinin yönetilmesiyle görevli olanlardan, kendi kendine yetmeyi başaran pek azdır. İktidarı yitirince başlıca üzüntüsü uğraş noksanlığı duygusu oldu. Dinsel sofuluk ve edebiyat, bu yalnızlıkta bunca okunacak şeyi sağlıyorduysa da Diocletianus'un kafasını tek başına oyalayamıyorlardı. Bununla birlikte, en temiz ve en doğal eğlence duygusundan saklanmış ve yeniden canlandırmış olduğu alışkanlığı kazanmakta gecikmedi. Bahçesini yapmak ve ona bakmakla zamanını geçiriyordu. Bu

---

lar Tillemont'ca yetkinlikle aydınlatılmıştır (*Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 525, not 19 ve Pagi tarafından da yıllar hakkında).

108. Bkz. *Panegyr. Vet.*,VI, 9. Söz, Maximianus'un erguvanı kuşanmasından sonra verilmişti.

109. Eumenius bundan, en güzel övmesini yapmaktadır: "At enim dvinum illum virum, qui primus Imperium et participavit et posuit, consilii et facti sui non poenitet; nec amisisse se putat quod sponte transcripsit. Felix beatusque vere quem vestra, tantorum principum, colunt obsequia privatum." (*Panegyr. Vet.*, VII, 15.)

ılımlı uğraşlar, boş zamanlarını yeterince dolduruyordu. Maximianus'a verdiği yanıt ünlü olmuştu. Bu kaygılı yaşlı adam, devlet yönetiminin dizginlerini onun yeniden ele almasını istiyordu. Diocletianus, bu öneriyi acımalı bir gülümseyişle geri çevirdi "Ah! Salona'da kendi ellerimle yetiştirdiğim sebzelerden nasıl ayrılabilirim," diye yazmıştı. "Boş iktidar hayali peşinden koşmak için hiçbir şey beni içinde bulunduğum mutluluktan ayıramayacaktır."[110] Özel görüşmelerinde, bütün sanat ve marifetlerden en gücünün hükümdarlık sanatı olduğunu sık sık dile getiriyordu. Yalnızca deneyimin verebileceği bir sıcaklıkla şu konu üzerinde konuşmayı adet edinmişti: "Dört ya da beş bakanın çıkar birliği, efendilerini aldatmak için aralarında birleşmeyi sağlayabilir. Yüksekte bulunan hükümdar insanlardan ayrı durduğu için gerçeği ona ulaştıracak yollar kapalıdır. Artık, çevresini sarmış olanların gözleriyle dünyayı görmeye başlar ve ancak bunların sahte sunularına göre bilgi edinebilir. Hükümdar suçluya ve yeteneksize en önemli saygınlıkları ihsan eder. İşte bu değersiz aracılarladır ki diye sözlerine ekliyordu, en yetkin ve en akıllı hükümdarlar, etrafındaki bir avuç insanın aşağılık aldatmalarına satılmış olurlar."[111]

Büyüklüklerin doğru bir değerlendirmesi ve ölümsüz bir ünün güvencesi köşeye çekilmişliğin keyfini bize daha çekici kılmaktadır. Oysa Roma imparatoru, özel koşulun tatlılıklarını ve güveni, tam anlamıyla tadabilmek için dünya sahnesinde çok önemli bir rol oynamıştı. Limanın içerisi sessiz ve durgun duruyorsa da dışında her yandan büyük dalgaların yükseldiğini görüyordu. Bu hırçın dalgalanmaların felaketli sonuçlarına ilgisiz kalabilir miydi? Korku, acı ve kaygı kimi zaman, onu çekildiği sessizlik köşesinde bile rahat bırakmadı. Karısının ve kızının mutsuzlukları onun sevecenliğini, hiç değilse gururunu zalimce yaraladı. Bunca imparatorun babası yerinde olan ve kendi talihlerinin baş yapıcısı bulunan bir kimseye karşı yapmamaları gereken aşağılatıcı hareketler,

110. Bu ünlü sözleri Genç Victor'a borçluyuz. Eutropius, bu olaydan daha genel bir tarzda söz etmektedir.

111. *Hist. August.*, s. 223, 224. Vopiscus, bu konuşmayı babasından dinlemişti.

Diocletianus'un son günlerini acılara boğmuş oldu.

Gösterilen belgeye dayanmayan bir iddiaya göre, onların zulmünden kurtulmak için istençli bir ölümle kendini yok etmiştir.[112]

Bu hükümdarın yaşam ve karakter tablosunu kapamadan önce yalnızlığa çekilmiş olduğu yere bir göz atalım. Dalmaçya'nın başkenti olan Salona imparatorluğun büyük yollarının ölçüsüne göre Aquileia'ya ve İtalya sınırlarına iki yüz Roma mili ve imparatorların İllirya sınırını gezdikleri zaman olağan olarak kaldıkları Sirmium'a yaklaşık iki yüz yetmiş mil uzaklıkta bulunuyordu.[113] Bugün, fakir bir köy hâlâ Salona adını taşımaktadır. On altıncı yüzyıla dek, bir tiyatronun kalıntıları, kırık kemer parçaları ve mermer sütunlar bu yerin eski görkemine tanıklık ediyorlardı.[114] Diocletianus, kentten altı ya da yedi mil uzakta görkemli bir saray yaptırmıştı. Eserin büyüklüğü imparatorluktan çekilmeyi ne denli uzun zaman önce tasarladığını göstermektedir. Şatafatın ve sağlığa elverişli her şeyin topluca bulunduğu bir yere bağlanması onun sadece anavatanı olmasıyla açıklanamaz. "Toprak kuru ve verimli, hava temiz ve sağlamdır. Yazın çok sıcak olursa da İstriya'nın ve kimi İtalya kıyılarında rastlanan rüzgârın getirdiği boğucu ve zararlı sis burada seyrek olarak görülür. Sarayın olağanüstü güzel yerleri görmesi, bu güzel yapıyı daha da hoş kılar. Batı yönünde, Adriyatik Körfezi boyunca uzanan deniz kıyısı açılır. Denizin bu kesiminde bulunan küçük adalar ona büyük bir göl havası verir. Yapının kuzeyinde eski Salona kentine götüren bir geçit vardır. Öbür yanda görülen kara parçası, Adriyatik Denizi'nin doğuda ve güneyde meydana getirdiği büyük su alanıyla mutlu bir karşıtlık oluşturur. Kuzeye bakış alanı, uygun bir aradan sonra başlayan,

112. Genç Victor bu söylentiden hafifçe söz etmiştir. Diocletianus güçlü bir karara karşı olduğunu söylediğinden kafasının içi her çeşit cinayet ve felaketlerle yüklüydü. Yine söylentiye göre, Roma senatosunca suçlu görülerek mahkum edilmiş ve kudurmuşçasına ölmüştür vb.

113. Bkz. *Itineraries*, s. 269, 272, Wesseling baskısı.

114. Rahip Fortis, Dalmaçya'da yaptığı yolculukta (*Viaggio in Dalmazia*, s. 13, 1774 Venedik baskısı), on altıncı yüzyılın ortalarında, Giambattista Giustiniani tarafından derlenmiş Salona eski yapıtlarının el yazısıyla bir betimlemesinden söz etmektedir.

kimi yerleri bağ, orman ve köylerle kaplı yüksek dağlarla sona ermektedir."[115]

Constantinus, anlaşılması zor olmayan bir güdüyle, Diocletianus'un sarayından nefret eder gibi davranmışsa da ardıllarından biri, çöküntü sırasındayken görebildiği halde ondan büyük bir hayranlıkla söz etmiştir.[116] [117] Bu saray dokuz, on akr yüzeyinde bir alanı kaplıyordu. Dört köşeliydi ve çevresinde on altı kule bulunuyordu. Yanlarından ikisinin uzunlukları beş yüz altmış ayaklı öbür ikisinin ise yaklaşık altı yüz elli beşti. Bütün yapı, dolayındaki Trau ya da Traguitium taş ocaklarından çıkarılan yontma taşlarla inşa edilmişti. Bu taşlar hemen hemen mermer kadar güzeldi. Dik açılar biçiminde kesişen dört yol bu pek büyük yapının çeşitli bölümlerini ayırıyordu. Başlıca oturma dairesine bugün de yaldızlı kapı denilen görkemli bir girişten ulaşılıyordu. Antreden granit kolonlu geçide açılan yerin bir yanında kare biçiminde Aesculapius Tapınağı, öbür yönünde ise sekizgen biçimindeki Jupiter Tapınağı bulunuyordu. Diocletianus bu tanrılardan ikincisine varlığının meydana getiricisi, birincisine ise sağlığının koruyucusu olarak tapıyordu. Bu sarayın betimlemelerini, Vitruvius temel kurallarıyla, karşılaştırılırsa görülür ki binanın çeşitli bölümlerinde banyolar, yatak odası, giriş, kilise, Frigya, Mısır ve Corinthia stili salonlar bulunmaktaydı. Biçimler değişik, orantılar doğruydu. Özel yapısında, çağımız kavramlarının beğeniye ve iç konumu daha çarpıcı kıldıkları iki eksiklik vardı. O görkemli salonların ne pencereleri ne de bacaları yoktu. Işığı yukardan alıyorlardı (çünkü

115. Adam, *Antiquites of Diocletian's Palace at Spalatro.* s. 6. Rahip Fortis'in gezisinden aldığımız bir iki durumu da biz ekleyebiliriz. Bu sözünü ettiği küçük ırmak Hyader'dı, enfes alabalık yetişmektedir. Pek akıllı bir yazarın işaret ettiğine göre (belki de kesiş) Diocletianus'un o yeri seçmesinin nedeni, orada alabalık yetişmesindendir (Fortis, s. 45). Aynı yazar (s. 38) işaret ediyor ki Spalatro'da tarım zevki yeniden doğmaktadır ve bir şirket, denemeler yapmak üzere, kentin yakınında bir çiftlik kurmuştur.

116. *Constantin. Orat, ad Coetum Sanct.*, b. 25. Bu söylevde, onu kendisi için yazmış olan imparator ya da papaz, bütün kilise düşmanlarının sonunun iyi gelmediğini söylemeye getirmektedir.

117. *Constantin. Porphyr. de Statu Imper.*, s. 86.

binanın ancak bir katlı olduğu anlaşılmaktadır); duvarlar boyunca yerleştirilmiş borular buraları ısıtmaya yarıyordu. Görüş güzellikleri resim ve heykellerin güzelliğine bağlı bulununca, başlıca daireler, güney batıya doğru beş yüz on yedi ayak uzunluğunda olan ve çok görkemli bir gezinti yeri oluşturduğu sanılan sütunlu kemerlere dayanıyordu.

Bu görkemli yapı, kuş uçmaz kervan geçmez bir yerde yapılsaydı zamanın tahribine uğramaya bırakılmış olacaktı. Ama belki de insanların yıkıcı becerisinden de uzak kalmış ve kurtulmuş bulunacaktı. Parçaları Aspalathus kentinin yapımında kullanıldı, çok zaman sonra da Spalatro kentinde.[118] Yaldızlı kapı şimdi halk pazarında bulunuyor. St John Baptist, Aesculapius'un onurlarını gasp etti ve Jüpiter Tapınağı'na din değiştirilerek Meryem Ana'nın korumasında katedral haline getirildi. Diocletianus Sarayı'nın betimlenmesini başlıca bir İngiliz sanatçısına borçluyuz. Bu kimse, övülmeye değer bir merakla Dalmaçya'nın içerlerine kadar gitmiştir.[119] Şurasını da belirtmeliyiz ki yaptığı desenler ve gravürler, Diocletianus Sarayı'nı olduğundan daha değerli gösterecek biçimde yapılmış gibi gelmektedir bize. Daha yeni ve pek akıllı bir gezgin, Spalatro'nun görkemli örenlerinin, Diocletianus dönemindeki Roma büyüklüğünün uğradığı gerilemeden sanatlardaki gerileyişin de daha az olmadığını bize kanıtlamaktadır.[120] Mimarlık o dönemde soyluluğunu yitirdiyse resim sanatı ve heykelciliğin de zamanın bozukluğundan daha çok etkilenmiş olabileceğini –doğal olarak– düşünmemizi gerektirecektir. Bir takım genel ve de mekanik kurallara bağlıdır. Heykel ve resim sanatı, yalnızca doğadaki

118. D'Anville, *Geog. Ancien.*, c. 1, s. 162.

119. Adam ve Clerisseau, iki desinatörle birlikte, Temmuz 1757'de Spalatro'ya bir gezi yaptılar. Bu gezilerinin ürünü olan görkemli yapıt, ondan yedi yıl sonra Londra'da yayımlandı.

120. Rahip Fortis'in pasajını aktarıyorum: "E'bastevolmente nota agli amatori dell Architetura e dell' Antichita, l'opera signor Adams, che ha donato molto a que' superbi vestigi coil'abituale eleganza del suo toccalapis e del bulino. In generale la rozzezza del saelpello, e'l cativo gusto del secolo vi garegiano colla magnisicenza del fabricato." (Bkz. *Viaggio in Dalmazia*, s. 40.)

biçimlere değil insan ruhunun karakter ve duygularına da öykünmekle kendilerini belirtirler. Bu yüce sanatlarda elin becerisinde yardımcısı pek yoktur. Başyapıtları yaratabilmek için sanatçının imgelenmesinde devinim olması, fırçasına en doğru beğeninin ve en gerçek gözlemin kılavuzluk etmesi gerekir.

İmparatorluktaki iç çekişmelerin, askerlerdeki başıboşluğun, barbar akınlarının ve yönetimdeki zorbalığın çoğalmasının dehaya ve de dizine yararlı olmadığını söylemeye bile gerek yoktur. Arka arkaya tahta çıkan İllirya köylüleri, bilimleri yerleştirmeden monarşiyi yerleştirdiler. Askerî eğitimle yetişmiş olmaları onlara edebiyat sevgisi kazandırmıyordu. O denli hareketli ve o denli işe yatkın olan Diocletianus'un aklı ve ruhu ne öğrenim ne de düşünce yoluyla kültür edinememişti. Hukukçuluk ve tıp yaygın bir hale gelmişti; bu mesleklerin uygulama alanı çıkar sağlıyordu. Birtakım yetenekli insanların az çok edindikleri bilgilerle bu işler görülebiliyordu. Ne var ki bu dönemde bu iki sanatta (resim ve heykel) yapıtları incelenmeye değer hiçbir ünlü usta yetişmemiştir. Şiir artık sesini duyuramıyordu. Tarih, tatsız ve dayanaksız birtakım kuru ve biçimden yoksun kısaltmalar halindeki bilgilere dönüşmüştü. Hükümdarın sarayına bağlanıp kalmış olan belagat, gücünü ve saygınlığını yitirmişti. Ahlakça düşük hatiplerle çevrelenmiş olan imparatorlar ancak gururlarını okşayan ya da aşırılıklarını marifetmiş gibi gösteren sanatları koruyor ve ödüllendiriyorlardı.[121]

Bilimsellik bakımından o denli karanlık olmasına karşın bu yüzyıl yeni Platoncuların hızlı ilerlemeleri ve yükselmeleriyle dikkati çekmektedir. Bu felsefenin eski müritleri, düşünceleri daha yumuşak ve sistemlerini yeni bir yönteme ve törelerinin ağır başlılığına dayayan birtakım tutkulu kimselerin bayrakları altında toplandı-

121. Hatip Eumenius, imparatorlar Maximianus ve Constantius'un sekreteri ve Autun Koleji'nde söz hitabet sanatı profesörü oldu. Aylığı altı yüz bin *sesterces*, ki bu yüzyılın değerlemesine göre üç bin sterlin kadar tutmaktaydı. Bu geliriyle, yüksek vicdanlı davranarak, koleji yeni baştan yapma izni istedi (Bkz. onun söylevi). Her ne denli övünmesiz değilse de yapıt, onun övücü şiir ve yazılarını mazur gösterebilir.

lar. Bu filozoflardan Ammonius, Plotinus, Amelius ve Porphyry[122] gibi bir kesimi derin düşüncelere önem vermiş ve dalmış kimselerdi. Ne var ki felsefenin gerçek amacını hiç anlamadıklarından çalışmaları insan aklını yetkinleştirmekten çok bozmaya hizmet etmiştir. Durumumuza ve yeti melekelerimize uygun gelen ahlak, matematik ve doğa incelemesi bilgilerini ihmal ettiler. Yeni Platoncular, metafizik üzerine kelimelerle yaptıkları tartışmalarda kendilerini tüketiyorlardı. Görünmeyen dünyanın gizlerini ortaya çıkarmakla uğraşarak, Platon ile Aristo'yu, kendilerince olduğu kadar kendilerinden sonra gelenlerce de çok az bilinen maddeler üzerinde uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Kafalarını yüce olmakla birlikte soyut araştırmalarla yorup bitirirken ruhları, imgeleme hayalleriyle dolup taşıyordu. Ruhu, gövdedeki hapis halinden kurtarma sanatına sahip olduklarını savunuyorlardı. Ruhlarla ve şeytanlarla ilişki kurduklarını söyleyerek övünüyorlardı. Garip bir devrim yapılarak felsefe, büyücülüğe dönüştürülmüştü. Eski akıl sahipleri halkın boş inançlarından nefret ederlerdi. Simgesel istiare (istiarei temsiliye) perdesi arkasında bu denli zırva bir mezhep saklayan bu takipçiler Plotinus'un ve Porphyry'in büyük savunucuları olarak göründüler. Hristiyanlarla inancın kimi gizemli noktalan üzerinde uyum sağlayarak ilahiyat düzenlerinin öbür kısımlarına, iç savaş kızgınlığıyla saldırdılar. Yeni Platonculara bilimler tarihinde az da olsa yer vermeye değer. Onlara, çok zaman kilise tarihinde rastlanmaktadır.

122. Porphyry, Diocletianus'un tahttan çekilmesinden az önce öldü. Öyküsünü yazdığı hocası Plotinus'un yaşamı bu felsefe kolunun ve onu oluşturanların dehasındaki yetkinlik üzerine bir kanı vermektedir. Bu pek güzel parça Fabricius'un *Bibliotheca Graeca* kitabında bulunmaktadır (c. IV, s. 88-148).

XIV. BÖLÜM

Diocletianus'un Tahttan Çekilmesinden Sonraki Karışıklıklar
Constantinus ve Maxentius'un Yükselişi
Aynı Zamanda Altı İmparator
Maximianus ve Galerius'un Ölümleri
Constantinus'un Maxentius ve Licinius'a Karşı Zaferleri
Constantinus'un Otoritesi Altında İmparatorluk Birliğinin Yeniden Kurulması

M.S. 305 - M.S. 323

Diocletianus'un kurduğu devlet yönetimi düzeni, kurucusunun kararlı ve usta eliyle desteklenmediği andan başlayarak dengesini yitirdi. Bu düzen, yeniden bir araya getirilmesi güç olan değişik yetenek ve karakterlerin mutlu bir karışımını gerektiriyordu. Birbirini kıskanmayan iki imparatorun, tutkusuz iki Caesar'ın ve aynı ruhla bağımsız hareket ederek, sağa sola sapmadan genel çıkarlara bağlı kalan dört hükümdarın bir kez daha görülebilmesi olası mıydı? Diocletianus ile Maximianus'un tahttan çekilmelerini on sekiz yıl süren karışıklık ve uyuşmazlıklar izledi. Beş iç savaş imparatorluğun bağrını yiyip bitirdi. Bu mutsuz zaman içerisinde fırtınaları izleyen sessizlik görülmüşse de bu hüzünlü aralar, birbirlerini korkulu ve kin dolu gözlerle seyreden ve uyrukları zararına kudretlerini artırmaya çalışan hasım krallar arasındaki silah bırakışımından başka şeyler olmayan dinlenmelerden ibaretti.

Diocletianus ile Maximianus erguvanı bırakınca yeni anayasal düzenin kuralları gereğince, onların makamları iki Caesar'ca doldurduldu. Constantius ile Galerius hemen Augustus unvanını aldılar.[1] Öncelik hakkı ve kıdemlilik onurlan bu iki hükümdardan birincisine tanındı. O da yeni adını kullanarak, eski yönetim bölgeleri olan Galya, İspanya ve Britanya'daki görevini sürdürdü. Bu çok geniş idare uğraşları yeteneklerini uygulamasına ve tutkularının yatıştırılmasına yetiyordu. Ilımlılık, yumuşaklık ve uysallık bu sevimli hükümdarın başlıca nitelikleriydi. Onun mutlu uyrukları hükümdarlarının erdemleriyle Maximianus'un sert isteklerini ve

1. Montesquieu (*Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains*, b. 17), Orosius ve Eusebius'un otoritesine dayanarak, bu durumda imparatorluğun ilk kez iki kısma ayrılmış olduğu düşüncesini ileri sürmektedir. Ne var ki bundan Galerius'un tasarısının Diocletianus'unkini ertelediğini çıkarmak güç olsa gerektir.

de Diocletianus'un düzmeceli tutumunu karşılayabilme fırsatını bulabiliyorlardı.[2] Saraylarına soktukları Asya görkem ve şatafatı yerine Constantius bir Roma hükümdarının sadeliğini sürdürdü. En büyük hazinesinin halkın kalbinde olduğunu alçak gönüllülükle söylüyor ve taht saygınlığının ya da devletin bir tehlikeye uğraması halinde gerekli büyük yardım için halkın özverisine ve minnetine güvenebileceğini yineliyordu.[3] Galya, İspanya ve Britanya halkları, onun değeri ve kendilerinin içinde bulundukları mutluluk nedeniyle hükümdarlarının yorgun sağlığını kaygıyla izliyorlar ve onun, Maximianus'un kızıyla yaptığı ikinci evliliğinden olan çocukların henüz pek küçük olduklarını üzüntüyle görüp meraklanıyorlardı.

Constantius'un nitelikleri, taht arkadaşının kırıp dökücü tutumuyla çarpıcı bir karşıtlık oluşturuyordu. Galerius'a karşı da uyruklarının saygısı vardı, o, pek seyrek olarak onların sevgisine önem verdi. Askerlikteki ünlülüğü, özellikle Pers Savaşı'ndaki parlak başarısı doğuştan kendini beğenmiş, kendinden üstüne, hatta akranına bile dayanamayan ruhunu daha da gururlu hale getirmişti. Ön yargılarla dolu bir yazarın kuşkulu tanıklığına inanma olanağı bulunsaydı, Diocletianus'un tahttan çekilmesini Galerius'un tehditlerinden bilecektik ve bu iki hükümdar arasında geçen gizli görüşmenin ayrıntılarını öğrenmemiz kolaylaşacaktı. Bu gizli görüşmede birincisinin zayıflık nankörlük ve böbürlenme gösterdiğine inanacaktık.[4] Ne var ki Diocletianus'un karakteri ve tutu-

2. "Hic, non amabilis, sed etiam venerabilis Gallis fuit; praecipue quod Diocletiani suspectam prudentiam, et Maximiani sanguinariam violentiam imperio ejus evaserant." (Eutropius, *Breviar*, X, I.)

3. "Divitiis Provincialium (mel. provinciarum) ac privatorum studens, fisci commoda non admodum affectans ; ducensque melius publicas opes a privatis haberi, quam intra unum claustrum reservari. Id. ibid." Bu sözünde o denli içtendi ki verdiği yemeklerde birçok kez değerli yemek takımlarını ödünç olarak almak durumunda kalmıştı.

4. Lactantius, *de Mort Pers.*, b. 18. Bu görüşmenin ayrıntıları bir an için doğru ve olmuş gibi kabul edilse bile, ne idiği belirsiz bir sözcüye bunların nasıl ulaşabildiği sorusunun yanıtı hiçbir zaman verilemeyecektir. Birçok tarihçi Büyük Conde'nin Kardinal Retz'e söylediği şu sözleri bize aktarmışlardır: "Bu münasebetsizler, bizim yerimizde olsalardı neler söyleyeceklerdiyse bizi onları söylemişiz gibi gösteriyorlar."

nu üzerinde yapılacak yansız bir inceleme bu dayanaksız masalları çürütmek için yeterli olur. Bu hükümdarın niyeti ne olursa olsun, Galerius'un teröründen korkmuş olsaydı, aklı ve tedbirli tabiatı alçakça bir anlaşmazlığı önlene araçlarını kullanabilirdi. Nasıl parlak bir imparatorluk yapmışsa yine öylece, şanlı olarak bu tahttan çekilebilirdi.

Galerius ile Constantius, Augustus makamına yükseldikleri için yeni devlet yönetimi düzenine göre iki Caesar gerekiyordu. Diocletianus, içtenlikle dünya işlerinden çekilmeyi istiyordu: Kızını evlendirmekle ailenin ve imparatorluğun en sağlam desteği olarak gördüğü Galerius'a, çok önemli bir seçimin hem parlak hem de tehlikeli yetkisini vermiş oldu. Bu seçme işi için, batı hükümdarlarının ne ilgileri ne de eğilimleri sorulmadı. Her birinin eşitlik yaşına erişmiş oğlu vardı. Doğal olarak bu çocukların erguvan kuşanacakları umuluyordu. Constantius'un ılımlılığı, haklarını silah zoruyla değerlendirmesini engelliyordu. Maximianus'un güçsüz öfkesinden de korkulmazdı. Galerius tarafından seçilen iki Caesar, onun tutkulu görüşlerine uygun nitelikteydiler. En iyi yanları, az değerli oluşlarından ve kişisel saygılarından ileri gelmekteydi. Bunlardan biri, Galerius'un kız kardeşinin oğluydu, adı Daza idi, ya da sonradan konulan adıyla Maximinus'tu. Genç ve deneyimsizdi, oturup kalkışı ve dili, görmüş olduğu köylü terbiyesini ortaya koyuyordu. Bütün imparatorluğun şaşırmış bakışları önünde, Diocletianus'un elinden erguvanı aldıktan sonra Caesar saygınlığına yükseltildi ve kendisine Mısır ve Suriye yüksek komutanlığı verildi.[5] Aynı anda, keyfine düşkün olmakla birlikte ve iş görmekte yetenekli uyruk Severus, Caesar giysilerini ve İtalya ile Afrika'nın yöneticiliğini içini çekerek veren Maximianus'tan devraldı.[6] Anayasal düzenin biçimlerine göre Severus Batı İmpa-

5. "Sublatus nuper a pecoribus et silvis (Lactantius, *de Mort. Pers.*, c. 19) statim Scutarius, continuo Protector, mox Tribunus, postridie Caesar, accepit Orientem." Aurelius Victor, Diocletianus'un kısmını bol keseden ona veriyor.

6. Doğruluğu ve bağlılığı herkesçe, hatta Lactantius tarafından kabul edilmektedir (*de M. P.*, b. 18).

ratorluğu'nun üstünlüğünü tanıdı; ne var ki iyilikçisi Galerius'un buyruklarına körü körüne uydu. Galerius, İtalya ile Suriye sınırlan arasında bulunan eyaletleri elinde tutarak, İmparatorluğun dörtte üçü üzerinde kesin ve saltık bir yetke kurdu. Constantius ölünce kendisi Roma dünyasının tek efendisi olacağına inanan Galerius, denildiğine göre, kendisinden sonra saltanat sürecek hükümdarların sıra çizelgesini bile düzenledi. Yirmi yıllık başarılı bir saltanatı tamamladıktan sonra geri kalan günlerini, çekileceği sessiz bir yerde geçirmeyi tasarlıyordu.[7]

Oysa on sekiz ay geçmeden, beklenmeyen iki büyük ayaklanma onun geniş kapsamlı tasarılarını altüst etti. Batı eyaletlerini kendi yönetim alanı içerisine almayı ummuş olan Galerius bu umudu Constantinus'un ortaya çıkmasıyla yok oldu. Kısa bir süre sonra Maxentius'un başlattığı başarılı ayaklanma İtalya ve Afrika'yı da ondan çekip aldı.

I. Constantinus'un ünü, ileriki kuşakların gözünde onun yaşamındaki ve davranışlarındaki küçük özelliklerin bile ilginç hale gelmesine neden olmuştur. Doğum yeri ve annesi Helena'nın durumu, yalnızca bilginler arasında değil, uluslar arasında bile bir tartışma konusu olmuştur. Helena'nın babası için bir Breton kralı diyen yeni geleneğe karşın, bir hancının kızı olduğunu itiraf etmek zorundayız.[8] Başka bir yönden, Helena'yı Constantius'un nikâhsız karısı olarak gösterenlere karşı nikâhının meşruluğunu savunabiliriz.[9] Anlaşıldığına göre Büyük Constantinus bir Dal-

7. Bununla birlikte, bu tasarılar Lactantius'un çok şüpheli otoritesi üzerine dayanmaktadır (*de M. P.*, b. 20).

8. Constantinus'un çağdaşlarınca bilinmeyen bu gelenek, tozlu manastırlarda uydurulmuştur ve Jeoffrey of Monmouth ile on ikinci yüzyıl yazarlarınca çekici hale getirilmiştir. Son yüzyılda da bizim antikacılarca savunulmuş ve Carte tarafından derlenen sıkıcı *History of England*'a böylece aktarılmıştır (c. 1, s. 147). Bununla birlikte Coil Krallığı'nı, şu Helena'nın düzmece babasını, Essex kontluğundan Antoninus surlarına aktarmaktadır.

9. Eutropius (X, 2) gerçeği çok az sözcükle belirtiyor ve böylelikle yanılgıya neden olmuş bulunuyor. "Ex obscuriori matrimonio ejus filius." Zosimus (1, II, s. 78) en elverişsiz kanıya dört elle sarıldı; Orosius onu izledi (VII, 25); çok gariptir ki Tillemont, yorulmak nedir bilmemekle birlikte taraf tutan yazar onun verdiği bilgiye uydu. Constansius'un boşanmasını ısrarla isteyen Diocletianus, Helena'nın meşru bir nikâhla onun karısı ol-

maçya kenti olan Naissus'ta doğdu.[10] Taşrada ve yalnızca askerlik mesleğiyle tanınmış bir aile içerisinde yetiştiği için geniş kültüre sahip olamaması ve ilk yaşlarından beri bilime karşı pek az ilgi duymuş olması şaşılacak bir şey değildir.[11] Babası Caesar olarak adlandırıldığı zaman Constantinus on sekiz yaşındaydı. Ama bu mutlu olaya annesinin boşanması eşlik etti ve bir imparator evlenmesinin parıltısı, Helena'nın oğluna gözden düşme ve utanç getirmiş oldu. Batı'da babasını izleyecek yerde Diocletianus'un hizmetinde kaldı. Mısır ve Pers, başarılarının sahnesi oldu. Basamak basamak birinci sınıf tribunus saygınlık onuruna yükseldi. Constantinus uzun boylu ve görkemli tavırlıydı. Bütün vücut devinimlerinde yetenekli, savaşta gözü pek, barışta sevimliydi; tutkularını gizlemeye kendini, daha erken çağlarında alıştırmıştı. Dikkatli hareket ederek gençlik ateşini zararsız hale sokmasını biliyordu. Tutku, ruhunu çok zorladığı zaman bile eğlencenin çekiciliğine karşı soğukkanlı ve de etkilenmeden kalabiliyordu. Onu Caesar'lığa yükseltmeyi isteyen halkın ve askerlerin sevgi dolu davranışları Galerius'un kaygılı kıskançlığını artırmaktan başka şeye yaramadı.

---

duğunu bilmekteydi.

10. Constantinus'un doğum yılı üzerine üç kanı vardır. 1. İngliz antikacıları onun övücüsünün şu sözleri üzerinde hayranlıkla durma alışkanlığındadırlar: "Britannias illic oriendo nobiles fecisti."Ne var ki bu ünlü pasaj Constantinus'un doğumu kadar tahta çıkışı için de kabul edilebilir. 2. Kimi çağdaş Yunan da bu hükümdarı Nicomedia körfezinde bulunan Drepanum'da dünyaya getirttiler (Cellarius, c. II, s. 174) : Constantinus burayı Helenopolis adıyla onurlandırmış ve Justinianus da güzel yapılarla bezemiş (Procop. de Aedicis. V, 2). Gerçekte, çok olasdır ki Helena'nın babası Drepanum'da bir han işletiyordu. Constantius da Aurelianus'un imparatorluğu sırasında Pers'e yaptığı elçilik yolculuğundan dönüşünde bu handa kalmıştır. Bir askerin, hep hareket halinde geçen yaşamında evlenme yeri ve çocuklarını nerede dünyaya geldikleri arasında bir ilişki kurmak zordur. 3. Naissus savı, Ammianus'un kitabının sonunda (s. 710) yayımlanan ve genellikle çok güzel belgelerle çalışan adı bilinmeyen bir yazarını verdiği bilgiye dayandırılmıştır. Bu üçüncü kanı, Constantinus'un saltanatı sırasında sivrilmeye başlayan Julius Firmicius tarafından da (*de Astrologia*, II, b. 4) doğrulanmıştır. Firmicius'un metninin saflığı ve bu pasajın ne anlatmak istediği konusu üzerinde birtakım kuşkular uyanmıştır. Ne var ki bu metin en güzel el yazmalarıyla meydana getirilmiştir ve nasıl anlaşılması gerekeceği konusuna gelince, bu yorum Juste Lipse tarafından ustalıkla savunulmuştur (*de Magnitudine Romana*, 1, IV, b. II ve eki).

11. "Literis minus instructus." (Anonym. ad Ammian., s.10).

Her ne kadar bu hükümdar açıkça şiddet yoluna gitmediyse de mutlak bir hükümdarın güvenli ve gizli araçlarla öç alması pek zor değildir.[12] Her geçen dakika Constantinus'un uğrayacağı tehlikeyi ve mektuplarında oğlunu kucaklamak için içten istek duyduğunu belirten babasının kaygısını artırıyordu. Galerius'un politikası bir süre ona mazeret ve zaman kazanma durumunu telkin etmiş oldu. Taht ortağının bir isteğini silaha başvurmadan reddetmek olası değildi. Birçok güçlüklerden sonra, Constantinus hareket etme izni aldı ve çok önemli sonuçlar ortaya çıkarabilecek olan bu yolculuğu kesmek üzere alınmış olması gereken bütün önlem ve hesaplan altüst eder bir çabuklukla yola koyuldu.[13] Nikomedia sarayından gece vakti ayrıldı, yollarda at değiştirerek Bitinya'yı, Trakya'yı, Dacia'yı, Pannonia'yı, İtalya'yı ve Galya'yı, halkın alkışları arasında geçti. Babasının tam Britanya'ya geçmeye hazırlandığı bir sırada Boulogne'ya vardı.[14]

Constantius'un İngiltere'ye yaptığı sefer ve Kaledonya barbarlarına karşı kazandığı kolay yengi saltanatındaki son başarılan oldu. Caesar saygınlığını aldıktan on dört buçuk yıl sonra York'taki imparatorluk sarayında son nefesini verdi. Augustus unvanını ancak on beş ay kullanmıştı. Onun ölümünü Constantinus'un yükselmesi izledi. Ardıllık ve kalıtım kavramlarındaki eş anlamlılık, insanlara yalnızca ussal değil, doğal gibi de görünmektedir. İmgeleme yetimiz, özel mülkiyetler için kabullenilmiş ilkelerin devletlerin yönetilmesinde de uygulanabileceğine hemen karar verir. Erdemli bir baba kendisinden sonra halkın beğenisini ya da umutlarını

12. Belki de Galerius kendi cesareti onu büyük tehlikelerin kucağına attı. Karşılıklı iki kişi olarak giriştiği savaşta bir Sarmatian'ı ve korkunç br arslanı yere serdi (Anonyrn., s. 710) Praxogoras (*Apud Photium*, s. 63) Atinalı bir filozoftu; şimdi yok olan iki cilt halinde Constantinus'un yaşam öyküsünü yazmıştı. Constantinus'un çağdaşıydı.

13. Zosimus, s. 78, 79; Lactantius, *de M. P.*, b. 24. Birincisi çok gülünç bir öykü aktarıyor: Onun savına göre Constantinus bindiği atların arka ayak eklemlerini kullandıktan sonra kırdırıp kestirmiştir. Bu denli kanlı bir operasyon izleyicileri şaşırtmış ve kandırmak için yapılmıştır.

14. Anonym, s. 710; Panegyr. Veter., VII, 4. Ama Zosimus (1, II, s. 79), Eusebius (*de Vit. Const.*, 1, I, b. 21) ve Lactantius (*de M. P.*, b. 24), temelsiz bir tahminle, babasını ölüm yatağında bulduğunu söylemektediriler.

haklı çıkaran bir erkek evlat bıraktığı zaman, peşin yargıyla sevginin birleşmesinden oluşan etki, karşı konulmaz bir güç kazanır, Batı ordularının en değerlisi Constantinus'un emrinde Britanya'ya gelmiş bulunuyordu. Ulusal birliklerin yanı sıra, kalabalık bir Alman birliği de Roma ordusunda yer alıyor ve Almanlar, babadan kalma komutanları olan Crocus'un buyruğunda savaşıyorlardı.[15] Constantinus'un yandaşları, kendilerinin ne denli önemli durumda olduklarını, İspanya, Galya ve Britanya'nın da Constantinus'u desteklediklerini Almanlara iyice anlattılar. Bu yandaşlar, onların çok sevmiş oldukları bir hükümdarın değerli oğlunu başa geçirmek gibi onurlu bir davranışla, Asya hükümdarının batı ordularına ve eyaletlerine atayacağı, ne idüğü belirsiz bir yabancının gelişini böylece beklemenin utancı arasında bir seçim yapmalarını istiyorlardı. Bütün ordu, Constantinus'u öven haykırışlarla çınlıyordu. Gönül borcu ve yüce ahlakın bütün erdemlerden önde geldiği yineleniyordu. Bu kurnaz hükümdar, askerlerin kendisini Augustus ve imparator adlarıyla selamlayacak kıvama geldikleri zaman ortaya çıkarmaya özen gösterdi. Taht, isteklerinin amacı ve kendini güven içerisinde bulacağı tek barınaktı. Tutkusuz olsa bile yine de durum aynı olacaktı. Galerius'un karakterini ve duygularını bildiğinden, yaşamak istiyorsa, tahta geçerek buna olanak sağlamalıydı. Yapması gerektiğine inandığı uygun, hatta dirençli bir nazlanma, tahtı ele geçirmesini haklı göstermeye yarayacaktı. Bu nedenle ordunun alkışlarını ancak, durumu Doğu İmparatoru'na ivedi olarak gönderdiği mektupla açıkladıktan sonra, kabul etti.[16] Bu mektubunda Constantinus, babasını yitirme mutsuzluğuna uğradığını Galerius'a bildiriyor ve alçak gönüllülükle, Constantius'un selefi için doğal haklarını açıklıyordu. Ayrıca, anaya-

15. "Cunctis qui aderant, annitentibus, sed praecipue Croco (*alii Eroco*) Alamannorum Rege, auxilii gratia Constantium comitato, imperium capit." Genç Victor (b. 41). Bir barbar kralın, kendi uyruklarından kurulu bağımsız bir kuvvetle Roma ordusunda hizmet görmesine belki ilk kez rastlanmaktadır. Bu kullanma biçimi benimsendi ama felakete dönüşerek son buldu.

16. Eumenius, *Panegyrist* (VII, 8). Constantinus'un huzurunda, onun atını mahmuzlayarak, boş yere, askerlerden kaçmak istediğini söyleyecek kadar ileri gitmektedir.

sal düzene uygun bir biçimde de olsa, imparatorluk erguvanını kuşanmayı, birliklerinin şiddetli sevgi gösterilerine karşın doğru bulmadığını saygılı sözlerle belirtiyordu. Galerius'un ilk tepkileri şaşkınlık, keder ve kızgınlık biçiminde kendini gösterdi. Pek seyrek olsa da tutkularını dizginlemeyi bildiğinden mektubu getireni o mektupla birlikte ateşe atmakla korkuttuysa da hıncı yavaş yavaş yatıştı. Bir savaşta belirsiz şansın ne olabileceğini düşünüp rakibinin karakterini ve elindeki kuvvetleri tartınca Constantinus'un kendisine sunduğu özenli uyuşma durumundan yararlanmaya yanaştı. Britanya ordusunun seçtiğini ne yadsıyarak ne de onayarak, eski taht arkadaşının oğlunu, Alplerin öte yanındaki eyaletlerin hükümdarı olarak tanıdı. Ne var ki ona yalnızca Caesar unvanını vermeyi uygun buldu ve Roma hükümdarları arasında dördüncü sırada yer ayırdı. Boş olan Augustus saygınlığı makamını, gözdesi Severus'a verdi. İmparatorluğun uyumluluğu sürüyor gibiydi. Yüce otoritenin özünü elde etmiş bulunan Constantinus onun onurlarını da ele geçirme fırsatını sabırla beklemeye koyuldu.

Constantius, ikinci evliliğinde üçü kız üçü erkek olmak üzere altı çocuk sahibi olmuştu.[17] İmparatorluk kalıtım yasası, Helena'nın soyu parlak olmayan oğlunun yeğ tutulmasına elverişli değil gibi görünüyordu. Ne var ki Constantinus, erkek kardeşlerinden en büyüğü henüz on altı yaşında olmasına karşı, otuz iki yaşına gelmiş, maddesel ve ruhsal bakımlardan tam güce ermişti. İmparator ölürken[18] bütün oğullarının en büyüğüne tanıdığı haklan Constantinus'a vermiş ve aynı zamanda ailesinin güvenliği gibi onurunu da korumasını ona vasiyet etmişti. Teodora'dan doğmuş çocukları için baba duygulan beslemesini ve üzerlerinde baba otoritesi kurmasını oğlundan istemişti. Bu çocukların çok yüksek eğitim

17. Lactantius, *de M. P.*, b. 25. Eumenius (VII, 8) güzel konuşma sanatçısı edasıyla bütün bu durumları betimliyor.

18. Constantinus'un ölürken Constantinus'u ardılı olarak atadığını imgelemek doğaldır; Eusebius da bunu ima yollu anlatmak istiyor. Bu bilgi, onun tartışılmaz bilimsel otoritesiyle doğrulanmış bulunduğu gibi Lactantius'un (*de M. P.*, b. 24) ve Libanius'un (*Oration.*, 1), Eusebius (*in Vit. Constantinus.*, 1, I, b. 18, 21) ve Julianus' n (*Oration*, 1) tanıklıklarıyla birleşmektedir.

görmeleri, iyi birer evlenme yapmış olmaları ve onurlu koşullar içerisinde yaşamlarını sükûnetle sürdürmeleri, devletin birinci derecedeki saygınlıklarını kazanmaları Constantinus'un onlar için ne denli kardeşçe sevecenlik ve özen göstermiş olduğunu tanıtlamaktadır. Öbür yandan, bu imparator çocukları da doğal olarak yumuşak başlı, saygılı tutumlarıyla onun dehasını ve yüceliğini benimsemek suretiyle üstünlüğünü her zaman kabul ettiler.[19]

II. Galerius'un Galya eyaletleriyle ilgili görüşleri artık yok olmuş bulunuyordu. Bu kendini beğenmiş insan durum ve koşulların gereklerine uyma zorunluğunu tam anlamış olduğu bir anda İtalya'nın hiç beklenmedik bir biçimde elden çıkması gururunu ve otoritesini en duyarlı yerinden yaraladı. İmparatorların uzun süreden beri Roma'ya uğramayışları başkentte hoşnutsuzluk ve öfke yaratmıştı. Halk, sonunda anlamıştı ki Milano ve Nikomedia kentlerinin yeğlenmiş olmaları Diocletianus'un kişisel eğiliminden değil, onun kurduğu devlet yönetimindeki sürekli biçim nedeniyledir. Onun ardılları, tahttan çekilişinden birkaç ay sonra, Diocletianus adına –boş yere– görkemli hamamlar yaptırmışlardı. Bu hamamların çevre duvarlarının içerisinde günümüzde birçok kilise ve manastır bulunmaktadır[20] ve özenleri çok sayıda modern yapı için malzeme olarak kullanılmıştır. Şatafat ve gevşeklik yeri olan bu sessiz huzur yapılarında Romalıların artık taşan sabırları büyük mırıltılara dönüştü. Yavaş yavaş bu yapıların inşasında kullanılmış olan paraların nereden geldiği sorulan biçiminde gürültüler yükseldi. O sıralarda, Galerius'un açgözlülüğü, belki de devlet

19. Constantinus'un üç kız kardeşinden Constantia, İmparator Licinius'la; Anastasia, Caesar Bassianus'la ve Eutropia ise konsül Nepotianus'la evlendiler. Üç oğlan kardeşinin de adları Dalmatius, Julius Constantius ve Annibalianus'tu, ki bunlardan ileride söz etmek fırsatını bulacağız.

20. Bkz. Gruter, *Inscriptions*, s. 178. Altı hükümdarın hepsi adlandırılmıştır: Diocletianus ile Maximianus en eski Augustus'lar ve imparatorların babaları olarak. Bu görkemli yapıyı "aziz Romalılara" armağan ediyorlardı. Mimarlar, bu kamu hamamlarının örenlerini çizdiler. Eski eserciler özellikle Donatus ve Nardini, kapladıkları alanı hesapladılar. Büyük salonlarından biri şimdi Carthusian Kilisesi'dir. Kapıcı konutlarından biri de Feuillan'lara ayrılacak bir kilise için büyük görülmüştür.

gereksinmeleri nedeniyle uyrukların iyeliklerinden ve kişiliklerinden vergi alınmak üzere sert yükümlülükler getirilmişti. Taşınmaz ve taşınır malların sıkı bir denetimi yapılıyordu. Bundaki amacın da beyanların doğru olup olmadığının araştırılması ve gizlenmiş[21] matrahların ortaya çıkarılabilmesiydi. İtalya'yı öbür eyaletlerin üstüne çıkarmış olan ayrıcalıklar unutulmuştu. Vergi memurları Roma halkının sayımını yapıyor, yeni vergilerin oranını saptamaya başlıyorlardı.

Özgürlük ruhu da tümden yok olunca boyunduruğa alışmış uyruklar bile, mal ve mülkleri üzerine o zamana dek örneğini görmedikleri bir el koymaya karşı kimi zaman savunma cesareti göstermişlerdir. Bu kez onura saldırış haksızlığı ciddi duruma soktu, bireysel çıkar duygusu ulusal onur duygusuyla uyandırılmış oldu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Makedonya'nın fethi Romalıları kişisel vergi yükümlülüğünden kurtarmıştı. Beş yıla yakın zamandan beri bu bağışıklıktan yararlanıyorlardı. Bu evrede despotluğun bütün biçimlerini görmüşlerse de İlliryalı bir köylünün, Asya'daki konutunun dibinden, Roma'yı, imparatorluğun haraç ödeyen herhangi bir kenti durumuna sokmaya kalkışabilme küstahlığında bulunmasına dayanamadılar. İlk öfkelenme hareketleri senatonun otoritesiyle, ya da hiç değilse bu meclisin alttan alta kışkırtmalarıyla desteklendi. Pretoryen muhafızlarının zayıf kalıntısı da tam bir son bulmadan korktukları için kılıç çekme yolunda çok onurlu bir bahane yakalamış oldular. Bu yiğit askerler, baskı altında tutulan vatanlarını savunmaya hazır olduklarını ilan ettiler. Bütün yurttaşlar, yabancı zorbaları İtalya'dan kovmak, imparatorluk asasını, yer ve oturma ile yönetim özellikleri bakımlarından Roma imparatoru unvanını almaya layık bir hükümdarın eline vermeyi istiyorlardı. Bu istek, kısa bir süre içerisinde umut haline dönüştü. Maxentius'un adı ve durumu, halkın coşkusunu onun üzerine çekmiş oldu.

İmparator Maximianus'un oğlu olan Maxentius, Galerius'un

21. Bkz. Lactantius, *de M. P.*, b. 26, 31.

kızıyla evliydi. Bu evlilik ve bağlı bulunduğu soy ona tahtın yolunu açmış gibiydi. Ne var ki Caesar unvanının ona verilmesi kabul edilmemişti. Kusurları ve yetisizliği, Constantinus'un yetenek bakımından tehlikeli üstünlüğüyle elde ettiği saygınlıktan Maxentius'u yoksun kılmıştı. Galerius, iyilikçilerinin seçimini ne bozacak ne de buyruklarına karşı çıkacak taht ortakları istemiyordu. O halde, adı sanı bilinmeyen bir yabancı İtalya hükümdarlığına getirilmeliydi. Bir uyruk durumuna inmek zorunda kalmış olan son imparatorun oğlu, başkente bir kaç mil uzaklıktaki bir kır evine çekilmişti. Ruhundaki karanlık tutkular, utanç, can sıkıntısı ve öfke, Constantinus'un başarılarını öğrenince alevlendi. Genel hoşnutsuzluk Maxentius'un umutlarını körükledi. Kızgınlıklarının ve kişisel savlarının Roma halkının savıyla kolayca birleştirilebileceği konusunda ona güven verdiler. Pretoryen muhafızlarının iki tribunus'u ile bir levazım subayı onunla birlik oldular. Herkes aynı amacı güttüğüne göre, olay ne şüpheli ne de güçtü. Muhafızlar, Severus'a bağlı kalan az sayıda yüksek dereceli memurla kentin valisini öldürdüler. Erguvanı kuşanan Maxentius, senatörlerin ve halkın alkışları arasında, Romalıların saygınlığı ve özgürlüğünün koruyucusu ilan edildi. Bu gizli tertip patlak vermeden önce Maximianus'un haberi olup olmadığı bilinmemektedir. Ne var ki isyan bayrağı başkentte açılır açılmaz yaşlı imparator, Diocletianus otoritesinin kendisini hüzün içerisinde bir yalnızlık yaşamına mahkûm ettiği sessizliğinden sıyrıldı. Maximianus, yeniden sahnede göründüğü zaman tutkusunu babalık sevgisinin perdesi arkasında gizledi. Oğlunun ve senatonun yalvarması karşısında erguvanı yeniden kuşanmayı istedi. Onun eski saygınlığı, deneyimi, ordular üzerindeki ünü Maxentius'un davasına ışık ve güç ekliyordu.[22]

İmparator Severus, taht arkadaşının sözünü ya da daha doğru-

22. *Panegyric* en elverişli ışık altında Maximianus'un tutumunu sunuyor. Aurelius Victor'un ikircil deyişi ise (retractance diu), bu fesat hareketini düzenlemeye katıldığı ya da ona karşı çıktığı anlamına gelebilir (Bkz. Zosimus, 1, II, s. 79 ve Lactantius, *de M. P.*, b. 26).

su buyruklarını dinleyerek, alacağı önlemlerle, kadınsı bir genç tarafından yönetilen küçük bir halk hareketini kolayca dağıtacağından kuşkusuz bir halde süratle Roma'ya gitti. Ama oraya vardığında kent kapılarının kapalı olduğunu, kale duvarlarının asker ve mancınıkla dolu bulunduğunu, ayaklananlara deneyimli bir askerin komuta ettiğini gördü. İmparatorun birlikleri de cesaretsizdiler ya da öyle görünüyorlardı. Büyük bir ödül vaat edilen kalabalık bir Moor'lu birlik, düşman yanına geçti. Bu barbarların, Maximianus'un Afrika seferinde onun tarafından ayaklandırıldığı doğruysa minnet duygularının doğal bağlarını disiplinin yapay bağlarına yeğ tutmuş oldular. Pretorium praefectus'u olan Anulinus, Maxentius'u tuttuğunu ilan ederek buyruklarına alışık olan askerlerinin büyük bir bölümünü birlikte alıp götürdü. Bir hatibin deyişine göre, Roma, ordularını çağırdı. Güçsüz ve yandaşsız kalan mutsuz Severus hızla Ravenna'ya çekildi, daha doğrusu kaçtı. Orada bir süre güven içerisinde kalabilirdi. Bu kenti çevreleyen bataklıklar, İtalya ordusunun buraya yaklaşmasını engellemeye yeterdi. Tahkimat da onların saldırılarına dayanabilecek güçteydi. Severus'un buyruğunda tuttuğu kuvvetli bir filo nedeniyle gereksinmelerini denizden sağlayabiliyordu ve limanı, ilkbaharda yardımına koşup gelecek olan İllirya ile doğu eyaletleri lejyonlarına giriş sağlayabilirdi. Kuşatmayı kendisi yürüten Maximianus, zamanını ve ordusunu eritip bitirebilecek sonuçlarından çok korkuyordu. Güç ve açlık umudu bulunmadığına inansaydı kendi karakterinden çok eski taht arkadaşınınkine uygun düşecek araçlara başvurabilirdi. Saldırılarını kale surlarından çok Severus'un morali üzerine yöneltti. Bu mutsuz hükümdar daha önce uğradığı ihanet yüzünden en sadık dostlarına bile güven duymaz hale gelmişti. Maximianus'un gönderdiği özel görevliler kenti teslim etmek için gizli bir komplo kurulduğuna Severus'u kolayca inandırdılar. Öfkeli bir galibin yapabileceği kötülüklere karşı onurlu bir teslimin iyi yanlarını belirterek onu bu yönde koşullandırdılar. Baştan insancıllıkla ve saygıyla davrandılar. Maximianus, tutsak imparatoru Roma'ya gönderdi, erguvanı

bırakmış olduğu için yaşamının güvenlik altında olduğunu ona resmen bildirdi. Ne var ki Severus, yumuşak bir ölüm ile imparatorlara ayrılmış bulunan cenaze alayından başka bir şey elde edemedi. Karar kendisine tebliğ edilince bunun yerine getirilme biçimi kendisinin seçimine bırakıldı. O da eskilerin yaptığı gibi, damarlarını kesti. Son nefesini verdikten sonra, cesedi, Galienus ailesi için yapılmış olan mezarlığa gömüldü.[23]

Maxentius ile Constantinus'un karakterleri birbirlerine pek benzer durumda olmamakla birlikte durumları ve çıkarlarında benzerlik vardı. Ortak düşmana karşı kuvvetlerini birleştirmeleri gerekiyordu. Yorgunluk nedir bilmez Maximianus, yüksek durumuna ve ilerlemiş yaşına karşın Alpleri geçti, Galya hükümdarı ile kişisel bir görüşme rica etti, yeni anlaşmanın güvencesi olarak, ona kızı Fausta'yı sundu. Evlenme Arles kentinde olağanüstü bir görkemle kutlandı, Diocletianus'un eski taht arkadaşı, Batı imparatorunun haklarını yeniden alarak, damadı ve müttefikine Augustus unvanını verdi. Kayınbabasının bu saygınlığı alan Constantinus Roma'nın ve senatonun da davasını benimsemiş oluyordu. Ne var ki bu konuda pek kesin bir sözle doğrulama yapmak yoluna gitmedi. Sağladığı yardımlar da ağır tempolu oldu ve terazinin kefesini eğmeye yetmedi. Kısa bir süre sonra kuvvetlerini ölçüşecek olan İtalya hükümdarları ile doğu imparatorunun hareketlerini dikkatle gözlüyordu. Ondan sonra gelişecek ortamda kendisinin güvenliğiyle tutkusunun ne olacağını kafasında tasarlıyor ve tartışıyordu.[24]

Bu denli önemli bir savaş için Galerius'un başta bulunması ve onun ustalıkları gerekliydi. İllirya'dan ve doğu eyaletlerinden toplanarak meydana getirilmiş pek büyük bir ordunun başında, Se-

23. Bu savaşın hal ve koşullarıyla Severus'un ölümü, eski eserlerden aldığımız parçalarda çok değişik ve belirsiz biçimde aktarılmıştır (Bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IX, Kısım 1, s. 555). Bundan, doğru dürüst ve olası bir anlatıyı almaya çalıştım.

24. *Panegyric*, Constantinus'un yükselişini kutlamak için dile getirilmiştir. Ama dikkatli hatip, Galerius'tan ve Maxentius'tan söz etmekten çekinmiştir. Yalnızca Roma majestesine ve ortalığı karıştıran ayaklanmalara hafifçe bir göndermede bulunmuştur.

verus'un ölümünün öcünü almak ya da bu barbarın dediği gibi, senatoyu ezmek, halkını kılıçtan geçirerek ayaklanan Romalıları cezalandırma kararıyla İtalya'ya girdi. Yetenekli Maximianus akıllı bir savunma planı hazırlamıştı. Rakibi, her yeri tahkim edilmiş, alınması olanaksız ve düşmanlarla dolu olarak buldu. Roma'ya altmış mil uzaklıktaki Narni'ye dek gelebildiyse de İtalya'daki imparatorluk yetki alanı, ordugâhının dar sınırlarının ötesine uzanmıyordu. Her yandan karşısına çıkan engelleri gördükten sonra anlaşmadan ilk söz eden yine Galerius oldu. Belli başlı subaylarından ikisini Roma'daki hükümdarlara göndererek onlardan bir görüşme istedi. Bu elçiler Maxentius'u kendisini baba gibi seven bir hükümdarın en iyi duygularını getirdiklerini, bir savaşın bilinmez rastlantısının yerine onun yüce gönüllü tutumuna güvenmeni gerektiğini belirttiler.[25] Doğu imparatorunun önerisi kesinlikle geri çevrildi ve kalleşçe dostluğu kınanarak reddedildi. Galerius, geri çekilmeye karar vermezse Severus'un uğradığı sona uğrayacağını hemen anladı. Tiksindikleri bir zalimin yıkılışını çabuklaştırmak için Romalılar onun aç gözlülüğüne vermek istemedikleri büyük paraları cömertçe harcıyorlardı. Maximianus'un adı, oğlunun halka karşı takındığı insancıl tutum, gizlice dağıtılan çok büyük paralar ve daha da büyük ölçüde verilen ödüllendirme sözleri İllirya lejyonlarının gayretini kesti, bağlılıklarını bozdu. Sonunda, Galerius hareket buyruğu verdiği zaman, birçok kez onur kazanmaya ve yengiye götürmüş olan bir sancağı bırakıp geri gitmemeleri için kıdemli askerleri inandırmak üzere yalvarmalara ve büyük yakarmalara başvurmak zorunda kaldı. Çağdaş bir kitap yazarı, bu seferin az başarısını iki başka nedene yüklüyor; ne var ki bu nedenler, yapıları bakımından, ussal bir kabule değer nitelikte değillerdir. Denildiğine göre Galerius, Roma'nın büyüklüğü üzerine çok yetersiz bilgiye sahipti. Bu kent için de bildiği Doğu kentlerine göre yargı ileri sürdüğünden imparatorluğun pek çok büyük baş-

25. Bu görüşme konusunda, Valesius'un, *Ammianus Marcellinus* baskısının sonunda yayımladığı, adı bilinmeyen bir tarihçinin fragmanlarına bakınız (s. 711). Bu fragmanlar bize meraklı ve, görünüşe göre, aslına uygun birçok olayı bildirmektedir.

kentinin kuşatılmasıyla ilgili bir girişimde bulunmadı. Şu da var ki bir yerin büyüklüğü ve genişliği onu düşmanın istilasına daha kolay duruma sokar. Uzun süreden beri Roma, surlarına yaklaşan bir yeniciye boyun eğmeye alışmıştı. Geçici coşkunlukla hareketlenmiş bir halkın cılız gayretleri lejyonların disiplini ve değerliliği karşısında kısa sürede kırılacaktı. Yine sava göre, askerler de büyük korku ve vicdan azabı içerisinde kaldılar, eski bağlılıklarına duydukları saygıyla dolup taşan bu cumhuriyet çocukları kutsallığa saldırmayı reddettiler.[26] Bu son derece büyük inceliği eski iç savaşların kırıcı ve yırtıcı sonuçlarıyla bağdaştırmak oldukça güçtür. Yan tutma ve askersel disiplin ruhunun, yurttaşlara Roma'ya karşı nasıl silah çektirdiği ve onları ne tür en yatışmaz düşmanlar haline getirdiği hatırlanınca savaşın İtalya'ya yayılmasından önce, bu ülkeyi hiç görmemiş bir sürü yabancı ve barbar hakkında artık ne düşünmek gerekir? Daha çıkarlı güdülerle bağlı olmasalardı Galerius'a verecekleri yanıt Caesar'ın kıdemli askerlerince verileninki gibi olurdu: "Bizi Tiberis kıyılarına götürmek istiyorsan, ordugâhını orada kurmaya hazırız. Yıkmak istediğin surlar ne olursa olsun, bizim gücümüze güvenebilirsin. Hemen mancınıklarını kullanacaklardır. Sarsılmayacağız. Senin öfkene bağlanan kent, Roma'nın kendisi oldu." Gerçekte bu sözler bir ozanındır. Ne var ki bu ozan, tarihi dikkatle incelenmişti, hatta tarihe çok sıkı bağlı kalmış olmakla eleştirilmiştir.[27]

Galerius'un askerleri, çekilişleri sırasında yaptıkları yakıp yıkmalarla eğilimlerinin hüzünlü bir kanıtını vermiş oldular. Geçtikleri her yerde öldürme, yağma ve dizginsiz başıbozukluğun izlerini

26. Lactantius, *de M. P.*, b. 28. Bu nedenlerden birincisi, olasılıkla Vergilius'tan alınmıştır. Çünkü, çobanlarından birini şöyle konuşturuyordu: "Illam ego huic notra similem, Meliboee, putavi," vd., Lactantius bu şiirsel atıflardan hoşlanmaktadır.

27. *Castra super Tusci si ponere Tybridis undas; (jubeus)*
Hesperios audax veniam metator in agros.
Tu quoscunque voles in planum effundere muros,
His aries actus disperget saxa lacertis;
Illa licet penitus tolli quam jusseris urbem
Roma sit. (Lucan., *Phars.*, I, 381)

bıraktılar. İtalyanların hayvan sürülerini ellerinden aldılar; köyleri kül haline getirdiler. Sonunda, yenerek egemen olamadıkları ülkeyi yakıp yıkmaya çabaladılar. Bütün geri çekiliş süresince, Maxentius, onların artçılarını hırpaladı ama bu saldırıları yiğit ve umutsuz lejyon askerleriyle genel bir savaşa girişecek ölçüye çıkarmamaya da özen gösterdi. Babası Galya'ya ikinci kez bir yolculuğa çıkmıştı. Amacı, sınır boyuna bir ordu yerleştirmiş olan Constantinus'u düşmanı izlemeye ve utkuyu tamamlamaya razı etmekti. Hınç değil ama ihtiyat Constantinus'un bütün hareketlerini yöneten ögelerdi. İmparator'un çeşitli hükümdarları arasında eşit bir denge kurma gibi ussal kararından şaşmadı. Girişimci Galerius'un bir terör konusu olmaktan vazgeçmesinden beri ondan nefret etmiyordu.[28]

Galerius'un ruhu, en şiddetli tutkulara elverişli idiyse de içtenlikli ve sürekli bir dostluğun çekiciliğine de duyarsız değildi. Aşağı yukarı aynı eğilimlere ve aynı karaktere sahip olan Licinius, her zaman Galerius'un dikkat ve beğenisini kazanmıştı. Onların içli dışlılıkları, en iyi ve en kötü dönemlerinde de olmak üzere, gençliklerinde başlamıştı. Askerlik yaşamının bağımsızlığı ve tehlikeleri bu ilk birliği perçinlemişti. Askerlik mesleğinin getirdiği onurların derecelerini, hemen hemen eşit biçimde aşarak yükselmişlerdi. Galerius imparatorluk saygınlığını kazandığından beri arkadaşının da aynı saygınlığa yükselmesini kafasında planladı. Gönencinin sürdüğü az bir zamanda Caesar unvanının Licinius'un yaşına ve değerine uygun düşmeyeceğine inanmıştı ve ona, batı imparatorluğuyla birlikte Constantius'un yerini gerekli görüyordu. İmparator İtalya'da yürüyüşe hazırlandığı sırada, dostunu, önemli bir sınır olan Tuna'yı korumak üzere, oraya gönderdi. Bu mutsuz seferden hemen sonra, Severus'un ölümüyle boşalan tahta Licinius geçti ve İllirya eyaletlerinin dolaysız yönetimini eline aldı.[29] Tahta çıkışının haberi doğuya ulaşınca, Mısır ve Suriye

28. Lactantius, *de M. P.*, b. 27; Zosimus, 1, II, s. 82. sonuncusu, Constantinus'un Maximianus'la görüşmesinde Galerius'a savaş açacağına söz verdiğini söylüyor.

29. B. Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. IV, kısım 1, s. 559), aracı bir rütbe olan Ca-

üzerinde hükümdarlığını (daha doğrusu bu ülkeleri baskı altında tutuyordu) yürüten Maximianus, kıskançlığını ve hoşnutsuzluğunu saklayamadı. Aşağı durumda olan Caesar adından nefret ettiğinden, gururla Augustus unvanını istedi. Galerius, yararsız yere ricalar edip çok güçlü nedenler ileri sürdükten sonra onun isteğini kabul etti.[30] Roma dünyası ilk ve son kez altı imparatorca yönetilme durumunda kaldı. Batıda Constantinus ile Maxentius, babası Maximianus'a saygılı gibi duruyorlardı. Doğu'da Licinius ve Maximinus, iyilikçileri Galerius'a karşı büyük saygı duymaktaydılar. Çıkar karşıtlıkları ve kanlı bir savaşın henüz yeni olan anısı Roma'yı iki büyük düşman devlet haline soktu. Şu da var ki karşılıklı korkuları, görünüşe dayalı bir sessizlik ve sanki anlaşma havası oluşturduysa da bu durum en kıdemli hükümdarlar olan Maximianus ve özellikle Galerius'un ölümlerine dek sürebildi ve bu ölümler, yaşamakta olan hükümdarların tutkulu görüşlerine yeni bir yön getirdi.

Maximianus, istekli olmadığı halde, tahttan ayrılmış olduğu zaman o çağın aşağılık hatipleri onun filozofça ılımlılığına alkış tutmuşlardı. Bu kez, tutkusu savaş ateşini tutuşturunca, hiç değilse bu ateşi canlandırınca, onun dinlenme ve yalnızlığa çekilme isteğini övmek yerine, devlet işlerinin yürütülmesini başıboş bırakamayacağını, aksini düşünmenin olanaksız bulunduğunu ilan etmeye kalkıştılar.[31] Oysa aynı tahtta oturdukları sürece Maximianus ile oğlu arasındaki uyumun sürüp gitmesi olası değildi. Senato ve Roma halkınca meşru olanak kendini İtalya

esar'lıktan geçmeden Licinius'un 2 Kasım 307'de, Galerius'un İtalya'dan dönmesinden sonra Augustus ilan edildiğini tanıtlamıştır.

30. Lactantius, *de M. P.*, b. 32. Galerius, Licinius'u kendisiyle aynı saygınlığa yükseltince ve onu da Augustus ilan edince Constantinus ve Maximinus için imgelediği (Maxentius değil, Bkz. Baluze, s. 81) "Augustus'u oğulları"nı kullanacaktı. Maxminus, kendisinin ordu tarafından Augustus diye selamlandığını ona bildirdi. Galerius, bu hükümdarı ve Constantinus'u de imparatorluk saygınlığının eşit ortakları olarak kabul etmek zorunda kaldı.

31. Bkz. Panegyr. Vet., Vl, 9. "Audi doloris nostri liberam vocem," vd. Bütün pasaj en usta bir dalkavuklukla kaleme alınmış, basit ve hoş bir uzdeyişle (belagat) dile getirilmiştir.

hükümdarı seçilmiş sayan Maxentius, babasının kibirli savlarına dayanamıyordu. Öbür yandan Maximianus, tahta gözüpek ve deneyimsiz genç bir hükümdarı yalnızca kendisinin adı ve yeteneklerinin getirdiğini söylüyordu. Bu denli önemli bir sav, pretoryen muhafızları önünde de dile getirildi. Yaşlı imparatorun sertliğinden korkan bu birlikler Maxentius'tan yana oldular.[32] Eski durumuna dönmek istiyor gibi görünme yolunu seçen Maximianus yeniden İllirya'ya çekildi ve yeni komploları gizlilik içerisinde düşünmeye koyuldu. Ne var ki onun karıştırıcı karakterini bilen Galerius, topraklarını terk etmesi için Maximianus'u zorladı, böylece, zavallının son barınağı, Constantinus'un sarayı oldu.[33] Bu düzenci hükümdar kayın babasına pek büyük saygı ve saygı gösterdi, Fausta da onu evlat sevgisinin bütün sevecenliğiyle karşılayıp ağırladı. Maximianus, her türlü kuşkuyu dağıtmak için, şimdiye dek içinde bulunduğunu itiraf ettiği büyüklük ve ihtiras övünmelerinden sıyrılarak, ikinci kez, erguvandan vazgeçti.[34] Bu niyetini bozmadan izleyebilseydi, ilk çekilişine göre yalnızlıktaki günlerini belki daha az saygınlık içerisinde geçirecekti ama hiç değilse onurlu bir dinlenmenin keyfini çıkaracaktı. Gözlerini kamaştıran tahtın görünüşü ona, üzerinden düşmüş olduğu parlak makamını anımsattı ve umutsuz bir gayretle ya saltanat sürmeğe ya da yok olup gitmeye karar verdi. Frankların bir akını Constantinus'u Ren kıyılarına gitmek zorunda bırakmıştı. Ordusunun bir bölümünü de oraya götürmüştü. Öbür bölümüyse, İtalya imparatorunun girişimlerine karşı durmak üzere Galya'nın güney eyaletlerini tutuyordu. Arles kentinde de çok büyük bir hazine oluşturulmuştu. Birdenbire, Constanti-

32. Lactantius, *de M. P.*, b. 28; Zosimus, 1, II, s. 82. Maxentius'un, basit bir Suriyelinin oğlu olduğu ve Maxmianus'un karısı bu çocuğu alarak kendisininmiş gibi büyüttüğünü dedikodu olarak yaydılar. (Bkz. Aurelius Victor; Anonym. Valesian.; Panegyr. Vet., IX, 3, 4).

33. "Ab urbe pulsum, ab Italia fugatum, ab Illyrico repudiatum, provinciis, tuis copiis, tuo palatio recepisti." (Eumen., *Paneg. Vet.*, VII, 14.)

34. Lactantius, *de M. P.*, b. 29. Maximianus erguvandan vazgeçtiği halde Constantinus ona her zaman imparator onur ve saygınlığı ile uyumlu tutum göstermiş ve bütün merasimlerde onu sağına almıştır (*Panegyr. Vet.*, VII, 15).

nus'un, sefer sırasında yaşamını yitirdiği haberi yayıldı. Bu yalan haberi uydurup yayan Maximianus, hiç duraksamadan tahta geçti, hazineye el koydu, olağan el açıklığıyla askerlere dağıttı, başarılarını ve eski saygınlığını onlara yeniden göstermiş oldu. Anlaşıldığına göre oğlu Maxentius'u da kendi yanına çekmeye çalıştı. Ama bu görüşmeyi sona erdiremeden ve otoritesini bile tam kuramadan Constantinus'un elini çabuk tutması, onun bütün umutlarını altüst etti. Kayınbabasının nankörlük ve kalleşliğinden daha erken haber alamamış olan Constantinus şaşılası bir hızla Ren'den Saone'a uçarcasına geçti. Bu ırmak üzerindeki Chalons'dan su yoluyla Lyon'a vardı. Lyon'dan, Rhone'un akıntısıyla ve düşmanınınkinden üstün kuvvetleriyle Arles kapılarına dayandı. Maximianus, yakındaki Marsilya kentine canını zor attı. Burasını anakaraya bağlayan küçük kara parçası tahkim edilmişti ve deniz, Maxentius'un mutsuz ve hakarete uğramış bir babayı savunmak gibi onurlu bir bahaneyle Galya'yı almaya niyeti varsa, Maximianus'un kaçmasına elverişli olabilir ya da oğlunun yardımlarını kolaylaştırabilirdi. Vakit yitirmenin getireceği tehlikeleri önceden kestiren Constantinus saldırı buyruğunu verdi. Batı imparatoru, Caesar'ların birincisi kadar uzun süre Marsilya önünde durup beklemek zorunda kalabilecekti. Birliklerin kendileri bu kuşatmaya son verdiler: Askerler, korkusu altında bulundukları yanılgı ve tehlikeleri gizleyemeyerek, kenti ve Maximianus'u teslim etmek suretiyle bağışlanmalarını satın aldılar. Tahtı ele geçirmeye kalkan için ölüm cezası gizlice bildirildi. Şu da var Severus'a tanınan hoşgörü ona da gösterildi ve çok kez işlediği suçlardan dolayı duyduğu vicdan azabı sonucu kendi kendini doğduğu ilan edildi. Maximianus, Diocletianus'un yardımından yoksun kalınca ve bu akıllı iş arkadaşının ılımlı düşüncelerine önem vermeyince yaşamı, devlette karışıklıklar yaratmak, kişisel bozgunlara uğramak gibi bir son ile yaşamını bitirmek durumunda kaldı; bu sonu hak etmişti. Ancak kızıyla evlendiği ve babasına iyilik etmiş olan bir yaşlı adamı kollamış olsaydı Constantinus'un insanlığını daha çok beğene-

cek ve alkışlayacaktık. Bu hüzün verici sahnede Fausta'nın doğal duygularını evlilik görevine kurban ettiği anlaşılıyor.[35]

Galerius'un son yıllan daha az utanç verici ve daha az mutsuz geçti. Caesar unvanını taşıdığı dönemde Agustus'takine oranla daha şanlı işler gördüyse de ölümüne dek Roma İmparatorluğu'ndaki hükümdarlar arasında baştaki yerini korudu. İtalya'dan geri çekilişinden sonra dört yıl daha yaşadı ve dünya monarşisi tasarılarından akıllıca vazgeçerek, elinden geldiğince hoş bir yaşam sürmeye baktı. Uyrukları için yararlı işlerle de uğraştığı oldu. Pelso Gölü'nün taşan sularını Tuna'ya akıttı ve onu çevreleyen çok büyük ormanları kestirdi. Bu önemli işin sonunda Pannonia'ya büyük ölçüde ekilebilir toprak kazandırılmış oldu.[36] Kendini kaptırdığı aşırılıkların kurbanı olan bu hükümdar uzun ve çektirici bir hastalık sonunda öldü. Delik deşik olmuş ve inanılmayacak derecede şişmiş vücudu biçimsiz bir kütle görüntüsü almıştı. Bu kütleden, adını korkunç bir hastalığa vermiş olan sayısız böcekler çıkıyordu.[37] Galerius'un, daha önce küçük düşürdüğü önemli insanlar, bu hasta halinde ona acımak şöyle dursun bu durumu tanrısal adaletin doğuşu gibi yorumladılar.[38] Kendilerine iyilik ettiği ve

35. Zosimus, 1, II, s. 82; Eumen., *Panegyr. Vet.*, VII, 16-21. Bu yazarlardan ikincisi, aksi bir beyanda bulunmadan, bütün olayı, hükümdarının en çok hoşuna gidecek biçimde anlatmıştır. Bununla birlikte, onun yan tutarak anlatışına göre şu sonuca varılabilir ki Constantinus'un yinelenmiş yarlıgaması (bağışlaması) ve Maximianus'un yinelenmiş hıyanetleri Lactantius tarafından anlatıldığı (*de M. P.*, b. 29, 30) ve çağdaşlarımızca aynen alınan biçimleriyle bütün tarih temelinden yoksun bulunmaktadırlar.

36. Aurelius Victor, b. 40. Ne var ki bu göl, Noricum sınırları yakınında Yukarı Pannonia'daydı. Valeria eyaleti (Galerius'un karısının bu kurutulmuş ülkeye verdiği ad) gerçekten Drave ile Tuna arasında bulunuyordu (Sextus Rufus, b. 9). Buna göre, sanırım ki Victor, Volocean, bataklıkları ya da bugünkü adıyla Sabaton Gölü'nü Pelso Gölü ile karıştırmış olacaktır. Bu göl Valeria eyaletinin ortasındadır. Uzunluğu on iki Macar mili (yaklaşık yetmiş İngiliz mili) ve genişliği iki mil kadardır (Bkz. Severini, *Pannonia*, 1, I, b. 9).

37. Lactantius, *de M. P.*, b. 33, Eusebius, 1, VIII, b. 16. Hastalığının belirtilerini ve ilerlemesini şaşılası bir ve açıkça bir keyifle betimliyorlar.

38. Zulüm yapmış olanların hayranlık uyandıran ölümlerinden hoşlanan kimseler varsa (Doktor Jortin gibiler, *Remarks of Eccleciastical*, c. II, s. 306-356) Grotius'tan (*Hist.*, l, VII, s. 332) İspanya Kralı II. Philip'in son hastalığıyla ilgili çok nefis bir pasajını okumalarını onlara öneririm.

birbiriyle savaşmak ya da ona bağlı yerleri aralarında paylaşmak amacıyla kuvvetlerini toplamaya başlayan iki hükümdardan önce davranıp son nefesini Nikomedia'daki sarayında veremedi. Bunlar, tasarladıklarından ikincisiyle yetinmeye ve birincisinden vazgeçmeye razı oldular. Bölüşmede Asya eyaletleri Maximinus'a düştü, Avrupa eyaletleri Licinius'unkileri artırdı. Hellespont (Çanakkale) ile Trakya Bosphorus'u (Boğaziçi) aralarındaki sınırı oluşturdu ve imparatorluğun merkezinde bulunan bu iki boğazın kıyıları, askerler, silahlar ve tahkimatla kapalı duruma sokuldu. Maximianus ile Galerius'un ölümlerinden sonra İmparatorluk dört imparatorla yönetildi. Ortak bir çıkar Constantinus ile Licinius'u hemen birleştirdi. Maximinus ile Maxentius da kendi aralarında gizli bir ittifak kurdular. Mutsuz uyrukları ise, bu hükümdarların Galerius'a duydukları saygı ya da ondan korkmaları yüzünden anlaşmazlığa düşerek neden olacakları felaketli sonuçlan korkuyla bekliyorlardı.[39]

Roma hükümdarlarının tutkularından doğan cinayet ve mutsuzluklar furyası arasında, belki de onların erdemine verilebilecek tek bir eylemi görerek keyiflenilebilecektir. Saltanatının altıncı yılında Constantinus, Autun kentine bir gezi yaptı ve büyük bir hoşgörüyle, vergi borçlarını bağışladı. Baş vergisi hesaplamasında yirmi bin kişi varsayılıyordu. Bu sayı on sekiz bin olarak saptandı.[40] Bu iyilik bile, genel sefaletin en tartışılmaz bir kanıtıdır. Bu vergi, hem başlı başına kendisi hem de tahsil biçimi bakımlarından o denli eziciydi ki haksız tahsilatıyla insan sayısını yüksek göstermeye çalıştığı halde, halkta uyandırdığı umutsuzluk yüzünden verimsiz kalıyordu. Autun topraklarının büyük bir kesimi ekimsiz bırakılmıştı. Halkın çoğu, gurbet elde yaşamayı yeğliyor ve yurttaşlık yükümlülüklerine katlanmak kadar yasaların konmasından da vazgeçiyordu. Uyruklarının çektiği sıkıntıları bu özel cömertlik

39. Bkz. Eusebius, 1, IX, 6, 10; Lactantius, *de M. P.*, b. 36. Zosimius daha az kesindir; açıkça görülüyor ki Maximianus ile Maximinus'u birbirine karıştırmaktadır.

40. Eumenius'un, Constantinus'un önünde, Autun kentinin uğradığı büyük yıkımları ve minneti sergilediğl sekizinci *Panegyric*'e bakınız.

davranışıyla hafifleten iyilikçi imparator, genel yönetim kurallarının getirdiği öbür kötülükleri –görünüşe göre– olduğu gibi bıraktı. Bu kurallar kendisinin buluşu olabileceği gibi, durumun zorunluğundan da konulmuş olabilirlerdi. Maximianus'un ölümünü dikkate almazsak, Constantinus'un Galya'daki saltanatını yaşamının en masum ve de en erdemli dönemi olarak niteleyebiliriz. Onun Galya'da bulunuşu, gözüpekliliğinin ne denli olduğunu bilen barbarların akınlarından eyaletleri koruyordu. Franklar ve Almanlar üzerinde kazandığı bir savaştan sonra bunların birçok hükümdarı, Treves amfiteatrında yabani hayvanların önüne onun emriyle atıldılar ve bunca ünlü tutsağın uğradığı bu davranışa tanık olan halk, ulusların haklarını ve insanlık hukukunu yaralayan başka bir benzerini herhalde hiç görmemişti.[41]

Maxentius'un kusurları Constantinus'un erdemleri üzerine yeni bir ışık saçtı. Galya eyaletleri, içerisinde bulundukları koşullar nedeniyle mutluluğun tadını çıkarırken İtalya ve Afrika, aşağılık olduğu kadar tiksinti de uyandıran bir zorbanın keyfe bağlı yönetimi altında inliyorlardı. Gerçekte, ifsat ve dalkavukluktaki aşırı çaba çoğu zaman yeniklerin ününü olduğu kadar mutlu rakiplerinin övünçlerini de artırmaya yarar.

Ne var ki Constantinus'un kötü yönlerini beğeniyle ve serbestçe ortaya koymaktan çekinmeyen yazarları bile Maxentius'un zalim, doymak bilmez ve sefahate batmış kişiliğini belirtmekte birleşmektedirler.[42] Afrika'da küçük bir ayaklanmayı bastırma mutluluğuna ermişti. Yalnız Vali ve az sayıda yandaşı suçluydular. Onların cezası bütün eyalete uygulandı. Bu verimli ülkenin bütün yüzeyi ve Cirtha ve Kartaca gibi parlak kentler kılıç ve ateş altında yakılıp yıkıldılar. Zaferin kötüye kullanılmasını yasaların ve adaletin kötüye kullanılması izledi. Çok kalabalık bir casus ve hafiye ordusu Afrika'yı

41. Eutropius, X, 3; *Panegyr. Vet.*, VII, 10, 11, 12. Çok sayın genç Franklar da bu zalim ve aşağılatıcı ölüme uğratılmıştı.

42. Julianus, Maxentius'u Caesar'lar Şöleni'nden ayrı tutmakta ve bu hükümdardan tiksintiyle söz etmektedir. Zosimius (1, II, s. 85) da onu zulmün ve sefahatin her çeşidiyle suçlamaktadır.

kapladı. Zenginlerle soylular, hemen başkaldırmış olanlarla ilişkili gösterildi, bunlar arasından imparatorun şefaatiyle bağışlananlar da yalnızca mallarına el konularak cezalandırıldı.[43] Bu denli parlak bir utku görkemli bir zafer töreniyle kutlandı. Maxentius, halkın gözleri önüne bir Roma eyaletinden alınan ganimetleri ve tutsakları serdi. Başkentin durumu da Afrika'nınkinden daha az acınacak gibi değildi. Roma'nın serveti, zalim hükümdarın delice giderlerine ve savurganlığına tükenmez bir hazine hizmeti görüyordu. Maliye bakanları da halkı soyma sanatını yetkin biçimde biliyorlardı. Senatörlerden karşılıksız bağış isteme yöntemi onun saltanatı döneminde bulundu. Para tutan yavaş yavaş çoğaldığı gibi, bir yengi, bir doğum, bir evlenme ya da hükümdar konsüllüğü gibi bu parayı almak bahaneleri aynı oranda arttırıldılar.[44] Maxentius, senatoya karşı Roma'nın eski zorba hükümdarlarınca belirtilmiş olan aynı köklü kini besliyordu. Bu nankör yürekli insan, onu tahta çıkarmış ve bütün düşmanlarına karşı desteklemiş olan yüksek nitelikteki bağlılığı takdir edebilecek yaradılışta değildi. Senatörlerin yaşamı onun zalim kuşkuları altındaydı. Alçakça arzularını dindirmek için en ünlü ailelerin içerisine çirkef sıçratıyordu.[45] Erguvan giymiş bir aşığın bir kadının elde edilmesine özendiği pek az görülmüştür. Razı olması için yapılan başvuru yanıtsız kalınca zora başvuruyordu. Namusunu canına kıyarak koruyan büyük ve soylu bir kadının anılmaya değer örneğini tarih bize aktarmaktadır. Maxentius'un saygı gösterdiği ya da sevgisini kazanmaya çalıştığı tek toplum sınıfı askerlerdi. Roma kentini ve İtalya'yı, başıbozukluklarına göz yumduğu birliklerle doldurdu. Ceza görmeyeceklerine güvenen askerler halkı soymak ve de öldürmek özgürlüğüne

43. Zosimius, 1, II, s. 83-85; Aurelius Victor.

44. Aurelius Victor'un pasajı aşağıdaki tarzda okunmalıdır: "Primus instituto pessimo, munerum specie, Patres Oratores que pecuniam conferre prodigenti sibi cogeret."

45. *Panegyr. Vet.*, IX, 3; Eusebius, *Hist Eccles.*, VIII, 14; *et in Vit. Constant.*, 1, 33, 34; Rufinus, b. 17. Maxentius'un tecavüzünden kurtulmak için kendi kendini hançerleyen bu erdemli Romalı, Hristiyan'dı kent valisinin karısıydı. Adı Sophronia'ydı. Casuists'ler, bu tür hallerde intiharın günah olup olmadığı konusunda hâlâ karara varamamışlardır.

sahiptiler.[46] Maxentius, çoğunlukla çevresindeki yardakçılarına kırsal alanda bir köşk ya da bir senatörün güzel karısını veriyordu. Bu karakterdeki bir hükümdar, ne seferde ne de barışta yönetmeye yetkin olmadığı lejyonların desteğini böylece satın alabiliyordu. Her şeye karşın onların saygısını kazanması olanaksız kaldı. Bir yandan da kendini beğenmişliği öteki kusurlarından aşağı kalmıyordu. Silah seslerinden uzakta kaldığı zaman yaşamını utanç verici bir tutumla sarayının duvarları içerisinde geçiriyor ya da Sallust bahçelerinde dolaşarak, kendisinin tek imparator olduğunu yineleyen seslenişleri dinliyordu. Öbür hükümdarlar onun vekilleriydi ve başkentteki keyif ve zevklerini aksatmadan tadabilmeyi sürdürmek için sınır eyaletlerinin korunmasını onlara emanet etmişti (sesler bunları yineliyordu). Saltanatının altı yılı süresince, uzun süre efendisiz kaldığı için yakınmış bulunan Roma, bu değersiz hükümdarın görüntüsünden ürperiyordu.[47]

Maxentius'un tutumu için Constantinus'un korkusu ne olabilirse olsun, Romalıların alınyazısı ona ne gibi acıma duygusu esinlerse esinlesin, bu gibi etkenlerin onu silaha sarılmaya itemeyeceği söylenebilirdi. Kendi ülkesi içerisine savaşı çekip getiren yine zalim hükümdar olmuştur: Korkunç bir hasmı kışkırtmayı göze aldı. Halbuki bu hasım, tutkusunu, ihtiyatlılık düşüncesi ve adalet ilkeleriyle baskı altında tutmuştu.[48] Maximianus'un ölümünden sonra, benimsenen tutuma göre, unvanları silindi ve heykelleri, aşağılatıcı bir biçimde yıkılıp atıldı. Yaşamı sırasında ona sıkıntı ve eziyet vermiş ve kendisini yalnız bırakmış olan oğlu, anısı için

46. "Praetorianis caedem vulgi quondam annueret." Aurelius Victor'un belirsiz ifadesi böyle. Kimi bakımlardan değişik olmakla birlikte, Roma'da ortaya çıkan karışıklık ve genel öldürmenin betimlemesi için Eusebius'a (1, VIII, b. 14) ve Zosimus'a (1, II, s. 84) bakınız.

47. Panegyrics'te Maxentius'un tasasızlığını ve boş kibrini canlandıran betimlemeye bakınız (X, 14). Hatip, zalim hükümdarın, çevresindekileri zenginleştirmek için, Roma'nın bin altmış yılda biriktirdiği hazineleri savunduğuna –başka bir bahiste– dikkat çekiyor: "Redemptis ad civile latrocinium manibus in gesserat."

48. Constantinus'un utkusundan sonra, bu hükümdarın amacı cumhuriyeti aşağılık bir zalimin elinden kurtarmaktan ibaret olsaydı böyle bir neden her zaman için İtalya'ya yaptığı bu seferi haklı gösterecekti ve genel kanı buydu (Eusebius, *in Vit. Constantinus*, 1, I, b. 26; *Panegyr. Vet.*, IX, 2).

büyük saygı gösterilerinde bulunmuş ve ayrıca buyruklar vererek, Constantinus onuruna İtalya ve Afrika'da dikilmiş olan bütün heykellerin de aynı sonuca uğramasını sağlamıştı. Bir savaşın önemini ve güçlüklerini bilen akıllı Constantinus, önce bu hakareti anlamazlıktan geldi. İtalya imparatorunun düşmanca tutumlarını ve tutkulu tasarılarını iyice görüp anlayıncaya dek görüşmelerle yumuşak bir yol kullandı; bunun yararsız olduğuna inanınca, savunması için savaşın gerekliğine aklı yattı. Maxentius batı monarşisi üzerindeki savlarını açıkça ortaya koyuyordu. Buyruğu ile oluşturulan büyük bir ordu şimdiden Rhaetia yönündeki Galya eyaletlerine saldırmaya hazırlanıyordu. Licinius'tan hiçbir yardım bekleyemeyeceğini bildiği halde, verdiği armağanlar ve sözlerle gözleri kamaşan İllirya lejyonlarının, emrinde bulundukları Constantinus'un sancağını bırakarak kendi askerleri ve uyrukları arasına katılacaklarını söylüyor, bununla övünüyordu.[49] Constantinus'un duraksaması uzun sürmedi. Etrafı kollayarak danışmalar yaptı. Kesin bir tavır takındı. Senato ve Roma halkı, kendilerini bir zalimden kurtarması için gönderdikleri elçiler aracılığıyla ona yalvarmışlardı. Bu elçilerle özel bir görüşme yaptı. Danışma konseyinin ürkek gösterilerine kulak asmadan, hasmına haber vermeyi ve savaşı İtalya'nın kalbine götürmeyi kararlaştırdı.[50]

Bu çatışma kazanılacak gibi görünüyorduysa da büsbütün tehlikesiz de değildi. İlk iki saldırının mutsuz başarısı çok ciddi tehlikeleri esinlemişti. Bu iki savaşta, Maximianus'un adına beslediklerı saygı nedeniyle kıdemli askerler onun oğlunu desteklemişlerdi. Onur ve çıkar, ikinci bir ordu değiştirmeyi düşünmelerine olanak vermiyordu. Pretoryenleri tahtı için en güçlü savunma aracı ola-

49. Zosimus, 1, II, s. 84, 85; Nazarius, *Panegyr.*, X, 7-13.

50. Bkz. *Panegyr. Vet.*, IX, 2. "Omnibus fere tuis Comitibus et Ducibus non solum tacite mussantibus, sed etiam aperte timentibus; contra consilia hominum, contra Haruspicum monita, ipse per temet liberandae arbis tempus venisse sentires." (Zonaras, 1, XIII) ve Cedrenus (*Compend. Hist.*, s. 270). Bu Roma elçilerinden söz edenler yalnız bunlardır. Çağdaş Grekler, kaybolan ve aralarında Atinalı filozof Praxagoras tarafından yazılan *Constantinus*'ni de sayabileceğimiz birçok eseri incelemişlerdi. Photius (s. 63) bu eserin çok kısa bir özetini yapmıştır.

rak gören Maxentius, onların sayısını eskisine oranla artırmıştı. Bu askerler, hizmete giren, öbür İtalyanlarla, seksen bin kişilik büyük bir ordu oluşturuyordu. Afrika'nın küçültülmesinden sonra kırk bin Moor'lu ve Kartacalı da askere alınmıştı. Sicilya bile birlikler göndermişti. Böylece, Maxentius'un ordusu yüz yetmiş bin piyade ve on sekiz bin süvariye ulaşıyordu. İtalya'nın zenginlikleri savaş giderlerini karşılıyor, çevredeki eyaletlerden bütün buğday ile her türlü erzak –ambarları kurutulurcasına– alınıyordu. Constantinus'un topladığı kuvvetler doksan bin yaya ve sekiz bin atlıdan oluşuyordu.[51] İmparatorun yokluğunda Ren'in savunması büyük önem göstereceğinden özel nitelikteki savaşımlar için genel güvenliği tehlikeye sokmamak kaygısıyla, var olan kuvvetlerinin ancak yarısını İtalya'ya götürebilirdi.[52] Yaklaşık kırk bin askerin başında, sayıca dört kat fazla askeri bulunan rakibiyle boy ölçüşmekten çekinmedi. Uzun süreden beri her türlü tehlikeden uzakta, gevşeklik içerisinde yaşamakta olan İtalyanların sefahatten sinirleri de bozulmuştu. Tatlı hamam âlemlerine ve Roma tiyatrolarına alışmış olduklarından savaş alanına sıkıntı içerisinde, sanki sürüklenerek gidiyorlardı. Bu birlikler arasında özellikle, silah kullanmayı bile unutmuş eski askerlerle bunları kullanmayı hiç öğrenmemiş acemiler de vardı. Savaş zahmetlerine alışık bulunan Galya'daki lejyonlar, birçok yıldan beri kuzeyli barbarlara karşı imparatorluk sınırlarını savunuyorlardı. Bu çetin hizmet, onları daha değerli kılarken disiplinlerini de pekiştiriyordu. Ordular arasındaki farklılık komutanlar arasında da göze çarpıyordu. Duygusal düşünce ve dalkavukluk işin başında Maxentius'a zafer müjdesi aşılamıştı. Kısa bir süre sonra tutkulu umutlar keyif alışkanlığına ve deneyimsizliğin giderilmesine dönüştü. Constantius'un ruhu,

51. Zosimus (1, II, s. 86) iki yanın karşılıklı kuvvetleri üzerine meraklandırıcı ayrıntılar vermektedir. Deniz kuvvetlerinden söz etmemektedr. Belirtildiği ne göre (*Panegyr. Vet.*, IX, 25) savaş karada olduğu gibi denizde de cereyan etmiş ve Constantinus'un donanması Sardinia ve Korsika ile İtalya'nın limanlarını da ele geçirmiştir.

52. *Panegyr. Vet.*, IX, 3. Hükümdarının İtalya fethini tamamladığı birliklerin sayısını az göstermesi şaşılacak bir şey değildir. İşin garip yönü, zalimin ordusundaki asker sayısını yüz binden çok göstermemiş olmasıdır.

yılmazlığını göstermek için sabırsızlanıyordu. Askerlik içerisinde yetişmiş ve komuta sanatını öğrenmişti.

Hannibal, Galya'dan İtalya'ya geçtiği zaman, barbar halkların yaşadığı, düzenli bir ordunun geçişine hiçbir biçimde elverişli olmayan dağlar arasında bir yol bulup oradan geçit sağlamak zorunda kalmıştı.[53] O zamanlar Alpler, doğa tarafından korunuyordu. Zamanımızda ise insan bilgisiyle güçlendirilmektedir. Ustalıkla olduğu kadar bunca emek ve para harcanarak yapılan kaleler, ovaya giden bütün yolları denetim altında tutmakta ve Sardinya kralının Fransa yönünden gelecek düşmanlarına İtalya'yı alınamaz hale getirmekteydi.[54] Bu önlemler alınmış olmadan önce, buradan geçmeye girişen generaller çok seyrek olarak güçlüğe ya da dirence uğradılar. Constantinus zamanında dağlardaki köylüler, yabanıllıktan çıkmışlar, söz dinleyen uyruk haline gelmişlerdi. Memlekette ambarlar doluydu. Alpler üzerinde Roma büyüklüğünün şaşılası ve anıtsal nitelikteki yollan Galya ile İtalya arasında geniş ulaşım olanakları sağlıyordu.[55] Constantinus, bugünkü Cenis Dağı'nı –Cottian Alpleri– yeğledi. Ve Maxentius'un sarayına, kendisinin Ren kıyılarından hareket ettiğine ilişkin bir haber bile ulaşmadan önce birliklerini büyük bir hızla Piedmont Ovası'na indirdi. Cenis Dağı'nın eteğinde kurulu Suze Kenti kale duvarlarıyla çevriliydi ve fatihin ilerlemesini durdurmaya yetecek kadar çok sayıda asker bu kale içerisinde bulunmaktaydı. Constantinus'un komutasındaki birliklerin sabırsızlığı bir kuşatmanın can sıkıcı beklentilerine katlanmayı bir yana iterek kale önüne geldikleri gün kapıları ateşe

53. Galya ile İtalya arasındaki başlıca üç geçit St. Bernard Dağı, Cenis Dağı ve Cenevre Dağı geçitleridir. *Alpes Penninoe* adlarının geleneği ve benzerliği, Hannibal'i bu geçitlerden birincisini almaya yönlendirmiştir (Bkz. Simler, *de Alpibus.*) Şövalye Folard (*Polyp.*, c. IV) ve Danville, Kartacalı generali Cenevre Dağı'ndan geçirmektedirler. Ne var ki deneyimli bir subayın ve bir coğrafya bilgininin bilimsel kanısına karşın Cenis Dağı savları -inandırıcı dememiş olmak için– B. Grosley, (*Observations sur l'Italie*, c. 1, s. 40) vb. tarafından doğru gibi görünen biçimde desteklenmiştir.

54. La Brunette yakınlarındaki Suse, Demont, Exiles, Fenestrelles, Coni vb.

55. Bkz. Ammian. Marcellin., XV, 10. Alpler arasında açılmış yollarla ilgili olarak yaptığı betimleme açık, hoş ve gerçektir.

verdiler, duvarlara merdivenleri dayadılar, taş ve ok yağmuru altında, elde kılıç, kente girdiler ve savunanlardan çoğunu parça parça doğradılar. Constantinus alevleri söndürttü, Susa'nın geri kalan kesimini genel bir yıkımdan korumuş oldu. Bu yerden yaklaşık kırk mil ötede onu büyük işler bekliyordu. Maxentius'un generalleri Torino ovalarında birçok İtalyan birliği toplamışlardı. Bu ordunun ana kuvvetini bir tür ağır süvariler oluşturmaktaydı. Bu çeşit bir kuvvet, Roma disiplininin gerilemesi üzerine, doğu uluslarının birliklerine öykünerek meydana getirilmişti. İnsanlarda olduğu gibi atlar da baştan ayağa bir zırhlı giysiyle örtülüydü ve ek yerleri, yetkin biçimde vücut hareketlerine uyum sağlayabiliyordu. Bu tür bir süvarinin korkunç bir görünüşü vardı. Onun vuruşuna dayanabilmek olanaksız görünüyordu. Generaller bu atlıları sıkışık bir sütun halinde, kanatlan büyük derinlikle uzanan sivri bir nokta görünümü veren biçimde dizmişlerdi. Bu durumda Constantinus'un ordusunu kolayca alaşağı edebilmeyi ve ezmeyi umuyorlardı. Deneyimle hasımları da buna benzer bir durumda İmparator Aurelianus'un izlediği savunma taktiğini benimseyip uygulamamış olsaydı bu generallerin önlemleri belki başarılı olabilirdi. Constantinus'un ustaca manevraları bu süvari kitlesini dağıtıp etkisiz hale getirdi. Maxentius'un birlikleri, karma karışık bir halde Torino'ya doğru kaçmaya başladılar. Bu kente geldikleri zaman da kale kapılarının açık olmadığını gördüler. Böylece çok azı kılıç artığı olabildi. Gördüğü bu anlamlı hizmet nedeniyle Torino, yenenin şefaatine, hatta ödüllendirmesine hak kazandı. Milano imparatorluk sarayına girdi. Alplerden Po kıyılarına dek bütün İtalyan kentleri Constantinus'un otoritesini tanımakla kalmayıp ondan yana olmaya büyük istek göstererek kendisini bağırlarına bastılar.[56]

Aemilianus ve Flaminianus yolları Milano ile Roma'yı yaklaşık dört yüz millik uzunlukla birbirine bağlıyordu. Constantinus, zor-

56. Zosimus da Eusebius gibi, Alplerden sonra hemen Roma yakınında verilen keskin savaşa geçmektedir. Constantinus'un aradaki faaliyetlerini öğrenmek için *Panegyrics*'lere başvurmak gerekir.

bayla bir an önce savaşmak için yanıp tutuşuyorduysa da tedbiri elden bırakmayarak şansı kötü giderse ilerleyişini durdurabilecek ve çekilişini kesebilecek güç durumda, İtalyanlardan kurulmuş başka bir orduya karşı ordularını harekete geçirdi. Yiğit ve yüksek nitelikleriyle tanınmış General Ruricius Pompeianus'un komutası altında Verona kenti ile Venedik eyaletinin bütün birlikleri bulunuyordu. Constantinus'un ona karşı yürüdüğü haberini alır almaz büyük bir süvari birliğini düşmana saldırmak üzere yolladıysa da bu birlik Brescia yakınında bozguna uğradı ve Galya lejyonlarınca Verona kapılarına dek kovalandı. Bu yerin kuşatılmasındaki zorunluk, önem ve güçlükler[57] Constantinus'un kavrayışlı kafasını çok meşgul ediyordu. Duvarlara, ancak kentin batısındaki dar bir yarımadadan yaklaşılabilirdi. Öbür üç yanı ise, Venedik eyaletini kesen derin Adige Çayı ile doğal bir savunmaya sahipti. Kuşatılanlar buradan insan ve gereksinme maddesi olarak tükenmez yardım sağlayabilirlerdi. Bu suyu geçmek Constantinus için kolay olmadı. Çok sayıda ama sonuçsuz denemeden sonra, kentin yukarısında, yeterince az coşkun bir noktadan suyu geçti, Verona'yı güçlü biçimde sardı, saldırılarında dikkati elden bırakmadan sertleşti ve Pompeianus'un umutsuz bir çıkışını püskürttü. Eldeki kuvvetiyle garnizondan sağlanabilen bütün savunma araç ve gereçlerini seferber ettikten sonra, kendi canından çok kamu güvenliği için kaygı duyan bu usta general gizlice Verona'dan kaçtı. Kısa bir süre içerisinde, inanılmayacak denli bir süratle, Constantinus'le ovada savaşmak ya da kuşatma düzeninde kalmakta direndiği takdirde onun saflarına saldırmak üzere yeni birlikler topladı. Korkunç bir düşmanın hareketlerini dikkatle izleyen ve yaklaştığından haberi olan imparator, bir bölüm lejyonlarını kuşatmayı sürdürmeleri için orada bırakarak, değer ve bağlılıklarına en çok güvendiği birliklerle Maxentius'un karşısına çıkmak üzere yürüyüşe geçti.

57. Marki Maffei, doğduğu memlekette oluşmuş bu Verona kuşatması ve savaşımı gereken dikkat ve gerçekçilikle incelemiştir. Galienus tarafından yapılmış ve bugün sadece duvarları kalmış bu kent tahkimatı geniş bir yer kaplamıyordu. Amfiteatrı ise bu duvarlar içerisinde değildi (Bkz. *Verona Illustrata*, kısım 1, s. 142, 150).

Galya ordusu, genel taktik ilkelerine uygun olarak, önce iki eşit çizgi halinde dizilmişti. Ama İtalyanların sayı bakımından kendi ordusundan çok olduğunu gören deneyimli komutan, birdenbire tertibinde değişiklik yaptı. İkinci safı küçülttü, birinci safa, düşmanın cephesi kadar büyük bir genişlik verdi. Tehlikeli zamanlarda, karışıklık yaratmadan bu tür manevraları yapabilmek ancak lejyonlardaki deneyimli askerlerle olasıydı. Savaş, akşama doğru başladı ve büyük bir hırsla bütün gece sürdü; askerlerin yiğitliği de komutanların ustalığından aşağı kalmadı. Güneşin ilk ışıkları Constantinus'un galibiyetini aydınlattı. Ovanın binlerce yenik İtalyanla örtülü olduğunu gördü. Generalleri Pompeianus da ölüler arasında bulundu. Verona, hemen, kayıtsız ve şartsız teslim oldu, garnizon için savaş esiri işlemi yapıldı.[58] Kazanan ordunun subayları, bu önemli zafer üzerine komutanlarını kutladıkları zaman övgülerine birtakım sitemleri eklemekten de geri durmadılar ki bu sitemler en sert krallara bile ağır gelmezdi: Subaylar, Constantinus'un bir komutan olarak yaptığı bütün atılımlardan memnun kalınamayacağını, gösterdiği yiğitliğin körü körüne gözüpekliği bile aştığını belirterek kişisel varlığını koruyup özen göstermesini, Roma ile imparatorluğun güvenliğinin onun şahsına bağlı olduğunu düşünmesini istediler ve bunun için yalvardılar.[59]

Constantinus savaş alanında değerini ve tutumunu tanıtlarken İtalya hükümdarı, devletin sinesini yiyip bitiren bir iç savaşın yıkıntılarına ve kayıplarına karşı duyarsız görünüyordu. Eğlence, Maxentius'un tek uğraşıydı. Ordularının kötü sonuçlarını kamuoyundan gizleyerek[60] ya da gizler görünerek, kötülüğün varlığını uzaklaştırmadan ilacını elinden kaçırtan boş güvene kendini kaptırıyordu.[61] Güvenliğini alınyazısına bırakmış olduğu bir sırada

58. Bu denli çok sayıda tutsak için yeterli zincirleri yoktu ve önlem bulmak da güçtü, ama uyanık galip iyi bir çare buldu ve yeniklerin kılıçları dövülerek zincir haline getirildi. (*Panegy. Vet.*, IX, il.).

59. *Panegy. Vet.*, IX, 10.

60. "Literas calamitatum suarum indices supprimebat." (*Panegyr Vet.*, IX, 15).

61. "Remedia malorum potius quam mala differebat." Tacitus'un *Vitellius* tarafından gösterilen şaşkın kayıtsızlığı kınamak için yararlandığı ince deyiş böyleydi.

düşmanlarının süratli ilerleyişleri onu bu uykudan ancak uyandırabildi.[62] Ünlü yüce gönüllülüğünün ve Roma adındaki görkemin, daha önce nasıl iki kez istiladan kendilerini kurtarmışsa şimdi de aynı kolaylıkla Galya'nın isyancı ordusunu yok edeceğini söylüyor, bununla övünüyordu. Maximianus'un bayrağı altında hizmet görmüş olan yetenekli ve deneyimli subaylar, artık dayanamayarak onun değersiz oğluna içerisinde bulunduğu büyük tehlikeyi anlatmak zorunda kaldılar. Onu hayrete düşüren bir serbestlikle, elinde kalan kuvvetleri sıkı bir disiplinle güçlendirerek felaketin önüne geçmesi gerekliliğini anlattılar. Maxentius'un para ve insan olarak hala büyük olanakları vardı. Pretoryen muhafızları, çıkarlarının ve güvenlerinin ne denli efendilerinin yaşamına bağlı olduğunu anlıyorlardı. Torino ve Verona ovalarına gömülen ordulardan daha çok sayıda askeri kapsayan yeni bir ordu oluşturuldu. İmparator, birliklerinin komutasını ele almaya pek yanaşmıyor gibiydi. Ters talihine neden olabilecek tehlikeli bir savaştan çok korkuyordu. Soyut olarak korku, boş bir inanç belirtisi olmakla birlikte, Maxentius ayrıca, yaşamını ve imparatorluğunu korkulu duruma düşmüş olarak gösteren falcıların ve kâhinlerin verdikleri haberleri de dinliyordu. Sonunda utanç, yerini cesarete bıraktı, onu savaş alanında görünmeye zorladı. Bu alçak zalim Roma halkının kınamasına dayanamadı: Her yanda kınama sesleri çınlıyordu. Tasasız hükümdarı alçaklıkla suçlayan ve rakibinin kahramanca cesaretini kutlayan kalabalık halk kitleleri, büyük gürültülerle sarayın kapılarında gösteri yapıyorlardı.[63] Roma'dan ayrılmadan önce Maxentius, *Sibylline* yazmalarına danıştı. Bu eski tanrısal seslenişlerin yazmalarını bekleyen muhafızlar alınyazısının gizlerini bilmeseler de bu dünyanın yolu ve yöntemini yetkin bir biçimde biliyorlardı. Orduların alınyazısı ne olursa olsun, mevcut duruma uygun ve

62. Marki Maffei, 312 yılının 1 Eylül'ünde Constantinus'un henüz Verona'da olduğu ve bu hükümdarın Cisalpine Galya'sını ele geçirdiği zaman başlayan konsüllerin toplanma çağrılarına ilişkin anılmaya değer tarih kanısını büyük ölçüde olası kılmıştır.
63. Bkz. *Panegyr. Vet.*, XI, 16; Lactantius, *de M. P.*, b. 44.

kendi ünlerini kurtaracak nitelikte, çok dikkatli yanıt verdiler.[64]

Constantinus'un süratli ilerleyişi, Caesar'ların ilki tarafından İtalya'nın hızlı fethiyle karşılaştırıldı. Bu dalkavukça koşutluk gerçekte tarihin akışına da uygundur, çünkü Verona'nın teslim olmasıyla savaşın kesin sonucunun alınması arasında yalnızca elli sekiz gün geçmiştir. Constantinus, zalimin korkuya kapılma öğütlerini dinlemesinden ve ihtiyatlı davranarak son umutlarını bir genel savaş riski yerine Roma'nın içerisine kapanmakta bulmasından kaygılanıyordu. O takdirde, büyük erzak ambarları, her türlü açlık tehlikesine karşı Maxentius'u güven altında tutacaktı. Constantinus, hiçbir önelden acı çekmesi söz konusu olmadığı halde, imparatorluk kentini kılıç ve ateşle yakıp yıkmak zorunda kalacak, bu da amacının ya da daha çok iç savaşın bahanesi olarak katlandığı zahmetlerin ödülü haline gelmiş olacaktı.[65]

Maxentius ile birliklerinin, Roma'ya yaklaşık dokuz mil uzaklıktaki[66] Saxa Rubra denilen yerde savaş durumuna girmiş olduklarını görünce Constantinus şaşırmakla birlikte keyiflendi de.[67] Bu ordunun geniş cephesi, çok büyük ovayı kaplıyordu. Arkaya doğru derinliği, ardını örten ve çekilmesini kesen Tiberis'e dek uzanıyordu. Önemle belirtilmektedir ve biz de inanabiliriz ki Constantinus lejyonlarını büyük bir ustalıkla savaş düzenine sokmuş, kendisi için tehlikeli ve yiğitliğini göstereceği bir noktayı seçmiştir. Silahlarının parıltısı içinde, rakip ordunun süvarileri üzerine kendisi saldırıya geçti. Bu korkunç saldırı anılmaya değer

64. "Illo die hostem Romanorum esse periturum." Yenilen hükümdar birdenbire Roma'nın düşmanı kesiliyordu.

65. Bkz. *Panegyr. Vet.*, IX, 16, X, 27. Bu hatiplerden ilki, Maxentius'un Afrika ve adalardan getirttiği buğday yığınlarından abartıyla söz ediyor. Bununla birlikte, Eusebius'nin dediği gibi bir kıtlık olduğu gerçekse (*Vit. Constantin.*, 1, I, b. 36) bunun imparator ambarlarının sadece askerlere ayrılmış olmasından ileri gelmiş olduğu düşünülebilir.

66. Maxentius.... "andem urbe in Saxa Rubra, millia ferme novem aegerrime progressus." Aurelius Victor (Bkz. Cellarius, *Geograph. Antiq.*, c. 1, s. 463). Saxa Rubra, üç yüz Fabii'nin şanlı ölümü ve değeriyle ün salmış küçük bir dere olup Cremera yakınındadır.

67. Ardını Tiberis'in örttüğü ve Maxentius'un ordusu tarafından tutulan yer olup iki övgücü (Panegyrists) tarafından çok büyük bir parlaklıkla betimlenmişlerdir. (IX, 16; X, 28).

o günün alınyazısını da belirlemiş oldu. Maxentius'un süvarileri başlıca, Moor'lardan ve Numidia'lılardan kurulu hafif bir birlikle, ağır zırhları hareket yetilerini kesen zırhlı atlılardan oluşuyordu. Bu süvari birliği, Afrikalılara oranla daha sıkı olan ve hız bakımından daha ileri durumdaki Galyalı atlıların coşkunluğuna dayanamadı. İki kanadın çökmesi piyadeyi meydana çıkarmış oluyordu. Disiplinsiz İtalyanlar, her zaman tiksindikleri ve artık korkmadıkları bir zalimin bayraklarını sevinçle bir yana attılar. Günahlarının büyüklüğü kendilerini bağışlanmaz kılan ve buna kendileri de inanan pretoryenler, öç almak için, umutsuzlukla vuruşmayı sürdürüyorlardı. İnatla yineledikleri atılışlara karşın bu yiğit askerler utkuyu elde edemediler ama onurlu bir ölüme kavuştular. Cesetlerinin, savaş için kendilerine ayrılmış olan yeri örttüğü görüldü.[68] Karışıklık genel bir hal aldı. Yeniden birleşme olasılığı kalmayan Maxentius'un binlerce ve binlerce askeri yatışmak bilmez bir düşmanın önünde kaçarak Tiberis'in derin ve hızlı sularına gömüldüler. İmparator da Milvian Köprüsü'nden geçerek canını kente atmak istediyse de binlerce kaçak bu dar geçidin üzerinden yol bulmaya çalışarak sıkışıklık yarattığından, ırmağa düştü ve üzerindeki silahların ağırlığı yüzünden hemen boğuldu.[69] Çok derinde, Tiberis'in balçığına gömülmüş olan cesedi, ertesi gün zorlukla bulunabildi. Bir mızrağın ucuna geçirilen başının görülmesi halkı, kurtulduğuna inandırdı. Romalıların bağlılık ve minnet alkışlarıyla karşılanan Constantinus, yetenekleri ve değerleri yüzünden, yaşamının en parlak zaferini

68. "Exceptis latrocinii illius primis auctoribus, qui desperata venia ocum quem pugnae sumpserant texere corporibus." (*Panegyr. Vet.*, IX, 17.)

69. Hemen arkasından çok gülünç bir söylenti dolaşmaya başladı. Denildiğine göre, geri çekilmek için hiçbir önlem almamış bulunan Maxentius, yenenin ordusunu yok etmek üzere çok ustaca bir tuzak tasarlamıştı. Köprü tahta olduğundan Constantinus yaklaşınca sökülecekti ama ne çare, kaçan İtalyanların ağırlığına dayanamayarak yıkıldı. (*Hist. des Empereurs*, c. IV, kısım 1, s. 576)'da Tillemont, bu kanının saçmalığına karşın, Eusebius'un tanıklığının Lactantius'un, Nazarius'un ve adı bilinmemekle birlikte çağdaşları olan yazarın (ki dokuzuncu övgüyü yazmıştır) suskunluğuna da yansıtılması gerekip gerekmediğini önemle inceliyor.

elde etmekle mutluydu.[70]

Bu hükümdarın, utkudan sonra yarlıgaması övülmeye değer değilse bile aşırı bir sertlikle de suçlayarak kınanamaz.[71] Eğer kendisi yenilseydi o ve ailesi ne gibi duyguya kapılabilecekse yeniklere karşı aynı davranışta bulundu. Maxentius'un iki oğlu öldürüldü, bütün soyu özenle yok edildi. En sadık hizmetkârlarının da onun mutlu zamanlarını ve cinayetlerini nasıl paylaşmışlarsa, alınyazısına da öylece ortak olmaları gerekirdi. Ne var ki Romalılar bağırarak çok sayıda kurban isteyince imparator, dalkavukluğun olduğu kadar hıncın da dile getirdiği bu aşağılık haykırışlara kuvvetle ve insanlıkla karşı koydu. Jurnalciler cezalandırıldı, gözleri korkutuldu. Adaletsiz bir zalimin sürgün cezasına çarptırdığı kimseler yurtlarına döndüler, malları kendilerine geri verildi. Genel bir af, halkın ruhunu huzura kavuşturdu, İtalya'da ve Afrika'da mal güvenliğini sağladı.[72] Constantinus ilk kez giderek senatoyu onurlandırdı, alçak gönüllü bir söylevle hizmetlerini ve başarılarını anlattı. Bu ünlü meclis için en içtenlikli saygı beslediğini dile getirdi, onun eski saygınlığını ve ayrıcalıklarını yeniden kuracağına söz verdi. Bu kabataslak inancalar, senatonun kullanmayı sürdürdüğü onur unvanları verme yetkisiyle ona da sunduğu boş unvanlarla ödenmiş oldu. Constantinus'un otoritesini onamaya cesaret göstermeksizin, görkemli bir kararnameyle, ona, Roma dünyasını yöneten üç *Augustus* arasında ilk sıra verildi.[73] Bu bü-

---

70. Zosimus, 1, II, s. 86-88) ve biri birkaç ay sonra söylenmiş, iki övgü, bu büyük savaş üzerine en aydınlık fkri vermektedirler. Lactantius, Eusebius ve Epitomes bile birkaç yararlı ayrıntıyı aktarmaktadırlar.

71. Zosimus, Constantinus'un düşmanı olduğu halde Maxentius'un yalnız pek az sayıda arkadaşının öldürülmüş olduğunu kabul ediyor (1, II, s. 88). Ne var ki Nazarius'un anlamlı parçasını dikkatle gözden geçirebiliriz (*Paneg, Vet.*, X, 6): "Omnibus qui labefactari statum ejus poterant cum stirpe deletis." Öbür hatip (*Panegyr. Vet.*, IX, 20 21) Constantinus'un, Roma'ya girdiği zaman Cinna'nın, Marius'un ve Sylla'nın zalim katliamlarına hiçbir biçimde öykünmediğine dikkati çekmekle yetiniyorlar.

72. Bkz. iki *Panegyrics*, ve *Theodosian Code*'da 312 ve 313 yılları kanunları.

73. *Panegyr. Vet.*, IX, 20. Lactantius, *de M. P.*, b. 44. Caesar'ların kuşkusuz en eskilerinden biri olan Maximinus, Augustus'lar arasında ilk sırayı haklı bir nedenle aldığını iddia etmekteydi.

yük utkunun anısını sonsuzlaştırmak üzere oyunlar ve bayramlar konuldu, Maxentius hesabına yapılmış birçok yapı onun mutlu rakibinin adına kurulmuş hale çevrildi. Constantinus zafer anıtı bugün sanattaki gerileyişin hazin bir kanıtı, çok aşağılık bir övüncün acayip bir tanığı halinde hala durmaktadır. İmparatorluk başkentinde bu kamusal anıtı süslemeye yetenekli bir yontucu bulma olanağı yokmuş gibi, bir büyük hükümdarın anısına duyulması gereken saygı gereğine aldırmaksızın, terbiye kurallarını da hiçe sayarak, Trajanus takının en güzel süslemeleri söküldü. Kişilerin, zamanın, görülen işlerin ve karakterlerin ayrılığı hiç hesaba katılmadı. Constantinus'un hiçbir ilişkisi bulunmayan Partlar secdeye kapanmış olarak görülmektedir. Eski eser uzmanları, Constantinus'un armaları üzerinde Trajanus'un başını gözlemleyebilmektedirler. Boşlukları doldurmak üzere eskilerine eklenen süslemeler ise çok biçimsiz ve kaba olarak işlenmiştir.[74]

Öç almak kadar politik olarak da pretoryenliğin kaldırılması gerekiyordu. Maxentius'un yeniden ele alarak sayılarını ve ayrıcalıklarını artırdığı bu kendini beğenmiş birlikler Constantinus tarafından tam anlamıyla ortadan kaldırıldı. Tahkimatlı ordugâhları yıkıldı, savaş sonunda kalmış olan pretoryenler lejyonlara dağıtıldı, bir daha tehlikeli olamayacak biçimde, belki yararları dokunması için imparatorluk sınırlarındaki birliklere gönderildiler.[75] Görevleri Roma'da olan birlikleri ortadan kaldırmakla Constantinus, senatonun ve halkın saygınlığına da öldürücü bir darbe indirmiş oluyordu. Silahtan arındırılmış başkent, uzaktaki bir efendinin ihmaline ya da sataşmalarına karşı korumasız kalmıştı. Romalıların, can çekişmekte olan özgürlüklerini korumak için gösterdikleri son

74. "Adhuc cuncta opera quae magnifice construxerat, urbis fanum atque basilicam, Flavii meritis patres sacravere." (Aurelius Victor) Trajanus süslemelerinin çalınışı için Bkz. Flaminius Vacca, *apud Montfaucon, Diarium Italicum*, s. 150 ve *l'Antiquite Expliquee*, c. IV, s. 171.

75. "Praetoriae legiones ac subsidia factionibus aptiora quam urbi Romae, sublata penitus; simul arma atque usus indumenti militaris." (Aurelius Victor). Zosimus (1, II, s. 89) bu olaydan bir tarihçi olarak söz ediyor. Dokuzuncu Panegyric'de görkemli olarak dile getirilmiştir.

çabada bir vergi kaygısının anlan önce Maxentius'u tahta geçirme koşuluna bağlamış olduğunu gözlemleyebiliriz. Karşılıksız bir bağış adı altında Maxentius senatodan bu vergiyi isteyince, yalvara yakara Galya hükümdarının yardımını dilemişlerdi. Constantinus, zalimi yendi ve bu bağışı sürekli bir vergiye dönüştürdü. Bir bildiri yayınlamaya zorlanan senatörler yetkilerine uygun olarak, çeşitli sınıflara ayrıldılar. En zenginleri yıllık olarak sekiz altın lira ödüyordu. İkinci sınıftan dört ve sonuncu sınıftan iki altın lira istendi. Fakirlikleri nedeniyle vergi dışı bırakılmaları gerekenler bir altının onda yedisini ödeyeceklerdi. Bu meclisin üyelerinden başka, oğulları, torunları, ana babaları da senatör saygınlığına bağlı olarak yararlandıkları ayrıcalıklardan dolayı yüksek vergiler ödüyorlardı. Bu denli yararlı bir sınıfta bulunan kimselerin sayısını artırmak için Constantinus'un gösterdiği özene şaşmamak olası değildir.[76] Maxentius'un yenilgisinden sonra zafer kazanmış olan imparator Roma'da yalnızca iki ya da üç ay kaldı. Yaşamının geri kalan bölümünde bu kente saltanatının onuncu ve yirminci yıllarında yapılan törenlere katılmak üzere ancak iki kez geldi. Her an hareket halinde bulunan Constantinus, askerlerine talim ve manevralar yaptırmakla ve eyaletlerin durumunu incelemekle vakit geçiriyordu. Treves, Milano, Aquileia, Sirmium, Naissus ve Selanik sırasıyla oturduğu kentlerdi. Bu durum, Avrupa ile Asya sınırlarının birleştiği yerde Yeni Roma'yı kuruncaya dek böylece sürdü.[77]

İtalya'ya yürüyüşe geçmeden önce, İllirya eyaletleri hükümdarı olan Licinius'un dostluğu ya da hiç değilse yansızlığı üzerinde kanı edinmişti. Constantinus bu hükümdara kız kardeşi Constantina

76. "Ex omnibus provinciis optimates viros Curiae tuae pigneraveris ut Senatus dignitas... ex totius Orbis flore consisteret." (Nazarius, *Panegyr. Vet.*, X, 35). *Pigneraveris* söğcüğü bir gönül yüceliği belirtisi olarak kullanılmış olabilir. Senatörler üzerine konulan vergiler için, Zosimus (1, II, s. 115), Godefroy'un bilimsel notu ile *Theodosian Code*'unun altıncı kitabının ikinci adına ve *Memoires de l'Academic des Inscriptions*'a (c. XXVIII, 7261) bakınız.

77. *Theodosian Code* bize imparatorların gezilerini anlatmakla başlıyor. Ne var ki yerlerin ve zamanların tarihleri, kopya çıkaranların ihmali yüzünden bozulmuştur.

için söz vermişti. Evlenme töreni, savaşın bitişine dek ertelenmişti. Bu tören için kararlaştırılan Milano kentinde iki hükümdarın buluşması, çıkarlarını ve ailelerini birleştirme gereğinin belirtisi olarak yorumlanmıştı.[78] Genel sevinç arasında ansızın birbirlerinden ayrılmak zorunda kaldılar. Frankların bir akını haberi üzerine Constantinus, Ren kıyılarına doğru uçarcasına koştu. Silah elde ilerleyen Doğu hükümdarının yaklaşmakta oluşu, Licinius'u ona karşı çıkmaya zorlamış oldu. Maximinus'un Maxentius ile gizli ittifakı vardı. Onun başına gelenlerden cesareti kırılmayan Maximinus bir iç savaşla şansını denemeye karar verdi. Sert kış koşullan içerisinde, Suriye'den Bitinya sınırlarına geldi. Mevsim elverişsizdi. Çok sayıda insan ve hayvan karlar içinde yok oldular. Durmadan yağan yağmur yolları geçilmez hale soktuğundan, zorlu yürüyüşlerini izleyemeyen büyük bir kısım levazımı geride bırakmaktan başka çare bulamadı. Bu olağanüstü sürat çabasıyla Trakya Bosphorus'unun kıyısına vardığı zaman ordusu dökülür duruma gelmiş olmakla birlikte yine de çok büyüktü ve Licinius'un adamları Maximinus'un yaklaştığını haber aldılar. Bizans, on bir gün dayandıktan sonra kapılarını Maximinus'a açtı. Hükümdar bir süre Heraclea'nın kuşatılmasıyla durakladı. Bu kenti aldıktan sonra Licinius'un yalnızca on sekiz mil uzakta olduğunu öğrenince buna şaşıp kaldı. Her iki hükümdar da karşılıklı birbirlerinin yandaşlarını kandırmaya çalışarak yaptıkları sonuçsuz bir görüşmeden sonra silaha başvurdular. Asya hükümdarı, iyi disiplinli gazilerden oluşan yetmiş binden çok sayıda askerin bulunduğu bir orduya komuta ediyordu. Yaklaşık otuz bin İlliryalı askeri bulunan Licinius, baştan sayı üstünlüğü karşısında bunalım geçirdi. Askerî yetenekleri ve birliklerinin sıkı duruşu savaşın akışını değiştirdi ve kesin bir galibiyet kazandı. Maximinus'un kaçışı sırasında gösterdiği inanılmaz hızlılık, ona savaş alanındaki

78. Zosimus (1, II, s. 89) Constantinus'un, savaştan önce kız kardeşi için Licinius'a söz kestiğine dikkati çekmektedir. Genç Victor'a göre, Diocletianus, düğüne çağrılmıştı. Bu hükümdar, yaşını ve rahatsızlıklarını ileri sürerek özür dilediyse de aldığı ikinci mektupta kendisi Maxentius ve Maximinus yandaşlığıyla suçlanıyor ve kınanıyordu.

değerinden çok daha büyük ün kazandırmıştır. Yirmi dört saat sonra Maximinus sapsarı, tirtir bir halde ve imparatorluk süs ve takıları dökülmüş olarak yenilgiye uğradığı yerden yüz altmış mil uzaktaki bir kentte, Nikomedia'da ortaya çıktı. Asya'nın zenginlikleri henüz tükenmiş değildi. Deneyimli askerlerin en değerlileri şu son yenilgide yok olmuşlarsa da zamanla Suriye ve Mısır'da çok sayıda yeni birlikler oluşturabilirdi. Ne var ki bu mutsuzluğa uğradığının üçüncü ya da dördüncü ayına kadar yaşayabildi. Tarsus'a gelen haberler birbirini tutmuyordu: Umutsuzluktan, zehirden ve tanrısal adalettin çarpmasından öldüğü söyleniyordu. Yetenekler ve erdemlerden yoksun olan Maximinus için ne halktan ne de askerlerden üzüntü ve acıma sesi duyulmadı. Bir iç savaşın tedhişlerinden kurtulan doğu eyaletleri, Licinius'un hükümdarlığını sevinçle tanıdılar.[79]

Yenik imparator, sekiz yaşında bir oğlan ve yedi yaşında kadar bir kız olmak üzere iki çocuk bırakmıştı. Bu denli küçük yaşın masumluğu ancak acıma uyandırabilirdi. Ama böyle bir duygu Licinius'ta çok zayıftı ve bu zayıf acıma duygusu, hasmının adını ve anısını söndürmesine engel olamadı. Severus'un oğlunun ölümü, ne politika ne de öç alma onu yok etmeye mahkûm etmiş olmadığı için daha az hoş görülebilirdi. Yenen, mutsuz Severianus'un babasından şikâyetçi değildi. Severus'un, imparatorluğun uzak bir kesimindeki kısa ve olaysız sürmüş saltanattı unutulup gitmişti bile. Ama Candidianus'un öldürülmesi bir kan dökücülük eylemi ve kapkara bir nankörlüktü. Candidianus, Licinius'un dostu ve iyilikçisi olan Galerius'un çocuğuydu. Babası, ölürken, onun, imparatorluk tacını taşıyabilmesi için daha pek genç olduğunu düşünmüştü. Kendisinin imparatorluk erguvanı kuşandırdığı hükümdarların koruması altında oğlunun huzur içinde ve onurlu bir yaşam sürdürebileceğini umuyordu. Candidianus o sırada yirmi yaşında kadardı. Ne göze çarpan bir değeri ne de

79. Zosimus, Maximinus'un yenilgisini ve ölümünü doğal haller olarak aktarıyor. Lactantius ise (*de M. P.*, b. 45-50) bunları tanrısal mücizenin eliyle olmuş gibi yorumluyor ve bu konu üzerinde çok duruyor. O sıralarda Licinius, kilisenin koruyucularından biriydi.

tutkusu olmadığı halde sırf parlak aile adı, Licinius'un kıskançlığını tutuşturmaya yetti.[80] Onun zulmünün masum ve ünlü kurbanlarına Diocletianus'un karısını ve kızını da katabiliriz. Bu hükümdar, Galerius'a Caesar unvanını verirken, mutsuz serüvenleri çok ilginç bir trajediye konu olabilecek kızı Valeria'nın bu yeni Caesar'la evlenmesine de razı olmuştu. Valeria, bir kadının görevlerini fazlasıyla yerine getirmişti. Çocuğu olmayınca, kocasının, evlilik dışı doğmuş oğlunu evlat edinmek istedi ve mutsuz Candidianus'a karşı gerçek bir annenin sevecenliğini ve özenini gösterdi. Galerius son nefesini verince dul kadının çok büyük serveti Maximinus'un aç gözlerini iştahlandırdı, ayrıca çekiciliği de isteklerini dürtükledi.[81] Kendisi o sırada evliydi. Roma yasaları boşanmayı kabul ediyordu ve zorbanın şiddetli tutkuları ivedi bir karar bekliyordu. Valeria'nın yanıtı bir hükümdar kızı ve karısına yaraşır biçimde oldu. Bu yanıtta yalnızca, mutsuz durumunun gerektirdiği dikkat ve özeni belirtti. "Benim mensup olduğum soy katında ve benim karakterimdeki bir kadının ikinci bir evlenmeyi düşünmesine onurca izin verilseydi bile, benim kocam ve kendilerinin iyilikçisi olan bir ölünün naaşı henüz soğumamışken hükümdarın bu yoldaki önerisini dinlemeyi en azından yol ve yöntem yasaklayacaktır. Şu yas giysilerine bakınız. Bunlar, ruhumun, içerisinde boğulduğu acıyı anlatmaktadır. Sadık ve sevgili karısını boşayabilen zalim ve kararsız bir kimsenin inancalarına nasıl güvenebilirim?"[82] diyordu yanıtında Valeria. Bu ret karşısında Maximinus'un sevgisi kızgınlığa dönüştü. Kendi istek ve emellerine göre yargıç ve tanıklara her zaman sahip olduğun-

80. Lactantius (*de M. P.*, b. 50). Aurelius Victor, Licinius ile Constantinus'un utkuyu kullanışlarındaki ayrılığı pek az sözle geçiştiriyor.

81. Maximinus, cinsel iştahını uyruklarından yararlanarak gideriyordu. Hadım ağaları, kadınları ve bakireleri kaçırıp getiriyorlar, vücutlarının hiçbir yeri hükümdarın sevip okşamasına değer olmaz halde bulunmaması için en gizli yerlerini derin bir merakla inceliyorlardı. Sakınma ve istememe hıyanet suçu olarak nitelendiriliyordu. Zalim hükümdar, arzularına teslim olmayı reddeden kadınları boğduruyordu. Yavaş yavaş bir âdet haline gelen uygulamaya göre, imparatorun izni olmadan kimse evlenemiyordu, "Ut ipse in omnibus nuptiis praegustator esset." (Lactantius, *de M. P.*, b. 38).

82. Lactantius, *de M. P.*, b. 39.

dan yasal yoldan hıncını gizlemesi zor olmadı. Valeria'nın ününe de ve huzuruna da saldırıya geçti. Bu mutsuz prensesin mallarına el kondu; yanındaki harem ağaları ve hizmetkârları en acı işkencelere çarptırıldı; Valeria'nın dostluğunu kazanarak onurlanmış birçok erdemli ve saygıdeğer hanımefendi, zina suçlamasıyla iftira edilerek ölüm cezasına çarptırıldılar. İmparatoriçenin kendisi ve annesi Prisca da Suriye çöllerinin ortasındaki bir köyde sürgün yaşamı geçirmeye mahkûm edildiler. Otuz yıl boyunca onların yüce saygınlığına hürmetle bağlı kalmış olan doğu eyaletlerinde kentten kente alçakça sürüklenerek utanç ve sefalet içerisinde sergilendiler. Diocletianus, kızının alınyazısını yumuşatmak için birçok yararsız girişimlerde bulundu. Valeria'nın Salona'daki inzivagâhına gelmesine ve yaslar içerisinde bulunan babasının son nefesinde bulunmasına izin verilmesini istiyordu.[83] "Kendisine imparatorluk erguvanı verdiği bir hükümdardan," diyordu Maximinus'a, "beklediği tek lütuf." Diocletianus yalvarıyor, ama daha ileri gidemiyordu. Onun ricaları soğuk biçimde ve hakaretle karşılandı. Kendini beğenmiş zalim, Diocletianus'u yalvartmaktan ve kızına suçluluk kondurmaktan zevk alıyordu. Maximinus'un ölümü, imparatoriçelere, talihlerinde değişiklik olacağı umudunu uyandırmıştı. Ortalığın karışması muhafızların sert hareketlerini yavaşlatmıştı. Sürgünde bulundukları yerden kaçma, dikkatle ve tebdil giysilerle Licinius'un sarayına teslim olma olanağını buldular. Bu hükümdarın saltanatının ilk günlerinde ve genç Candidianus'a karşı gösterdiği saygılı kabul Valeria'da bir hoşnutluk yarattı; Bundan böyle kendi yaşamını ve manevi evladının geleceğini acıların beklemediğine inandı. Bu iyimser umutlan kısa bir süre sonra şaşkınlık ve dehşet izledi, Nikomedia Sarayı'nı kanlara boğan öldürmeler Maximinus'un tahtına ondan daha yabani bir zalimin geçtiğini Valeria'ya öğretmiş oldu. Valeria, güvenliğini kaçmakta gördü ve yine annesi Prisca ile imparatorluğun eyalet-

83. Sonunda Diocletianus gönderdi, "cognatum suum, quendam militarem ae potentem virum", kızı için şefaat olmak üzere (Lactantius, *de M. P.*, b. 411). Hangi kimsenin kullanıldığını anlamak için dönemin tarihini yeteri kadar bilmiyoruz.

lerinde, tanınmayacak biçimde tebdil olarak gezdi.[84] Sonunda Selanik'te görülerek yakalandılar. Daha önce verilmiş olan ölüm kararına uyularak başlan kesildi ve bedenleri denize atıldı. Halk bu hüzün verici manzarayı korku ve şaşkınlıkla izliyordu. Ne var ki bir muhafız askerin şiddet hareketleri acıyı ve nefreti boğazlarda tıkalı bıraktı. İşte Diocletianus'un karısıyla kızının acı sonları böyle oldu. Talihsizliklerinden dolayı onlara acıyoruz. Hiçbir suçları olmadığını görüyoruz. Licinius'un canavarlığı karşısında oluşturulabilecek düşünce, öcünü daha gizli ve hale yola uydurarak almakla yetinmemiş olmasının şaşırtıcılığıdır.[85]

Artık Roma dünyası Constantinus'le Licinius arasında bölüşülmüş durumdaydı. Birincisi Batı'yı yönetiyor, öbürüyse Doğu eyaletlerinde yasalar çıkarıyordu. Umut edilebilirdi ki bu galipler, iç savaşlardan yorgun düşmüşler, aralarında resmen olduğu kadar özel olarak da anlaşmışlar, her türlü tutkularından vazgeçmişler, hiç değilse bu gibi tasarılarını başka bir zamana ertelemişlerdir. Ama Maximinus'un ölümünden sonra ancak bir yıl geçince bu iki galip hükümdar, ordularını birbirlerine karşı harekete geçirdiler. Constantinus'un dehası, başarılan ve girişimci ruhu, ilişki kesilişini onun başlattığı izlenimini vermektedir. Ne var ki Licinius'un kalleş karakteri en az olasılıklı kuşkulan bile haklı çıkarır. Tarihin bu olay üzerine tuttuğu zayıf ışıkta[86] Licinius'un, taht arkadaşının otoritesine karşı düzenleriyle bir fesat hareketi oluşturduğu anlaşılmaktadır. Constantinus, kız kardeşi Anastasia'yı, çok zengin ve ünlü bir soydan gelen Bassianus ile evlendirmiş, enişteşini

84. "Valeria quoque per varias provincias quindecim mensibus plebeio cultu pervagata." (Lactantius, *de M. P.*, b. 51). On beş ayın, sürgünden mi yoksa kaçtığı tarihten mi başlayarak hesaplandığı bilinmiyor. *Pervagata* deyimi, bize göre ikinci olasılık anlamına işaret ediyor. O takdirde Lactantius'un eserinin Licinius ile Constantinus arasındaki birinci iç savaştan sonra yazıldığını kabul etmek gerekecektir (Bkz. Cuper, s. 254).

85. "Ita illis pudicitia et conditio exitio fuit." Lactantius, *de M. P.*, b. 51). Diocletianus'un karısı ve kızı için (doğal acımayla birlikte memnunlukla) çok haksızlıkla davranıldığını anlatıyor.

86. Merak ederek Valesian'ın metnini (s. 713) görmek isteyecek olan okuyucu, beni, sorumsuzca kötü yorum yapmakla suçlayacaktır. Ama dikkatle incelediği zaman benim yorumumun olası ve mantıksal olduğunu fark edecektir.

Caesarlığa yükseltmişti. Diocletianus tarafından kurulan yönetim düzenine göre İtalya'nın, belki Afrika'nın da bu yeni hükümdarın, İmparatorluk içerisindeki yönetim bölgesini oluşturması gerekiyordu. Ne var ki verilen sözün yerine getirilmesi zaman bakımından birtakım ertelemelere uğruyor ya da çekici olmayan koşullar ileri sürülüyordu. Bassianus'un elde etmiş olduğu ayrıcalıklı saygınlığın verdiği bağlılık, güçleneceği yerde bu gibi durumlar yüzünden sarsıntı geçirmeye başlamıştı. Licinius de onun seçilmesini onaylamıştı. Bu düzenci hükümdar, gizli adamları aracılığıyla, yeni Caesar'la gizli ve tehlikeli bir iletişim sağladı, onun hoşnutsuzluklarını artırarak imparatorun adaletinden beklediğini silah zoruyla koparmak gibi ataklık yoluna kaydırmaya kalkıştı. Ama Constantinus onlar harekete geçmeden önce bütün komployu ortaya çıkardı. Hemen Bassianus'un evliliğini feshetti, imparatorluk erguvanını geri aldı, hainliği ve nankörlüğü nedeniyle hak ettiği cezaya çarptırdı. Licinius'a o, kendi bölgesinde sığınmaya gelen suçluları geri vermesi için başvurduğu zaman, yüksekten atarak terslemesi, onun kalleşliğini de ortaya koymuş bulunuyordu. İtalya sının üzerindeki Aemona'da, Constantinus'un heykellerine karşı işlenmiş yakışıksız hareketler iki hükümdar arasındaki bozuşmanın işareti sayıldı.[87]

İlk savaş Cibalis adındaki, Sirmium'un elli mil yukarısında, Save üzerinde, bir Pannonia kentinde oldu.[88] İki hükümdarın az kuvvetlerle savaşa girmiş olmalarından şu kanıya varılabilir ki biri birdenbire kışkırtılmış, öbürüyse ansızın baskına uğramıştır. Doğu hükümdarının otuz beş bin askeri vardı. Batı hükümdarının

87. Bugünkü adı Laybach olan Aemona'nın Carniola'daki konumu için D'Anville (*Geographie Ancienne*, c. 1, s. 187), görünüşe göre bir sanı verebilir. Julian Alplerinin kuzeydoğusunda bulunmakla bu önemli yer, doğal olarak İtalya hükümdarıyla İllirya hükümdarı arasında bir çekişme konusu oldu.

88. Cibalis ya da Cibalae (ki adı hâlâ, bilinmeyen Swilei örenlerinde korunmuştur) İllirya'nın başkenti Sirmium'dan yaklaşık elli mil ve Save ile Tuna'nın birleştikleri yerde kurulmuş olan Taurunum, ya da Belgrad'dan yüz mil uzaklıktaydı. *l'Academie des Inscriptions* anılarında (c. XXVIII) d'Anville'in çok yetkin bir anısı bulunmakta ve bu anısında, Romalıların bu iki ırmak üzerinde kurdukları kentleri ve garnizonları tanıtmaktadır.

ordusunda ise ancak yirmi bin kişi bulunuyordu. Sayıdaki azlık arazideki elverişlilikle giderilmişti. Constantinus sarp bir tepe ile derin bir bataklık arasında yaklaşık yanın mil genişliğinde bir geçitte mevzilenmiş durumda, güven içerisinde düşmanı bekliyordu. İlk saldırıyı püskürttü. Bu elverişli durumdan yararlanma kararıyla ovaya indi. Ne var ki İllirya'nın gazileri askerlik sanatını Probus'un ve Diocletianus'un okulunda öğrenmiş olan bir komutanın bayrağı altında toplandılar. İki tarafın da okları tükendi. Aynı gözüpeklikle savaşan rakip ordular, birbirlerine coşkuyla saldırdılar, kılıç ve kalkanlarla vuruştular. Yenenin belli olmadığı savaş günün doğuşundan gece yaklaşıncaya dek sürdü. Sonunda, Constantinus'un komutasındaki sağ kanat şiddetli bir saldırıyla sonucu elde etti. Akıllı bir çekiliş Licinius'un geri kalan kuvvetlerini kurtarmış oldu. Yirmi binden çok asker yitimine uğrayan bu hükümdar geceleyin, hareketli ve savaşı kazanmış durumdaki bir hasmın önünde güvenlik içinde kalamayacağını anlayarak, yiyecek ve cephanelerini bırakıp gizlice ve süratle süvarilerinin büyük bir bölümünü tehlikeli bölgenin dışına çıkardı. Gösterdiği ivedilik, Sirmium'da bıraktığı karısının, çocuklarının ve hazinelerinin de uğrayabilecekleri tehlikeyi ortadan kaldırmış oldu. Licinius bu kentin içerisinden geçti, Save üzerindeki köprüyü yıktıktan sonra Dacia ve Trakya'da yeni bir ordu oluşturmak için hemen işe girişti. Kaçarken, İllirya sınırı üzerinde komutan olarak bulunan Valens adındaki bir generaline, geçici olarak Caesar unvanını verdi.[89]

Trakya'daki Mardia ovası, birincisi denli çetin ve kanlılık bakımından ondan aşağı kalmayan ikinci bir savaşa sahne oldu. Her ordu da eşit bir değer ve disiplin sergilediler. Zafer, bir kez daha Constantinus'un üstün yeteneğiyle saptanmış oldu. Bu hükümdar, önemli bir tepeyi ele geçirmek üzere beş bin kişilik bir kuvveti oraya göndermişti. Savaşın kızışması nedeniyle, bu birlik düşmanın arkasına düştü ve büyük bir insan kıyımı meydana geldi. Bu-

89. Zosimus (1, II, s. 90, 91) bu savaşın çok ayrıntılı anlatımını yapıyor. Ne var ki Zosimus'un betimlemeleri askeri olmak yerine yazınsal nitelik taşımaktadır.

nunla birlikte, iki cephe halinde döğüşen Licinius'un lejyonları, savaşı olanaksız kılan gecenin bastırmasına ve Makedonya dağlarına doğru çekilmelerini sağlamasına dek savaş alanını bırakmadılar.[90] İki savaşın ve en yiğit gazilerinin verdiği kayıplar, kendini beğenmiş Licinius'u barış istemek zorunda bıraktı. Constantinus'un huzuruna alınan elçisi Mistrianus, yeniklerin dillerinden eksik etmedikleri ılımlılık ve insanlık kuralları üzerinde açıldıkça açıldı. En dokunaklı terimlerle, savaşın henüz bitmiş olmadığını ve neden olduğu zararların her iki tarafı da kaçınılmaz felaketlere sürükleyeceğini dile getirdi ve sözlerini şöyle bitirdi. "Efendilerim olan Licinius ve Valens, sağlam ve yüz kızartmayan bir barış önermek için bana yetki verdiler." Valens adını duyunca Constantinus tiksintisini ve hoşnutsuzluğunu saklayamadı. Üst perdeden konuşarak elçiyi yanıtladı: "Nankör bir yakınımızı cezalandırdıktan sonra batıda okyanus kıyılarından kalkarak, bunca büyük memleketleri aşıp çok sayıda zaferler kazanan bizler aşağılık bir köleyi taçlandırmak için buraya gelmedik. Valens'in tahttan indirilmesi anlaşmanın birinci maddesini oluşturacaktır." Durumun gereği bu utanç verici koşulun kabulünü zorunlu kıldı. Valens, birkaç günlük saltanattan sonra erguvanı ve yaşamını yitirdi.[91] Bu engel ortadan kaldırılınca Roma dünyasında huzur yeniden sağlanmış oldu. Arka arkaya uğradığı yenilgiler Licinius'un kuvvetlerini tüketmişse de cesaretini ve yeteneklerini geliştirmişti. Durumu hemen hemen umutsuzdu; ne umutsuzluğun çabaları çoğunlukla çok büyük olur. Dikkatli Constantinus, büyük ve gerçek bir üstünlüğü, üçüncü bir savaşın kuşkulu rastlantısına yeğ tutuyordu.

---

90. Zosimus, 1, II, s. 92, 93. Adı bilinmeyen Valesian, s. 713. Epitome'ler birtakım olayları veriyorlar ama çoğu zaman Licinius'la Constantinus arasındaki iki savaşı birbirine karıştırıyorlar.

91. Petrus Patricius, *Excerpt. Legat.*, s. 27. Raubpos'un "yakın"dan çok damat anlamına geldiği düşünülürse, baba adını alan ve bu görevleri yerine getiren Constantinus'un, babasının Theodora'dan olma öbür çocuklarını da evlat edindiği anlaşılabilir. Ama en tanınmış yazarlarda bu Yunanca sözcük, kimi zaman bir "koca", kimi zaman "kayınbaba" ve ara sıra da –doğrudan doğruya– akraba anlamında kullanılmaktadır (Bkz. Spanheim, *Observat. ad Julian. Orat.*, 1, s. 72).

Rakibi ya da yeniden dost ve kardeş diye anmaya başladığı Licinius'a Trakya'yı, Küçük Asya'yı, Suriye ve Mısır'ı bırakmaya razı oldu. Pannonia, Dalmaçya, Dacia, Makedonya ve Yunanistan eyaletleri Batı İmparatoru'na bağlandı, böylece Constantinus'un hükümdarlık alanı Caledonia sınırlarından Peloponnesus'un ucuna dek yayılmış oldu. Anlaşmaya özel hüküm de konularak imparatorların oğulları olan üç genç prensin, babalarına ardıl olmaları kabul edildi. Crispus ile genç Constantinus hemen, batıda Caesar olarak ilan edildiler. Doğuda, genç Licinius aynı saygınlığa erişti. Bu iki katlı onurun Constantinus ailesinde birleşmesi, onun asker ve devlet gücü bakımlarından üstünlüğünü gösteriyordu.[92]

Constantinus ile Licinius'un uzlaşması hınçla, yeni hakaretler ve tehlike korkusuyla zehirli bir temele dayanmaktaysa da sekiz yıl süreyle Roma dünyasını huzur içerisinde tutabildi. Bu dönemde çok yararlı imparatorluk yasaları düzenlemeleri başladıysa da Constantinus'un boş zamanlarını alan hukuk çalışmalarını buraya aktarmak güç olmayabilirdi ama bunlardan en önemlileri yeni politik ve dinsel düzene sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadırlar ancak saltanatının çok dingin geçen son yıllarında yetkin biçimde yürürlük kazanmışlardır. Bireylerin haklarıyla mülkiyetleri ve avukatlıkla ilgili bulunan bu yasalardan çoğu, imparatorluğun kamu hukukunu değil de özel yorumlara elverişli olduğu ve bunların yanında çıkartılan fermanlarla yine belirli hal ve koşulları düzenleyici nitelikte bulunmaları göz önünde tutularak bir genel tarih içerisinde yer almaya değmez görülmüşlerdir. Bununla birlikte, biri taşıdığı önemle öbürü ise pek eşine rastlanmaz niteliğiyle ele alınmaya değer: Birincisi en büyük insanlık duygusundan kaynaklanmaktadır.

92. Zosimus, 1, II, s. 93; Bilinmeyen Valesian, s. 713; Eutropius, X, 5; Aurelius Victor, *Euseb. in Chron*; Sozomen, 1. 1, 2. Bu yazarlardan dördü, Caesar'ların seçimi anlaşmada yer aldı, demektedirler. Şurası gerçektir ki genç Constantinus ile Licinius'un oğlu henüz dünyaya gelmiş değillerdi ve birincisinin Caesar'lığı çok olasıdır ki 317 yılının Mart ayında gerçekleşmiştir. Anlaşmada batı imparatorunun iki, doğu imparatorunun ise bir Caesar yaratabilecekleri hükme bağlanmıştı. Taraflardan her biri, seçimlerini diledikleri zaman yapabilirdi.

İkincinin aşırı sertliği onu çok ilginç kılmaktadır.

I. Eskilerce çok korkunç olduğu denli çok da alışılmış bir uygulama olan yeni doğmuş çocukları terk etmek ya da öldürtmek, özellikle İtalya'da her gün en çok rastlanan olaylardandı. Bunun nedeni yoksulluk ve vergi yükünün dayanılmaz ağırlığından başka vergi borcunu ödemekten aciz yükümlülere karşı maliye memurlarınca başvurulan haksız ve zalim yollardı. Ailesinin büyümesinden keyiflenmeyi akıllarına bile getiremeyen yoksul ya da yeteneksiz uyruklar, eza ve cefaya mahkûm bir yaşamın mutsuz armağanı olarak gördükleri çocuklarını kendilerinin bile dayanamayacakları yokluk ve perişanlıktan çekip atmayı gerçek bir sevecenlik sayıyorlar ve böyle hareket etmenin doğruluğuna inanıyorlardı. Belki de umutsuzluğun yeni ve çarpıcı örnekleriyle etkilenen insancıl Constantinus, önce İtalya'nın sonra da Afrika'nın tüm kentleri için bir buyruk çıkardı. Bu düzenleme gereğince, yargıç önünde, yoksullukları nedeniyle çocuklarını bakamayacaklarını beyan edenlere hemen ve yeterince yardım yapılması öngörülmektedir. Davranış pek görkemli olmakla birlikte bunun gerçekleştirilmesi için gerekli araçlar genel ve sürekli bir kolaylık ya da elverişlilik sağlaması konusunda açıklık getirmez biçimde saptanmıştı.[93] Övülmeye değer olmasına karşın bu yasa, sefilliği azaltmaktan çok artırmaya yaradı. Gerçekliğinde kuşku bulunmayan bu hukuk anıtı, halkının altında inlediği kusur ve mutsuzluklar tablosunu yüce gönüllü bir hükümdarın önüne sermek yerine kendi durumlarını yeğ tutan aşağılık hatiplerin tam tersini dile getirici ve onları susturucu bir nitelik taşımaktadır.[94]

II. İnsan doğasının en bağışlanabilir zayıflıklarından biri olan insan kaçırmaya karşı çıkarılmış Constantinus yasaları, bu suçun

93. *Codex Theodosian*, l, XI, başlık 27, c. IX, s. 188, Godefroy'un gözlemleriyle. Ayrıca bkz. 1, V, başlık 7-8.

94. "Omnia foris placita, domi prospera, annonae ubertate, fructuum copia." (*Panegyr. Vet.*, X, 38). Nazarius'un bu söylevi Caesar'ların "beş yıllığı günü"nde söylenmiştir (321 yılının 1 Mart günü).

kapsamına yalnız, yirmi beş yaşına varmamış özgür bir kadını şiddet kullanarak ailesinden çekip almayı değil, tatlı çekiciliğine kapılarak baba evini bırakıp gitmeyi de aldığı için bu insani zayıflıklara karşı pek de hoşgörülü sayılamaz. "Eylemi işleyen kaçak ölümle cezalandırılır. Eğer ölüm cezası, suçunun büyüklüğüyle orantılı bulunmazsa, canlı olarak yakılır ya da amfiteatrda yabani hayvanlara parçalatılır. Eğer bakire, aşığını kurtarma amacı gütmeden, kendi rızasıyla kaçırıldığını beyan eylerse o da öbürünün sonuna uğrar. Zorla ya da kendi isteğiyle kaçırılan kızın ana babası, kaçıranı adalet önüne çıkarmaya zorunludurlar. Eğer, başka işlerine dalıp bu saldırıyı görmezlikten gelir ve ailelerinin onurunu kurtarmak üzere onları evlendirme yoluna başvururlarsa, bu ana babalar da sürgün cezasına çarptırılır ve malları müsadereye uğratılır. Taraflardan biri köle olup da kaçırma ya da kandırmayı kolaylaştıran durumunda ise canlı olarak yakılır ya da ağıza eritilmiş kurşun boşaltmakla yapılan sistemli işkenceyle son nefesi verdirilir. Suç, kamuya karşı işlenen bir eylem niteliği taşıdığından yabancılar için de bu hükümler uygulanır. Davanın ilk soruşturması belirli bir yıl sayısıyla sınırlı değildir. Ceza hükmünün sonuçları, yasalara aykırı bir birleşmenin masum meyvesine dek yaygındır."[95] Çok ağır cezalar, insan yüreğindeki doğal eğilimlere boyun eğmek zorunda kalır. Bu buyruğun nefret uyandıran maddeleri sonraki saltanatlar döneminde yumuşatıldı ya da yürürlükten kaldırıldı.[96] Constantinus'un kendisi de çoğu kez genel hukuk kurallarının zalim ruhunu, yargılayıcı özel değiştirmelerle ılımlaştırdı. İşte bu hükümdarın huyu böyleydi; yasaları yayımlarken sert ve de zalim gibi görünüyor, uygulama sırasında savsayıcı ve hatta bağışlayıcı oluyordu. İmparatorun kendi karakterinde olsun, devlet yönetimi esaslarında olsun, za-

95. Constantinus'un Roma halkına uygulamasını emrettiği buyruk, Theodosian Code'dadir, 1, IX, başlık 24, c. III, s. 189.

96. Oğlu, bu yasayı değiştirmekle gerçek akla dayalı iyi niyetini göstermiştr: "Na sub specie atrocioris judicii aliqua in ulciscendo crimine dilatio nae ceretur." (*Cod. Theod.*, c. III, s. 193.)

yıftan da ileri bir şeyler bulunabileceği olası gibi görünüyordu.[97] Sivil yönetim, imparatorluğun savunması için girişilmiş askeri hareketlerle kesintilere uğrayabiliyordu. Caesar unvanıyla Ren komutanlığına getirilmiş olan en güzel umut halindeki genç prens Crispus, Franklar ve Almanlar üzerinde kazandığı çok sayıdaki zaferlerle değerini ve yeteneğini göstermişti. Bu sınırın ötesindeki barbarlara Constantinus'un büyük oğlundan ve torunundan korkmalarını öğretmişti.[98] İmparator, en önemli ve en güç koşulları olan Tuna eyaletlerini kendi elinde tutuyordu. Claudius ve Aurelianus'un saltanatları süresince olduğu gibi Gotlar, bu hükümdarların ölümünden sonra da iç kargaşa ve çekişmeler sırasında bile İmparatorluğun gücüne saygı göstermişler, onun askeri ağırlığını kendi üzerlerinde duymuşlardı. Ne var ki elli yıllık bir barış dönemi bu savaşçı ulusun gücünü onarmıştı. Eski zamanların mutsuzluklarını yeniden anımsaması söz konusu olmayan yeni bir kuşak yetişmişti. Maeotis'teki Sarmatlar da uyruk ya da müttefik olarak Gotların sancaklarını izliyorlardı. Bu birleşmiş barbarlar, ansızın İllirya eyaletlerine saldırdılar. Campona, Margus ve Bononia, anmaya değer birçok kuşatmaya ve savaşlara sahne oldu.[99] Constantinus inatçı bir dayanma ile karşılaştıysa da bu korkunç hasımları yere serdi. Gotlar, aldıkları ganimetleri geri vererek utançlı bir geri çekilme iznini satın alabildiler. Bu durum, İmparatorun tiksintisini gidermiş olmuyordu. Roma topraklarına saldırmaya cesaret etme küstahlığında bulunmuş olan bu barbarları cezalandırmaya karar verdi. Trajanus'un yaptırdığı köprüden lejyonlarıyla geçti.

97. Eusebius (*Vita Constant.*, 1, II, b. 1) kahramanının saltanatı sırasında, yargıçların ellerinde adalet kılıcının hareketsiz kaldığını söylemekten çekinmiyor. Kendisi de (1, IV, b. 29, 54) ve Theodosian Code de bu aşırı yumuşaklığın ne ağır suçların olmayışına ne de ceza yasalarının bulunmayışına bağlanabileceğini bize göstermektedir.

98. Nazarius, *Panegyr. Vet.*, X. Kimi madalyalar, Crispus'a karşı kazandığı utkuyu simgelemektedir.

99. Anlatısı her ne kadar açık ve kesin değilse de tarihçi Zosimus'a bakınız (1, s. 93, 94). *The Panegyric of Optatianus* (b. 23) Sarmetia'lıların Carpi ve Getae'lerle ittifakından söz ediyor ve çeşitli savaş alanları belirtiyor. Kasım ayında yapılan Sarmatia oyunlarının bu savaşın kazanılmasından dolayı her yıl kutlandığı düşünülebilir.

Dacia'nın en ulaşılmaz ve ıssız yerlerine dek ilerledi.[100] Sert bir öç alışın etkisi altında kalan ve yalvaran Got halkına, her istediği an kırk bin kişilik bir orduyu emrine vermeleri koşuluyla barış yapmaya razı oldu.[101] Bu gibi başarılar, kuşkusuz bu hükümdarı onurlandırır ve imparatorluğa yararlı olmuştur. Ama Eusebius'un abartılı savını doğrulayabileceklerinden kuşku duyulur. Bu kitap yazarının savına göre, Constantinus'un zafer kazanmış orduları çok değişik adlar ve yabani geleneklere sahip uluslara bölünmüş büyük bir ülke olarak bütün İskit şehirlerini boyunduruk altına aldı. Roma monarşisinin sınırları da kuzeyin en uzak bölgelerine dek genişlemiş oldu.[102]

Şan ve ünün bu denli yüksek katına erişen, Constantinus için, imparatorluğun daha uzun süre bölünmüş kalmasından rahatsızlık duymaması güç olurdu. Dehasının üstünlüğüne ve askerî kudretine güveni tam olarak hiçbir hakarete uğramadığı halde, ilerlemiş yaşı ve nefret edilen huyları nedeniyle alt edilmesi kolay bir hükümdarlık ortağını tahttan atmaya karar verdi.[103] Yaşlı imparator ise, tehlikenin yaklaşması üzerine yakınlarını olduğu denli düşmanlarını bile şaşırtan bir davranışla, birdenbire kendisini Galerius'un dostluğuna değer kılan ve imparatorluk erguvanını kuşanmasını sağlayan yiğitlik ve yeteneklerini yeniden takındı. Savaşa hazırlandı, doğu ordularını bir araya topladı,

---

100. *In the Caesars of Julian*'da (s. 329, Spenheim'in bilimsel eleştirisi, s. 252) Constantinus, Trajanus'un yenilgiye uğrattığı Dacia'yı eyalet olarak imparatorluğa katmış olmakla övünmektedir. Ne var ki Silenus öyle bir kam uyandırıyor ki Constantinus'un defneleri açar açmaz solan ve dökülen Adonis bahçesinin çiçeklerine benzemekteydi.

101. Jornandes, *de Rebus Geticis*, b. 21. Bu yazara tam olarak güvenmenin olası bulunup bulunmadığını bilemiyorum. Bu tür bir ittifakta çağımızın havası var; dördüncü yüzyılın başlarında kabul edilmiş kurallar ile hiçbir biçimde bağdaşamaz.

102. Eusebius, *in Vit. Constantin.*, 1, I, b. 8. Bununla birlikte bu kısım, Constantinus'un büyüklüğü üzerine yazılmış bir pasajdan alınmıştır ve bu hükümdarın Gotlarla yaptığı savaş için yazılmış bir tarihten aktarılmış değildir.

103. "Constantinus tamen, vir ingens, et omnia efficere nitens quae animo praeparasset, simul principatum totius urbis affectans, Licinio bellum intulit." (Eutropius, X, 5; Zosimus, 1, II, s. 89). Birinci iç savaş için gösterilmiş nedenler bütün gerçekliğiyle ikincisine de uygulanabilir.

birlikleri, Hadrianople (Edirne) ovasına yığarken gemileriyle de Hellespont'u kapadı. Ordusu yüz elli bin piyade, on beş bin süvariden oluşuyordu. Süvari askerleri Frigya (Phrygia) ve Kapadokya'dan alınmış olduğuna göre atların güzelliği kadar onlara binenlerin de gözüpeklikleri ve ustalıkları üzerine bir kanıya varılabilir. Üç çifteli üç yüz elli kadırga deniz filosunu oluşturmaktaydı. Mısır ve ona bitişik Afrika kıyısından yüz otuz gemi verilmişti. Gemilerden yüz onu Fenike'den ve Kıbrıs'tan geliyordu. Deniz ülkeleri olan Bitinya, İyonya ve Caria da geri kalan yüz on tanesini vermeye zorlanmışlardı.

Constantinus, birliklerinin Selanik'te buluşmalarını buyurdu. Bu birliklerin tutarı, piyade ve süvarisiyle birlikte, yüz yirmi bin kişiyi buluyordu.[104] Komutanları, onların savaşa hazır durumlarını keyifle izliyordu. Orduyu hasmınınkine göre sayı bakımından daha küçük ise de askerlik gücü bakımından daha yüksek sayılırdı. Constantinus'un lejyonları Avrupa'nın savaşçı eyaletlerinden devşirilmişti. Disiplinleri denenmişti. Eski galibiyetleri umutlarını artırıyordu. Aynı komutanın buyruğunda yaptıkları on yedi şanlı savaştan sonra şimdi son bir cesaretle onurlu bir emekliliğe hazırlanan gaziler de bu ordunun içerisinde bulunmaktaydılar.[105] Denizde ise Constantinus'un hazırlıkları Licinius'unkilerle karşılaştırılabilecek gibi değildi. Yunanistan'ın deniz kentleri, her biri ayrı ayrı, toplayabildikleri asker ve gemileri ünlü Pire Limanı'na göndermişlerdi. Bu gemilerin tümü ancak iki yüz küçük parçayı buluyordu. Peloponnesian Savaşı süresince Atina cumhuriyetince donatılarak sefere sokulan o büyük donanmayla karşılaştırılacak olursa bu iki yüz küçük gemi çok düşük bir kuvvet sayılırdı.[106]

---

104. Zosimus, 1, II, s. 94, 95.

105. Constantinus, kendilerine Conveterani (Veteran arkadaşlar) demeye başladığı bu askerlere karşı büyük ilgi gösteriyor, onlar için birtakım ayrıcalıklar tanıyor ve gönüllerini hoş etmek için elinden geleni yapıyordu. (Bkz. Theodosian Code, 1, VII, başlık 20, c. 11, s. 419, 429).

106. Atinalıların denize egemen oldukları zamanda, her biri üç çifte, üç yüz ve daha sonra dört yüz kadırgadan oluşmakta, bunlar her zaman savaşa hazır durumda tutulmaktaydı. Pire Limanı tersanesi, cumhuriyete, yaklaşık iki yüz altmış bin sterlin karşılığı olan

İtalya, hükümet merkezi olmaktan çıktığından beri, Misenum ve Ravenna limanlarındaki kuruluşlar da yavaş yavaş savsaklanır olmuşlardı. İmparatorluğun denizle ilişkisi savaştan çok ticaret konusunda yoğunlaşmaya başlayınca, doğal olarak, Mısır'ın ve Asya'nın hünerli eyaletlerinden, daha büyük sayıda gemi ve tayfa edinmek gerekiyordu. Şaşılacak nokta şudur ki doğu imparatoru, deniz kuvvetleri bu denli büyük olmasına karşın, savaşı hasmının topraklarında ileri bir merkeze götürmeyi ihmal etmiştir.

Savaşın akışını bütün bütün değiştirebilir daha etkin bir karar olacak yerde, Licinius, ihtiyatı elden bırakmadan hasmını Edirne yakınlarında bekledi. Ordusunun durumunu güçlendirmek uğrunda gösterdiği özen kaygılarını ortaya çıkarıyordu. Constantinus, Selanik'ten ayrıldıktan sonra, Edirne'ye doğru ilerlerken geniş ve hızlı akan Hebrus (Meriç) Irmağı'nda durmak zorunda kaldı, bir tepenin bayırında mevzilenmiş olan çok sayıdaki Licinius birliklerinin ırmakla kent arasında sıralandığını gördü. Birkaç gün iki ordu arasında karşılıklı küçük atışma ve çekişmelerle geçti. Sonunda Constantinus'un gözüpekliği ırmağın geçilmesi ve saldırıyı başlatma güçlüklerinin üstesinden geldi. Bu hükümdarın olağanüstü başarısını burada anlatmaya değer. Bu başarıyla karşılaştırılabilecek bir olay belki hiçbir şiir ya da romanda bulunamazsa da Constantinus'un Edirne'deki (Hadrianople) zaferi, para karşılığı satın alınmış övgücülerce değil, bu hükümdarın amansız düşmanı olan bir tarihçinin kalemiyle bizlere aktarılmıştır. Buna göre, yiğit imparator, yanında yalnızca on iki süvariyle ve bileğinin yenilmez gücü ve dehşetiyle yüz elli kişilik bir düşman bölüğünü yere serdi, kılıçtan geçirerek parçaladı. Saflık Zosimus'un ruhunda ihtirasın o denli üstüne çıkmış olacak ki bu ünlü savaşın en önemli olaylarıyla ilgilenmesi gerekirken en hayranlık uyandıran yönlerini anlatmaya kendini kaptırmıştır. Constantinus'un değeri ve geçirdiği tehlike oyluktan aldığı hafif bir yara ile kanıtlanmıştır.

---

bin *talents*'e mal olmuştu (Bkz. Thucydides, *de Bel. Pelopon.*, 1, II, b. 13, ve Meursius, *de Fortuna Attica*, b. 19).

Ne var ki yetkin olmayan bir anlatı belki de bozulmuş bir metinle olsa da zaferin bir generalin taktiğine olduğu ölçüde bir kahramanın yiğitliğine de borçlu olduğunu anlayabiliyoruz. Irmak üzerine köprü kurmak amacındaymışçasına gerekli malzemeyi toparladı. Karşı taraf bu hazırlıklarla meşgulken hasımlarının ardını örten koyu bir ormanı ele geçirmek üzere beş bin kişilik bir okçu birliğini oraya sevk etti. Bu denli ustaca manevralarla şaşkına dönen Licinius üzülerek avantajlı yerini bırakmak zorunda kaldı ve açık bir alanda savaşmak üzere ovaya çıktı ki bu koşullar altında artık yengiden söz etmek olası değildi. Batının deneyimli gazileri yeni silahaltına alınmış bu karmakarışık kalabalığı kolayca yenilgiye uğratıp dağıttılar. Denildiğine göre otuz dört bin kişi öldü. Aynı akşam, Licinius'un müstahkem mevkii, saldırı ile ele geçirildi, dağlara sığınmış kaçanlardan çoğu, kayıtsız şartsız olarak ertesi gün teslim oldular. Artık savaşı yürütemez hale elen Licinius ise, Bizans'ın surları içerisine kapandı.[107]

Constantinus hemen bu kenti kuşattı. Böyle bir harekât büyük çalışmaları gerektiriyor, başarı çok belirsiz görünüyordu. Son iç savaşlarda, bu denli önemli bir yer ve Avrupa ile Asya'nın anahtarı olması nedeniyle, iyi tahkim edilmiş ve eski surları onarılmıştı. Licinius, denize egemen kaldıkça içerdeki garnizonun düşmandan olduğu kadar aç kalmaktan da korkusu olmayacaktı. Constantinus donanmasına komuta edenlere Çanakkale'yi (Hellespont) zorlamaları emri verildi. Çünkü Licinius'un donanması, daha zayıf bir düşman filosunu arayıp batıracak yerde bir boğazda hareketiz halde duruyordu. Halbuki böyle bir yerde denizi tutmak için sayı üstünlüğü çok az yararlı ve o ölçüde az avantajlıydı. Constantinus'un büyük oğlu Crispus bu atak harekâtla görevlendirildi.

---

107. Zosimus, 1, II, s. 95, 96. Bu büyük savaş, kısa da olsa, Valesian fragmanında (s. 714) açık bir tarzda betimlenmiştr. "Licinius vero circum Hadrianopolin maximo exercitu latera ardui montis impleverat; illuc toto agmine Constantinus inflexit. Cum bellum terra marique traheretur, quamvis per arduum suis nitentibus, attamen disciplina militari et felicitate, Constantinus Licinu confusum et sine ordine agentem vicit exercitum; leviter femore sau ciatus."

Krispus bu görevi öyle mutlu bir biçimde ve cesaretle yerine getirdi ki babasının takdirini kazandı, belki onu kıskandırdı bile denilebilir. Savaş iki gün sürdü. Gecenin yaklaşmasıyla, karşılıklı olarak büyük kayıplara uğrayan iki donanmadan biri Avrupa öbürü Asya yakasına çekildiler. İkinci gün, öğleye doğru hızla esmeye başlayan bir güney rüzgârı[108] Crispus'un gemilerini hasım gemiler üzerine itti. Bu prens, gözüpekliği ile bu iyi fırsattan yararlanmasını bilerek kısa sürede tam bir yengi kazandı. Yüz otuz gemi denizin dibini boyladı, beş bin kişi de yaşamını yitirdi. Asya donanmasının komutanı Amandus, binbir güçlükle canını Kadıköy (Chalcedon) kıyısına atabildi. Çanakkale serbest duruma gelince kuşatmayı bir hayli ilerletmiş olan Constantinus'un ordusuna büyük erzak ve silah ikmali yapılması sağlandı. Bizans'ın surlarına yerden yetişebilen yükseklikte toprak tabya yapıldıktan sonra bu terasa, her cinsten mancınık gibi savaş makineleri yerleştirildi. Constantinus'un yaptırdığı yüksek kulelerden, sur içindekilere mızraklar, büyük taşlar ve koçbaşı denilen ağırlıklar atılarak surlar birçok yerlerinden sarsıntıya uğratıldı. Licinius uzun süre savunmada inat etseydi kentin yıkıntıları altında gömülü kalabilecekti. Bütün yollar kapanmadan hazinelerini de alarak Asya kıyısındaki Kadıköy'e geçti ve arkadaşlarını kendi talihinin umut ve tehlikesine ilgisiz kalmamalarını istediğinden, imparatorluğunun en önemli hizmetlerini gören Martinianus'a Caesar unvanını verdi.[109]

Arka arkaya uğradığı bunca yenilgiye karşın, yeteneklerini ve başvuracağı kaynaklarını yitirmemiş olan Licinius, Constantinus'un Bizans kuşatmasıyla uğraştığı sırada, Bitinya'da elli ya da altmış bin kişilik yeni bir ordu kurdu. Ama uyanık imparator da hasmının son çabalarını yabana atmadı. Yengi kazanmış ordunun bü-

108. Zosimus, 1. s. 97, 98. Hellespont'ta her zaman akıntı vardır. Güney rüzgârı esince, hiçbir gemi geçidi geçmeye yanaşmaz. Güney rüzgârı akıntının gücünü hemen hemen duyulmaz dereceye indirir (Bkz. Tournefort, *Voyage au Levant*, mektup. XI).

109. Aurelius Victor; Zosimus, 1, II, s. 98. Bu sonuncusuna göre, Martinianus, *magister officiorum* idi (bu iki iki Latince sözcükten Yunancada da yararlanılır). Kimi madalyalardan, kısa bir süre saltanatta bulunduğu ve Augustus unvanını da aldığı anlaşılıyor gibidir.

yük bir bölümü küçük teknelerle boğazı geçti, karaya çıkışından biraz sonra, bugün Üsküdar denilen Chrysopolis'in tepelerinde kesin savaşa girişildi. Licinius'un askerleri, silahaltına yeni alınmış, kötü teçhizatlı ve çok disiplinsiz olmalarına karşın, umutsuzluğun verdiği yararlı bir gözüpeklikle tam bozgunun ve yirmi beş bin kişilik ölümün artık kesin olarak komutanlarının alınyazısını belirlemesine dek, yenenin karşısında dayandılar.[110] Licinius, kendini korumaktan çok görüşme için vakit kazanabilmek üzere Nikomedia'ya gitti, Constantinus'un kız kardeşi olan eşi Constantia, kardeşinden kocası için bağışlama istedi. Yenenden, politik değil, acımaya dayanan bir söz aldı ve yeminle desteklediği söze göre, Licinius imparatorluk erguvanını çıkaracak, Martinianus'u da bu yolda feda ettikten sonra, yaşamının geri kalan günlerini, onurlu koşullar altında sessiz bir köşede geçirecekti. Constansia'nın tutumu ve iki rakip hükümdarla ilişkileri, doğal olarak Augustus'un kız kardeşi ve Marcus Antoninus'un karısı olan erdemli Roma kadınını anımsatıyor. Ne var ki insanların düşüncelerinde değişmeler olmuş, artık yalnızca onuru ve özgürlüğü için yaşama gibi bir kavram kalmamıştı. Licinius, işlediği yanılgılardan dolayı bağışlanmasını istemekten ve bunu kabul etmekten bir utanç duymuyordu. Senyörü ve efendisi önünde yere kapandı; erguvan harmanisini onun ayaklarına bıraktı, hor gören bir acımayla yerden kaldırılarak imparatorluk şölenine kabul olundu. İnziva yaşamı için seçilen Selanik'e gönderildi.[111] Kısa bir süre sonra ölüm cezasına çarptırıldı. Askerlerin mi onun öldürülmesini istediği, yoksa senato kararı gereğince mi idam edildiği bilinmemektedir. Mutlak yönetimlerde kurbanı yok etmek için bahane bulmak zor değildir. Licinius, barbarlarla bir fesat birliği ya da iletişim kurmakla suçlandı. Ne gidişatında ne de herhangi bir kanıtla suç hali

110. Eusebius (*in Vita Constantin.*, 1, II, b. 16, 17) bu kesin sonuçlu utkuyu imparatorun aşk ve şevkle yaptığı dualara veriyor. *The Valesian fragment* (s. 714). Licinius'tan yana olarak dövüşen ve Aliquaca adındaki komutanlarının emrinde bir yardımcı Got birliğinden söz etmektedir.

111. Zosimus, 1, II, s. 102; Genç Victor, *in Epitom.*; Bilinmeyen Valesian, s. 714. 12.

görülmediğine göre günahsız olduğunu düşünmek gerekir.[112] Bu mutsuz hükümdarın anısı, sürekli bir alçaklığa adanmış olarak kaldı. Heykelleri, aşağılatıcı hareketlerle yıkılıp atıldı. Acele bir buyrukla, onun saltanatı sırasında çıkarılmış bütün yasalar ve hukuksal yöntemler yürürlükten kaldırıldıysa da kısa bir süre sonra değişikliğe uğratılarak yeniden uygulandı.[113] Constantinus'un bu zaferi, Diocletianus'un, taht ortağı Maximianus ile kudretini ve eyaletleri paylaşmasından otuz yedi yıl sonra, dağınık durumdaki Roma dünyası bölümlerini yeniden bir hükümdarın yönetimi altında bir araya getirmiş oldu.

York kentinde ilk seçilişinden Licinius'un Nicomedia'da tahttan çekilmesine değin Constantinus'un birbirini izleyen yükselme aşamaları, bu olayların yalnız çok ilginç ve pek çok önemli olmasından değil, bolca akıtılan kan ve harcanan büyük paralarla ve askerî gücün artmasıyla orantılı olarak durmadan artan vergi yüküyle imparatorluğun gerileyişinde payları olduğu için ayrıntılı halde ve ince noktaları da belirtilerek sunulmuştur. Constantinople'un kuruluşu ve Hristiyan dininin yerleşmesi bu devrimin her zaman için anılmaya değer dolaysız sonuçlarıdır.

---

112. "Contra religionem sacramenti Thessalonicae privatus occisus est." Eutropius, X, 6, ve tanıklığı Jerome'da (in *Chronic.*) olduğu gibi Zosimus (1, II, s. 102) tarafından da doğrulanmıştır. Askerlerden söz eden yalnız Bilinmeyen Valesian'dır ve senatonun adına sadece Zonaras'ta rastlanmaktadır. Eusebius bu nazik konu üzerinden sakınarak geçmektedir. Ne var ki yüz yıl sonra, Licinius'un hıyanetle suçlu olduğunu söylemeye dili varan Sozomen'dir.

113. Bkz. Theodosian Code, 1, XV, başlık 15, c. V, s. 404, 405. Constantinus'un emirleri, bir kanun koyucusunun karakterindeki tutku ve ivediciliğin derecesini ortaya koymuş oluyor.

XV. BÖLÜM

Hristiyan Dininin İlerlemesi,
İlk Hristiyanların Duyguları, Töreleri,
Sayı ve Durumları

M.S. 323 - M.S. 324

Hristiyan dininin ilerlemesi ve kurumlaşması üzerinde yansız ve iyi düşünülerek yapılacak bir incelemeye, Roma İmparatorluğu tarihinin en esaslı kesiminin incelemesi olarak bakılabilir. Bu koca gövde, her yandan saldırıya uğrarken ve gerileyişin gizli nedenleri el altından devlet yapısını sarsarken alçak gönüllü, saf bir din, hiç çaba harcamadan, insanların ruhunda kökler salıyor, engellenmek istenince daha da güçleniyor, sonunda Capitolium'un yıkıntıları üzerinde haçın zafer bayrağını dalgalandırıyordu. Etkisi, imparatorluğun süresi ve sınırları içerisinde kalmış değildir. On üç ya da on dört yüzyıllık bir evrimden sonra bile, sanatta, bilimlerde askerlikte dünyanın bütün öbür halklarından ileri geçmiş olan Avrupa uluslarının dini olmayı sürdürmektedir. Avrupalıların büyük çabası, bilgileri, Hristiyanlığı Asya kıyılarına ve Afrika'nın en ücra köşelerine dek götürmüştür. Bunların sömürgeleri aracılığıyla de eskilerce bilinmeyen bir dünyadaki Şili'den Kanada'ya değin sağlam bir biçimde yayılmıştır.

Bu tür bir inceleme kuşkusuz yararlı ve ilginç olacaktır. Şu var ki burada iki ayrı güçlük kendini göstermektedir. Kilise tarihinin şüpheli ve noksan verileri Hristiyanlığın kaynağını örten kalın bulutları bir yana itmeye pek seyrek olarak elveriş göstermektedir. Öbür yandan, büyük tarafsızlık yasası, üzerinde hiç kafa yormadan İncili vaaz eden ve kabul eyleyen Hristiyanların eksiklerini de ortaya koymaya bizi zorunlu kılmaktadır. Dikkati az olan bir gözlemciye göre onların yanılgıları benimsedikleri inanç üzerine belki de bir gölge düşürmekten öteye geçmemiş olacaktır. Ama gerçek inananın yanılgısı ve dinsizin imgesel zaferi ilahi vahyin yalnız *kimden* değil, *kime* geldiğini de anladıkları zaman

sona erecektir. İlahiyatçı dini gökten inme olarak, zaferinin parıltısı içerisinde ve ilkel saflığıyla kuşatılmış bir halde sunabilir. Tarihçiye çok hazin bir görev düşmektedir. O, inancın, zayıf ve yozlaşmış yaratıklar arasında uğradığı yanıltma ve bozulmanın kaçınılmaz karışımını bulup ortaya çıkarmalıdır.

Hristiyanlığı o sırada dünyada yerleşmiş dinlerin üzerine çıkaran şaşırtıcı başarıların sağlayıcısı durumundaki araçları meydana koymaya merakımız bizi zorlamaktadır. Bu merakı doğal ve kesin bir yanıtla gidermek kolaydır. Şüphe yok ki bu başarı doktrinin inandırıcı açıklığında ve büyük kurucusunun değişmez koruyucusundadır. Ama akıl ve gerçeğin insanlar arasında elverişli bir kabul gördüğüne pek seyrek rastlandığı da bilinmez mi? Büyük koruyucunun bilgeliğiyle bizim tutkularımızı kullanmayı lütfetmesi ve insan denilen yaratığın içerisinde bulunduğu genel hal ve durumlar, tıpkı görüşleri uygulamaya ayrılmış aletler gibi –uygun bir itaatle hareket etmemiz koşuluyla– Hristiyan Kilisesi'nin kaydettiği hızlı ilerlemelerin birinci nedeni nedir diye değil de ikinci derecedeki nedenlerin neler olduğunu sorma iznini o yüce koruyucu bize verebilir. Aşağıdaki beş tanesi onun tutunmasına en çok yardımcı olmuş ve en etkin biçimde elverişli duruma sokmuş olarak görünmektedir: I. Yahudi dininden alınmış fakat bu dinin, Musa yasasını benimsemeye soyluları çağırmak şöyle dursun, onları geri çevirmiş olan dar düşünceli biçimiyle aktarılan ve söylememize izin verilirse, Hristiyanların hoşgörüsüz ve bükülmez büyük çabaları. II. Bu önemli gerçeğe ağırlık ve güç verebilen her şeyin yetkinleştirdiği ve eşlik ettiği bir gelecek yaşam doktrini. III. İlkel kiliseye tanınan (atfedilen) mucize yeteneği. IV. İnananların temiz ve sıkı ahlakı, V. Hristiyan cumhuriyetinin birliği ve disiplini ki zamanla,Roma İmparatorluğu içerisinde gücü günden güne artarak çok büyük boyutlara ulaşan bağımsız bir devlet biçimini almıştır.

I. Eski dünyanın dinsel uyumunu, bunca çeşitli, belki de birbirine düşman ulusun birbirlerinin boş inançlarına karşılıklı saygı

göstermelerine olanak veren kolaylığı daha önce betimlemiştik. Bir tek halk, insanlık âleminin bu evrensel tutumuna uymayı reddetmiştir. Asurluların ve Perslerin egemenliği altında Yahudiler yüzlerce yıl en aşağılık köleler durumunda kalarak ezildikten sonra[1] İskender'in ardıllarının buyruğuna girince, karanlık yaşamdan çıkmış oldular. Sayıları doğuda, sonra da batıda şaşılası bir hızla artarak öbür ulusların dikkatini ve merakını çektiler.[2] Kendilerine özgü törenlerini, üzerinde tartışılması olanaksız törelerini koruma konusunda yenilmez dikkafalıklarıyla, kendilerinden başka halkların tümüne karşı dinmek bilmeyen bir kin beslediklerini çekinmeden ya da pek az gizleyerek belli ediyorlardı.[3] Ne Antiochus'un şiddeti ne Herod'un düzenleri ne de çevrelerindeki ulusların örneği, Greklerin ince mitologyasını Musa'nın kuruluşlarına katmayı Yahudilere kabul ettirebildi.[4] Evrensel bir hoşgörünün kurallarına bağlı olan Romalılar tiksindikleri bir boş inancı korudular.[5] İmparatorluğunun bütün uyrukları için büyük bir alçak gönüllülük gösteren Augustus, saltanatının yücelmesi için Kudüs Tapınağı'nda dualar edilmesini buyurmak lütfunda bulundu.[6] Halbuki İbrahim'in evlatlarından

---

1. "Dum Assyrios penes, Medosque, et Persas Oriens fuit, despectissima pars servientium." (Tacitus, *Hist.*, V, 8). Bu kavimlerden ikincisinin egemenliği altındaki Asya'yı gezen Herodot, kısaca Suriyelilerden ve Filistinden söz ediyor ve sünneti Mısır'dan aldıklarını söylüyor.
2. Diodorus Siculus, l, XI; Dion Cassius, 1, XXXVII, s. 121; Tacit, *Hist.*, V, 1-9. Justin, XXXVI, 2, 3.
3. "Tradidit arcano quaecunque volumine Moses, Non monstrare vias cadem nisi sacra colenti, Quaesitum ad fontem solos deducere verpas." Musa'nın elimizde bulunan yapıtları arasında bu yasa yoktur. Ne var ki akıllı ve iyiliksever Maimonides açıkça beyan ediyor ki bir puta tapar suya düşerse, bir Yahudi onun ölmesini engellememelidir (Bkz. Basnage, *Histoire des Juifs*, 1. VI, b. 28.)
4. Bir zaman, aralarında mevcut bir mezhepte, iki dinin dogmaları arasında bir benzerlik gibi oldu. Bunlara, Herod'un adıyla bağlı Herodian'lar denilmişti. Herod'un otoritesi ve örneği kendisinin yoluna çekebilmişti. Ama bunların o denli az ve süreleri o denli kısa oldu ki Yusuf, onları dikkate almaya değmez bulmuştu (Bkz. Prideaux, *Connection*, c. II, s. 285).
5. Cicero, *pro Flacco*, b. 23.
6. Philo, *de Legatione*. Augustus sürekli bir "tanrıya sungu" tesis etti. Bununla birlikte, torunu Caius'un Kudüs Kilisesi için gösterdiği önemsemeyişi de beğenmezlik etmedi. (Bkz. Sueton., *August*, b. 93 ve bu pasaj üzerine Casaubon'un notları).

en basit birisi Jüpiter Capitolium'una karşı aynı saygıyı gösterseydi, önce kendi gözünde bile iğrenç ve ayıplı duruma düşecek ve din kardeşlerinin lanetine uğrayacaktı. Galiplerin ılımlılığı, bir Roma eyaleti olarak girmesinde zorunluk bulunan putperestlik simgelerinin ortada görünmesi üzerine felaket ve dehşete kapılan bu halkın daha da artan bağnazlığını dindiremiyordu.[7] Caligula, kendi heykelini Kudüs Tapınağı'na koymak için boşuna isteklendi. Bu akılsızca istek, ölmekten çok bu denli dinsizce saygısızlıktan dehşete kapılan halkça oybirliğiyle, başarısızlığa uğratıldı.[8] Musa'nın yasasına bağlılıkları bütün yabancı inanışlara karşı nefret duymalarını gerektiriyordu. Gayretkeşlik ve kaba sofuluğun dar sınırları içerisinde kalarak sıkıştıklarından, kuvvetle ve kimi zaman da bir sel coşkunluğuyla ayaklandılar.

Eski dünyada çok çirkin ya da pek gülünç görünen bu bükülmez dikleniş, seçilmiş halkın gizemli tarihini yüce Tanrı bize bildirmeyi lütfettiğinden beri ulu bir nitelik kazanmıştır. İkinci tapınağın Yahudilerince Musa inancını korumada gösterilen saygı ve titizlik, atalarının dirençli inançsızlığıyla karşılaştırılacak olursa pek şaşırtıcı görünür. Yıldırımlar ve şimşekler arasında Sina Dağı'nda yasa bildiriliyordu; koca denizin dalgaları kımıldamaz halde kalmış ve İsrailoğulları'nın geçişine elverişli kılmak üzere, göksel güçler bu dalgaları askıya almışlardı. Ve de bu geçici dünyanın sevap ve günahlarının karşılıkları olan ödüller ya da cezalar hemen yerli yerini bulmuş olduğu halde o insanlar, dinsel krallarının gözle görülen görkemine karşı durmadan başkaldırdılar. Yabancı ulusların putlarını Yahova Tapınağı'nın başköşesine yerleştirdiler. Arap çadırlarında ve Fenike kentlerinde yapılan değişik törenlere bile öykündüler.[9] Bu isyanlar karşısında kızan

7. Bkz. özellikle Joseph, *Antiquitat.*, XVII, 6; XVIII, 3 ve de Bell, *Judiac.*, I, 33 ve 9.

8. "Jussi a Caio Caesare, effigiem ejus in templo locare, arma potius sumpsere." (Tacitus, *Hist.*, V, 9). Philo ve Josephus, ayrıntılı olarak fakat tumturaklı bir dille, Suriye valisini çok sıkıntıya düşüren bu olayı betimliyorlar. Bu öneri ilk kez yapıldığı zaman, kral Agrippa fenalaşara bayıldı ve ancak üç gün bu halde kaldıktan sonra kendine geldi.

9. Suriye ve Arap tanrılarını sayma konusunda Selden'in geniş bilgilerle dolu iki yapıtını yüz otuz dizede toplayan Milton'dan bilgi edinilrebilir.

Tanrı, nankörlerin üzerindeki korumasını çekip aldı, o zaman inançları yeni bir güç ve saflık aşamasına erişti. Musa'nın ve İsa'nın çağdaşları çok şaşırtıcı mucizeleri ilgisizlikle izlemişlerdi. Pek uzak olmayan bir zamanda, Yahudiler, en acı yıkımlar içerisinde inlerlerken aynı mucizelerin gerçeğiyle çarpılmış oldular. İnançları, putperestliğin evrensel salgınından onları korudu. İnsan aklının genel gidişine tümden aykırı olarak bu garip halk, kendi akıl ve duygularının tanıklığına değil de ilk atalarının geleneklerine inanmış gibidir.

Yahudi dini, savunmasına yarayabilecek olan her şeyi kapsıyordu. Buna karşılık, fetihler yapmakla ilgili bir yönü yoktu. Bu dini sonradan kabul eden putperestlerin sayısı, olasıdır ki olası tek bir aileye yapılmıştır. Sünnetin ayırt edici uygulaması ona buyurulmuştu. İbrahimoğulları denizdeki kumlar gibi çoğalınca, ona kendi ağzıyla yasalar ve törenler düzeni bildiren Tanrı, kendisinin, İsrail'e özgü ve bir çeşit onun ulusal tanrısı olduğunu beyan etmiştir. İsrailoğulları da bu nedenle, ilahi lütfa uğramış olan halkını, insanlığın bütün öbür halklarından ayrı tutma yolunda olağanüstü kıskanç tutum takınmıştır. Kenan topraklarının istilası o denli hayranlık uyandıran hal ve koşullar yarattı ve öylesine kan dökülmesine neden oldu ki Yahudiler bütün komşu halklarıyla, uzlaşılması olanaksız düşmanlık içerisinde kaldılar. Yenenler, en ileri kertede putperest olan oymaklardan bir bölümünü yok etmek buyruğunu almışlardı. İnsanın zayıf yanları, yüce varlığın istencini yerine getirmede onları pek az ölçüde engelledi. Öbür uluslarla evlilik ve ittifak ilişkileri kurmak onlara yasaklanmıştı. Kendi toplulukları içerisine yabancıları alamıyorlardı. Kimi konularda sürekli olan bu yasaklama hemen her zaman üçüncü, yedinci ve de onuncu kuşağa kadar bile yayılıyordu. Musa dinini yayma zorunluluğu dinsel bir yasa buyruğu olarak varsayılmış değildi. Yahudiler böyle bir görevi kendi istekleriyle yüklenmeyi hiçbir zaman düşünmediler. Yeni yurttaşları kabul etmek söz konusu olunca, bu görüşme yapılması olanaksız

halk, Romalıların yüce gönüllü politikalarından çok Yunanların kendini beğenmiş gururlarını takınıyordu. İbrahim'in soyundan gelenler, ittifakın tek mirasçısı olma kanısıyla gururlanıyorlar ve varlıklarının değerini, dünyanın yabancılarıyla paylaşarak azaltmaktan korkuyorlardı. İnsanlarla büyük bir iletişim, boş inançlarını düzeltmeden, bilgi alanlarını genişletti. İsrail tanrısı her yeni tapınıcıları kabul ettiği zaman bundan kendi misyonerlerinin etkin çabasına değil de çok tanrılığın kararsız mizacına borçluluk duyuluyordu.[10] Musa dini, tek bir ulus için olduğu kadar belirli bir ülke için de kurulmuş gibi görünmektedir. Yahudiler, bütün erkeklerin her yıl üç kez Yahova önünde görünmelerini buyuran temel dinsel kuralı katı bir biçimde uygulayacak olsalardı, hiçbirisinin "vadedilen toprak" dışına çıkamamaları gerekirdi.[11] Gerçekte, Kudüs Tapınağı'nın yıkılması bu engeli kaldırdı. Musa dininin en büyük bölümü onun yıkıntıları üzerinde gelişti. Zındıklar, uzun süre, bu yapının ancak boş bir sunak içereceğini, söylenti olarak duyuyor ve şaşıp kalıyorlardı.[12] Yahudi ulusu dağılınca, tapınaklarını, sunaklarını, rahiplerini ve sungularını yitiren bir dinin konusunun ve araçlarının ne olabileceğini kısa süre içerisinde buldular. Bu yeni süreçte, içine düştükleri aşağı düzeydeki durumlarına karşın, gururlarını okşayan tekelci ayrıcalıklardan da vazgeçmediler. Yabancıların toplum yaşamına katılmak şöyle dursun, bundan özenle sakındılar ve uygulama gücünü ellerinde tuttukları yasanın hükümlerine bükülmez bir katılıkla uydular. Kendi yaşam özellikleri, yiyecekleri ve birçok aslı astan olmayan tutum ve davranışları nedeniyle nefretlerini ve tiksintilerini dürtüklememek için başka halkların törelerinin

10. Yahudi dinine girmiş olanlarla ilgili her şey Basnage tarafından büyük bir ustalıkla işlenmiştir (*Hist. des Juifs*, 1, VI, b. 6, 7.)

11. Bkz. Exod., XXIV, 23; Deut., XVI, 16; *Universal History*'deki bilimsel ekler ve çok dikkate değer bir not, c. 1, s. 603, Fol baskısı.

12. Pompey, fetih hakkını kullanarak, ve kötüye kullanarak "kutsallar kutsalı"na (Holy of Holies) girdi, orasını gözden geçirdi hayretle. "Nulli intus Deum effigie, vacuam sedem et inania arcana." (Tacitus, *Hist.*, V, 9). Bu, Yahudilerden söz ederken, halkın söylediği bir deyişti: "Nil praeter nubes et coeli numen adorant."

ve boş inançlarına açıkça aykırı olan toplumsal yaşamlarının dışında kaldılar. Can yakıcı bir uygulama olan sünnet, kimi zaman tehlikeli olsa da sinagoga girmek ve Musa dinine geçmek isteyen yabancının isteğini söndürebilecek tek olasılıktı.[13] İşte, Hristiyanlık, Musa yasasının hükümleriyle biçimlenen, ne var ki onun zincirlerinin ağırlığından kurtulmuş olarak dünya yüzünde göründü. Bu yeni sistem, eskisi denli açık ve seçik olarak, dine ve Tanrı'nın birliğine ilişkin gerçek üzerinde tekelci bir çaba buyuruyordu. Yüce varlığın niteliğine ve niyetlerine ilişkin olarak insanlara verdiği bütün kayıptan haberler bu gizemli doktrine karşı saygı ve inanç duygularını artırdı. Musa'nın ve peygamberlerin dinsel otoritesi, Hristiyanlığın en sağlam temeli olarak kabul edildi ve bu haliyle yerleşmiş oldu. Dünyanın başlangıcından beri sürüp gelen bir (önceden haber verme), çok istenilen Mesih'in geleceğini bildirmiş, bu gelişi hazırlamıştı. Şurası da gerçektir ki Yahudilerin kaba ve bayağı düşünceleriyle uyum sağlamak için Mesih, peygamber, şehit ve Tanrı'nın oğlu biçiminde olduğu kadar bir kral ve fatih niteliğinde de gösterilmiştir. Kefaret sungusuyla kilisenin eksik ve kusurlu kurban etmeleri etkinsizleştirilmiş ve yürürlükten kaldırılmıştır. Biçimlerden başka bir şeyi olmayan eski yasanın yerine saf, ruhsal, bütün iklim ve koşullarda yaşayan insanların tümünce benimsenebilecek bir din geçmiştir. Kan ile dine alınmanın yerini su ile dine kabul edilme aldı. İbrahim'in soyundan gelenlerin tekelinde gösterilen tanrısal lütuf, bütün insanlığı kapsar nitelikte özgür insanlara, kölelere, Greklere, barbarlara, Yahudilere ve Yahudi olmayanlara da tanındı.

Hristiyan Kilisesi'nin üyeleri, ayrım gözetmeksizin dine girenleri göklere çıkartarak onların dinsel bağlılıklarını coşturuyor, mutluluklarını sağlayabiliyor ve bağlılık görünüşü altında insan kalbindeki şu gizli övünç duygusunu doyurabiliyor, bunları

13. Musa dinine girmek isteyen bir Filistinli (Samaratian) ya da Mısırlı, ikinci tür bir sünnete tabi tutulmak zorundaydı. Basnage'da (*Histoire des Juifs*, 1, VI, b. 6) Talmudistlerin, yabancıların din değiştirmeleri konusunda inada varan ilgisizlikleri vardır.

yapabilmek için her çeşit ayrıcalıktan yararlanıyorlardı. Bütün insanlardan, kendilerine tanınan bir lütuf olarak kalmayıp aynı zamanda bir yükümlülük olarak da üstlenmeleri gereken bir ödev bekleniyordu. Hristiyanlığa yeni giren bir kimsenin en kutsal ödevi yakınlarına, dostlarına elde ettiği çok büyük hazineyi haber vermek ve reddettikleri takdirde, iyiliksever bir Tanrı'nın istencine karşı cinayet sayılacak bir itaatsizlik olarak şiddetle cezaya çarptırılacaklarını, çünkü bu iyilikseverliğin yanında onun salt gücünün korkunç olduğunu önceden onlara bildirmekti.

Kilisenin sinagog boyunduruğundan kurtulması kolay olmadı. Bu özgürlüğe kavuşma oldukça uzun zamana gereksinme gösterdi. Din değiştiren Yahudiler, İsa'nın kişiliğinde, eski tanrısal haberlerle bildirilmiş Mesih'i görüyor ve tanıyorlardı. Onu, dini, erdemi öğreten bir Tanrı habercisi olarak sayıyorlardı. Ne var ki atalarının dinsel törenlerine inatla bağlı kaldılar, durmadan inananların sayısını artıran yabancı uluslardan gelmiş yeni kimselere de bunları benimsetmek istediler. Yahudi dinsel törenlerini yapan Hristiyanlar, Musa yasasının tanrısal kökeninde ve büyük yaratıcısının değişmez eksiksizliğinde yeteri kadar ussal kanıtlar bulmuş gibiydiler. "Bütün öncesizlik ve sonsuzlukta aynı olan varlık," diyorlardı, "kendilerine gönderilmiş halkı başkalarından ayırmaya hizmet etmiş olan bu kutsal ayinleri kaldırmak niyetinde olsaydı, istencinin bu ikinci buyruğunda da bildirilmiş olması, ilki kadar açık ve görkemli olurdu. Musa'nın dini, sürekliliğini varsayan ya da ona güven verdiren birçok bildirileri yerine, geçici bir plan olarak sunulacaktı ve bu plan, insanlara daha yetkin bir inanç ve tapınma biçimi gösterecek olan Mesih'in gelişine dek uygulanacaktı.[14] Mesih'in kendisi ve dünya yüzünde onunla görüşmüş olan çırakları, kendileri de örnek oldukları gibi Musa dininin[15] en küçük hükümlerine bile izin ver-

14. Bu kanıtlar, Yahudi Orobio tarafından büyük bir görüş olgunluğuyla sunulmuş ve Hristiyan Limborch tarafından da aynı görüş olgunluğu ve temiz yürekle çürütülmüştür. Bkz. Amica Collatio (bu ada layık bir yapıt) ya da aralarında kopan kavganın ilişkisi.

15. "Jesus... circumcisus erat; cibis utebatur Judaicis; vestitu simili; purgatos scabie mit-

meleri şöyle dursun, bunların yararsız olduğunu ve yıkıldığını, Hristiyanlığın birçok yıl Yahudi inananlar arasında belli belirsiz bir karışıklık içerisinde kalmış olmasından acı çekmeyeceklerini dünyaya ilan edeceklerdi." Öyle anlaşılıyor ki Musa yasasının sona eriş nedenini savunmak için buna benzer kanıtlar kullanıldı. Şu var ki yorumcu azizlerin ussal tutumu Tevrat'ın (Ahdi atik) gizemli dilini yeterince açıklamış oldu ve havari vaazlarının iki anlama çekilebilen havası da böylece bir anlaşırlığa kavuşturuldu. İncil düzenini de yavaş yavaş geliştirmek gerekiyordu. Din değiştiren Yahudilerin eğilimlerine ve boş inançlarına bu denli aykırı bir mahkûmluk kararını bildirirken en büyük dikkat ve ölçüyü elden bırakmamak gerekiyordu.

Kudüs Kilisesi'nin tarihi, Yahudi dininin, kendi inananlarının ruhu üzerinde yapmış olduğu derin izlenimin ve gösterilmesi gereken bu dikkat ve ölçünün önemi hakkında çarpıcı bir kanıt vermektedir. Kudüs'ün ilk on beş piskoposu sünnetli Yahudilerdendi ve başkanlık ettikleri papazlar topluluğu Musa yasasıyla İsa doktrinini birleştiriyordu.[16] Mesih'in ölümünden yalnızca kırk gün sonra kurulmuş ve yıllar boyu doğrudan doğruya havarilerce yönetilmiş olan bir kilisenin ilkel geleneğinin, temel ve doğru inancın örneği olarak alınması doğaldır.[17] Uzaklardaki kiliseler çoğu zaman ana kiliselerinin saygıdeğer otoritesine başvuruyor, gereksinmelerini yüce gönüllü sadaka yardımlarıyla gideriyorlardı. İmparatorluğun büyük kentlerinde (Antakya, İskenderiye, Efes, Corinth ve Roma gibi) çok sayıda ve zenginlik içinde yüzen toplumlar oluşunca Kudüs'ün tüm Hristiyan kolonilerinde

---

tebat ad sacerdotes; Paschata et alios dies festos religiose observabat: Si quos sanavit sabbatho, ostendit non tantum ex lege, sed et exceptis sententiis, talia opera sabbatho non interdicta." Grotius, *de Veritate Religionis Christianae*, 1, V, b. 7. Biraz sonra (b. 1 2) havarilerin alçak gönüllülüğüne dalıyor.

16. "Paene omnes Christum Deum sub legis observatione credebant." Sulpicius Severus, II, 31. Bkz. Eusebius, *Hist. Ecclesiast.*, 1, IV, b. 5.

17. "Mosheim de Rebus Christianis ante Constantinum Magnum", s. 153. Çok kez adını anma fırsatını bulacağım bu pek değerli eserde, *General History*'de yapılmamış bir genişlikte ilk kilisenin durumu işlenmektedir.

yaratmış olduğu dinsel saygıda belirli bir ölçüde azalma olmuştu. Din değiştirmiş olan Yahudiler ya da sonraları kendilerine *Nazarene* (Nasıralı) denilenler, kilisenin temelini atmışlardı. Az bir zaman içerisinde, yeni dine geçenlerin akımlarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Çok tanrılı olan bütün değişik dinlere mensup insanlar kitleler halinde İsa'nın sancağı altında toplanmaya koşuyorlardı. Musa ayinlerinin dayanılmaz yükünden sıyrılmalarına havarilerince izin verilen Yahudi asıllı olmayan Museviler de aynı hoşgörünün, kendilerine olduğu gibi öbür din kardeşlerine de gösterilmesini istediler. Nazarene'ler, Yahudi halkının, kentinin, tapınağının ve genel dininin çöküşünü acıyla duyumsadılar. Gerçekten, atalarının inancından vazgeçmiş olmakla birlikte, mutsuzlukları zındıklarca Yüce Varlık'ın nefretinden ileri geldiği söylenen ve Hristiyanların gözündeyse bu mutsuzlukları öç alıcı Tanrı'nın hiddetinden doğan dinsiz hemşerilerine, töreleriyle, içten bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Kudüs'ün yıkılmasından sonra Nazarene'ler Şeria Irmağının öbür yanına geçerek küçük Pella kentine çekildiler. Eski kilise, burada kaldığı altmış yıldan çok bir süre içerisinde, yalnızlık ve ilgisizlik sisleri arasında bitkin hale geldi.[18] Çok zaman *kutsal kent*'e inançla ziyaretler yaparak kendilerini avutuyorlardı. Dinin ve doğanın sevmeyi, saymayı kendilerine öğrettiği bu aziz yerlere bir gün dönecekleri umudunu besliyorlardı. Ama sonunda, Hadrianus'un saltanatı sırasında, Yahudilerin umutsuz bağnazlığı, kargaşalıklarının ölçüsünü kaçırdı ve bu halkın durmadan yinelenen başkaldırmalarından bıkıp usanan Romalılar fetih haklarını sert bir biçimde kullanmaya başladılar. İmparator, Sion Dağı'nda yeni bir kent kurdu.[19] Ona Aelia Capitolina adını vererek bir koloni ayrıcalı-

18. Eusebius, 1, III, b. 6; Le Clerc, *Hist. Ecclesiast.*, s. 605. Bu birdenbire ortadan kayboluş süresince Pella Kilisesi ve piskoposu hep Kudüs unvanını kullandılar. Yetmiş yıl Avignon'da kalan Roma yüksek dereceli papazlarıya, patrikhanelerini uzun süreden beri Kahire'ye taşımış olan İskenderiye patrikleri de aynı yöntemi uygulamışlardır.

19. Dion Cassius, 1, LXIX; Aristo of Pella (apud Euseb., 1, IV, b. 6), Yahudilerin Kudüs'e girmelerinin yasaklandığını bildiriyor. Bu yasaklama birçok kilise yazarınca da aktarılmaktadır Bununla birlikte, aralarından kimisi bu yasağın tüm Filistin ülkesine

ğı tanıdı; bu kente yaklaşacak Yahudiler için ağır cezaları içeren buyruk çıkararak bu yasakları ve cezaları uygulamak üzere Roma kohortundan oluşan bir garnizon yerleştirdi. Nazarene'ler, bu genel yasak arasından kaçamak olarak tek bir yol bulabiliyorlardı. Gerçeğin gücü, geçici çıkarların etkisinden yardım görmüş oldu. Başrahip olarak, Yahudilik dışındaki bir ırktan, kökeni İtalya ya da Latin eyaletlerinden birinden olan bir rahibi seçtiler. Bu yüzden, Yahudilerden büyük bir kısmı da yüzyıldan çok süreyle izledikleri Musa yasasını bıraktılar. Törelerinden ve boş inançlarından vaz geçen Nazarene'ler Hadrianus'un kolonisine serbestçe girme olanağını elde ettiler ve Katolik Kilisesi'yle birlikte oluşlarını sağlama bağladılar.[20]

Kudüs Kilisesi'nin adı ve onurları Sion Dağı'nda kurulunca, Nazareenlerin Latin piskopos ile birlikte olmayı reddetmiş olan bir bölümü dinden sapma ve sapıklık ile suçlandı. Bunlar, Pella'daki yerlerini ilk haliyle korudular, oradan Şam dolaylarındaki köylere yayıldılar. Bugünkü adı Şam olan Baerea'da küçük bir kilise meydana getirdiler.[21] Nazarene adı bu Hristiyan Yahudiler için çok onur verici bulundu. Kısa bir süre sonra, bunlara Ebionit'ler denmeye başlandı.[22] Bu söz bir hakaret deyimi olarak ruhlarındaki sözde fakirlik kadar, içinde bulundukları durumu da gösteriyordu. Kudüs Kilisesi'nin dönüşümünden birkaç yıl sonra çıkan bir sorun kuşku ve dinsel bir tartışma konusu ha-

---

yaygınlaştırıldığını da söylemektedirler.

20. Eusebius, 1, IV, b. 6; Sulpicius Severus, II, 31. Bu iki yazarın pek doyurucu olmayan anlatılarını karşılaştıran Mosheim (s. 327 vd.), bu devrimin hal ve koşullarıyla güdüleri ni pek parlak bir biçimde betimlemiştir.

21. Le Clerc'in (*Hist. Ecclesiast.*, s. 477, 535), Nazarene'ler ya da Ebionit'lerle ilgili bütün belli başlı hal ve koşulları Eusebius'tan, Jerome'dan, Epiphanius'dan ve kimi başka yazarlardan aldığı anlaşılmaktadır. Onların kanılarındakl yapı, birini daha sert, öbürünü daha yumuşak olmak üzere iki mürit topluluğuna ayırdı. Hiç değilse görünüşe göre İsa'nın ana ve babasının, en ılımlısı olan ikinci kısma bağlı oldukları anlaşılmaktadır.

22. Kimi yazarlar, Ebionit mezhebinin ve adının yaratıcısı olarak bir Eb,on bulmaktan pek hoşlandılar. Ama b,z bilgin Eusebius'a, yaman Tertullian'a ya da saf Epiphanius'a çok daha fazla güvenebiliriz. Le Clerc'e göre İbrani dilinde Ebjonim sözcüğü Latinceye Pauperes olarak çevrilebilir (Bkz. *Hist. Ecclesiast.*, s. 477).

line geldi. İsa'yı içtenlikle Mesih olarak tanıyan bir kimsenin, Musa yasasının buyruklarını yerine getirmeyi sürdürmesi halinde yine de kurtulmuş olmayı umut edebileceğine karar vermek söz konusuydu. Şehit Justinus'un insanlığı buna olumlu yanıt verdirmeye yöneliyordu. Her ne denli çok dikkatli bir biçimde güvensizlikle belirttiyse de Musa ayinlerini yapmakla yetinmeleri ve bunların bütün öbür Hristiyanlar için de genel ve zorunlu olduğunu savunmamaları koşuluyla bu eksik Hristiyanlara elverişli gelecek biçimde beyanda bulundu. Aziz Justinus, kilisenin bu konudaki duygusunu belirtmesi için sıkıştırılınca, dini bütün Hristiyanlardan birçoğunun Yahudi kökenli kardeşlerini umudundan yoksun bırakmakla kalmayıp, olağan dostluk, konukseverlik ve günlük yaşamdaki görevlerinde de onlarla her türlü ilişkiyi kestiklerini açıklamıştı.[23] En sert kanı onu en yumuşağa doğru yöneltti. Doğal olarak da böyle beklenirdi; sonunda Musa dininin inananları lsa'nınkilerden kesin olarak ayrılmış oldular. Sapmış sayılarak atılmış durumda kalan zavallı Ebionit'ler, öbür dince de makbul sayılmadıklarından, daha kararlı bir tutum takınmak zorunda kaldılar. Bu eski mezhebin kimi izlerine dördüncü yüzyıla kadar rastlanabildiyse de sinagogta ya da kilisede yavaş yavaş silinip bitti.[24] Geleneksel kilise Musa yasasına karşı açık bir kutlama ile yersiz bir nefret arasında. Doğru bir noktada bulunurken, çeşitli mezhepler tam zıt uçlarda yer alıyor,

23. Şehit Justin Martyr ile Yahudi Tryphon'un *Diyaloglar*'ına bakınız. Aralarındaki görüşme, sofu Antoninus Pius'un saltanatı sırasında, Pella Kilisesi'nin Kudüs kentine dönüşünden yaklaşık yirmi yıl sonra oldu. Bu tarih için güvenilir Tillemont'un notuna bakınız (*Memoires Ecclesiastiques*, c. II, s. 511).

24. Bütün Hristiyanlık sistemleri içerisinde Musa ayinlerini bugün de yürüten tek kilise kuruluşu Etyopya'nınkidir. (Geddes, *Church History of Aethiopia, and Dissertations de La Grand sur la Relation du P. Lobo*). Kraliçe Candace'in hadım ağası birtakım kuşkular uyandırabilir. Bizi inandıracak biçimde bildirildiğine göre (Socrates, I, 19; Sozomen, II, 24; Ludolphus, s. 281) Etiyopyalılar ancak dördüncü yüzyılda Hristiyanlığı kabul ettiler. Cumartesi'yi (şabat) benimsediler ve çok eski zamanlardan beri Kızıldeniz'in iki yakasında yerleşmiş olan Yahudilere öykünerek yasak yemek âdetleri çıkardılar. *Recherches Philosophiques sur les Americains*'da açıklandığı gibi, en eski Etiyopyalılar, sağlık ve temizlik güdüleriyle sünneti uygulamışlardır (c. II, s. 117).

yanlış ve zırva tutumlar içerisinde bu doğru yoldan ayrılıyorlardı. Yahudi dininin bilinen gerçeği, Ebionit'leri kendisinin yok edilemeyeceğine inandırmıştı. Ebionit'lerin eksiklikleri, hiçbir Tanrı belgeliğiyle kurulmamış Gnostiklerin daha az atak olmayan inançlarının doğmasına yol açtı. Gnostiklerin boş bilimleri de birtakım itirazlara dayanıyordu[25] ve bunda inatla direniyorlardı. Çoğunlukla duygusal zevklere düşman olan bu mezhep sapkınları eski peygamberlerin çok karılı çıkmalarını, Davud'un düşünce ve kavrayış inceliklerini ve Süleyman'ın sarayını şiddetle eleştiriyorlardı. Kenan topraklarının fethini, savunmasız bir halkın kırılıp geçirilmesini, adalet ve insanlığın genel kavramlarıyla nasıl bağdaştırmalı diye soruyorlardı. Her sayfasında Yahudilerin tarihini kirleten öldürmeler, kıyımlar ve topluca kılıçtan geçirmelerin kanlı listesine göz atınca Filistin barbarlarının, dostları ve yurttaşları için putperest düşmanlarına gösterdiklerinden daha fazla acıma göstermemiş olduklarını anlıyorlardı.[26] Sonra da Musa yasasının müritlerini geçerek yasanın kendisine geliyorlar ve yalnızca kanlı kurbanlardan, çocukça dinsel törenlerden ibaret bulunan bütün cezalarla ödülleri geçici ve cismani olan bir dinin gerçeğin aşkını telkin edemeyeceğini, ihtirasların coşkunluğunu önleyemeyeceğini ileri sürüyorlardı. Kutsal yazarın dünyanın yaradılışı ve insanın günahları için anlatılarını gülünç bir biçime sokarak eleştiriyorlardı. Altı günlük çalışmadan sonra Tanrı'nın dinlenmesini, Âdem'in kaburga kemiğini, Aden (Cennet) bahçesini, Tuba ve irfan ağaçları, konuşan yılan, yasak meyve ve sonsuz hükümlülük gibi ilk atalarını küçük düşürmek üzere söylenmiş sözlerle alay ediyorlardı.[27] Gnostikler İsrail tanrısını, tutkusuna ve yanılgısına bağlı, nasıl keyfine gelirse öylece

25. Beausobre (*Histoire du Manicheisme*, 1, I, b. 3), karşı koymalarını, özellikle Augustin'in hasmı olan Faustus'unkileri büyük bir bilimsel tarafsızlıkla açıklamıştır.

26. "Apud ipsos fides obstinata, misericordia in promptu: Adversus amnes alios hostile odium." (Tacitus, *Hist.*, V, 4). Gerçekten, Tacitus Yahudilere çok hoşgörülü bir gözle baktı. Josephus'un okunması antitezi çürütebilecektir.

27. Dr. Burnet (Archaeologia, 1, II, b. 7) Genesis'in ilk bölümlerini ince bir tutumla ve özgürce eleştirdi.

lütfeden yatışma bilmez bir intikamcı, dinsel görüşünde aşağılık derecesinde kıskanç, iyiliklerini yalnız bir tek halk için saklayan ve yargılamasını bu geçici yaşamın ötesine geçirmeyen olarak göstermeye cesaret ediyorlardı.[28] Böyle bir betimlemede, bütün evrenin efendisi olan ortak bir "baba"yı niteleyen hiçbir işareti göremiyorlardı. Yahudi halkının dinini, öbür ulusların putperestliğine göre daha az suçlu bulan Gnostiklerin doktrini, kendisine temel olarak, İsa'nın özel görevini almış bulunuyordu. İsa'ya ilk kez ve en parlak biçimde Tanrı'nın bir belirtisi olarak tapınılması gerektiğini ve insanların birçok yanılgısını düzeltmek yeni bir gerçek ve yetkinlik düzenini bildirmek üzere dünyaya geldiğini çevrelerine yayıyorlardı. Kilisenin en bilgin rahipleri, şaşılası bir alçak gönüllülükle, bu mezhebin safsatasını kabul etme yanılgısına düştüler. Tanrısal kitap metinlerinin tüm akıl ve inanç ilkelerine aykırı olduğunu söyleyerek Musa sisteminin en nazik bölümü üzerine yaymaya özen gösterdikleri geniş istiare perdesi arkasında kendilerini güvenlik ve dokunulmazlık içerisinde görüyorlardı.[29]

Trajanus ya da Hadrianus'tan önce, İsa'nın ölümünden yaklaşık yüzyıl sonra Kilise'nin ilk sadeliğinde herhangi bir değişiklik ve sapma olmadığı söylenmiştir.[30] Önemle belirtmek gerekir ki Mesih'in müritleri, o dönem süresince inanca ve ibadete bir genişlik vermişlerdir. Sonraki yüzyıllarda ise müminler, bu gibi genişlikler vermeyi başaramamışlardır. Yavaş yavaş, ayinler daha sıkılaştırıldı, dinsel otoriteyi ele geçirenler bunu daha sert biçimde kullandılar, en saygın kilise mensuplarının değişik kanılarından vazgeçmeleri istendi. Aralarından çoğu, bundan yılmayarak kişisel duygularına daha da canla başla sarıldılar, yanılgılı ilkeleri

28. En ılımlı Gnostikler Jehovah'ı, Tanrı ile şeytan arasında karma yaradılışta bir varlık olarak düşünüyorlardı. Öbürleri kötü başlangıçla onu karıştırıyorlardı Mosheim'in *General History*'sindeki ikinci yüzyıla bakınız. Bu yazar, özet biçiminde de olsa bu konuda oluşmuş bulunan değişik kanıları belirgin tarzda ortaya seriyor.

29. Bkz. Beausobre, *Hist. du Manicheisme*, 1, I, b. 4. Origen ve St. Augustin, istiareciler (allegorists) arasındaydılar.

30. Hegesippus, ap. Euseb., 1, III, 32; IV, 22; Clemens Alexandrin Stromat, VII, 17.

izlemeyi sürdürdüler ve kilise birliğine karşı isyan bayrağını çektiler. Gnostikler, özellikle nezaketleri, bilgileri ve gönençleriyle kendilerini gösterdiler. Gurur ve kibir, onlara bilgi üstünlüğü anlamını belirten Gnostik ya da *aydınlar* adını verdirtti. Olabilir ki bu ad, kıskanan hasımlarınca biraz da alay amacıyla verilmiştir. Hristiyanlık dışı ailelerden gelenlerce kurulmuş olan bu mezhep, ruhu ve vücudu, içe kapanık bir tapınışa yönelten iklimdeki sıcaklığın hüküm sürdüğü Suriye ya da Mısır gibi ülkeler halkı arasından yetişen kurucuların eseridir. Gnostikler, Doğu felsefesinden alınmış ve hatta Zerdüşt dininden aktarılmış, maddenin sonsuzluğu, gözle görülmez dünyanın iki ilkesinin varlığı ve gizemli aşama sırasıyla ilgili birçok yüce dogmaları İsa dinine karıştırmışlardır.[31] Bu dipsiz uçuruma atılınca, karışık bir imgelemeyi kılavuz edindiler; yanılgının çığırları değişik ve sonsuzmuşçasına Gnostikler, birbirinden ayrı olarak seçilmesi olanaksız elli tarikata bölündüler.[32] Bunlardan başlıcaları Bazilidian'lar, Valentinian'lar, Marcionit'ler ve yakın bir zamanda da Manichaean'lar adını aldılar. Bu tarikatlardan her biri, kendi rahipleri ve rahipler topluluğu, bilginleri ve şehitleriyle övünebiliyordu.[33] Kilisece kabul edilen dört İncil yerine, sapkınlar birçok öykü üretiyor, bunlara İsa'nın davranış ve sözlerini –aslında varmış gibi– geçiriyorlardı.[34] Gnostiklerin başarısı çabuk ve yaygın ol-

31. İkinci ve üçüncü yüzyılın Gnostiklerini betimlerken Mosheim başarılı ve iyi niyetliydi. Biraz ağır olan Le Clerc, doğrucuydu. Beausobre ise hemen her zaman bir savunucudur. Kilisenin ilk rahiplerinin, çoğunlukla iftiracı olmalarından korkulur.

32. Irenaeus ve Epiphanius'un kataloglarına bakınız. İtiraf etmek gerekir ki bu yazarlar, kilise birliğine karşı çıkan mezheplerin sayısını çoğaltmaya çabalamışlardır.

33. Eusebius, 1, IV, b. 15. Bkz. Bayle'de, Marcion maddesinde, bu konu üzerindeki tartışmanın merak verici bir ayrıntısı... Gnostiklerden kimilerinin (Basilidians) şehitlik onurunu istemedikleri, hatta bunu reddettikleri anlaşılmaktadır. Nedenleri garip ve anlaşılmaz biçimdedir (Mosheim, s. 359).

34. Origen'in çok dikkate değer bir pasajına bakınız (Proem ad. Lucam). Yaşamını kutsal kitabı incelemekle geçirmiş olan bu yorulmak bilmez yazar bunu, kilisenin esinlenmiş gerçekliğine dayandırıyor. Gnostiklerin, şimdi elimizde bulunan ve birçok bölümü (özellikle İsa'nın dirilmesi) kendi benimsedikleri dogmalara doğrudan saldıran ve onlara yöneltilmiş gibi görünen pasajlarıyla bu İncilleri kabul edemezlerdi. Ancak gariptir ki St. Ignatius (*Epist. ad Smyrn. Patr. Apostol.*, c. II, s. 34) evangelistlerin gerçek tanıklığına

du.[35] Asya'yı ve Mısır'ı kapladılar ve batının da kimi eyaletlerine sızdılar. Çoğunlukla ikinci yüzyılda yükseldiler. Üçüncü yüzyıl onların görkemlilik çağı oldu. Dördüncü ve beşinci yüzyıllarda ise, egemen kudretin gücüyle tam anlamıyla yıkıldılar. Kilise'nin huzurunu durmadan kaçırmalarına ve saygınlığını sarsmalarına karşın Hristiyanlığın ilerlemesini geciktirmekten çok onun ilerlemesine yardımcı oldular. En şiddetli karşı çıkmaları Musa yasasına olan ve zındıklıktan dönerek Hristiyan olmuş bulunanlar, geçmiş bir bildirinin inancını, onların hâlâ boş inançlarla dolu ruhlarından istemeyen birçok Hristiyan toplumlarına kabul edilebiliyorlardı. Sonunda Kilise, en eski ve köklü düşmanlarının yıkılmasından yararlı çıktı.[36]

Musa yasasının tanrısallığı ya da zorunluğu ile ilgili kanıları arasındaki ayrılık ne olursa olsun, geleneksel dincilere hep aynı niyet ve çaba devinim veriyor ve bir zamanlar Yahudileri, eski dünyanın öbür uluslarından ayıran putperestlik korkusu onlarda da egemen duygu olarak sürüyordu. Çok tanrılı sistemde gülünç bir kandırma ve yanılgı karmasından başka bir şey göremeyen filozof, görünmeyen, ya da ona göre, imgesel bir kudretin hıncına uğratacak bir nefret ya da hoşnutluğundan korku duymaksızın, sofuluk maskesi altında serbestçe acıyarak gülümseyebilirdi. Ama ilk Hristiyanlar, pagan dinini korku ve dehşetle görüyorlardı. İnananlar ve sapkınlar şeytanlara putperestliğin yaratıcıları, patronları ve konuları olarak bakıyorlardı.[37] "Meleklerin katından indirilmiş ve cehennem çukuruna atılmış olan başkaldırıcı ruhlar, dünya yüzünde serbestçe dolaşmak, günah işleyenlerin

---

başvuracak yerde belirsiz ve kuşkulu bir geleneği yeğlemiştir.

35. Habent apes fevos; habent ecclesias et Marcionitae.. Anısını anma zorunda kaldığım Tertullian'ın güçlü deyişi böyleydi. Epiphanius zamanında (advers. Haereses, s. 302), Marcionit'ler, İtalya, Suriye, Mısır, Arabistan ve Pers ülkesinde kalabalık olarak bulunuyorlardı.

36. Augustin bu geçişin anılmaya değer bir örneğidir ve zamanla akıldan inanca geçmiştir. Birçok yıl Manichaear mezhebine bağlı kalmıştı.

37. İlk kilisenin genel duygusu, şehit Justin Martyr tarafından çok açık biçimde anlaşılmıştır (Apolog. Major; Athenagoras, *Legat.*, b. 22, vd. ve Lactantius, *Institut. Divin.*, II, 14-19).

vücuduna işkence etmek, onların ruhlarını baştan çıkarmak konusunda izinli kılınmışlardı. Şeytanlar, kısa sürede, insanın canla başla bağlılık duyguları olduğunun farkına vardılar ve bunu kötüye kullandılar. Fânileri ustalıkla yaratıcılarına karşı yapmaları gereken tapınmadan saptırarak yüce varlığın yerini ve saygınlıklarını düzenle ele geçirdiler. İğrenç düzenbazlıklarındaki bu başarı böbürlenme ve öç alma duygularını doyurdu. Ve insan denilen yaratığın suç işleme ve mutsuzluğa düşme konusunda gelişme göstereceği umudu ve kendilerinin bunu yapabileceklerini anlamaları tek avuntuları oldu." Denildiğine ya da hiç değilse imgelendiğine göre, çok tanrılılığın en önemli rollerini aralarında paylaşmışlardı: Bu şeytanlardan biri Jüpiter adını ve niteliklerini takınmış, öbürü Aesculapius (Asklepios), üçüncüsü Venüs ve dördüncüsü de Apollo olmuştu.[38] Uzun deneyimlerinin ve uçucu yapılarının onlara cesaretle ve uygun bir saygınlıkla bu çeşitli karakterleri benimseyip uygulama olanağını verdiği de söyleniyordu. Tapınaklarda gizlenip bayramlar ve kurbanlar düzenlemişlerdi. Masallar uydurmuşlardı. Tanrı seslenişleri bu cehennem ruhların düzeniydi ve kendilerine çoğu zaman mucizeler göstermeleri için izin verilmişti. Şeytanların aralarında bulunmasıyla bütün doğaüstü görüntüleri kolaylıkla açıklayabilen Hristiyanlar, pagan mitolojisinin en zırva varsayımlarını da kolayca ve de özenle kabullenebiliyorlardı. Ne var ki bu varsayımlara inanç katarken aynı Hristiyan bunlardan büyük bir korkuyla kaçıyordu. Ulusal inanç için gösterilecek en küçük bir saygı davranışı, gözlerinde, cehennem ruhlara karşı gösterilmiş bir saygı ve Tanrı'nın büyüklüğüne karşı ise bir isyan sayılıyordu.

Bu kanının sonucu olarak, bir Hristiyan'ın en temelli ve de en güç ödevi bozuk düzen bir dünyada kendisini temiz tutmak, paganlığın eylemiyle kirlenmemekti. Eski halkların dini, yalnızca okullarda okutulan ve tapınaklarda vaaz edilen soyut akla dayalı

38. Tertullian (*Apolog.*, b. 23), girdikleri ruhlardan kovmak için Hristiyan okuyucularının okudukları dualar sonucu işkenceye uğrayan şeytanların bunu açıkladıklarını ileri sürüyor.

bir doktrin değildi. Çok tanrılılığın sayısız tanrıları ve ayinleri kamusal ya da özel yaşamın bütün ayrıntılarına sıkı sıkıya bağlı bulunuyorlardı. Eğlenceler ve işler her an bu ayinleri anımsatıyordu. Bunları, insanlarla olan ilişkilerini göz önünde bulundurmadan, toplumun ödev ve eğlencelerinden vazgeçmeksizin düşünebilmek ve uygulamak olası değildi.[39] Savaşın ve barışın en gösterişli törenleri hemen her zaman kurbanlarla hazırlanır ya da sonuçlanırdı. Devletin büyük görevlileri, senatörler ve askerler bu törenlere başkanlık etmeye ya da katılmaya zorunlu tutulurlardı.[40] Genel tiyatro temsilleri Hristiyan olmayanların hoş görünüşlü tapınmalarının esaslı bir bölümünü oluşturuyordu. Bu oyunların, tanrılar onuruna hükümdar ve halk tarafından düzenlendiği için onlarca büyük bir hoşnutlukla kabul edileceğine inanıyorlardı.[41] Sirkin ya da tiyatronun kötülüklerinden dinsel bir dehşetle kaçan mümin, yemeklerde dostlarının iyi tanrıları yardıma çağırmak için şarap dökmeleri gibi hareketlerle karşı karşıya kalınca cehennem tuzağına düşmüş oluyordu.[42] Ana ve babasının kolları arasında gelin, bütün düğün alayı ile birlikte, yapmacık bir isteksizlikle yeni evinin eşiğinden geçiyordu.[43]

39. Tertullian, her an bu suçu işleme tehlikesine karşı din kardeşlerini korumak için puta taparlığa sert bir biçimde çatan bir eser yazdı. "Recogita sylvam, et quantae latitant spinae." (*De Corona Militis*, b. 10).

40. Roma senatosu, her zaman bir tapınakta ya da ayrılan bir yerde toplanırdı (Aulus Gellius, XIV, 7). İşleri görüşmeye başlamadan önce her senatör sunağın üzerine şarap dökmeye ve buhur yakmaya mecburdu (Sueton, *August.*, b. 35).

41. Bkz. Tertullian, *De Spectaculis*. Bu katı reformcu, gladyatörlerin savaşımına olduğu gibi Euripides'in bir trajedisine de hoşgörü ile bakamamaktadır. Özellikle aktörlerin giyinişi onu rahatsız etmektedir. Yüksek ökçeli ayakkabılar giyen bu kâfirler boylarına bir arış (cubit) eklemeye çalışmaktadırlar (b. 23).

42. Bütün eski eserlerde görüldüğü gibi, ilk çağ insanları, yemekten kalkarken şarap dökme (libation) âdetindeydiler. Socrates ve Seneca da son dakikalarında, bu geleneğe uymuşlardı. "Postquam stagnum, calidae aquae introiit, respergens proximos servorum, addita voce, libare se liquorem illum Jovi Liberatori." (Tacitus, *Annal.*, XV, 64).

43. Vergilius, Misenus ile Pallas'ın ölümünü dile getirirken, eskilerin cenaze alaylarını tam bir gerçeklikle betimlemiştir. Onun üzerinde eleştirmeli açıklamalar yapmış olan Servius'un verdiği aydınlatmalar da bu törenleri anlatmakta Vergilius'tan aşağı kalmamaktadır. Yakılan yerin kendisi de bir sunaktı. Kurbanların kanı alevleri besliyordu. Hazır bulunanlara da kutsal su serpiliyordu.

Cenaze alayı, cesedin yakılacağı odun yığınına doğru ağır ağır ilerliyordu.[44] Bu ilginç törenler arasında, kendi dinine saygısızlık göstermiş olacağından korkan Hristiyan, en çok sevdiği insanları bile bırakıp kaçmak zorunda kalıyordu. Put yapımında yardımcı olan ya da onların süslenmesiyle uğraşan bütün meslek ve sanatlar, putperestliğin zahiriyle kokuşmuş olarak nitelendirilmişti. Çünkü sert dinsel yargıya göre, toplumun büyük bir kesimini oluşturan bu meslek ve sanat erbabı sonsuz azaplara çarpılacaklardı. Eski zamandan bugünlere gelen sayısız kalıntılara göz gezdirecek olursak kendi dinlerinin tavrı tasvirleri ve kutsal ve gereçlerinden başka Greklerin imgelemesiyle kutsal sayılmış zarif biçimler ve hoş varsayımlarla zengin süslerle bezenmiş evler, giysiler, döşemeler de görürüz.[45] Aynı saygısız davranış müziğin, resmin, edebiyatın ve şiirin güzelliklerinden çok şeyler yitirmelerine neden olmuştur. Kilise'nin büyük rahiplerinin dilinde Apollo ile Musa şeytan ruhunun organlarıdır. Homeros ile Vergilius onun başlıca temsilcileridir. Onların dehalarının ürünlerini meydana getiren parlak mitoloji şeytanların zaferini kutlamak için uydurulmuştur. Yunan ve Roma dillerinde de o denli alışılmış kâfirce deyimler vardı ki ancak titiz davranmasını bilmeyen bir Hristiyan'ı bile bu konuşmaları sabırla dinleyebilir ya da çok hafifçe söyleyebilirdi.[46]

Hristiyan mümini ağına düşürmek için her yanda tuzak kurmuş olan tehlikeli eğilimler genel bayram günlerinde büsbütün korkulu bir hal alıyordu. Yıl içinde, bunca özenle kurulmuş olan bu yüce bayramlar, eğlenceye olduğu denli erdeme de hizmet etmekteydi.[47] Romalılarda en kutsal bayramlar ocak ayının ilk

---

44. Tertullian, *de Idololatria*, b. II.

45. Bkz. Montfaucon, *Antiquities*. Grek ve Roma paralarının arka yüzlerinde bile çoğunlukla puta taparlık amblemleri bulunuyordu. Bu arada şurası da bir gerçektir ki Hristiyanların kuruntuları daha şiddetli olarak eskinin puta taparlığını hırs ile dengelemiştir.

46. Tertullian, *de Idololatria*, b. 20, 21, 22. Bir kâfir (mesela aksırdığı zaman) şu deyimi kullanıyordu: "Jüpiter sizi korusun." Ama bunu duyan Hristiyan, Jüpiter'in tanrısallığına karşı protestoda bulunmak zorundaydı.

47. Ovid'in en özenli olmakla birlikte tamamlanmamış yapıtı olan *Fasti*'ye bakınız. An-

günlerinde kamu refahı ve yurttaşların mutluluğu için törenle dile getirilerek yapılırdı. Bundan başka, ölülerin anısını anımsatmak, tanrıların bakışlarını yaşayan kuşak üzerine çevirtmek; mal, mülk için kayba uğramamak; ilkbaharın gelişinde verimlilik veren güçlerin lütfunu istemek; Roma'nın iki büyük kuruluş tarihini sonsuzlaştırmak (kentin ve cumhuriyetin kuruluşları); Satürn'ün iyiliksever izniyle insanlar arasındaki ilkel eşitliği kurmak... Hiç de tehlikeli nedenlere dayanmadığı halde bu törenlere karşı Hristiyanların bu denli titizce korku duymaları neyle açıklanabilirdi? Bu türlü sevinç günlerinde eski insanlar evlerinin kapılarını fenerler ve defne dallarıyla donatırlar ve başlarına çiçeklerden örülmüş taç takarlardı. Hoş bir görünüş veren bu masum gelenek, temiz bir yurttaşlık davranışıydı. Ama ne var ki kapılar Penat tanrılarının koruması altındaydı, defne, Daphne'nin âşığına adanmış bir ağaçtı ve şu çiçeklerden örülmüş taç, her ne kadar çok zaman sevinç ya da hüzün simgesiyse de kökeninde boş inançlar için kullanılmıştı... Memleketin adetlerini ve devletin buyruklarını dinlemek zorunda olan Hristiyanlar büyük sıkıntı çekiyorlardı. Bu sıkıntıları çok yönlüydü: Vicdanlarının kınamasından, Kilise'nin eleştirisinden ve tanrısal intikamın sonuçlarından korkuyorlardı.[48]

İncil'in temizliğini putperestliğin zehirli esintisinden korumak için gösterilmesi gerekli çabalar böyleydi. Eski dinin yandaşları, eğitimini gördükleri ve alışık oldukları genel ve özel ayinlerini kayıtsız ve kaygısız bir biçimde uyguluyorlardı. Bu boş inanca dayanan ayinlerin her uygulamasında, eski yanılgılara var güçleriyle karşı çıkmak için Hristiyanlara fırsat verilmiş oluyor, duygularını açıklama olanağına kavuşturuluyorlardı. Bu sık sık

---

cak yılın ilk ayını bitirmiştir. Macrobius'un derlemesine *Saturnalia* adı verilmiştir. Ne var ki bu, aynı başlıkla ilişkili olan birinci kitabın yalnızca küçük bir bölümüdür.

48. Tertullian, bir Hristiyan askerin, kendisini ve kardeşlerini bekleyen tehlikeyi göze alarak defne dalından tacı fırlatıp atışını savunmak, daha doğrusu bunu kutlamak üzere bir eser kaleme almıştı. Tillemont'un iddiasına karşın Tertullian, *De Corona* adlı kitabını Montanistlerin yanılgılarını benimseyişinden çok önce kaleme alışmıştı. (Bkz. *Memoires Ecclesiastiques*, c. III, s. 384 l

yinelenen protestolar dine bağlılıklarını pekiştiriyordu. Bu yoldaki gayretkeşlikleri arttıkça, şeytanların imparatorluğuna karşı girişikleri bu kutsal savaşta büyük bir gayretle ve çok belirgin başarılarla savaşımlarını sürdürüyorlardı.

II. Cicero'nun yazılı eserleri[49] eski filozofların ruhun ölümsüzlüğü konusundaki bilgisizliklerini, yanılgılarını ve belirsizliklerini canlı renklerle çizmektedir. Öğretililerini ölüm korkusuna karşı güçlendirmek istedikleri zaman, yok oluşumuzun bizi yaşamın bin bir türlü eziyet ve işkencesinden kurtardığını, dünyada az yaşamış olanların ise daha az ıstırap çekmiş sayılacaklarını basit ve acı bir kanı olarak onlara belletiyorlardı. Bununla birlikte Roma'da ve Yunan'da, her ne kadar araştırmalarında çoğunlukla uslan imgelemelerinin kılavuzluğunu kabullenmiş ve imgelemeleri de gururlan tarafından yönetilmişlerse de daha yüksek düşüncede bulunan akıl sahipleri de vardı. Aydın güçlülüklerinin alanını hoşnutlukla düşünmeye daldıklarında ve en derin kurgularında ya da en önemli incelemelerinde çeşitli bellek, imgeleme ve düşünce tilerini kullanıyorlardı. Ve de bizi ölümün ve mezarın sınırlarından çok ötedeki yüzyıllara aktaran şu ün aşkını düşünmeye daldıkları zaman hayvanlarla farksız hale gelmekten utanç duyuyorlar, saygınlığı en canlı hayranlık izlenimi veren bir varlığın birkaç yıl gibi kısa süre içerisinde bir avuç toprağa dönüşeceğine inanamıyorlardı. Türümüzün üstünlüğüne elverişli duygulan desteklemek için bilimi, daha doğrusu doğaötesi (metafizik) anlatma yolunu yardıma çağırdılar. Hemen gördüler ki hiçbir maddesel yeti ruhsal işlemlere uygulanamamaktadır ve ruh vücuttan ayrı, saf, basit, tinsel bir varlık olduğuna göre dağılıp parçalanması olası değildir ve vücut hapishanesinden çıkıp kurtulduktan sonra daha yetkin mutluluk ve erdem olanağına erişmeye yeteneklidir. Platon'un izinden yürüyen filozoflar bu soylu ve –görünüşe göre– doğru ilkelerden, gösterilmesi çok

49. Özellikle, Scipion'un yaşlılığı ve düşü adlı, Tusculan'ların birinci kitabı, çok tatlı bir dille, Yunan felsefesinin ve Romalıların sağduyusunun bu karanlık, fakat önemli konu üzerinde telkinde bulunabildlğl şeyleri kapsamaktadır.

güç bir sonuç çıkardılar. Çünkü ruhun ölmezliğini savunmakla yetinmeyip onun ezelden beri var olduğunu da ileri sürüyorlar, ona kendiliğinden var olan, evreni kaplayarak yürüten o sonsuz ruhun bir parçası gözüyle bakıyorlardı.[50] Bu denli anlaşılmaz ve bütün insanların duyu ve deneyimlerinin üzerinde kurulmuş bir düşünce düzeni bir filozofun boş zamanlarında kendisi için eğlence konusu olabilirdi. Belki de ezginliğe uğramış erdem için ıssızlığın huzuru içerisinde bu avutucu doktrin bir umut ışığı oluşturabilirdi. Ne var ki okullarda yaratılmış olan zayıf izlenim gerçek yaşamın gürültüsü ve devinimleri arasında hemen yitip gidiyordu. Cicero ve ilk Caesar'lar zamanında yetişip gelişmiş nice büyük kişiler biliyoruz ki bunların çabaları, karakterleri ve etkilendikleri güdüler, herhangi bir –ölümlerinden sonraki zamanlarında– uğrayacakları ceza ya da ödüllendirmelerle hükümlendirilmiş değildir. Baroda ve Roma senatosunda en uzman hatipler, ruhu eğitimle zenginleştirilmiş insanları reddeden boş ve zırva bir kanı olarak bu doktrini, dinleyicileri karşısında sergileyerek, kötülemekten çekinmiyorlardı.[51]

Çok yüce çabalarına karşın felsefe, ancak isteği, umudu belirtebildiğine ya da olsa olsa bir gelecek yaşam olasılığının tasarısını yapabildiğine göre, insan ruhunun vücuttan ayrıldıktan sonra kabul edileceği şu görünmeyen ülkenin (âlemi gayb) varlığını saptamak ve niteliğini betimlemek de vahiye düşmekteydi. Eski Yunan ve Roma dinlerindeki, çok zor bir ödevi yerine getirme konusunda onları yetersiz kılan çeşitli noksanlıkları görmek kolaydır. 1- Eski mitolojinin genel düzeni hiçbir sağlam kanıta dayanmıyordu ve dinsizler arasındaki en akıllılar bu mitolojinin otoritesini çoktan sarsmışlardı. 2- Cehennemle ilgili bölümlerin

50. Ruhun önceden var olması, her ne kadar bu doktrin din ile bağdaştığından, Grek ve Latin kilisesinin birçok rahibince benimsenmişti (Bkz. Beausobre, *Hist. du Manicheisme*, 1, Vl, b. 4.)

51. Bkz. Cicero, *pro Cluent.*, b. 61. Caesar ap. Sallust. *de Bell. Catilis*, b. 50. Juvenal, *Satir.*, II, 149.

Esse aliquid manes, et subterranea regna,
Nec pueri credunt, nisi qui nondum aeree lavantur.

betimlenmesi ressamlara ve ozanlara bırakılmıştı. Ressamlarla ozanların imgelemeleri çok sayıda hayalet ve devler üretiyor, pek zayıf bir adaletle cezalar ve ödüller dağıtıyordu ki insan kalbi için en büyük olgu olan yüce bir gerçek, en kaba varsayımların saçma bir karışımıyla yavaş yavaş baskı altında kalıyor ve değerinden çok şeyler yitiriyordu.[52] 3- Yunan ve Roma'nın en dindar putperestlerinden pek azı, inancın temel bir koşulu olarak ahret yaşamı tasarlıyorlardı –Tanrıların şefaati bireylerden çok toplumlarla ilişkili bir konuydu– ve o da ilke olarak, görünen dünya sahnesinde oluşurdu. Jüpiter ya da Apollo sunakları önünde dile getirilmiş bireysel dilekler, tapıcılarınca geçici mutluluklarıyla ilgili kaygı dolu isteklerini belirtiyor, aynı zamanda gelecek bir yaşama değin bilgisizliklerini ya da duyarsızlıklarını gösteriyordu.[53] Ruhun ölmezliğiyle ilgili önemli gerçek daha başarılı olarak, Hindistan'da, Asur'da, Mısır'da ve Galya'da söylendi. Bu durum, adı geçen barbarlardaki bilimsel üstünlükten değil, olsa olsa o ülkelerde yerleşmiş ve erdem güdülerini ihtiras gereçleri olarak kullanan rahip sınıfının etkisinden ileri gelmiştir.[54]

Dinin temeline ilişkin bu denli bir Tanrı bildirisinin en açık ve anlaşılır terimlerle Filistin halkına iletilmiş olması doğal olarak beklenirdi ve büyük bir güvenle *Aaron* papazlık ırkına emanet edilebilirdi. Ulu Tanrı'nın gizemli buyrukları önünde eğilmek, ruhun ölmezliği doktrininin Musa yasasında unutulmuş oldu-

52. Odysseus'un on birinci kitabı, cehennem bölümlerinin karanlık ve çelişmeli bir betimlemesini veriyor. Pindar ve Vergilius bu tabloyu güzelleştirdiler. Büyük örneklerinden daha doğrucu olmakla birlikte, ozanlar da çok garip tutarsızlıklara düştüler (Bkz. Bayle, *Responses aux Questions d'un Provincial*, b. 22).

53. Bkz. Horatius'un birinci kitabının on altıncı koşuğu, Juvenal'in on üçüncü taşlaması ve Persius'un ikinci taşlaması. Bu halk seslenişleri; çoğunluğun duygusunu dile getirir.

54. Yalnız Galyalılarla yetinirsek görürüz ki sadece yaşamlarını değil, paralarını bile öbür dünyanın güvenine emanet ediyorlardı. "Vetus ille mos Gallorum occurrit," diyor Valerius Maximus (1, II, b. 6, s. 10) "quos, memoria proditum est pecunias montuas, quae his apud inferos redderentur, dare solitos." Aynı âdet, daha karanlık olarak, Mela tarafından usulca yerleştirilmiştir (1, III, b. 2). Eklemeye gerek yoktur ki ticaretin çıkarları tüccarın kredisiyle orantılıdır, ve Druid denilen rahipler kutsal meslekleriyle bir para ödeyen kimse olarak sivriliyorlardı ve başka hiçbir sınıftaki insanlar böyle bir hak ileri süremezlerdi.

ğunu görünce, bizim ödevimizdir.[55] Peygamberler, kapalı olarak bunu bildirdiler. Mısırlıların yanında tutsak kaldıkları ve Babil'de tutuklu oldukları zaman arasında geçen uzun dönem, süresince Yahudilerin umutlan kadar korkuları da içinde bulundukları yaşantının dar çerçevesinde sıkışıp kalmış gibidir.[56] Cyrus, sürgünde olan ulusun vadedilen toprağa dönmesine izin verdikten ve Ezra, dinin eski anıtlarını yeniden kurduktan sonra iki ünlü mürit topluluğu, Saducee'ler ile Pharisee'ler yavaş yavaş Kudüs'te sivrilmeye başladılar.[57] Devletin en zengin ve en seçkin sınıfını oluşturan birinciler, Musa yasasına kelimesi kelimesine ve sımsıkı bağlanıyorlar, ruhun ölmezliğini dindarca bir saygıyla reddediyorlardı. Çünkü bu kanıt, inançlarının tek kuralı olarak kutsadıkları Tanrı kitabında yoktu. Pharisee'ler ise kutsal kitabın getirdiklerine geleneğin verilerini de ekliyorlar ve gelenek adı altında, Doğuluların dinlerinden ya da felsefelerinden alınmış akla yatkın birçok dogmayı da topluyorlardı. Meleklerin ve ruhların dünya ve ahiret için alınyazısı ve kaderleriyle ilgili öğretiler ve öbür âlemdeki ödüllendirmelerle cezalar, inançlarının yeni maddeleri arasında bulunmaktaydı. Törelerinin ağırbaşlılığı ve sıkılığıyla Yahudi ulusunun çoğunluğu Pharisee'ler tarafından ele geçirilince ruhun ölmezliği de Asmonaean hükümdarları ve yüksek rütbeli din adamları döneminde sinagogun ana düşüncelerinden biri haline geldi. Yahudilerin doğası bu soğuk ve çoktanrılı din mensubunun hoşlanacağı bitik ve cansız boyun eğmeye razı olacak gibi değildi. Gelecekteki bir yaşantı düşüncesini benimseyince bu ulusu her zaman nitelendiren, gereğinden

55. Musa'ya kutsal elçilik veren Tanrı, bu unutulmanın pek ilginç bir nedenini de vermiş oluyor inanmayanlara, ondan çıkardıkları kanıtları onlara karşı kullanıyor.

56. Bkz. Le Clerc ("Prolegomena", *Hist. Ecclesiast.*, b. 8). Tevrat üzerinde bilgince ve derin bir inceleme yapmış olduğundan bu konudaki otoritesinin ağırlığı kabul edilmelidir.

57. Joseph, *Antiquitat.*, 1, XIII, b. 10; De Bell., *Judaico*, II, 8. Bu yazarın sözlerinin en doğal yorumuna göre Sadducee'ler yalnız Pentateuch'u kabul ediyorlardı. Ne var ki çağımızda kimi eleştirmenlerce bu mezhebin tanıdığı kutsal kitaplara tansıklar eklemek ve onun Pharisee'lerin geleneklerini red.detmekle yetindiğini varsaymak yoluna gidildi. Din bilgini Dr. Jortin, *Remarks on Ecclesiastical History*'deki (c. II, s. 103) notlarında bu varsayıma göre düşünce düzeni kurmaktadır.

çok bir çabayla ona canla başla sarıldılar. Bununla birlikte, büyük çabaları bu doktrinin belirginliğine ve de olasılığına hiçbir şey eklemiyordu. Doğanın zorladığı ve akıl ile kanıtlanarak boş inancın benimsediği yaşam ve ölmezlik dogmasının İsa otoritesi ve örneğinden tanrısal gerçeğin yaptırımını da alması zorunlu bulunuyordu.

İnsanlara sonsuz bir mutluluk vaadi sunulduğu zaman bu denli elverişli bir önerinin bütün dinlerin, bütün devletlerin ve bütün Roma İmparatorluğu eyaletlerinin halklarınca kabul edilmesinde şaşılacak bir şey yoktur. İlk Hristiyanlar dünyadaki varlıklarını hor görüyorlar, güvenle ölmezliği bekliyorlardı ki yeni zamanların şüpheci ve eksik inancının bu bekleyiş biçimi üzerinde pek belirli bir kanı edinmesi kolay değildir. İlk kilisede, gerçeğin etkisi, deneyimle gösterilmiş olmamakla birlikte, yararlılığı ve eskiden beri gelen sürekliliği nedeniyle saygı değer bir kanıdan olağanüstü bir güç alıyordu. Dünyanın sonu ve göklerin hükümdarlığının gelmekte olduğuna ilişkin genel bir inanış ortalığı sarmış bulunuyordu. Bu şaşılası ve hayranlık uyandırıcı olayın yaklaşmakta olduğu havarilerce önceden haber verilmişti. En eski öğretilileri bu geleneği koruyup sürdürmüşlerdi. İsa'nın sözlerini kelimesi kelimesine açıklayan bu kimseler, kısa bir süre sonra Mesih'in bulutlar arasında görüneceğini ve Vespasianus ile Hadrianus'un saltanatları sırasında Yahudilerin büyük kıyımına tanıklık edebilen ve bu dünyadaki gösterişsiz yaşamını gördüğü kuşağın tümden yok oluşundan önce, bütün saygınlığı ve parlaklığıyla yeniden yeryüzüne ineceğini bildiriyorlardı. On yedi yüzyıllık bir zaman devrimi, gaipten verilen ve anlaşılmaz haberlerin gizemli anlatılışlarının ivedilikle gerçekleşeceği yolundaki kanının gereksizliğini bize öğretmiştir. Bununla birlikte, ulu Tanrı'nın yüce buyruklarıyla Kilise'de var olmayı sürdürmesine izin verilen bu yanılgı, tanrısal yargının[58] görüntüsü karşısında

58. Bu bekleyiş, Aziz Matthew'un yirmi dördüncü bölümü, ve Aziz Paul'ün Selaniklilere yazdığı birinci mektup üzerine kurulmuştur Erasmus, teşbih ve istiareyle güçlüğü kaldırmıştır. Bilgin Grotius, bu dindarca yanılgının dünyaya Tanrı'nın izniyle girdiğini usul

her çeşit fani ırkların tümünün ve dünyanın kendisinin bile titreşeceği o kıyamet anının büyük bekleyişi içerisinde yaşamakta olan Hristiyanların inançları ve davranışları üzerinde pek esenleştirici etkiler meydana getirmiştir.

Eski ve popüler milenyum doktrininin (Doctrine of Millennium) çok yandaşı vardı ve bunlar Mesih'in dünyaya ikinci kez geleceğine içtenlikle inanıyorlardı. Peygamber İlyas'tan geldiği söylenen bir geleneğe göre, yaratılış altı günde tamamlanmış ve evrenin altı bin yıl süreceği saptanmıştır.[59] Aynı şekilde, bu uzun dönemde bütün kavgalar ve işler bitmiş olacak, on yüzyılın sevinçli cumartesisi gelecek ve İsa, ölümden kurtulmuş ya da yeniden yaşama kavuşturulmuş azizler ve Tanrı'nın sevgili yaratıklarıyla birlikte son ve genel diriliş için belirlenen zamana dek yeryüzünde saltanat sürecektir.[60] Bu umut, inananların ruhunu o denli okşadı ki bu kutlu hükümdarlığın merkezi olan *Yeni Kudüs* kısa zamanda en çekici imgelemeleri canlandıran resimlerle süslendi. Sakinlerinin duygularını ve insan doğasının tüm niteliklerini korumaları gereken bu tadına doyum olmaz yerde yalnızca saf ve ruhani beğenilerden oluşan bir mutluluk belirecekti. Aden bahçesi ve kırsal yaşamın eğlenceleri, Roma İmparatorluğu'ndaki toplumun eriştiği ilerlemeyle bağdaşmıyordu. Altın gibi parıldayan değerli taşlardan bir kent yapıldı. Dolaylarındaki topraklar kendiliğinden doğaüstü bir bolluk üretiyordu. Ekilmeden bağ yetişiyordu; mutlu ve alçak gönüllü halk, mülkiyetleri eşitsizlikle dağıtan o kıskanç yasaların hiçbiriyle engellenmeden

usul aşılamaya cesaret edebilmiştir.

59. Bkz. Burnet, *Sacred Theory*, kısım III, b. 5. Bu geleneğin, birinci yüzyılda yazan ve Musevi ayinlerini sürdüren Hristiyanlardan biri olduğu sanılan Aziz Barnabas mektubunun yazarına dek çıkarılabileceği anlaşılmaktadır.

60. İlk Antakya Kilisesi, dünyanın yaratılışından İsa'nın doğumuna dek altı bin yıl kadar geçtiğini hesaplamaktadır. Africanus, Lactantius ve Yunan Kilisesi bu sayıyı beş bin beş yüze indirmişlerdir. Eusebius beş bin iki yüz yılla yetinmektedir. Bu hesaplar, ilk altı yüzyıl boyunca herkesçe benimsenmiş olan *Septuagint*'in anlatışına dayatılmaktadır. Vulgate'nin yetkesi ve İbrani metni, Katoliklerin olduğu kadar Protestanların da modernlerini aşağı yukarı dört bin yıl ile bağlamıştır. Her ne kadar kilise dışı eski eserleri de incelemişlerse de yine de dar sınırlar dışına çıkamamışlardır.

bu iyilik ve güzelliklerin tümünden yararlanıyordu.[61]

Şehit Aziz Justin'den ve havarilerin ilk öğretililerleriyle yakından tanışıp görüşmüş olan Aziz Irenaeus'tan Constantinus'un oğluna öğretmenlik[62] etmiş olan Lactantius'a dek Kilise'nin bütün büyük papazları bu türden haber vermeye özen gösterdiler: Verdikleri güvence ve kendileri tarafından yapılan beyanlar zamanındaki Hristiyanların bu düzene, hemen hemen genellikle razı olduklarını tanıtlamaktadır. Bunun Hristiyanlık dininin ilerlemesinde yardımcı olduğu da görülmektedir çünkü insanın istek ve kavramlarına uygun bir duygusallık taşımaktadır. Ama kilisenin oluşumu tam olarak yetkinleştiği zaman, onu kurmak işinde kullanılmış araç ve gereçler bir yana bırakıldı. İsa'nın yeryüzündeki saltanatıyla ilgili öğreti, önce derin bir istiare biçimine sokuldu, yavaş yavaş belirsiz ve yararsız duruma düştü. Sonunda bu öğreti, mezhep sapkınlığının ve bağnazlığın zırva bir buluşu olarak nitelendirildi ve reddedildi.[63] Kutsal kitapların bir kısmını oluşturan gizemli vahiy, halkı memnun etmekte olmasına karşın, kilisenin yargılamasından zor kurtulmuş oldu.[64]

61. Isaiah'ın, Daniel'in ve Apocalypse'in yanlış yorumu bu tablolardan çoğunu uydurmuş, hayalinde yaratmıştır. Bu betimlemelerden en kabalarından biri, havari Aziz John'u görmüş olan Papisa'ın takipçisi Irenaeus'ta (1, V, s. 455) bulunmaktadır.

62. Aziz Justin ve Ortodoks kardeşlerinin Millennium doktrinine inanç katmış oldukları en açık ve görkemli biçimde böylece tanıtlanmış olmaktadır (*Dialog. cum Tryphonte Jud.*, s. 177, 178, Benedictin baskısı). Eğer, bu pasajın başında tutarsız gibi görünen bir durum varsa, ya yazarı ya da kopya edenleri adına özür dileriz.

63. Dupin (*Bibliotheque Ecclesiastique*, c. I, s. 223 ve c. II s. 366) ve Mosheim (s. 720). Bu tanrı bilimci bilginlerden sonuncusu her ne kadar bu konuda yansız değilse de...

64. Laodicea konsülünde (360'a doğru) Apocalypse, kendilerine bildirilmiş olan Asya kiliselerince kutsal kitaplardan çıkarıldı. Sulpicius Severus'un yakınmalarından öğreniyoruz ki onların bu çıkarma kararları, zamanın çok sayıdaki Hristiyanlarınca da onaylanmıştır. Şu halda Apocalypse, neden bugün hâlâ Yunan, Roma ve Protestan kiliselerince –genelilkle– kabul edilmektedir? Bunun için şu nedenler gösterilebilir: 1- Yunanlar, altıncı yüzyılda, Dionysius Areopagite karakterini alan bir sahtekârın hükmü altına girdiler; 2- Gramercilerin tanrı bilimcilerden daha önemli oldukları gerçeğine karşı duyulan korku, Trent konsülünün yüksek dereceli papazlarının Latin Vulgate'ında hapsolup kalmış bütün kutsal kitaplar üzerine yanılmazlık mührünü basmalarını sağladı ve mutlu bir rastlantı olarak da Apocalypse bunlar arasında bulunuyordu (Fr. Paolo, *Istoria del Concilio Tridentino*, 1, II); 3- Protestanların bu vahiyleri Roma'nın kuşatmasına karşı

İsa'nın öğretililerine ruhsal bir saltanatın mutluluğu ve onuru için söz verildiği sıralarda, inançsız bir dünyada en müthiş azgınlıklar ve yakıp yıkmalar sürüp gidiyordu. Yeni Kudüs'ün ortaya çıkarılması gizemci Babil'in yıkılmasıyla aynı zamana rastlatılmasını gerektirirdi. Constantinus'tan önce saltanat süren hükümdarlar putperestlik inanışında kalmayı sürdürdükçe Roma kentine ve imparatorluğuna Babil adı verilmişti. Uygarlıkta ilerlemiş bir milleti acılara boğmak için ne türlü maddesel ve tinsel kötülükler varsa hepsi meydana gelmişti. İç çekişmeler, kuzeylerden akıp gelen yırtıcı barbarların saldırıları, salgın hastalıklar, açlık, kuyruklu yıldız, güneş ve ay tutulmaları, depremler, su baskınları, hep birden korkunç bir değişikliğin habercileriydi.[65] Son saat yaklaşıyordu. Bu saatte Scipion'ların ve Caesar'ların yurdu gökten inecek bir ateşle yok olacak, yedi tepeli kent, sarayları, tapınakları ve zafer anıtlarıyla birlikte ateş gölüne gömülecekti. Romalıların gururunu okşayabilecek tek şey, imparatorluklarının sona ermesi dünyanın da sona ermesiyle birlikte olacağı avuntusuydu.

Genel bir yangın kanısında Hristiyanların inançları Doğu'nun geleneğine, stoacıların felsefesine ve doğanın örneklenmesine dayanıyordu. Din tarafından ateşte yanacağı söylenen bu ülkede doğa da sanki bu büyük olaya katılacakmış gibi belirtiler gösteriyordu. Topraklarının içerisinde derin oyuklar, kükürt yatakları, yanardağlar vardı ve bunlardan Etna, Vezüv ve Lipari volkanları henüz sönmemiş durumdaydılar. En ılımlı ve en gözüpek şüphecilerin gözünde bile dünyanın o günkü durumuyla ateşle yok olacağı çok olası görünüyordu. İnancını aklın aldatıcı kanıtlarından çok geleneğin etkesine ve kutsal kitabın yorumuna dayandıran Hristiyan, çok yakında geleceğinden kuşku duymadığı

---

döndürmek yolundaki avantajı onlara çok yararlı bir müttefik hakkında olağanüstü bir kutsama esinlendirdi (Bu konuda, gösterişe kalkmadan Litchfield piskoposunun akıllı ve zarif biçimde söylediği vaazlara bakınız).

65. Lactantius (*Institut. Divin.*, VII, 15, vd.) bu kötü geleceği ateşli ve uzdilli olarak anlatıyor.

tüm yakılıp yıkılmayı güvenle bekliyordu. Bu görkemli düşünce onun ruhunu aralıksız biçimde etkilediğinden, imparatorluğun üzerine çöken bütün felaketler ona, can çekişen bir dünyanın gerilemesine ilişkin belirtiler olarak geliyordu.[66]

Bütün suçu tanrısal gerçeği bilmemek ya da ona inanmamak olan en akıllı ve en erdemli dinsizlerin kınanması, zamanımız akıl ve insanlığını yaralayacak bir davranıştır.[67] Ne var ki inancı çok daha kapalı ve katı bir temele oturan ilk kilise, hiç tartıp incelemeden, insanların çok büyük bir bölümünü sonsuz azaplara teslim ediyordu. Socrates ve kimi eski çağ akıl sahipleri için, İncil'in ışığı parıldamadan önce aklın ışığını fark etmiş olmaları nedeniyle acıma duyulabilirdi.[68] Oybirliğiyle söyleniyordu ki İsa'nın doğumundan ya da ölümünden beri putperestler, şeytanların yolunda yürümekte inat ettikleri için çok kızmış olan bir Tanrı'nın adaletinden bağışlama bekleyemeyecekleri gibi böyle bir bağışlanmaya layık da değillerdi. Eski dünyada bilinmeyen şeyler olan bu katı duygular bir sevgi ve uyum düzeninde acı ve ıstırap dalgaları oluşturdular. Din ayrılığı, çoğunlukla kan ve dostluk bağlarının kopmasına neden oluyordu. Hristiyan olmayan zalim iktidarın elinde bu dünyada ezilen ve inleyen müminler, kimi zaman hınca kapılıyorlardı. Ruhsal övünç devinimleriyle aldanmış halde, düşmanlarının uğrayacakları azapları kendi cennetleriyle karşılaştırıp zevk alıyorlardı: "Tiyatroları se-

66. Zevk sahibi her okuyucu, Burnet'in *Sacred Theory*'sinin üçüncü bölümünü hoşlanarak okuyacaktır. Bu yazar felsefeyi, kutsal kitabı ve geleneği birlikte işlemektedir. Yaptığı betimlemede Milton'dan aşağı kalmayan bir imgeleme gücünü sergilemektedir.

67. Ne denirse densin, Hristiyan kiliselerinin tümünce yürütülen öğreti bugün de devam ediyor. Pederlerin yapıtlarını onca özenle incelemiş bulunan Jansenists'ler bu duyguyu, dikkatli bir çabayla sürdürmektedirler. Bilgin Tillemont bile bir erdemli imparatorun ölümünden söz ederken "cehennemlik oldu" demekten kendini alamamaktadır. Zuinglius, en ılımlı kanıyı benimsemiş olan belki de tek kimsedir; Lüteryenlerin olduğu ka dar Katoliklerin de daha az kanına dokunmuştur (Bkz. Bossuet, *Histoire des Variations des Eglises Protestantes*, 1, II, b. 19-22).

68. Aziz Justin ve İskenderiyeli Aziz Clemens, filozoflardan kimilerinin teslisin ikinci kişisince bilgilendirildikleri üzerinde anlaşmaktadırlar. Bu arada kullandıkları *Logos* sözcüğüyle insan aklı ile Tanrısal aklı veya teslisi karıştırmış oluyorlar.

viyorsunuz," diye Tertullian haykırıyordu. "Bütün temsillerin en büyüğü, evrenin evrensel kararı olan son hükmünü bekleyiniz. Oh! Bir sürü kendini beğenmiş kralın ve imgesel tanrıların, uçurumun dibinde inim inim inlediklerini görerek kim bilir nasıl şaşıp kalacağını, ne denli gülecek, sevinecek ve keyifleneceğim. Tanrı adına zulüm yapan nice yüksek dereceli görevlinin, vaktiyle Hristiyanları yaktıkları ateşin bin katı şiddetindeki cehennem fırınlarında erimiş ateş haline geleceğini; akıllı filozofların, kendilerine hayran çömezleriyle birlikte, alevler arasında bangır bangır bağıracaklarını; bunca ünlü ozanın, Minos'un değil, İsa'nın mahkemesi önünde nasıl tirtir titreyeceğini; birçok trajedi artistinin, kendi acılarını belirtmek üzere bütün üçleriyle seslerini yükselttiklerini; dansçıların..." Ama insanlık duygusu bu ihtilalci betimlemenin sürüp giden bölümünün üstüne bir perde çekilmesine bizi zorlamaktadır çünkü bu betimlemede, canına tak demiş kimsenin gereğinden aşırı ölçüde bir şiddet ve ruhsal taşkınlık vardır.[69]

Kuşkusuz, ilk Hristiyanlar arasında, kanılarını daha yumuşaklık ve acımayla açıklayanlar da çoktu. Bunlar arasında çoğu, dostları ve yurttaşlarının başına gelecek felâketlerden içtenlikle üzüntü duyuyor, iyilikçi bir davranışla onları kaçınılmaz kötü sondan kurtarmaya çalışıyorlardı. Rahat ve kayıtsız yaşantısı olan çok tanrılı insan, artık kendi rahipleri ve filozoflarının güvencesinden yoksun, beklenmedik bir terör çemberi içerisinde kalıvermişti. Her an, sonsuz bir ceza ve azap tehdidi altında bunalıyordu. Hristiyan dininin gerçekleri dile getirdiğine inanabilseydi onu benimsemekte ve ona inanmakta bir an bile duraksamayacaktı.

III. Denildiğine göre Hristiyan, henüz yaşamaktayken bile, onu başkalarının üstüne yükselten, başkalarının yaptıkları haksız-

69. Tertullian, *de Spectaculis*, b. 30. Gayretli Afrikalı'nın edindiği yetkenin derecesi hakkında bir fikir vermek için, bütün batı kiliselerinin öğreticisi ve yol göstericisi olan Aziz Cyprian'ın tanıklığını göstermek yeterlidir (Bkz. Prudent. Hym., XIII, 100). Tertullian'ın yazdıklarından her günkü çalışmalarında faydalanışında şöyle demeyi âdet edinmiştl: "Da mihi magistrum." Verin bana ustayı. (Salnt Jerôme, de Viris nlust s. 53).

lıklara karşı avunduran ve inançsızların hak dinini kabullerine yardımcı kılan birtakım yeteneklerle donatılmıştır. Kimi zaman Tanrı'nın doğrudan doğruya araya girmesiyle meydana gelen geçici mucizelerden başka, dine hizmet amacıyla doğa yasaları bir süre için askıya alınınca Hristiyan Kilisesi, konuşma yeteneği, gönül gözüyle görme ve vahiy yoluyla gerçeklerin bildirilmesi, şeytanların kovulması, hastaların iyileştirilmesi ve ölülerin dirilmesi gibi mucizelerin kesintisiz süreceğini ilan etti. Yabancı dillerin de din için kullanılması Aziz Irenaeus'un çağdaşlarınca kabul edildi.[70] Aziz Irenaeus'un kendisi bile Galya doğumlulara İncil üzerine vaaz ederken, barbar şivesinin güçlükleriyle uğraşmak zorunda kalmıştı.[71] İlahi ilham ister uyku sırasında, isterse uyanık iken, gönül gözüyle iletiliyordu. Her ulustan ve her sınıftan kadınlar, yaşlılar ve çocuklar bile, piskoposlar gibi bu tanrısal yetiden yararlanabiliyorlardı. İnanç dolu ruhları, dualar, oruçlar ve uyanıklıklarla olağanüstü içtepileri algılamaya yeterince hazır duruma gelince ansızın bir kutsal vecd haline geçip Kutsal Ruh'un (Ruh'ül Kudüs) aleti olarak, tıpkı üfleyerek ses çıkartan bir kimsenin elindeki flüt gibi, kendilerine esinlenenleri anlatıyorlardı.[72] Biz de diyebiliriz ki bu kalp gözündeki amaç Kilise'nin geleceğine yol açmak içindi. Acı çektirme izni almış olan şeytanların, zavallı kimselerin vücudundan kovulması, inancın olağan ve belirgin bir başarısıydı ve eski savunucular böyle bir başarının, Hristiyanlık gerçeğinin en inandırıcı kanıtı olduğunu durmadan yinelemekteydiler. Bu saygı değer olay, genellikle çok sayıda seyircinin önünde geçiyordu. Musibete uğramış olan

70. Mezhep öğreticisi Middleton'un kurnazlıklarına karşın, yine de papalıktaki yüksek dereceli din adamlarında bulunabilen görünüş ve esinlendirmelerin belirgin çizgilerini görmemek olanaksızdır.

71. Doktor Middleton (*Free Inquiry*, s. 96, vd.) bu savın da öbürleri gibi, bilimsellikle ayakta tutulmasının güç olduğunu ve bu yüzden en önce vazgeçilenlerden biri olduğunu söylemektedir. Bu görüş, kendi varsayımına uygundur.

72. Athenagoras in Legatione; Justin Martyr, Cohort; ad Gentes Tertullian advers; Marcionit., 1, IV. Bu betimlemeler, Cicero'nun (*de Divinat*, II, 54) çok az saygı gösterdiği peygamberce esinlenmelerden pek farklı değildir.

kimse, iblisi kovucu duaları okuyanın gücü ya da ustalığıyla kurtuluyor, yenilgiye uğrayan şeytanın, düzmece put-tanrı adı altında uzun zamanlar insanların tapmasını kötüye kullandırdığını itiraf ettiği duyuluyordu.[73] İkinci yüzyılın sonuna doğru Aziz İrene'nin zamanı anımsanırsa ölülerin dirilmesi artık olağanüstü bir olay sayılmadığı için, kökleşmiş ve de doğaüstü diye nitelenen hastalıkların mucizevi iyileştirilmesi şaşılacak bir şey gibi karşılanmıyordu. Zorunlu fırsatlarda o yerdeki bütün inananların uzun oruçları ve topluca yakarışları bu mucizenin oluşması için yeterliydi ve din kardeşlerinin bu dualarında amaçladıkları kimseler onların arasında birçok yıllar yaşamışlardı.[74] Dinin ölüm üzerinde bunca zaferler kazanmakla övünebildiği bir dönemde, diriltme öğretisini reddeden ya da onu gülünç hale çevirmeye kalkışan filozofların şüpheciliğini açıklamak zordur. Soylu bir aileden gelmiş bir Grek, Antakya Piskoposu Teophilus'a karşı çıkarak tartışmayı tek bir noktaya indirgedi; bu nokta da sorunun en önemli yanıydı. Kendisine, ölümden geri getirilmiş tek bir kimse gösterilebilirse hemen Hristiyanlığı kabul edeceğine söz vermişti. Çok gariptir ki Doğu'nun ilk kilisesinin başpiskoposu dostunun dine girmesi için büyük çaba harcamasına karşın bu basit ve akla uygun meydan okumaya yanaşma konusunda bir karara varamadı.[75]

İlk kilisenin mucizeleri her dönemde onaylandıktan sonra merak uyandırıcı ve gözüpek olarak yapılmış araştırmalarla dolu bir yapıtta ele alınarak saldırıya uğramıştır.[76] Kamuoyunda elverişli bir kabul görmesine karşın bu yapıt, Avrupa'nın bütün kilisele-

---

73. Tertullian (*Apolog.*, b. 23) dinsiz büyük görevlilere meydan okuyor. Tüm ilkel tanıklar içerisinde Protestanların hiçbir zaman savunmadıkları tek şey üfürücülüktür.

74. Irenaeus adv. Haereses, 1, II, 56, 57; 1, V, b. 6. Dodwell (Dissertat. ad Irenaeum, II, 42) tanıklar bakımından ikinci yüzyılın birinciye oranla daha verimli olduğu sonucuna varmaktadır.

75. Theophilus ad Autolycum, 1, II, s. 77.

76. Dr. Middleton bu eserin giriş kısmını 1747'de gönderdi; iki yıl sonra *Free Inquiry* yayımlandı; 1750'de ölmeden önce, çok sayıdaki hasmına karşı bu eserin bir savunmasını hazırlamıştı.

rindeki teolojiler arasında kıyamet kopmasına neden olmuştur.[77] Bu konu üzerindeki duygumuzu oluruna bırakarak birtakım özel kanıtlan ileri sürmek yerine görme ve düşünme biçimimizi kullanarak, özellikle bir mucizevi olayı tanıtlamak söz konusu olduğunda, âdetimiz gereği, bunun açıklık derecesini araştıracağız. Bir tarihçinin görevi, bu denli ince ve bunun gibi önemli bir dinsel tartışmada, özel bilgisine dayanarak yargıç niteliğine bürünmemektir. Bir başka yönden de her taranan kendini gösteren engellere karşın dinin yararını aklın yararıyla bağdaştırabilecek bir kuramı benimsemek durumundadır. Bu kurama yakışır bir uygulamaya geçerek doğaüstü bir gücün damgasını tanımaya hazırlandığımız bu mutlu dönemin sınırlarını –yanılgı ve hileden uzak bir biçimde– büyük bir titizlikle çizmek zorunluğu vardır. Pederlerin birincisinden Papaların sonuncusuna dek yüksek dereceli papazların, azizlerin, şehitlerin ve mucizelerin birbirini izlemesi sürüp gitmiş ve aynı zamanda boş inançlardaki ilerlemeler de o denli birbirini izlemiş, o kadar belirsiz görünüm almıştır ki gelenek zincirinin hangi halkasında kopukluk olması gerektiğini bilemiyoruz. Her yüzyıl, kendisini öbürlerinden ayıran özgün ve hayranlık uyandıran olaylara sahne olmuştur ve onun tanıklığı, önceki kuşağın gördüklerinden ne daha güçsüz ne de daha az saygıdeğerdir. Ancak biz, ikinci yüzyıldaki Aziz Justin ile Aziz Irenaeus'a geniş ölçüde duyduğumuz güveni saygıdeğer Bede ile Bernard'a duyamıyoruz. Bunun da nedeni, yavaş yavaş kendi kendimize karşı çıkmaya başlamamız olmuştur.[78] Bu mucizelerden bir bölümünün birtakım yararları olmuştur denebilir çünkü her zaman inanca çağrılacak inançsızlar, davranışlarının yanlış olduğu ispatlanacak sapkınlar ve hak dine çağrı-

77. Oxford Üniversitesi, ona savaş açanlara bilimsel ünvanlar verdi. Mosheim'in öfkelenmesi (s. 221) Lutheryen papazlarının duygularını bize tanıtabilir.

78. Oldukça gariptir ki Clairvaux'nun kurucusu olan Aziz Bernard, dostu Aziz Malachi'nin bunca tansıklarından söz ettiği halde kendi tansıkları hakkında bir şey söylememektedir. Ne var ki arkadaşları ve çömezleri de onunkileri kutlamaya özen göstermişlerdir. Bütün kilise tarihi boyunca kendisinin de tansık gösterme yetkesiyle donanmış olduğunu söyleyen bir aziz çıkmış mıdır?

lacak putperestler vardı. Tanrı'nın araya girdiğini ispatlamak için birtakım yollara başvurmak gerekiyordu. Ne zaman ki bunların gerçekliğine inanmadan vahiylerin kabul edilmesi olanaksızlaştı ve aklının gösterdiği yolda yürümeye başlayan insanın tutumu karşısında bu doğaüstü güç de mucizelerden vazgeçti. İşte böyle bir çağ başlayınca, birdenbire ortadan kalkan mucizeler, yavaş yavaş Hristiyan kiliselerinden de ayrılıp gitmeye başladı. Böyle bir tasarı için seçilmiş dönemin havarilerin ölümüne, Roma İmparatorluğu'nun din değiştirmesine ya da Arian sapkınlığının ortadan kaldırılmasına rastlamış olmasının, o zamanlarda yaşayan Hristiyanlarda hiç etki yaratmamasına, her zaman haklı olarak şaşılacaktır.[79] Bunlar, doğaüstü güçlerin yitmesinden sonra bile savlarını yitirmediler. Çabuk kanıcılık inancın işlevlerini gördü. Bağnazlığa esinlenme dilini kullanma ödünü verildi. Rastlantının etkileri ya da sahtekârlığın uydurmaları tanrısal nedenler olarak yorumlandı. Gerçek mucizelerin yeni deneyimi Hristiyan dünyasına yüce Tanrı'ya giden yolları tanıtacak ve tam olarak diyemesek bile inananların gözlerini o büyük sanatçının ustalığını görmeye yatkın hale getirecektir. Günümüzde İtalya'nın en usta ressamı kendi az değerli tablolarına Raphael ya da Correggio'nun imzalarını koyacak olsa bu kendini bilmez hilecilik hemen anlaşılacak ve en büyük bir nefretin doğmasına neden olacaktır.

Havariler zamanından beri ilk kilisenin mucizelerinden edinilen bir kanıya göre ikinci ve üçüncü yüzyıllardaki Hristiyanlar arasında görülen şu yumuşak başlılık, gerçeğin ve dinin yararına birtakım çıkarlar sağlayabilecektir. Bugün, gizli ve de istek dışı bir şüphecilik en dindarca eğilimlere bağlanmaktadır. Doğaüstü gerçekleri benimserken edinilen duygu güçlü bir inanıştan çok, soğuk ve edilgen bir boyun eğiştir. Uzun süreden beri doğanın değişmez buyruğunu gözlemlemeye ve saymaya alışmış olan ak-

79. Constantinus'un din değiştirmesi, Protestanlarca en çok (genellikle) saptandığı dönemdir. En akıllı tanrı bilimciler dördüncü yüzyıldaki tanıkları kabule pek yanaşmazken en safları beşinci yüzyıldakileri bile reddetmek istememektedirler.

lımız ya da hiç değilse imgeleme gücümüz, Tanrı'nın gözle görülen eylemini desteklemeye ya da ona boyun eğmeye yeterince hazırlıklı değildir. Ne var ki Hristiyanlığın doğuşunda, insanlık büsbütün değişik bir durumda bulunuyordu. Bu dine henüz girmemiş olanlar arasından en meraklıları ya da en safları, mucize yetkesinden yararlanmakla övünen bir topluma girmiş olmakla niteleniyorlardı. İlk Hristiyanlar, her zaman gizemli bir yol izliyorlardı. En olağanüstü olaylara inanma alışkanlığı ruhlarını da ona göre etkiliyordu. Her yandan şeytanlarla kuşatılmış oldukları duygusunu taşıyorlar ya da öylece imgeliyorlardı. Durmadan ruhani görüntülerle telkine uğruyorlar, mucizelerle bilgi ediniyorlar ve ancak Kilise'nin dualarıyla tehlikelerden, hastalıklardan, hatta ölümden bile kurtuluyorlardı. Madde, gereç ya da kendilerini gözleyici olarak inandıkları mucizelere kolaylıkla fakat İncil'in doğaüstü verileri sayrak mutlulukla kabulleniyorlardı. Böylece, deneyimlerinin ölçüsünü aşmayan mucizeler, bu gizemlerin gerçeğinden kuşku duymalarına meydan vermiyordu ama bir bakıma da akıllarının sınırını aşmış oluyordu. İşte iman adı altında bu denli ululanan şey bu doğaüstü gerçeklerle ilgili içtenlikli kanıdır. Tanrısal şefaatin ve ahiret mutluluğunun en güvenli inancası olarak görünen ve bunlardan izlenimlenen bir ruhun huzurlu hali bir Hristiyan'ın ilk ve belki de tek amacı olarak ona salık veriliyordu. En katı din bilginlerine göre, inançsız olanlarca da uygulanabilecek olan ahlaksal erdemler bizim tanıtlamamızda hiçbir değer ve etkinlik taşımamaktadırlar.

IV. Kilise'nin ilk yüzyıllarında Hristiyan, inancını erdemleriyle tanıtlıyordu. Etkisi zekâyı aydınlatmak ya da boyunduruk altına almak olan tanrısal inanış, aynı zamanda, müminin kalbini temizlemeli ve davranışlarını yönetmeliydi. Hristiyanlığın en eski savunucuları, din kardeşlerinin masumluğunu akladıkları ve atalarının kutsallığını dile getirdikleri zaman, İncil'in insanlar arasında meydana getirdiği töreler reformunu çok renkli çizgilerle belirtirler. Amacım yalnızca Tanrı ilhamının etkisine yardımcı

olan insansal nedenleri belirtmek olduğundan, ilk Hristiyanların yaşantısını çağdaşları olan putperestlerinkine ya da kendi ardıllarınınkine oranla daha temiz ve daha ağır başlı kılan iki güdüyü sunacağım: Biri, geçmiş yanılgılarından pişmanlık duyma, öbürüyse yaşadığı toplumun ününü korumak gibi soylu bir istek idi.

Bir zamanlar Hristiyanlar en kötü canileri bile kendi aralarına çekmiş olmakla suçlanmışlardı. İnanmak gerekirse, bilgisizliğin ya da Hristiyan olmayanların kötülüğünün aşıladığı yüklemelerden dolayı suçlu vicdan azabı duyarsa pagan tanrılar, herhangi bir kefareti kabul etmedikleri halde, o kimse vaftiz sularıyla yıkanınca işlediği suçlardan arınmış oluyordu. O günlerde yapılan bu kınamalar, inananların sayısını artırmaya yararlı hareket etmesi nedeniyle Kilise için onur verici bir nitelik kazanmış sayılır.[80] Hristiyanlığın savunucuları, en saygın azizlerden çoğunun, vaftiz edilmelerinden önce, günahkârların en utanç vericilerinden olduklarını yüzleri kızarmadan itiraf edebilirler. Şu dünyada, tam olmasa da iyilik ve namus kurallarına uygunluk göstermiş olan kimseler kendi doğrularıyla yetinirler ve bağışlamak gibi bir kurtuluş yolu aramaya gerek duymazlardı. Bunların duyacakları huzur, parlak din değiştirmelerini doğuran utanç, acı ve korku telaşına oranla daha etkisizdi. Kutsal efendilerinin örneğini kendilerine kılavuz edinen İncil misyonerleri, suçluluklarının ağırlığı altında bunalmış bulunan erkeklere ve özellikle kadınlara sesleniyor ve çoğunlukla bu seslenişin etkisini görüyor, meyvesini topluyorlardı. Kendilerini birdenbire günahtan ve boş inançtan kurtulup ölümsüzlüğün cennetine erişmiş bulan bu yeni Hristiyanlar, yalnızca erdemli eylemlere girişmekle yetinmiyor, günah çıkarma yaşamına da giriyorlardı. Yetkinlik isteği ruhlarını egemenliği altına alan tutkuya dönüştürüyordu. Akıl, ancak orta halli bir yetide ise, tutkularımızın, iki karşıt uçların

80. Celsus ile Julian'ın ithamları ve yüksek dereceli papazların savunması, Spanheim tarafından çok yansız biçimde sergilenmiştir (Bkz. *Commentaire sur les Cesars de Julian*, s. 468).

arasında bulunan alanı ne denli hızla ve ne şiddetle aşıp geçtiği bilinmektedir.

Dine yeni girenler, eski inananlar arasına katılıp vaftiz edilme ve şaraplı ekmek yeme gibi Kilise'nin dinsel eylemlerine de kavuşturulunca, daha az yüce ama temiz ve saygıdeğer başka bir düşünce, geçmişteki düzensizliklerine yeniden dönmelerini engelliyordu. Ulusun büyük bölümünden ya da dininden ayrı duruma gelmiş her topluluk hemen genel bir ilgi ve kıskançlık uyandırır. Bu durum, bu küçük topluluğun, erdemleri ya da kusurları toplumun genel karakteri üzerinde etki yaratabilen kimselerden oluşması halinde en tipik niteliğini kazanmış olur. Her inanan, çok uyanık bir dikkatle kendi hareketlerini olduğu gibi din kardeşlerininkini de denetim altında tutmak zorundadır çünkü kötü hal ve gözden düşmeler de hepsini içerisine alacak biçimde yorumlanacağından bu ünün iyi yönde gerçekleşmesine çalışır. Bitinya'daki Hristiyanlar Plinius Secundus'un mahkemesine çıkarıldıkları zaman prokonsüle, devletin yasalarına aykırı hiçbir devinime katılmadıklarını, hırsızlık, haydutluk, zina, yalan yere ant içme, hile ve kaçakçılık gibi kamu barışını bozucu hiçbir suç işlememeye dinsel bir zorunlukla bağlandıklarını bildirdiler.[81] Yaklaşık yüz yıl sonra, Tertullianus soylu bir gururla, din yüzünden olanlar dışında, celladın elinde can veren Hristiyanların pek az sayıya inmiş olmasıyla övünebiliyordu.[82] Zamanın bütün şatafat ve eğlencelerinden uzak, ciddi ve yalnız yaşamları, namus anlayışında, ılımlılıkta, tasarrufta, azla yetinirlikte ve her türlü aile erdemlerinde onları katılaştırıyordu. Aralarından büyük bir bölümü herhangi bir sanat ya da bir mesleğin meslek sahibi olduğundan, bunlar işlerini görürken Hristiyan olmayanların taşıdıkları tüm kuşkuları silmek için çok belirgin bir iyi niyetle davranmaları gerekiyordu. Dünyanın duyduğu nefret, Hristiyanları her zaman sabır, yumuşaklık ve alçak gönüllülük duyguları içe-

81. Plin., *Epist.*, X, 97.

82. Tertullian, *Apolog.*, b. 44. Tereddüt eder gibi eklemektedir: "Aut si aliud, jam non Christianus."

risinde bulunmaya zorluyordu. Onlara ne denli zulmedilirse o denli birbirlerine bağlanıyorlardı. Karşılıklı yardımlaşmaları ve birbirlerine sonsuz güvenleri Hristiyan olmayanların gözünden kaçmıyordu ve onların dostları çoğu zaman bu iyilikleri kötüye kullanıyorlardı.[83]

İlk Hristiyanlardaki ahlakla ilgili olarak, yanılgıları ya da daha iyisi, yanlışları hakkında ortaya çıkan düşünce bunların erdem aşırılığından ileri gelmesidir. Tanıklığı gerçeğin işareti sayılan ve yetkesi inancı yönetebilen kilisenin yüksek dereceli rahipleri ve din bilginleri, çağdaşlarının ilke ve de pratik bilgilerinden daha aşağı düzeyde bilgiye sahip değillerdi. Kutsal kitapları akıllarından çok sofulukla incelemişlerdi. İsa ve havarilerce öğretilmiş katı temel bilgileri kelimesi kelimesine anlamlandırıyorlardı. Sonraki zamanlarda dikkatli eleştirmenler daha yumuşak ve daha simgesel biçimde açıklamalar yaptılar. İncil'in yetkinliğini felsefenin akılcılığından üstün bir düzeye yükseltmek isteğiyle hareket eden inanç kurucu kilise büyükleri, kör nefsi öldürmek, erişebileceğimiz noktaya dek temiz kalmak, sabırlı olup zayıflık göstermemek ve bozuk durumda kalmamak ödevlerini de çabalarının içerisine kattılar. Bu denli olağanüstü ve yüce bir öğretinin halk üzerinde hayranlık yaratacağında kuşku yoktu. Ama bu öğretinin, doğa devinimlerini ve toplumun yararını arayıp ancak bu geçici yararı arayıp geçici yaşam olaylarını inceleyen, dünyacı filozofların onayını kazanmasına olanak yoktu.[84]

Çok erdemli ve namuslu karakterlerde, doğal olarak bulunan iki eğilimi ayırt etmek kolaydır: Eğlence sevgisi ve eylem sevgisi. Eğlence sevgisi sanat ve bilimle arıtılmışsa, toplumun hoş yanlarıyla güzelleşmişse ve ılımlılığın gerektirdiği tam ilgi ve saygıyla düzeltilmişse, özel yaşamda tadılabilen mutluluğun büyük bir bölümünü meydana getirir. Eylem sevgisi daha güçlü türden bir

83. Yaşamı ve ölümü Lucian tarafından pek hoş biçimde betimlenmiş olan filozof Peregrinus uzun süre Asya Hristiyanlarının çabuk kanıcı basitliğini kötüye kullandı.

84. Kilise'nin ilk büyük papazlarının ahlakı üzerine Barbeyrac'ın yazdığı çok akılcı eserine bakınız.

ilkedir ve etkileri o denli belirgin değildir; kızgınlığa, tutkuya ve öç almaya yol açabilirse de namuslu ve iyilikçi bir duyguyla yönetildiği zaman her türlü erdemi yaratır. Bu erdemler, kendilerini geliştirmeye elverişli yeteneklerin eşliğinde bulunurlarsa, bir aile, bir devlet ya da bir imparatorluk güvenini ve gönencini tek bir adamın önüne geçilemez gözüpekliğine borçlu olacaktır. O halde, sevimli niteliklerin çoğunu eğlence sevgisine verebiliriz – saygıdeğer ve yararlı niteliklerin çoğunu ise eylem sevgisine yükleyebiliriz. Bu iki güçlü güdünün birlikte ve tam bir orantıda etkilediği bir karakter, insan doğasının en yetkin düşüncesini oluşturmuş bulunacaktır. Bu iki ilkeden hiçbiriyle yönetilmediği varsayılacak duyarsız ve eylemsiz bir ruh, ne bireye ne de dünyaya hiçbir mutluluk sağlama yeteneğinde olmadığından, oybirliğiyle toplumdan dışarı atılacaktır. İlk Hristiyanlar ise hoş ve yararlı olmayı bu dünya için istemiyorlardı.

Ruhu eğitimle işlenmiş bir kimse, boş zamanlarında yeni bilgiler edinebilir, aklını ve imgeleme gücünü işletebilir ve kendini rahatlıkla neşeli bir söyleşinin canlılığına kaptırabilir. Kilise büyükleriyse, kendi tutumlarının katılığına uymayan her türlü davranıştan korku duyuyorlar ya da o gibi şeylere ancak büyük kayıt ve koşullarla izin veriyorlardı. Selamete erişmek için yararsız buldukları bütün bilgilerden tiksiniyorlardı. Havai sözler ise onlara, konuşma nimetinin ağır suçla kötüye kullanılması olarak görünüyordu. Günlük yaşantımızda vücut, ruh ile o denli sıkı biçimde birleşmiştir ki bu sadık eşin yetenekli bulunduğu zevklerden alçak gönüllülükle ve ılımlılıkla yararlanmakta çıkarımız vardır. Sofu atalarımız çok başka türlü düşünüyorlardı: Boş yere meleklerin yetkinliğine öykünerek her çeşit dünyasal ve bedensel zevklerden tiksiniyorlar ya da tiksinir görünüyorlardı.[85] Duygularımızdan bir bölümü korunmamıza, öbür bölümüyse geçinmemize yarar ve bunlar bize eğitimimiz ve öğretimimiz için verilmiştir. Yalnız kötüye kullanılması cinayettir. Zevkin ilk

85. Lactant. *Institut. Divin.*, 1. VI, b. 20, 21, 22.

duyumu bu kötüye kullanışın birinci aşaması olarak gösterilmiştir. Tanrı'ya kavuşmak isteyen aday, bütün zevk duyumlarından sıyrılarak, yalnızca beğeni ve koku almanın kaba çekiciliklerine karşı koymayı öğrenmekle kalmıyor, kulağını seslerin din dışı uyumuna kapamayı ve insan sanatının en yetkin ürünlerine ilgisizlikle bakabilmeyi öğreniyordu. Şık giysiler, güzel evler, görkemli mobilyalar kendini beğenmişliğin ve nefis düşkünlüğünün birleşmesinden oluşmuş katmerli suçlardı. Basit bir dış görünüş, nefsini köreltmişliğin sağladığı tavır, günahları nedeniyle ahiret mutluluğuna ereceğinden kuşku duyan mümine daha yakışırdı, süsü ve gösterişi yasaklayan papazlar her şeyi inceden inceye gözden geçirmekte ve ayrıntılara inmekteydiler.[86] Onların sofuca tiksinmelerini dürtükleyen çeşitli konular arasında takma saçlar, beyaz dışında her renkten giysiler, müzik gereçleri, altın ve gümüş kaplar, yumuşak yastıklar (Yakup, başını taşa koyduğu için), beyaz ekmek, yabancı şaraplar, genel selamlama, sıcak su ile yıkanma ve Tertullianus'un deyişine göre, kendi yüzümüze karşı bir talan ve Yaratıcı'nın eserini yetkinleştirmek için dinsizce bir davranış olan sakal bırakma sayılabilir.[87] Hristiyanlık zenginlikleri ve törelerinin kibarlığıyla belirgin durumdaki kimseler arasına da girebildiği zaman, zamanımızda olduğu gibi bu garip kurallar sadece onlara karşı kutsal bir tutkuyla bağlı kalan az sayıdaki inananlara bırakıldı. Toplumun alt sınıfları, talihin kendilerine kısmet etmediği lüksü ve eğlenceleri kötü görmek gibi bir tutum takınırlar. Böyle bir yapay nefret, onlar için her zaman kolay ve belki de hoş bir şeydir. Roma Cumhuriyeti'nin ilk vatandaşlarındaki gibi ilk Hristiyanların da erdemi fakirlikleri ve bilgisizlikleri yüzünden korunabilmişti.

Kadın ve erkek arasındaki tüm ilişkilerde Kilise otoritelerinin sert namus görüşü aynı ilkeden kaynaklanıyordu: insanın cinsel iştahlarını yatıştırabilen ve ruhsal yapısının değerini aşağılayan

86. İskenderiyeli Aziz Clemens'in (Hristiyanların en ünlü okulunda okutulmuş ahlak ögelerini kapsayan yapıtına (*Paedagogue*) bakınız.
87. Tertullian, *de Spectaculis*, b. 23; İskenderiyeli Aziz Clemens (*Paedagog.*, III, b. 8.).

bütün tat duymalara karşı büyük korkuları... Şu kanılarını canlı tutuyorlardı ki Âdem, Yaratıcı'ya karşı söz dinlemezlik etmeseydi bir bakirlik yaşamı içinde kalmış olacaktı. Ve daha temiz biçimdeki kuşaklar, cennette masum ve ölümsüzler halinde kalacaklardı.[88] Önce kabul edilmeyen evliliğe, isteklerimizin doğal başıbozukluğuna karşı bir fren olarak ve de insan türünün sürekliliğini sağlamak üzere ancak bu nedenle izin verildi. Dinde doğru yolu gösteren Kasuistlerin (Casuistes) bu ilginç konudaki engeli, hoşgörüye zorlanan bir kuruluşu onaylamak istemeyen bir kanun koyucusunun şaşkınlığını gidermektedir.[89] Evlilik yatağını çepeçevre sarmış olan acayip ve kılı kırk yaran kurallar dizisi genç kocaya bir gülümsemeyi bile yasaklıyor ve zavallı bakirenin yüzünü kızartıyordu. Verilen ilk sözün doğa ve toplumun bütün ereklerini yanıtladığını oybirliğiyle savunuyorlardı. Cinsel bağlantı daha yüksek bir nitelik aldı, İsa'nın Kilise'yle gizemli birleşmesiyle bir tutuldu. Evliliğin ne boşanma ne de ölümle sona ereceği bildirildi. İkinci evlilik yasal fuhuş adıyla lanetlendi. İncil'in temizliğine bu denli hakaret etmiş olmakla suçlanan Hristiyanlar Kilise'nin onurlarından ve de üstelik sadakalarının dışında bırakıldılar.[90] Arzu bir suç olarak yorumlanıp evlilik bir yanılgı gibi izne bağlanınca, bu ilkelerin ışığı altında bekârlık tanrısal yetkinliğe en çok yaklaşan bir hal durumuna geldi. Eski Roma'nın *altı Vestal* kuruluşunu ayakta tutabilmek için büyük güçlükler çekilmeye başlandı.[91] İlk Kilise, sonsuza dek iffetli olmaya kendilerini adamış her iki cinsten birçok insanla dolup taştı.[92] Baştan çıkaranın silahını elinden almanın daha dikkatli bir

88. Beausobro (*Hist. Critique du Manicheisme*, 1, VII, b. 3), Aziz Justin, Aziz Gregory of Nyssa, Aziz Augustin vb. bu kanıyı çok tuttular.

89. Gnostiklerden kimisi daha aklı başındaydı; evlilik âdetini reddediyorlardı.

90. Kilise büyüklerinin ahlakında şehit Aziz Justin'den Aziz Jerom'a dek bir gelenekler zincirine bakınız.

91. Memoires de l'Academie des Inscriptions'ta vestal'lar üzerine yapılmış çok ilginç bilimsel araştırmaya bakınız (c. II, s. 161-227). Bu bakirelere tanınan onurlara ve ödüllere karşın yeterli sayıda bulunmaları güçtü. En korkunç biçimdeki ölüm korkusu bile, cinsel isteklerini bastırmaya yetmiyordu.

92. "Cupiditatem procreandi aut unam scimus aut nullam." (*Minutius Faelix*, b. 31;

iş olduğuna inanan az sayıdaki kimseler arasında bilgin Origen'i de sayabiliriz.[93] Kimileri cinsel isteklerin varlığına karşı duyarsız görünüyorlardı. Kimileri de bu istekleri, yenilmeden zapt edebiliyorlardı. Afrika'nın yakıcı ikliminde doğmuş olan bakireler, aşağılık kaçıştan tiksinerek düşmanla boy ölçüşmekten korkmuyorlar ve en büyük tehlikelere bile meydan okuyorlardı. Yataklarını papaz çömezleriyle ve papazlarla paylaşıyorlar ve kirliliğin tüm ateşlerini kovmuş olan bir erdemle övünüyorlardı. Ne var ki hakarete uğrayan doğa çoğu zaman hukukunu dava ediyordu ve bu yeni şehitlik türü Kilise'ye yeni bir rezaletin girmesine neden oluyordu.[94] Çileci Hristiyanlar (perhiz eylemleri dolayısıyla bu ad verilmişti) arasında, kendini daha az beğenmiş olan birçoklarının belki de daha çok başarı sağladıkları görülmekteydi.

Ruhsal gurur cinsel zevklerle bütünleşiyor ve yitik ödünlenmiş oluyordu. Hristiyan olmayan kitle bile görünüşteki güçlüğüne bakarak bu özveriyi takdir ediyordu. İsa'nın iffetli eşlerini övmek için kilise babaları coşkun çabalar harcadılar.[95] İşte, sonraki yüzyıllarda Hristiyanlığın bütün çıkarlarını ödünlemiş olan manastır yaşantısındaki ilk ilkelerin ve kuruluşların çizgileri böyleydi.[96]

Hristiyanlar, bu dünyanın eğlencelerinden olduğu kadar işlerinden de kaçıyorlardı. Uğranılan haksızlıkların kayıtsız koşulsuz bağışlanmasını buyuran ve yeni hakaretler görmeyi neredeyse yalvararak istemeyi öneren bir sabır öğretisiyle canlarının ve mallarının savunmasını nasıl bağdaştırabileceklerini kendilerini

Aziz Justin, *Apolog. Major*; Athenagoras, *Legat.*, b. 28; Tertullian, *de Cultu Foemin*, 1, II).

93. Eusebius, 1, VI, 8. Origen'in ünü, hevesi ve zulmü uyarmadan önce, bu olağanüstü eylem kınanmaktan çok hayranlık uyandırdı. Genellikle İncil'i yorumlamak yoluna gitmekteyse de yalnız bu olayda, kelime kelime anlam verme gibi talihsizliğe uğramıştır.

94. Aziz Cyprian, *Epist. 4*; Dodwell, bilimsel inceleme; Cyprianic, III. Uzun zaman sonra, Fontevrault Manastırı'nın kurucusuna bu gözüpek girişime benzer bir şey yüklendi. Bayle, bu nazik konu üzerinde okuyucularını eğlendirmektedir.

95. Dupin (*Bibliotheque Ecclesiastique*, c. 1, s. 195), Tyre Piskoposu Methodius'un yazdığı on bakire ile yapılan konuşmanın özel ayrıntısını vermektedir. Bakireliğin övülmesinde aşırılığa kaçılmış.

96. Çileciler, ikinci yüzyıldan başlayarak, herkesin gözü önünde vücutlarının ateşini öldürmek, şehvet ve şaraptan vazgeçmek için vaaz etmeye başlamışlardı.

de bilemiyorlardı. Sadelikleri, kamu yaşamının çetin ve gösterişli koşullarıyla uyuşamıyordu. Haydutların saldırısına karşı da olsa, barışı ve toplum güvenliğini tehdit eder nitelikteki düşmana karşı bile olsa insan olarak türdeşlerinin kanını dökmeye izinli bulunduklarına inanamıyorlardı.[97] Yahudilerin devlet kuruluşunda, peygamberler ve kutsal yağ sürünmüş krallar ulusun tüm güçlerini kullanmışlarsa da daha az eksiksiz bir yasa altında yaşadıkları için Tanrı'nın onayını elde edememişlerdi. Hristiyanlar, dünyanın o günkü düzeninde bu gibi kuruluşların zorunlu olabildiğini anlayarak kabulleniyorlar ve büyük bir nefret duymaksızın putperest bir efendinin buyruğu altına giriyorlardı. Edilgen uysallık kurallarını içlerinden yineleyerek benimsemelerine karşılık, imparatorluğun iç yönetimine ve askeri savunmasına katılmayı reddediyorlardı. Hristiyanlığa geçmeden önce bu şiddetli ve kanlı işlerde bulunmuş olanlar için hoşgörü gösterilebilirdi.[98] Ama Hristiyanların yerine getirecekleri çok kutsal bir görev vardı: Onlara askerlik, yüksek devlet görevi ya da hükümdarlık yapmaları için izin verilmemişti.[99] Bu tasasız savsama hatta kamu yararına karşı işlenen suç, onları Hristiyan olmayanların hakaretine ve kınamasına uğratıyordu. Yeni dinin mensuplarına, bütün uyruklar bu denli korkak duygulara kapılırsa, barbarlarla çevrili imparatorluğun hali nice olur, diye soruluyordu.[100] Bu onur kırıcı soruyu Hristiyanlığın savunucuları kapalı ve iki anlama gelebilen sözcüklerle yanıtlıyorlardı. Bütün insanlığın toptan dini kabul etmesine değin içerisinde bulundukları şu bekleyiş döneminde savaş imiş, devletmiş, Roma İmparatorluğu imiş ve

97. Kilise babalarının ahlakına bakınız. Reformdan sonra aynı sabır ilkeleri, Socinian'lar ve yeni Anabaptist'ler ve Quaker'larca yenilendi. Quaker'ların savunucusu olan Barclay, kardeşlerini savunmak için ilk Hristiyanların yetkesinden yararlandı (s. 542-549).

98. Tertullian, *Apolog.*, b. 21; *De Idololatria*, b. 17, 18; Origen, *contra Celsum*, 1, V, s. 253; 1, VII, s. 348; 1, VIII, s. 423-428.

99. Tertullian (*de Corona Militis*, b. III) onlara askerden kaçmaları için telkinde bulunacaktır. Bu öğüt, genel olarak tutulmuş olsaydı Hristiyanlara imparatorların lütfunu sağlayamayacaktı.

100. Origen sunuşuna göre bir kanıya varmamız olası bulunsa da (1, VIII, s. 423) hasmı Celsus bunun üzerinde çok kuvvetle ve iyi niyetle durmuştu.

dünya imiş, onlar için önemli değildi; güvenliklerinin bu gizli nedenini putperestlere bildirmek istemiyorlardı. İlk Hristiyanların durumu dinsel kuruntularına da uygun düşüyor, eylemli bir yaşama karşı duydukları tiksinti onların devlete ve orduya hizmetten bağışık tutulmaları kadar sivil ve askersel onurların da dışında kalmalarına yardımcı oluyordu.

V. Geçici bir vecd ile yücelmiş ya da çöküntüye uğramış olan insan ruhu yavaş yavaş doğal düzeyine yeniden döner ve o sıradaki koşullarına en yatkın gibi görünen tutkularının egemenliği altına yine girer. İlk Hristiyanlar dünya işleri ve eğlenceleriyle olan ilişkilerinde ölü durumundaydılar. Ama doğadan aldıkları şu devinim aşkı ve onun izleri büsbütün silinmiş olmadığından, kısa bir süre sonra yeniden ortaya çıktı, kilisenin yönetiminde yeni besinler buldu. İmparatorluktaki egemen dine saldıran ayrı bir toplum, kendi içinde bir güvenlik düzeni kurmak zorunda kalmıştı. Ayrıca, yalnız manevi sorunlarla uğraşan değil, Hristiyan cumhuriyetinin dünya işlerini görecek rahipleri ve yöneticileri de seçmek gerekiyordu. Bu toplumun güvenliği, onuru ve büyümesi, en dindar ruhlarda bile vatanları için yanıp tutuşan ilk Romalıların ruhlarında olduğu gibi alevlenmeler doğurmakla birlikte inananlar, o denli sürekli bir amaç üzerinde pek titiz davranmadılar. İşlerini yaparken, çoğu zaman mezhep sapkınlığının yanlışlarını ya da fesatçıların düzenlerini ortaya çıkarma fırsatını buluyorlardı. Kalleşlik eden din kardeşlerinin niyetlerini engelliyorlar, onları layık oldukları yüz karası ile damgalıyorlar, kendi toplumlarının huzur ve mutluluğunu bozmamaları için aralarından kovuyorlardı. Hristiyanlığın ruhani yol göstericilerine yılanın ihtiyatı ile güvercinin masumluğunu benliklerinde birleştirip bağdaştırmaları öğretiliyordu. Emir ve komuta alışkanlığı onların tutumunu daha da inceltikçe töreleri de bozuldu. Dünyada olduğu kadar Kilise'de de önemli mevkide bulunanlar yetkileri ve kesinlikleriyle kendilerini gösterdiler. Eylemlerinin gizli güdülerini başkalarından ve belki de kendilerinden bile sak-

layınca, dinsel çabalarının yeni bir inatçılık ve acılık verdiği eylemli yaşamın bütün gürültülü tutkuları içerisine düşüyorlardı.

Kilise yönetimi çoğu zaman bir çekişme aracı oldu. Birbirinden ayrı duruma girmiş olan Roma, Paris, Oxford ve Cenevre'nin yüksek din bilginleri, havarilerden gelen ilk örneği kendi öz yönetimlerine indirgenecek sistemler olarak benimsemek için çok çaba harcadılar.[101] Bunlardan küçük bir bölümü, iyi niyet ve yansızlıkla davranmayı ilke edinerek, havarilerin, yasa koyucu durumuna girmekten çekindiklerini ve Hristiyanların ileriki çağlarda, zamanın, hal ve koşulların değişikliğine göre kilise yönetimlerinde değişiklik yapabilmelerine olanak[102] sağlamak için kimi kötülüklere ve özel bölünmelere katlandıklarını ileri sürüyorlardı. Kudüs, Efes ve Corinth'teki uygulama ilk yüzyıllardaki inananlarca kullanılmış olarak kabul edilen bir yönetim planıyla ilişkisi bakımından bize bir fikir verebilir. O sıralarda Roma İmparatorluğu'nda kurulmuş toplumlar, yalnız inanç ve yardımseverlik bağlarıyla birleşmiş bulunuyorlardı. Bağımsızlık ve eşitlik iç kuruluşlarının temelini oluşturuyordu. Disiplin eksikliğini ve insanla ilgili bilgileri tamamlamak için *peygamberlerin* yardımına başvurulmuştu.[103] Yaş, kadın erkek ve doğal yetenek ayrılığı gözetilmeden, her Hristiyan'ın bu kutsal işlevi yerine getirmeye hakkı vardır. İçinde tanrısal doğuşu duyunca Kutsal Ruh'un buyruklarını inananlar önünde dile getirecekti. Ne var ki ilk Kilise'nin bu yalvaçları bu olağanüstü esinleri kötüye kullandılar ya da doğru bir uygulamasını yapmadılar; birkaç kez genel dinsel törenlerde karışıklığa neden oldular. Sonunda, Corinth Apostolik Kilisesi'nde çok kötü sonuç veren düzensizlikler meydana getirdiler.[104] Yalvaçlar kuruluşu böylece yararsız ve de zararlı du-

101. İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da aristokratik parti kilise babalarının kutsal kökenini yürürlükte olarak kabul etti. Ne var ki Kalvinist papazlar bir "üst"e katlanamıyorlardı ve Roma Pontiff'i, kendine eşit birini tanımıyordu (Bkz. Fra Paolo).

102. Hristiyan hiyerarşi tarihinde doğrucu ve bilgin Mosheim'i izlemekten şaşmadım.

103. İlk kilisenin peygamberleri bkz Mosheim, *Hist. Eccles.*, c. II, s. 132-208.

104. Aziz Paul'un ve Aziz Clemens'in Corinthian'lılara yazdıkları mektuplara bakınız.

ruma gelince yetkileri geri alınarak bu örgüt kaldırıldı. Dinin kamusal işlevleri yalnızca Kilise'nin oluşturduğu din adamlarına, piskopos ve papazlara verildi. Bu adlandırmanın ilk kökeninde bu yolda olduğu anlaşılıyor. Papaz adı, yaşlarını ya da daha çok ağır başlılıklarını ve akıllılıklarını anlatıyordu. Piskopos unvanı ise Hristiyanlara baba özeniyle bakmakla görevlendirilmiş ve onların inançlarıyla törelerini denetlediğini gösteriyordu. Hristiyanlığın ilk zamanlarında, sayıları inananların sayısına oranla az çok yüksek olan piskoposluk papazları, her papaz topluluğunu ortak bir uyum ve aynı yetkeyle yönetiyorlardı.[105]

En yetkin eşitlik bir yüksek görevlinin onu yürüten elini ister ve kamu işlerinde gerekli düzen, en azından meclisin oylarını toplamak ve kararları uygulamakla yükümlü olacak bir başkan yaratır. İlk Hristiyanlar, yıllık olarak ya da gerektiğinde yapılacak seçimlerin kamu huzurunu bozacağını düşünerek sürekli ve saygıdeğer bir yüksek görevlilik oluşturmak, yaşamı boyunca Kilise işleri yönetimine ilişkin görevleri yapmak üzere, papazlar arasında, azizliği ve aklı ile çok tanınmış olanını seçmekle yetindiler. İşte o zaman şatafatlı piskopos (ya da metropolit) adı gösterişsiz papaz adının üstüne çıkmaya başladı. Bu adlardan sonuncusu Hristiyan Senatosu'nu yönetirken öbürü yeni başkanının saygınlığını anlatıyordu.[106] Bu piskoposluk hükümet biçiminin – ki olasılıkla birinci yüzyılın sona ermesinden önce kurulmuştur–[107] yararları öyle çarpıcı ve Hristiyanlığın barışı ve gelecekteki büyüklüğü için o denli önemli görüldü ki imparatorluk içerisine

105. Hooker, *Ecclesiastical Polity*, 1, VII.

106. Bkz. Jerome ad Titum, b. 1; Epist., 85 (Benedictine baskısında, 101) ve Blondel'in iyi işlenmiş savunması *pro sententia Hieronymi*. Aziz Jerome'un betimlediği gibi eski piskopos ve İskenderlye papazları devleti Patrik Eutychius tarafından dikkate değer bir biçimde doğrulanmış olarak (*Annal.*, c. 1, s. 330, Vers. Pocock)'da bulunmaktadır ve Pearson'ın *Vindiciae Ignatianae*'deki (kısım 1, b. 11) tüm itirazlarına karşın bu tanıklığı reddedemeyeceğim.

107. Apocalypse'in giriş bölümüne bakınız. Piskoposlar, melek adı altında Asya'nın yedi kentinde yerleşmişlerdi. Aziz Clemens'in mektubu (belki daha eski tarihlidir), ne Roma'da ne de Corinth'te hiçbir piskoposluk bulunduğu izlenimi vermiyor.

yayılmış bulunan tüm topluluklarca hemen benimsendi. Başından beri ilk çağın onayını kazanmıştı.[108] Bugün de Doğu'da olduğu denli Batı'da da en güçlü kiliseler onu, ilkel ve de tanrısal bir kuruluş olarak saygıyla anmaktadırlar.[109] Belirtmekte yarar yoktur ki piskopos yetkesiyle donatılmış olan basit ve sofu papazlar şimdiki Roma papalarının çevresini oluşturan şatafatı ya da yüksek aşamalı bir Alman papazının başlığını ve otoritesini, hiç kuşkusuz giyip kullanmadıkları gibi bu yoldaki önerileri de geri çevirmişlerdir. Başlıca ruhani, kimi zaman da dünya işleriyle ilgili olan yargılamalarının dar sınırlarını birkaç sözcükle çizmek kolaydır.[110] Yönetim konusu olarak kilisedeki dinsel işler, vaftiz vb. ile disiplin sorunları vardı. Günden güne değişik biçimlere giren dinsel törenler üzerindeki genel denetim artıyordu. Piskoposun görevlendirdiği Kilise temsilcilerinin seçimi, topluluğun mallarını yönetme ve inananların putperest bir yargıcın mahkemesine götürmek istemediği uyuşmazlıklar üzerinde karar verme gibi sorunlar da bunlardandı. Kısa bir süre boyunca, piskopos öbür papazların düşüncesini alıyor ve yetkisini Hristiyanlar meclisinin onayı ile ve onun rızasına göre kullanıyordu. Ona, eşitleri arasında birinci adam ve özgür bir halkın onur duyulan bir hizmetkârı olarak bakılıyordu. Onun ölümüyle piskoposluk boşalınca, papazlar arasından ve tüm tarikat papazlarının katıldığı meclisçe yeni bir başkan seçiliyordu. Bu meclisin üyelerinden her biri böyle bir seçimde aday olabileceğine inanıyordu.[111]

---

108. "Nulla Ecclesia sine Episcopo", Tertullian ve Irenaeus'un zamanından beri, bir olay olduğu kadar bir kural haline de gelmişti.

109. ilk yüzyılın güçlükleri aşıldıktan sonra, İsviçreli ve Alman reformcuların cumhuriyetçi dehalarıyla kesilene dek piskoposluk sistemindeki devlet yönetiminin her yerde kurulmuş olduğunu görüyoruz.

110. Bkz. Mosheim, birinci ve ikinci yüzyıl. Ignatius (*ad Smyrnaeos*, b, 3. vd.) piskoposluğun saygınlığını yükseltmekten hoşlanmaktadır. Le Clerc (*Hist. Eccles.*, s. 569) kendi gidişatını sert bir biçimde eleştirmektedir. Daha sağlıklı bir eleştiriyle yola çıkan Mosheim (s. 161), küçük mektupların bile deforme edilmesinden kuşku duymaktadır.

111. "Nonne et Laici sacerdotes sumus?" (Tertullian, *Exhort. ad Castitat*, b. 7). İnsan kalbi her zaman aynı olduğuna göre, Hume tarafından hayranlık üzerine yapılmış (*Essais*, c. I, s. 76), gözlemler gerçek esinlenmelere de uygulanabilir.

İşte, havarilerin ölümünden sonra yüzyıldan çok bir sürede Hristiyanların kendilerini tatlılık ve eşitlikle yönetmeleri böyle oldu. Her topluluk, kendi içerisinde ayrı ve bağımsız bir cumhuriyet kuruyordu ve çok uzaklardaki bu küçük topluluk devletleri, birliklerini mektupla ve temsilcileriyle pekiştiriyorlarsa da Hristiyan dünyasının çeşitli bölümleri, kendi üzerlerinde, ne üstün bir güç ne de yasama meclisi biçiminde bir otorite tanımıyorlardı. İnananların sayısı arttıkça, çıkarlarının ve niyetlerinin daha sıkı olarak birbirine bağlanmasının kendileri için ne denli yararlı olacağını anladılar. İkinci yüzyılın sonuna doğru Yunan ve Asya Kiliseleri eyalet sinodları (*synods*) kurulmasını benimsediler ve her halde böyle bir temsilci konsey kurarken, memleketlerinin ünlü kuruluşları olan Amphictyons, Achaean birliği ya da İyonya kent meclisleri gibi örneklerden yararlandılar. Bağımsız kilise piskoposları önce alışkanlık olarak, kısa bir süre sonra da bir yasa ile zorunlu kılınarak ilk ve sonbaharın saptanan tarihlerinde eyalet merkezinde hazır bulunuyorlardı. Toplantılardaki görüşmelerde az sayıdaki tanınmış din adamının düşüncesini alıyorlar ve kendilerini dinleyen kitlenin içerisine katılıyorlardı.[112] *Canons* adını alan kararnameleri inanca ve disipline ilişkin bütün önemli noktalan düzenliyordu. Kutsal Ruh'un, Hristiyan halkın temsilcilerinden oluşan birleşik meclis üzerine bol bol rahmetini yağdıracağı doğallıkla imgelenebilirdi. Sinod örgütlenmesi, halkın özel tutkusuna ve çıkarına o denli uygun düştü ki birkaç yıl içinde bütün imparatorlukta benimseniverdi. Eyalet konsülleri, düzenli bir haberleşme aracılığıyla, karşılıklı davranışlarını birbirlerine iletiyorlar ve onaylıyorlardı. Katolik Kilisesi, kısa zamanda biçimlendi ve büyük bir konfedere cumhuriyetin tüm gücünü kazandı.[113]

112. Acta Concil. Carthag. apud Cyprian., s. 158, Fell baskısı. Bu konsil, Moritanya, Numidia ve Afrika'dan gelen seksen piskopostan oluşuyordu. Kimi papazlar ve papaz çömezleri de mecliste hazır bulundular; "praesente plebis maxima parte".

113. "Aguntur praeterea per Graecias illas, certis in locis concilia," vd. (Tertullian, *de Jejuniis*, b. 13). Afrikalı, bundan yeni ve yabancı bir kuruluş gibi söz ediyor. Hıristiyan kiliselerinin birleşme tazları Mosheim tarafından pek ustalıklı biçimde açıklanmıştır.

Konsül düzeniyle yavaş yavaş iliselerin yasama otoritesi kalkınca, piskoposlar, bağlantılarıyla yürütme ve yargı gücünün çok önemli bir bölümünü ellerine geçirdiler. Ortak çıkarlarıyla kendi aralarında birleşmiş olarak, kendilerine bağlı papazların ve halkın özgün haklarına kuvvetle el atmak durumunda kaldılar. Sekizinci yüzyılın yüksek aşamalı papazları yüreklendirme dilini, sessizce, buyruk biçimine çevirdiler, ilerdeki zorbalıklarının tohumlarını attılar, kutsal kitaptan aldıkları istiareler ve tumturaklı sözleri güç ve akıl yerine koydular. "Kilise birliği ve gücü diye çok zaman yineliyorlardı, her üyesinin eşit ve bölünmez bir yanına sahip bulunduğu *piskoposluk görevi*nde simgelenmiştir.[114] Hükümdarlar ve yüksek aşamalı görevliler geçici dünyadaki hak ve güçleriyle övüne dursunlar; yalnız piskoposluk yetkisi Tanrı'dan kaynağını alan tek yetkidir ve bu dünyaya olduğu gibi öbür dünyaya da yaygındır. Piskoposlar, İsa'nın vekil yardımcıları, havarilerin ardılları ve Musa yasasının büyük rahibinin gizemci vekilleridir."

Papazlıkla ilgili buyrukları vermek yolunda tekel halindeki ayrıcalıkları, kilise mensuplarının ve halkın hakkı olan seçim özgürlüğünü kaldırmış oluyordu ve kilise yönetiminde ara sıra papazların düşüncesine göre davranıyorlarsa, bu alçak gönüllülük göstermiş olmakla saygınlık kazanmaya büyük özen göstermelerinden ileri gelmekteydi. Piskoposlar, yüce otoritenin kardeşlerinin (frater) meclisinde olduğunu biliyorlardı. Ne var ki onlardan her biri, özel piskoposluğunun yönetiminde, "sürüsü"nden, bu benzetiş doğruysa, bir çobanın beklediği uysallığı bekliyordu.[115] Bununla birlikte, böyle bir otorite, bu yanın birtakım çabalar harcamasından öbür yanın da direnmesinden önce kendiliğinden kurtulamadı. Birçok yerde alt aşamalı papazlar çaba ya da çıkar sonucu demokratik kuruluş düzenini büyük istekle destek-

114. Cyprian, ünlü eseri *De Unitate Ecclesiae*, s. 75.

115. Aziz Cyprian'ın tutum ve davranışlarında, öğretisinde ve mektuplarında bu hali görebiliyoruz. Bu rahibin kısa yaşam öyküsünde Le Clerc, *Bibliotheque Universelle*'de (c. XII, s. 207-378) serbestçe ve doğru olarak bunu açıklığa kavuşturuyor.

lediler. Ama onların yurtseverliği fesatçılık ve mezhep sapkınlığı gibi çirkin sıfatlarla adlandırıldı ve piskoposlar, en hırslı devlet adamının düzenleriyle bir aziz ve şehidin karakterini benimsemiş olan erdemlerini bağdaştırmasını bilen Kartacalı Cyprian gibi birçok etkin din bilginlerinin çalışmaları sayesinde yarışı kazandılar.[116]

Önceleri papazların eşitliğini bozmuş olan aynı nedenler, daha yüksek saygınlık ve yargılama üstünlüğü konulan olarak piskoposlar arasına da girmiş oldu. İlkbaharda ve sonbaharda, eyalet sinod meclisleri olarak her toplanışlarında, konsül üyeleri arasında ünlülük ayrımı ve kişisel değerlilik sorunları elle tutulurcasına kendini gösteriyordu. Ne var ki herkesin önünde yapılan görüşmelerin düzeni daha dikkatli olunmasını ve düzeyin aşağılaşmamasını gerektiriyordu. Her eyaletin konsülünde değişmez başkanlık merkez piskoposlarınca yürütülüyordu. Başrahip ve metropolit gibi unvanlarla bezenmiş olan bu girişken yüksek aşamalı din görevlileri, papazlar kurulundan henüz alıp kaçmış oldukları aynı otoriteyi öbür piskoposlardan gasbetmeye gizlice hazırlanıyorlardı.[117] Metropolitlerin kendileri de çok geçmeden aşama ve iktidar savaşımına başladılar. Her biri, en gösterişli adlar altında, başkanlık ettiği kentin cismani avantajları ve onurlarını, babaca koruması altında bulunan Hristiyanların sayısını, zenginliğini ve aralarından yetişmiş olan azizlerle şehitleri göstererek övünüyorlardı. Kilisesini kurmuş olan havariye ya da onun çömezine dek çıkarak geleneksel ilkelere uygun piskoposların birbirini izlemek suretiyle kesintisiz biçimde aktardıkları inanç geleneğindeki temizliği koruduklarını ısrarla yineliyorlardı.[118] İster kilise dışı, ister kilise içi üstünlük koşulları, eyaletlerin say-

116. If Novatus, Felicissimus, vb.ni, Kartaca piskoposu, kendi kilisesinden kovmuştu; bunlar azılı caniler değillerdi. Aziz Cyprian'ın, kimi zaman akıl yolunda davranması gerekiyordu. Ne olduğu bilinmeyen bu kavgaların en gerçek anlatımı Mosheim'de görülmektedir (s. 497-512).

117. Mosheim, s. 269, 574, Dupin, *Antiquae Eccles. Disciplin.*, s. 19, 20.

118. Tertullian, özel bir eserde havari kiliselerince tutulmuş buyurma hakkını sapıklara karşı değerlendirdi.

gısını Roma'nın kendi üzerine çekmesi gerektiğini ve arkasından da kendisinin sözü dinlenir hale gelmesini isteyeceği düşünülüyordu. Bu kentteki mümin topluluğu, imparatorluğun merkezine uygun bir sayıda ve önemdeydi. Kilisesi en büyüktü ve çok sayıdaydı. Batıya oranla, çoğu Romalı misyonerin dinsel çalışmalarıyla kurulmuş bütün Hristiyan kurumlarının en eskisiydi. Antakya'nın, Efes'in ya da Corinth'in en büyük övünmeleri, kurucu olarak tek bir havari ile yetinmeleriydi. Roma ise Tiberis kıyılarının, iki büyük havarinin vaazı ile parlaklık kazanmış olmasından övünç duyuyordu.[119] Onun piskoposu da Aziz Peter'in kişiliğine ve saygınlığına verilen her türlü kalıtsal değeri özenle simgelemeliydi.[120] İtalya'daki ve eyaletlerdeki yüksek aşamalı papazlar ona, Hristiyanlık aristokrasisinin buyruk ve topluluktaki en büyük saygınlığı tanımaya razı oluyorlardı.[121] Ama mutlak bir hükümdar yetkisi büyük bir tiksintiyle reddolundu ve bütün dünyayı ruhani iktidarı altına almak isteyen Roma'nın atılgan dehâsı, çok eski yıllarda cismani egemenliğine karşı koymamış olan Afrika'da ve Asya'da dirençle karşılandı. Kartaca Kilisesi'ni ve eyalet sinodlarını en geniş bir despotlukla yöneten Aziz Cyprian Roma *pontiff*'inin tutkusuna karşı şiddetle ve başarıyla direndi. Bu gayretli yurtsever insan, kendi savını Doğu piskoposlarının savlarıyla birleştirmesini bildi, Hannibal gibi, Asya'nın

119. Eskilerin çoğu Aziz Peter'in Roma'ya geldiğini söylemektedir. (Bkz. Eusebius, II, 25); bütün Katolikler böyle iddia ederler ve kimi Protestanlar da buna katılırlar (Bkz. Pearson ve Dodwell, *de Success. Episcop. Roman*). Spanheim ise böyle bir seyahatin yapılmış olması fikrine şiddetle karşı çıkmaktadır (Miscellanes Sacra, III, 3). Rahip Hardouin'e göre, on üçüncü yüzyıl keşişleri, Aeneid'i bestelemişler ve Aziz Peter'i bir Truvalı kahraman gibi sunmuşlardır.

120. Yalnız Fransızcada bu ünlü atıf doğrudur: "Tu es Pierre, et sur cette pierre..." (Sen taşsın ve bu taş üzerine...) Bu atıf, ne Yunanca ne Latince ne İtalyanca vb. doğru değildir, ve Alman kökenli dillerde hiç anlaşılır gibi değildir.

121. Irenaeus adv. Haereses, 111, 3; Tertullian, *de Praescription*, b. 36 ve Cyprian, *Epistol.*, 27, 55, 71, 75., Le Clerc (*Hist., Eccles.* s. 764) ve Mosheim (s. 258, 578) bu pasajları açıklamaya çalışıyorlar; ne var ki yüksek aşamalı papazların rahat anlaşılmaz ve tumturaklı üslupları, Roma'nın savlarına çoğunlukla elverişli olmuş gibidir.

göbeğinde yeni müttefikler aradı.[122] Bu yeni Punic Savaşı'nda hiç kan dökülmemişse bu, karşı yandaki yüksek aşamalı din adamlarının ılımlılığından çok zayıflığından olmuştur. Sövüp saymalar, aforoz etmeler onların tek silahıydı ve düşmanlıkları sürdükçe, eşit kızgınlıkla ve eşit yobazlıkla birbirlerine hep bu silahlarla saldırdılar. Bir papanın ya da bir azizin veya bir şehidin anısını mahkûm etme zorunluluğu bugün bile bizi rahatsız etmekle birlikte, dinin savunucularının kendilerini kaptırdıkları kavgada tutkularının orduda ve senatoda bile patlamalara neden olduğunu ve bütün bu olayların özelliklerini aktarmak istiyoruz.[123]

Kilise yetkililiğinin ilerlemeleri, Yunan ve Romalılarca bilinmeyen laiklik ve din adamları diye dikkate değer bir ayrımın doğmasına neden oldu.[124] Bu sözcüklerden birincisi Hristiyan halk için kullanılıyordu. İkincisi ise sözcüğün anlattığı gibi, halkın tümünden ayrılmış ve kendini dinsel hizmetlere bağlamış kimseler bölümünü anlatıyordu. Bu insanlar, yeni tarihte en önemli kıldıkları kişileri, din ve erdem konusunda her zaman en ileri gelen olmasalar da onları kutlayanlardır. Karşılıklı düşmanlıkları Kilise'nin barışını daha emekleme çağında çok kez bozmuştur. Bununla birlikte çabaları ve uğraşları ortak savda birleşiyordu. Çok aldatıcı görünüşler altında, yüksek aşamalı din adamlarına ve şehitlere kayan iktidar aşkı onlarda uyruklarının sayısını artırmak isteğini harekete geçiriyor ve Hristiyan İmparatorluğu'nun sınırlarını genişletmeye özendiriyordu. Dünya işleriyle ilgili hiçbir güçleri yoktu. Devlet otoritesi altında desteklenmek şöyle dursun, cesaretsizlendirilmişler ve baskı altında tutulmuşlardı. O zaman içerisinde bile kendi toplumlarında ödül ve ceza gibi

122. Bkz. Caesarea (Kayseri) Piskoposu Firmilianus'un Roma Piskoposu Stephen'e yazdığı sert mektup (Cyprian, *Epist.*, 75).

123. Din sapkınlarının yeniden vaftiz edilip edilmeyeceği söz konusuydu. Bu kavgayla ilgili olarak, Aziz Cyprian'ın mektuplarına ve Eusebius'un yedinci kitabına bakınız.

124. Bu sözcüklerin kökeni için Mosheim'e (s. 141) ve Spanheim'e (*Hist. Ecclesiast*, s. 633) bakınız. Clerus ve laicus diye ayırım, Tertullian'dan önce yerleştirmişti.

yönetimin iki güçlü başarı aracından yararlandılar: Birincisi inananların sofuca el açıklıklarından, öbürü dinsel korkularından geliyordu.

I. Platon'un imgeleme yetisini ışıldatmış[125] ve *Essenian* mezhebinde bir türde var olan[126] mal ortaklığı, bir süre ilk kilisece de benimsenmiş bulunuyordu. Dine yeni girenlerin aşkı ve heyecanı, sahibi oldukları dünya mallarını satmaya, karşılığında aldıkları parayı havarilerin eteklerine bırakmamaya ve genel üleştirmede eşit payı almaya kendilerini özendiriyordu. Hristiyanlık'ta ilerlemeler oldukça, havarilerin ellerine oranla daha az temiz ellerde kısa bir sürede bozulacak olan bu yüce gönüllü davranışlar aşama aşama gevşetildi ve kaldırıldı. İnsandaki doğal çıkarcılık duygusunun birdenbire uyanmasından ve bu kutsal emanetlerin kötüye kullanılmasından korkuluyordu. Bu nedenle, Hristiyanlığa yeni girenlere varlıklarını korumaları, bağış ve mirasları kabullenmeleri ve özel mal ve mülklerini her türlü meşru ticaret ve sanat yollarıyla çoğaltmaları konusunda izin verildi. Mutlak bir özveri yerine İncil'in uygulayıcıları ılımlı bir pay aldılar. Her hana ya da her ay topladıkları meclislerde, tarikat kardeşi papazlar topluluğunun gereksinmelerine göre ve varlıklarıyla dindarlıklarının ölçüsü göz önünde tutularak, her Hristiyan bu topluluğun kasasına gönül hoşluğuyla sunguda bulunuyordu.[127] Az da olsa hiçbir sungu geri çevrilmiyordu. Ondalıklar (âşar) maddesinde Musa Yasası dinsel bir yükümlülük koymaktaydı; tam bir düzen içerisinde olmasa da Yahudiler, sahibi bulundukları her şeyin onda birini vermek üzere buyruk aldıklarına göre İsa'nın müritleri, daha büyük bir el açıklığıyla[128]

125. Platon'un kurduğu ortaklık toplumu, Thomas More'un *Ütopya*'sı için tasarladığı ortaklıktan daha yetkindi. Dünya işlerinde kadın ve mal ortaklığına aynı sistemin ayrılmaz kısımları olarak bakılabilir.

126. *Acts of the Apostles*'deki (b. 2, 4, 5) ile Grotius'un bilimsel eleştirisine bakınız. Özel bir araştırmasında Mosheim, çok az sonuç verici kanıtla ortak düşünceyi eleştirmektedir.

127. Justin Martyr, *Apolog. Major*, 89; *Tertullian, Apolog.*, b. 39.

128. Irenaeus ad Haeres, b. 27, 34; Origen, *Num. Hom.*, II; Cyprian, *de Unitat. Eccles. Constitut. Apostol.*, 1, II, 34, 35 (Cotelerius'un notlarıyla). Kilise kuruluşları, ruhun vü-

kendilerini göstermeleri ve şu geçici dünya ile birlikte hemen yok olacak gereksiz bir varlıktan kurtularak sevap kazanmaları uygun düşecekti.[129] Ayrıca belirtmeye gerek yoktur ki kendi yöresindeki müminlerin fakirliğine ve zenginliğine göre yoksul kiliselerle zengin kent kiliselerinin gelirleri arasında da değişiklikler meydana geliyordu. İmparator Decius zamanında devlet büyükleri, Hristiyanların büyük servete sahip olduklarına inanıyorlardı. Yine onlara göre, bu Hristiyanlar altın ve gümüş kâseler kullanıyorlardı. Din değiştirirken, Hristiyan topluluğunun varlığını artırmak için topraklarını ve evlerini satmışlar, mutsuz çocukları, babalarının azizlik rütbesi kazanmasına karşılık, bu yüzden dilenciliğe düşmüşlerdi.[130] Genellikle yabancılar ve düşmanlarca oluşturulmuş kuşkulara inanmamak gerekir. Ne var ki bunlar akla uygun ve olası gibi görünen kanıtlarla donatılmış-

---

cut kalıbına göre yukarıda olması gibi din adamlarının da kralların üzerinde olduğunu söyleyerek bu bahaneyi dinsel bir hak olarak yerleştirmişlerdir. Ondalık konulan mallar arasında buğday, şarap, yağ ve yün de vardır (Bu ilginç konu için, Bkz. Prideaux, History of Tithes ve Fra Paolo delle Materie Beneficiarie, b. II). iki yazar çok değişik karakterlere sahiptirler).

129. 1000 yılına doğru yeniden değer kazanan aynı kanı buna benzer etkiler yarattı. Bağışların çoğunda güdü belirtilmştir: "Appropinquante mundi fine." (Bkz. Mosheim, *General History of the Church*, c. I, 457),

130.

Tum summa cura est fratribus
(Ut sermo testatur loquax.)
Offerre, fundis venditis
Sestertiorum millia.
Addicta avorum praedia
Foedis sub auctionibus,
Successor exheres gemit
Sanctis egens Parentibus.
Haec occuluntur abditis
Ecclesiarum in angulis.
Et summa pietas creditur Nudare dulces liberos.

Prudent., Hymn 2.

Bu fırsatta, papaz çömezi Laurence'ın tutumu Roma Kilisesi'nin servetlerinden uygun yararlanmayı tek başına tanıtlar. Hiç kuşkusuz çok büyük ölçülerdeydi. Ama, Fra Paolo (b. 3), Commodus'un ardıllarının ya da pretorian praefect'inin cimriliği Hristiyanlara işkence etmeye neden olduğunu abartarak söylemektedir.

lardır ve aşağıda gösterilen iki olayla tanıtlanmış gibidir ki bilgi edindiğimiz bu iki olay bize açık seçik bir fikir verebilecektir. İmparator Decius'un saltanatı sırasında Kartaca piskoposu, çöl barbarlarınca kaçırılıp tutsak edilen Numidia'lı din kardeşlerini para karşılığında geri almak üzere inananlara yaptığı çağrı sonunda Roma'ya göre daha az varlıklı toplumundan yüz bin sesters (yaklaşık yirmi bin sterlin) toplayıverdi.[131] Yüzyıl önce iki yüz bin sesters tutarında bir para, başkentte sürekli oturabilmek isteyen bir Pontuslu tarafından Roma Kilisesi'ne bağış olarak verilmişti.[132] Bu sunular, para olarak veriliyordu. Hristiyanların, toprak olarak az sayıda da olsa, varlığa sahip olma konusunda ne istekleri, ne de güçleri vardı. Zamanımızda da var olan ve kullandığı kimi malları başkasına herhangi bir biçimde devredemez durumdaki kimselerle ilgili hükümler gibi, çeşitli yasalarla, özel bir ayrıcalığı bulunmaksızın ve Senatonun ya da imparatorun izni olmadan özel mülkiyete bağlı malların bir kuruluşa verilmesi ya da ölüme bağlı tasarruf yoluyla bırakılması yasaklanmıştı.[133] Roma hükümdarları, nefretlerinin konusu olduktan sonra kıskançlıklarını ve korkularını dürtüklemiş bulunan bir inanca pek seyrek olarak hoşgörüde bulunmuşlardır. Bununla birlikte Alexander Severus zamanında meydana gelen bir olay, bu düzenlemelerin kimi zaman atlatıldığını ya da askıya alındığını ve Hristiyanların Roma yakınlarında bir arazi parçasına sahip olma iznini aldıklarını tanıtlamaktadır.[134] Hristiyanlığın elde ettiği ilerlemelerle imparatorluktaki iç çekişmeler yasaların sertliğini yumuşatmış üçüncü yüzyılın sona ermesinden önce birçok büyük araziler Roma'nın, Milano'nun, Kartaca'nın, Antakya'nın,

131. Cyprian, *Epistol.*, 62.

132. Tertullian, *de Praescriptione*, b. 30.

133. Diocletianus, eski yasanın ilanı niteliğinde bir *rescriptum* (yazılı emir) verdi: "Collegium, si nullo speciali privilegio subnixum sit, haereditatem capere non posse, dubium non est." Fra Paolo (b. 4) bu düzenlemelerin Valerianus'un hükümdarlığından beri çok ihmal edilmiş olduğu kanısındadır.

134. *Hist. August.*, s.131. Arazi kamulaştırılmıştı. O sıralarda Hristiyanlarla kasaplar arasında münazaalıydı.

İskenderiye'nin ve İtalya'nın öbür büyük kentleriyle eyaletlerin zengin kiliselerinin malı olmuştur.

Piskopos, kilisenin doğal yöneticisiydi. Kilise'nin mal varlığını dilediği gibi kullanıyor, bundan dolayı hesap vermekle yükümlü bulunmuyordu. Papazlara ruhani işleri bırakıyor, Kilise gelirlerinin dağılımını ve yönetimini sıkı sıkıya kendisine bağlı papaz çömezleriyle yürütüyordu.[135] Aziz Cyprian'ın ateşli ve tumturaklı sözlerine inanabilirsek Afrika'da, görevlerini yaparken İncil yetkinliğinin temel kurallarını çiğnemekle kalmayıp ahlakı da yıkan çok sayıda yüksek aşamalı papazlar bulunmaktaydı. Bu kalleş papazlardan bir bölümü, kendi dünyasal keyiflerini sürdürmek için Kilise'nin gelirlerini yok ediyorlardı. Öbürleriyse bu servetleri özel çıkarlarında, hileli alışverişlerde ve büyük tefeciliklerde kullanıyorlardı.[136] Ama Hristiyan halkın yardımı serbest ve isteğe bağlı hale gelince bu güvenlerine karşı gösterilen kötü kullanışlar da azalmaya başladı. Yapılan yardımların kullanıldığı konular din toplumuna onur veriyordu. Bu yardımlardan ayrılan uygun bir pay, piskopos ile yanındaki papazların geçimini karşılıyordu. O tarihlerde *agapes* denilen ve en büyük payın ayrıldığı sadaka yemekleri de dinin buyrukları gereği yapılan harcamalardandı. Artanı ise yoksullar için ayrılan kutsal varlığı (mâmelek) oluşturuyordu. Bu da toplumdaki dullara, yetimlere, sakatlara, hastalara ve yaşlılara gerekli yardımın yapılması için piskoposun emrine veriliyordu. Bunun yanında, yabancıların ve hacıların dertlerine çare bulmak, hükümlülerin ve tutsakların acılarını azaltmak, özellikle Hristiyanlığa bağlılığı nedeniyle kötülük görmüş olanların çektiklerini unutturmak üzere yapılan yardım ve harcamalar da bu paydan yapılıyordu.[137] Yüce gönülle yapılan bu yardımlaşmalar en uzak eyaletleri bile birbiriyle kaynaştırıyordu. Dar kadrolu küçük toplulukları, kar-

135. Constitut. Apostol., II, 35.

136. Cyprian, *Lapsis*, s. 89; *Epistol*, 65. Bu suçlamalar, Illiberis konsülünün on dokuzuncu ve yirminci kararlarıyla doğrulanmıştır.

137. Justin ve Tertullian'ın savunmalarına bakınız.

deşlerinin gereksinmelerini karşılamak üzere severek koşan daha zengin toplumların dinsel yardımlarıyla elverişli kaynaklara sahip oluyorlardı.[138] Bu soylu tutum Hristiyanlığın ilerlemesinde çok yardımcı oldu. Hristiyan olmayanlar, dinin kendisine (ve öğretisine) karşı nefret duydukları halde, insanlık bakımından, bu yeni mezhebin iyilikseverliğini teslim ediyorlardı.[139] Dolaysız bir yardım ve güvenli bir koruma, insanların vefasızlığı ve kayıtsızlığı nedeniyle yoksulluğun, hastalıkların, yaşlılığın pençesine düşmüş olan çok sayıda mutsuzu kendi kucağına çekiyordu. O zamanların insanlık dışı tutumuna uygun olarak doğar doğmaz terk edilen bebeklerden çoğunun kurtarıldığı, vaftiz edildiği, büyütüldüğü ve bütün bu hizmetler için Hristiyanların sevecenliklerinden ve oluşturdukları topluluk hazinesinden yararlanıldığı düşünülebilir.[140]

II. Her toplum, genel benimsemeyle yerleşmiş kuralları tanımayan ya da onları çiğneyen mensuplarını topluluğun dışına atma ya da yararlara katılmasını engelleme hakkına sahiptir. Hristiyan Kilisesi bu yetkiyi uygularken rezalet çıkaran günahkârları ve özellikle katilleri, hilecileri ve dine aykırı işler yapanları lanetledi. Piskoposluğun kararıyla suçlanmış sapık bir kanının ortaya atıcıları ya da müritlerine karşı ve vaftiz edildikten sonra paganların inanışının içerdiği bir eylemi işleyerek kendi iradesiyle ya da zora dayanamayarak günah işleyip kendilerini kirletenlere karşı aforoz cezası uygulanıyordu. Aforoz, ahiret yaşamını olduğu kadar geçici dünya yaşamını da etkiliyordu. Aforoza uğramış Hristiyan, sadaka bölüşümünden hiçbir pay alamıyordu. Bütün dinsel ve özel dostluk bağlarının koptuğuna kendisi de tanık

138. Dionysius of Corinth, ap. Euseb., 1, IV, b. 23. Romalıların, en uzaktaki din kardeşleri için gösterdikleri insanlığı ve onların zenginliğini minnetle anıyor.

139. Bkz. Lucian, *Peregrin.* Julian (*Epist.*, 49), sadaka ve yardımlaşmanın yalnızca dindar yoksulları değil, Hristiyan olmayan yoksulları da kapsadığını söylemek istiyor gibidir.

140. Hiç değilse, çağımızdaki misyonerlerin övgüye değer tutumları böyledir. Her yıl üç binden fazla yeni doğmuş çocuk Pekin'de sokaklara bırakılmaktadır (Bkz. Le Comte, *Memoires sur la Chine* ve *Recherches sur les Chinois et les Egyptians*, c. 1, s. 61).

oluyordu. En saygı duyduğu kimseler ve büyük sevgiyle bağlı olduğu insanlar ondan din dışı bir şeymiş gibi korkuyla kaçıyorlardı. Aforoza uğrayanın ruhunda meydana gelen sarsıntı bir yana, zaten herkes onu toplum dışına itiyordu. Saygın bir toplumun dışında bırakılmış bu kimseye artık hiç güven gösterilmiyordu. Toplumun dışına itilen bu mutsuzların durumu ne denli hüzün verici ve zor olsa da asıl korkuları çektikleri ıstırabı geride bırakıyordu. Hristiyan ayinlerinin sağladığı yararlar sonsuz yaşamı elde edebilmeyi olanaklı kılıyordu. Aforoza uğrayanlar ise, kendilerini mahkûm eden kilise büyüklerinin Tanrı'nın elinden kendilerine ait cehennem ve cennet anahtarlarını almış olmalarıyla ilgili korkunç düşünceyi kafalarından atamıyorlardı. Ne var ki böylece sapkın hale sokulmuş olanlar, belki de niyetlerinin bilinciyle ve gerçek selamet yolunu bulmuş olma umuduyla, artık Hristiyan toplumundan alamayacakları bu ruhani ve dünyevi çıkarları, oluşturdukları kendi toplumlarında yeniden elde etmeye çalışıyorlardı. Ama kusur ya da putperestlik suçlamaları altında bunalmış olan bütün bu insanlar, içerisine düştükleri aşağılayıcı durumdan büyük üzüntü duyuyor ve alınyazıları için titreyerek yeniden inananların ayinlerine katılabilmeyi büyük bir istekle bekliyorlardı.

Bağışlanmalarını isteyen bu kimseler konusunda uygulanacak davranış, adalet isteyenlerle acımayı yeğ gören duygular halinde, ilk kiliseyi ikiye böldü. En sert ve en eğilmez Kasuistler (Casuistes), sürekli olarak ve istisnasız, onursuzlaştırdıkları, terk ettikleri kutsal toplumdaki en son yeri bile onlara vermeyi reddediyorlardı ve suçlu vicdanlarının azaplarıyla tek başlarına bırakılıp olsa olsa bu dünyada ya da ölümlerinde yüce Tanrı tarafından istiğfarlarının kabul edilmesi olasılığını beklemeleri gerektiğini söylüyorlardı.[141] Hristiyan Kilisesi'nin en temiz ve en saygıdeğer kişileri, kuramsal alanda olduğu kadar uygulamada da daha

141. Bu kanıyı büyük bir sertlik ve kesinlikle tutan Montanist'ler ve Novatian'ler da sonunda kendilerini, afaroz edilenler arasında buldular (Bkz. bu konuyu çok geniş biçimde işlemiş olan bilgin Mosheim, *Secul.*, II ve III).

yumuşak bu tutumu benimsediler.[142] Uzlaşma ve Tanrı kapıları, pişmanlık duyan günahkârlara pek seyrek olarak kapatıldı. Suçunun kefaretini ödemeye yarayan sert ve törenli bir düzenleme oluşturularak izleyenlerin ona öykünmelerini önleyici nitelik verildi. Günah çıkaran kimse, herkesin önünde itiraftan utanç içine düşmüş, oruçlarla bitik hale gelmiş ve bir çuvalla örtülü halde toplantı yerinin girişinde yerlere kapanıp secdeye varmış olarak sergileniyordu. Orada, gözlerinden yaşlar boşanarak, günahlarının bağışlanmasını diliyor ve inananların dua etmeleri için yalvarıyordu.[143] Günah çok ağırsa, istiğfar için çekilen çile yılları, ilahi adaletle orantılı olamayacaktı. Günahkâr, sapkın ya da dinden ayrılmışlar (mürtet), ancak çok ağır ve eziyetli deneyler geçirdikten sonra yeniden Hristiyanlığa kabul edilebilirlerdi. Bununla birlikte çok büyük suçlar, özellikle, din adamı olup kilise üstlerinden aldığı şefaatle bağışlananlar bu bağışlanmayı kötüye kullanmaları halinde sürekli aforozla cezalandırılıyorlardı. Hristiyan disiplininin saltık yetkilileri olan piskoposlar, cezanın hal ve koşullarına ya da suçluların sayısına göre bu disiplin hükümlerini uyguluyorlardı. Ancyra ve Illiberis konsülleri, birincisi Galatia'da öbürüyse İspanya'da olmak üzere, aşağı yukarı aynı zamanda toplandılar. Bugün bile hâlâ var olan karşılıklı kararlarında, değişiklik bulunmaktadır. Vaftiz edildikten sonra birçok kez putlara kurban edilmiş olan Galatia'lı, yedi yıllık bir çileden sonra bağışlanmış oluyordu. Din kardeşlerinden birkaçını da ayartmış olsaydı, aforoz cezasına üç yıl daha eklenecekti. Mutsuz İspanyol, aynı günahı işlemiş olmakla birlikte, bunun aksine, ölmek suretiyle de olsa bağışlanmayı umamazdı. Onun putperestliği, daha korkunç olmayan cezalarla mahkûm edilmiş öbür on yedi suçu kapsayan listenin başında yer almıştı. Bir piskoposa, bir papaza ya da bir papaz çömezine bile yapılan kara çalma suçu, kefaretle ödenmesine olanak bulunmayan suçlar

142. Dionysius ap. Euseb, IV, 23; aziz Cyprian, *de Lapsis.*

143. Cave, *Primitive Christianity*, kısım III, b. 5. İlk çağın hayranları bu "kamu önündeki istiğfar"ın son bulmuş olmasına esef etmektedirler.

arasındaydı.[144] Yumuşaklıkla sertliğin karışımından yoğurulmuş bir tutum, cezaların ve ödüllerin akıllıca dağıtılması, adalet kurallarına olduğu kadar politikaya da uygunluk dünya işlerinde Kilise'nin ilkeleriydi. Babaca özen ve koruyuculukları her dünyanın yönetimi üzerine yayılan piskoposlar sahip oldukları ayrıcalığın algısındaydılar. Yalnız düzeni ve barışı ayakta tutma aşkıyla hareket ettiklerini savunuyorlardı. Kimi zaman onlarda, toprağın açılması ve Aaron rahiplerine karşı koymuş kâfir ırkın alevler arasında gömülmesi için buyuran Musa'nın sesini duyar gibi oluyoruz. Kimi zaman da Romalı bir konsül gibi cumhuriyetin görkemine dayanarak yasaları bütün şiddetiyle uygulama konusunda kesin kararlı olduğunu görüyoruz. "Bu düzensizliklere cezalandırılmadan katlanılırsa (Kartaca piskoposu, meslektaşının yumuşaklığını böyle kınıyor) bu, *piskoposluk gücü*'ne zarar verecektir;[145] Kilise'yi yöneten yüce ve ilahi yetkeye zarar verecektir; sonunda Hristiyanlık için de zararlı olacaktır." Aziz Cyprian bu dünya onurlarından vazgeçmişti, belki de hiçbir zaman bunları elde edemeyecekti. Ne var ki tarikat kardeşi papazlar topluluğunda vicdanlar ve ruhlar üzerinde saltık bir otorite kurmak, herkesin gözünde kötü bir görüntü meydana getirmiş olsa da silah ve fetih hakkı ile bir halkı boyunduruk altına almış olmaktan daha gerçek bir kıvanç sağlayacaktı.

Bu önemli inceleme sırasında, pek yaygın biçimde olmasa da Hristiyan dininin doğruluğuna etkinlikle yardımcı olmuş bulunan ikinci derecedeki nedenleri işlemeye çalıştım. Bu nedenler arasında, birtakım yapay süslemelerin kimi değişik hal ve koşulların ya da bir yanılgı ve tutku karışımının farkına varmışsak bunun, doğal noksan yaradılışlarına uygun güdülerle insanların

144. Diocletianus'un kıyımından sonraki sükunetin ilk anlarında toplanmış olan bu konsüllerin kararlarından kısa fakat açıklamalı olarak bir tebliğ hazırlayan Dupin'e bakınız: *Bibliotheque Ecclesiastique*, c. II, s. 304-313. Bu kıyım, Galatia'dakine oranla İspanya'da daha az sert olmuştu. Aradaki farklılık, bu eyaletlerde konulmuş düzenlemelerin, bir tür karşıtlığıyla açıklanabilir.

145. Cyprian, *Epist.*, 69.

derin biçimde etkilenmiş olmalarından ileri geldiğini anlamalı ve şaşmamalıyız. Kimseye meydan bırakmayan bir çaba, başka bir dünyanın beklenişi, mucizelerin sözüm ona bağışı ve ilk kilisenin kuruluşu Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın başarısını sağladı. Hristiyanlar, her şeyden önce, yok edilmesine ant içmiş oldukları düşmanla uzlaşmaktan nefret ettiren yenilmez bir duyguyu sürdürdüler. Arkadan gelen üç tanesi de değerlerine en büyük silahları sağladılar. Sonuncusu ise, cesaretlerini birlikle tamamladı, silahlarını yönetti ve onların çabalarına, konusunu bile bilmediği bir savaşın çıkışı üzerinde kayıtsız ve içine kapanmış bir topluluğun umutsuz ve zaferler kazanan disiplinli bir sürüsü haline getiren o yenilmez coşkuyu verdi. Çok tanrılı çeşitli dinlerde halkın boş inancından yararlanarak onları elde etmek üzere Mısır ve Suriye'de dolaşan fanatik rahipler, tüm varlıklarını ve saygınlıklarını kilise devletinden alan ve koruyucu kutsallıklarının güvenliği ya da gönenci için göze çarpacak, aşamada kişisel çıkar sağlayan belki de tek papaz tarikatını oluşturuyorlardı.[146] Çok tanrılığın Roma'da ve başlıca eyaletlerdeki rahipleri çoğunlukla soylu ve namusuyla zengin ailelerden gelmeydiler. Onurlu bir ayrıcalık olarak saydıkları için, ünlü bir tapınakta ya da genel bir sungu töreninde başrahiplik görevini yapıyorlardı. Çoğu zaman, kutsal oyunları,[147] giderlerini kendileri ödeyerek kutluyorlar, vatanlarının yasalarına ve geleneğine göre eski törenleri, görev ciddiliği içerisinde yönetiyorlardı. Kendileri yaşamın olağan uğraşları çerisinde bulunduğundan, çıkar duygusu ya da rahiplik ruhu pek seyrek olarak onlara egemen oluyordu. Yalnızca kendi kentlerinde ve tapınaklarında bulunduklarından, aralarında hiçbir yönetimi ya da disiplini ilgilendiren bir ilişki bulunmuyor ve kurulmuyordu. Sivil büyük aşamalı görevliler senatonun,

146. Suriyeli tanrıçanın rahiplerinin düzmeceleri, töreleri ve kusurları *Metamorphosis* adlı eserinin sekizinci kitabında Apuleius tarafından pek hoş bir biçimde betimlenmiştir.
147. Asiarch görevi bunlardan biriydi. Aristides'de ve yazıtlarda sık sık adı geçmiştir. Bu saygınlık yıllık idi ve seçimle veriliyordu. Bunun masraflarına çok zenginler dayanabilirdi. Patres Apostol. c. II, s. 200'de Philip the Asiarch'ın Polycarp'ın şehitliğine nasıl ilgisiz kaldığı anlatılıyor.

yüksek papazlar kurulunun ve imparatorun yüce gücünü tanıdıklarından, kendilerine verilmiş olan devlet içerisindeki barışı ve saygınlığı sürdürme görevini yerine getirmekle yetiniyorlardı. Çok tanrılının dinsel duygularının ne denli değişken, belirsiz ve güvencesiz olduğuna dikkati çekmiştik. O, boş inanç içerisindeki imgelemesinin doğal işlemlerine –hiçbir kayda bağlı kılınmadan– terk edilmişti. Durumunun ya da yaşamının hal ve koşulları, dine bağlılığının amacı denli aşamasını da belirliyorlardı. Her ne kadar sayısız tanrıya tapmak gibi aşağılatıcı bir ibadete kendini kaptırmış olsa da kalbini, bu tanrılar arasında birine daha içtenlikle bağlamış olduğu da düşünülebilirdi.

Hristiyanlık dünyada görüldüğü zaman bu zayıf ve eksik izlenimler, yavaş yavaş silinip gitmişti. Kendi gücünü kullanamadığı zaman inancın gizemlerini anlama yeteneğini elde edemeyen insan aklı; paganlığın deliliklerine karşı kolay bir zafer elde etmişti. Tertullianus ile Lactantius istedikleri kadar zırva ve yanlış demiş olsalar da Cicero'nun retoriğini ve Lusianus'un şaka ve latifelerini almak zorunda kaldıkları da bir gerçektir. Bu yazılı eserlerde yaygın olan şüphecilik okuyucuların ruhunu yalnız etkilemekle kalmış değildi; benzer ilkelerle nitelenmiş başka kimselerin de sayısı çoktu. Filozofundan zevk ve iş yaşamına düşkün insanlarına varıncaya dek toplumun büyük bir kesimine inançsızlık egemen olmuştu. Soylulardan plebeian'lara, efendiden, yemek sırasında çağrılılarla görüşmeleri büyük bir zevkle dinleyen hizmetkâra dek herkes bu ruh halini taşımaktaydı. Bütün bu filozoflar, herkesin önünde, vatanlarının dinsel kuruluşlarına karşı gereken saygı ve uyumu gösterir gibi davranıyorlardı. Ne var ki içlerinden gelen tepki, sanki örtmeye çalıştıkları ince bir örtüyü delip parçalayacakmış gibi hareketleniyordu. Halk ise, toplum içindeki yerlerine ve yeteneklerine saygı duymaya alışkın olduğu kimselerce tanrıların reddedildiğini ve gülünç hale sokulduğunu görünce, derin biçimde bağlandığı inancında birtakım şüphelere ve kaygılara düştü. Eski boş inançlarını yıkılışı, kalabalık bir in-

san kesimini güç ve sıkıntılı bir durumda bıraktı. Şüphecilik hali kimi kuramcılar için eğlence konusu olabilir. Ama boş inancın uygulama eylemi geniş halk yığınları için öylesine doğaldır ki bunun çekiciliği bir kez kopukluğa uğrarsa böyle bir hoş imgelemenin yitmesinden her zaman büyük üzüntü duyar. Genellikle insanların mucizelere ve doğaüstü olay ve öykülere karşı büyük sevgisi, geleceği bilmek için uyanan merakları ve umutlarıyla korkularını görünen dünyanın ötesine yaymak konusunda önüne geçilmez eğilimi çok tanrılı dinin oluşmasını kolaylaştıran başlıca nedenler olmuşlardır. İnanma zorunluluğu basit halkı o denli etkiler ki bir mitoloji sisteminin çöküşü, doğal olarak, yerini başka bir boş inanca bırakır. Yüce Tanrı, en ussal düşünceyi ve kanıyı ilham edici ve halkların merakını, hayranlığını ve kutsamasını harekete geçirici kutsal ve saf bir vahyi dünyaya göndermemiş olsaydı yeni kuşakların beğenisine daha uygun ve daha yeni bir örnek üzerine oluşturulan tanrılar Apollo'dan ve Jüpiter'den boşalan tapınaklardaki yerlerini hemen almış olacaklardı. Bu insanların, içerisinde bulundukları durumda, yapay boş inançlarından hemen tümüyle sıyrılmış ve dinsel bir bağlılığa elverişli ve susamış halde, kendi değerlerinden daha az saygınlıkta da olsa, yeni bir konu, kalplerindeki boşluğu, tutkularındaki kaygıyı doldurmaya ve gidermeye yetecekti. Hristiyanlığın hızlı gelişmesine şaşmanın dışında, bu düşüncenin bütün genişliğiyle ele alınması halinde, gelişmedeki hızın ve yayılmanın daha geniş olmamış bulunmasına şaşmak bile gerekir.

Gerçekçilikle ve adaletle söylemek gerekirse, Roma'nın fetihleri Hristiyanlığın ilerlemelerini hazırlamış ve kolaylaştırmıştır. Bu eserin ikinci bölümünde Avrupa'nın, Asya'nın ve Afrika'nın uygar uluslarının tek bir hükümdarın egemenliği altında nasıl birleşmiş olduklarını ve yasalar, töreler ve dil araçlarıyla nasıl en içten ilişkilerle birbirlerine bağlanmış hale geldiklerini açıklamaya çalıştık. Bu geçici dünyada bir kurtarıcıyı kesin bir güvenle bekleyen Filistin Yahudileri, Tanrı elçisinin mucizelerine karşı

duyarsız kaldılar ve bir Yahudi İncili'nin yayınlanmasına gerek bulunmadığı kanısına vardılar.[148] İsa'nın yaşamına ve eylemlerine ilişkin gerçek bilgiler, Kudüs'ten çok uzakta bulunan bir yerde Yunanca yazılmış ve bu da Hristiyanlığa geçen kimselerin sayısında büyük artmalar olduktan sonra bulunmuştur.[149] Bu tarihsel bilgiler Latinceye çevrilince, Suriye ve Mısır köylüleri dışında –ki onlar için daha sonra özel biçimde hazırlandı– bütün Roma uyruklarına ulaşmış oldu. Lejyonların yararlanması için yapılmış büyük yollar, İncil misyonerlerine Şam'dan Corinth'e İtalya sınırlarından İspanya ve Britanya'nın en ücra noktalarına dek kolay bir ulaşım sağlıyordu. Böylece ruhani fatihler geciktirmeye neden olan ya da uzak ülkelere yabancı bir dinin girmesini olanaksızlaştıran engellerin hiçbiriyle karşılaşmadılar. Bütün kanıtlar bize gösteriyor ki Hristiyanlığın anlatılması için her eyalette ve tüm büyük kentlerde Diocletianus'un ve Constantinus'un saltanatlarından önce vaazlar verilmişti. Ne var ki birçok kongregasyonun kuruluşu, onları oluşturan inananlar sayısı ve putperest halkla olan orantıları bugün için karanlıkta gömülüdür ya da varsayımla ve tumturaklı sözlerle başka biçimlerde gösterilmektedir. Bununla birlikte, Asya'da, Yunanistan'da, Mısır'da, İtalya ve batıda Hristiyan adının duyulup yayılmasıyla ilgili olarak elde ettiğimiz tam olmayan bilgileri toparlayacağız. Ve dinin Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını da aşan gerçek ya da imgesel edinmelerini savsamadan aktaracağız.

Fırat'tan İyonya Denizi'ne yayılan zengin eyaletler Gentiller (Gentiles) havarisinin (ulusları dine çağıran havari) çabasını ve dindarlığını yaygın biçimde sürdürdüğü alanlar oldu. Verimli bir yere saçılmış olan İncil'in tohumlarından yetişen ürünler o

148. Kilise'nin yüksek rütbeli papazları oybirliğiyle savunuyorlardı fakat çağımız eleştirmenlerinin inanamadığı bir olaya göre, Aziz Matthew İbrani diliyle bir İncil meydana getirmiş ve o bunun ancak Yunanca bir çevirisi kalmıştır. Yüksek papazların tanıklığını reddetmek tehlikeli gibi görünmektedir.

149. Nero ve Domitianus'un saltanatları sırasında ve İskenderiye, Antakya, Roma ve Efes'te (Bkz. *Mill. Prolegomena ad Nov. Testament* ve din bilgini Lardner'ın verdiği büyük ve güzel koleksiyon, c. XV).

havarinin müritlerince özenle toplanmıştır. Ve görünüşe göre ilk iki yüzyıl süresince bu ülkeler Hristiyanların en kalabalık bölümünü barındırmış oluyordu. Suriye'de kurulmuş topluluklar arasında Şam, Berea ya da Aleppo (Halep) ve Antioch (Antakya) en ünlüleriydi. Apocalypse'in ortaya çıkmasıyla Asya'nın yedi kilisesi, Efes, İzmir, Bergama, Thyatira,[150] Sardes, Laodicea ve Philadelphia ölümsüzleştiler. İlk zamanlardan beri Girit ve Kıbrıs adaları, Trakya ve Makedonya eyaletleri yeni dini çok iyi karşılamışlardı. Kısa bir süre içerisinde Corinth, Sparta ve Atina[151] kentlerinde Hristiyan cumhuriyetleri doğdu. Yunanistan'daki ve Asya'daki kiliselerin kuruluşu çok uzak dönemlerde meydana geldiğinden gelişmeleri ve çoğalmaları için gerekli zamanı da bulmuş oldular. Bu kiliselerden çıkan bir sürü Gnostik ve öbür mezhep sapkınları, en az sayıdaki bölümüne her zaman sapkın adı verildiği için, Ortodoks Kilisesi'nin en verimli durumunu da göstermeye yaramaktadır. İnananlarca yapılmış bu tanıklıklara, Gentillerin istek, şikâyet ve tehlike işaretlerini de ekleyebiliriz. İnsanları incelemiş ve onların adetlerini en belirgin renkleriyle çizmiş olan filozof yazar adetlerini en belirgin renkleriyle çizmiş olan filozof yazar Lucianus, doğduğu memleket olan Pontus'un Comodus zamanında Epikürcüler ve Hristiyanlarla dolu olduğunu bildirmektedir.[152] İsa'nın doğumundan seksen yıl sonra[153] Plinius'nin insanlığı, ortaya çıkan kötülüğü kökünden kazıma çabasına düşmeye onu boş yere zorlamıştır. İmparator Trajanus'a

150. Alogian'lar (Epiphanius de Haeres, 51), Thyatira Kilisesi henüz kurulmamış olduğu için Apocalypse gerçeğine çatıyorlardı. Olayı kabul eden Aziz Epiphanius, Aziz John'ın mücizevi (tansıksal) bir ruhla yazdığını ileri sürerek işin içinden sıyrılmaktadır (Bkz. Abauzit, *Discours sur l'Apocalypse*).

151. Aziz Ignatius ve Dionysius'un (*ap. Euseb.*, iV, 23) mektupları Yunanistan'da ve Asya'da çok sayıda killseden söz etmektedir. Atina'daki daha az gelişenlerden biri olmuştur.

152. Lucian in Alexandro, b. 25. Bununla birlikte Pontus'da Hristiyanlık çok eşitsiz bir biçimde yayılmış olacaktır ki üçüncü yüzyılın orta!arına doğru Neo-Caesarea'da kurulu piskoposlukta on yedi inanandan çok kimse yoktu (Bkz. Tillemont, *Memoires Ecclesiast*, c. IV, s. 675). Bu özellik, Kapadokya doğumlu olan Aziz Basil ve Gregory of Nyssa'dan alınmıştır.

153. Eskilere göre, İsa, tarihimizin 29'ncu yılında iki Gemini'nin konsüllüğü sırasında ölüm acısına uğramıştır. Pliny ise (Pagi'ye göre) 110 yılında Bitinya'ya gönderilmiştir.

yazdığı ilginç mektupta, tapınakların hemen hemen terkedilmiş olduğunu, kutsal sunguların güçlükle satın alıcı bulabildiklerini, boş inancın yalnızca kentleri zehirlemekle kalmadığını, Pontus'un ve Bitinya'nın köyleriyle kırsal alanlarının tümüne yayılmış olduğunu bildirmekteydi.[154]

Hristiyanlığın ilerlemelerini sevinçle ya da acınarak karşılayan yazarların sözlerini ve güdülerini inceden inceye, gerçekçilikle tartmak istemeksizin şunu diyebiliriz ki bunların hiç birisinin kitabından, bu eyaletlerdeki inananların gerçek sayısı hakkında bilgi edinme olasılığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bu bilinmezlerle dolu ama ilginç konu üzerine çok büyük bir ışık tutacağa benzer bir durum elimize geçmiştir. Theodosius'un saltanatı sırasında, imparatorluk desteğinden aldığı hızla Hristiyanlık parıldadıktan sonraki altmış yıldan fazla süre içerisinde, eski ve ünlü Antakya Kilisesi, üç bini kamu yardımıyla desteklenen, yüz bin kişilik bir halktan oluşuyordu.[155] Doğu Kraliçesi'nin görkemi ve saygınlığı, Caesarea,Seleucia ve İskenderiye kentlerinin nüfusu, Eski Justinus zamanında meydana gelen Antakya depreminde yok olan 250.000 kişi[156] o denli inandırıcı kanıtlardır ki bu sonuncu kent, hiç değilse beş yüz bin nüfusa sahipti, bütün çabalara ve devlet otoritesinden yararlanmasına karşın Hristiyanlar bunun ancak beşte birini oluşturuyordu. Zulüm görmüş kiliseyle utku kazanmış kilise, Batı ile Doğu, sönük kentlerle kalabalık kentler ve yeni olarak dini kabul etmiş olanlarla Hristiyan adını ilk kez duyan inananların bulunduğu yerler karşılaştırılacak olursa orantı ne denli değişiklikler gösterecektir! Bununla birlikte saklamaya gerek yoktur ki kendisine çok değerli bir konuda borçlu olduğumuz aziz Chrysostom, başka bir bölümde, inananların sayısının Yahudi ve putperestlerin sayısını aştığını söylemektedir.[157] Bu göze çarpan güçlüğün çözümlen-

154. Plin., *Epist.*, X, 97.

155. Chrysostom, *Opera*, c. VII, s. 658, 810 (Savil baskısında 422, 329).

156. John Malala, c. II, s. 144. Antakya nüfusuna göre aynı sonuca varıyor.

157. Aziz Chrysostom, c. I, s. 592. Bu pasajları, din bilgini Lardner'e borçluyum (*Credi-*

mesi kolaydır ve doğal bir biçimde ortaya çıkmaktadır: Uzdilli vaiz sivil kuruluşla Antakya kilise kuruluşunu koşut olarak ele alıyor. Cenneti vaftiz yoluyla kazanmış Hristiyanların karşısına kamusal bağışıklık ve cömertlikleri paylaşma hakkına sahip vatandaşları koyuyor. Köleleri, yabancıları bunların dışında bırakmış oluyordu.

İskenderiye'nin yaygın ticareti ve Filistin'e yakınlığı Hristiyanlığın bu kente girmesini kolaylaştırdı. Yeni din, ilk önce, Musa tapınma biçimleri nedeniyle saygınlığından çok şeyler yitirmiş olan Therapeutae ya da Essenia denilen ve Mareotis Gölü dolaylarında yaşayan Yahudilerin çoğunluğunca benimsendi. Essenia'lıların sert ve çetin yaşam biçimleri, oruçları, aforozları, mal ortaklıkları, bekârlık beğenisi ve sıcaklık, inançlarının saflığını değil, ilkel disiplinleriyle ilgili canlı bir görünümü yansıtıyordu.[158] Hristiyan teolojisinin düzenli ve bilimsel nitelik kazanması İskenderiye'de gerçekleşmiştir. Hadrianus Mısır'a yaptığı gezide Yahudi ve Greklerden oluşan ve dikkatini çeken önemli bir kilise görmüştü.[159] Ne var ki uzun süre Hristiyanlığın ilerlemesi, yabancı bir koloni olan bir kentin ötesine geçemedi. İkinci yüzyılın sonuna doğru Demetrius'un öncelleri Mısır Kilisesi'nin tek yüksek aşamalı papazı oldular. Üç piskopos Demetrius'un eliyle bu kiliseye verildi; ardılı Heraclas, bu sayıyı yirmiye çıkardı.[160]

Korkunç biçimde karakter bükülmezliğiyle tanınmış olan bu

---

bility of the Gospel of History, c. XII, s. 370).

158. Basnage (Histoire des Juifs, 1, 2, b. 20, 21, 22, 23) en gerçek eleştiriyle, Therapeutae'leri betimleyen Philo'un ilginç yapıtını inceledi. Augustus döneminden başlayarak işleyen Basnage, Eusebius'a ve birçok yeni zaman Katoliğine karşın Therapeutae'lerin ne Hristiyan ne de keşiş olduklarını tanıtlamıştır. Olasıdır ki ad değiştirdikten sonra törelerini sürdürmüşler, yeni din hükümlerinin kimi maddelerini benimsemişler ve yavaş yavaş Mısır çileciliğinin kurucuları olmuşlardır.

159. Bkz. *Augustan History*, Hadrianus'un bir mektubu, s. 245.

160. İskenderiye piskoposluğunda ardıllık için bkz. *Renaudot's History*, s. 24 vd. Bu ilginç özellik Eutychius'un patrikliğiyle sürdürüldü (*Annal.*, c. I, s. 334, vers. Pocock) ve bu olayın iç yüzü, *Vindiciae Ignatianae*'de Piskopos Pearson tarafından ileri sürülmüş olan bütün itirazları yanıtlamaya yetecekti.

ülkenin insanları[161] yeni öğretiyi soğuk olarak ve nefretle karşıladılar. Vatanının kutsal hayvanlarını yücelten eski inançlarını bırakmış Mısırlı, yok denecek denli azdı.[162] Hristiyanlık tahta çıkınca, barbarların çabası ağır basan içtepiye boyun eğdi. Mısır kentleri yüksek aşamalı papazlarla ve Teb (Kuzey Mısır) çölleri de keşişlerle doldu.

Yabancılar ve eyaletlerin ahalisi, ardı arkası kesilmeksizin, Roma'nın varoşlarına akınlar halinde üşüşüyorlardı. Değişik ve kötü iş yapmış olanlar, suçlu ya da sanık, kim vurduya getirerek yasaların pençesinden sıyrılabileceğini umuyordu. Birçok ulusun iç içe kaynaştığı bu mahşerde, gerçek ya da sahte bir din adamı, belki de bir cinayet çetesinin kurucusu ya da erdemli bir kuruluşun temsilcisi olarak, müritlerinin ya da suç ortaklarının sayısını artırma olanağını kolayca buluyordu. Tacitus'a göre Roma Hristiyanları Nero'nun zulmü sırasında, çok kalabalık bir nüfusa sahiptiler.[163] Bu büyük tarihçinin anlatış biçimi, Bacchus törenlerinin kabulü ve kaldırılışını dile getirirken Tite-Live'nin kullandığı anlatış diline çok benzemektedir. (Baechanal eğlenceleri) senatonun sertleşmesine neden olunca çok büyük bir halk kesiminin ve denebilir ki bütün halkın bu korkunç gizemlere alışmamasından da korkuldu. Yapılan kesin araştırma sonuçlarına göre suçluların yedi bini aşmadığı anlaşıldı. Kamusal adalet bakımından düşünülürse bu sayı korkunç olarak kabul edilebilir.[164] Pagan tanrılara inancı bırakan ve özleri dönmüş sonalar haline gelen bu güruhtan söz ettikleri zaman Plinius'u ve Tacitus'un kapalı sözlerini aynı değişik görüşle yorumlamak zorundayız. Hiç kuşku yok ki Roma Kilisesi, imparatorluğun birinci ve en kalabalık dinsel kuruluşuydu ve otuz sekiz yıllık bir barış

161. Ammian. Marcellin, XXII, 16.

162. Origen contra Celsum, 1, I, s. 40.

163. "Ingens multitudo": Tacitus'un deyişi böyleydi, XV, 44.

164. Tite-Live, XXXIX, 13, 15, 16, 17. Tite-Live'nin başıbozuk taşkınlığını betimlediği, belki de abarttığı, Bacchanalian'ları ortaya çıkardığı zaman senatonun korkusu ve üzüntüsü büyük oldu.

süresinden sonra üçüncü yüz yılın ortalarına doğru bu kentteki dinin durumunu belirleyen çok gerçek bir resmi kayıta bugün sahip bulunuyoruz. O dönemde din adamları sınıfı bir piskopos, kırk altı papaz, yedi diyakoz, bir o kadar diyakoz çömezi, kırk iki papaz adayı, elli, öbür (ikinci aşamalı) papaz adayı, dua okuyucu ve hademelerden oluşuyordu. İnananların zekât ve sadakalarıyla bakılan dullar, hastalar ve yoksulların sayısı bin beş yüzü buluyordu.[165] Antakya örneğinde olduğu gibi, akıl, Roma'da yaklaşık elli bin Hristiyan bulunduğunu göstermektedir. Bu pek büyük olan devlet merkezinin nüfusunu kesinlikle saptamak olası değildir. Ama en ılımlı bir hesapla bu nüfusun bir milyondan az olmadığı ve Hristiyanların ise bu sayının en fazla yirmide birini oluşturduğu söylenebilir.[166]

Batı eyaletleri, Hristiyanlık üzerine bilgiyi, Roma'nın dilini, duygularını ve törelerini kendilerine sağlayan kaynaktan edinmişlerdi. Bu çok daha önemli olan devrimde Afrika ve Galya da sessizce, başkentin örneğini izlediler. Eyaletlerinin Romalı misyonerlerce ziyaret edilmesi için birçok elverişli nedenlere karşın bu misyonerlerin denizi ya da Alpleri aşmaları bir yüzyıldan çok zaman geçmesini gerektirecekti.[167] Bu büyük ülkelerde, Antoninus'larden önce hiçbir din ve zulüm izlerine rastlanamamaktadır.[168] Galya'nın soğuk iklimi ve Hristiyanlığın ağır ilerlemesi, İncil'in Afrika'daki kızgın çöllerin ortasında gördüğü kabule göre değişik koşullarda meydana gelmesindendir. Afrika eyaletinde inananlar toplumu hemen ilk kilisenin başlıca üyelerinden biri

165. Eusebius, 1, VI, b. 43. Latince çevirmeni Valois, papazların sayısını kırk dörde indirmeye kalkışmış.

166. Papazların ve yoksulların, kent halkına oranları, ilk önce Burnet ((Travels into Italy, s. 168) tarafından saptanmış ve Moyle (V, II, s. 151) bu oranı doğrulamıştır. Ne biri ne de öbürü Aziz Chrysostom'un bu pasajını bildikleri için yaptıkları orantı da haliyle değişikliğe uğramıştır.

167. "Serius trans Alpes, religione Dei suscepta." Sulpicius Severus, 1, II. (Bkz. Eusebius, V, I; Tillemont, *Mem. Ecclesiast*, c. II, s. 316). Aziz Augustin'in kapalı isteğiyle doğrulanan savındaki Donatist'lere göre Afrika, İncil'i kabul eden son eyalet oldu (Tillemont, *Mem. Ecclesiast*, c. I, 754).

168. "Tum primum intra Gallias martyria visa." Sulpicius Severus, 1, II.

oldular. En küçük kentlere ve çok zaman da en geri kalmış köylere bile yüksek aşamalı papazlar gönderiyorlardı. Bu uygulama onların dinsel toplumlarının görkemini ve önemini artırdı ve üçüncü yüzyıl boyunca Tertullianus'un çabasıyla hareket ettiler, Aziz Cyprian'ın yetkinliğiyle yönetildiler ve ünlü Lactantinus'ın belagatiyle bezendiler. Bir başka yönden, Galya üzerine göz atarsak, Marcus Aurelius döneminde zayıf birer örgütlenme içerisinde birleşmiş Lyon ve Viyana papaz topluluklarından başka bir şey göremiyoruz. Israrla belirtildiğine göre, İmparator Decius'un saltanatına dek dağınık bir durumda olan Arles, Narbonne, Toulouse, Limoges, Clermont Tours ve Paris kiliseleri yalnızca az sayıda inananın bağlılığına dayanıyorlardı.[169] Suskunluk bağlılıkla uyuşabilir, ama büyük çaba ile bağdaşabilmesine pek seyrek olarak rastlandığından, Kelt dilini bırakarak Latinceyi benimsemiş olan eyaletlerdeki Hristiyanlığın, ilk üç yüzyıllık sürede hiçbir kilise yazarı yetiştirmemiş olmasından ne denli bitkin ve acıklı halde olduğu kanısına varılabilir. Nitelikleri ve yazın alanındaki üstünlüğüyle Galya, Alplerin beri yanındaki tüm ülkelere İncil'in ışığını ulaştırdığı halde bu ışık İspanya'ya ve Britanya'ya pek zayıf olarak yansıyabilmiştir. Tertullianus'un şiddetli savlarına inanmak gerekirse dinsel savunma kitabını İmparator Severus'un yüksek görevlilerine sunduğu zaman bu eyaletler dinin ilk ışıklarıyla aydınlanmış bulunuyorlardı.[170] Avrupa'nın batı kiliselerinin kökeniyle ilgili olarak elimizde yetersiz ve değersiz bilgilerden başka bir şey yoktur. Eskilerin suskunluğuna bir şeyler eklemek isteyecek olsaydık, keşişlerin manastırlardaki çilehanelerinde tembelce söylediklerine, boş inançların uzun sürede kattığı masallara başvurmak zorundan başka yapacak bir şeyimiz

169. "Rarae in aliquibus civitatibus ecclesiae, paucorum Christianorum devotione, resurgerent." Acta Sincera, s. 130. Gregory of Tours, 1, I, b. 28. Mosheim, s. 207, 449. Dördüncü yüzyılın başlangıcında Liege'den, Treves'den ve Cologne'dan yayılmış olan piskoposluklar çok yakınlarda kurulmuş olan bir metropolitlik oluşturuyorlardı (Bkz. *Memoires de Tillemont*, c. VI, kısım 1, s. 43, 411).

170. Tertullian'ın savunmaya ilişkin kitabı, Mosheim'in bir araştırmasında 198 yılı olarak saptanmıştır.

kalmayacaktı.[171] Bütün bu kutsal varsayımlar arasında havari Aziz James'in roman gibi serüvenleri zırva olmakla birlikte, anılmaya değer niteliktedir. Gennesareth Gölü'nün kendi halinde balıkçısı değerli bir şövalyeye dönüşmüştür. İspanyol süvarilerinin başında, birçok savaşta Moor'lara saldırmıştır.

Hristiyanlığın yayılması Roma İmparatorluğu'nun sınırlarıyla bağlı kalmadı.[172] Olayları mucizelerle açıklayan ilk din kurucusu papazlara göre; yeni din, tanrısı kurucusunun ölümünden yüzyıl sonra, dünyanın bütün kesimlerine ulaşmış bulunuyordu: "Buna," diye haykırıyor şehit Justinus, "Yunanları, barbarları ya da bütün başka ırktan insanları tanık olarak gösteririm; adları ya da töreleri ve gelenekleri ne olursa olsun; sanat ve tarımdaki bilgisizlikleri hangi aşamada bulunursa bulunsun; ister çadırlarda yaşamakta, ister arabalar içerisinde çöllerde dolaşmakta olsunlar... Hepsini tanık olarak gösterebilirim. Hiçbir ulus yoktur ki İsa adına, her şeyini yaratıcı olana ve Baba'ya adamış olmasın."[173] Bu tumturaklı abartışı insanların gerçek durumuyla bağdaştırmak zordur ve bu nedenle zaten doğru olmayan savı, yazarın isteklerini yansıtan bir arzu olarak değerlendirmek gerekir. Ne dinsel inanç ne de din kurucu papazların arzusu tarihin gerçeğini değişikliğe uğratabilir. Her zaman için itirazsız kabul görecek bir durum vardır ki Roma monarşisini devirmiş olan İskit ve Cermen barbarları paganlığın en karanlık aşamalarında bulunuyorlardı ve Iberia, Etiyopya gibi yerlerde krallık asası Ortodoks bir imparatorun eline geçtikten

171. On beşinci yüzyılda Glastonbury manastırını Joseph of Arimathea'nın kurduğundan ve Aziz Dionysius the Areopagite'in Paris'te oturmayı Atina'da oturmaya yeğlediğinden kuşku duyma eğitimini gösterebilecek ya da buna cesaret edecek pek az kimse vardı.

172. Şaşırtıcı biçim değiştirme (metamorphosis) dokuzuncu yüzyılda tamamlandı (Bkz. Mariana, *Hist. Hispan.*, 1, VII, b. 13, c. 1, s. 285). Her anlamda Tite-Live'ye ve din bilgini Geddes (*Miscellanies*, c. II, s. 221) tarafından yapılan Aziz James'in yaşam öyküsünün namuslu bir eleştirisine bakınız.

173. Aziz Justin Martyr, *Dialog. cum Tryphon.*, s. 344; Irenaeus adv. Haeres, 1, I, b. 10; Tertullian adv. Jud, b. 7. Bkz. Mosheim, s. 203.

sonra Hristiyanlık ilerlemeler gösterebildi.[174] Bu dönemden önce de savaşlar ticaret aracılığıyla Caledonia ile Ren, Tuna ve Fırat kıyılarında[175] oturanlar arasında İncil'le ilgili olarak birtakım eksik bilgiler yayılmış bulunuyordu.[176] Bu ırmaklardan sonuncusunun öbür yanındaki Edessa (Urfa), başından beri inanca tam bir bağlılık göstermiştir.[177] Hristiyanlık ilkeleri, Ardeşir'in ardıllarına boyun eğmekte bulunan Yunan ve Suriye kentlerine Urfa'dan yayıldı. Perslerin ruhunda ise derin bir etki uyandıramadı, çünkü disiplinli din adamları örgütünün yapıtı olan Pers dini Yunan ve Roma'nın belirsiz ve kararsız mitolojisinden daha özlü ve güçlüydü.[178]

Bu gerçek tabloya bakınca, bir yandan korkunun, öbür yandan bağlılığın Hristiyanlıktaki yayılmaları abarttığı sonucuna varılabilir. Origen'in kusursuz tanıklığına göre Hristiyan sayısı putperest sayısına oranla çok azdı. Ne var ki elimizde gerçek bir kanıt bulunmadığı için ilk Hristiyanların doğru olarak sayısını saptamak olanağı yoktur. Antakya ve Roma örneklerinden çıkarabileceğimiz en elverişli hesap, bize, Constantinus'un dine girmesi gibi önemli olaydan önce bütün İmparatorlukta-

---

174. Mosheim'in *History of the Church*'ünün dördüncü yüzyılına bakınız. Moses of Chorene'de de Iberia'ya ve Armenia'ya ilişkin ve çok karmakarışık yazılmış birtakım bilgiler vardır (1, II, b. 78-89).

175. Tertullian'a göre, Hristiyanlık, Britanya'nın Roma ordularına kapalı bulunan kesimlerine bile sızabilmiştl. Denildiğine göre, yaklaşık yüzyıl sonra, Fingal'in oğlu Ossian, yaşı bir hayli ilerlemiş olduğu halde yabancı misyonerlerle uğraştı. Bu savaşım, Kuzey İskoç dili ve dizelerinde bugün de vardır (Bkz. *Antiquity of Ossian's Poems*, s. 10, Macpherson'un Ossian'ın koşuklarının ilişkin bilimsel incelemesi).

176. Gallienus'un saltanatı sırasında Asya'yı yakıp yıkan Gotlar, kendileriyle birlikte büyük sayıda tutsak da getirdiler, bunların çoğu Hristiyan'dı ve misyoner oldular (Bkz. Tillemont, *Memoires Ecclesiast,* c. IV s. 44).

177. Baştan başa masal ise de Abgarus öyküsü kesin olarak şunu tanıtlar ki Edessa halkının büyük bir bölümü Hristiyan dinini, Eusebius, tarihini yazmadan çok yıl önce benimsemişlerdi. Bunun aksine, Carrhae'ler, altıncı yüzyıla dek puta taparlığa bağlı kaldılar.

178. Bardesanes'e göre (*a p. Euseb. Praepar. Evangel.*) ikinci yüzyıl sona ermeden Pers ülkesinde birtakım Hristiyanlar vardı. Constantinus zamanında (Şapur'a yazdığı mektuba bakınız, 1, IV, b. 13) hareketli bir kilise oluşturuyorlardı (Bkz. Beausobre, *Hist. Cristique du Manicheisme*, c. 1, s. 180 ve *Bibliotheca Orietalis of Assemani*).

ki Hristiyanların sayısına göre bu iki kentteki haç sancağının altında toplanmış olanlar, ancak genel sayının yirmide birini oluşturduğu biçiminde bir sonuca varmamıza izin verebilir. Ama inançlarının gücü, sarf ettikleri büyük çaba ve aralarındaki birlik onları çok kalabalıkmış gibi gösteriyordu ve bu nedenler, gelecekte de ilerlemelerine yardımcı oldu, o sırada var olan güçlerinin daha derin ve çok daha büyükmüş gibi görünmesine yaradı.

Bir ülke toplumunda servetler, onurlar ve bilim az sayıda kimselerin elinde paylaşılmış durumdaysa halk yığınları karanlığa, bilgisizliğe ve yoksulluğa mahkûm edilmiş olur. Tüm insanlığa seslenen Hristiyan dininin, üst sınıflardan çok alt katmanlardan olan insanları sancağı altında toplaması gerekirdi. Bu basit, doğal durum ve koşul çok çirkin bir biçimde sunuldu ve din savunucularınca kullanılan savunma araçlarının hasımlarınca yapılan saldırılar kadar güçlü olmadığı görüldü. İleri sürüldüğüne göre, yeni din halkın en alt katmanında bulunan köylülerle işçileri, kadınları, çocukları, dilencileri ve özellikle köleleri bünyesine alıyor, kölelerin bağlı bulundukları soyluların ve zenginlerin evlerine de böylece adım atmış oluyordu. Bu tanınmamış ve silik vaizler (kötü insanlar onları böyle betimliyorlardı) herkesin ortasında sessiz kalıyor, sadece dine çağrıda bulunmak için konuşuyorlardı. Bilginlerle karşılaşmamaya özen gösteriyorlar, kaba ve cahil yığınlarla ilgilenerek, yaşları cinsellik durumları ya da yetişme biçimleriyle boş inançların dehşetinden etkilenebilecek olanları kendilerine bağlıyorlardı.[179]

Bu portrenin koyu renkleri ve zorlanmış çerçevesi her ne kadar bütün bütün olasılıktan yoksun değilse de bir düşman fırçasını meydana çıkarmaktadır. İsa'nın gösterişten uzak dini dünyaya yayıldıkça birtakım yeteneklere ve zenginliğe bağlı saygınlıklardan yararlanmakta olan çok sayıda kimselerce de hoş

179. Minucius Felix, b. 8, Wowerus'un notlarıyla; Celsus ap. Origen, 1, III, s. 138, 142; Julian ap. Cyril, 1, VI, s. 206, Spanheim edisyonu.

karşılandı. İmparator Hadrianus'a belagatli bir din savunumu sunan Aristides, Atinalı bir filozoftu.[180] Şehit Justinus, Yahudilerin tansıklarını incelemek üzere cesaret veren (ihtiyar)'la ya da melekle buluştuğu o mutlu andan önce gerçeği Zenon'un, Aristo'nun, Pisagor'un ve Platon'un öğretilerinde aramıştı.[181] İskenderiyeli Aziz Clemens birçok Yunanca bilgi edinmiş, Tertullianus da Latinceden aynı biçimde yararlanmıştır. Afrikalı Julius, zamanındaki bütün bilimleri öğrenmişti ve Aziz Cyprian'ın üslubu Lactantius'unkinden çok değişik olsa da bu iki yazarın da halka güzel konuşma (retorik) dersleri verdikleri sanılmaktadır. Sonunda felsefe öğrenimi bile Hristiyanlar arasına girebildi. Ne var ki her zaman pek de esenlikli etkiler yaratmadı ve edebiyat da çoğunlukla dine bağlılıktan çok sapkın düşüncelerin meydana gelmesine yol açtı. Havarilerin ardıllarına karşı çıkan çeşitli mezhepler için söylenenleri Artemor yanlıları için de şöyle dile getiriyorlardı: "Din kitaplarını (Tevrat ve İncil) bozmaya kalkışıyorlar; inancını eski kuralını bırakıp mantığın kurnaz kurallarına göre birtakım kanılar oluşturmaya cesaret ediyorlar. Geometri araştırması yapmak bahanesiyle kilise bilimini savsıyorlar ve yeri ölçmekle uğraşırken gökyüzünü görmez oluyorlar. Ellerinde bulundurdukları hep Öklid'dir; Aristo ve Theophrastus onların hayranlık duyduğu konulardır; Galens'in yapıtları onlarda olağanüstü bir saygı uyandırmaktadır. Yanılgılarının kaynağını kâfirlerin sanat ve bilimleri oluşturmaktadır. İncil'in sadeliğini insan aklının aşın titizlikleriyle bozmaktadırlar."[182]

Bu demek değildir ki soyluluk ve servet sahibi olmak gibi avantajlar her zaman Hristiyanlığın ilgisi dışında kalmıştır. Birçok

180. *Euseb. Hist. Eccles.*, IV, 3; Hieronym. Epist., 83.

181. Tarih, Aziz Justin'in diyaloglarında çok hoş olarak anlatılmıştır. Ondan sonra durumu anlatan Tillemont (*Mem Ecclesiast.*, c. II, s. 334) ihtiyarın, kılık değiştirmiş bir melek olduğundan emindir.

182. Eusebius, V, 28. Hristiyanların durup dinlenmeden İncillerini düzelttiklerine ve bozduklarına ilişkin Celsus'un (ap. Origen, 1, II, s. 771) kınamasına yalnız mezhep sapkınlarının neden oldukları düşünülebilir.

Roma vatandaşı Pliny Mahkemesi'nin önüne çıkarılmıştır. Kısa bir süre sonunda, Bitinya'da oturan her sınıf ve meslekten çok sayıda kimsenin, atalarının dinini bıraktıkları anlaşılmıştır.[183] Şüphe götürmez olan bu tanıklık, zalimce niyetleri arasında Kartaca'yı yerle bir etmek varsa onu da yapsın, diyerek Afrika prokonsülün korkularını ve insanlığını dürtükleyen Tertullianus'un atakça meydan okumasından daha ağır basmaktadır. Prokonsül, suçlular arasında kendi sosyal sınıfından çok sayıda kimseleri, senatörleri, en soylu ailelerden gelen hanımları bulacak ve en yakın dostlarını, onların yakınlarını cezalandırmak zorunda kalacaktı.[184] Ondan yaklaşık kırk yıl sonra, İmparator Valerianus, kendisine yöneltilen bir soruya verdiği yazılı yanıtta senatörlerin, Romalı şövalyelerin ve soylu kadınların Hristiyanlığı kabul etmiş olduklarına ilişkin kanısını açıklamış ve bundan kuşkusu olmadığını bildirmişti.[185] Kilise, kendi içerisindeki arılığını yitirdikçe dış büyümesini sürdürdü ve Diocletianus'un saltanatı sırasında saray, mahkemeler ve ordu bile bu dünyanın nimetleriyle öbür dünyanınkileri bağdaştırmaya çalışan çok sayıda Hristiyan'ı bünyelerinde bulunduruyorlardı.

Bununla birlikte bu itirazlar çok sayıda değildi; Hristiyanlığın doğuşundan çok zaman sonra ortaya çıktı ve ilk müminlere yüksekten bakarak yapılan bilgisizlik ve gerilik yüklemesini tümden yıkmak amacını güdüyordu. Savunmamız için sonraki yıllarda bulunmuş varsayımlardan yararlanmak yerine skandal fırsatını erdemli tutuma bırakmak daha doğru bir davranış olacaktır. Ciddi düşünceler, havarilerin Galilee balıkçıları arasından yüce Tanrı tarafından seçildiklerini bize öğretecektir ve ilk Hristiyanların dünyadaki koşullarına bakarak onları ne denli aşağı göstermeye çalışırsak değerlerine ve başarılarına da o denli hayranlık

183. Pliny, *Epist.*, X, 97. "Fuerunt alii similis amentiae, cives Romani... Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus, etiam vocuntur in periculum et vocabuntur."
184. Tertullian ad Scapulum. Bununla birlikte, aşırı tumturaklı sözlerine karşın "onda bir ceza" ile yetinmiştir.
185. Aziz Cyprian, *Epist.*, 79.

duyacağımızda kuşku yoktur. Unutmamamız gerekir ki göksel saltanat yoksullara vaat edilmiştir ve insanların zulüm ve nefretiyle acı çekmiş olan ruhlar sonsuz mutluluk vadeden tanrısal seslenişe kulak verirler. Halbuki o dönemin mutluları bu dünyanın mal ve varlıklarıyla yetinirler ve kendilerini şüphelere kaptırmış ya da gereksiz çekişmelere sürüklenmiş akıl erbabı boş bir akıl ve bilgi üstünlüğünü kötüye kullanırlardı.

Tanrı'nın lütfunu kazanmaya en çok yaraşır olarak umduğumuz kimi ünlü kişilerin sonu için, bu avuntudan yoksun kalsaydık büyük acı duyardık. Seneca, genç ve yaşlı Plinius'lar, Tacitus, Plutarhos, köle Epictetus ve İmparator Marcus Aurelius, yetiştikleri yüzyılı adlarıyla onurlandırmışlar, onların karakterleri insan yapısının saygınlığını yükseltmiştir. Gerek dış âlemlerinde, gerekse iç âlemlerinde yerlerini ve kişiliklerini doldurmuşlar, saydırmışlardır. Yüksek nitelikli düşünce yetileri, bilimsel çalışma ve araştırmalarıyla daha da yetkinleşmiştir. Felsefe, onların ruhunu boş inancın önyargılarından kurtarmış, günlerini gerçeğin izlenmesinde ve erdemin uygulamasında geçirmişlerdir. Bununla birlikte (acı olduğu kadar şaşılası da) bütün bu akıllı insanlar, Hristiyan öğretisinin yetkinleştirilmesini savsamışlar ya da reddetmişlerdir. Bu konudaki sözleri ya da suskunlukları, Roma İmparatorluğu'nda o sırada yayılmakta olan yeni din için ne denli nefret duyduklarını göstermektedir. Bunlardan, Hristiyanlarla ilgili sözler söylemek lütfunda bulunanlar yeni dinin inananlarını, aklı başında ve bilgili bir kimseyi inandırmaya elverişli tek bir kanıt gösteremeden gizemli doğmalarına tam bir boyun eğme isteyen inatçı ve bozuk ruhlu düşkünler olarak görüyorlardı.[186]

Bu filozoflardan hiçbirinin, ilk Hristiyanlarca dinlerinin ilerlemesi ve savunması için çoğaltılarak yayımlanan din savunularını

186. Din bilgini Lardner, Yahudilerin ve puta tapanlarının birinci ve ikinci ciltlerinde Genç Pliny'nin, Tacitus'un, Gallienus'un, Marcus Aurelius'un ve belki de Epictetus'un düşüncelerini de toplamıştır (Bu sonuncu filozofun Hristiyanlar üzerine konuşmak istediği şüphelidir). Seneca, yaşlı Pliny ve Plutark yeni din üzerine suskunluklarını bozmamışlardır.

okumamış olması kesin değildir. Böyle bir nedenin en hızlı savunucularca bile tutulmadığı görülmektedir. Yersiz bir düşünce ve retorikle putperestliğin zırvalığını sergilemektedirler. Ama Hristiyanlığın göksel kökenini göstermek istedikleri zaman, gelişine mucizelerin eşlik ettiği Mesih'in önceden verdiği haberler (kerametler) üzerinde var güçleriyle direnmektedirler. Bu gözde kanıtları bir Hristiyan'ın bilgisini artırabilir, bir Yahudi'yi Hristiyan yapabilir çünkü bunların her ikisi de mucizelerin gücüne iman etmişler, bağlılık ve sofulukla anlamını ve eylemini onda bulmak için öğrenmeye zorunlu kılınmışlardır. Ne var ki Musa kurumlarına ve peygamberlik stiline saygı duymayan ve bu gibi kavramlardan bir şey anlamayanı inandırma söz konusu olunca bu tür düşünce biçimi gücünden ve etkisinden çok şeyler kaybetmektedir.[187] Şehit Justinus'un pek de usta olmayan ellerinde ve din savunucularında eski Yahudi vahiyleri özgünlüklerini yitirerek uçup gitti. Az aydın bir paganın bile Orpheus, Hermes ve Sibyls adları altında, göksel gerçeklermiş gibi din sahtekârlıklarını kabul etmesi için zorlanınca bu *vahiy*'lerin doğruluğundan kuşku duyması işten değildi.[188] Bu hile ve safsata karışımı bize, yenilmez kahramanlarına sıkıntılı ve kırılabilen yararsız bir zırhlı giysi yükleyen ozanların pek akla yakın olmayan tutumlarını anımsatmaktadır.

Bu putperestlerle filozofların, akıllarına değil de duygularına seslenen yüce Tanrı'nın belirlemeleri karşısındaki derin ilgisizliklerini nasıl açıklamak ya da mazur görmek gerekmektedir? İsa'nın, havarilerinin ve ilk öğretililerinin yaşadığı birinci yüz-

187. Ünlü "Yetmiş Hafta Kehaneti" Romalı bir filozofa mal ediseydi Cicero gibi yanıt bulamayacaktı: "Quae tandem ista auguratio est, annorum potius quam aut raensium aut dierum?" (*De Divinatione*, II, 30). Lucian (*Alexandro*, b. 13) ile dostu Celsus'un (ap. Origen., 1, VII, s. 327) Yahudi peygamberlerinden nasıl saygısızlıkla söz ettiklerine dikkat ediniz.

188. Sibyls'lerin kehanetleriyle eskiden beri alay eden filozoflar, Justin Martyr'den Lactantiu'a dek, kilise büyüklerinin muzaffer bir eda ile andıkları Yahudi ve Hristiyan aldatmacalarını kolayca fark edeceklerdi. *Sibylline* dizeleri görevlerini tamamlayınca "binler sistemi" olarak terk edildiler. Hristiyan Sybil yazık ki Roma'nın yıkılışını 195 yılı olarak saptamıştı (A.U.C. 948).

yıl boyunca vaaz ettikleri öğreti sayısız mucizelerle doğrulanmış oldu. Kilise sayesinde topal yürüyor, kör görüyor, hasta sağlığını kazanıyor, ölüler mezarlarından çıkıyor, şeytanlar kovuluyor ve doğa yasası sürekli olarak işlemez hale geliyordu. Ama Yunan'ın ve Roma'nın akıllıları bu görkemli görünüşlerden bakışlarını başka yönlere çevirdiler. Yaşamın olağan uğraşlarına ya da bilimsel incelemelere kendilerini kaptırmış olan bu kimseler dünyanın maddesel ve tinsel gidişinde hiçbir bozulmaya dikkat etmiş görünmüyorlardı. Tiberius'un saltanatı sırasında bütün dünya[189] ya da hiç değilse Roma İmparatorluğu'nun ünlü bir eyaleti[190] üç saat süreyle olağanüstü karanlıklara gömüldü. İnsanların hayranlığını, merakını ve tanrısal güce bağlılığını uyandıran bu mucizevi olay, bilimlerin başarıyla öğretilip öğrenildiği ve ünlü tarihçilerin yaşadığı bir yüzyılda sessizce olup geçmişti.[191] Bu olay Seneca'nın ve eski Plinius'un zamanlarında meydana geldiği için en başta bunların haberi olması gerekirdi. Bu her iki bilgin de her biri büyük araştırmaları kapsayan kendi eserlerinde[192] yorulmak bilmez meraklarıyla, depremler, meteorlar, kuyruklu yıldızlar, güneş ve ay tutulmaları gibi büyük doğa olaylarından söz etmişlerse de her ikisi de dünyanın yaratılışından beri insanın tanık olmadığı en büyük olaydan söz etmeyi unutmuşlardır.[193] Plinius, güneş ve ay tutulmaları için özel bir bölüm ayırmış ve buna olağanüstü doğa olayı demişti. Süreleri ise az biliniyordu. Caesar'ın ölümünden sonraki bir yıldan çok sürede güneşin parlak olmayan mat bir renkte görünmesini Plinius, garip bir ışık eksikliği diye nitelemekle

189. Savaş düzeni biçiminde saf saf dizilmiş yüksek rütbeli papazlar bütün dünyayı karanlığa boğmuşlardı (Dom Calmet, *Dissertations sur la Bible*); yenilerin çoğu onları izlemiştir.

190. Origen ad Matth. (b. 27) ve az sayıda yeni eleştiriler, Beza, Le Clerc, Lardner vb. bu karanlıkları Judea'nın ötesine yaymayı istememektedirler.

191. Bugün artık Phlegon'un ünlü pasajı haklı olarak bir yana bırakıldı. Tertullian puta taparlarla konuşurken "*Arcanis* (Archivis değil) *vestris*." dediğinde (Bkz. Apology, b. 21) belki de tam tamına İncil'in terimleriyle *Sibylline* dizelerini dile getirmekteydi.

192. Seneca, *Quaest. Natur.*, I, 1, 15; VI, 1; VII, 17; Plin., *Hist. Natur.*, 1, II.

193. Plin., *Hist. Natur.*, II, 30.

yetinmişti. İsa'nın çektiklerinin (*Passion*) olağanüstü karanlıklarıyla karşılaştırılması hiçbir biçimde olası bulunmayan bu karanlık zaman, anılmaya değer olan o yüzyılın birçok ozan[194] ve tarihçisince dile getirilerek anılmıştır.[195]

194. Vergilius, *Georgic*, 1, 466; Tibullus, 1, 1; Eleg. v. ver., 75; Ovid, Metamorph, XV, 782; Lucan., Pharsal., 1, 540. Bu ozanlardan sonuncusu bu tansığı iç savaştan önce gösteriyor.
195. Bkz. Antony in Joseph., *Antiquit*., XIV, 12; Plutark, *Caesar.*, s. 471; Appian. Bell. Civil., 1, IV; Dion Cassius, XLV, s. 431. Julius Obsequens, b. 128. Küçük kitabı Tite-Live'nin tansıklarından bir derlemedir.

XVI. BÖLÜM

Nero'nun Saltanatından Constantinus'un Saltanatına dek Roma Yönetiminin Hristiyanlara Karşı Tutumu

M.S. 324

Hristiyan dininin temizliğini, getirdiği ahlakın kutsallığını, ilk yüzyıllarda İncil inancına sarılmış olan çok büyük sayıdaki insanların çetin ve saf yaşamını göz önüne getirdiğimizde bu denli iyilikçi bir öğretinin hak ettiği tam bir saygıyla, putperestlerce bile kabul edileceğini; bilgileri ve törelerinin inceliğiyle tanınmış kimselerin yeni dinin mucizelerini gülünç gösterebileceklerini, ancak onun erdemlerini değerli bulacaklarını, etkin olarak savaş çalışmalarına ve hükümet çabalarına katılmayı reddetseler de yasalara edilgen olarak saygı gösteren bir insan grubunu yüksek aşamalı devlet görevlilerinin, onlara işkence etmek şöyle dursun, koruma yoluna gideceğini doğal olarak düşünebilirdik. Öbür yandan, çok tanrılılığın dünya ölçüsündeki hoşgörüsü, halkın inancıyla filozofların inançsızlığı, enatonun ve Roma imparatorlarının politikalarıyla değişmez biçimde desteklenmekte olması anımsanırsa Hristiyanların ne gibi bir küçük düşürme günahı işlediklerini anlamak güç olur. Ve böyle bir hareketin o zamana dek her türlü değişik dinsel görüşlere karşı barış içerisinde kalarak ilgisiz duran Roma hükümdarlarını nasıl çileden çıkardığını, ilk çağın yumuşak kayıtsızlığını nasıl hırçınlaştırdığını ve kendi uyruklarından kimilerinin yeni bir inanç ve din denilen bu değişik biçimi benimseyerek zalimce cezalara çarptırılmalarına neden olan güdüleri anlamak kolay değildir.

Eski dünyanın dinsel politikası, Hristiyanlığın yayılmasını önlemek için çok sert ve çok hoşgörüsüz bir tutum takınmış görünmektedir. İsa'nın ölümünden yaklaşık seksen yıl sonra, masum ümmeti, genel yönetiminde akıllılığı ve adaletiyle tanınmış bir imparatorun yasalarına uyarak insancıl ve filozof bir prokonsü-

lün kararıyla ölüm cezasını mahkûm edilmişlerdir. Trajanus'un ardıllarına yazılmış olan savunular çok dokunaklı yakınmalarla doludur. Bu savunularda vicdanlarının emirlerini dinleyerek inançlarının gereklerini serbestçe yerine getirme izni isteyen ve akla dayalı bir idareyi simgeleyen hükümetlerinin yarattığı ortak yararların dışında bırakılan Hristiyanların mutsuz alınyazıları çiziliyordu. Bu arada çok değerli birkaç şehidin de adı özenle belirtiliyordu. Hristiyanlığın üstün bir güç kazanmasından beri kilise hükümetleri de putperest hasımlarının zulmünü daha da geliştirerek uygulamakta onlardan aşağı kalmadılar. Amacımız bu bölümde, olabilirse varsayıma ve yanılgılara yer verilemez nitelikteki ilginç ve gerçek olayları ele almak ve ilk Hristiyanların çektikleri büyük acıları, nedenleri, genişliği ve süreleri bakımından ortaya koymaktır.

Korku altında bunalmış, hınç alma duygusuyla harekete geçmiş ve belki de vecde gelerek taşmış olan bir dinin müritleri, kendi düşmanlarının güdülerini sağduyu ile ölçüp biçecek ve soğukkanlılıkla inceleyecek bir ruh halinde olamazlar çünkü çektikleri azap ve sıkıntı onların yansız bir görüşle olayları görebilmelerini engeller. Hristiyanlara karşı imparatorların tutumu açıklanmıştır. Hele bunun için gösterilen neden, çoktanrılığın yapısından kaynaklandığı için yeğlikle akla uygun gelmektedir. Gördük ki eski dünyanın dinsel ahengi başlıca, her ulusun kendine özgü törelerine öbür ulusların karşılıklı olarak saygı göstermesine dayanıyordu. Bu açıdan bakılırsa, bütün bu saygılı uluslar, insanlığın ortak düzeninden ayrılan, din bilimini tekeline aldığını savunan ve kendisininki dışında kalan her türlü dinsel inanışı kâfirlik ve putperestlik sayan bir yeni mezhebe ve onun mensuplarına karşı haklı bir nefret duyacaklardı. Hoşgörü hakkı karşılıklı tolerans esası üzerine kurulmuştur. Alışılmış olan verginin reddedilmesinden sonra artık bu hoşgörü hakkı ileri sürülemiyordu. Yahudiler, yalnız onlar bu haracı ödemediklerinden ve bunda ısrarla direttiklerinden, yüksek görevlilerce nasıl tepki gördüklerini

incelediğimizde bu ilkelerin hangi noktaya dek olaylarla doğrulandığını açıklamaya yardımcı olacaktır. Böylece Hristiyanlığa karşı yapılan cezalandırmanın gerçek nedenleri de belki ortaya çıkarılmış olacaktır.

Roma hükümdarlarının ve yöneticilerinin Kudüs Tapınağı için gösterdikleri saygı ve yüceltme duygularından burada yine söz etmeye gerek görmeden yalnızca tapınağın ve kentin yıkılmasını fatihlerin ruhunu altüst etmeye yeterli bütün hal ve koşulları doğuran nedenler olarak düşünebilir ve adaletin, politikanın ve genel güvenliğin en doğru görünen kanıtlarıyla dinsel eziyete izin verildiği kanısına varabiliriz. Nero'dan sofu Antoninus'un saltanatına dek Yahudiler, Roma egemenliğine karşı sık sık başkaldırdılar ve böylece en şiddetli genel kıyımlara neden oldular. İnsanlık onların Mısır, Kıbrıs, Cyrene kentlerinde döktürdükleri kanları ve işledikleri cinayetleri, ayrıca halkın güvenini kötüye kullanarak yaptıkları kalleşlikleri unutamıyordu.[1] Biz de yalnız Roma Devleti'nin değil bütün insanlığın amansız düşmanı haline gelen barbar ve boş inançlı yobaz bir topluluktan sert bir intikam alan lejyonları alkışlamak isteriz.[2] Yahudilerin azgınlıklarının ana nedenini, putperest bir efendiye vergi ödemeyi yasaklayan dinsel yasaları oluşturuyordu. Eski vahiylere göre, bağlı oldukları zincirleri kırmak üzere ve dünya devletini gök imparatorluğunun buyruğuna vermek için bir Mesih ineceğine inanıyorlardı. Ünlü Barchochebas, kendini uzun süreden beri beklenen kurtarıcı olarak ilan etti ve İbrahimoğulları'nı yüreklendirerek büyük bir ordu kurdu; bu

1. Cyrene'de iki yüz yirmi bin Yunan'ı, Kıbrıs'ta yüz kırk bin kişiyi ve Mısır'da da halkın büyük bir bölümünü öldürdüler. Bu mutsuz kurbanlardan çoğu, Davud'un izin verdiği örneğe uygun olarak, testereyle ikiye bölündüler. Utku kazanan Yahudiler bu insan organlarını parçalayıp yiyorlar ve bağırsaklarını, kemer gibi vücutlarına sarıyorlardı (Bkz. Dion Cassius, 1, LXVIII, s. 1146).

2. Çok bilinen olaylardan söz etmeksizin (Josephus'un aktardığı), Dion'da (1, LXIX, s. 1162) yazıldığı gibi, Hadrian Savaşı boyunca, açlık, hastalık ve ateşten sayısız kayıptan başka beş yüz seksen bin Yahudi kılıçtan geçirilmek suretiyle yok oldu.

orduyla imparator Hadrianus'a karşı iki yıl dayandı.[3]

Yinelenen onca saldırı ve sataşmalara karşın Roma hükümdarlarının hıncı utkularının ötesine geçmemiştir. Silaha sarılmaları da savaşla ve tehlikelerle birlikte sona ermiştir. Çoktanrılılığın hoş görüsü ve sofu Antoninus'un yumuşak huyu Yahudilere eski ayrıcalıklarını yeniden kazandırdı. Yeniden çocuklarını sünnet ettirme özgürlüğünü elde ettiler. Yalnız, Yahudi ırkının belirgin işareti olan sünnetin yabancı ırktan gelerek Musa dinine girene uygulanmaması gibi kolay bir koşul onlara zorunlu kılındı.[4] Bu halkın çok sayıdaki kalıntısı, Kudüs dışında olmakla birlikte, İtalya'da ve eyaletlerde büyük kuruluşlar meydana getirme ve bunları sürdürme, Roma burjuvazisi hukukunu elde etme ve toplumun ödediği ağır ve ezici vergilerden bağışık tutularak kentsel onurlardan yararlanma iznini kazandılar. Romalıların ılımlılığı ya da nefreti yenilgiye uğrayan din tarafından kurulmuş olan kilise yönetimi biçimine bir çeşit meşruluk kazandırdı. Kendisine merkez olarak Tabariye'yi (Tiberias) saptamış olan patrik, alt aşamadaki papazları ve havarileri atıyor, bir çeşit iç yargılama uyguluyordu. Dağınık durumdaki kardeşleri (freres) ona yıllık aidat gönderiyorlardı.[5] İmparatorluğun başlıca kentlerinde yeni sinagoglar oluştu. Musa yasasıyla buyrulmuş ya da hahamların gelenekleriyle zorunlu hale gelmiş bulunan cumartesiler, oruçlar ve bayramlar büyük törenlerle ve herkesin gözü önünde kutlanır hale geldi.[6] Çok yumuşak bir tutum zamanla Yahudileri yatıştırdı. Artık kendilerini boş kehanetlere kaptırmadılar. Her türlü

3. Zealot mezhebi için bkz. Basnage, *Histoire des Juifs*, 1, I, b. 17; hahamlara göre Mesih'in karakteri için bkz. 1, V, b. 11, 12, 13; Barchochebas'ın hareketleri için bkz. 1, VII, b. 12.

4. Bu konuda Antoninus buyruğuna ilişkin olarak edindiğimiz bilgiyi Romalı hukukçu Modestinus'a borçluyuz (Bkz. Casaubon, *Hist. August.*, s. 27).

5. Bkz. Basnage, *Histoire des Juifs*, 1, III, b. 2, 3. Patriğin saygınlığı Genç Theodosius tarafından kaldırıldı.

6. Purim'den ya da Haman hiddetinden kurtulmuş olanların anısı için Yahudilerin koyduğu bayramdan söz etmek yeterlidir. Theodosius'un saltanatına dek bu bayramı küstah bir sevinç ve gürültücü bir başıbozuklukla kutladılar (Bkz. Basnage, *Hist. des Juifs*, 1, VI, b. 17; 1, VIII, b. 61).

fetih düşüncesinden vazgeçerek sessiz ve becerikli uyruk olma yoluna girdiler. İnsanlara karşı besledikleri kin ve nefret, kıyıcılık ve şiddete başvurma yerine daha az tehlikeli bir niteliğe dönüştü: Ticaret alanında putperestleri her fırsatta ve büyük bir açgözlülükle sömürmeye başladılar. Ve gizlice yüksek Edom Krallığı'na, iki anlama gelen beddualarda bulunmayı elden bırakmadılar.[7]

Hükümdarlarının ve imparatorluktaki öbür vatandaşların tapındığı tanrıları büyük bir tiksintiyle reddeden Yahudiler, bağdaşılması olanaksız dinlerini serbestçe uygulayabildiklerine göre, İsa'nın ümmetini İbrahimoğullarının karşılaşmadığı birtakım güçlüklere uğratan başka bir neden var demekti. İkisi arasındaki ayrım basit ve anlaşılması kolaydı. Ne var ki ilk çağda yaşayanların gözünde bu ayrım çok büyük bir önem taşıyordu. Yahudiler bir *ulus*'tu, Hristiyanlar ise bir *mezhep*. O zamanki genel anlayışa göre, her siyasal topluluk komşularının dinsel törenlerine saygı gösterdiği takdirde atalarından gelen törenlerini sürdürebilirdi. Tanrıların sözleri, filozofların koyduğu temel kurallar ve yasaların zoru bu ulusal yükümlülüğü güçlendirmekte birbirlerini destekliyorlardı. Kendi kutsal üstünlüklerini övünerek savunan Yahudilerin bu kendini beğenmişliklerine karşı çok tanrılı din mensuplarının onları iğrenç ve pis bir ırk olarak görmesi doğaldı. Öbür halklarla karışıp kaynaşmaktan nefretle kaçan İbrahimoğulları o halkların kınamasına uğrayacaktı. Musa yasaları, çoğunluğuyla, havaiyattan söz eden saçma şeyler olabilirdi ama büyük bir toplumca yüzyıllar boyunca benimsenmiş ve bunları uygulayanlarca insanlara bir örnek olarak ileri sürülmüştü. Herkesçe üzerinde birleşilen bir kanıya göre, onların günahkâr olmadan ihmal etmelerinin olanaksız olduğu bir dine sahip olmaya hakları vardı. Yahudilerin sinagogunu koruyucu nitelikte olan bu ilke ilk Hristiyan Kilisesi'ni ne koruyabilir ne de ona elverişli

7. Sahte Josephus'a göre, Tsepho (Esau'nün torunu), Kartaca Kralı Eneas'ın ordusunu İtalya'ya götürdü. Davud'un kılıcından kaçan başka bir Idumaean kolonisi, Romulus'un topraklarına sığındı. Bu ya da buna eşit güçteki başka nedenlerle Yahudiler Roma İmparatorluğuna Edom adını taktılar.

olabilirdi. İncil'in inanç türünü benimsemiş olan Hristiyanlar bağışlanamaz ve işitilmemiş bir suçun failleri olarak nitelendiriliyorlardı. Törelerin ve eğitimin kutsal bağlarını koparıyorlardı. Memleketlerinin dinsel kurumlarını bozuyorlardı. Atalarının gerçek sandığı ve kutsal olarak saygı duyduğu her şeyi yüksekten bakarak hor görüyorlardı. Bu tür bir dinden dönüş, belirli bir şeyi ya da bir yeri ilgilendiriyor değildi: Gerçekten, putperestlikten ayrılıp Hristiyanlığa geçen sofu insan Mısır ve Suriye tapınaklarından uzak kalmakla birlikte Atina ve Kartaca tapınaklarında da bir sığınak bulmaya yanaşmadığı gibi onlardan da nefret ediyordu. Her Hristiyan ailesinin, kentinin ve eyaletinin boş inançlarını tiksinerek atıyordu. Tüm Hristiyanlar Roma'nın, imparatorluğun ve dünyanın tanrılarını oybirliğiyle reddediyorlardı. Baskı gören Hristiyan, herkes vicdanının ve aklının gösterdiği yola gidebileceğiyle ilgili devredilmez haklarından boşuna söz ediyordu: Durumu kendisine karşı acıma uyandırabilirdi ama ileri sürdüğü kanıtlar, filozofların ve Hristiyanlık dışı dünya çok tanrılılarının ruhunu hiçbir zaman etkilemedi. Yerleşmiş dinlerini dengeleyebilecek bir inanış düşünemiyorlardı.[8]

Hristiyan olmayanların şaşkınlığı kısa sürede hınca dönüştü ve dindar insanlar haksız ve tehlikeli suçlamalara uğratıldılar. Kötülükle boş inanç, Hristiyanları imparatorluğun dinsel kuruluşuna saldırmaya yeltenen ve magistraların yasalarla verilebilecek en ağır cezalarla cezalandırmaları gereken bir dinsizler topluluğu olarak gösterme konusunda elbirliği ettiler. Dünyanın değişik kesimlerindeki çoktanrıcılığın, benimsediği tüm boş inançlardan ayrılmış olduklarını övünerek söylüyorlardı. Ne var ki ilk çağın tanrıları ve tapınakları yerine ne biçimde ve hangi tanrısallığı koydukları anlaşılmıyordu. Yüce varlık hakkındaki arı ve yüce düşünceleri halkın kaba bilincinin dışında kalıyordu. Cismani

8. Origene tarafından çürütülen Celsus'un kanıtlarına göre (1, V, s. 247-259) Yahudi halkı ile Hristiyan arasında yapılmış olan ayrım açıkça görülmektedir. Minucius Felix'in diyalogundaki, yerleşik dinden çıkışla ilgili olarak halkın duygularını oldukça zarif ve doğru biçimde yansıtan betimlemeye bakınız.

bir biçimle ya da herhangi görünen bir simgeyle belirlenmemiş ruhani ve tek bir tanrıya akıl erdirebilmek, şarap dökülerek ve bayramlarla kutlanan, sunaklı ve kurbanlı dinsel törenin dışında tapınmak, Hristiyan olmayanlarca, olası değildi.[9] Bir ilk nedenin varlığına ve simgelerinin seyrine ruhlarını yüceltmiş olan Yunan ve Roma'nın akıllılarını bu felsefi bağlılığın ayrıcalığını kendilerine ve seçtikleri çömezlerine ayırmaya akılları ya da övünmeleri zorluyordu.[10] İnsanların boş inançlarını gerçeğin kuralı olarak almaktan çok uzaktılar; bu boş inançların doğamızdaki ilkel eğilimin içerisinde bulunduğuna inanıyorlardı ve onlara göre halk için yapılmış ve duyguların yardımına gereksinme duymadığını savunan her çeşit inanç ve mezhep bu boş inançlardan uzaklaştıkça imgeleme ile ham hayallerin arasındaki ayrılıkları sınırlayıp kısmakta yetersiz kalmak zorundaydı. Hristiyanlığın kayıptan haber vermesiyle ilgilenme lütfunda bulunan ruhsal ve bilimsel alanlardaki kimselerin bu davranışları kanılarını doğrulamış oluyordu. Kendilerinin de bağlılığını ve inancını sağlayabilecek nitelikte olan Tanrı'nın birliği ilkesinin yeni din mensuplarının saçına sapan coşkunluklarıyla değerini yitirdiğine ve aslı astarı olmayan birtakım düşsel kuruntularla yıkıldığına inanıyorlardı. Lucianus'a atfedilen ünlü bir söyleşide Teslis (Trinity) denilen gizemli doğma ile alay ediliyor ve kötü bir şey olarak gösteriliyordu. Bu da insan aklının ne denli zayıf olduğunu ve tanrısal yetkinliklerin sırrına varılamaz yapısını müellifin çok az anladığını göstermektedir.[11]

---

9. "Cur nullas aras habent? templa nulla? nulla nota simulacra!. . Unde autem, vel quis ille, aut ubi, Deus unicus, solitarius, destitutus?" (Minucius Felix, b. 101). Hristiyan olmayan muhatap, bir zamanlar tapınakları, sunakları, kurbanları vb. olan Yahudiler lehine bir ayrım yapmaya kadar gidecektir.

10. Gerçek Tanrı'yı bilmeye erişmek zor ve bu buluşu ilan etmek tehlikelidir, diyor Platon. *Natura Deorum*'un çevirisinde Rahip Olivet'nin filozofların dinbilimciliğine bakınız (c. 1, s. 275.)

11. *Philopatris*'in yazarı, sürekli olarak, Hristiyanlardan ham hayalci taşkınlar diye söz etmektedir Açıkça ham hayale gönderme yaptığı bir pasajda Aziz Paul gökyüzünün üçüncü katına çıkarılmaktadır. Başka bir yerinde, bir Hristiyan'ı simgeleyen Triephon, puta taparların tanrılarıyla alay ettikten sonra, gizemli bir yemin öneriyor.

Hristiyanlığın kurucusu, kendisine inananlarca yalnız akıllı bir kimse ve bir peygamber sayılmakla kalmayıp Tanrı olarak tapınılsaydı daha az şaşırtıcı bir durum meydana gelmiş olacaktı. Çok tanrılılar, benzerlikleri ne denli az ve eksik olsa da halkın mitolojisine yaklaşan tüm inanç biçimlerini benim semeye hazır durumdaydılar. Bacchus, Herkül ve Aesculapius'un öyküleri Tanrı'nın oğlunu insan biçiminde görünmeye onu hazırlamış gibiydiler.[12] Ama Hristiyanların bu eski kahramanların tapınaklarını bırakıp gitmelerine şaşıp kaldılar. Nasıl şaşmasınlar ki dünyanın ilk zamanlarında bu kahramanlar sanatları bulmuşlar, yasalar çıkarmışlar, dev ve canavarları yenmişler, zalimleri alaşağı etmişlerdi. Hristiyanlar ise sırf kendi dinsel inançları için bilinmeyen bir vaiz seçmişlerdi ki o da modern bir yüzyılda ve barbar bir halkın arasında yurttaşlarının kötülüğüne ya da Roma yönetiminin çekememezliğine kurban gitmişti. Putperestler toplumu yalnızca dünya nimetlerine karşı duyarlı olduğundan, Nasıralı (Nazareth) İsa'nın insanlara sunduğu yaşamın değer biçilmez armağanı olan ölümsüzlüğü reddediyorlardı. Keyif ve tutkularına düşkün bu insanlar onu ünsüz, güçsüz ve başarısız görüyorlar ve bu gibi yoksunlukların ondaki ruh yiğitliği ve seve seve katlandığı zalimlerin işkenceleri sırasında bile gösterdiği yumuşaklığı, herkesçe bilinen iyilikseverliği, davranışlarında ve karakterindeki yüce sadeliği ile ödünlenmiş olabileceğini düşünemiyorlardı. Onun karanlıkların ve mezarın güçlerine karşı kazandığı şaşkınlık uyandıran utkusunu reddederlerken, gerçek dinin tanrısal kurucusunun şüpheli doğumunu, gezici yaşamını ve utanç verici ölümünü, kötü boyalarla ya da alaylı bir biçimde sergiliyorlardı.[13]

12. Şehit Aziz Justin Martyr'e göre (*Apolog. Major*, b. 70-85), peygamberler üzerine noksan bilgi edinmiş olan şeytan bu kılığa girmeye niyet edecek, halkın ve filozofların İsa dinine girmelerini önleyecekti.

13. Origen'in birinci ve ikinci kitaplarında Celsus, en dinsizce saygısızlıkla, kurtarıcımızın doğumundan ve karakterinden söz etmektedir. Hatip Libanius, ölmüş bir Filistinli'ye Tanrı'nın adlarını ve Tanrı'nın oğlu unvanını veren bir mezhebin zırvalarını çürütmüş olan Porphyry ile Julian'ı övmektedir (Socrates, *Hist. Ecclesiast.*, III, 23).

Böylece, özel duygularını ulusal dinine yeğleyen bir Hristiyan, kişisel bir suç işlemekle kalmıyor, ulus birliğini de bozuyor ve suçlu sayısını artırıyordu. Bilindiği üzere, daha önce de söylediğimiz gibi, imparatorluğun uyrukları arasındaki her gruplaşma Roma'nın politikasını alarma geçiriyordu. Her zaman şüpheci ve kıskanç düşünerek hareket eden bu politika, en az zararlı ve en çok yararlı açılardan kurulmuş olsalar bile, özel kuruluşlara çok ağır kayıt ve koşullarla ayrıcalık tanınabiliyordu.[14] Halk inanışı olarak ayrılmış bulunan Hristiyanların dinsel meclisleri masum olarak görülmediler ve bu yüzden pek tehlikeli sonuçlar doğurabilirlerdi. İmparatorlar, bu gizli ve kimi zaman da geceleri yapılan toplantıları, devletin düzenini sürdürmek amacıyla yasaklarken eşitlik kuralla çiğnemiş olduklarına inanmıyorlardı.[15] Hristiyanların dindarca itaatsizliği, tutumlarını ve belki de niyetlerini çok ciddiye alma, hatta suç işlemiş gibi nitelendirmeye neden oluyordu. Hemen gösterilecek bir söz dinleme halinin yumuşatabileceği Roma hükümdarları buyruklarının uygulanmasını bir onur sorunu yaptılar. Ağır cezalarla bu bağımsız ve Roma magistra'sından daha yüksek bir otoriteyi tanıyan insanlara boyun eğdirilmeye çalışıldı. Bu ruhani fesat hareketinin genişliği ve süresi gün geçtikçe hükümdarın dikkatlerini daha çok çekmeye başladı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hristiyanların etkin ve başarılı çabası, imparatorluğun tüm eyaletlerine ve hemen bütün kentlerine yavaş yavaş yayılmış bulunuyordu, Yeni dinin inananları, her yerde insanların genel karakterinden ayrı bir karakter alan özel bir topluluğa sarsılmaz bağlarla katılmak üzere, yurtlarından ve ailelerinden kopmuş gibiydiler. Karanlık ve asık suratlı halleri, yaşamın günlük işleri ve zevkleri için duydukları büyük korku, dünyayı tehdit ettiğini sürekli olarak dile getir-

14. Trajanus, Nicomedia'da, kent için kullanılmak üzere yüz elli itfaiyeci grubunun kurulmasını reddetmişti. Bu hükümdar, her çeşit ortak kuruluştan nefret ederdi (Bkz. Plin., *Epist.*, X, 42, 43).

15. Prokonsül sıfatıyla Pliny, yasal olmayan toplantılara karşı genel bir emir yayımlamıştı. Dikkatli olmak, Hristiyanları dinsel şölenlerini ertelemeye zorlamıştı. Ancak genel ibadetlerini yapmayı bırakmaları olanaksızdı.

dikleri büyük felaketle ilgili kerametleri[16] çok heyecanlı kaygıların doğmasına neden oluyordu. Hristiyan olmayanlar ne idüğü belirsiz olan yeni dinin içinden bir tehlikenin gelebileceğinden korkuyorlardı. "Gidişleri ne olursa olsun," diye Hristiyanlardan söz ediyordu Plinius, "bükülmez inatçılıklarının cezalandırılması gerekir."[17]

İsa'nın inananlarınca dinin ödevlerini yerine getirirken dikkat edilen ölçülülükler önceleri zorunluk ve korku nedenleriyle uygulanmıştı. Sonraları bu zorunluğa gerek görülmemişti. Eleusinian gizlerindekilere öykünerek Hristiyanlar, kendi kutsal kurumlarını pagan dünyasının gözünde daha saygın kılmakla övünmeye başladılar.[18] İnce ve yumuşak bir politika uygulamasında ortaya çıkan olay isteklerini ve beklentilerini yanılgıya uğrattı. Göstermekten yüzleri kızaracak olan şeyi sakladıkları anlaşıldı. Kötü kişilerce uydurulmuş korkunç masallar bu sahte ölçülüğünün sonucu oldu ve şüpheci bağnazlıkça bunlar benimsendi. Hristiyanlar, karanlık yalnızlıklarında, bozulmuş bir ruhun meydana getirebileceği bütün kötülükleri uygulayan ve bilinmeyen bir Tanrı'nın lütfunu elde etmek için her türlü ruhani erdemi kurban eden kara ruhlu vicdansızlar olarak betimleniyorlardı. Bir kısım kimseler de bu iğrenç mezhebin törenlerini anlatıyorlardı: "Yeni doğmuş bir çocuk, unla sıvanmış halde, dine girişin gizemli simgesi olarak, yeni inananın bıçağına sunuluyor ve o da kendi yanılgısının mutsuz kurbanını tanımadan bıçağıyla onun vücudunda sayısız ve öldürücü yaralar açıyor. Cinayet işlenir işlenmez, inananlar kan içiyorlar ve aşka gelerek kendilerinden geçmeleri sırasında canlı organlarını koparıyorlar.

16. Deccal'le (Antichrist) ve yakında meydana gelecek yangın ateşiyle ilgili gaipten haberler, Hristiyan olmayan yurttaşları sinirlendiriyor, inananlarsa bunlardan dikkatlice ve çekinerek söz ediyorlardı. Montanist'lerse bu tehlikeli gizi serbestçe açıklamış olmakla kınanıyorlardı (Bkz. Mosheim, s. 413).

17. "Neque enim dubitabam, quodcunque esset quod faterentur," (Pliny'nin sözleri böyle), "pervicacian certe et inflexibilem obstinationem lebere puniri."

18. Bkz. Mosheim, *Ecclesiastical History*, c. 1, s. 101 ve Spanhelm, *Remarques sur les Caesars de Julien*, s. 468 vd.

Hepsi bu cinayetten eşit olarak suçlu bulunduğundan sonsuza dek karşılıklı gizlerini saklamak zorunda kalmaktadırlar." Ve sözlerini şöyle sürdürüyorlardı: "Bu insanlık dışı sahneyi, onun korkunçluğuna uygun bir şölen izlemekte ve bunda ölçüsüzlük en rezil alçaklıklara yol açmaktadır. Belirlenen bir anda ışıklar söndürülmekte, ayıp yok olmakta, doğa unutulmakta, rastlantıya göre, gecenin karanlığı, erkek ve kız kardeşler, ana ve oğullar gibi mahremler arasındaki yaklaşmalarla kirlenmektedir."[19]

Ne var ki eski savunmalar okunduğu zaman, iyi niyet sahibi bir hasmın kafasında en küçük bir kuşku bile kalmamaktadır. Hristiyanlar, masumluğun verdiği gözüpek güvenle, bu kapalı ve olağan dedikoduları mahkemelerin adaletine götürüyorlardı. Kendilerine alçakça yükletilen bu suçlar tanıtlandığı takdirde en ağır cezalara çarptırılmalarını istiyorlardı. Cezayı istiyorlar, kanıtlamalara meydan okuyorlardı. Bu ithamların ihtimal dâhilinde olduğu kadar açıklıktan da yoksun olduğu ileri sürülüyordu. Çoğunlukla en meşru eğlenceleri bile kısıtlayan İncil'in kutsallığı ve temizliği üzerinde dirençle duruyorlardı. "İnanılabilir mi ki ciddi olarak," diye haykırıyorlardı, "bu kutsal ayetler en çirkin suçların işlenmesini emretsin; büyük bir toplum, kendi mensuplarının gözünde onursuz hale gelmeye razı olsun; her durumda, her yaşta ve kadın erkek her cinsten kimseler, ölüm ve alçaklık korkusunu bir anda unutsunlar ve doğa ile eğitimin ruhlarının derinliklerine dek sinmiş o ilkeleri hiçe sayarak çiğnesinler?"[20] Kilise'nin iç düşmanlarına karşı kinlerini yatıştırmak için dinin ortak davasına ihanet eden apolojistlerin pek de akla yatkın olmayan tutumunun dışında bu düşünce düzenini yanıtlamak olanaksızdı ve hiçbir şey bunun gücünü azaltamaz ya

19. Bkz. şehit Aziz Justin Martyr, *Apolog.*, I, 35 ve II, 14; Athenagoras, *Legation*, b. 27; Tertullian, *Apolog.*, b. 7, 8, 9; Minucius Felix, b. 9, 10, 30, 31. Bu yazarlardan sonuncusu, bu ithamı çok zarif ve pek ayrıntılı olarak aktarıyor. Tertullian'ın yanıtı çok cesur ve pek sert olmuştur.

20. Lyon kıyımında kimi Hristiyan olmayan köleler, işkence korkusuyla, Hristiyan efendilerini suçlamaya zorlandılar. Lyon Kilisesi'nin cemaati, Asya'daki din kardeşlerine yazarken, bu suçlamalardan nefretle ve tiksinerek söz etmişlerdi (Euseb., *Hist. Eccles.*, V. 1).

da etkisini zayıflatamazdı. Apolojistler, gerçek inananlara yanlış olarak yükletilen böyle kanlı sunguları ve mahremler arasındaki cinsel yaklaşmalara olanak sağlayan törenleri Marcionites'lerin, Carpocratians'ların ve öbür Gnostik mezheptekilerin yaptıklarını kimi zaman kapalı bir biçimde, kimi zaman da açık açık söylüyor ve doğruluyorlardı. Yanlış yollarda şaşırıp kalmış olsalar da bütün bu mezhep sapkınları, Hristiyanlığın temel kurallarına ayak uyduruyorlardı.[21] İman birliğinden ayrılmış olan sapkınlar, kilise hakkında bu tür iftiralarda bulunulmasına neden oluyorlardı.[22] Her yanda Hristiyan adını kullanan çok sayıda kimseler arasında bu rezaletlere rastlanıyordu. Dini bütünlerle sapkınlar arasındaki pek belirsiz nüansı kavrayabilmek için ne vakti ne de bu konuda yeteneği bulunmayan bir putperest yargıç, bu iki Hristiyan grup arasındaki karşılıklı suçlamaları ortak nitelikte kanısıyla ele alabilir. Ne mutlu ki ilk inananların huzuru, hiç değilse onurları için yargıçlar, dinsel gayretkeşlikle pek seyrek olarak bağdaşabilen bir titizlik ve ılımlılıkla davrandılar. Ve araştırmalarının yansız sonucu şu oldu ki yerleşik mezhepten ayrılmış olan sonalar her ne kadar boş inançlarının aşırılığı ve zırvalığıyla yasaların sert biçimde uygulanmasını hak etseler de inançlarında içtenlikli ve törelerinde kusursuz görünüyorlardı.[23]

Geçmiş olayları gelecek yüzyılların bilgisine aktarmaya çalışan tarih, zalimlerin savını eleştirmekten kaçınıp eziyet ve işkence

21. Bkz. şehit Aziz Justin Martyr, *Apolog.*, 1, 35; Irenaeus adv. Haeres, I, 24; Clemens. Alexandrin., *Stromat.*, 1, III, s. 438; Euseb., IV, 8. Sonraki zamanlarda yetişen yazarların simgeledikleri her şeyi, Aziz Epiphanius'un kabullendiği şeyleri ve Tillemont'un aynen alıp geçirdiklerini aktarmak isteseydik can sıkıcı ve keyif kaçırıcı ayrıntılara girmek zorunda kalacaktık. Beausobre (*Hist. du Manicheisme*, 1, IX, b. 8, 9) Aziz Augustin'in ve Papa I. Leo'nun kullandıkları gizli ve yapay araçları çok güçlü olarak sergilemiştir.

22. Tertullian, Montanist olduğu zaman, daha önce gözüpek olarak savunduğu kilisenin ahlakını kötülemeye başladı. "Sed majoris est Agape, quia per hanc adolescentes tui cum sororibus dormiunt, appendices scilicet gulae lascivia et luxuria." (*De Jejuniis*, b. 17). Illiberis konsilinin otuz beşinci kanonunda (Canon) kiliseye leke sürdüren ve inanmayanların gözünde Hristiyan adını onursuzlaştıran rezaletlere karşı getirilen önlemler yer almaktadır.

23. Tertullian (*Apolog.*, b. 2), Pliny'nin bu genel ve onur verici tanıklığı üzerinde haklı olarak ve gösterişli sözlerle uzun uzun duruyor.

kurallarını haklı göstermeye kalkışsaydı onurlu olan bu bilgi aktarma işi aşağılık bir niteliğe bürünmüş olacaktı. Bununla birlikte, söylemek gerekir ki ilk Kilise'ye karşı çok elverişsiz görülen imparatorların tutumu, kendi uyruklarından bir bölümünün dinsel kanılarına karşı terör ve kırıcılıkla davranan modern hükümdarlarınki kadar canice olmamıştır. Bir V. Charles ya da bir XIV. Louis vicdan, inanç yükümlülüğü ve yanılgı masumluğu haklarıyla ilgili olarak gerçek bir düşünceyi kendi düşünce düzenlerinden ya da yüreklerinden sağlayabilirlerdi. Ama eski Roma'nın hükümdarları ve yüksek aşamalı görevlileriyle yargıçları, gerçek savında Hristiyanların bükülmez inatçılıklarına ilham kaynağı olan ve bunca izin veren ilkeleri hiç tanımıyorlardı. Ve vatanın kutsal kurumlarına meşru, haydi diyelim ki doğal baş eğmeyi reddetmeye kendilerini yöneltecek hiçbir güdü göremiyorlardı. Tutumlarını daha az nefret edilir hale sokan aynı neden, görünüşe göre, zulümlerinin ağırlığını azaltmaya yardımcı oldu. Yobazların öfkeli çabalarıyla değil, fakat yasa koyucunun hor görmesi ve insanlığı nedenleriyle İsa'nın ne idiği belirsiz ve basit inananlarına karşı konulmuş yasaların uygulanması gevşetildi ve askıya alındı. İmparatorların karakterleri ve onları etkileyen güdüler düşünülürse doğal olarak şu sonuçlara varılır: 1) Yeni dinin devlet yönetimince dikkate alınmaya değer olduğunun anlaşılabilmesi için çok zaman geçmesi gerekmiştir. 2) Kendi uyrukları arasında birtakım kimselerin olağanüstü bir cürümle suçlanmaları söz konusu olunca dikkatle ve tiksintiyle hareket ettiler. 3) Onları cezaya çarptırırken ılımlı oldular. 4) Kilise, birçok barış ve sükûnet sağlayan dönemler yaşadı. Zamanlarının tarihini en geniş biçimde ve bütün ayrıntılarıyla işlemiş bulunan Hristiyanlık dışı kitap yazarları Hristiyanların durum ve sorunları üzerinde aşırı bir ilgisizlik göstermişlerse de[24] aslı bilinen olaylara dayanarak şu olası varsayımların her birini burada ele alabiliriz.

24. Bir kesimi Constantinus'un hükümdarlığı sırasında meydana getirilen ve *Augustan History* adı altındaki derlemede Hristiyanlar için altı satır yazı bile bulunmamaktadır. Kılı kırk yaran Xiphilin onların adını Don Cassius'un büyük tarihinde de bulamadı.

1. Tanrısal güç, Hristiyanları putperestler dünyasının kötülüğünden korumakla kalmayıp, inançları olgunlaşıncaya ve sayıları artıncaya dek öbür insanların gözlerinden saklamak üzere kilise beşiğinin üzerine bir duvak germiştir. Musa ayinleri yavaş yavaş ve aşamalı biçimde kaldırılmıştır. Onların yürürlükte bulunduğu zamanlarda Hristiyanlar, kendilerini düşmanlarından gizleme olanağını bulmuşlardır. İncil'e iman eden, İbrahim soyundan olan ilk Hristiyanların hemen tümünün başlıca ayırt edici nitelikleri sünnetli olmalarıydı. Kudüs'ün tüm yıkılmasına değin bu kentin tapınağında isteklerini yerine getirdiler. Böylece gerçek ilhamları olarak peygamberlerin yasasını ve kitaplarını kabullendiler. Dine girmiş olan putperestler bir çeşit ruhani evlat edinilmiş olarak İsrail kalıtına mirasçı durumuna gelmiş ve böylece Yahudilerle kaynaşmışlardır.[25] Çok tanrılılar, dinin dış görünüşüne öz içeriğinden daha çok dikkat ettiklerinden, geleceğe ilişkin büyüklüğünü ve tutkusunu özenle gizleyen ya da çok zayıf bir biçimde açıklayan yeni din, imparatorluklarının eski ve ünlü bir halkına Romalıların öteden beri gösterdikleri genel hoşgörüden yararlandı. Olasıdır ki dinleri için daha kıskanç ve daha şiddetli bir çabayla hareket eden Yahudiler, Nasıralı kardeşlerinin gitgide sinagogdan ayrılmakta olduğunun farkına vardılar. Bu sapkınlığa tutulmuş olanların kanlarındaki ateşin sönmesinden keyifleneceklerdi. Ne var ki tanrısal buyruklar onların nefretini etkisiz duruma getirmişti. Adalet işlerinin yönetimi onların ellerinden alınmıştı. Kimi zaman ayaklansalar da çabalarının ve boş inançlarının keskinliğiyle Romalı yargıcın dingin ruhunu esinlemek kolay değildi. Eyalet yöneticileri kamu güvenliğiyle ilgili olabilecek bütün suçlamalara kulak veriyorlardı. Buna karşılık, bu olayların yalnız sözde kaldığı ve eyleme konulmadığı, Yahudi yasaları ve tansıklarının yorumu üzerinde açılan, barbar ve boş inançlı bir halkın içinden çıkabildiği halde Roma'nın görkemini ilgilendirmediği gerekçesiyle kovuşturma-

25. Suetonius'un (*Claud.*, b. 25) biraz karışık pasajında çok sayıda Yahudi ile Romalı Hristiyan'ın birbirleriyle garip biçimde karıştığını tanıtlamak olasıdır.

ya değer görülmüyordu. Bilgisizlik ve nefret ilk Hristiyanların masumluğunu korudu. Putperest yargıçların mahkemesi sinagogun kızgınlığına karşı onlar için en güvenli barınak oldu.[26] İlk çağın çok saf geleneklerini benimsemiş olsaydık, on iki havarinin uzun yolculuklarından, şaşılası serüvenlerinden ve değişik biçimlerdeki ölümlerinden söz edebilirdik. Ama en gerçek araştırmalar, İsa'nın mucizelerini görmüş olan kimselere Filistin dışına çıkmak ve tanıklıklarının doğruluğunu kanlarıyla mühürlemek izin ve olanağı hiçbir zaman verilmemiş olduğuna bizi inandırmaktadır.[27] İnsanların olağan ömrü göz önüne getirilirse onlardan çoğunun Yahudilerin hoşnutsuzluğuyla alevlenmiş ve ancak Kudüs'ün yıkılmasıyla sona ermiş bulunan savaş sırasında artık dünyada bulunmadıkları anlaşılır. İsa'nın ölümüyle bu anılmaya değer ayaklanma arasında geçen uzun zaman süresi boyunca, bu büyük olaylardan birincisinden otuz beş yıl sonra ve ikincisinden yalnızca iki yıl önce, Nero'nun geçici, fakat kıyıcı biçimde Hristiyanları acılara boğan zulmü istisna edilirse Romalıların herhangi bir hoşgörüsüzlüğüne rastlamıyoruz. Bu garip olayla ilgili olarak bize bilgi aktaran filozof tarihçinin karakteri, büyük bir dikkatle konunun üzerine eğilmemizi gerekli kılmaktadır.

Nero'nun hükümdarlığının onuncu yılında, imparatorluğun başkenti o zamana değin eşine rastlanmamış bir ateşle yanıp yıkıldı.[28] Yunan sanat anıtları ve Roma halkının meydana getirdiği yapıtlar, Punic Savaşları'nın ganimetleri, Galya'nın anıları, en kutsal ve en değerli tapınaklar tam bir yıkımın içerisinde yok

---

26. *Acts of the Apostles*'in on sekizinci ve yirmi beşinci bölümlerindeki Achaia prokonsülü ile Judea valisinin (procurator) tutumlarına bakınız.

27. Tertullian ve Aziz Clemens of Alexandria zamanında yalnızca Aziz Peter, Aziz Paul ve Aziz James'e şehitlik şerefi verilmişti. Daha sonraki zamanlarda Yunanlar, yavaş yavaş bütün öbür havarilere bunu verdiler ve vaazlarında, acılarının sergilendiği sahne olarak, Roma İmparatorluğu sınırlarının ötesindeki uzak bir ülkeyi seçtiler (Bkz. Masheim, s. 81 ve Tillemont, *Memoires Ecclesiastiques*, c. 1, kısım 3).

28. Tacitus, *Annal.*, XV, 38-44; Sueton., *Neron.*, b. 38; Dion Cassius, 1, LXII, s. 1014; Orosius, VII, 7.

olup gittiler. Roma kentini oluşturan on dört mahalleden yalnızca dördü sağlam kaldı. Alevler içerisinde kavrulan yedisi bir viranelik ve perişanlık görünümüne büründü. Bu büyük yıkım ve acı arasında insanları avutan şey, devletin uyanık davranarak hiçbir savsamaya meydan vermemesi olmuştur. Hükümdarın bahçeleri mutsuz insanlara açıldı. İvedilikle yapılan birtakım binalar onların barınmasına ayrıldı. Çok düşük bedeller karşılığında buğday ve erzak dağıtıldı.[29] Görünüşe göre çok akıllı bir şehircilik kafasıyla yolların ve özel konutların yapımını ve koşullarını düzenleyen tüzükler ve buyruklar çıkarıldı. Yangın, olağan koşullarda yüzyılda meydana getirilebilecek olan imar hareketinin birkaç yılda uygulanmasına neden oldu ve bu denli kısa bir sürede, eskisine göre daha düzenli ve güzel bir Roma kenti ortaya çıktı. Nero'nun gösterdiği bütün dikkat, özen ve duyduğu insanlık, onun hakkında çıkarılan şüpheli düşüncelere engel olamadı. İmparator, başkenti ateşe vermiş olmakla suçlanıyordu. Ve kızgınlıktan köpürmüş olan bir halk için söylenebilecek en inanılmaz masallar gibi, Neron'un, neden olduğu bu felaket karşısında lir çalarak dile getirip neşelendiğine inanılıyordu.[30] İmparator, bütün devlet istibdadının silip atamadığı bu şüpheyi kökünden kazımak için birtakım kararlar aldı: "Bu amaçla," diyor Tacitus, "halk arasında Hristiyan denilen ve nefret edilen insanları en ağır işkencelerle öldürttü. İsimlerini aldıkları Christ (İsa) adındaki kimse, Tiberius döneminde yönetici Pontius Pilatus tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştı.[31] Başlangıçta

29. Buğdayın ederi (olasılıkla *modius*) *terni nummi*'ye indirildi. Bu da İngiliz ölçüsünde yaklaşık on beş şilin (shilling) edebilir.

30. Tacitus'un bu dedikodudan güvensizlikle ve şüpheyle söz ettiğine dikkati çekebiliriz. Suetonius ise, aksine, bu dedikoduyu bildirmeye özen göstermektedir; Dion da bunu alaylı bir biçimde doğruluyor.

31. Bu tanıklık, İsa'nın doğumunu yüz yıl öncesinde göstermeye yeltenen Yahudilerin tarihe aykırılığını göstermeye yeterlidir (Basnage, *Histoire des Juifs*, 1, V, b. 14, 15). Josephus'a (*Antiquitat.*, XVIII, 3) göre Pontius Pilatus, İmparator Tiberius'un son on yılında vekillik (procuratorship) yapmıştır (MS 27-37). İsa'nın ölüm tarihi olarak, eski bir geleneğe göre, 25 Mart (MS 29) gösterilmektedir bu da iki Geminus'un konsüllükleri dönemine rastlar (Tertullian adv. Judaeos, b. 8). Pagi'nin benimsediği bu tarih (ki Kardi-

bastırılmış olan bu zararlı boş inanç, yalnız kötülüğün kaynağı olan Juda'da değil, her çeşit kötülükleri ve zalimce tutkuları yapıp yakıştırmak üzere Roma'da bile şiddetleniyordu. Önce, suçlu olduklarını itiraf eden kimseler ve onların bildirdikleri birçok Hristiyan tutuklanmakla birlikte bunların Roma'yı ateşe vermekten çok insanlara karşı fenalık düşündükleri saptandı.[32] Kötülükler işkence cezalarıyla karşılandı: Bir bölümü yabanıl hayvan derilerine sarılarak köpeklere yedirildi; öbürleri çarmıha gerildi; kimileri de canlı canlı yakıldı. Vücutları akşamleyin yakılıyor, meşale olarak yararlanılıyordu. Neron, bahçelerini bu gösteri için açtı ve sirk oyunlarının yapılmasını buyurarak arabacı giysileri içerisinde kendisi de yarış arabasını sürdü. Hristiyanlar böylece en ağır cezalara çarptırılmakla birlikte, yine de şikâyetlerinin önüne geçilemiyordu; çünkü onlar halkın yararı için değil, tek bir kimsenin zulmüne kurban edilmişlerdi."[33]

İnsanların devrimlerini meraklı bir gözle inceleyenler, ilk Hristiyanların kanlarıyla sulanan Vatikan üzerindeki Nero bahçeleri ve sirkinin, zulüm görmüş dinin utkusuyla ve bu zaferi kötüye kullanmasıyla çok ün kazanmış bulunduğuna dikkat etmiş olacaklardır. Aynı yerde[34] Hristiyan papaları, Capitolium'un eski ünlü anıtsal yapılarını gölgede bırakan bir tapınak dikmişlerdir. Bunlar, Galilee'li basit bir balıkçı iken dünya hükümdarlığı sa-

nal Norris ve Le Clerc de buna katılmaktadırlar), halkın dört yıl daha sonraya (hangi sanılarla olduğunu anlamadığım) aktardığı ölüm tarihine oranla daha olası görünmektedir.

32. "Odio humani generis convicti." Bu sözcükler, insanların Hristiyanlara ya da Hristiyanların insanlara karşı kin ve nefreti anlamına gelebilir. Ben, Tacitus'un stiline ve İncil'deki bir ayetin (Bkz. Luka, XIV, 26) masum bir fırsat yaratmış olduğu halkın yanılgısına uygun gördüğüm ikinci anlamı yeğledim. Benim yorumum Juste Lipse'nin yetkisiyle; Tacitus'un İtalyanca, Fransızca ve İngilizceye yapılan çevirileriyle; Mosheim'in (s. 102) ; Le Clerc'in (*Historia Ecclesiast*, s. 427); din bilgini Lardner (*Testimonies*, c. 1, s. 345) ve Gloucester piskoposu (*Divine Legation*, c. III, s. 38.) ile doğrulanmaktadır. Ne var ki *convicti* sözcüğü, tümcenin geri kalan bölümüyle birleşemediğinden James Gronovius bunu *conjuncti* diye okumayı yeğlemiştir. Buna da çok değerli Floransa el yazmasıyla cevaz verilmiştir.

33. Tacitus, *Annal.*, XV, 44.

34. Nardini, *Roma Antica*, s. 387; Donatus, *de Roma Antiqua*, 1, III, s. 449.

vını benimseyerek Caesar'ların tahtına geçtiler. Roma'yı ele geçiren barbarlar üzerine yasalar koyduktan sonra, Buz denizinden Pasifik Okyanusu'nun kıyılarına dek ruhani yargılama yetkilerini yaydılar.

Nero'nun zulmünü bütün bütün gözden yitirmeden önce bu olayın öyküsünü örten güçlükleri ortadan kaldırmaya yarayabilecek ve Kilise'nin daha sonraki tarihine ışık tutabilecek birkaç noktayı belirtmeyi gerekli görüyoruz.

a. En koyu şüphecilik bile Tacitus'un bu ünlü pasajındaki yetkinliğe ve gerçeğe saygı duymak zorunluluğunda kalmıştır. Gerçekliğine Suetonius'un tanıklığıyla de inanılmıştır. Bu kitap yazarı, yeni ve zararlı bir boş inanca sarılmış insanların (Hristiyanların) Nero tarafından cezalandırılışından söz etmektedir.[35] Tacitus metninin temizliği en eski el yazısı nüshaların çoğuna uygunluğuyla ve bu büyük yazarın öykünülemez karakteriyle, softaların hilesiyle eserlerinde değiştirmeler yapılmasını önleyen ünüyle ve mucizelere ya da sihirbazlar gibi, Hristiyanları öbür insanların üstüne yükseltebilecek görüntü ve bilgileri duyduğunu söylemeksizin, ağır ve en yırtıcı suçlarla onları suçladığı anlatmasındaki mantık düzeniyle güven altına alınmış bulunmaktadır.[36]

b. Tacitus tahminen Roma yangınından birkaç yıl önce doğmuş olduğuna göre, çok küçük yaşlardayken meydana gelmiş bir olayı ancak okuyarak ya da anlatanlardan öğrenmiş olabilir-

35. Sueton., *Nerone.*, b. 16. Kimi usta eleştirmenler *malefica* sıfatını *magical* olarak değiştirmişlerdir. Ama yalnızca Masheim, pek haklı olarak, Tacitus'un sözcüğünün eşanlamlı olarak *exitiabilis* biçiminde görmektedir

36. Josephus'un metninde Origen'le Eusebius'un zamanları arasına sokuşturulmuş İsa'ya ilişkin pasaj, az bilinen bir sahteciliğe örnek olarak gösterilebilir. Peygamberlerin sona erdiği, İsa'nın erdemleri, mucizeleri ve yeniden dirilişi belirgin bir biçimde aktarılmıştır. Josephus, Mesih'i biliyordu ama bunun bir insan için söyleneceğini bilmiyordu. Bu ünlü pasaj üzerinde yine kuşku duyan bir okur varsa Le Fevre'in (*Havercamp. Joseph.*, c. II, s. 267-723) itirazlarını, Daubuz'un (s. 187-232) bilimsel yanıtlarını ve yazarı bilinmeyen bir eleştirmenin yetkin kanıtlamasını (*Bibliotheque Ancienne et Moderne*, c. VII, s. 237-288) inceleyebilir. Bu ismi bilinmeyen yazarın Abbe de Longuerue olduğunu sanıyorum.

di.[37] Ortada görünmeden önce dehasının tam yetkinliğe erişmesi için sessizce bekledi. Erdemli Agricola'nın anısına duyduğu içtenlikle saygının etkisiyle ve çok ileriki kuşaklara derin zevk ve bilgi kaynağı olacak o tarih ürünlerinden ilkini kaleme aldığı zaman kırk yaşını aşmış bulunuyordu. Gücünü kayınbabasının yaşam öyküsünde Germanya'nın betimlenmesinde denedikten sonra, daha zor bir konu olan ve Nero'nun düşüşünden Nerva'nın tahta çıkışına dek süren döneme ilişkin Roma tarihini tasarladı ve bu tasarısını eyleme geçirdi. Bu hükümdarlardan ikincisinin yönetimi bir adalet ve gönenç çağı oluşturuyordu ve Tacitus bu tabloyu yaşlılığında işlemeye saklıyordu.[38] Ne var ki konuyu daha yakından göz önüne getirdiğinde artık yaşamayan müstebitlerin kusurlarını betimlemenin, yaşayan bir hükümdarın erdemlerini dile getirip övmekten belki de daha onurlu ve daha az tehlikeli olacağına karar vererek Augustus'un ilk dört selefinin saltanatını yıllık tarihler biçiminde yazmayı daha uygun buldu. Seksen yıllık bir dönemde geçen olayları toparlamak ve her sözü en derin gözlemleri ve en parlak imgeleri kapsayan ölmez bir yapıtta bu olayları sıralamak ve sunmak Tacitus'un yaşamının büyük bir bölümünde dehasını kullanmasına yeterli olabilecek bir girişimdi. Trajanus'un son saltanat yıllarında bu başarılı hükümdar Roma'nın gücünü eski sınırlarının ötesine yayarken, tarihçi, eserinin ikinci ve dördüncü kitaplarında Tiberius'un zorbalığını betimliyordu.[39] Olasıdır ki Tacitus, yapıtının gidişine göre, Roma yangınından ve Nero'nun mutsuz Hristiyanlara karşı zulmünden söz edemeden önce İmparator Tiberius tahta çıkmıştı. Bu tarihçi, altmış yıllık bir arayla çağdaşların ilişkilerini bağdaştırmak zorunda kalıyordu. Yeni dinin yayılmasını ve niteliğini ortaya koyan filozof, doğal olarak Nero yüzyılının

37. Tacitus'un yaşamı için, sırayla, Juste Lipse'ye ve Rahip Bleterie'ye Tacitus maddesi için, Bayle'ye ve Fabricius'a (*Biblioth. Latin tem. Latin.*, c. II, s. 386, Ernest baskısı) bakınız.

38. "Principatum Divi Nervae, et imperium Trajani, uberiorem, securioremque materiam senectuti seposui." Tacitus, *Hist.,* I.

39. Bkz. Tacit., *Annal.*, II, 61; IV, 4.

düşüncelerinden çok Hadrianus zamanının konularına ve boş inançlarına uyum göstermeliydi.

c. Tacitus, çoğu zaman düşüncelerine ve bu ara hal ve koşullarına göre eksiğin tamamlanmasını okuyucunun merakına ya da derin kavrayışına bırakarak kendi düşüncesini açıklamamaktadır. Şu halde, basitlikleri ve sessizlikleriyle onun nefretine değmemesi ve gözüne bile çarpmaması gereken Hristiyanlara karşı Nero'nun öfkesini uyandıran bir nedenin varlığını düşünmemiz olasıdır. Kendi yurtlarında ezilmiş olan Yahudiler, başkentin içerisinde kalabalık bir grup oluşturuyorlar, imparatorun ve öbür halkın kuşkularına daha açık bir kaynak durumunda bulunuyorlardı. Roma boyunduruğuna karşı büyük tiksinmesiyle tanınmış yenik bir ulusun, başkentteki bu durumu sanki yatışma bilmez öcünü gidermek amacıyla bu canavarca araca başvurması gibiydi. Ama Yahudilerin sarayda ve zalim hükümdarın yüreğinde bile güçlü savunucuları bulunmaktaydı. Nero'nun karısı ve her sözünü dinleticisi olan Poppe ile hükümdarın gözüne girmiş olan, İbrahimoğullarından bir şaklaban zulüm görmüş Yahudiler için şefaatte bulunmaktaydılar.[40] Onların yerine başka kurbanlar sunmak gerekiyordu. Bu nedenle Roma yangınını Yahudilere değil, her türlü ve en korkunç suçları işleyebilecek olan Galilee'lilerin yeni ve tehlikeli dinine inananlara yüklemelidir.[41] Birbirinden tamamıyla ayrı, gelenekleri ve ilkeleri bakımından taban tabana karşıt iki insan sınıfı Galileli adı altında adlandırılıyordu. Bunlar, Nasıriye'deki İsa'nın dinini benimsemiş olan inananlar ve Gaulonitli Juda'nın (Yahuda) sancağını izleyenlerdi.[42] Birinciler

40. Şaklabanın adı Aliturus'tu. Yaklaşık iki yıl önce, Josephus (*de vita sua*, b. 2) da Roma'da hapsedilmiş olan birkça Yahudi papazının bağışlanmasını ve salıverilmesini aynı aracılarla sağlamıştı.

41. Din bilgini Lardner (*Jewish and Heathen Testimonies*, c. II, 102, 103) Galigee adının çok eskiden Hristiyanlara verildiğini, belki de bunun ilk adlandırma olduğunu tanıtlamıştır.

42. Joseph, *Antiquitat.*, XVII, 1, 2; Tillemont, *Ruine des Juifs*, s. 742. Juda'nın oğulları Claudius döneminde çarmıha gerildiler. Kudüs'ün alınmasından sonra, torunu Eleazar, çok umutsuz dokuz yüz altmış arkadaşıyla birlikte tahkim edilmiş bir kaleyi savundu. Bir koç başıyle duvarda gedik açılınca karılarını ve çocuklarını öldürdüler, sonra da kendi

insanlara dosttu, ikinciler ise düşman... Aralarında bir benzerlik de vardı ve bu değişmez bir inatçılıktı ki her ikisini de inançları söz konusu olunca, işkencelere ve ölüme karşı duyarsız kılıyordu. Yoldaşları arasında başkaldırma ateşini körüklemiş olan Judas yanlıları kısa bir süre sonra Kudüs'ün yıkıntıları içerisine gömüldüler; İsa'nın öğretilileri ise daha ünlü olarak Hristiyan adını aldıktan sonra, İmparatorluğun her yanına yayıldılar.

d. Görünüşte doğru gibi görünen bu düşüncenin bir kanının oluşabilmesi (ki biz de böylesini ileri sürmüş bulunuyoruz) halinde açıkça anlaşılır ki Nero'nun yaptığı zulmün etkileri ve nedeni, Roma başkenti surlarının dışına yayılmamıştır.[43] Galilee'lilerin ya da Hristiyanların dinsel dogmaları o sıralarda ne cezalandırıldı ne de soruşturuldu. Bunların acılarıyla ilgili düşünce uzun süre bu zulüm ve adaletsizlik düşüncesine bağlı tutulduğundan, daha sonraki hükümdarlar, öfkesini erdeme ve masumluğa karşı yöneltmeyi huy edinmiş bir zalimin ezmiş olduğu bir dini daha ılımlı tutumlarıyla korudular.

Ne denli gariptir ki savaşın ateşi Kudüs Tapınağı'yla Roma Capitoliumu'nu hemen hemen aynı zamanda yok etti.[44] Bir saygısız galibin bu kutsal yapılardan birincisinin yapımı için büyük bir coşkuyla verilmiş olan vergi gelirini ikincisinin yapımı ve süslenmesi için kullanması da yukarıdaki rastlantıdan daha az garip değildi.[45] İmparatorlar, Yahudi halkına genel bir baş vergisi

---

kılıçlarıyla intihar ettiler ve son adamlarına dek yok oldular.

43. Bkz. Dodwell, *Paucitat. Mart.*, 1, XIII. Gruter'in *The Spanish Inscription*'da gösterdiği yazıt (s. 238, No. 9) açıkça sahtedir ve böyle tanınmıştır. Bu, İspanyolların övüncünü ve boş inançlarını pohpohlamak isteyen Cyriacus of Ancona adındaki ünlü sahtekârın marifetidir (Bkz. Ferreras, *Histoire D'Espagne*, c. 1, s. 192).

44. Capitolium, Vitellius ile Vespasian arasındaki iç savaş sırasında, 69'uncu yılın 19 Aralık'ında ve 10 Ağustos 70'te yakıldı. Kudüs Tapınağı ise, Romalılar değil Yahudiler tarafından bizzat yıkıldı.

45. Yeni Capitolium, Domitianus tarafından yaptırıldı (Sueton, *Domitian.*, b. 5; Plutark, *Puplicola.*, c. 1, s. 230, Bryant baskısı). Yalnız süsleme için on iki bin *talents* (yaklaşık iki buçuk milyon sterlin) harcandı. Martial'in savına göre (1, IX, anıt yazıs 3) imparator bu işten parasını geri çekseydi, Jüpiter bütün Olympus'u satışa çıkarsa bile bu işin üstesinden gelemeyecekti.

koydular. Her bireyin ödediği az bir para idiyse de bu verginin uygulanma biçimi ve tahsil edilirken kullanılan ağır yöntemler dayanılmaz bir baskı halini almıştı.[46] Vergi memurları, haksız tahsilatlarında Yahudi kanından ve dininden olmayanları da ayırmadığı için, sinagogun gölgesine sığınmış olan Hristiyanlar da bu eziyetli uygulamadan kendilerini kurtaramadılar. Pagan niteliği taşıyan her şeyden ellerini ayaklarını çekmiş olduklarından, Jüpiter Capitolium'u adı altında kendisine tapılan şeytana yardım etmeye vicdanları izin vermiyordu. Sayıları durmadan azalmakla birlikte yine de Musa yasasını sürdürenler vardı ve kökenlerini gizlemeye boş yere uğraşıyorlardı: Sünnetliliklerini belirten durum Yahudiliklerinin kesin kanıtı olabilirdi ama Romalı yargıçların ve yüksek aşamalı görevlilerinin dinsel dogmaların arasındaki ayrımları inceleyecek zamanları yoktu. İmparator mahkemesinin önüne çıkarılan ya da büyük bir olasılıkla Judaea valisinin makamına getirilen Hristiyanlar arasında, en büyük hükümdarların soyluluğundan daha gerçek soydan gelen iki kimseye rastlandı. Bu sanıklar, İsa'nın gerçek kardeşi olan havari Aziz Jude'un torunlarıydı.[47] Davud'un tahtındaki doğal hakları halkın saygısını onlara yöneltebilecek ve valinin çekememezliğini harekete geçirebilecekti. Ne var ki dış görünüşlerindeki hırpanilik ve yanıtlarındaki basitlik bunların ne imparatorluk barışını bozabilecek güçleri, ne de bu yolda bir istekleri bulunmadığını göstermekteydi. İyi niyetle, Filistin'in eski krallarının soyundan geldiklerini ve Mesih'in yakın akrabası olduklarını söylediler.

46. Vergi konusunda bkz. Dion Cassius, 1, LXVI, s. 1082, Reimarus'un notlarıyla birlikte; Spanheim, *de Usu Numismatum*, c. II, s. 571 ve Basnage, *Histoire des Juifs*, VII, b. 2.
47. Bu adlandırma önce en olağan anlamıyla alındı ve İsa'nın erkek kardeşlerinin Yusuf ile Meryem'in meşru çocukları olduğu varsayıldı. Tanrı'nın annesinin erdemliğine (kız oğlan kızlığı) duyulan dinsel saygı, Gnostiklere ve daha sonra da Ortodoks Yunanlara bir çare olarak Yusuf'un ikinci bir karısı olduğu rivayetini ortaya attırdı. (Aziz Jerom zamanından beri) Latinler, Yusuf'un her zaman bekâr kaldığını savundular. Ve İsa'nın kardeşleri olarak tanımlanan Aziz Jude gibi Aziz Simon ve Aziz James'in İsa ile yalnızca kardeş çocukları olduklarını söyleyecek denli ileri gittiler ve bu yeni yorumu çeşitli benzer örneklerle tanıtlamaya çalıştılar (Bkz. Tillemont, *Mem. Ecclesiat.*, c. 1, kısım 3 ve Beausobre, *Critique du Manicheisme*, 1, II, b. 2).

Her türlü dünya görüşlerinden uzak olduklarını, yalnız ruhani ve melekûti yapıda bir varlığı beklediklerini inananlara özgü bir saygıyla belirttiler. Servetleri ve ne işle uğraştıkları konusunda kendilerine soruldukça günlük işlerden nasır tutan ellerini gösterdiler, Cocaba köyü yakınında, yaklaşık yirmi dört akr[48] büyüklüğünde, dokuz bin drahoma tutarında ürün veren bir çiftliğin ekilmesiyle geçimlerini sağladıklarını anlattılar. Aziz Jude'un torunları acımayla aşağı sanarak geri gönderildiler.[49]

Davut soyunun bilinmezliği, onu bir zorbanın kuşkularından koruyabilirdi. Korktuğu, nefret ettiği ya da beğendiği Romalıların kanını her zaman dökmeye hazır olan alçak Domitianus, kendi ailesinin büyüklüğünden bile kaygılandı. Amcası Flavius Sabinus'un[50] iki oğlundan büyüğü gizli fesat hareketi kurmakla suçlandı. Flavrius Clemens adındaki küçük kardeşi güvenliğini cesaretsizliğine ve yeteneksizliğine borçlu oldu.[51] İmparator, uzun süre onu sevdi ve korudu çünkü pek tehlikeli bir yakını değildi. Kendi yeğeni Domitilla ile evlendirdi ve bu evlilikten dünyaya gelecek çocukları kendisinden sonra taht için varis olarak gösterdi. Babaları konsül yapıldı. Ama Clemens yıllık magistra'lığını henüz tamamlamıştı ki küçük bir bahane bulunarak mahkûm edildi ve öldürüldü. Domitilla, Campania kıyısında bir adaya sürgün edildi.[52] Aynı suçlamaya sokulan birçok kişiler için de gasp ve ölüm cezaları verildi. Onlara yüklenen suçla-

48. Her biri yüz *feet*'ten otuz dokuz olur, ki bu da ancak dokuz akr eder (en çok). Ama, hal ve koşulların olasılığı ve öbür Yunan yazarların anlatışları ve de Valois'nin bu konudaki bilgisi bunu, Romalıların *jugerum*'uyla anlamaya beni yöneltti.

49. Eusebius, III, 20. Bu öykü Hegesippus'tan alınmıştır.

50. Tacitus'ta Sabinus'un ölümü ve karakterine bakınız (*Hist.*, III, 74, 75). Sabinus büyük kardeşti ve Vespasianus'un tahta çıkışına dek, ona Flavianus ailesinin temel direği gözüyle bakıldı.

51. "Flavium Clementem patruelem suum contemptissimoe inertice . . ex tenuissima suspicione interemit." (Suetone, *Dominitian.*, b. 15.)

52. Dion'a göre Pandataria Adası. Bruttius Praesens (apud Euseb, III, 18) prensesi, çok uzak olmayan Pontia Adası'na sürgüne gönderiyor. Bu fark ve hata, Eusebius'a ya da eserini çoğaltanlara, Clemens'in karısı ve yeğeni olan iki Domitilla'nın varlığını düşündürüyor (Bkz. Tillemont, *Memoires Ecclesiastiques*, c. II, s. 224).

malar ateistlik ve Yahudi törelerini yaymaktı.[53] Yüksek aşamalı devlet görevlileriyle o yüzyılın yazarlarınca bilinmez ya da çok eksik bilgi edinilmiş oldukları için böyle acayip düşünceler bir arada ve haklı olarak, ancak Hristiyanlar söz konusu olunca ileri sürülebilirdi. Bir zorbanın kuşkularını sanıkların onur verici suçunun kanıtı olarak kabul eden Kilise, çok olası bir yorumun inanışıyla Clemens'i ve Domitilla'yı ilk şehitler arasına koydu, Domitianus'un zulmü, işkencenin ikinci adı olarak damgalandı. Bu işkence, eğer böyle demek doğruysa, uzun süreli olmadı. Clemens'in ölümü ve karısının sürgüne gönderilmesinden birkaç ay sonra, Domitilla'nın gözüne girmiş ve onun tarafından azat edilmiş bulunan Stephen –Hristiyanlığı kabul etmemiş olmakla birlikte– imparatoru sarayda öldürdü.[54] Senato, Domitianus'un anısını mahkûm etti; yapmış olduğu işlemler yürürlükten kaldırıldı, sürgünler geri çağrıldı; Nerva'nın yumuşak yönetiminde suçsuz insanlar eski niteliklerine ve servetlerine kavuşturuldular, en suçlu olanlar bile bağışlandılar ya da adaletin sert pençesinden kurtuldular.[55]

II. Yaklaşık on yıl sonra, Trajanus'un saltanatı sırasında bu hükümdarın, hocası ve dostu olan Genç Plinius, Bitinya ve Pontus valiliğine atandı. Plinius, göreve başlayınca büyük bir sıkıntıyla karşılaştı. Yaradılışına uygun olmayan görevini yaparken hangi yasaların ve hangi adalet kurallarının söz konusu olacağı sorunu ortaya çıkmıştı. O zamana dek Hristiyanların yalnız adını duymuş, fakat onlar için uygulanacak yargılama yöntemini işitmemişti. Onların suçunun yapısı, uygulanacak yöntem için kendilerini inandırma ve hak edecekleri cezanın biçim ve niteliği üzerine en küçük bir düşüncesi yoktu. Bu karmaşa içerisinde, her zamanki us kaynağı olan Trajanus'un anlayış ve bilgisine başvurdu. Yeni boş inanç üzerine duyduğu kuşkular ve bilgisiz-

53. Dion, 1. LXVII, s. 1112. Gerçekten bu ilişkiyi Bruttius Praesens bulup çıkarmışsa, ki Pliny ona yazmıştı (*Epistol.*, VII, 3), ona çağımızdaki bir muhabir gibi bakılabilir.
54. Suet., *Domit.*, b. 17; Philostratus, *Vit. Apollon.*, 1, VIII.
55. Dion, 1, LXVIII, s. 1118; Plin., *Epistol.*, IV, 22.

liğini gidermek lütfunda bulunmasını hükümdardan yalvararak istedi.[56] Plinius, yaşamını şiir ve edebiyatla ve dünya işleriyle geçirmişti. On dokuz yaşından başlayarak Roma mahkemeleri önünde başarıyla savunmalarda bulunmuştu.[57] Daha sonra konsül saygınlığını kazanmış, İtalya'da ve eyaletlerde her sınıf halkla çeşitli ilişkiler kurmuştu. Sözünü ettiği Hristiyanlar üzerine bilgisizliği bize yararlı birtakım aydınlatmalar verebilir. Bitinya valliğini üstlendiği zaman, Hristiyanlarla ilgili olarak ne bir genel yasa ne de senatoca çıkarılmış bir kararname bulunmuyordu. Ne Trajanus ne de erdemli öncellerinin medeni hukuk ve ceza hukuku uygulamalarında dikkate alınan buyruklarında yeni din ile ilgili bir beyan yoktu. Hristiyanlara uygulanan yargılama yöntemine karşın Roma yargıcının elinde örnek ve emsal hizmeti görebilecek hukuksal bir dayanak bulunmamaktaydı.

Sonraki yüzyıllarda Hristiyanların çoğu kez yararlandıkları Trajanus'un yanıtı ise, bu hükümdarın dinsel yönetim üzerine olan birtakım kanıları yanlış olsa da yine de bağdaşabilir nitelikle insanlık ve adalet duygularına uygun noktalan kapsıyordu.[58] En hafif bir mezhep sapkınlığının izlerini ortaya çıkarmak için can atan ve kurbanlarının çokluğu ile övünen bir engizisyonun yatışmak bilmez heves ve çabasının tersine imparator, suçlunun kaçmasına engel olmaktan çok suçsuzu korumaya özen göstermektedir. Genel bir planlama yapmanın ne denli güç olduğunu biliyordu. Bununla birlikte, ezilen Hristiyanların çoğu zaman dayanağı ve avuncu olan yararlı iki düzenleme meydana getirdi. İnsanlığa yakışmayacak biçimde ve yasalara göre suçlu bulunan

56. Plin., *Epistol.*, X, 97. Mosheim, Pliny'den söz ederken (s. 147, 232) onun ılımlılığını ve yansızlığını övmektedir. Din bilgini Lardner'a karşın (Bkz. *Jewish and Heathen Testimonies*, c. II, s. 46) ben Pliny'nin kullandığı sözlerde dalkavukluk göremedim.

57. Plin., *Epistol.*, V, 8. ilk davasını, MS 81'de Vezüv Dağının ünlü püskürmesinde amcasının da yaşamını yitirmesi üzerine açmıştı.

58. Plin., *Epistol.*, X, 98. Tertullian (*Apolog.*, b. 5) bu hükümdar fetvasına eski ceza yasalarının bir yumuşatılması olarak bakmaktadır: "quas Trajanus exparte frustratus est." ve savunmasının başka bir yerinde Tertullian, soruşturmaları yasaklamasını ve verdiği cezalar arasındaki tutarsızlıkları da belirtmektedir.

herkesi cezalandırmalarını yargıçlara buyuruyorsa da bu suçlardan ötürü sanık olabilir diye hiçbir biçimde arama yapılmasını da yasaklamaktadır. Herhangi bir biçimde olursa olsun, yargıçların ihbar kabul etmelerine izin vermemektedir. İmparator, kimliğini bildirmeden yapılan jurnalciliği, devlet yönetiminin adaletli niteliği ne aykırı bulmaktadır. Kendilerine Hristiyanlık suçu yüklenen insanları mahkûm edebilmek için bunu iddia edenin, herkesin önünde ve açıkça suçlamada bulunmasını şart koşmaktadır. Kötü rol oynayanlar, öyle görünüyor ki kuşkularının gerekçesini göstermek için Hristiyanların katıldığı gizli toplantıların zamanını ve yerini özellikle belirtmek ve en açıkgöz titizliğin bile görmekte zorluk çekeceği birçok hal ve koşulu bildirmek zorundaydı. Bunların dediği doğru çıksa da büyük bir kütlenin nefretini kazanıyorlar, iyi niyetli insanların sitemlerine uğruyorlar ve her yüzyılda, her ülkede jurnalcilere vurulan yüz karasıyla damgalanıyorlardı. Tersine, hiç kanıt gösteremezlerse, İmparator Hadrianus'un bir yasasına dayanarak, yurttaşlarına Hristiyanlık suçunu yalan yere yüklemiş olan bu gibilere ölüm gibi şiddetli cezalar veriliyordu. Kişisel ya da insansal hıncın şiddeti kimi zaman tehlike ve alçaklığın verdiği doğal korkuyu da etkileyebilirdi. Ama herhalde Roma İmparatorluğu'nun putperest yurttaşları iyice inanmadan şu ya da bu biçimde suçlamalarda bulunmaktan sakınmış olacaklardı.[59]

Yasaların dikkatinden sıyrılmak için başvurulan araçlar kötülükle ya da boş inançla tutuşturulmuş çabanın zararlı tasarılarını ne denli boşa çıkardığını tanıtlar. Gürültülü bir toplantıda, bireylerin ruhunu büyük ölçüde etkileyen korku ve utanç, etkinliklerinden çok şey yitirirler. Şehitlik tacını elde etmeyi isteyen ya da bundan korkan Hristiyan softası, eski zamanlarda kutlanan genel bayramların ya da şenliklerin geri gelmesini sabırsızlıkla

59. Eusebius (*Hist. Ecclesiast.*, 1, IV, b. 91) Hadrianus'un buyruğunu korumuştur. Bize de bir tane, Antoninus'lar adı altında en elverişlisini vermiş bulunmaktadır. Bu ikinci buyruğun aslına uygunluğu genel bir tanıma kazanmış değildir. Justin'in ikinci savunması Hristiyanların suçlamalarıyla ilgili merak çekici birtakım özelilkleri kapsamaktadır.

ya da dehşetle bekliyordu. Bu fırsatlarda, imparatorluğun büyük kentlerinde oturanlar, kalabalık bir halde sirke ya da tiyatroya giderlerdi. Oralarda, gözlerine çarpan her şey ve hazır bulundukları her tören, dine bağlılıklarını alevlendirmeye ve insanlıklarını boğmaya yardımcı oluyordu. Başlarına çiçekten taçlar takmış, günlük yakarak tütsülenmiş, kurbanların kanıyla arınmış ve koruyucu tanrılarının sunak ve yontularıyla çevrili olan seyirciler dinsel inançlarının başlıca bir bölümü olarak baktıkları zevk ve eğlencelere, kendilerini kaptırırken, insanların tanrılarından yalnızca Hristiyanların korku duyduğunu ve bu görkemli şenliklerde onların bulunmasının bu bayramlara hakaret sayılacağını düşünüyorlardı. İmparatorluk yeni bir kötülüğe, bir salgın hastalığa açlığa ya da mutsuz bir savaş felaketine uğramışsa; Tevere (Tiberis) Irmağı taşmış ya da Nil yükselerek yanlara yayılmamışsa, deprem olmuşsa, mevsimlerin düzeninde düzensizlik görülmüşse boş inançlı putperestler bütün bunlardan Hristiyanları sorumlu tutuyor ve devlet yönetiminin Hristiyanlarca işlenen dinsel suç ve kâfirliklere yumuşak davranması nedeniyle tanrısal adaletin kendini göstermesi biçiminde yorumluyorlardı. Bu, öfkeli ve heyecana kapılmış bir halkın ya da yabanıl hayvanlarla gladyatörlerin kana buladığı amfilerdeki sesler değildi. Kalabalık halk yığınlarının Hristiyanları, tanrıların ve insanların düşmanı olarak betimlemesiydi. Halk anlan en korkunç cezalara mahkûm ediyordu. Yeni dinin başlıca önderlerinin adlarını söyleyerek hemen yakalanmalarını ve aslanların önüne atılmalarını istiyorlardı.[60] Genel temsil ve gösterilerde hazır bulunan yönetici ve yargıçlar, halkın isteğini karşılama yoluna giderek bu tiksinilen kurbanlıklardan az sayıda öldürterek genel öfkeyi yatıştırmaya çalışmışlardı. Ama imparatorların yetkin akıllılığı, kendi yönetimlerinin olgunluk ve adalet ilkelerine uymayan bu taşkınlık ve suçlamalardan Kilise'yi korumuştur. Hadrianus'un

60. Bkz. Tertullian, *Apolog.*, b. 40. Aziz Polycarp şehidinin eylemlerinde, Yahudilerin kötülüğüyle kışkırtılmış olan bu öfkenin canlı bir simgesi bulunmaktadır.

ve sofu Antoninus'un buyruklarıyla açıkça ilan edildi ki[61] halk yığınlarının bağırmaları, Hristiyanların coşkuyla bağlandığı bu dindeki mutsuz kimseleri suçlamak ve cezalandırmak için yasal bir kanıt olarak kabul edilmeyecektir.

III. Ceza, kanının kaçınılmaz bir sonucu değildi. Suç, suçlunun isteyerek itirafıyla ya da tanıklarla tanıtlanmış olsa da kendisine yaşamını sürdürme ya da ölüm seçeneği tanınıyordu. Yargıcın öfkesini uyandıran nokta, geçmişteki suçluluktan çok sanığın o sıradaki direnciydi. Pişmanlık duyanlar kolayca bağışlanıyordu. Sunak üzerine birkaç günlük tanesi atmaya razı olurlarsa güven içerisinde ve alkışlar arasında eski durumlarına dönebiliyorlardı. İnsancıl bir yargıcın görevi bu körü körüne kendilerini kaptırmış olanları cezalandırmak yerine saptıkları yanılgıdan kurtarmaktır, diye düşünülüyordu. Tutukluların yaşına, kadın veya erkek oluşuna ya da durumlarına göre davranan yargıç, yaşamın güzelliklerini ve ölümün dehşetini onların gözünde canlandırıyor, kendileri, aileleri ve dostlarını düşünmelerini ve acımalarını rica ediyor, hatta onlara yalvarıyordu.[62] Bu gözdağları ve yüreklendirmeler hiçbir etki yapmazsa şiddete başvuruluyordu: Uslamlamanın yerini kırbaçlama ve işkenceler alıyordu. Hiçbir biçimde eğilme göstermeyen bu direnmeyi (Hristiyan olmayanlara göre bu cinayeti) kırmak için en zalim işkence yöntemleri uygulanıyordu. Hristiyanlığın eski savunucuları, yalnız itiraf için değil, kovuşturmalarına konu olan suçun yadsınması için de işkence uygulayan yöneticilerin düzensiz tutumunu sert bir dille eleştirmişlerdir.[63] İlk şehitlerin ölümünü ve çektiklerini dile getirmekten tat alan ve sessiz köşelerinde yaşamlarını sürdüren sonraki yıllardaki keşişler, daha ayrıntılı ve ustaca türden işken-

61. Bu düzenlemelerin Hadrian ve sofu Antoninus'un buyruklarına konulduğunu yukarıda söylemiştik (Bkz. Melito'nun savunusu, apud Euseb., IV, b. 26).

62. Trajanus'un yanıtına ve Pliny'nin tutumuna bakınız. Şehitlerin bütün eylemleri bu yüreklendirmelerle doludur.

63. Özellikle Tertullian'a (*Apolog.*, b. 2, 3) ve Lactantius'a (*Institut. Divin.*, V, 9) bakınız. Düşünce düzenleri aynıdır. Fark etmek kolaydır ki bu savunuculardan biri hukukçu, öbürü ise hatiptir.

celer buldular. Romalı yargıçların, bütün ahlaki erdem ve genel yol ve iz düşüncelerini çiğneyerek, yenemediklerini kandırmaya çalıştıklarını ve buna da direnç gösteren olursa o zaman bu kimselere karşı en sert ve acı buyruklarla işkence edildiğini bu keşişler imgelemekten zevk alıyorlardı. Dinin ölümü küçümsemeye hazırladığı kadınlar, kimi zaman çok tehlikeli uygulamalara uğratılıyor ve ancak namusları karşılığında dinlerinden vazgeçmemeleri olanağı üzerine karar vermek durumunda bırakılıyordu. Yargıç onları genç erkeklerin temiz olmayan tatminlerine teslim ediyordu. Ve yine bu yargıç, sunaklar üzerinde günlük yakmayı reddeden dinsiz bir bakireye karşı Venüs'ün onurunu korumak için o genç adamları bu yolda en cesur davranış ve çabaları göstermeye özendiriyordu. Ama yine de amacına varamıyordu. Çünkü İsa'nın namuslu karılarını, tam zamanında araya giren bir mucize, arzuları dışında da olsa, böyle bir utançtan kurtarıyordu. En eski ve en doğru kilise anılarının delice ve densizce varsayımlarla değişikliğe uğratılmasına pek az rastlandığını da gözden uzak tutmamak gerekir.[64]

Büyük bir nefret duyulduğu için ilk şehitlerin betimlenmesinde gerçek ile efsaneyi birbirinden ayırmakta çokça titizlik gösterilmemesi doğaldır. Yaşadıkları zamandaki din sapkınlarına ya da putperestlere karşı yatıştırılamaz ve bükülmez bir hırsla öfkelenen dördüncü ve beşinci yüzyılın kilise yazarları Roma yargıçlarının da aynı duygularla hareket ettiklerine inanmışlardı. İmparatorlukta birtakım önemli görevler almış bulunan bu gibiler arasında belki halkın duygularına kapılmış olan bir kaçına rastlamak olasıdır. Bir bölümünün kıyıcılığı da kişisel hınç gibi güdülerden ileri gelmiş olabilir.[65] Ama şundan da kuşku duyulamaz

64. Bu tür işkenceye iki örnek için, Ruinart'ın yayımladığı *Acta Sincere Martyrum*'a (s. 160, 399) bakınız. Aziz Jerome, *Legend of Paul the Hermit* öyküsünde anlatımına göre, genç adam, çiçeklerden bir yatağa çıplak olarak zincirle bağlanmış ve güzel olduğu denli şehvetli bir fahişenin saldırılarına uğratılmış, kendisini tutmaya uğraşırken dişleriyle dilini koparmıştır.

65. Kapadokya valisi olan Claudius Herminiamus, karısının Hristiyanlığı kabul etmesinden öfkelendiği için Hristiyanlara karşı olağanüstü kötü işlemler yaptı (Tertullian,

ve zaten ilk Hristiyanlarca da minnetle anılmıştır ki eyaletlerde imparator ve senato adına devlet hukukunu temsil eden, yaşam ve ölüm hukuku kendilerine emanet edilmiş bulunan yargıçlar, genellikle adalet kurallarına saygılı ve felsefe bilgilerini öğrenerek yetişmiş yüksek ve onurlu bir eğitimi özümsemiş insanlardı. Çoğu, kötü işkenceciliği reddediyorlardı. Suçlamaları da geri çeviriyorlar ve yasaların sert kapsamından nasıl sıyrılabilecekleri konusunda Hristiyanlara yol gösteriyorlardı.[66] Onlara sınırsız yetki verildiği zamanlardaysa bu yetkilerini kiliseyi ezmek şöyle dursun onun acılarını dindirme yolunda kullanmayı yeğliyorlardı.[67] Mahkemelerine sanık olarak getirilen bütün Hristiyanları mahkûm etmekten ve yeni dine büyük bir aşkla bağlanmış alanları cezalandırmaktan büyük ölçüde kaçınıyorlardı. Çoğunlukla hapis, sürgün ya da madenlerde çalışma (hidematı şakka) cezaları vermekle yetiniyor[68] ve mahkûm ettiklerine de imparatorun evlenmesi, zafer alayı vb. gibi mutlu olaylar nedeniyle ilan olunabilecek genel aftan yararlanabilecekleri umudunu veriyorlardı. Yargıçların ölüm cezasına çarptırmak zorunda kaldıkları kimseler, birbirine zıt iki sınıftakilerdi. Bu kurbanlar ya piskoposlar ya da yüksek aşamalı papazlar gibi bütün inananlar üzerinde dehşet ve ibret yaratabileceklerden veya yaşamları çok önemli olmayan en alt sınıftan, özellikle köleler arasındakilerden seçiliyordu.[69]

---

scapulam, b. 31).

66. Afrika valisine gönderdiği mektupta Tertullian, kulağına gelen dikkate değer çeşitli acıma ve yumuşaklık örneklerinden söz etmektedir.

67. "Neque enim in universum aliquid quod quasi certam formam habeat, constitui potest." Trajanus'un bu sözleri eyalet valilerine çok geniş yetki veriyordu.

68. "In Metalla damnamur, in insulas relegamur." (Tertullian, *Apolog.*, b. 12). Numidia madenlerinde dokuz yüksek aşamalı piskopos ve bununla orantılı olarak din adamları, inananlar bulunuyordu. Aziz Cyprian onları bir mektubunda övmekte ve avutmaktadır (Bkz. Cyprian., *Epistol.*, 76, 77) Aziz Ignatius'un mektuplarına ve eylemlerine tam bir güvenle inanmıyorsak da (*Apostolic Fathers*, c. II), örnek şehitlerden biri olarak Antakya piskoposunu gösterebiliriz. Zincirlere vurulmuş olarak Roma'ya gönderildi, orada halka teşhir edilecekti. Troas'a vardığı zaman, Antakya zulmünün bittiğine ilişkin mutlu haberi aldı

69. Lyyon şehitleri arasındaki (Euseb., 1, V, b. 1), işitilmemiş işkencelerin uygulandığı köle Blandina, bu bakımdan ün kazanmıştır. Azize Felicitas'ın ve Azize Perpetua'nın yazılarında adları saygıyla anılan beş şehitten ikisi köleydi ve ikisi de çok aşağı sınıftandı.

Deneyimiyle kilise tarihini incelemiş ve öğrenmiş bulunan bilgin Origen[70] çok kesin bir deyişle, şehit sayısının çok az olduğunu söylemektedir. Onun bilimsel verileri, çoğu Roma'nın yer altı gömütünden çıkarılarak onca kiliseyi doldurmuş[71] ve hayranlık uyandıran serüvenleri birçok kutsal romanın konusu olmuş sayısız –dinini yadsımayan– Hristiyan'la ilgili bu miras yığınlarını tek başına çürütmeye yetecektir.[72] Dostu Aziz Dionysius'un özel tanıklığıyla onaylanan ve açıklanan Origen'nin genel savunmasına göre, İmparator Decius'un kasıp kavurucu zulüm zamanında bile, çok büyük İskenderiye kentinde, Hristiyan dinini kabul ettiler diye yalnızca on erkek ve yedi kadın ölüm cezasına çarptırılmıştır.[73]

Aynı zulüm ve işkence döneminde gayretli, belagati güçlü ve hırslı Aziz Cyprian, yalnız Kartaca değil, Afrika Kilisesi'ni de yönetiyordu. İnananların saygısını kazanabilecek, ya da putperest yöneticilerin kuşku ve hıncını uyandırabilecek bütün niteliklere sahip bulunuyordu. Bu aziz papazın karakteri ve işgal ettiği görev, onu tam kendi ellerine düşmesi gerekli bir kurban olarak

70. Origen. advers. Celsum, 1, II, s. 116. Sözleri aynen alınmaya değer.

71. Bütün Roma halkının Hristiyan olmadığını ve bütün Hristiyanların da aziz ve şehit olmadıklarını düşünürsek, genel mezarlıklardan çıkarılan kemiklerle eski zaman kavanozlarına da dinsel onurlar vermemiz gerekir. On yüzyıllık bir alışverişten sonra en aydın Katolikler arasında birtakım şüpheler uyandı. Artık şehit kanını temsil eden B.M. harfleri için, içinde gerçekten kan olduğunu, bir palmiye figürü ya da kırmızı sıvı ile dolu bir şişe olmadığının kanıtını istemektedirler. İlk iki işaret az ağırlıklıdır; sonuncusu hakkındaysa eleştiriler olmuştur: 1- Palmiye diye savunulmasına karşın bunun servi olabileceği ileri sürülmüştür. Belki de bu figürlerden, mezarlardaki kitabeleri süslemede yararlanılıyordu. 2- Palmiye, Hristiyan olmayanlara karşı kazanılan zaferin simgesi olabilirdi. 3- Hristiyanlar arasında, yalnız şehitler için değil, mutlu bir dirilişin de simgesi olarak kabul edilirdi. Bilinmeyen azizlerin mezhebi üzerine P. Mabillon'un ve Muratori'nin *sopra le Antichita Italiane* kitabındaki bilimsel açıklamalarına(LVIII) bakınız.

72. Bu öyküler üzerinde bir fikir vermek için, Trajanus ya da Hadrianus'un buyruğuyla, Ağrı Dağı'nda bir gün içerisinde on bin Hristiyan askerin çarmıha gerildiğini söylemekle yetineceğiz (Bkz. Baronius ad Martyrologium Romanum; Tillemont, *Mem. Ecclesiast.*, c. II, kısım II, s. 438 ve Geddes, *Miscellanies*, c. II, s. 203). "Asker" ya da "bin"i belirleyebilen Mil'in kısaltması, birtakım olağanüstü hatalara da meydan verdi, diye söylenmek tedir.

73. Bu on yedi kişiden biri, aynı zamanda hırsızlıktan da suçlandırılmıştı.

sergiliyordu.[74] Bununla birlikte, Aziz Cyprian'ın yaşam öyküsü, yüksek aşamalı bir Hristiyan papazının içerisinde bulunduğu tehlikeli durumu imgelememizde oldukça abarttığımızı bize göstermektedir ve eğer tehlikelerle karşı karşıya gelmişse, bunun nedeni asıl hırs ve tutkularının dünya nimetlerinin peşinde koşmak olmasındandır. Aziz Cyprian'ın kilise kurallarını otoritesi ve yeteneğiyle yönettiği on yıllık süre içerisinde dört Roma imparatoru, aileleri, dostları ve yandaşlarıyla birlikte, öldürüldüler. Decius'un sert buyrukları, yüksek aşamalı devlet görevlilerinin baskısı ve halk yığınlarının suçlamaları onun Kilise yönetimindeki üçüncü yılına rastlamaktadır. Halk Hristiyanların başı olan Aziz Cyprian'ın aslanlara parçalatılmasını bağıra çağıra istiyordu. Tedbirli olması, birkaç zaman için gözlerden uzak kalması gerekiyordu, öyle yaptı. Kimsenin görmeyeceği bir köşeye çekilmekle birlikte Kilise ile ve Kartaca halkıyla haberleşmesini sürdürdü. Zulüm fırtınası geçinceye kadar böylece saklanarak, ününü ve gücünü yitirmeksizin yaşamını sağladı. Bütün önlemlerine karşın, kişisel düşmanlarının olduğu denli, genellikle Hristiyanların da bu tutumunu kınamalarından yakasını kurtaramadı.[75] En kutsal ödevlerini canice bir kaçışla ve alçakça bırakmış olmakla suçlandı. Aziz Cyprian, kendini haklı göstermek için, birçok aziz piskoposu[76] örnek aldığını, Kilise'nin gelecekteki gereksinmelerini göz önünde tuttuğunu ve kendisine, ayık zamanında olduğu kadar cezbe halinde de bildirilmiş tanrısal tebliğleri ileri sürdü.[77] Ama onun en yetkin savunması, sekiz yıl sonra, din

74. Aziz mektupları insanın ve tarihin çok merak çekici, özgün bir tablosudur. Pek değişik açılardan olsa da eşit bir doğrulukla yazılmış olan Aziz Cyprian'ın iki yaşam öyküsüne de bakınız: Le Clerc, *Bibliotheque Universelle*, c. XII, s. 208-377 ve Tillemont, *Memoires Ecclesiastiques*, c. IV, kısım I, s. 76-459.

75. Roma Kilisesi tarafından Kartaca piskoposuna yazılan terbiyeli olmakla birlikte sert mektuba bakınız (Cyprian. Epist, 8, 9). Pontus, genel kınamaya karşı ustasını haklı göstermek üzere bütün önlemlere başvurmuştur.

76. Özellikle Dionysius of Alexandria ve Gregory Thaumaturgus, of Neo-Caesarea'nın örneklerine (Euseb., *Hist. Ecclesiast.*, 1, V, b. 40 ve *Memoires de Tillemont*, c. IV, kısım II, s. 685) bakınız.

77. Bkz. Aziz Cyprian, *Epist.*, 16 ve Pontius'un yazdığı biyografisi.

davasını savunurken uğradığı ölüm acısıdır. Şehitliğinin gerçek tarihi, az rastlanan bir içtenlik ve yansızlıkla yazılmıştır. Bu olayı, Romalıların yaptıkları işkencenin biçimi ve özü üzerinde büyük aydınlatmalar sağlayacağına inanarak en ilginç yönleriyle buraya aktaracağız.[78]

Valerianus üçüncü ve Galienus da dördüncü kez konsül iken aziz Cyprian'ın Afrika prokonsülü Paterinus'un özel konseyine gelmesi buyuruldu. Bu devlet adamı, bir imparatorluk buyruğu aldığını[79] ve bunda Roma dinini bırakmış olanların hemen atalarının dinsel ayinlerine dönmelerinin emrolunduğunu Aziz Cyprian'a bildirmekteydi. Aziz Cyprian verdiği yanıtta Hristiyan ve piskopos olduğunu, gerçek ve tek Tanrı'nın dinine bağlı kalacağını ve kendisinin yasal hükümdarları olan iki imparatorun güvenliği ve gönenci için her gün dua ettiğini bildirdi. Prokonsülün kendisine yönelttiği öfkelendirici ve de yasadışı birtakım sorulan, vatandaşlık hukukuna dayanarak, yanıtlamayı reddetti. Aziz Cyprian, itaatsizlik suçuyla sürgün cezasına çarptırıldı ve Kartaca'ya kırk mil uzaklıktaki verimli bir arazide kurulu Zeugitania'nın serbest kıyı kenti olan Curubis'e –süre saptanmadan– götürüldü.[80] Sürgün piskopos, yaşamın ve erde-

78. Elimizde, Aziz Cyprian'a sürgündeyken arkadaşlık etmiş ve ölümünde yanında bulunmuş olen çömezi Pontius'un yazdığı özgün yaşam öyküsü bulunmaktadır. Şehidin prokonsüllük eylemleri de elimizdedir. Bu iki ilişki de birbirleriyle uyum halindedir ve her ikisi de olasılık niteliğini taşımaktadır. Ve en dikkate değer yanı da hiçbir mucizevi hal ve koşulla değişikliğe uğramamış olmasıdır.

79. Öyle anlaşılıyor ki aynı zamanda, bu buyruk, genel olarak, bütün valilere gönderilmiştir. Dionysius (ap. Euseb., 1, VII, b. 11) da İskenderiye'den çıkmak zorunda bırakıldıktan sonraki sürgünlüğünün öyküsünü aktarmaktadır. Ne var ki çektiği işkencelerden sonra da yaşayabildiğine göre Aziz Cyprian'dan az ya da çok daha mutlu saymamız gerekir.

80. Bkz. Plin., *Hist. Natur.*, V, 3; Cellarius, *Geograph. Antiq.*, kısım III, s. 96; *Shaw's Travels*, s. 90 ve bitişik ülke için (ki Bona ya da Merkür burunlarında sona erer) bkz. *l'Afrique de Marmol.*, c. II, s. 574. Gurbes denilen, bugün Curubis ya da Curbis diye değişikliğe uğramış bulunan yerin yakınında su kemeri örenleri vardır. Din bilgini Shaw, bir yazıta rastlamıştır ve bunda bu kentin adı Colonia Fulvia olarak gösterilmektedir. Pontius (*Vit. Cyprian.*, b. 12) şöyle diyor: "Apricum et competentem locum, hospitium pro voluntate secretum, et quicquid apponi eis ante promissum est, qui regnum et justitiam Dei quaerunt."

min tüm olanaklarını kullanmayı sürdürdü. Ünü Afrika'ya ve İtalya'ya yayılmıştı. Hristiyan dünyasının gelişmesi için onunla ilişki kurulması her yana bildirildi[81] ve sürgündeki yaşamı Hristiyanların mektuplarıyla, ziyaretleri ve kutlamalarıyla dolup taştı. Eyalete yeni bir prokonsülün gelmesi üzerine, bir zaman için durum daha da elverişli oldu. Sürgünden geri çağrıldı ve önce Kartaca'da oturmasına izin verilmediyse de bu kent dolaylarında sahibi bulunduğu bahçelerde oturması için müsaade edildi.[82]

Sürgün tarihinden tam bir yıl sonra[83] Aziz Cyprian ilk kez yargıç önüne çıkarıldı. Afrika prokonsülü olan Galerius Maximius, Hristiyan dinini vaaz edenlerin ölüm cezasıyla yargılanmalarını bir imparatorluk aldı. Kartaca piskoposu kendisinin hemen kurban edileceğini bilmekteydi ve insan doğasına göre gizli bir kaçışta bulunabilir, tehlikeyi atlatmakla birlikte şehit niteliğini de yitirirdi. Metin daha uygun düşeceğine karar vererek bahçelerine döndü ve ölüm yargıçlarını orada sabırla bekledi. Bu ile görevlendirilmiş olan iki yüksek rütbeli subay, aziz Cyprian'ı, bir arabaya koyarak kendi aralarına oturttular. O sırada prokonsül başka işlerle meşgul olduğu için, onu hapishaneye değil, subaylardan birinin Kartaca'daki evine götürdüler. Piskoposa güzel bir yemek verildi ve dostlarıyla bir kez daha görüşmesi sağlandı. O sırada, ruhani pederlerinin yakın sonundan kaygılanmış ve yerinde duramaz olmuş Hristiyanlar, büyük kalabalıklar halinde sokakları doldurmuş bulunuyordu.[84] Sabahleyin mahkemeye çıkarılarak kimlik saptaması yapıldıktan sonra Roma tanrılarına

81. Bkz. Aziz Cyprian, *Epistol.*, 77, Fell baskısı.

82. Aziz Cyprian Hristiyan olduğu zaman, yoksullara yardım için bahçelerini satmıştı. Tanrı'nın lütfu (olasılıkla kimi Hristiyan dostlarının cömertliği) bunları kendisine geri verdi (Bkz. Pontius, b. 15).

83. Aziz Cyprian, on iki ay önce sürgüne gönderildiği zaman, ertesi günü öldürülmüş olacağını düşünmüştü. Olayın bu biçimde belirmesi bu (gün) sözcüğüyle sanki (bir yıl)'ı işaret etmiş gibi açıklanma zorunluğunu getirmiştir (Pontius, b. 12).

84. Birlikte yemek yiyen Pontius (b. 15), Aziz Cyprian'ın geceyi *custodia delicata* geçirdiğini açıklıyor. Piskopos, son kez bir emir daha vererek, sokaklarda kalabalık arasında duran genç kadınların geceleyin birtakım tehlikelere ve sarkıntılıklara uğramamaları için orada kalmamalarını istedi (*Act. Preconsularia*, b. 2).

kurban kesmesi buyuruldu ve buyrukları dinlememenin sonuçları ne olacağı kendisine anımsatıldı. Aziz Cyprian'ın reddi kesin ve açık oldu. Yargıç, konseyin de düşüncesini alınca, nefret edercesine olsa da ölüm kararını okudu. Bu karar şöyleydi: "Thascius Cyprian'ın Roma tanrılarının düşmanı ve çok kutsal imparatorlar Valerianus ile Gallienus'un yasalarına aykırı bir direniş içerisine sürüklediği cinayet işleyen bir topluluğun başı olarak hemen boynunun vurulmasına."[85] Ona yapılan işkence, büyük bir cinayetle suçlanan kimseye uygulanacak olana göre yumuşak ve az acı vericiydi. Kartaca piskoposu, ilkelerinden vazgeçsin ve suç ortaklarını bildirsin diye işkenceye uğratılmadı.

Sarayın kapıları önünde yığınlar halinde toplanmış olan Hristiyanlar, karar okunup bildirilince, hep bir ağızdan, biz de onunla birlikte öleceğiz, diye haykırdılar. Coşkularının ve sevginin içtenlikli taşkınlığı kötü bir tepkiyle karşılaşmamakla birlikte aziz Cyprian'a bir yarar da sağlamadı. Halkın ve subayların arasında, direnç göstermeksizin ve herhangi bir kötülüğe uğramadan, kentin yakınında, çok sayıda izleyicinin doldurduğu geniş ve ağaçsız bir alana götürüldü. Diyakozlara ve papazlara, aziz piskoposlarına eşlik etmeleri için izin verilmişti. Giysisinin üst bölümünü çıkarmakta ona yardım ettiler ve kanının değerli damlalarını edinebilmek için yere çamaşırlar serdiler. Cellada yirmi altın verilmesini isteyen şehit, elleriyle yüzünü kapadı ve tek bir vuruşla başı bedenden ayrıldı.

Vücudu, kâfirlerin meraklı bakışları karşısında, birkaç saat öylece kaldı. Geceleyin onu kaldırdılar, törenle ve parlak ışıklar arasında, Hristiyan mezarlığına götürdüler. Aziz Cyprian'ın cenaze töreni, resmi makamlardan hiçbir engelleme olmadan, halk tarafından yapıldı. Onun kişiliğine ve anısına son saygı görevini yapan Hristiyanlar ne kavuşturuldu ne de cezalandırıldı. Ne ilginçtir ki Afrika eyaletinde çok büyük sayıdaki yüksek aşamalı

85. *Acts*'ta (b. 4) ve Pontius'ta (b. 17) kararın aslına bakınız. Pontius, bunu çok tumturaklı olarak anlatıyor.

papazlar arasında şehitlik tacını almaya ilk layık olan aziz Cyprian olmuştur.[86]

Aziz Cyprian'ın ya şehit olarak ölmek ya da dinden dönmüş olarak yaşamaktan gayrı seçeneği yoktu. Bunların sonucu da onur ve alçaklıktı. Kartaca piskoposunun Hristiyanlık dinini kendi tutku ve inancının sömürü aracı olarak kullandığını varsayabilseydik aynı rolü durmadan oynaması gerekecekti ve en ufak bir gözüpekliği olmasaydı Hristiyan kardeşlerinin korku dolu bakışları ve putperest dünyasının kınaması karşısında yaşamını işkenceler içerisine atmış olacaktı.[87] Aziz Cyprian'ın vaaz ettiği dogmaların gerçekliğine kendisi de temelli bir kanıyla inanmakta idiyse şehitlik tacını giymekten korkmak şöyle dursun, onu, isteklerinin amacı olarak gördüğünde kuşku yoktur.

Yüksek aşamalı papazların belagatli olmakla birlikte anlaşılır gibi olmayan tumturaklı sözleri özellikli bir düşünceyi içermemektedir ve din davası için kanlarını akıtmaktan mutluluk duyacak kimselere güvenle vadettikleri ölümsüzlük şan ve onur rütbelerini kazandırdıklarına da inanmak kolay değildir.[88] Şehit ateşinin her yere yayıldığını ve bütün günahların ödenmesini sağladığını her inananın kafasına yerleştirmek üzere onları koşullandırıyorlardı. Günahlarından temizlenmeleri ağır ve zor olan herhangi bir Hristiyan'a oranla dinini gizlemeye yanaşmayan ve bunu açıkça söyleyen inananlar hemen sonsuz mutluluk evrenine giriyorlar, orada, büyük aşamalı papazlar, havariler ve İsa ile birlikte insanların evrensel yargılanmasında hazır bulunuyorlardı. İnsanın övünme gereksinmesini okşayan bir güdü olarak dün-

86. Pontius, b. 19. Tillemont (*Memoires*, c. IV, kısım I s. 450, not 50) ilk yüzyılların şehitleri arasında tek bir şehit görmüş olmaktan dolayı üzgündür.

87. Thomas Becket'ın karakter ve ilkelerinden edinebildiğimiz konuya göre, Aziz Cyprian'ın, ilk şehitlere layık bir ruh yiğitliğiyle ölümü kabullendiğini belirtmemiz gerekmektedir (Bkz. Lord Lyttleton, *History of Henry II*, c. II, s. 592 vd.).

88. Özellikle Aziz Cyprian'ın *de Lapsis* adlı yapıtına bakınız (s. 87-98, Fell baskısı). Dodwell'in derin bilgisi (*Dissertat. Cyprianic.*, XII, XII) ve Midleton'ın yüksek zekâsı (*Free Inquiry*, s. 162 vd.) şehitlerin değerliliği, onurları ve güdüleriyle ilgili olarak bize ekleyecek bir şey bırakmamaktadır.

yada şehit adının bir ün halinde sürüp gitmesi çoğunlukla şehit olmak için cesaretleri artırıyordu. İncil'in şanlı şampiyonlarını bağlılık ve gönül borcu duyarak ilk kilisenin kutlamasına oranla Roma ve Atina'nın, vatanları için ölen yurttaşlarının anısına gösterdiği kutlama davranışları soğuk hareketlerden ve boş saygıdan ileri geçemezdi. Kilise'de her yıl onların erdemleri ve çektikleri ıstıraplar anılıyordu. Bu anma, sonraları tapınmaya dönüştü. Çoğunlukla yargıçlar, inancını açıkça söyleyen Hristiyanlara en ağır cezaları vermiyorlardı. Bu Hristiyanlar hapisten çıktıktan sonra yarı kalmış şehitlikleri ve yüce kararlılıkları nedeniyle birtakım onurlar ediniyorlardı. En dindar kadınlar, bu yarı şehitlerin bağlandıkları zincirlerin yara izleri üzerine dudaklarını sürmek için izin istiyorlardı. Kişilikleri kutsallaşıyor, söz ve kararları saygınlaşıyordu. Gayretlerine ve gözüpekliklerine borçlu oldukları bu üstünlüğü, çok zaman ruhani gururları ve düzensiz tutumlarıyla kötüye kullandılar.[89] Şehitlerin sayısı böylece aşırı biçimde artmasına karşın Hristiyanlığın yayılması uğrunda acı çeken ve ölenlerin sayısı küçük ölçüde kalmıştır.

Bugün artık, eski inananların aşırı gayretlerine hayranlık duyma yerine, ihtiyatlı bir suskunluk egemen olduğundan birtakım eleştirilerde bulunmak da olasıdır. Bize öyle geliyor ki ona hayranlık duyma öykünmekten daha kolaydır. Sulpicius Severus'un çok canlı anlatışına göre, Hristiyanların çoğu piskoposluktan çok şehitlik istiyorlardı.[90] Zincire vurulmuş halde Asya kentlerinden geçerken Aziz Ignatius'un yazdığı mektuplar, insanın olağan duygularına karşıt duygular esinlemektedir. Ignatius, Romalıların acımasından nefret etmektedir. Kendisine acınmamasını, şefaatte bulunulmamasını ve arenada şehitlik kazanarak

89. Aziz Cyprian, *Epistol.* , 5, 6, 7, 22, 24 ve *de Unitat. Ecclesiae.* Şehit diye tanıtılanların sayısı, genellikle Hristiyan olduğunu serbestçe söyleyenlerin tümüne bu onursal adın verilmesi nedeniyle çok arttı.

90. "Certatim gloriosa in certamina ruebatur; multique avidius tum martyria gloriosis mortibus quaerebantur, quam nunc Episcopatus pravis ambitionibus appetuntur." (Sulpicius Severus, 1, II). *Nunc* sözcüğünü unutmuş olabilir.

bu tacı giymesine engel olunmamasını onlara yalvarıyordu.[91] Ölümünü sağlayacak olan yabani hayvanları kızdırmak ve harekete geçirmek istediğini bildirmekteydi. Aziz Ignatius'un kesinlikle istediği cesaret gösterilerinden birçoğu tarihten bizlere iletilmiştir. Bunlar, aslanları öfkelendirmişler, cellatları ellerini çabuk tutmaya isteklendirmişler, kendilerini yok edecek alevlere sevinçle atılmışlar ve en kıyıcı işkencelerin içerisinde zevk ve hoşnutluk belirtileri göstermişlerdir. Çok kez de Kilise'nin güvenliğini korumak üzere hükümetçe konulan parmaklıkları zorlayan Hristiyanlara rastlanmıştır. Suçlanacakları bir şey bulunmadığı hallerde kendileri birtakım suçlamaları –kendileri için– yapmışlardır. Yöntemlere aykırı davranışlarda bulunarak, hep birlikte mahkemelerin çevresinde panik yaratıyorlar, kendilerini mahkûm edecek kararı hazırlamaya, yasayla verilecek cezaya çarptırılmaya yargıçları zorluyorlardı.[92] Bu denli dikkate değer tutum eski filozofların gözünden kaçamazdı. Ancak bu durum onlarda hayranlıktan çok şaşma yaratıyordu. Kimi zaman inananların gözüpekliğini ihtiyatlılığın ya da ussallığın sınırları ötesine taşıran güdüleri[93] anlayamaz hale gelen bilginler bu ölüm isteğini, bitmek tükenmek bilmeyen umutsuzluğun, şaşkın duygusuzluğun ya da boş inancın neden olduğu çılgınlığın sonucu olarak yorumluyorlardı. "Karabahtlılar!" diye Asya'daki Hristiyanlarla konuşan prokonsül Antonius bağırıyordu, "Mutsuzlar! Yaşamaktan bu denli yorgun düştüyseniz ip ve uçurumlar bulmanız o kadar güç mü?"[94] Bu yüksek yönetici (dindar

91. Bkz. *Epist. ad Roman.*, b. 4, 5; *ap. Patres Apostol.*, c. II, s. 27. Pearson, Aziz Ignatius'un duygularını bir sürü örnek ve kaynakla haklı çıkarmaktadır (Bkz. *indiciae Ignatianae*, kısım II, b. 9).

92. Corneille'e güzel bir trajedi konusu vermiş olan Polyeuctes öyküsü, belki de en aslına uygun değilse de bu taşkın gayretkeşliğin en ünlü örneklerinden biridir. Illiberis konsilinin altmışıncı kararının (canon), herkesin gözü önünde putları kırmak üzere kendini ölüme sunanlara şehit unvanının verilmesini reddetmesini unutmamak gerekir.

93. Bkz. Epictetus, 1, IV, b. 7; (her ne kadar Hristiyanlara atıfta bulunduğu şüpheliyse de) Marcus Antoninus de Rebus suis, 1, XI, b. 3; Lucian in Peregrin.

94. Tertullian ad Scapul., b. 5. Bilginler, aynı ad altında ve hepsi de Asya'da prokonsüllük yapmış üç kimsedir. Konuşan prokonsülün daha sonra imparator olan ve Trajanus zama-

ve bilgin bir tarihçinin de dikkatinden kaçmamış olduğu gibi), o zamanlar henüz yasalarda özel hükümler bulunmadığından kendi kendini suçlayan kimseleri cezalandırma işinde çok düşünceli davranıyordu. Öbür Hristiyanlara gözdağı vermek için, az sayıda kimseyi cezalandırıyor, kalanını nefretle ve kınayarak geri çeviriyordu.[95] Bu gerçek ya da yapmacık nefrete karşın inananların gözüpek sabrı, doğanın ya da Tanrı'nın verdiği yetenekle dinin ruhlar üzerinde esenleyici etkilerini olası kıldı. Bu yürekler acısı görüntü karşısında orada bulunan birçok kâfir acıma ve hayranlık duyarak Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Yüce gönül coşkusu şehitten izleyiciye geçiyor ve çok kez görüldüğü gibi, şehitlerin kanı kilisenin ektiği tohum niteliğini kazanıyordu.

Ne var ki dinsel bağlılık bu ruhsal kaynamaya neden olsa da ve belagat onu her zaman bu durumda tutabilmeye çalışsa da insan kalbinin umutları, doğal korkuları, yaşama aşkı, acı çekme kaygısı ve yok olma telaşı ussal düşüncelerin düzenlemesi altına alındılar. Kilise'nin akını yöneticileri Hristiyanların yersiz kahramanlıklarını kısıtlamak ve tehlike anında kendilerini bırakıp giden bir yüce gönüllülüğe güven duymak zorunda kaldılar.[96] İnananlar yaşamı hor görmekten vazgeçmeye başladıkça ve yaşamlarındaki sıkıntı ve güçlük azalmaya yüz tuttukça şehitlik onuruna karşı daha duyarsız ve isteksiz hale geldiler. İsa'nın erleri, kahramanlık gösterecekleri yerde savaş alanını çoğu zaman bırakıyor ve dayanılması gereken düşman saldırıları karşısında, panik halinde kaçıyorlardı. Bununla birlikte, işkence ateşinden kaçmak için, pek de kınanamayacak üç yol vardı. Bunlardan birincisi suçsuz olarak belirlenmesiydi. İkincisi, hafif bir günah işlemiş olmak haliydi ve üçüncüsüyse suç sayılan bir dinden dönme durumuydu.

I. Romalılarda, bir kimsenin Hristiyan olduğu yargıçlara ihbar edildiği zaman bu suçlama sanığa bir bildiriyle tebliğ olunuyor,

nında Asya'yı yönetmiş sofu Antoninus Pius olduğunu sanıyorum.

95. Mosheim, *de Rebus Christ, ante Constantin*, s. 23.

96. Smyrna (İzmir) Kilisesi'nin mektubuna bakınız, Euseb., *Hist. Eccles.*, l, IV, b. 15.

özel işlerini düzene koyması ve kendisine yüklenen konusunda yanıt vermesi için uygun bir süre tanılıyordu. Hiç kuşku yok ki bu tür işlemlerin yapıldığını öğrenen zamanımız engizisyoncusu şaşırıp kalacaktır.[97] Eğer sanık kendi sabır ve yüce gönüllülüğünden kuşku duymaktaysa, herhangi bir uzak ya da akla gelmeyecek bir yere kalarak gizlenmek ve ortalığın yatışmasını beklemek gibi bir kolaylıktan yararlanarak canını ve onurunu koruyabilirdi. Usa uygun olan davranışlar kısa zamanda en aziz yüksek aşamalı papazların kanıları ve örnekleriyle onaylanmış oldu. Anlaşıldığına göre, montanistler dışında, eski disiplinin, sonunda insanları mezhep sapkınlığına düşürdüğü görülerek yukardaki davranışlar, genellikle, onaylandı.[98]

II. Cimrilikleri gayretlerini bastıran eyalet valilerinin (*libels*) gerçekleme belgesi satma gelenekleri vardı. Bu belgeler, içerisinde adı yazılı olan kimsenin yasalara uygun davranış içerisinde bulunduğunu ve Roma tanrılarını kutsal saydığını belirtmekteydi. Bu belgelerin sahtesini yaptırabilen zengin ve çekingen Hristiyanlar, jurnalcileri susturabiliyor ve güvenlikleriyle dinlerini bağdaştırabiliyorlardı. Hafif bir tövbe ve istiğfar bu din dışı yanıltmanın kefareti olabiliyordu.[99]

III. Bütün zulüm ve işkencelerde birçok değersiz Hristiyan, herkesin gözü önünde Hristiyanlıklarını yadsıdılar ya da dinlerini bıraktılar, Hristiyanlığı bırakışlarını, günlük yakarak, kurbanlar sunarak içtenlikle tanıtlama yoluna gittiler. Bunlar arasında, daha ilk ihtarda ve yargıçların ilk isteklendirmesinde uyum gös-

---

97. Aziz Justin'in ikinci savunmasında, yasayla verilmiş böyle bir önel üzerine çok ilginç bir örnek bulunmaktadır. İmparator Decius'un işkencelerinde de Hristiyan sanıklara aynı kolaylık ve bağışlama tanınmıştır. Aziz Cyprian (*de Lapsis*) bundan olumlu olarak söz etmiştir: "Dies negantibus praestitutus."

98. Tertullian, zulüm sırasında kaçıp kurtulmayı, tam bir sapkınlık olmasa da Tanrı'nın istencini işin içinden çıkarma girişimi olarak görmektedir vs. Bu konu üzerine (Bkz. s. 536-544, Rigalt baskısı) en zırva bağnazlıklarla ve tumturaklı birtakım sözlerle dolu bir kitap yazdı. İşin ilginç yanı Tertullian'ın şehitlikten canının yanmamış olmasıdır.

99. Aziz Cyprian'ın yazıları bilinen *libellatici*'ler Mosheim'ın geniş incelemesinde son derece ayrıntılı biçimde betimlendirilmişlerdir (s. 483-489).

terenler olduğu gibi, daha geç ve birkaç işkenceden sonra yeniden putperestliğe dönenler de vardı. Bu gibiler, tanrıların sunaklarına doğru ilerlerken, sevinçli gibi görünüyorlarsa da çektikleri vicdan azapları bakışlarından okunuyordu.[100] Korku yüzünden sapanların bir bölümü, tehlikenin azalması üzerine kapılarına doluyorlar ve Hristiyanlıktan vazgeçerken gösterdikleri istek ve sevinci yeniden bu dine alınmalarını istemelerinde de belirtiyorlardı. Ancak, bu dilekleri değişik biçimlerde karşılanıyordu.[101]

IV. Geniş ve keyfe bağlı bir devlet yönetimi içerisinde Hristiyanların yargılanıp cezalandırılmaları konulmuş genel hüküm ve kurallara karşın onların alınyazıları yine de çoğunlukla, kendi tutumlarına, zamanın hal ve koşullarına, esas şeflerin ve onların astı olan yöneticilerin davranışlarına bağlı kalmıştır. Hristiyanlık uygulamaları, kimi zaman, putperestlerin boş inançlı öfkelerini dürtükleyebiliyordu. Dikkatli davranmak ise fırtınayı atlatıyor ya da hafifletiyordu. Çok çeşitli güdüler, eyalet yöneticilerini, yasaları bütün şiddetiyle uygulamaya zorladığı gibi bu uygulamaları gevşetmeye de eğilimli kılabiliyordu. Bu güdülerden en üçlüsü yalnızca yasalara ve buyruklara göre değil, bir bakışıyla işkencelerin artırılmasını ya da sona erdirilmesini belli eden imparatorun gizli niyetlerine uygun hareket etmekti. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde birtakım şiddet olaylarının her uygulanışında ilk Hristiyanlar çektikleri ve ördükleri acılardan yakındılar. Ne var ki ünlü işkence, beşinci yüzyıl kilise yazarlarınca saptanmıştır. Bunların özelliği, Nero'dan Diocletianus'a dek Kilise'nin gelişim ve mutsuz dönemini belirgin bir biçimde göstermesidir.

---

100. Plin., *Epist.*, X, 97. Dionysius Alexandrin. ap. Euseb., 1, VI, b. 41. "Ad prima statim verba minantis inimici maximus fratrum numerus fidem suam prodidit: Nec prostratus est persecutionis impetu, sed voluntario lapsu seipsum prostravit." (Cyprian, *Opera*, s. 89). Hristiyanlıktan dönenler arasında yüksek aşamalı papazlar, piskoposlar bile vardı.

101. Bu olaylar nedeniyle Cyprian *De Lapsis* adlı yapıtını ve birçok mektubunu kaleme almıştır. Tövbe eden sapkınların çarptırılması gereken cezalarla ilgili dinsel tartışma önceki yüzyıl Hristiyanları arasında görülmemiştir. Bunun nedenini onların inançlarının ve gözüpekliklerinin daha üstün olmasına mı bağlayacağız? Acaba onların tarihi üzerindeki bilgimizin yeterli olmadığını da düşünemez miyiz?

Mısır'ın *on* felaketi ile Apocalypse'in on boynuz'ları arasındaki ustalıklı koşutlar bu hesap üzerinde onlara ilk düşünceyi vermiş oldular: Mucizelerin gerektirdiği inancı tarihin gerçeğine uygulayarak Hristiyanlık davasına en kötü dönemleri oluşturan saltanat dönemlerini seçmekte özen gösterdiler.[102] Bu geçici zulüm ve işkenceler yalnızca inananların gayretini ve disiplinlerini artırmaya yaramış oldu. Ve aşırı sertlikler dönemini uzun barış ve güvenlik dönemleri izledi. Kimi hükümdarların ilgisizliği ve birçoğunun da hoşgörüsü, yasayla izin verilmemiş olsa da halkın da katıldığı bu olumlu hava, Hristiyanların dinsel görev ve törenlerini yapmalarına olanak sağladı.

Tertullianus'un savunu kitabında, İmparatorların şefaatleriyle ilgili olarak çok eski çok garip ve de çok şüpheli iki örnek bulunmaktadır: Bunlar Tiberius ve Marcus Aurelius'un buyruklarıdır ve yalnızca Hristiyanların suçsuzluğunu korumak için değil, Hristiyan inancının gerçekliğini gösteren mucizeleri de bildirip öğütlemek için çıkarılmıştır. Bu örneklerden birincisi, şüpheci bir ruhu sıkıntıya uğratabilecek birtakım güçlükleri de birlikte getirmektedir.[103] Örneğin, Pontius Pilate'nin imparatora yazarak, suçsuz ve görünüşe göre tanrısal yanı da bir kimseye karşı haksız yere ölüm cezası verdiğini şehitlik saygınlığı kazanmadan tehlikeye atıldığını; her türlü dine karşı duyduğu nefretle tanınan Tiberius'un Yahudilerin Mesih'ini Roma tanrıları arasına koyma niyetini sezdiğini; kölelerden oluşan bir senatonun, efendisinin buyruklarını dinlememeyi göze aldığını; Tiberius'un böyle bir retten kızacağı yerde, yasaların çıkmasından çok seneler önce, Kilise henüz özel bir ad bile almamışken ya da henüz

102. Bkz. Mosheim, s. 97. Her ne kadar Antichrist'in gelişi için düşündüğü en büyük ve onuncu işkenceyi ayıracaksa (reserving) da bu sayıyı ilk olarak ortaya atan Sulpicius Severus olmuştur.

103. Aziz Justin, Pontius Pilatus'un yaptığı tanıklığı ilk olarak belirten kişidir. Pilatus'un eylemleriyle ilgili olarak çeşitli kitaplar yazan ve basan, Tertullian'ın, Eusebius'un Aziz Epiphanius'un, Aziz Chrysostom'un, Orosius'un, Gregory of Tours'un ellerinden geçerek meydana gelen süslemeler, Don Calmet'in çok ustalıklı tutumuyla sergilenmiştir (*Dissertat. sur l'Ecriture*, c. III, s. 651 vd.).

kişilik ve güç kazanmamış olduğu bir zamanda, Hristiyanları – henüz çıkmamış olan– bu yasaların sertliğine karşı korumakla yetindiğini varsaymak gerekecekti. Bundan başka, bu olağanüstü olayın devletin arşivlerinde belgelerine rastlanacağına ve bu belgelerin Yunan ve Romalı tarihçilerin araştırmalarında gözlerinden kaçmış, yalnızca, Tiberius'un ölümünden yüz altmış yıl sonra savunusunu kaleme almış bulunan Afrikalı bir Hristiyan tarafından bilinmiş olacağına da inanmak zorunda kalacaktık. Yine ileri sürüldüğüne göre Marcus Aurelius, Marcomannic Savaşı'nda mucizevi kurtuluşunun sonunda duyduğu hayranlık ve minnet duygusuyla bu buyruğu çıkarmıştır. Lejyonların acıklı hali, tam o sırada yağan yağmur, dolu, şimşekler ve yıldırım, barbarların korkusu ve bozguna uğramaları, Hristiyan olmayan birçok yazarın belagatli kalemleriyle canlandırılmıştır. Orduda Hristiyanlar da bulunsaydı tehlike sırasında kendi canları ve bütün askerler için ettikleri yakarışlara bağlanmaları doğal olurdu. Ama tunç ve mermer anıtlar, imparator madalyaları ve Antonine dikili taşı, ne hükümdarın ne de halkın böyle bir yardımdan yararlandıklarını çünkü kurtuluşlarının Jüpiter'in bağışlamasından ve Merkür'ün araya girmesinden ileri geldiğine inandıklarını bize bildirmektedirler. Marcus Aurelius, bütün saltanatı süresince filozof olarak Hristiyanlardan nefret etti ve hükümdar olarak da onları cezalandırdı.[104]

Şaşılacak bir rastlantı olarak, erdemli bir hükümdar zamanında kendini gösteren kötülükler bir zalimin tahta çıkmasıyla sona erdi. Sanki yalnız bu kötülükler Marcus Aurelius'un adaletsizliğini duymuş da Commodus'un yumuşak korumasına sığınmış gibi oldular. Nikâhsız karıları arasında birinci sırayı alan ve sevgilisinin öldürülmesi uğrunda kurulan harekete katılan ünlü Marcia, ezilen kilise için özel bir acıma duygusu taşıyordu. İşlediği günahlarla İncil'in temel kurallarını bağdaştırma ola-

104. Ateş saçan lejyon mucizesi denilen bu olay üzerine, Moyle'nin yetkin eleştirisine bakınız (c. II, s. 81, 390).

sılığı yoksa da kendini Hristiyanların dişi patronu ilan ederek kadınlığının ve gördüğü işteki hafifliklerinin kefaretini bu yolla ödeyebilirdi.[105] Marcia'nın elverişli koruması altında Hristiyanlar, kıyıcı bir zulüm dönemi olan on üç yılı güvenlik içerisinde geçirdiler. İmparatorluk Severus'a geçince sarayla özel ve de daha onurlu bağlar kurdular. Tehlikeli bir hastalık sırasında, maddesel ve ruhsal bakımlardan yararlandığı bir ilacın, kölelerden biri tarafından okunduğu imparatora söylendi ve o da buna inandı. İmparator da her iki cins (kadın ve erkek) Hristiyanlara özel bir davranış gösterdi. Caracalla'nın sütannesi ve lalası Hristiyan'dı. Bu genç hükümdar kimi zaman insanlık duygulan belirtmişse bunun nedeni Hristiyanlığın özü değildir.[106] Severus'un saltanatı sırasında halkın öfkesi bastırıldı ve eski yasaların sert hükümlerinin uygulanması bir süre için askıya alındı. Eyalet valileri, kendi yetki alanları içerisindeki kiliselerin, gösterilen ılımlılığın bedeli ya da ödülü olarak kendilerine verdikleri hediye ile yetiniyorlardı.[107] Tam Paskalya Bayramı kutlanacağı sırada bu bayramın zamanı üzerinde doğan tartışma. İtalya'daki piskoposlarla Asya'dakiler arasında büyük boyutlar kazandı. Ne var ki o tarihteki rahatlık ve huzur dönemi içerisinde daha ileriye gitme olanağı bulamadı.[108] Ama Hristiyan olanların sayısı artmaya başlayınca bu durum Severus'un dikkatini çekti ve onu çok öfkelendirdi. Bu da Kilise'nin huzuruna son vermiş oldu. Severus, Hristiyanlığın yayılmasını durdurmak için bir buyruk yayınladı. Amacı, Hristiyanlığa yeni girenlerle ilgilenmekti ama bu amaç için gerekli uygulama, dinin yayıcılarına ve uğrunda büyük çaba

105. Dion Casslus (ya da daha çok, özetleyen/sadeleştiren (abbreviator) Xiphilin), LXII, s. 1206. Moyle, (s. 266) Kilise'nin Commodus dönemindeki durumunu sergiledi.

106. Tertullian'ın *to Scapula*'da yazdığı mektup ile Caracalla'nın yaşamını (*Augustan History*) karşılaştırınız. Din bilgini Jortin (*Remarks on Ecclesiastical History*, c. II, s. 5 vd.) Severus'un hastalığı üzerinde kutsal yağın etkisini incelerken bu hükümdarın iyileşmesi için bir mucize oluşmasını büyük istekle beklemektedir.

107. Tertullian, *de Fuga*, b. 13. Hediye, Saturnalia Şenlikleri sırasında veriliyordu. Tertullian bu durumu, inananların, putperestlerle suç ortağı haline gelmesi biçiminde görerek kaygılanmaktadır.

108. Euseb., 1, V, b. 23, 24; Mosheim, s. 435-447.

göstermekte olanlara dokunmadan yapılamazdı. Bu yumuşak zulümde, atalarının dinsel törenlerini uygulayanların hatırını sayarak özür dileyenlerin bu dileklerini, kabul eden Roma ve putperestlik hoşgörüsünün pratik dehasını görmek olasıdır.[109]

Severus'un koyduğu yasalar bu imparatorun otoritesi yüzünden, kısa süre sonra etkinliğini yitirdi. Bu geçici fırtınadan sonra Hristiyanlar otuz sekiz yıllık bir huzurdan yararlandılar.[110] O zamana dek dinsel toplantılarını özel evlerinde, uzak ve tenha yerlerde yapıyorlardı. O dönemdeyse dinsel ibadetlerini yapmak üzere uygun yapılar kurmalarına, Roma kentinde bile, Hristiyan topluluğunun yararlanmasına ayrılmış mülkler edinmelerine ve Kilise papazlarının serbestçe atanmasına izin verildi.[111] Hristiyanlar, bu seçimlerde o denli düzgün ve örnek alınacak biçimde davrandılar ki bu hal *kâfirler*'in beğenisini kazandı.[112] Bu uzun dinlenme evresinde Kilise saygınlık da elde etti. Kökenlerini Asya eyaletlerinden alan bu hükümdarların saltanatları Hristiyanlar için çok elverişli oldu. Dinin önde gelen kişileri, bir kölenin ya da hükümdarın nikâhsız karısının korumasını yalvarmak yerine, yüksek aşamalı papaz ve filozofların onurlu sıfatlarıyla saraya kabul olundular ve halk arasında yaygın hale gelmiş bulunan inançları, yavaş yavaş imparatorların da merakını çekmeye başladı. İmparatoriçe Mammaea, Antakya'ya gidince, tüm Doğu'nun dindarlığı ve bilgisiyle övdüğü Origen'le görüşmek isteğinde bulundu. Origen, bu onur verici çağrıya uydu. Herhalde kurnaz ve tutkulu bir kadını Hristiyan yapabileceğini dü-

109. "Judaeos fieri sub gravi poena vetuit. Idem etiam de Christianis sanxit." (*Hist. August.*, s. 70).

110. Sulpicius Severus, 1, II, s. 384. Bu yıl sayısı (bir istisnasıyla) Eusebius tarihi ve Aziz Cyprian'ın yazılarıyla doğrulanmıştır.

111. Hristiyan kiliselerinin eskiliği Tillemont (*Memoires Ecclesiastiques*, c. III, kısım II, s. 68-72) ve Moyle (c. 1, s. 378-398) tarafından tartışıldı. Bu durum, Tillemont'a göre, Alexander Severus, zamanında, Moyle'a göre ise Gallienus döneminde meydana geldi. Herhalde ilk kiliseler ve ilk Hristiyanların barışı tatmaları bu iki hükümdar zamanında oldu.

112. Bkz. *Augustan History*, s. 130. Bir hizmete atanmış olanların herkesin önünde görünerek adlandırılması yöntemlerini İmparator Alexander da benimsedi. Bu geleneğin onuru Yahudi ulusuna da yüklenmektedir.

şünmediyse de özendirmeleri zevkle dinlendi. Mammaea, onu Filistin'deki ıssız köşesine saygılı bir biçimde geri gönderdi.[113] Alexander, annesinin duygularını benimsedi. Bu hükümdarın filozofça bağlılığı, Hristiyan dini için garip fakat akıllıca bir saygı biçiminde kendini gösterdi. İnsanlara, yüce ve evrensel Tanrı'ya saygı duymalarını öğreten akıllı varlıkların en değerlileri olarak gördüğü İbrahim'in, Orpheus'un, Apollonius'un ve İsa'nın heykellerini kendi aile tapınağına koydu.[114] En saf bir inanç ve bir din onun sarayında açıkça dile getirildi ve uygulandı. Belki de ilk kez olarak sarayda yüksek aşamalı papazlar görüldü. Alexander'ın ölümünden sonra barbar Maximinus, kendisine iyilik etmiş olan bahtsız, kimsenin hizmetkârlarına ve gözdelerine zulmetmeye kalkıştığı zaman her sınıftan, kadın ve erkek olmak üzere, çok sayıda Hristiyan da gürültülü genel kıyımın içerisinde kalmışlardı ve bu nedenle, çok yanlış olarak, buna Hristiyanlara karşı zulüm ve işkence adı verilmiştir.[115]

Zalimin kıyıcı doğasına karşın, Hristiyanlar için duyduğu nefretin etkileri dar bir çerçeve içerisinde kaldı ve kısa bir süreyi aşmadı. Ölüm için bir kurban gibi gösterilmiş olan Origen, İncil'in gerçeğini kralların kulağına ulaştırmakla görevlendirilmişti.[116] Philip'e, onun karısına ve annesine dinsel bilgileri kapsayan

113. Euseb., *Hist. Ecclesiast.*, 1, VI, b. 21; Hieronym. de Script. Eccles., b, 54. Mammaea, Hristiyanlarca ve puta tapanlarca azize ve dindar bir kadın oarak anıldı. Birincilerin ona bu onursal adı vermemeleri gerekirdi.

114. Bkz. *Augustan History*, s. 123. Görünüşe göre Mosheim (s. 465), Alexander'ın özel dini konusunda çok derinleşmektedir. İsa'ya genel bir tapınak yapma niyeti bu hükümdara ya da İmparator Hadrianus'a buna benzer bir durumda yapılan itiraz, bu durumun Hristiyanların uydurduğu ve Constantinus zamanında yetişmiş saf bir tarihçinin kabul ettiği, olasılıktan yoksun bir masaldan başka bir şey değildir.

115. Euseb., 1, VI, b. 28, Günden güne yaygınlığı artan Hristiyanlığın başarısı puta tapanları öfkelendirmiş olabilir. Birincinin saltanatı sırasında yazmış olan Dion Cassius, görünüşe göre, efendisinin daha iyi bir dönemdeki zulümdeki derslerden yararlanmasını ve Augustus'un gözdesinin sözlerini anımsamasını istiyordu. Maecenas ya da daha çok Dion'un bu sözleriyle ilgili olarak ben yansız olan (not 25, bu eserin ikinci bölümü) kendi düşüncemi ve Rahip Bleterie'nin (*Memoires de l'Academie*, c. XXIV, s. 303, c. XXV, s. 432) düşüncesini benimsemekteyim.

116. Orosius'un (1, VII, b. 19) iddiasına göre Origen, Maximinus'un nefretini uyandırı-

çok sayıda mektup yazdı. Filistin dolaylarından bir yerde doğmuş olan bu hükümdarın zorla tahtı ele geçirmesinden başlayarak Hristiyanlar bir dost ve koruyucu kazanmışlardı. Yine dine inananlardan yana olması ve Kilise papazlarına gösterdiği saygı biçiminde Philip'in belirgin hale gelen elverişli durumu, o sıralarda oluşan kuşkulara bir olasılık değeri vermektedir. Sanki imparator da yeni dini kabul etmiş gibiydi.[117] Yine bu söylentilerin bir sonucu olarak, günahsız Gordien'in yaşamına son vermekle kendi kendini suçlayan Philip için itiraf ve tövbelerle günahlarından arındırıldığı masalı uydurulmuştur.[118] İmparator Decius dönemindeki birkaç yıllık şiddetli işlemlerle karşılaştırılırsa, Philip'in çöküşü, Domitianus zamanından beri yetkin bir serbestlik içerisinde olan Hristiyanlar için çok baskılı yeni bir yönetim biçimine yol açtı.[119] Decius'un erdemleri, öncelinin gözdelerine karşı bu hükümdarın öç alma duygularıyla hareket ettiğini düşünmemize bile izin vermez. Akla uygun olarak tahmin edilebilir ki genellikle Roma geleneklerini yeniden yerleştirmek tasarısıyla imparatorluğu bu yeni ve yasaya aykırı boş inanç mezhebinden kurtarmak istiyordu. En büyük illerin piskoposları, cemaatleriyle birlikte sürgüne gönderilmek ya da öldürülmek yoluyla ortadan kaldırıldılar. Yargıçların uyanıklığı, on altı ay boyunca, Roma Kilisesi'nin yeni bir seçim yapmasına engel oldu. Hristi-

---

yordu. Aynı yüzyılda Kapadokya Piskoposu olan Firmilianus bu işkenceyi sınırlandırıyor ve bize, doğru bir düşünce vermiş oluyor (apud Cyprian Epist., 75).

117. Genellikle Hristiyanlığı kabul ettikleri sanılan bu hükümdarlarla ilgili olarak Dionysius of Alexandria'nın (ap. Euseb., 1, VII, b. 10) bir mektubunda açıkça Philip ve ailesi söz konusu edilmektedir. Bir çağdaşın bu tanıklığı böyle bir söylentinin çıktığını tanıtlamaktadır. Kendi halinde ve Roma sarayına uzak bir yaşayış sürdüren, Mısırlı piskopos, bu olayın gerçekliği üzerinde uygun bir dikkatlilik göstermektedir. Eusebius zamanında var olan Origen'in mektupları (Bkz. 1, VI, b. 36) çok olasılıkla, meraklı uyandırıcı olduğu kadar önemli de olan bu sorunu çözebilecektir.

118. Euseb., 1, VI, b. 34. Doğal olarak bu masal, sonraki yüzyılların yazarlarınca daha da süslenip püslenmişse de Frederick Spanheim'ın başarılı çalışmasıyla çürütülmüştür.

119. Lactantius, *de Mortibus Persecutorum*, b. 3, 4. Kilise'nn mutluluğunu ve ilerlemelerini iyi hükümdarların uzun saltanat dönemlerindeki haline bağladıktann sonra ekliyor: "Extitit post annos plurimos, execrabile animal, Decius, qui vexaret Ecclesiam."

yanlar, İmparator'un başkentte bir piskopos görmesindense taht için hak iddia eden birisi karşısında daha sabırla acı çektiğini söylüyorlardı.[120] Decius'un yüksek görüşü, insanlık maskesi altındaki kendini beğenmişliğin farkına varabilseydi, ya da ruhani otoritenin belli etmeden oluşturduğu dünya nimetlerini elde edişini sezinleyebilseydi, bu hükümdar, Aziz Peter'in ardıllarını Augustus'un ardılları için en büyük rakipler olarak görmesine şaşılmayacaktı.

Valerianus'un yönetimi, *Roma censor*'luğunun ağırbaşlılığına yakışmayacak hafiflik ve kararsızlık içerisinde geçti. Saltanatının başlangıcında, Hristiyan dinine bağlandıklarından şüphe edilen prensleri bağışladı. Son üç buçuk yıllık dönemindeyse, Mısır'ın boş inançlarına kendini kaptırmış olan bir adamının telkinlerine kulak vererek öncelinin kurallarını din adamının telkinlerine kulak vererek, öncelinin kurallarını benimsedi[121] ve onun sert davranışlarına öykündü. Gallienus'un tahta çıkması, imparatorluğun dertlerini artırmakla birlikte Kilise'ye eski huzurunu geri vermiş oldu. Yüksek aşamalı papazlara yöneltilmiş ve onlara kamu kuruluş ve kişiliği tanırcasına kullanılmış terimlerle yazılı bir buyruk ile Hristiyanlar, dinlerini serbestçe sürdürme iznini almış oldular.[122] Kesin olarak yürürlükten kaldırılmamakla birlikte, eski yasalar unutulmaya terkedildi. İmparator Aurelianus'un olduğu söylenen ve Kilise için kötülükler getirecek türdeki niyetler bir yana bırakılırsa[123] Hristiyanlar, kırk yıldan çok bir

120. Euseb., 1, VI, b. 39. Cyprian, *Epistol*, 55. Roma makamı, Fabianus'un şehit olduğu 20 Ocak 250'den Cornelius'un seçildiği 4 Haziran 251 tarihine dek boş kaldı. Decius, o yılın sonundan önce öldürülmüş olduğu için herhalde Roma'yı o sırada terk etmiş bulunuyordu.

121. Euseb., 1, VII, b. 10. Mosheim (s. 548), praefect Macrianus ile Mısırlı Magus'un tek ve aynı kimse olduğunu çok açık olarak göstermiştir.

122. Euseb. (1, VII, b. 13) bu Latince buyruğun Yunanca bir çevirisini bize vermektedir. Başka bir buyrukla mezarlıklarının Hristiyanlara geri verilmesini emretti.

123. Euseb., 1, VII, b. 30; Lactantius, *de M. P.*, b. 6; Hieronym. in Chron, s. 177; Orosius, 1, VII, b. 23. Kullandıkları sözcükler genellikle o denli iki anlama gelen türden ve yanlış ki Aurelianus'un öldürülmesinden önce kendisinin niyetlerinin ne olduğunu kestirmemiz mümkün olmadı. Yeni zaman yazarlarının çoğu (Dodwell hariç, *Dissertat.*

süre için, erdemleri üzerinde en zalim işkence felaketinden daha tehlikeli olan bir gönenç içerisinde yaşadılar.

Doğu, Odenathus ile Zenobia'nın elinde bulunduğu sırada Antakya metropolitliği görevini yapmakta olan Paul Samasata'nın öyküsü, o zamanlardaki koşulların ve ruhların tanınmasına yardımcı olabilir. Bu yüksek aşamalı papazın zenginliği, atalarından servet kalıtımı olmadığına ve namuslu bir çalışmayla bunu elde etmiş olması söz konusu bulunmadığına göre, ne denli suçluluğun ürünü olduğunu tanıtlamaya yeterlidir. Paul, kilise görevini çok kazançlı bir meslek olarak görüyordu.[124] Onun kilise yargılamasında her şey parayla satın alınabiliyordu. En zengin inananlardan sık sık vergi topluyordu. Onun kendini beğenmişliği ve lüks yaşayışı, kâfirlerin gözünde Hristiyanlığı nefret edilen bir din durumuna düşürmüştü. Bu kendini beğenmiş metropolitin kurul odası ve tahtı, halkın karşısına çıktığı zamanlardaki görkemliliği, dikkatini çekmek için yalvarıcı bakışlarla onu kollayan halk yığınları, yanıtladığı mektup ve dilekçelerin çokluğu ve durmadan onu uğraştıran işlerin çeşitliliği ilk[125] kilise papazının alçak gönüllü uğraşından çok bir devlet görevlisinin göreceği işlerdendi. Yüksekteki İncil kürsüsünden halka vaaz ederken bir Asya filozof taslağının mecazlı üslubu ve hiç de doğal olmayan çalımlarıyla hareketler yapıyor, katedralin kubbeleri onun tanrısal retoriğini öven saçma sapan sesler ve alkışlarla çınlıyordu. Onun gücüne karşı gelenlere yukarıdan bakan, sert ve acımasız olan Antakya piskoposu kendine bağlı papazlar yararına Kili-

Cyprian., 74) olağanüstü şehit kazanmak için bu fırsatı ganimet saydılar.

124. Paul, piskopos adından çok Ducenarius unvanını seviyordu. İmparatorun bir idarecisiydi ve aylığı iki yüz *sestertia*'ya (yaklaşık on altı bin sterlin) varıyordu (Bkz. Salmatius, *Hist. August*, s. 124). Kimi eleştirmenler, Antakya piskoposunun bu görevi Zenobia'dan aldığını ileri sürerler. Kimisi de bu unvanı piskoposun gösteriş tutkusunu ve saygısızlığını gösteren bir davranış olarak betimlerler.

125. Dinsel konulardan çıkar sağlama olanağı o yüzyılda henüz bilinmiyordu. Papaz örgütü, satmak niyetinde olduğu şeyi, satın alıyordu. Anlaşıldığına göre Lucilla adlı zengin bir kadın Kartarca piskoposluğundan Majorinus için, uşakların on birini edindi. Ederi dörtyüz *folles* tutu (Monument. Antiq. ad calcem Optati, s. 263). Her folles yüz yirmi beş gümüş parçası kapsıyordu. Tüm değeri yaklaşık iki bin dört yüz sterlin kadar tutar.

se'nin disiplinini gevşetiyor ve papaz sınıfı için hazineler saçıp savuruyordu. Papazlar da bütün cinsel iştahlarını gidermek için şeflerine öykünme iznini almışlardı. Paul, hiç tedirginliğe kapılmaksızın istek ve hazlarını yürütüyordu ve piskoposluk sarayına çok güzel iki genç kadın almıştı. Bu kadınlar, boş zamanlarında arkadaşlık ederek ona hizmette bulunuyorlardı.[126]

Bütün bu rezalet sınırına varan kusurlarına karşın, Paul Samosata dinin temizliğini doğru yoldan ayrılmayarak koruyabilseydi, Suriye'nin başkentindeki saltanatı ömrünün sonuna kadar sürebilirdi. Bir rastlantıyla işkenceye bile uğratılsaydı azizler ve şehitler katında yer alabilirdi. Ama inanç ve üçleme (*trinity*) ile ilgili ince ve duyarlı birtakım yanlışlıkları benimseme dikkatsizliğinde bulunmuştu: Bunları desteklemekte direnmesi doğu kiliselerinin hoşnutsuzluğuna neden oldu.[127] Mısır'dan Karadeniz'e dek piskoposlar ayaklandılar ve çok büyük tepkiler gösterdiler. Birçok konsül toplandı. Çürütücü bildiriler yayınlandı. Aforozlar birbirini izledi. Zaman zaman benimsenen ve reddedilen iki anlama da gelebilir açıklamalardan, yapılan ve hemen arkasından bozulan anlaşmalardan sonra Paul Samosata, bu konu için Antakya kentinde toplanan ve papaz sınıfıyla ya da halkla görüşüp danışmaya gerek görmeyen yetmiş ya da seksen piskoposun bir kararıyla piskoposluktan düşürüldü ve yine onlar tarafından yerine biri atandı. Bu işlemin açık uygunsuzluğu hoşnutsuzların sayısını artırdı. Saray entrikalarını bilmez olmayan Paul, kendini Zenobia'ya sevdirmenin yolunu buldu ve dört yıldan fazla bir süre, sarayın ve piskoposluk saygınlığını o sayede elinde tuttu. Aurelianus'un zaferi Doğu'nun durumunu değiştirdi. Birbirine "dinin aslından ayrılanlar" ve "Sapkınlar" adını veren iki yan-

126. Paul'un kusurları az gösterilmek istenseydi Doğu'nun tüm piskoposlarının toplanarak en adi suç çirkeflerine kendilerini de bulaştırmalarını ve bunları imparatorluğun tüm kiliselerine bildirmek üzere genelgelerini açıklamalarını varsaymak gerekecekti (ap. Euseb., 1, VII, b. 30).

127. Onun sapkın düşüncesi (aynı yüzyıldaki Noetus'un ve Sabellius'unkine benzeyen) tanrısal kişilerin gizemli ayrımlarını karıştırma eğilim gösteriyordu.

dakiler savunmalarım galibin mahkemesi önünde dile getirme buyruğunu ya da iznini aldılar. Bu açık ve çok benzersiz dava yasalarla olmasa da hiç değilse imparatorluk yargıçlarınca Hristiyanların varlığı, mülkiyetleri, ayrıcalıkları ve iç güvenliklerinin tanınması yolunda bir kanıt oluşmasını sağladı. Putperest ve asker olarak Aurelianus'tan Paul ile karşıtlarının duygularını tartışmaya girişmesi ve dinin aslına uygun olanın hangisi olduğunu belirlemesi beklenemezdi. Bununla birlikte kararı, aklın ve adaletin genel ilkeleri üzerine kurularak verilmiş oldu. İtalya piskoposları, ona göre, Hristiyanlar arasında en yetkin ve en saygın kişiler olarak bu konuda yargıçlık edebilirlerdi. Bunların da oybirliğiyle konsülün kararını onayladıklarını öğrenince o kanıyı benimsedi. Paul, imparator'un buyruğuna uyarak, din kardeşlerinin kararıyla yoksun bırakıldığı dinsel saygınlığına bağlı cismani varlıklarını hemen bıraktı. Şu var ki Aurelianus'un adaletini alkışlarken onun politikasını da gözden kaçırmamak gerekir: Başkente İmparatorluğun bütün kesimleri üzerindeki üstünlüğünü yeniden kazandırmak ve eyaletlerin bağımlılığını pekiştirmek için bütün uyruklarının çıkan ya da inançlarıyla kendisi arasında bir ilişki kurabilecek her çareye başvuruyordu.[128]

İmparatorlukta sık sık doğan ayaklanmaların arasında Hristiyanlar sürekli olarak barış ve gönenç içerisinde serpilip büyüdüler. Diocletianus'un tahta çıkmasıyla başlayan şu ünlü şehitler dönemine karşın[129] bu akıllı hükümdarca kurulup sürdürülen yeni yönetim düzeni, on sekiz yıldan çok bir zaman Hristiyanlık için pek elverişli oldu. Devlet yönetimi bu dönemde, en yumuşak ve en geniş hoşgörü ilkelerini benimsemiş görünüyordu. Gerçekte, Diocletianus'un ruhsal yapısı savaş ve devlet yönetimi

128. Euseb., *Hist. Ecclesiast.*, l, VII, b. 30. Paul of Samosata'nın ilginç öyküsünü tüm olarak ona borçluyuz.

129. Copt'ler (Kıptiler) ve Etiyopyalılar arasında çağımızda sürdürülen şehitler tarihi, Mısır yılı Diocletian'ın tahta çıkışından on dokuz gün önce başladığına göre, 29 Ağustos 284'ten başlayarak hesaplanmalıdır (Bkz. *Dissertation Preliminaire a l'Art de verifier les Dates*).

alanında, bilimsel araştırmalara göre daha etkin durumdaydı. Onun ihtiyatı her türlü yeniliğe karşı çıkmasını gerektiriyordu. Karakteri, ne aşırı gayretkeşliğe ne de kendini her hangi bir tutkuya kaptırmaya elverişli bulunmadığından imparatorluğun eskiden beri süregelen tanrıları için her zaman saygı duymaktaydı. Ne var ki boş zamanlarında birlikte bulunduğu prenses, karısı Prisca ile kızı Valeria, çok büyük bir dikkat ve saygıyla, Hristiyanlık üzerine kendisine birtakım bilgiler aktardılar. Doğrusunu söylemek gerekirse, her çağa kadınların gösterdiği bağlılık, Hristiyanlığa çok yardımcı olmuştur.[130] Diocletianus'un her zaman yakınında bulunan, onun güvenini kazanan ve saraydaki aile yaşamını çekip çeviren Lucianus, Dorotheus, Gorgonius ve Andrew gibi harem ağaları, sahip oldukları etkinlik yüzünden, Hristiyanlıklarını koruyabildiler. Sarayın en gözde subayları da onlara öykündüler. Bunların, tuttukları görevle orantılı madalyaları, giysileri, takıları, eşyaları ve de özel hazineleri vardı. Kimi zaman imparatoru izleyerek Roma tapınağına gitmek ve ayinlere katılmak zorunda kalsalar da[131] karıları, çocukları ve köleleriyle birlikte Hristiyan dininin ibadetlerini serbestçe yerine getiriyorlardı. Diocletianus ile iş arkadaşları, puta tapmaktan nefret ettiklerini saklama gereği duymayan bununla birlikte devlet hizmetlerini canla başla yerine getirmekte kusur etmeyen görevlilerle en önemli sorunlar üzerinde danışma ve görüşmeler yapıyorlardı.[132] Piskoposlar, bulundukları eyaletlerde saygın bir yer tutuyorlardı. Halk ve yüksek aşamalı devlet görevlileri onlara karşı ayrıcalıklı ve saygılı bir tutumla davranıyorlardı. Hemen her kentte kiliseler, sayıları her gün artan Hristiyan cemaatini içerisine sığdıramaz hale gelmişti. İnananların dinsel ödevlerini

130. Lactantius'un (*de M.P.*, b. 15) "sacrificio pollui coegit," ifadesi bu prenseslerin Hristiyanlığı kabul ettiklerini varsaydıracak niteliktedir ama bu prenseslerin vaftiz edildiklerini Mosheim'ın (s. 912) bilimsel araştırması doğrulamamaktadır.

131. Tillemont (*Memoires Ecclesiastiques*, c. V, kısım 1, s. 11, 12), Dom Luc d'Archeri'nin *Spicilegium*'undan, Piskopos Theonas'ın Lucianus'un yararlanması için meydana getirdiği çok ilginç bir bilgiyi aldı.

132. Lactantius, *de M. P.*, b. 10.

yerine getirmek için çok görkemli ve çok büyük yapılar meydana getirildi. Eusebius'un o denli şiddetle yakındığı töre ve ilke bozulmaları, Diocletianus zamanında Hristiyanların yararlandığı ve kötüye kullandığı özgürlüğün bir sonucu olarak değil, bu serbestliğin bir kanıtı olarak da alınmalıdır.[133] Gönenç, disiplin bağlarını gevşetmişti. Hile, kıskançlık kötü yüreklilik bütün papaz kuruluşlarını sarmıştı. Papazlar, gitgide tutkularının bir ereği haline gelen piskoposluk saygınlığını bütün güçleriyle kazanmak istiyorlardı. Kilise içerisinde saygı üstünlüğünü ele geçirmek için birbirleriyle savaşın içinde bulunan papazlar, cismani ve mutlak bir gücü de kazanmak istiyorlardı. Ve Hristiyanları kâfirlerden ayıran canlı inanç dinsel tartışma konularında yazdıklarındaki kadar davranışlarında pek belirgin değildi.

Sükûn içerisindeki görüntüsüne karşın, dikkatli bir gözlemci, Kilise'yi tehdit eden fırtınanın ilk habercilerini görebilirdi. Kısa bir süre sonra, o zamana değinkilerin tümünden daha şiddetli bir zulme uğrayacaktı. Hristiyanlığın elde ettiği hızlı gelişme ve etkenlik çoktanrılıların aymazlıktan uyanmalarına neden oldu. Geleneklerin ve eğitimin kendilerine bellettiği bu çok tanrı inanışını savunmanın sırası geldiğini düşündüler. İki yüz yıldan çok bir süreden beri karşılıklı sürüp gelen hınç ve öfkenin verdiği nefret büyük kinlere dönüşmüştü. Putperestler, insanları günah işlemekle suçlayan ve atalarının sonsuz cezalara çarptırılacağını savunmaya yeltenen bu yeni ve karanlık dinin ataklığından tiksiniyorlardı. Yatışmak bilmez bir düşmanın saygısızlıklarına karşı çoktanrılı mitolojiyi temize çıkarma alışkanlığı, en büyük kayıtsızlıkla baş üstünde tutmayı belledikleri bir düzen için birtakım inanç ve saygı duyguları esinlemişti. Kilisece, doğaüstü güçlerden yararlandığının ileri sürülmesi, bir yandan terör havası esmesine neden olurken öbür yandan bir yarışa geçme isteği de uyandırıyordu. Kurulu dinin yandaşları, Hristiyanlarınkine

133. Eusebius, *Hist. Ecclesiast.*, 1, VIII, b. 1. Aslını inceleyecek olanlar tabloyu şişirmiş olmakla beni suçlayamayacaklardır. Diocletianus tahta çıktığı zaman Eusebius on altı yaş civarındaydı.

benzer bir tansıklama ile savunmaya geçtiler. Yeni biçimde sungular, günah çıkarmalar ve dine kabul törenleri bulup oluşturdular.[134] Ve tanrılardan gelen seslenişlerin can çekişen değerini yeniden canlandırmaya çalışarak[135] hayranlık uyandıran masallarla boş inançlarını okşamasını bilen her sahtekârı derin ve saf bir inanışla dinlediler.[136] İki taraf da karşılarındakilerce ileri sürülen tansıkların gerçekliğini tanıyor gibiydiler ve bunları imgeleme sanatına ya da şeytanlara yorarak karşılıklı biçimde boş inançların egemen olmasını istiyor ve yaymak için yarışıyorlardı.[137] En tehlikeli düşmanları olan felsefe, müttefiklerinin en güçlüsü haline geldi. Akademi'nin korulukları, Epikür'ün bahçeleri ve hatta stoacıların kemeraltları, çeşitli şüphecilik ve dinsizlik okulları gibi, hemen tümden terkedildiler.[138] Romalılardan kimileri de Cicero'nun kitaplarının da senatonun buyruğuyla mahkûm edilmesini ve yasaklanmasını istediler.[139] Yeni Platoncuların

134. Birçok örnek arasında, Antonius'lar döneminde moda olan Mythras ve Taurobolia'lar gizemli inanışını sayabiliriz (Bkz. *Memoires de l'Academie des Inscriptions*, Boze'nin denemesi, c. II, s. 443). Apuleius'un romanı taşlamalı olduğu kadar bağlılıkla da doludur.

135. Sahtekâr Alexander, büyük bir gayretle Trophonius'un Mallos'a ve Apollo'nun Claros ve Miletus'a (Milet) seslenişlerini salık veriyordu (Lucianus, c. II, s. 236, Reitz baskısı). Bu tanrısal seslenişlerden sonuncusu işkence buyruklarını yayınlamadan önce Diocletianus'un incelemesine sunuldu (Lactantius, *de M. P.*, b. 11).

136. Pythagoras'ın (Pisagor) Aristeas'ın eski tarihlerinden başka, İsa'nın mucizelerinin karşısına, Aesculapius sunağının önünde yapılmış iyileştirmeler ve *Apollonius of Tyana*'dan anlatılan masallar çıkarıldı. Philostratus, Apollonius'un yaşamını yazdığı zaman böyle bir niyeti olmadığıyla ilişkili olarak din bilgini Lardner'la (Bkz. Testimonies, c. III, s. 252, 352) aynı kanıdayım.

137. Kilise babalarının puta taparlığa minnet duymamalarına üzülmemek elden gelmiyor. Çünkü, babaların kendi elleriyle yıktığı bu putlar olağanüstü ya da cehennemlik nesneleri içeriyorlardı.

138. Julianus (s. 301, Spanheim edisyonu), Pyrrhonian'ların ve Epikürcülerin ve Epikür'ün (Epicurus) meydana getirmiş olduğu üç yüz elit eserle birlikte çok sayıda kitabı ve bunların hak olmayan dinlerin tanrılarını yarlıgamasının nasıl kökünün kazındığını dinsel bir sevinçle anlatıyor (Bkz. Diogenes Laertius, l, X, b. 26).

139. "Cumque alios audiam mussitare indignanter, et dicere opportere statui per Senatum, aboleantur ut haec scripta, quibus Christiana Religio comprobetur, et vetustatis opprimatur auctoritas."(Arnobius adversus Gentes, 1, III, s. 103, 104.) Çok doğru olarak şunları ekliyor: "Erroris convincite Ciceronem... nam intercipere scripta, et publi-

başlıca mezhebi, nefret ettiği din adamlarıyla korkmakta haklı olduğu Hristiyanlara karşı birleşmek gereğini duydu Her yana yayılmış olan bu filozoflar Yunan şiirinden varsayımlarla istiâreli akıl çıkarmaya kendilerini verdiler. Seçilmiş bir kısım öğretilileri için gizemli dinsel ayinler uygulamaya başladılar. Yüce tanrısal varlığın simgeleri ya da vekilleri olarak adlandırdıkları eski tanrıları salık vererek, İncil inancına karşı[140] büyük özenlerle kitaplar yazdılar. Bu kitaplar, geleneksel ilkelere göre hareket sayılarak imparatorlarca yaktırıldı.[141]

Diocletianus'un politikası ve Constansius'un insanlığı her türlü hoşgörünün kurallarından onları uzaklaştırmamakla birlikte çalışma arkadaşları olan Maximianus ile Galerius'un Hristiyan adına ve dinine karşı derin bir nefret duydukları anlaşıldı. Maximianus ile Galerius'un kafaları bilimle aydınlanmış değildi. Yalnızca eğitim, karakterlerini yumuşatmaya yetmemişti. Yükselmelerini kılıçlarına borçluydular. Şan ve ünlerinin doruğuna yükseldikleri zaman köylülerin ve askerlerin boş inançlarını saklamayı sürdürdüler. Eyaletlerin genel yönetiminde, kendilerine iyilik etmiş olanın koyduğu yasalara uyuyorlardı. Ne var ki ordularında ve saraylarında, Hristiyanların aymazlık içerisinde yaptıkları kimi davranışları fırsat bilerek gizlice zulüm ve işkence yoluna gidiyorlardı.[142] Afrika eyaletinde genç bir köylü olan

---

catam velle submergere lectionem, non est Deum defendere sed veritatis testificationem timere."

140. Lactantius (*Divin. Institut.*, 1, V, b. 2, 3), inanca savaş açan bu filozofların ikisinden çok sıcak ve parlak deyişlerle söz etmektedir. Hristiyanlara karşı olan Porphyry'in büyük eseri otuz kitaptan oluşuyordu. Sicilya'da 270 yılına doğru yazılmıştı.

141. Bkz. Socrates, *Hist. Ecclesiast.*, 1, I, b. 9 ve Codex Theodosian, 1, I, III, 1, 3.

142. Eusebius, 1, VII, b. 4, 17. Asker şehitlerinin sayısını, hiçbir Latin ve Fransız çevirisinin anlam veremediği dikkate değer deyişle sınırlamaktadır. Eusebius'un bilgi gücüne, Lactantius, Ambrose, Sulpicius, Orosius vb.nin hiç söz etmemelerine karşın, altı bin Hristiyan'dan oluşan Thebaean lejyonunun, Maxmianus'un buyruğuyla, Pennine Alpleri koyağında şehit edildiklerine uzun süre inanılmıştır. Tarih olarak ilk kez beşinci yüzyılın ortalarına doğru yayımlanmıştır. Bu tarihin yazarı olan Lyon Piskoposu Eucherius'a Cenevre Piskoposu Isaac ve Octodurum Piskoposu Theodore bu bilgiyi aktarmışlardır. Hâlâ ayakta duran St. Mauric Manastırı, Burgundy Kralı Sigismund'un çabuk inanırlı-

Maximilianus adlı Hristiyan en ağır işkenceyle cezalandırıldı. Babası onu, yasanın aradığı tüm niteliklere sahip bir genç olarak orduya yazılması için yerel devlet görevlisine tanıtmıştı. Ne var ki Maximilianus, askerlik mesleğini yürütmeye vicdanının elvermediğini ileri sürmüş ve bu kararında diretmişti.[143] Yüzbaşının eylemini cezasız bırakan devlet yönetimi herhalde yok denecek kadar azdır. Bir genel bayram günü, bu subay, merasim kayışını, kılıcını ve rütbe simgelerini çıkarıp attıktan sonra, bundan böyle yalnız sonsuz hükümdar İsa'nın sözlerini dinleyeceğini ve bir Hristiyan'a yakışmayan silahları ve bir putperest komutanın emrinde çalışmayı reddettiğini haykırarak ilan etti. Moritanya'nın Tingis kentindeki başkan tarafından kovuşturma yapıldı. Bunu bilerek ve isteyerek yaptığına kanı edinildikten sonra askerden kaçma cezasına çarptırılarak boynu vurduruldu.[144] Bu işlemdeki ağırlık, işkenceden çok asker ya da denebilir ki sivil yasaların uygulanmasından yanadır. Ne var ki bu tür örnekler imparatorların aklını karıştırıyor ve çok sayıda Hristiyan subayın rütbesini geri alan Galerius'a hak verdiriyor, ilkeleri kamu yararına bu denli aykırı olan bir tutkular dininin imparatorlukta yararsız kalması ya da kısa bir süre sonunda tehlikeli bir hal alması gerektiği kanısına yol açmış oluyorlardı.

Pers Savaşı'ndaki başarısı Galerius'un umutlarını ve ününü artırınca Diocletianus'la birlikte Nicomedia Sarayı'nda bir kışı geçirdi ve Hristiyanlığın alınyazısı, ikisi arasındaki gizli görüşmelerde çizildi.[145] Deneyimli imparator her zaman yumuşak davranış eğilimindeydi. Hristiyanların sarayındaki ve ordudaki görevlerinden çekilmeleri için onlara zor kullanmaya hazır ol-

---

ğının zengin bir anıtıdır (Bkz. *Bibliotheque Raisonnee*, otuz altıncı cildindeki çok değerli bilimsel araştırma, s. 427-454).

143. Bkz. Acta sincera, s. 299. Onun şehltliğiyle Marcellus'ünkın·n ilişkisi gerçeğin ve aslına uygunluğun tüm niteliklerine dayanmaktadır.

144. *Acta Sincera*, s. 302.

145. *De M. P.*, b. 11. Lactantius (ya da bu küçük eserin yazarı her kim ise) Nicomedia'da oturuyordu. Ne var ki hükümdarların kendi odalarında geçenlerden bu denli gerçek bilgiyi nasıl alabildiğini anlamak zordur.

makla birlikte, bu kör bağnazların kanını dökmenin ne denli kıyıcı ve de tehlikeli olacağını en güçlü kanıtlarıyla dile getiriyordu. Sonunda Galerius, devletin sivil ve asker örgütlerinde önemli yerlerde bulunan kimselerden oluşan bir kurul toplanması için izin aldı. Bu önemli sorun, toplanan kurulda ele alınarak enine boyuna tartışıldı ve dalkavuklar Caesar'ın şiddetli tutumunda kendisine yardımcı olmaları gerektiğine karar verdiler. Kolayca tahmin edilebilir ki bu dalkavuklar, efendilerinin gururunu, dindarlığını ya da korkularını ilgilendiren bütün noktalar üzerinde önemle durdular ve özellikle Hristiyanlığı kökünden kazıması için onu isteklendirdiler. Belki de imparatorluğu bütün düşmanlardan arındırıp kurtarsa da eyaletlerin bağrında bağımsız ve günden güne sayısı artan bir halk kaldıkça, bu zaferiyle övünebilmesinin olanaksızlığını ona anlattılar. Yararlandıkları – görünüşte doğru– kanıt şöyleydi: "Hristiyanlar Roma tanrılarını ve kuruluşlarını bıraktılar. Ayrı bir cumhuriyet kurdular. Henüz bir askeri güç oluşturmadıkları için hemen yok edilmeleri zor değildir. Ama kendileri yasa çıkarıp kendi görevlileriyle yönetilmektedirler. Şimdiden bir kamusal hazineleri vardır. Bütün kesimler, sık sık toplanan piskopos kurulları aracılığıyla birbirlerine bağlıdırlar ve çok sayıda, zengin dinsel cemaat toplulukları tam bir söz dinlerlikle bu kurullardan buyruk almaktadırlar." Bu gibi belgelerin Diocletianus'u etkilediğine inanılabilir ve hiç istememesine karşın bunlar yeni bir zulüm düzeni izlemeye onu yönlendirebilmiştir. Bizim sanılarımız ne olursa olsun, imparatorlukların alınyazısı üzerine etki yapan ve en akıllı kralların özel kurullarında geçen gizli saray entrikaları, kişisel görüş ve kinler, kadınların ve hadım ağalarının kıskançlıkları gibi, havai olmakla birlikte kesin etkili olayları bilip aktarmak bizim gücümüzün dışında kalmaktadır.[146]

146. Arayıp öğrenebileceğimiz tek durum Galerius'un annesnin dindarlığı ve kıskançlığıdır. Lactantius'a göre o, "Deorum montium cultrix; mulier admodum superstitiosa," idi. Oğlu üzerinde çok etkiliydi ve kendisinin Hristiyan subaylarından kimisinin ona gösterdikleri az ilgiden gücenmişti.

Sonunda imparatorlar, bütün kış boyunca yaptıkları gizli görüşmelerin sonucunu, öldürücü bir kaygıyla bekleyen Hristiyanlara bildirdiler. Terminalia[147] Şenliği'nin kutlandığı 23 Şubat günü ya bilerek ya da rastlantıyla Hristiyanlığın yayılmasını sınırlama tarihi olarak açıklandı. Pretorium praefectus'u[148] başta olmak üzere, generaller, tribunuslar ve hazine temsilcileri sabah erkenden, kentin en kalabalık ve en görkemli semtindeki yüksek bir yerde kurulmuş olan Nicomedia Kilisesi'ne geldiler. Onların önünde kapılar zorlanmaya başladı. Mihrap bölümüne saldırıldı. Boş yere bir dinsel simge arıyorlardı. Böyle bir şey bulamayınca kutsal kitapları ateşe atıp yaktılar. Diocletianus'un temsilcilerini, savaş düzeninde yürüyen ve müstahkem kentleri yıkmak için yararlandıkları bütün araç ve gereçlerle donanmış çok sayıda muhafız ve piyadelerden kurulu bir birlik izliyordu. Birkaç saatlik uğraştan sonra, çatısı imparatorluk sarayından da yukarı yükselen ve ne zamandan beri kâfirlerin kıskançlığını ve öfkesini dürtükleyen kutsal yapı, baştanbaşa yıkılıp yok edildi.[149]

Ertesi gün, işkence üzerine genel buyruk duyuruldu.[150] Galerius, tanrılara kurban vermeyi reddeden kimselerin diri diri yakılmasını istiyordu. Diocletianus ise, her zaman için kan dökmeyi reddetmekle birlikte, Hristiyanlara verilecek cezaların sert olmaktan kurtarılması konusunda taht arkadaşını daha fazla ılımlaştıramadı. İmparatorluğun bütün eyaletlerindeki kiliselerin tümden yıkılmaları buyruğu verildi ve gizli olarak Hristiyan meclislerini toplamaya yeltenenler için ölüm cezası uygulanacağı bildirildi.

---

147. Terminus tanrısının inanç ve bayramı Boze tarafından pek hoş biçimde betimlenmiştir (*Mem. de l'Academie des Inscriptions*, c. 1, s. 50).

148. Lactantius'un elimizde bulunan tek el yazmasında *profectus* biçiminde yazılıdır. Ama akıl ve tüm eleştirmenlerin verdiği bilgiler pasajın anlamını yok eden bu sözcük yerine praefectus'u kullanmamıza izin vermektedlr.

149. Lactantius (*de M. P.* , b. 12), kilisenin tahribini resim çizer gibi çok canlı biçimde anlatmaktadır.

150. Mosheim (s. 922-926) Lactantius'un ve Eusebius'un çeşitli pasajlarını derinlemesine incelemiş ve bu buyruğun çok doğru ve kesin biçimini vermiştir. Bunu yaparken kimi zaman titizliklere de kapılmıştır.

Boş inanç körü körüne yönetmiş olmaktan yüzleri kızarmayan filozoflar Hristiyan dininin yapı ve dehasını özenle incelemişlerdi. İnancın kurgularla ilgili dogmalarının, peygamberler, İncil'ci dört havari ve tüm havarilerin yazılarında bildirilenler olduğunu onlar da biliyorlardı. Magistraların emirlerine göre, piskoposların ve papazların ellerinde bulunan kutsal kitaplar herkesin gözü önünde yakılacak ve buna uymayanlar için en ağır cezalar uygulanacaktı. Bu yolda karar alınmasını bu filozofların kışkırtmasına bağlamak olasıdır. Aynı buyrukla Kilise'nin bütün varlığı artırma ile satıldı ya da gasp edildi, kentlere ve topluluklara verildi veya açgözlü saray mensuplarına dağıtıldı. Hristiyanların inancını ortadan kaldırmak ve onların dinsel örgütlenmesini yok etmek için Doğu'nun Roma'nın ve atalarının dinini reddetmekte direnenlere en dayanılmaz vergiler yüklemenin zorunluluğuna inanılmıştı. Ünlü bir soydan gelmiş olan kimselerin hiç bir saygınlık taşıyamayacakları ve hiçbir görev alamayacakları kararlaştırıldı. Köleler, bundan böyle artık özgürlüğe kavuşabilme umudunu yitirmiş oluyorlardı ve Hristiyan halkın tümü, yasaların koruması dışında bırakılıyordu. Hristiyanlara karşı açılan her davaya bakmak ve onu karara bağlamak irin yargıçlara yetki verildi. Hristiyanlara ise uğradıkları saldırılar için dava açmalarına izin verilmiyordu. Böylece bu mutsuzlar, adaletin yararlarından paylarını almadan onun dışına çıkarılmış oluyorlardı. Bu çok acı verici ve ağır gidişli çok karanlık ve aşağılayıcı yeni şehitlik türü belki de inananların sabrını tüketecek en etkili araçtı. İnsanların tutku ve çıkarlarının bu fırsatta imparatorların görüşlerine yardımcı olmaya hazır bulunmadığı herhalde ileri sürülemez. Bununla birlikte akıllı bir yönetim, güttüğü politikayla zaman zaman bu ezilmiş olan Hristiyanları kollayıcı hareketler de yaptı. Roma hükümdarları ceza korkusundan bütün bütün ve de her şiddet hareketini desteklemekten uzaklaşamıyorlardı. Zaten bunun için de kendi otoritelerini ve halkın öbür bölümünü bir-

takım tehlikelere atmak gerekiyordu.[151]

Bu buyruk Nicomedia'nın en işlek bir yerine henüz asılmıştı bir Hristiyan onu koparıp yırttı ve parça parça etti. Bir yandan da en ağır sövüp saymalarla dinsiz ve zalim hükümdarlar için beslediği nefret ve tiksintiyi dile getiriyordu. Yasaların en hafif hükümlerine göre bile onun bu davranışı büyük ölçüde bir ihanet suçunu oluşturuyor ve ölüm cezasına çarptırılmasını gerektiriyordu. Toplumun yüksek sınıflarından ve de soylu ise bu eylemler daha ağır biçimde suçlanasına yol açıyordu. Canlı olarak yakıldı, daha doğrusu yavaş ateşte kızartıldı. İmparatorların kişiliklerine yapılan saldırının öcünü almak için ivedi davranan cellatlar mahkûmun vücudu üzerinde zulüm ve işkencenin bütün biçimlerini uyguladılar. Ama onun ne sabrını yok etmeye ne de en acılı can çekişme sırasında sürdürdüğü hakaret saçan gülümseyişini ve sarsılmaz kararlığını bozmaya güçleri yetmedi. Hristiyanlar onun yaptığını dikkat ve tedbir kurallarına aykırı buldularsa da davranışındaki kutsal çaba ve yüceliğe de hayran olmaktan kendilerini alamadılar. Kahramanlarının ve şehitlerinin anısı için düzenledikleri büyük övgüler Diocletianus'un ruhuna derin bir terör ve kin izlenimi bıraktı.[152]

İmparatorun korkusu, tehlike belirtileri karşısında katmerleşti. On beş gün içerisinde Nicomedia Sarayı iki kez ateşe verildi. Büyük bir zarara yol açmasına olanak verilmeden iki yangın da söndürüldüyse de aynı olayın ikinci kez yinelenmiş olması bunun bir rastlantı ya da savsama sonucu olmadığını gösteriyordu. Doğal olarak kuşkular Hristiyanlar üzerinde toplanıyordu. Yavaş yavaş şu kanıya varıldı ki umutsuzluğun etkilediği, çektikleri çilelerden ötürü öfkeli ve yeni kıyımlardan korkan bu bağnazlar,

151. Birçok yüzyıl sonra Edward aynı tür bir zulmü İngiltere papazlarına karşı başarıyla uyguladı (Bkz. Hume, *History of England*, c. II, s. 300, 4. baskı).

152. Lactantius bunu yalnızca "quidam, et si non recte, magno tamer animo," vb. diye anıyor (b. 12). Eusebius (1, VIII, b. 5) ona saygınlıklar veriyor. Ne o ne de öbürü adını bildirme zahmetine girişmişlerdir. Ama Yunanlar onun anısını John adı altında dile getirmektedirler (Bkz. Tillemont, *Memones Ecclesiastiques,*, c. V, kısım II, s. 320).

saraydaki kardeşleri hadım ağalarıyla, Tanrı Kilisesi'nin amansız düşmanları olarak nefret ettikleri iki imparatorun canına karşı fesat birliği kurmuşlardı. Öfke ve kin, bütün ruhları, özellikle Diocletianus'un ruhunu sardı. Bulundukları görevlerde kendini beğendirmiş ve sevdirmiş olan birçok kimse hapse atıldı. İşkencenin her çeşidi kullanıldı. Kentte olduğu gibi sarayda da çok kanlı cezalandırmalar yapıldı.[153] Bu kötülük düzeniyle ilgili olarak hiçbir ipucu ele geçirilemediğine göre Hristiyanları suçsuz saymamız ya da kararlılıklarına hayranlık duymamız gerekmektedir. Birkaç gün sonra Galerius, bu denli uğursuz bir yerde uzun süre kalırsa, Hristiyanların kudurganlığına kurban gideceğini söyleyerek ivedilikle Nicomedia'dan ayrıldı. Bize, bu işkenceler üzerine yanlı ve gerçeğe uymayan bilgilerden başka şey bırakmamış olan kilise tarihçileri, imparatorların korkularını ve içerisinde bulundukları tehlikeyi nasıl açıklayacaklarını bilmemektedirler. Bu yazarlardan, biri prens, öbürü de belagat uzmanı olan ikisi Nicomedia yangınına tanık olmuşlardı. Biri, bunu tanrısal cezaya ve öfkeye yormakta, öbürüyse, Galerius tarafından bilerek ve isteyerek yapılmış bir kötülük olduğunu söylemektedir.[154]

Hristiyanlara karşı çıkarılmış olan buyrultunun bütün imparatorlukta uygulanması gerekiyordu. Diocletianus ile Galerius'un Batı'daki hükümdarlardan onay almamış olmakla birlikte onların da kendilerine uyacaklarına güvenleri vardı. Bizim bugünkü yönetimsel düşüncelerimize göre öyle bilinir ki bütün eyaletlerin valileri, aynı günde yayınlanmak üzere bu buyruğu daha önce almış olmalıdırlar. Hiç değilse bütün yollar üzerinde kurulu postalar, imparatorların buyruklarını Nicomedia'dan Roma dünya-

153. Lactantius, *de M. P.*, b. 13, 14. "Potentissimi quondam Eunuchi necati, per quos Palatium et ipse constabat." Eusebius (1, VIII, b. 6), Gorgonius ve Dorotheus adlı hadım ağalarıyla Nicomedia Piskoposu Anthimius'un zalimce öldürülmelerini anlatmaktadır. Bu iki yazar da biraz kapalıca fakat dokunaklı biçimde, imparatorların önünde geçen korkunç sahneleri betimlemektedirler.

154. Bkz. Lactantius, Eusebius ve Constantinus, *ad Coetum Sanctorum*, b. XXV. Eusebius, yangının nedenini bilmediğini söylüyor.

sının en uzak noktalarına dek ulaştırma olanağını sağlamıştır. Ama şaşılası bir durumdur ki bu buyrultu ancak elli gün sonra Suriye'de ve dört ay sonra Afrika kentlerinde yayınlanabildi.[155] Bu gecikme belki Diocletianus'un tutumundan ileri gelmişti. Amacı, işkence cezası için imzasını koyarken, imparatorluğun uzak bölümlerinde meydana getirebileceği kötü sonuçlara şimdiden meydan verilmeden, kendi gözleriyle uygulamanın sonuçlarını görmek istemesiydi. Gerçekte, yüksek dereceli görevlilerin kan dökmeleri yasaklandı. Buna karşılık, başka türlü şiddet yollarına gitmelerine izin verildi. Kiliselerinin donanımından vazgeçmeye razı olan Hristiyanlar, dinsel toplantılarının yasaklanmasını ve kutsal kitaplarının ateşe verilmesini kabul edemiyorlardı. Afrika piskoposu aziz Feliksius'un sofuca direnmesi yönetiminin alt kademelerindeki görevlilerin canını sıkmaktaydı. Kentin yöneticisi onu zincire vurarak prokonsüle gönderdi. O da İtalya praetorium praefectus'una yolladı. Faelix, kaçamak yollu sözler kullanmaktan tiksindiği için, Horacius'un doğum yeri olmakla ünlü Lucania'nın Venusia kentinde başı kesilerek idam edildi.[156] Bu örnek, belki de daha sonra yayımlanan bir imparatorluk emri, kutsal kitaplarını vermeye yanaşmayan Hristiyanları ölüm cezasına çarptırma yetkisini valilere bırakmaktadır. Çok sayıda inanan, şehitlik tacını kazanmak için pek uygun fırsatı bulmuş oldular. Buna karşılık çoğu Hristiyanlar da kutsal kitaplar bularak bunları putperestlerin ellerine teslim ettiler ve canlarını kurtarmış oldular. Çok sayıda piskopos ve papaz bile, bu suçu işleyerek, *Traditor* adına hak kazandılar Önceleri Afrika Kilisesi'nde rezaletlere neden olan bu günahları, sonraları birçok ayrılıkların doğmasına yol açtı.[157]

155. Tillemont, *Memoires Ecclesiast*, c. V, kısım I, s. 43.

156. Bkz. Ruinart, *Acta Sincera*, s. 353. Felix of Thibara'nın (ya da Tibiur) eylemleri, efsane yazarlarının başıbozukluğuna belirgin bir örnek oluşturan öbür baskılardaki anlatışlara göre değişikliğe uğratılmış görünmektedir.

157. Optatus of Milevis'in Donatiste'lere karşı yazdığı birinci kitaba bakınız (Paris, 1700, Dupin baskısı. Bu piskopos Valens'in saltanatı döneminde yaşıyordu).

İncil'in nüshaları ve çevirileri o denli çoğaltılmıştı ki en şiddetli engizisyon bile bunların tümünü toplatmaya yetmezdi. Tarikat kardeşi papazlar topluluklarında saklanan ve genel yararlanmaya ayrılmış kitapların da ortaya çıkması ancak aşağılık bir Hristiyanın kalleşliği yüzünden olabilirdi. Ne var ki devletin gücü ve kâfirlerin çabaları, kiliseleri yıkmayı başardı. Kimi eyaletlerde yüksek aşamalı yöneticiler dinsel ibadete ayrılmış olan yerleri kapatmakla yetindiler. Öbürlerindeyse buyrultunun özüne titizlikle uyuldu ve kapılar, sıralar ve kürsü söküldükten sonra, ölü yakar gibi, yapının geri kalan kısımlarını da baştanbaşa yakıp yıktılar.[158] Çok dikkate değer ve oldukça değişik biçimlerde aktarılmış olmakla birlikte olasılıktan yoksun bir öyküyü buraya aktarmamız merakımızı uyandırabildiği gibi onu yatıştırmaya da yardımcı olacaktır. Frigya'nın, adını bilemediğimiz küçük bir kentinde, baştaki devlet memurlarıyla birlikte tüm ahali Hristiyan olmuştu. Bağlı olduğu eyaletin valisi herhangi bir dirençle karşılaşılabileceğini düşünerek, birkaç lejyoner müfrezesini de yanına almıştı. Onun kente yaklaştığını öğrenen halk Kilise'de toplandı ve ya bu kutsal yapıyı savunmak ya da onun yıkıntısı altında gönüllü kalmaya ant içti. Boşaltmaları için yapılan öneriyi nefretle geri çevirdiler. Bu denli inatçı bir tutundan öfkelenen askerler binayı her yanından ateşe verdiler ve karıları ve çocuklarıyla birlikte çok sayıda Frigyalı bu olağanüstü şehitlik türü içerisinde yaşamlarını yitirmiş oldu.[159]

158. Optatus'un kitabının sonunda yayımlanmış olan eski anıtlar (s. 261 vd.), kiliselerin yıkılmasında yöneticilerin yöntemlerini büyük ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Önce, içeride bulunan kaplar vb.nin çok doğru bir tutanağı tutuluyordu. Numidia'daki Cirta Kilisesi'nin bu envanteri bugün mevcuttur. İçeride bu lunan eşyalar arasında iki altın, altı gümüş çanak da vardır. Altı kavanoz, bir vazo, yedi lamba da gümüştendi. Bunlardan başka, çok sayıda giysi ve bakır takımlar bulunuyordu.

159. Lactantius (*Institut. Divin.*, V, 11), tüm hazır bulunanlarıyla birlikte yakılan küçük gizli meclisin yok edilmesinden söz etmektedlr. Eusebius bu kıyımı tüm kente yaygınlaştırmaktadır ve bunu, örgütlenmiş bir savaş kuşatma harekâtına benzetmektedir. Son Latince çevirmeni Rufinus halkın dışarı çıkıp binayı boşaltması öneri ve iznini önemli bir durum saymaktadır. Frigya'nın sınırları Isauria'ya uzandığından bu eyalette oturan barbarların boyunduruk altına alınmaz karakterinin bu mutsuzluğa yardımcı olmuş bulunması olasıdır.

Suriye'de ve Armenia sınırlarında bir takım hafif karışıklıklar olmuş ve bunlar hemen bastırılmışsa da bu olaylar Kilise düşmanlarının eline yeni silahlar kazandırmış oldu. Bu düşmanlar, edilgen ve sonsuz söz dinlediklerini allandıra pullandıra güvencelerle belirtmiş olduklarını unutan piskoposların kışkırtmasıyla karışıklıkların meydana geldiğini söylüyorlardı.[160] Hınç ve korku, sonunda Diocletianus'u da her zaman elinde tuttuğu ılımlılığı bırakmaya yöneltti ve kıyıcı buyrukların sonucu olarak Hristiyan adının yasaklanmasıyla ilgili niyetini açıkladı. Bu buyruklardan birincisi, eyalet yöneticilerine, tüm Kilise adamlarının tutuklanmasını emrediyordu. En aşağılık suçlulara ayrılmış olan cezaevleri çok sayıda piskopos, rahip, diyakoz, papaz çömezi ve dua okuyucularla dolup taştı. İkinci bir buyruğa dayanarak, yüksek aşamalı görevli, bu Hristiyanların boş inançlarından vazgeçerek tanrılar inancına dönmeleri için gerekli bütün sert araç ve gereçleri kullanabilecekti. Bu sert tutum, genel ve şiddetli bir zulüm ve işkenceye açık durunda bulunan bütün Hristiyanlara, üçüncü bir buyrukla yaygınlaştırıldı.[161] Bir suçlayıcının doğrudan ve resmen tanıklığını şart koşan o güvence kısıtlamaları yerine imparatorluk görevlilerinin, inananlar arasından en suçlularını arayıp bulmak, kovuşturmak ve işkenceye çarptırmak yetkisi geçiyordu. Tanrıların ve imparatorların haklı öfkesini uyandıran bir yasağı bozma cesareti gösterenlere karşı şiddetli cezalar verildi. Bununla birlikte, bu yasanın sertliğine karşın, yakınlarını ve arkadaşlarını saklanış olan birçok putperestlerin erdemli yiğitliği, boş inanç kudurganlığının, doğal ya da insanlık duygularını

160. Euseb., 1, VIII, b. 6. Valois, Suriye, ayaklanmasını Libanius'un bir söylevinde bulduğunu düşünüyor. Bunun tribunus Eugenius'un gözüpek bir girişimi olduğunu ve yalnızca beş yüz insanla Antakya'yı ele geçirdiğini ve dinsel bir hoşgörü vaadiyle Hristiyanları kendi yanına çekmeyi umduğunu sanmaktadır. Eusebius'a (1, IX, b. 8) ve Moses of Chorene'ye göre (*Hist. Armen.*, 1, II, b. 77 vd.) Hristiyanlığın o sıralarda Ermenistan'a girdiği sonucuna varılabilir.

161. Bkz. Mosheim, s. 938. Eusebius'un metni açıkça gösteriyor ki yetkileri artırılmış ve yasalarla kısıtlanmamış olan valiler, öbür din kardeşlerine ibret olması için Hristiyanları ölüm cezasına çarptırabiliyorlardı.

onların ruhunda söndüremediğinin onur verici bir kanıtıdır.[162]

Diocletianus, Hristiyanlara karşı buyrukları, nasılsa uygulanmak için başka ellere bırakacağından, çıkarmakta acele etmiş oldu. Çünkü imparatorluk erguvanından vazgeçti. Taht ortaklarının ve ardıllarının karakterleri gibi durumları da bu buyrukların uygulanmasını kimi zaman sıkıya kimi zaman da askıya aldılar. Kilise tarihinin bu önemli dönemi üzerine doğru ve belirgin bir kanı edinmek için Diocletianus'un ilk buyruklarıyla Kilise'ye yeniden kazandırılan barış arasında geçen on yıllık süre boyunca imparatorluğun çeşitli kesimlerindeki Hristiyanlığın durumunu ayrı ayrı incelemek zorunludur.

Constantius'un yumuşak ve gönül okşayıcı yaradılışı, uyruklarından kimi insanların baskı altında tutulmasından hoşlanmıyordu. Sarayındaki başlıca hizmetler Hristiyanlarca görülüyordu. Adamlarını çok iyi tutuyordu. Bağlılıklarını değerlendiriyor ve onların dinsel ilkelerine karşı hiçbir kötü duygu beslemiyordu. Ne var ki bu hükümdar Caesar unvanıyla asıl imparatora ast olarak kaldıkça, Diocletianus'un buyruklarını açıkça geri çeviremeyeceği gibi Maximianus'un da sözlerini dinlememezlik edemezdi. Bununla birlikte, Constantius'un gücü, nefret ettiği ve acıma duygularını harekete geçiren kötülükleri yumuşatıyordu. Kiliselerin yıkılmasına güçlükle razı oldu. Ama halkın öfkesine ve yasaların sertliğine karşı Hristiyanları korumaktan çekinmedi. Galya eyaletleri, olasılıkla Britanya'dakiler de hükümdarlarının araya girmiş olmasından dolayı huzurlu ve tatlı davranış içerisinde kaldılar.[163] İspanya'nın başkanı ya da yöneticisi olan Datianus, Constantius'un gizli niyetlerini anlamaktan çok, gayretkeşliğe kapılarak ya da politika gereği, imparatorluk buyruklarını uygulama yoluna gitti. Constantius'un yönetim tutumu

162. Athanasius, s. 833; Tillemont, *Mem. Ecclesiast.*, c. V, kısım I, s.90.

163. Euseb., 1, VIII, b. 13; Lactantius, *de M. P.*, b. 15. Dodwell'e göre (*Dissertat. Cyprian.*, XI, 75) bu iki kitap yazarı birbiriyle hiçbir suretle uyum sağlayamamaktadırlar. Birincisi, Constantius'un Caesar görevinde olduğunu açıkça söylerken, öbürü aynı hükümdarın Augustus derecesine yükseldiği zamanı göstermektedir.

tam olarak uygulansaydı, İspanya'da küçük sayıda bile şehit kanı dökülmüş olmayacaktı.[164] Constantius yüksek ve bağımsız nitelikli Augustus saygınlığına yükselmesiyle erdemlerini uygulayacak özgür bir alan elde etmiş oldu. Saltanatının kısa sürmüş olması, bir hoşgörü düzeni kurmasına engel olmadı. Çünkü bunun ilkesini ve örneğini mutlu oğlu Constantinus'a bıraktı, O da tahta çıkar çıkmaz kendini Kilise'nin koruyucusu olarak ilan etti ve yerleştirdiği Hristiyan dinini açıkça dile getiren ilk imparator olarak tanınma onurunu kazandı. Onun bağlılık duymasına, erdemlerine, politikaya ya da vicdan azabına gibi çeşitli nedenlere yorulabilecek bir davranışı olan din değiştirmesi, kendisiyle evlatlarının etkisi altında, Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu içerisinde başta gelen din haline dönüşmesi, bu tarihin sonraki kısımlarında çok ilginç ve çok önemli bir bölümün konusunu oluşturacaktır. Şimdilik, Constantinus'un her başarısının Kilise'ye bir yardım ya da bir çıkar sağlamış olduğuna dikkati çekmekle yetiniyoruz.

İtalya ve Afrika eyaletleri kısa süren, ama şiddetli bir işkenceye uğradılar. Maximianus, uzun süreden beri Hristiyanlardan nefret ediyor, kanlı ve ağır işlemlerden hoşlanıyordu. Taht ortağının buyruklarını sert biçimde ve seve seve uyguladı. Zulüm ve işkence yılının güz aylarında iki hükümdar, başarılarını kutlamak üzere, Roma'ya geldi. Görünüşe göre çok sayıda baskı yasası onların baş başa görüşmelerinin ürünü oldu ve hükümdarların orada bulunmaları, yüksek aşamalı devlet adamlarının sertliğini daha da artırmaya neden oluşturdu. Diocletianus, İmparatorluğu bırakıp ayrılınca, Severus adına yönetilen İtalya ve Afrika,

164. Datianus adı, Lusitania'nın güney kesimindeki iki kent olan Pax Julia ve Ebora topraklarının sınırlarını belirlemek üzere Gruter'in yazıtlarında geçmiştir. Bu iki yerin St. Vincent burnunun yakınında olduğu düşünülürse, Prudentius'un ve birtakım kimselerin savunduklarının tersine, şehitlik mertebesini kazanmış olan bu addaki ünlü diyakozun Saragossa ve Valantia ile ilgisi bulunmadığı sonucuna varılır (Bkz. *Memoires de Tillemont*'ta ızdıraplarının gösterişli öyküsü, c. V, kısım II, s. 58-85). Kimi eleştirmenlerin düşüncesine göre, Caesar unvanıyla Constantius'un yetki alanı İspanya'yı kapsamıyordu ve bu eyalet doğrudan doğruya Maximianus'un yetki alanına tabi bulunuyordu.

efendileri olan Galerius'un yatışmaz hıncının tuzağına savunmasız halde düştüler. Roma şehitleri arasında Adauctus, sonraki kuşakların dikkatini çeker bir durumun simgesidir. İtalya'nın çok soylu bir ailesinden gelen Adauctus, sarayın tüm saygınlıklarını sırasıyla kazanmış ve özel varlıkların (emvali şahane) başı olan *hazinedarlık* gibi önemli bir göreve yükselmişti. Adauctus'u bu denli dikkate değerli kılan durum, o genel zulüm ve işkence dönemi sırasında öldürülen tek soylu ve yüksek rütbeli bir kimse olmasıdır.[165]

Maxentius'un başkaldırması İtalya ve Afrika kiliselerine huzur getirdi ve bütün öbür uyruklara baskı yapan aynı müstebit hükümdar acı çekmiş Hristiyanlara karşı doğru, insancıl ve yanlı davranışlar içerisinde bulunuyordu. Hristiyanlara yaptığı iyilikleri onların unutmayacağına ve sevgilerine güveniyor, uğradıkları kötülüklerle amansız düşmanından korkuları ve karşı karşıya bulundukları tehlikeler içerisindeki bu insanların bağlılığından kuşku duymuyordu.[166] O kadar ki Maxentius'un Roma ve Kartaca piskoposlarına karşı tutumu, sonraki dindar hükümdarlarca tüm din adamlarının benimsenmesinde örnek alınacaktır. Bu yüksek aşamalı din adamlarından biri olan Marcellus'un son zulüm ve işkence dönemi sırasında dinlerinden dönmüş ya da bunu saklamış olan çok sayıda Hristiyan'a verdiği günah çıkarma cezası başkenti birbirine katmıştı. Çözülme fırtınası çok sık ve kıyıcı ayaklanmalara neden oldu. Hristiyanlar, ellerini birbirinin kanına buladılar. Gereksiz çabasına karşı dikkatli davranışı daha az olduğu anlaşılan Marcellus'un sürgüne gönderilmesi Roma Kilisesi'nin huzura kavuşması için tek yol olarak görüldü.[167] Kartaca piskoposu olan Mensurius'un tutumu daha

165. Eusebius, 1, VIII, b. 11; Gruter, *Inscrip*. s. 1171, No. 18. Rufinus, Adanetus'un şehit edildiği yer üzerinde olduğu gibi görevi konusunda da aldanmıştır.

166. Eusebius, 1, VIII, b. 14. Ne var ki Constantinus tarafından yenilgiye uğratılan Maxentius, Lactantius'un kaleminde, işkenceciler arasında yer alarak ölmüştür.

167. Marcellus'un mezar taşı yazıtı Gruter'de görülebilir (*Inscrip*, s. 1172, No. 3). Bu yazıt, bildiğimiz tüm öyküsünü kapsamaktadır. Birçok eleştirmen, papalar listesinde birbirini izleyen Marcellinus ile Marcellus'u iki ayrı kimse olarak varsaymışlardır. Bilgin

da kınanacak niteliktedir. Bu kentteki bir diyakoz, imparatora karşı bir açık mektup yayınlamıştı. Suçlu, piskoposluk sarayına sığındı. O zaman henüz kiliselerin dokunulmazlığı söz konusu olmadığı halde piskopos onu, güvenlik görevlilerine teslim etmeyi reddetti. Yasalara bu denli aykırı bir direnişin cezalandırılması gerekirdi. Mensurius mahkemeye çağırıldı ve ölüm ya da sürgün cezasına çarptırılacak yerde piskoposluk görevine dönmesine izin verildi.[168] Maxentius'un yönetimi altındaki Hristiyanların mutlu yaşam koşulları içerisinde şehitlik rütbesi kazanmak isteyenler bunu çok uzaklardaki eyaletlerden satın almak zorunda kalıyorlardı. Aglae adında Romalı bir kadının öyküsü anlatılmaktadır. Bu hanım, bir konsül ailesinden gelmekteydi. O denli zengindi ki mal ve mülklerini yönetmek için yetmiş üç vekilharç kullanıyordu. Bu vekilharçlardan biri olan Bonifasius, hanımının büyük ilgi ve sevgisini kazanmıştı. Aglae cinsel sevgi ile dinsel aşkı birbirine karıştırdığından Boniface'yle yatağını da paylaştığı söyleniyordu. Doğu'da kutsal azizlerden kalma birtakım anı eşyasına sahip olmak istiyordu ve serveti, onun bu dinsel arzularını gidermeye elverişliydi. Sevgilisine bir yük altın ile çok sayıda güzel kokular (ıtriyat) teslim ederek on iki atlı adam ve üç kapalı araba verdi. Boniface bu düzenle Kilikya'daki Tarsus kentine gitmek üzere, bir haç seferine çıktı.[169]

Zulüm ve işkencenin ilk ve başlıca koyucu ve yürütücüsü olan

Rahip Longuerue bunların tek ve aynı papa olduklarını güvenle söylemişti:

Veridicus rector lapsis quia crimina flere
Praedixit miseris, fuit omnibus hostis amarus.
Hinc furor, hinc odium; sequitur discordia, lites,
Seditio, caedes; solvuntur foedera pacis.
Crimen ob alterius, Christum qui in pace negavit
Finibus expulsus patriae est feritate Tyranni.
Haec breviter Damasus voluit comperta referre
Marcelli populus meritum cognoscere posset.

Damasus'un 366 yılında Roma piskoposu olduğunu belirtebiliriz.

168. Optatus contr. Donatist, 1, I, b. 17, 18.

169. Aziz Boniface'nin, mucizeler ve gösterişli sözlerle dolu tutku eylemleri, Ruinart (s. 263-291) tarafından çok eski yazmalara göre Yunanca ve Latince olarak yayımlanmıştır.

Galerius'un kan dökücü yaradılışta oluşu, onu Hristiyanlar için korkunç bir yaratık haline getirmişti. Ne zenginliğin zincirleri ne de yoksulluğun olanaksızlıklarıyla bağlı olmayan orta sınıftan Hristiyanlar, Batı'nın daha az fırtınalı kesimlerine sığınmak üzere anayurtlarını bırakıp göç etme yolları aradılar. Galerius, ordulara ve İllirya eyaletlerine buyruk vermesine karşın şehit bulması kolay olmadı; çünkü bu ülkeye gelen İncil misyonerleri de İmparatorluğun başka hiçbir yerinde rastlamadıkları soğuk ve nefret dolu bakışlarla karşılaşmışlardı.[170] Galerius yüce gücü ve Doğu'nun yönetimini eline geçirince, yalnız onun otoritesini tanıyan Trakya ve Asya eyaletlerinde değil, iyilikçisinin şiddetli buyruklarına kayıtsız koşulsuz uyarak kendi eğilimini de tatmin eden Maximinus'un bulunduğu Suriye, Filistin ve Mısır eyaletlerinde de kıyıcılığına uygulama alanları buldu.[171] Tutkulu tasarılarını uygularken Galerius'un uğradığı engellemeler, altı yıldır süren zulüm ve işkenceden edinilen deneyim ve ağır ilerlemekle birlikte büyük acılar veren bir hastalığın uyandırdığı düşünceler en şiddetli müstebitlik çabalarının bile bütün bir halkı değiştirmeye ya da onların dinsel inançlarını söküp atmaya yeterli olmadığına onu inandırmış oldu. Kendisinin neden olduğu kötülükleri onarmak istercesine, Galerius'la birlikte, Licinius'un ve Constantinus'un de adına olmak üzere, tumturaklı imparatorluk unvanları belirtilerek şu buyrultu yayımlandı:

"Devletin sürekliliğini korumak ve onun iyiliği için uğraş verdiğimiz önemli işler arasında, Romalıların eski yasalarına ve kamu düzenine aykırı tüm kötü davranışları düzeltmeyi ve bu düzeni yeniden kurmayı kendimize görev bildik. Atalarının di-

170. İlk dört yüzyıl süresince, Batı İllirya'daki piskopos ya da piskoposluk sayısı azdır. Milano piskoposluk yargıcının yargılama gücünün, bu büyük eyaletin başkenti olan Sirmium'a dek yayıldığı sanılmaktadır (Bkz. Charles de Saint Paul, *Geographia Sacra*, s. 68-76, Lucas Holstenius'un gözlemleriyle).

171. Eusebius'un sekizinci kitabıyla Filistin şehitlerine ilişkin ek de özellikle Galerius ile Maximanus'un zulüm ve işkencelerini işlemektedirler. *Divine Institutions*'ın beşinci kitabına genel yakınmalarla başlayan Lactantius da bu hükümdarların kıyıcılığına imada bulunmaktadır.

nini ve törenlerini bırakmış ve ilk çağın göreneklerine cüretli bir biçimde hakarette bulunarak, fanteziden başka bir şey olmayan birtakım kurallar ve saçma sapan kanılar uydurmuş ve imparatorluğumuzun çeşitli eyaletlerinde ayrı topluluklar kurmuş bulunan gözleri körleşmiş Hristiyanları akıl ve doğa yoluna kavuşturmak amacıyla hareket etmiştik. Tanrılar inancının sürmesini sağlamak amacıyla yayınladığımız buyruklar birçok Hristiyan'ın yok olmasına ve kıyımına neden oldu. Aralarından kimisi ölüm acısını çekti, kimisi de dinsizliklerinde delice direnmelerini sürdürmektedir ve her türlü dinsel uygulamadan yoksundurlar. Bu mutsuzlara bağışlamaya kararlı bulunuyoruz. Devlet yasalarına ve yönetimine saygılı olmaları koşuluyla özel inançlarını serbestçe uygulayabilirler, korkusuzca ve tehlikesizce küçük dinsel meclislerini toplayabilirler. Bu bağışlamamız üzerine Hristiyanların kendi inandıkları Tanrı'ya kendi korunmaları ve cumhuriyetin korunması, bizim güvenliğimiz ve gönencimiz için de dua edeceklerini umuyoruz. Talebimiz ayrı bir buyrukla yargıçlara ve yüksek aşamalı devlet görevlilerine de bildirilecektir."[172] Buyrukların ve bildirilerin dili üzerinde hükümdarların gerçek karakterini ve gizli etkenlerini okuyup yorumlamak doğal ve olası bir yol olmamakla birlikte, burada söz konusu olan, ölmek üzere bulunan bir kimsenin sözleridir ve onun bu durumu içtenliğinin bir inancası olarak alınabilir.

Galerius bu hoşgörü buyruğunu imzalarken, Licinius'un dostu ve iyilikçisinin isteklerini seve seve ve hemen, Constantinus'un ise Hristiyanlığın hayrına olduğu için memnunlukla bunu uygulayacaklarından kuşku duymamıştı. Galerius, buyruğun giriş bölümüne Maximinus'un adını geçirmek istememişti. Onun buna evet demesinin önemi büyüktü ve bir kaç gün sonra Asya eyaletlerinin komutanlığına getirilmiş olacaktı. Yeni saltanatının

172. Eusebius (1, VIII, b. 17), bu unutulmaz buyruğu Yunancaya çevirdi, Lactantius (*de M. P.*, b. 34) da bize Latince aslını verdi. Bu iki yazarın da buyrukta ileri sürülen sözlerle Galerius'un vicdan azabını ve pişmanlığını belirten tümceler arasındaki açık çelişkinin bir hayli bol olduğuna dikkat etmediği görülmektedir.

ilk altı ayında Maximinus, öncelinin tedbirli öğütlerini benimser göründü. Ayrı bir genel emirle Hristiyanların huzur ve barışı için önlem almadıysa da pretorium prefesi olan Sabinus'un imzasıyla, eyalet yöneticilerine ve yargıçlarına birer genelge göndererek, imparatorluk bağışlamasını bildirmiş ve Hristiyanların bükülmez direncini göz önünde bulundurarak adalet örgütü mensuplarına yararsız kovuşturmaları durdurmalarını ve bu tutkulu insanların gizli toplantılarına göz yummalarını buyurmuştu. Bu buyruklara dayanılarak cezaevlerinde bulunan ve kürek cezasına çarptırılmış olan çok sayıda Hristiyan serbest bırakıldı. Dinini yadsımaktan çekinmeyen ve bu yüzden tutuklu bulunanlar da özgürlüklerine kavuşunca zafer ilahileri söyleyerek yurtlarına döndüler. Fırtınanın şiddeti yüzünden dinlerini bırakmış olanlar Kilise'ye yeniden kabulleri için gözyaşlarıyla şefaat ve aflarını istediler.[173]

Ne var ki bu aldatıcı barış kısa süreli oldu. Doğu'daki Hristiyanların, hükümdarın tutumuna güven duymalarına olanak yoktu. Zulüm ve boş inanç Maximinus'un ruhunda vardı. Bu iki tutkudan birincisi ona işkence araçlarını aşılamıştı, öbürüyse konularını belirledi. Putperestlik ayinlerine ve büyücülük irdelemesine kendini kaptırmış olan İmparator, yanıt veren tanrı seslenişlerine çok inanıyordu. Gökyüzünün gözdeleri olarak sevip saydığı yalvaçları ya da filozofları, eyaletlerin yöneticiliğine getirdi ve çok gizli kurullarına kabul etti. Bunlar, Hristiyanların elde ettikleri başarıyı düzenli disiplinlerine borçlu olduklarına ve çok tanrılıktaki sarsıntının başlıca tanrıların vekilleri arasında birlik ve bağlılık eksikliğinden ileri geldiğine onu inandırdılar. Buna göre, Kilise örgütlenmesi örnek alınarak yeni bir dinsel yönetim düzeni kuruldu. İmparatorluğun tüm büyük kentlerinde tapınaklar Maximinus'un buyruğu ile onarılıp güzelleştirildi. Çeşitli tanrıların tapılma hizmetiyle görevli rahipler, piskopos karşılığı olarak ve putperestlik davasını güçlendirmek için yeni

173. Eusebius, 1, IX, b. 1. Praefect'in mektubunu veriyor.

kurulan yüksek aşamalı bir pontifliğe bağlandılar. Bu pontiff'ler de imparatorun kendisini doğrudan doğruya vekili gibi davranabilen yüce eyalet din başkanları ya da metropolitlerine bağlanıyorlardı. Saygınlık simgesi olarak beyaz giysi kuşanıyorlardı. Bu yeni yüksek dereceli din adamlarının en soylu ve en varlıklı ailelerden seçilmesine özen gösteriliyordu. Büyük devlet görevlilerinin ve din örgütünün etkisiyle birçok kentten, özellikle Nicomedia, Antakya ve Tyre'den, halkların genel duygusu olarak ustalıkla sunulan çok sayıda saygılı mesajlar geldi. Bunlar sarayca bilinen niyetlerdi. Halk, İmparator'dan bağışlama ve şefaatten çok adalet yasalarının ele alınmasını istiyordu. Hristiyanlardan nefret ettiklerini ve korktuklarını bildiriyorlardı. Hiç değilse bu dinsiz yobazların kendi topraklarının sınırlan dışına çıkarılmasını diliyorlardı. Maximinus'un, Tyre halkınca kendisine yazılmış bu dilekçelere verdiği yanıt bugün mevcuttur. Hükümdar, onların davranışını ve bağlılıklarını çok görkemli sözlerle övmekte ve Hristiyanların inatçı yobazlığı üzerinde durmaktadır. Onları kolayca sürgüne göndermeye razı oluşu, kendisini lütufta bulunandan çok lütuf kabul eden olarak gördüğünü göstermektedir: Tunç plaklar üzerine oymayla yazılmış olan buyruklarını tüm sertliğiyle uygulamaları konusunda yüksek yönetim görevlilerine olduğu gibi çok tanrılı inanç rahiplerine de yetki vermişti. Her ne kadar onlara kan dökülmemesi için emir verilmişse de başkaldıran Hristiyanlar en kıyıcı ve en aşağılayıcı cezalara çarptırıldılar.[174]

Asya'daki inananlar, şiddet eylemlerini tasarlanmış bir politikayla hazırlamış olan boş inançlı ve müstebit hükümdardan çok korkuyorlardı. Henüz birkaç ay geçmişti ki iki batı imparatorunun yayımladıkları buyruklar, tasarılarını yürürlüğe koymadan askıya almaya onu zorlamıştı. Licinius'a karşı sert biçimde giriştiği iç savaş bütün dikkat ve ilgisini üzerine toplamıştı. Maximinus'un

174. Eusebius, 1, VIII, b. 14 ve 1, IX, b. 2-8; Lactantius, *de M. P.*, b. 36. Bu yazarlar, Maximinus'un düzenlerini açıklamakta birleşiyorlar. Ama birincisi çok sayıda şehidin ölümünü yazarken, öbürü, olumlu olarak şöyle diyor: "occidi servos Dei vetuit."

yenilgisi ve ölümü, Kilise'yi sonuncu ve amansız düşmanlarının birinden kurtarmış bulunuyordu.[175]

Diocletianus'un buyruklarıyla başlatılmış olan zulüm ve işkencenin genel sergilenmesinde şehitlerin değişik acılan ve ölümlerinin betimlenmesini ihmal ettim. Eusebius'un tarihinden, Lactantius'un tumturaklı anlatılarından ve en eski kaynaklardan korkunç ve yürek kaldırıcı tabloları alıp buraya aktarmak kolay olacaktı. Darağaçlarından ve kırbaçlardan, demir çengellerden, kızgın yataklardan, demir ve ateş dışındaki bütün acı çektirme araç ve gereçlerinden, yabani hayvanlardan ve onlardan daha yabani olan cellatların insan vücuduna neler yapmış olduğundan geniş ve ayrıntılı bir biçimde söz edebilecektim. Bu hüzün verici sahneler şehitlerin ölümünü geciktiren birçok görüntü ve mucizelerle ya da azizleşmiş olanların anısı olarak bıraktıkları kalıtların anlatılmasıyla çok canlı biçimde sunulmuş olacaktı. Ne var ki neyi yazmam gerektiğini saptayamıyor ve neye inanmam gerektiğine uzun süredir karar veremiyorum. Kilise tarihinin en ciddi yazarlarından biri olan Eusebius bile Kilise'nin şanına ekleyebileceği her şeyi iyi niyetle yaptığını ve onun onurunu zedeleyebilecek olan her şeyi yazmamaya dikkat ettiğini itiraf etmektedir.[176] Bu yolda söylenmiş olan sözler, tarihin temel iki kuralından birini açıkça çiğnemiş olan bir yazarın ikinci kuralı da tam ve doğru biçimde kullanmış olduğunda bizi kuşkuya düşürmektedir. Pek saf olmayan ve çağdaşlarına oranla sarayı daha iyi tanıyan Eusebius'un karakteri göz önünde tutulursa bu kuşku daha da güç kazanır. Kişisel kin ya da çıkar güdüleriyle yüksek

175. Ölümünden çok az önce, çok hoşgörülü bir buyruk yayınladı. Bunda Hristiyanlara karşı gösterilen sertliklerin, kendi amaçlarını iyi kavrayamamış olan yönetici ve yargıçların tutumundan ileri geldiğinden yakınmaktadır (Bkz. Eusebius'taki buyruk, 1, IX, b. 10).

176. Eusebius'taki (1, VIII, b. 2) ve de Martyr'deki (*Palestin.*, b. 12) iki pasajdan edinilebilecek tümevarım işte böyledir. Tarihçinln ihtiyatlılığı, onun karakterini kınayıcı ve şüpheci kılmıştır. Onun hapse konulduğunu ve aşağılık gönül almalarla özgürlüğünü satın aldığını kimse bilmiyor değildi. Bütün yaşamı boyunca, hatta Tyre'de toplanan konsilde bile bu durum onu ayıplamak için kullanıldı (Bkz. Tillemont, *Memoires Ecclesiastiques*, 1, VIII, kısım 1, s. 67).

devlet görevlileri öfkelenince, aşırı gayretkeşlik şehitlere ihtiyat ya da yol yöntem kurallarını unutturduğu zaman, tapınaklardaki sunaklara saldırdıkları, imparatorlara ilendikleri ya da kürsüsünde oturan yargıcı vurmaya kalktıkları zaman bu Hristiyanların üzerinde kıyıcılığın bulabildiği her türlü işkence uygulanmış olabilir.[177] Hiçbir kasıt bulunmaksızın aktarılan hal ve koşullar, adalete teslim edilen Hristiyanların, genellikle sanıldığı gibi sert işlemlere uğratılmadıklarını göstermektedir:

I. Ağır hizmet (kürek) cezasına çarptırılan Hristiyanlar (Hristiyanlıklarını yadsımayanlar), gardiyanlarının insanlıkları ya da ihmallerinin sağladığı kolaylıkla, bulundukları kötü koşullar içerisinde bile dinlerini serbestçe yerine getirebiliyorlardı.[178]

II. Piskoposlar, yüksek aşamalı devlet görevlilerine kendi istekleriyle teslim olmuş bulunanların gayretkeşliğine engel olmaya zorunlu kılınmışlardı. Bu Hristiyanlar arasında, borç içerisinde ve yoksulluğun yükü altında bunalmış olanlar, umutsuz yaşamlarına onurlu bir ölümle son vermek istiyorlar, bir bölümüyse, kısa süreli bir hapis cezasından sonra, günahlarından arınmış olarak yaşama dönecekleri için seviniyorlardı. Kimisi de daha az onurlu düşüncelere kapılıp inananların hapistekiler için kendi aralannda topladığı yardım ve sadakadan yararlanmak amacıyla bu yola başvuruyorlardı.[179] Kilise, bütün düşmanları üzerinde zafer kazanınca, zulme uğramış olan Hristiyanların çıkarı ve övünçleri, onları çektikleri acıların gerçek ölçüsünü abartmaya yöneltti. Uygun bir zaman ve mekân aralığı (mesafesi), varsayım için geniş bir alan açtı. Ve sayılabilecek çok sayıda örnek yaraları birdenbire iyileşen aziz şehitler, kopan uzuvları, mucize gibi ye-

177. Tarachus ile arkadaşlarının acılarıyla ilgili eski ve gerçek anlatı, hınç ve nefretle kaleme alınmış ve yüksek görevli devlet memurunun öfkelenmesine yol açabilen ağır sözlerle doludur (Acta Sincera Ruinart, s. 419-448). Aedesius'un Mısır praefectus'u Hierocles'e karşı takındığı tavır daha da olağanüstüydü: (Euseb., *de Martyr. Palestin*, b. 5).

178. Euseb., *de Mart. Palest.*, b. 13.

179. Augustin, *Collat. Carthagin. Dei*, III, b. 13; Tillemont, *Memoires Ecclesiastiques*, c. V, kısım 1, s. 46. Donatist'lerle yapılan dinsel tartışma, yandaşlık ruhuyla yapılmış aydınlatmalardansa de Afrika Kilisesi tarihine ışık tutmuştur.

niden oluşanlar, bütün güçlüğü yok etmeye ve her türlü itirazı etkisiz kılmaya yeter ve diyecek bir söz bırakmaz. En saçma ve zırva masallar, Kilise'nin şanı olarak gösterildi, saf ve her şeye kolayca inanan topluluklarca hayranlıkla anıldı ve Kilise tarihinin şüpheli tanıklığıyla dile getirildi. Bizim, doğal olarak belirsiz çizgilerini araştırdığımız ve zorluklarını gördüğümüz hapis, sürgün, acı çekme ve işkence gibi olayları usta bir hatip kolayca abartabilir ya da yumuşatabilir. Bize gerekli olan Diocletianus buyruklarının kurbanları olarak canlarını yitiren insanların sayısını saptamak ve bunu onun ardılları zamanındakilere de yaymaktır. Pek uzak olmayan zamanların menkıbe yazarları zulüm ve işkence yüzünden yıkılmış kentlerden, kırılıp yok olmuş ordulardan söz ederler. Daha eski yazarlar ise bol bol sövüp saymalardan haber verirler. Ama İncil inanışını kanlarıyla yaymayı başarmış olanların sayısını saptamaya yanaşmazlar. Eusebius tarihi, ancak dokuz piskoposun ölüm cezasına çarptırılmış olduğunu bize bildirmektedir. Filistin şehitleri için verdiği sayıda da yalnızca seksen iki Hristiyan'ın bu unvanı (şehitlik) kazanma onurunu hak ettiğini yazmaktadır.[180] O sıralarda piskoposlar arasında egemen olan hareket ve gözüpekliğin aşamasını bilmediğimize öre bu olaylardan yeterli bir sonuç çıkarabilmemiz de olası değildir. Ama ikincisi, çok önemli ve pek olası bir sonucun elde edilmesine elverişli olabilir. Roma eyaletlerinin dağılımına öre, Filis-

180. Eusebius, *de Marty. Palest.*, b. 13. Sözlerini, bütün işkence dönemi boyunca Filistin'deki şehitlerin öyküsünün böyle olduğunu doğruluyarak sona erdirmektedir. Mısır'daki Thebais eyaletinde geçen olaylara ayırdığı kitabının beşinci bölümü, bizim benimsediğimiz ılımlı hesabın tersini gösteriyor gibi görünebilecektir. Buysa ancak bizim bir tarihçinin ustalıklı ihtiyatına hayranlık duymamıza yarayacaktır. İşkence sahnesi olarak imparatorluğun en uzak bir ülkesini, Thebais'i seçiyor ve burada aynı günde on ile yüz arasında kimsenin şehitlik acısı çektiğini söylüyor. Sonra da yüksek belirli sayılar yerine, birçok Hristiyan'dan söz ediyor ve gördüğü ya da işitmiş olabileceği ve hem cezanın bekleyişi hem de infazı anlamına gelen eşanlamlı sözlerini pek büyük bir ustalıkla kullanıyor. Kendini böylece koruyacak güvenli bir sipere girdikten sonra, okuyucuların dinsel görüşlerine göre karar vermeleri için iki anlama gelen pasajı onlara ve çevirmenlerin yorumlarına bırakıyor. Eusebius gibi Mısırlılarla görüşmüş olanların kapalı ve sıkıcı bir üslupla yazmaktan tat duyduklarını ima eden Theodorus Metochita'nın yazılı gözleminde belki de bir azizlik yatmaktaydı (Bkz. Valesius ad loc.).

tin'in Doğu İmparatorluğu'nda altıncı kesimi oluşturduğu[181] yöneticiler, gerçek ya da göstermece bir bağışlayıcılıkla ellerini Hristiyan kanına bulaştırmaktan sakındıkları için[182] bu toprakların Hristiyanlığın doğduğu yer olması nedeniyle, Galerius ve Maximinus'un yönetimlerinde ölüm acısını çeken şehitlerin sayısı bakımından on altıncı sırayı alması akla uygun gelmektedir. Toplam sayı yaklaşık bin beş yüzü bulacaktır. Bu sayı, işkencenin sürdüğü on yıla bölünürse her yıla rastlayan şehit sayısı yüz elli olarak bulunacaktır. Bu orantı İtalya, Afrika ve belki de İspanya eyaletlerine uygulanırsa, iki ya da üç yıl sonunda ceza yasalarının sertliği askıya alınan veya kaldırılan bu eyaletlerde mahkeme ilamıyla ölüm cezasına çarptırılan Hristiyanların sayısı iki bin kişiden biraz daha aşağıya düşmüş olacaktır. Diocletianus zamanında Hristiyanlar gerçekten çok kalabalık ve düşmanları da o zamana dek görülmemiş ölçüde öfkeli oldukları için eskiden yapılmış bütün zulüm ve işkencelerde, İncil'in ışığını dünyaya yaymak amacıyla canlarını vermiş olan aziz ve şehit sayısında bu olası ve ılımlı hesap doğru bir kanı edinilmesinde yardımcı olabilir.

Bu bölümü, tiksinti duymakla birlikte göz önüne almak zorunda olduğumuz hüzünlü bir gerçekle bitireceğiz. Bunu yaparken de hiç incelemeden ve üzerinde durmadan tarihin bize aktardığını ve dindarlığın şehitler konusunda neler düzenlediğini de olduğu gibi benimseyeceğiz. Şunu da açıkça söylemek gerekir ki Hristiyanlar, iç ayrışma ve çekişmeleri sırasında, putperestlerin onlara yapmadığını kendi aralannda ve birbirlerine büyük kötülüklere neden olan eylemleri işlemekten geri kalmamışlardır. Cahillikle geçen yüzyıllar süresince (Batı'daki Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki) Roma kentindeki piskoposlar üstünlük-

181. Filistin üç eyalete ayrıldığında Doğu valiliği kırk sekiz eyaleti kapsıyordu. Uluslara göre yapılan eski ayrımlar uzun süreden beri kaldırıldığından, Romalılar, eyaletleri, genişliklerine ve varlıklarına göre bölmüşlerdi.

182. "Ut gloriari possint nullam se innocentium poremisse, nam et ipse audivi aloquos gloriantes, quia administratio sua, in hac paris merit incruenta." Lactant., *Institut. Divin.*, V, II.

lerini laiklere de kabul ettirdiler ve Latin Kilisesi'ne bağlı papaz örgütünü de egemenlikleri altına aldılar. Yükselttikleri boş inanç yapısı uzun süre zayıf ussal çabalara meydan okuduktan sonra, on ikinci yüzyıldan on altıncıya dek halka kendilerini kabul ettirebilmek için reformcu rolü oynayan birtakım atak bağnazların saldırısına uğradı. Roma Kilisesi hile ile ele geçirdiği imparatorluğu şiddetle savundu. Şiddet ve baskı rejimi, savaşlar, genel kıyımlar ve engizisyon mahkemeleri iyilik ve barış düzenini kısa sürede yok ettiler. Reformcuların dinsel özgürlük gibi sivil özgürlük aşkıyla harekete geçen Katolik hükümdarlar da kişisel çıkarlarını Kilise'nin çıkarlarına bağladılar ve kılıç ve ateşle dinsel silahların saçtığı teröre yardımcı oldular. Yalnızca Hollanda'da, V. Charles'ın uyruklarından yüz bin kişiden çok insan celladın eliyle yok oldu. Bu olağanüstü sayı Grotius'un yapıtlarında gösterilmiştir.[183] Grotius bir deha adamıydı ve bilgilerinin geniş alanlara yaygınlığıyla ünlüydü. Düşman din ve mezheplerin boğuşması arasında bile ılımlılığını sürdürmüştü. İçinde bulunduğu yüzyılın ve kendi vatanının tarihini yazmış, matbaanın bulunması bu bilgilerin yayılıp öğrenilmesini kolaylaştırmıştı. Kitapların basılmaya başlaması, gerçeklerden uzaklaşılmasını da önlüyordu. Grotius'un bilimsel otoritesine baş eğmek zorunda kalsaydık, bir tek eyalette ve yalnız bir hükümdarın saltanatı döneminde öldürülen Protestanların, Roma İmparatorluğu'nun uçsuz bucaksız ülkelerinde, üç yüz yıllık bir zaman süresinde işkenceye ve ölüme uğrayan ilk Hristiyan şehitlerinin sayısını aştığını kabul etmek durumunda kalacaktık. Grotius'un tanıklığını kabul etme olasılığı bulunmasaydı ve o, Protestanların çektikleri acıları abartmış olmakla suçlansaydı,[184] çabuk ve kolay inanırlığın şüpheli ve yarım yamalak yapıtlarına nasıl güvenilebileceğini ve

183. Grot., *Annal. de Rebus Belgicis*, 1, I, s. 12.

184. Fra Paolo (*Istoria del Concilio Tridentino*, 1, III) Belçika'daki şehitlerin sayısını elli bin olarak gösteriyor; akıl ve ılımlılık bakımından Fra Paolo da Grotius'tan ayrılmış olmuyor. Zaman bakımından öncelik, birincinin tanıklığına avantaj sağlıyor, öbür yandan Hollanda ile Venedik'i ayıran uzaklıkla bu avantaj ikincisi için yok oluyor.

dalkavuk bir piskoposun masalına hangi noktaya dek inanmanın olası bulunacağını, Constantinus'un koruması altında onun gözdesi olarak lütuflarını kazanan ve yenilgiye uğramış rakip imparatorlarca ya da öncellerince Hristiyanlara yapılmış işkenceleri dile getirme tekel ve ayrıcalığına sahip tumturaklı vaka yazarlarına hangi güvenceyle inanabileceğimizi sormaya hakkımız olmayacak mıydı?

Birinci cildin sonu

"Değerli bayım, tarih kitabınızı heyecanla ve yutarcasına okurken bu heyecanımı, zarif armağanınızdan dolayı teşekkür etmek ve eserinizin bende uyandırdığı memnuniyeti size iletmek için kesintiye uğratma gereksinimine karşı koyamadım. Üslubunuzun değeri, konunuzun derinliği, bilginizin genişliği bakımlarından kitabınız takdire değer, itiraf ederim ki, sizi tanımak onuruna erişmemiş olsaydım, böyle bir eserin, zamanımızda bir İngiliz tarafından yazılmış olmasını yadırgardım. Buna gülebilirsiniz ama bana öyle geliyor ki zamanımızdaki yurttaşlarımız akıl almaz ve saçma bir barbarlık içerisine dalmışlar, güzel sanatları tümüyle ihmal etmişlerdir. Onlardan hiçbir değerli ürün beklememekteyim. Bu kentteki bütün aydınların, eserinize hayran olmakta ve devamını özlemle beklemekte birleştiklerini öğrenmekle, benim gibi, sizin de memnun olacağınızdan eminim."

David Hume

indie
tarih
9 786058 195394
indie.com.tr
ISBN: 978-605-81953-9-4